В. Г. Ян
Чингіз-хан
Батий

EX LIBRIS
ПЕТРО КРАВЧЕНКО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ І РОМАН

В. Г. ЯН

Чингіз-хан
Батий

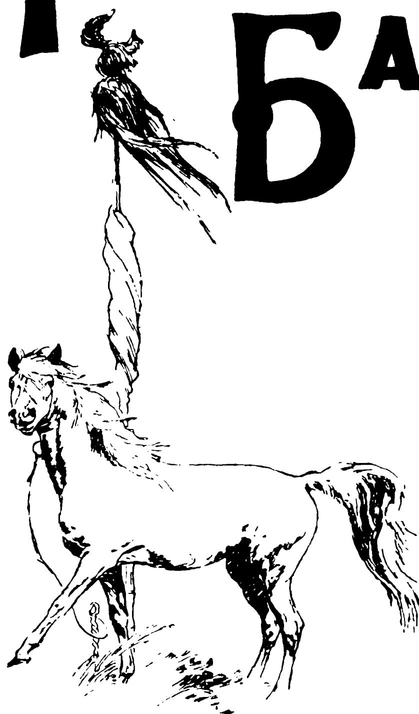

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»
Київ 1960

Переклад з російської
АНАТОЛІЯ ШИЯНА

Малюнки художника
ІГОРЯ ГОДІНА

Звірено з виданнями: В. Г. Ян, «Чингиз-хан», Роман, «Советский писатель», Москва, 1956; В. Ян «Батый», Роман, издательство «Правда», Москва, 1958.

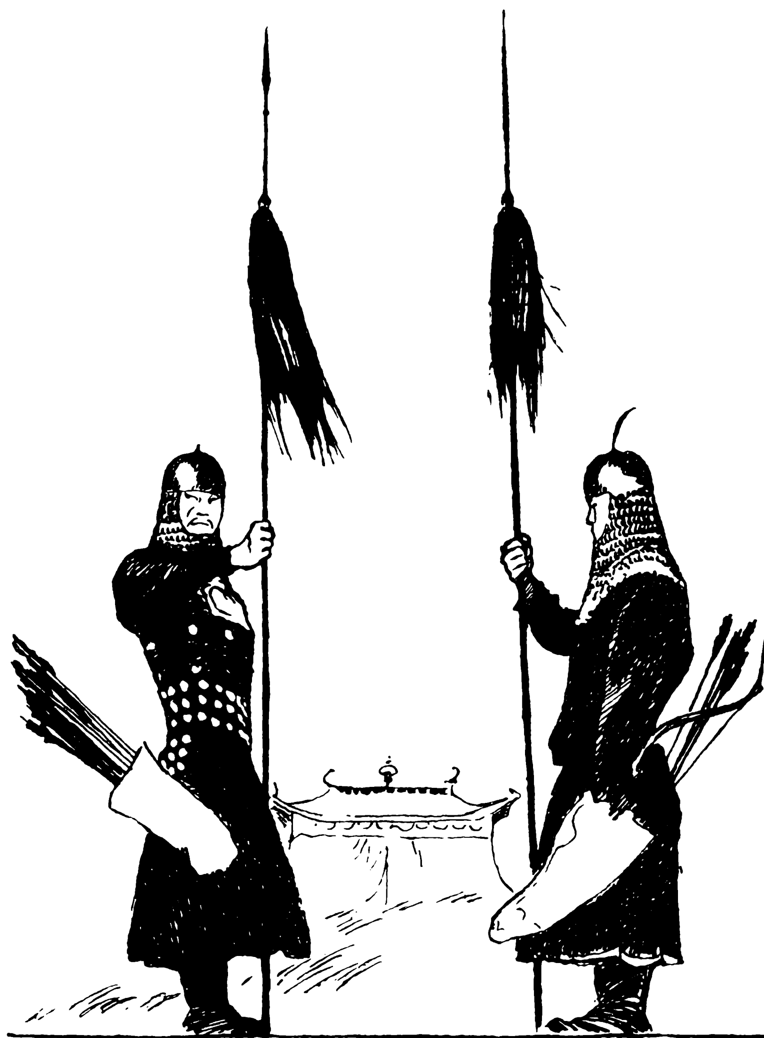

Чингіз-хан

Роман

ЧИТАЧУ, САЛЯМ![1]

«Сокіл у небі безсилий без крил. Людина на землі немічна без коня.

Все, що трапляється, має свою причину, початок мотузка тягне за собою кінець його. Обраний правильно шлях через рівнини всесвіту приводить блукача до наміченої мети, а помилка і безтурботність затягнуть його на солончак загибелі.

Коли людині трапляється нагода спостерігати надзвичайне, як-от: вибух вогнедишної гори, що знищила квітучі селища, повстання пригнобленого народу проти всесильного владики або вторгнення на землі батьківщини небаченого і неприборкного народу,—все це очевидець мусить повідати на папері. А якщо він не навчений мистецтва нанизувати кінцем очеретинки слова повісті, то він повинен розповісти свої спогади досвідченому переписувачеві, щоб той начертав сказане на цупких аркушах на науку внукам і правнукам.

А людина, яка пережила надзвичайні події й умовчала про них, схожа на скупого, що, загорнувши в плащ коштовності, закопує їх у пустинному місці, коли холодна рука смерті вже торкається його голови.

Проте, загостривши очеретяне перо і вмокнувши його в чорнило, я замислився в нерішучості... Чи ж вистачить у мене слів і сил, щоб правдиво розповісти про нещадного винищувача народів Чингіз-хана та про його люте військо?.. Жахливе було вторгнення цих дикунів з північних пустель, коли на чолі війська мчав їхній рудобородий владика, коли розлючені воїни на невтомних ко-

---

[1] *Салям!* — привіт! Такі «звертання до читача» характерні для рукописів східних авторів домонгольського періоду.

нях проносились мирними долинами Мавераннагру і Хорезму[1], лишаючи на дорогах тисячі порубаних тіл, коли кожна мить породжувала нові страхіття і люди запитували одне в одного: «Чи засяє знову небозвід, застелений димом палаючих селищ, чи то вже настав кінець світу?..»

Багато хто умовляв мене повідати на письмі все, що я знав і чув про Чингіз-хана і про вторгнення монголів. Я довго вагався... А тепер я прийшов до думки, що в моєму мовчанні немає ніякої користі, і я наважуюсь описати величезне лихо, подібного якому не бачили на землі ні день ні ніч і яке спіткало все людство, а особливо мирних трудівників твоїх полів, змучений нещастями Хорезм...

Тут моя розповідь уривається, щоб не забігати надто далеко. Старі люди підтвердять, що все, описане мною, дійсно сталося.

Наполегливий і терпеливий побачить щасливий кінець розпочатої справи, той, хто шукає знання, знайде його...»

---

[1] *Мавераннагр* — назва місцевості між Аму-Дар'єю і Сир-Дар'єю. Слова «Туркестан» тоді ще не знали. *Хорезм* — держава, яка існувала в пониззі Аму-Дар'ї. У XIII ст. Хорезмові належала величезна територія від Аральського моря до Перської затоки. Про значення і культуру стародавнього Хорезму див. дослідження проф. С. П. Толстова.

КНИГА
ПЕРША

У великому Хорезмі все спокійно

ЧАСТИНА ПЕРША

У ПЛАЩІ ДЕРВІША

Розділ перший

ЗОЛОТИЙ СОКІЛ

Наша населена земля схожа на розгорнутий старий вицвілий плащ. Вона являє собою острів, що його з усіх боків омиває безмежний океан.

(З старовинного арабського підручника).

Ранньої весни запізніла сніжна буря пронеслася над мертвими барханами великої рівнини Кара-Кумів. Вітер люто рвав рідкі покалічені кущі, які пробилися крізь піски. Білий лапатий сніг кружляв над землею. Десяток верблюдів безладно збився докупи біля глиняної хатини з куполоподібним дахом. Куди поділися провідники каравану? Чому погоничі не зняли важких в'юків і не поскладали їх рядами на землю?

Верблюди підводили обліплені снігом мохнаті голови, їхні тужливі схлипування зливались із завиванням вітру. Вдалині продзенькав дзвоник... Верблюди повернули голови в той бік. Показався чорний осел. За ним, уче-

пившись за хвоста, плентались бородата людина в довгому плащі і високому ковпаку дервіша [1] з білою пов'язкою пілігрима, який побував у Мецці.

— Уперед, уперед! Ще з десяток кроків, і ти одержиш свою пайку соломи. Дивися, мій вірний друже Бекір, кого ми зустріли! Де стоять верблюди, там відпочивають їхні хазяїни, а слуги вже розпалили багаття. А хіба там, де біля багаття зібралося десять чоловік, не знайдеться жмені рисової каші і для одинадцятого? Гей, хто тут? Правовірні, відгукніться!

Ніхто не відгукнувся. Глухо дзвякнув тріснутий дзвіночок на шиї верблюда-вожака.

Поганяючи осла, запорошений снігом подорожній поволі обійшов будівлю з низьким глиняним муром. Двері з майстерно вирізьбленим візерунком були підперті колом. Позад хатини на майданчику, оточеному піщаними барханами, вишикувались ряди німих могил, старанно прикрашених білими й чорними камінцями.

— Дервіш Хаджі Рахім Багдаді вітає вас, шановчі мешканці цієї тихої долини, що заснули навіки! — мурмотів подорожній, прив'язуючи осла під очеретяним піддашком. — Де ж сторож цих мовчазних зборів? Може, він у хатині?

Накришивши хліба в строкату торбу, дервіш підв'язав її до голови осла:

— Віддаю тобі, мій вірний друже, останні залишки їжі... Тобі вона потрібніша. Якщо ми за ніч не замерзнемо, завтра ти потягнеш мене далі. А я зігріватимуся згадками про те, як було нам жарко під пальмами благодатної Аравії.

Дервіш відкинув кіл і одчинив двері. Посеред хатини, де звичайно тліє багаття, згаслі жарини вкрилися попелом. Дах куполом зводився вгору, закінчуючись отвором для диму. Біля стіни навпочіпки сиділо чотири чоловіки.

---

[1] *Дервіш* — перське слово, означає «жебрак». Дервіші становили окрему касту, об'єднувались у громади на чолі з старшиною («піром» або «шейхом»). Дервіші носили особливі плащі, навмисно покриті безліччю грубих латок і підперезані мотузкою замість пояса — ознака добровільної бідності. Спочатку серед дервішів були і видатні поети і вчені, що займалися філософськими питаннями. У пізніші часи дервіші виродились у дармоїдів, експлуататорів народної темноти і неуцтва, що лікували хворих замовляннями, молитвами, займалися ворожінням, торгівлею талісманами і шахрайством.

— Мир, благоденство і простір! — сказав дервіш. Йому не відповіли. Він ступив крок уперед. Нерухомість, безмовність і блідість тих, що сиділи, примусила його швидко позадкувати до дверей і вислизнути надвір.

— Хаджі Рахіме, ти не повинен ремствувати. Четверо мерців ждуть, хто загорне їх у савани. А ти хоч убогий і голодний, але ще дужий і можеш блукати по безмежних дорогах всесвіту... Поряд цілий караван, що втратив свого хазяїна. Коли б тільки я захотів, я міг би стати власником оцих верблюдів, навантажених багатими в'юками. Але шукачеві правди, дервішу, нічого не потрібно. Він залишиться бідняком і піде далі, співаючи пісень. Однак треба пожаліти і бідну худобину...

Дервіш обійшов верблюдів, розплутав на них мотузки, поставив тварин у ряд одну біля одної й опустив їх на коліна. Серед в'юків він знайшов мішок з ячменем і насипав з нього по кілька жмень перед кожним верблюдом.

— Коли б хто спитав, чи зробив Хаджі Рахім за своє життя добре діло, то ці верблюди йому могли б хором заспівати: «В холодну бурю дервіш нагодував нас, і тому ми не замерзли».

Всю ніч дервіш пролежав на в'язці очерету, притулившись спиною до осла, який тихо дрімав, підібгавши ноги. Вранці вітер розвіяв хмари, і на сході з'явилося сонце.

Побачивши рожеві промені, що сковзнули по могилах, дервіш схопився:

— В дорогу, Бекіре, ходімо далі!

Нав'ючивши осла мішком із залишками ячменю, дервіш зазирнув до хатини. Замість чотирьох чоловік, що сиділи біля стіни, тепер лишився тільки один. Розплющені карі очі дивилися тьмяно й не моргаючи.

— Куди ж поділись інші мерці? Невже вони полягали в могили? Ні, Хаджі Рахім не хоче залишатися тут; він піде далі, в міста Хорезму, туди, де багато радісних людей, де точиться бесіда мудреців, свіжа, як молоко і мед.

— Допоможи мені, правовірний! — хрипко прошепотів чоловік, і в нього заворушилася хвиляста борода.

— Хто ти?

— Махмуд...

— Ти з Хорезму?

— У мене золотий сокіл...

— Ойє! — здивувався дервіш. — Правовірний, помираючи, думає про свого сокола! Випий води!

Хворий з зусиллям відпив кілька ковтків з тикви. Його блукаючі очі спинилися на дервіші.

— Мене тяжко поранили... розбійники Кара-Кончара [1]... Троє моїх супутників чекали гіркого кінця, хтось замкнув двері, і ми не могли вийти... Якщо ти, правовірний, покинеш правовірного в біді, то це гірше за вбивство... — так говорить «благородна книга» [2]...

Його зуби цокотіли від гарячкового дрожу, рука з благанням простягнулася до дервіша і безсило впала. Хворий повалився набік.

Хаджі Рахім розстебнув шерстяну одежу хворого. На грудях темніла рана і сочилася кров.

— Треба спинити кров... Чим перев'язати його?

Поруч лежала товста, вправно згорнута біла чалма [3]. Дервіш почав її розмотувати.

З тонкого серпанку чалми випала овальна золота пластинка. Дервіш підняв її. На ній майстерно був викарбований сокіл з розпростертими крильми і вирізьблений напис з дивовижних літер, схожих на мурашок, що біжать по стежці.

Дервіш замислився й уважніше подивився на хворого.

— На цій людині вогняні відблиски майбутніх великих потрясінь. Ось де прихована таємниця ожилого мерця,— шепотів дервіш.— Це пайцза [4] великого татарського кагана [5]. Цього золотого сокола треба зберегти; я віддам його хворому, коли розум і сила до нього повернуться,— і дервіш сховав золоту пластинку в зборках свого широкого пояса.

---

[1] *Кара-Кончар* — чорний меч.

[2] *Благородна книга* (масхарі шериф) — так мусульмани називають коран, збірник міфічних легенд і повчань, написаних засновником мусульманської релігії арабом Магометом (570—632).

[3] *Чалма* — тонка довга тканина, якою мусульмани вміло обмотують голову.

[4] *Пайцза* — пластинка з металу чи дерева з вирізьбленим на ній повелінням Чингіз-хана; пайцза була перепусткою для вільного проїзду по монгольських володіннях. Пайцза давала великі права: власті на місцях повинні були допомагати, давати коней, провідників і продовольство особам, які мали пайцзу.

[5] *Каган* — «хан ханів», повелитель монголів і татар.

Він довго порався біля хворого, доки не обмотав йому поранені груди тонким серпанком чалми. Потім вийшов з хатини, підняв одного з верблюдів і підвів його до дверей. Він опустив верблюда на коліна, переніс хворого і посадив його між мохнатими горбами, прив'язавши волосяними мотузками.

Коли сонце піднялося над барханами, дервіш ступав по талому снігу ледве помітною степовою стежкою. За ним дріботів копитцями осел, а за ослом рівномірно крокував високий двогорбий верблюд. На ньому безпорадно погойдувався прив'язаний хворий.

— Вперед, Бекіре! Швидше дійдемо до Гурганджа [1], де на тебе чекає оберемок сухого клеверу. Тут небезпечно. З-за горбів вимчить розбійник Кара-Кончар і зробить рабом твого хазяїна, а з тебе здере твою чорну шкуру. Мерщій, далі звідси!

Розділ другий

В ЮРТІ КОЧІВНИКА

Джелаль ед-Дін Менгбурни́, наслідний син хорезмшаха [2], полював у пісках Кара-Кумів. Двісті бравих джигітів на добірних конях супроводжували молодого хана. Вони виконували таємний наказ шаха — стежили, щоб Джелаль ед-Дін не зник за межі Хорезму. Джигіти посувалися півколом по степу, намагаючись загнати джейранів [3] і диких ослів до пасма горбів, де слуги заздалегідь поставили чорний намет з білим верхом і готували бенкет для всіх учасників полювання.

Весна розсипала по пісках перші рідкі квіти, і під сліпучим сонцем швидко танули рештки снігових заметів. На третій день полювання небо раптом потемніло. З півночі, з Кипчацьких степів [4], подув холодний вітер і завихрила хуртовина.

---

[1] *Гургандж* (або *Ургенч*) — столиця Хорезму, розташована в пониззі ріки Аму-Дар'ї, згодом зруйнована монголами.

[2] *Хорезм-шах* — правитель Хорезму, на початку XIII ст. наймогутніший з мусульманських владик.

[3] *Джейран* — газель, різновидність антилопи.

[4] *Кипчацький степ* — величезна територія від Дніпра і на схід до Семиріччя, що була населена численним кочовим народом тюрк-

Джелаль ед-Дін на баскому вороному аргамаку, переслідуючи пораненого джейрана-самця, віддалився од своїх супутників. Він бачив, як козел накульгував і озирався, нашорошивши вуха. Вже близькою була здобич, але джейран, труснувши зігнутими ріжками, знову помчав у степ. Упертий і гнівний хан скакав на змиленому жеребці, не зводячи очей з чорного хвоста, що мелькав спереду.

Нарешті джейрана було пробито стрілою і прив'язано за сідлом. А тим часом буря посилилася, стежки замело снігом. Джелаль ед-Дін зрозумів, що заблудився і може загинути, якщо буря триватиме кілька днів. Ведучи коня за повід, він пішов проти вітру. Насувалася ніч. Знесилившись, хан розгорнув попону, укрив коня і, напівзасипаний снігом, просидів так цілу ніч.

Зійшло сонце, вітер ущух. Сніг почав танути, між барханами потекли струмочки. Вдивляючись у далечінь, Джелаль ед-Дін помітив сигнальну вишку — горб, складений з хмизу і кісток; вона позначала шлях серед одноманітної, як море, рівнини. Хан попрямував до неї. У глинястій долині між піщаними горбами притулилися чотири бідні, задимлені юрти.

Несамовите гавкання собак викликало з юрти старого кочівника-туркмена. Притримуючи накинутий на плечі козлячий кожух, він з гідністю підійшов до вершника і гостинно торкнувся повода.

— Якщо мій дім не здасться тобі занадто бідним, то ввійди з миром, шановний бек-джигіте! — сказав старик, вражений багатим вбранням, малиновими шароварами з товстого шовку, а найбільше величним вороним жеребцем, на якому можуть їздити лише султани.

— Салям! Чи є в тебе ячмінь? Я заплачу подвійну ціну.

— У пустелі хліб дорожчий за гроші. Але для рідкісного гостя знайдеться все, чого він забажає. Замість ячменю твій кінь буде нагодований добірною пшеницею...

З ближньої юрти чути було шум ручного жорна, на якому жінки мололи пшеницю.

— Ойє, ви там! Візьміть коня!

ського кореня — кипчаками. У російських літописах кипчаки звалися «половцями», на Заході їх називали «куманами». В Угорщині є області «Велика Куманія» і «Мала Куманія», населені нащадками половців, що втекли в XIII ст. від нашестя монголо-татар.

Дві дівчини в темночервоних сорочках до п'ят, брязкаючи срібними прикрасами і монетами на грудях, вибігли з юрти, прикриваючись краєм напівпрозорої тканини, накинутої на голову. Вони з двох боків узяли за повід коня і повели його.

Хан увійшов до юрти. Там було тепло. Посередині курилося багаття з смолистих коренів. Біля стіни на повстині лежала горілиць людина. Сіре безкровне обличчя з чорною бородою і складені на грудях руки говорили про близьку смерть. Переривчасте дихання свідчило, що життя ще відчайдушно бореться в цьому знесиленому тілі.

Біля ніг хворого сидів бородатий дервіш у високому ковпаку з білою пов'язкою, знаком хаджі[1]. На його напівголе тіло був накинутий широкий плащ з безліччю яскравих латок.

— Салям-алейком! — сказав Джелаль ед-Дін і опустився на повстину біля хворого. Підповзла закутана до очей жінка-рабиня і стягла з хана промоклі зелені чоботи. Джелаль ед-Дін відстебнув шкіряний пояс з кривою шаблею і поклав біля себе.

— Ти хто? — спитав він дервіша. — З твого одягу видно, що ти бачив далекі країни?

— Я ходжу по світу і шукаю серед моря брехні острови правди...

— Де твоя батьківщина і куди ти йдеш?

— Мене звуть Хаджі Рахім, а прозвали мене ще Багдаді, тому що я вчився в Багдаді. Моїми вчителями були найбільш визначні, великодушні і обізнані люди. Я вивчив багато наук, багато перечитав сказань арабів, турків, персів і написаних стародавньою мовою пехлеві. Але, крім жалю і крім тягаря гріхів, я не бачу іншого сліду моїх юних днів...

Джелаль ед-Дін підвів недовірливо брови:

— Куди ж і чого ти йдеш?

— Я ходжу по цій плоскій таці землі, що лежить між п'ятьма морями, відвідую міста, оазиси й пустелі і шукаю людей, опалених вогнем нестримних прагнень. Я хочу побачити незвичайне і схилитися перед справжніми героями і праведниками. Зараз прямую до Гурганджа, як

---

[1] *Хаджі* — прочанин, який здійснив «хадж» (мандрування) до Мекки, міста в Аравії, де є пам'ятки культу, що їх мусульмани вважають священними.

чув, найпрекраснішого і найбагатшого міста Хорезму і всього світу, де, кажуть, я знайду і видатних знаннями мудреців, і найдосвідченіших майстрів, які прикрашають місто взірцями великого мистецтва...

— Ти шукаєш героїв, що записують свої подвиги кінцем меча на полях битв? — сказав Джелаль ед-Дін і замислився.— А чи зумієш ти такими полум'яними рядками описати подвиги героя, щоб юнаки і дівчата заспівали твоїх пісень, щоб їх повторювали відважні джигіти, кидаючись у бій, чи старики, роблячи останній крок до могили?

Дервіш відповів віршами:

— Хоч на пісні багатий і славний Рудегі[1],
Та я не менше слів чудових знаю.
Сліпий, він віршами зачарував весь світ,
А я для друзів степового вогнища співаю...[2]

Господар втягнув до юрти забитого ханом джейрана. З нього була вже здрана шкура і випотрошені нутрощі.

— Дозволь віддати жінкам частину м'яса, щоб вони приготували для тебе вечерю?

— Пригощайтеся всі! Беріть усе!— відповів Джелаль ед-Дін.— Я не ловчий у бека. Я сам бек і син бека, не зобов'язаний віддавати здобич хазяїнові... — Він витягнув з піхов вузький кинджал, вирізав із спини джейрана кілька тонких шматочків м'яса і, нанизавши їх на прутик, став підсмажувати над жаринами вогнища.

Господар передав тушу джейрана жінкам, а сам сів поруч гостя. Погладжуючи бороду, він почав задавати питання ввічливості:

— Чи ти здоровий? Чи ти дужий? Чи зігрівся? Чи здорові твої батьки?

Хан, додержуючись звичаю, теж задав кілька співчутливих запитань і потім сказав:

— Хай не здадуться образою мої слова: чий це намет і де я знаходжусь?

— Моя юрта на відстані одного переходу вбік від великої караванної дороги до міста Несси[3], а я — зви-

---

[1] *Рудегі* — найвидатніший перський поет IX ст., родом з Бухари.

[2] Усі вірші тут переклав Терень Масенко.

[3] *Несса* — колись сильна стародавня фортеця поблизу теперішнього Ашхабада, зруйнована згодом монголами і засипана пісками. Її руїни були виявлені радянськими вченими в 1931 році.

чайнісінький кочівник, загублений у великому степу, мене всі звуть Коркуд Чобан [1].

Собака, що гарчав за стіною юрти, надсадно загавкав. Долинули крики, схлипування й плач. Кінський тупіт наблизився і затих. Сильний голос гукнув:

— Хто в юрті? Відгукнися, Коркуд Чобан!

Розділ третій

СТЕПОВИЙ ДЖИГІТ

Старик підвівся і вийшов. Ледве долітали слова розмови.

— Для чого він приїхав сюди? — пошепки хрипів вершник.— Чи настав його смертний час?

— Усі троє — мої гості.

— Я покажу, який вирок аллаха написано на їх блідому чолі...

— Ти їх не посмієш зачепити. А ці нові твої п'ять невільників звідки?

— Це досвідчені майстри: мідники і зброярі. Вони йшли разом з караваном. Я хотів «підстригти бороди» цьому караванові, але звідкись шайтан приніс дві сотні джигітів, які гнали джейранів для якогось знатного бека. Довелося верблюдів покинути, погоничі розбіглись, і я погнав тільки п'ятьох оцих майстрів. Тепер я їх відсилаю до Мерва, де продам за добру ціну.

— Хай допоможе тобі в цьому аллах!

Господар з новим гостем увійшли до юрти.

Незнайомець був молодий, високий, з прямими плечима і дуже тонкий у талії. Збоку в зелених сап'янових піхвах висів довгий меч-кончар. Жовті чоботи з верблюжої замші на тонких, високих каблуках, висока кругла шапка з овчини й особливого покрою чорний чапан [2] свідчили, що він туркмен. Про це свідчило і смагляве рішуче обличчя з випнутими вилицями.

— Проходь до вогню, сідай! — запросив господар.

Гість, проте, не опустився на килим, а, як і раніше,

---

[1] *Коркуд Чобан* — пастух Коркуд.

[2] *Чапан* — верхній одяг, каптан.

стояв біля входу. Його очі розширились і стали круглими, як у сови.

— Ти хто? — спитав, не підводячи очей, Джелаль ед-Дін.

— Степовик...

— Кочуєш з худобою чи промишляєш іншим?

— Я стрижу бороди караванним купцям...

Така відповідь, за степовим звичаєм, вважалася грубістю.

Зустрічаючись біля багаття з незнайомими, навіть бідно вдягненими, всі стають рівними, обмінюються запитаннями ввічливості: про здоров'я, про стан худоби, про дальність дороги. Туркмен, очевидно, хотів посваритися.

Джелаль ед-Дін підвів і опустив очі, і тільки куточок рота ледь здригнувся. Хіба стане знатний хан сперечатися з простим кочівником пісків?

— Господар сказав, що ти шукаєш дороги до Гурганджа? Я можу тебе провести, — помовчавши, сказав туркмен.

Джелаль ед-Дін був хоробрий, але його кінь притомився. Тут він у безпеці, його охороняє закон гостинності. А на дорозі цей туркмен буде так само на нього полювати, як нещодавно він сам полював на джейрана. І хан відповів:

— Зараз до Гурганджа я не поїду.

— А хто це стогне і збирається піти з нашого печального світу?

— Поранений розбійниками,— сказав дервіш.— Напевне, це справа рук одчайдушного Кара-Кончара. Кажуть, що цей барс пустелі не дає пощади нікому.

— А ти гадаєш, що інші не грабували Кара-Кончара?

Дервіш відповів:

— Що можу гадати я, пустий горіх, гнаний по степу вітром блукань!

— Кара-Кончар живе на безводному, неприступному солончаку. Він невловимий, мов ящірка, що пірнає в пісок, чи як та змія, що шурхає в очеретах. Ніхто не може дістатися до нього, а він проникає всюди.

— Хто промишляє розбоєм, готує собі славний кінець: його голова підійметься вище за всіх, настромлена на кіл на стіні Гурганджа,— байдуже сказав Джелаль ед-Дін, повертаючи над вогнем прут з м'ясом.

— Кара-Кончар — нічна тінь, яка доганяє лиходія,— вів далі туркмен.— Кара-Кончар — кинджал помсти, спис гніву і меч відплати. Зараз Кара-Кончар сам один, немає в нього ні сина, ні брата. Настане день, коли він упаде мертвим, і те місце, де стоїть його юрта, спорожніє. Чи добре це?

— Це невесело,— сказав Джелаль ед-Дін.

— А раніше у Кара-Кончара був і сивобородий батько, і сміливі брати, і ніжні сестри. Та коли шахові Мухаммеду потрібна сотня коней, він їде з кипчацькими воїнами у наші кочовища і бере замість однієї сотні коней — три сотні найкращих жеребців. А з жінок він знімає срібні прикраси, кажучи, що цим карає за те, що якісь кочівники десь пограбували пихатого кипчацького хана. А коли у шаха є в палаці триста дружин, він з своїми кипчаками забирає нашу найкращу дівчину, Гюль-Джамал, за яку змагалися сто джигітів, і силоміць тримає її в своєму палаці, називаючи триста першою дружиною. Чи добре це?

— Це теж невесело, — сказав спокійно Джелаль ед-Дін.— Але те, що сто джигітів дозволили забрати з кочовища найкращу дівчину і не відбили її, — оце недобре.

— Тоді в кочовищі наших джигітів не було. Кипчаки хитрі і вибирають час, коли до нас приїздити.

— Слухай мої слова, джигіте, — сказав Джелаль ед-Дін. — Ти кажеш, що в тебе були батько, брати і сестри? Чому їх більше нема?

— Білобородого батька схопили шахські кати і на майдані Гурганджа повільно розрубали на шматки, починаючи від ступнів ніг. Брати втекли на схід і на захід. Сестер схопили кипчацькі вершники й повезли. Хіба це добре?

— Це теж недобре,— сказав Джелаль ед-Дін.

— Де ж мені тепер блукати під сонцем? Що ж мені лишається робити?

Джелаль ед-Дін палко заговорив:

— Якщо сяюча шабля в твоїх руках блискає для захисту рідного племені, якщо, крім забав на караванних шляхах, ти хочеш здійснити подвиг і стати опорою нашого зеленого прапора, то приїзди до мене в Гургандж, і я навчу тебе, як набути славне ім’я.

— Слухай, бек-джигіте,— відповів туркмен, з люттю

витираючи рукавом губи.— Коли я приїду в Гургандж, то по моїх слідах, мов шакали, побіжать шпигуни-«джазуси» шаха, але я їм не здамся і загину в бою. Чи потрібно це?

— Цього не буде,— сказав Джелаль ед-Дін.— Коли ти під'їдеш до Західних воріт Гурганджа, ти побачиш сад з високими тополями. Спитай у воротарів: «Чи це новий палац і сад Тілляли? Проведіть мене до господаря!», і ти покажеш оцей аркушик.

Джелаль ед-Дін дістав із зборок шафранової чалми аркуш паперу, зняв з великого пальця золотий перстень. Палаючою гілкою він закоптив печатку персня і, змочивши слиною ріжок аркуша, приклав перстень. На папері кіптявою відбилося красивою в'яззю написане ім'я. Згорнувши аркуш трубочкою, він перегнув її пополам, розгладив на коліні і передав туркменові. Той приклав аркуш до губів і до лоба і сховав у мідній коробочці для трута, привішеній до пояса.

— Я вірю твоєму слову, бек-джигіте, я приїду. Салям! — і туркмен зник за дверною завіскою.

Господар мовчки пішов за ним. Перед юртою, де на багатті кипів великий мідний казан, на мокрій від танучого снігу землі сиділо п'ять виснажених рабів у пошматованому лахмітті. Руки у всіх були закручені за спину, шиї затягнуті петлями, кінці яких прив'язані до волосяного аркана. Поруч рабів стояв високий рудий кінь з срібним нашийником на вигнутій шиї, з туго притягнутим до луки поводом. На луці був намотаний кінець аркана, що тримав полонених.

Туркмен сів на коня.

— Вперед, тварюки-іновірці! Якщо не будете плентатись, я вас порубаю і лишу, як падло, на дорозі!

П'ятеро рабів підвелись і пошкандибали один за одним. Туркмен змахнув канчуком, і незабаром усі зникли за горбом. Господар повернувся до юрти.

— Шановний госте, близько сотні джигітів з'явилося вдалині, і вони прямують сюди.

— Знаю, це джигіти хорезм-шаха розшукують мене. А хто був чоловік, з яким я щойно розмовляв?

— Це,— і господар зашепотів, немов побоювався, що туркмен повернеться,— це барс Кара-Кумів, гроза караванних шляхів, славний розбійник Кара-Кончар, хай розсудить його аллах!..

ХАКІМ ПРАВДИВО ВИРІШУЄ

Після зупинки у кочівника Хаджі Рахім два дні йшов вузенькою стежкою через пустелю, прямуючи на північ до оазису в пониззі Джейхуну [1], де були міста і селища багатолюдного Хорезму. Поволі дріботів осел, і рівномірно ступав за ним верблюд з хворим купцем, який усе ще був непритомний. Дервіш співав арабські і перські пісні і вдивлявся в далечінь, чекаючи, коли ж, нарешті, з'являться кольорові куполи мечетей Хорезму.

На третій день вузька стежка серед піщаних барханів обернулася в широку дорогу і піднялась на кам'янисту гору. Звідти відкрилася квітуча, радісна рівнина, покрита садами, гаями і квадратами зеленіючих ланів. Усюди між деревами виднілися будиночки з плоскими дахами, групи чорних, задимлених юрт і схожі на фортеці садиби багатих кипчацьких ханів, з вежками по кутах. Де-не-де, наче списи ісламу, стриміли гострі мінарети, і біля них переливались різнобарвними кахлями куполи мечетей. Немов великі дзеркала, виблискували квадрати нив, залиті водою. По них ходили напівголі, в лахмітті, люди з ланцюгами на ногах.

Дервіш спинився на горбі.

— Ось земля, створена, щоб стати раєм, — шепотів він,— але вона стала долиною мук і сліз. П'ятнадцять років тому я втік звідси, задихаючись від страху, озираючись, мов злочинець. Хто зможе впізнати тепер в обпаленому сонцем чорному дервіші того юнака, якого прокляв сам верховний імам? [2] Вперед, Бекіре, скоро ми будемо ночувати біля воріт столиці всіх столиць, найбагатшого з усіх міст світу — Гурганджа, де царює хорезм-шах Мухаммед, наймогутніший, але найзловісніший з мусульманських владик...

Дервіш знову рушив далі. Дорогою стали частіше зустрічатися двоколісні гарби, запряжені великими довгорогими волами, піші подорожні, пишно вбрані вершники на прикрашених конях і почорнілі від сонця селяни на охлялих ослах; звідусіль було чути мукання корів, бекання овець, крики погоничів.

---

[1] *Джейхун* — назва ріки Аму-Дар'ї в XIII ст.

[2] *Імам* — духовний глава магометан. Настоятель мечеті.

У першому ж селищі дервіша оточили люди з довгими білими палицями:

— Ти що за людина? Якщо ти дервіш-безсребреник, то навіщо тягнеш за собою верблюда? Ходімо до хакіма [1], він прочитає тобі твій смертний вирок.

Дервіша привели на подвір'я, оточене високою глиняною стіною. На терасі, застеленій широким килимом, сидів, схрестивши ноги, худий прямий старик у смугастому халаті. Величезна білосніжна чалма, старанно розчесана сива борода, суворий, пронизливий погляд і повільність рухів викликали трепет у всіх, хто наближався до нього, і всі падали ниць. Поруч, зігнувшись, сидів молодий писар з очеретяним пером у руці, чекаючи наказів.

— Хто ти? — спитав хакім.

— Я грішний син моєї шановної матері, на ім'я Хаджі Рахім аль- Багдаді, учень святих багдадських шейхів [2]. Я ходжу довгими дорогами і марно шукаю слідів праведників, схованих холодною темрявою могили.

Старик недовірливо підвів брову і втупився очима в дервіша:

— А хто цей хворий на верблюді? Чому він без чалми? Чи він правовірний мусульманин, чи іновірець? Мені кажуть, що ти його поранив, пограбував і розпродав усе його добро. Чи це правда?

Дервіш звів руки до неба:

— Ти, всевидюще небо,— єдиний мій захист! Дивуюсь я з плетуна, який нічим, крім брехливих чуток, не дихає! Що йому до моїх турбот і журби!

Хакім багатозначно підняв догори вказівний палець і прошепотів:

— Розкажи мені правдиво, що ти знаєш про цього хворого.

Тоді дервіш розповів про зустріч з пограбованим караваном і про свої намагання врятувати життя пораненому.

Старик провів рукою по сріблястій бороді й сказав:

— Може, цей поранений дуже знатна людина і рука його дістане до самого сонця? Я сам огляну хворого.— Просунувши босі ноги в туфлі, він спустився з тераси і підійшов до верблюда. Його оточили мешканці селища, намагаючись перекричати один одного:

---

[1] *Хакім* — вчений, законознавець; тут — правитель округу.

[2] *Шейх* — глава мусульманської релігійної громади.

— Ми знаємо цього хворого чоловіка! Це багатий купець Гурганджа, Махмуд-Ялвач! Ось і на верблюді випалено його тавро! Каравани Махмуд-Ялвача в двісті — триста верблюдів ходять і до Тавріза, і до Булгара [1], і до священного Багдада!

Хакім, вислухавши жителів, помовчав, пожував губами і поважно проголосив своє рішення, а писар записав його:

«Оскільки люди, які знають і заслуговують на довір'я, заявляють, що хворий — це найдостойніший купець Махмуд-Ялвач з Гурганджа, то я наказую зняти його обережно з верблюда, покласти в моєму домі і викликати лікаря-табіба, щоб він добре вилікував його цілющими травами. Дервіш, який зробив добру справу, турбуючись про пораненого правовірного, може йти далі, і його повинен винагородити врятований купець. Через те, що верблюд не може належати дервішеві, він залишиться в мене, доки не вилікується його хазяїн. За проголошення судового вироку і прикладання печатки залишити при моєму управлінні чорного осла, який належить дервішеві».

— Записав? — звернувся хакім до писаря.

Той прошепотів:

— Істину сказав мій володар!

Правитель додав:

— Учений дервіше, візьми від моїх скудних коштів один дирхем [2].

Хаджі Рахім узяв мідну монету, потер нею лоба і приклав до губів. Тримаючи її в стуленій долоні, він сказав:

— Твоя мудрість велика, о хакіме, що правдиво вирішує. Ти звільнив мене від турбот про пораненого, про верблюда і про осла, на якому мені не доведеться їздити, але якого мені зате і не доветься годувати. А я, наймізерніший з тих, що гинуть, подібний до легкої монети, що зсковзує з щедрої руки давця у дерев'яну чашку сліпого. І якщо твоя щедрість така ж чиста, як срібло твоєї бороди, то ця мідна монета дирхем обернеться в золотий динар [3].

---

[1] *Булгар* — у X—XIV ст. багате торговельне і промислове місто, столиця волзьких булгар, розташоване при впадінні Ками у Волгу. *Тавріз* — велике місто у північному Ірані.

[2] *Дирхем* — срібна монета вартістю близько 20 копійок, чорний мідний дирхем — близько 2 копійок.

[3] *Динар* — золота монета, приблизно 10 карбованців.

Хаджі Рахім розтулив долоню. На ній блищала золота монета — динар.

— Істинно говорю тобі, шановний начальнику, що та земля, на яку ступить твоя нога, ніколи не зазнає неврожаю.

Хаджі Рахім знову стулив долоню і стояв нерухомий. А правитель і всі навколо безмовно дивилися, роззявивши роти, то один на одного, то на стулений кулак дервіша.

— Я дав йому мідний чорний дирхем. Це я добре пам'ятаю. Але всі ви щойно побачили в його руці золотий динар,— сказав начальник. І з швидкістю, якої ніхто не сподівався від завжди поважного старика, хакім кинувся до дервіша і вчепився в його руку: — Віддай золотий динар! Ним ти повинен оплатити судові витрати.

Хаджі Рахім розтулив долоню, і начальник схопив монету, але це знову був чорний мідний дирхем. Поважний хакім подув собі на плечі й урочисто піднявся на терасу.

Хаджі Рахім підійшов до осла, зняв свій мішок, перекинув через плече і не озираючись рушив далі, до Гурганджа, вигукуючи на повний голос заклик дервішів:

— Я-гу-у! Я-хак! Ля іллягі ілля-гу-у! [1]

Розділ п'ятий

ЗАВІТНА ХВІРТКА

«Все залишилося таким самим, як багато років тому,— думав Хаджі Рахім, притулившись до високої глиняної огорожі безлюдного провулка Гурганджа. — Такі самі будиночки з плоскими дахами серед абрикосових і тутових дерев, так само на бірюзовому небі в'ються зграйками білі голуби, а ще вище над ними, з тривожним криком поволі кружляють бурі коршаки... Так само над огорожею звисли білі віти розквітлої акації, і під ними причаїлась та сама маленька завітна хвіртка. На її сірих вивітрілих дошках ще помітні кола майстерно вирізьбленого узору.

[1] Цей звичайний арабський заклик дервішів означає: «Так, це він справедливий, нема іншого аллаха, крім нього!»

Колись з оцієї хвіртки виходила дівчина в рожевому одягу і оранжовому покривалі. Де вона? Що з нею сталося?»

Хвіртка відчинилась, і вийшла дівчина-підліток у довгому рожевому вбранні з шафрановим покривалом. У її руках була лопата. Злегка випнуті вилиці, трохи скошені очі, крій убрання і вузол шафранної хустки засвідчили б знаючому, що ця дівчина з тюркського племені. Наспівуючи пісеньку, вона розчистила відвідну канавку до свого саду, і вода повернула в пробитий отвір під глиняною огорожею.

Раптом дівчина швидко випросталась і, прикриваючи очі вузькою смуглявою рукою, подивилася в кінець вулиці.

Там хтось співав високим переливчастим голосом:

— Надійде ніч, заснуть не маю сил,
Милуюсь до зорі на синій небосхил.
Коли ж молодика побачу ріг,
То пригадаю серп коханих брів.
Чи доля то моя? Життя поріг?
Я хочу взнати таїну прийдешніх днів...

У глибині провулка показався молодий вершник у темнозеленому чекмені [1], туго стягнутому строкатим поясом. Насунувши на праву брову баранячу шапку, він повільно їхав, гарцюючи на карому жеребці. Вершник хльоснув коня і з місця кинувся навскач. Порівнявшись з дівчиною, він різко осадив коня.

Дівчина кинула лопату і вбігла у двір, захлопнувши хвіртку. Вершник пересунув шапку на потилицю і поважом поїхав далі провулком.

Хвіртка прочинилась, і дівчина визирнула. Боязко глянувши на всі боки, вона підняла лопату і знову зникла.

Бородатий, почорнілий від спеки дервіш, у гостроверхому ковпаку з білою пов'язкою хаджі і в різноколірному плащі, гучно, як сліпий, стукаючи довгим посохом, перейшов дорогу. Озирнувшись, він обережно зняв клаптик рожевої матерії, що зачепилася за хвіртку, і сховав за пазуху.

— Так,— мурмотів він,— тут лишилося все, як і колись: те саме дерево, тільки воно стало ще вищим і

[1] *Чекмінь* — нарядний чоловічий одяг (каптан, козакин).

густішим, та сама хвіртка — вона лише потемніла і перекосилась... І дівчина схожа на ту, що я любив у шістнадцять років, але це не вона. А де та, що стояла тут багато років тому з корзиною абрикосів, і сама смуглява й солодка, мов абрикос?!! Усе лишилося таким самим, навіть он там, над старою вежею, як і раніше, кружляють яструби. Тільки Хаджі Рахім не той...

Дервіш постукав посохом у хвіртку. За старими карагачевими дверцятами почувся старечий кашель. На порозі з'явився старик, сухий і згорблений, у білосніжній чалмі.

— Я-гу-у! Я-хак! — заспівав дервіш.

Старик, вдивляючись сльозавими червоними очима, пошукав у зборках згорнутого з матерії пояса і витягнув старий шкіряний гаманець. Він порився в ньому безкровними восковими пальцями і вийняв чорну тонку монету.

— Аллаху́м селля! — вигукнув дервіш, притискаючи монету до лоба і губів. — Хто живе в цьому домі? За кого я можу помолитися єдиному?

— Я живу в цьому домі, але належить він не мені, а ковалеві Қари-Максуму. На головному базарі всі знають простору кузню і зброярську майстерню Қари-Максума. Служителям віри він у подаяннях не відмовляє.

— А яким ім'ям доля наділила тебе, майстре чудес?

— Не називай мене високим словом «майстер чудес». Я старий шахський літописець Мірза-Юсуф і можу тільки додати віршами поета:

— Я вік прожив, як в'ючна та худоба.
Я — раб своїх дітей і бранець у сім'ї,
На пальцях полічу я все, що маю:
Мій вбогий дім і сотні тисяч лих!
Та не надіюсь я позбутись їх! [1].

— Ні, ні! Ти все ж майстер чудес,— сказав дервіш.— Ти пожертвував чорний дирхем, і тому що твоя милостиня виходила з благородного пориву серця, дирхем відразу обернувся в повноцінний динар з чистого золота.

Старик нахилився до темної, схожої на пташину лапу, долоні дервіша, на якій лежав золотий динар з опуклим написом:

[1] З вірша Қесаї (IX ст.).

— У моєму довгому житті я ніколи не бачив чудес, про які говорять священні книги. Чи ти, дервіше, здатний робити чудеса, чи ти, як фокусник на базарі, хочеш поглумитися з напівсліпого діда.

— Але ти можеш випробувати цей динар. Пошли свого слугу на базар, і він принесе тобі цілу корзину і смаженого кебабу [1], і вареної локшини, і меду, і солодких динь. Може, ти навіть даси тоді від цього достатку бідному подорожньому, який прийшов сюди просто з далекого Багдада?

— Так ти прийшов із славного Багдада? Тоді заходь у мій дім і розкажи про те, що ти там бачив, а я випробую силу твого дивовижного динара.

Розділ шостий

ШАХСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

> ...Він вирушив до мене, незважаючи на далеку відстань наших жител, довгий шлях і страхіття дороги.
>
> *(Ібн-Хазм, XI ст.).*

Човгаючи жовтими замшовими чобітьми, старик попрямував через двір і піднявся на терасу:

— Проходь за мною, подорожній!

Дервіш увійшов за стариком до кімнати з цегляною підлогою і розстеленими вздовж стін вузькими килимками. На полицях у ніші стояли два срібні глечики і скляна іракська ваза. Купол кімнати, майстерно складений з переплетених розмальованих колод, мав у середині отвір для виходу диму. Посеред кімнати у квадратній заглибині чадила жаровня з вугіллям. Уздовж задньої стіни стояли три розкриті, обковані залізом скрині, і в них виднілися оправлені в жовту шкіру великі книги.

Дервіш поклав біля дверей посох та інші свої речі. Скинувши туфлі, він пройшов до старика, преклонив коліна й опустився на п'ятки.

---

[1] *Кебаб* — страва з дрібно нарубаного м'яса, підсмаженого на рожнах.

— Бент-Занкиджá! — деренчливим голосом гукнув старий.

Увійшов хлопчик у довгому до п'ят смугастому халаті і голубій чалмі. Схрестивши руки на животі, він схилився, чекаючи наказу.

— Візьми оцей золотий динар. Передай його старому Саклабу і поясни йому так: «Піди, діду Саклаб, на базар у той ряд, де сидять індуси-міняйли перед ящиками з срібними і золотими монетами. Ці ж міняйли продають дзиги і кості для гри. Вибери того, у кого найсивіша борода, і попроси оцінити цю монету; чи це справжній, повної ваги золотий динар?» Якщо міняйло-індус скаже, що в динарі немає обману, то хай він його розміняє на срібні дирхеми. Одержавши срібло, нехай Саклаб піде в той ряд, де подорожні можуть зазнати насолоди від їжі, і купить те, що зараз тобі перелічить оцей шановний шукач істини.

— Що повинен слуга купити? — звернувся хлопчик до дервіша.

Той дивився на хлопчика. Ніжні риси його обличчя здалися дивно знайомими. Де він його бачив? Дервіш сказав:

— Нехай слуга візьме з собою кошика і купить усе те, що він купив би для брата, якого він не бачив багато років. Хай слуга сам вибирає.

Старик поманив до себе хлопчика і сказав йому на вухо:

— Хай Саклаб, повернувшись з базару, не входить сюди, як звичайно, обірванцем, а спершу надіне мій старий халат. А ти, віддавши йому динар, повертайся сюди і захопи з собою чорнильницю з калямом [1] і папір. Зараз ти будеш записувати його розповіді.

Хлопчик зник і незабаром повернувся з папером і приладдям для письма.

— Скажи мені, подорожній, спочатку твоє ім'я, звідки ти родом і як ти потрапив до славного Багдада?

— Мене зовуть Хаджі Рахім аль-Багдаді. А родом я з маленького селища поблизу Басри. Я ладен відповідати тобі на всі запитання, але спочатку дозволь мені торкнутися чогось іншого, про що непокоїться моє серце.

— Ну, говори,— сказав старик.

---

[1] *Калям* — гостро застругана очеретинка, що правила за перо.

— У Багдаді я вчився у великому медресе [1] у найславетніших учених. Серед студентів, які разом зі мною шукали світла в оцих факелів знання, був один юнак, завжди скорботний і мовчазний, що відзначався надзвичайною старанністю. Коли я йому сказав, що хочу надіти «пояс блукання» і, взявши «посох мандрівника», вирушити до славного Гурганджа, благородної Бухари і прекрасного Самарканда, оцей юнак звернувся до мене з такими словами: «Хаджі Рахім аль-Багдаді, якщо ти потрапиш до багатого міста хорезм-шахів Гурганджа, то пройди на третю вулицю, що перетинає головний шлях від базару до Західних воріт, знайди там дім коваля і торговця зброєю Кари-Максума і дізнайся, чи живі там мої шановні батьки. Розкажи їм усе, що я роблю в Багдаді. А коли ти повернешся до Багдада, то ти повідаєш мені все, що про них дізнаєшся». Я обіцяв йому це і вирушив у путь. Але вітер несподіванок і гроза випробувань кидали мене в різні боки всесвіту. Я йшов під палючим промінням сонця Індії, проходив далекі пустелі Татарії [2], доходив до Великої стіни, що охороняє царство китайців від наскоків татар; я відвідав берег ревучого океану, пробирався через круті снігові гори Тянь-Шаню і скрізь знаходив мусульман [3].

Так минуло багато років, поки я, нарешті, потрапив до Гурганджа, на оцю вулицю, яку мені вказав мій багдадський друг. Я знайшов і дім, і хвіртку під білосніжним деревом акації, і, нарешті, я розмовляю з тобою, майстре чудес, який, мабуть, пам'ятає юнака, що жив тут, в оцьому дворі, і пішов п'ятнадцять років тому з Гурганджа?

— Як звали цього юнака? — спитав старик суворо.

— Там, у високому палаці знань, він називався Абу-Джафар аль-Хорезмі (з Хорезму).

— Як ти наважився вимовити це ім'я, нещасний! — закричав старий мірза (переписувач), і піною вкрилися

---

[1] *Медресе* — вищий духовний учбовий заклад.

[2] *Татарія* — так у ті часи називали територію теперішньої Монголії і Західного Китаю, населену численними кочовими племенами тюркського походження, які мали загальну назву татар.

[3] Вихідці з Середньої Азії (мусульмани) согди, а потім їхні нащадки таджики, чудові ремісники і заповзятливі купці, з найстародавніших часів розселилися по великому торговому шляху з Середньої Азії до Китаю, де всюди були їхні торгові і ремісничі селища.

його губи.— Чи знаєш ти, що він дуже великий грішник? Незважаючи на свої юні літа, він укрив ганьбою і себе, і своїх батьків і мало не кинув у вир лиха всіх родичів.

— Але ж він був дуже юний! Що такого міг він зробити? Чи вбив він кого-небудь, чи зробив замах на знатного бека?

— Цей жахливий Абу-Джафар, на жаль, з юних років відзначався великими здібностями і старанністю. Він учився разом з іншими учнями у наших найкращих учителів, намагаючись осягти і читання, і красу витонченого письма, і глибокий зміст великої книги корана. Він мав успіх у всьому і почав вдало складати вірші, наслідуючи Фірдоусі, і Рудегі, і Абу-Саїда. Але вірші його були не на науку іншим, а тільки для спокуси легковірних...

Старик вів далі пошепки:

— Цей нещасний юнак почав вільнодумствувати. Він дозволяв собі сперечатися з сивобородими улемами[1] та імамами, бентежачи інших простодушних слухачів. Нарешті, коли імам зауважив: «Ти йдеш не шляхом до раю, а до вогняної безодні пекла», — Абу-Джафар йому зухвало відповів: «Йди геть від мене і не клич мене до раю! Коли ти проповідуєш про чотки, про місця молитви, і про помірність, я думаю, чи не все одно — чи йти до мечеті Мухаммеда чи до монастиря Іси, де б'ють у дзвони, чи до синагоги Мойсея. Скрізь я шукав, але не знаходив бога, бога нема, його вигадали ті, хто торгує його ім'ям. Моя зоря, мій проводир — Абу-Алі Ібн-Сіна»[2]. Тоді святі імами прокляли його і наказали схопити. Вони хотіли на майдані міста одрізати йому отруйний язик і обидві руки, щоб він не міг більше писати свої розтлінні вірші. Але Абу-Джафар із зміїною спритністю зник. Спочатку думали, що батько з жалю де-небудь переховує злочинного сина. Тому сам хорезм-шах Мухаммед, дізнавшись про цю справу від імамів, наказав схопити

---

[1] *Улем* — мусульманський викладач у богословському учбовому закладі.

[2] *Абу-Алі Ібн-Сіна* — видатний учений XI ст., який народився в Бухарі. У Європі він відомий під ім'ям Авіценна. За невір'я і вимогу свободи розуму був кинутий в Іспагані до в'язниці, де й помер. Він залишив багато книг з природничих наук, медицини, алхімії і був на мусульманському Сході одним з найвідважніших борців за свободу розуму. Його медична енциклопедія «Канон», перекладена на латинську мову, була головним посібником європейських лікарів у середні віки.

батька, кинути його в клопівник зиндан[1] і надіти ланцюг з написом: «Навіки і до смерті». А коли батько помре, то замість нього шах наказав посадити найближчого родича, доки Абу-Джафар добровільно не повернеться.

— І батько досі у в'язниці? — тихо спитав дервіш. Його розширені очі блищали, а обличчя стало сірим, як у мерця.

— Батько помер, не витримавши вогкості, темряви, і страшних кліщів, і клопів підвалу. Виконуючи наказ хорезм-шаха, кати схопили молодшого його сина Тугана, наділи на нього той самий ланцюг і кинули в той самий підвал.

— Який злочин! — прошепотів дервіш.

— Мені дуже шкода цього хлопчика Тугана,— вів далі старик.— Я багато піклувався про нього. Не бажаючи, щоб Туган пішов по слідах його зіпсованого старшого брата, я намагався просвітити його. Туган учився в мене читати й писати, але його більше вабило до майстерства і військових забав, і я віддав його в науку до коваля Кари-Максума, який показував, як виготовляти чудову зброю. Тепер заміняє мені Тугана маленька сирота, дочка рабині, Бент-Занкиджá. Вона дуже здібна до читання, письма і запам'ятовування різних віршів та пісень. З роками очі мої почали сліпнути, і все переді мною двоїться, і я бачу замість одного одразу три місяці. Бент-Занкиджá стала моїм помічником, переписувачем. Вона записує мої бесіди і переписує книги. Ось вона сидить перед тобою з калямом у руці.

Тоді дервіш зрозумів, що переписувач з голубою чалмою — це дівчина, яка нещодавно виходила з лопатою з хвіртки.

Дервіш пильно глянув на неї й опустив очі, не сміючи спитати про іншу дівчину, яку він бачив тут-таки, коли йому було шістнадцять років. Одганяючи від себе хвилювання, дервіш вигукнув:

— Хіба ти не майстер чудес? Ти навчив дівчинку тонкощів читання й письма, і після цього вона має право закручувати навколо голови тюрбан тим вузлом, яким хизуються лише мірзи. Я бачу, що в твоєму домі все сповнено турботами про знання.

---

[1] *Зиндан* — підземна в'язниця.

Старик сплів тонкі пальці і пильно глянув на дервіша.

— Тепер розкажи про себе, чи довго ще ти збираєшся блукати?

Дервіш труснув скуйовдженою головою і втупився в старика чорними полум'яними очима.

— Мій батько — голод, що погнав мене через пустелі. Моя мати — нужда, що виплакала очі від суму, не маючи молока в груді для новонародженого. Мій учитель — страх перед мечем ката. Але я чую голос: «Не горюй, дервіше, ти завжди робив те, що тебе гідне».

Старий мірза похитав головою.

— Ти прикрашений знаннями, і тебе може охоче взяти до себе писарем всякий суддя чи правитель округу. І я так само зараз же міг би тебе взяти переписувачем книг до шахської бібліотеки. Там є рідкісні унікальні книги, нікому не відомі, навіть з назви, і їх слід переписати, щоб вони не загинули для людства. Навіщо тобі блукати по дорогах? Невже тебе приваблюють мандри, і курява, і бруд, і каміння під ногами?

Дервіш заговорив глухо:

— Мені кажуть: «Чому ти не прикрасиш свій притулок барвистими килимами?» Але, «коли пролунав закличний крик героїв, що робити з піснею співака?» «Коли кінь мчить у битву, як я можу прилягти серед квітучих троянд?» [1]

Старик, здивований, розвів руками.

— Про які війни ти говориш? Хто може загрожувати султанові препишному, найсильнішому з усіх мусульманських володарів? Тільки тоді запалають вогні чужих бойових таборів, коли він сам захоче воювати...

— Грізний вогонь насувається зі сходу, і він спалить усе.

Старик похитав головою.

— О ні! Поки хорезм-шах вклав меч у піхви, буде тихо і в долинах Мавераннагру, і на всіх кордонах царства Хорезму.

До кімнати безшумно ввійшов старий невільник з важким ланцюгом на ногах, підв'язаним ремінцем до пояса. Він приніс кошика з різною їжею, купленою на дивний динар.

---

[1] З віршів Ібрагіма Монтесера (X ст.).

На виснажене тіло високого старика був накинутий короткий смугастий халат. Довге напівсиве волосся його спадало на плечі. Розіславши на килимі шовкову хустку, він поклав коржі, мигдалеві пиріжки, розставив чашечки з медом, фісташками, мигдалем, ізюмом, зацукрованими скибками дині та іншими ласощами.

— Чи дозволиш ти поговорити з оцим старим рабом?

— Говори, шановний подорожній.

— Звідки ти родом, батьку? — спитав у раба дервіш.

— Здалеку, з землі руської. Я жив у свого батька, рибалки, на березі великої ріки Волги, а по-тутешньому її називають Ітіль. Мене ще хлопчиком захопили джигіти сусіднього з нами суздальського князя. Князь, по-нашому, все одно, що ваш хан чи бек. Князі наші між собою воюють, і хто кого поб'є, той у побитого князя забере в полон і мужиків, і жінок, і дівчат, і дітей. Потім князь усіх продасть, як баранів, до чужого краю. Отак і мене і сестричку князь продав купцям булгарським, ті відвезли до свого торгового міста Біляр, на річці Камі, а звідти всіх полонених, і мене з ними, погнали через пустелю сюди, в Гургандж. А куди продали сестричку — не знаю. Давно це було. Ось і волосся в мене звисло білими пасмами, як у старого цапа, а все хотілося б побачити рідний кишлак на високому яру річки. Я навчився розмовляти по-туркменськи і по-перськи. Коли б не інші наші полонені, я б зовсім забув нашу рідну мову. З земляками іноді зустрінешся на базарі і словом своїм перекинешся. Багато їх тут ходить, брязкаючи ланцюгами.

— Як же тебе звуть? — спитав дервіш.

— Тут мене звуть Саклаб, а наші полонені кличуть по-давньому: «дід Славко». Пробач мені за сміливе слово,— старик вклонився дервішеві до землі,— я почув, що ти ходиш по далеких країнах і, як святий, можеш робити з мідних дирхемів золоті динари. Так тобі дуже легко викупити мене в мого хазяїна. Викупи мене, і стану я тобі служити вірно і чесно. Адже ти, можливо, і до нашого краю, до росіян, підеш, тоді й мене візьмеш з собою.

— Ти хочеш зманити мого раба? — сказав, насупившись, хазяїн.

— Де мені думати про раба,— відповів дервіш. — Я сам живу злидарем і живлюся пригорщею пшона, якщо дасть його щедра рука.

— Мабуть, тут, на далекій чужині, мені доведеться померти,— пробурмотів зітхаючи Саклаб і голосно сказав: — Просимо ласкаво спробувати нашого достархану! [1] — Обережно ступаючи по килиму, він підніс мідний таз і узорчатий глечик з водою.

Мірза-Юсуф і дервіш помили над тазом руки, витерли їх вишиваним рушником і мовчки приступили до їжі. Коли дервіш покуштував з усіх блюд, він промовив чемні слова подяки і попросив дозволу піти собі.

На безлюдній вулиці він довго стояв у затінку дерева і дивився на стару хвіртку.

«Мені не доведеться більше побачити цей дім, де добрий старик колись навчав мене тримати очеретяне перо і писати перші літери. Я не пошкодував для нього мого єдиного золотого динара, щоб тільки довше побути з ним і чути його рідний і близький мені голос... А тепер знову в дорогу!»

Мірза-Юсуф довго дивився на двері, за якими зник дивний гість. Увійшла Бент-Занкиджá і сказала:

— Мій добрий дідусю Мірза-Юсуф! У серці моїм змійкою в'ється думка, що оцей дервіш Хаджі Рахім аль-Багдаді схожий на нашого вільнодумця-втікача Абу-Джафара, тільки він обріс бородою, почорнів від спеки, і тобі важко в ньому пізнати колишнього хлопчика...

— Мовчи, бо нещастя спіткає наш дім! Хіба б я став розмовляти з безвірником, якого прокляли святі імами? Ніколи більше не говори мені про цього короткочасного гостя. Ми живемо в такий час, коли до кожної щілини притулилося вухо злоби і підслухує, про що шепочуть

[1] *Достархан* — угощення. Також — нарядна скатерть, яку розстеляють на землі для бенкету.

наші уста. І вдень і вночі ми повинні завжди пам'ятати слова поета: «Лише мовчання могутнє — все ж інше є слабкість» [1].

— Мовчати навіть перед друзями? Та хіба цей самий великий поет не сказав: «Замкни уста перед усіма, крім друга?» Все життя мовчати — ні! Краще смерть, але з піснею і веселим жартом!

— Замовчи, замовчи! — закричав старик. — О боже, допоможи мені! Я сам-самісінький! Ніч тягнеться, а повість про великого хорезм-шаха ще не прийшла до кінця. Я все чекаю від нього подвигу слави, а бачу тільки страти і не помічаю великих діл. Я боюсь, що герой виявиться камінним ідолом, порожнім всередині, де літає золотиста міль і повзають отруйні скорпіони... Аллах, зглянься на мене і просвіти мене!..

---

[1] З віршів Абу-Саїда (XI ст.).

ЧАСТИНА ДРУГА

МОГУТНІЙ І ГРІЗНИЙ ШАХ ХОРЕЗМУ!

Розділ перший

РАНОК У ПАЛАЦІ

Служба царям має дві сторони: одна — надія на хліб, друга — страх за своє життя.

(Сааді, XIII ст.)

У досвітніх сутінках троє старих імамів пробиралися вузькою вулицею Гурганджа. Спереду йшов слуга з тьмяним ліхтарем з проолієного паперу. Старики, піднімаючи довгі поли широкої одежі, перестрибували через канави з дзюркотливою водою.

У темряві відчувався то гострий пряний аромат біля зачинених крамниць з перцем, імбиром і фарбами, то різкий запах шкіри, коли імами проходили повз лимарні ряди із складами кінської збруї, сідел і чобіт. На майдані грубий голос зупинив їх:

— Стійте! З якої потреби йдете вночі?

— Милістю найвеличнішого, ми, духовні особи, імами великої мечеті, поспішаємо до палацу падишаха для ранкової молитви.

— Проходьте з миром!

Троє імамів підійшли до високих воріт палацу й зупинилися. Стукіт не допоможе, та і образливий. Ворота самі прочинилися. Кілька вершників виїхали з темряви і потім галопом помчали через майдан. Це гінці з розпорядженнями «найвеличнішого і найпрозорливішого захисника віри і справедливості» помчали в напрямках, не відомих нікому, крім того, хто їх послав.

Старики, переступаючи з каменя на камінь, пробрались через велику калюжу й увійшли в ворота. На широкому подвір'ї у всіх напрямках ходили шахські воїни. Двоє вартових пізнали в прибулих священнослужителів і відійшли набік, даючи дорогу. Троє стариків минули кілька двориків. Заспані сторожі відчиняли важкі ворота, брязкаючи залізними ключами.

Нарешті, показалися стулчасті двері. Обабіч, спираючись на списи, застигли два воїни у залізних кольчугах і шоломах.

Підійшов слуга і, високо піднявши глиняний світильник з кіптявим гнотом, сказав:

— Охоронець віри ще не виходив.

— Ми почекаємо,— відповіли троє стариків і, скинувши туфлі, ступили на килим, опустились на коліна і розгорнули перед собою великі книги у шкіряних оправах з мідними застібками.

— Вчора чотири бунтівних хани прислали заложниками своїх малолітніх синів. Шах влаштував бенкет. Засмажили дванадцять баранів,— сказав один імам.

— А що він сьогодні ще придумає? — прошепотів другий.

— Найголовніше — в усьому з ним погоджуватись і не сперечатись,— зітхнув третій.

Хорезм-шахові Мухаммеду снився сон: він стоїть у степу на горбі, і навколо, скільки сягає око, стовпилися тисячі й тисячі людей. Небо горить західним бронзовим промінням. Сонце, ще сліпуче, швидко заходить в одноманітну піщану рівнину.

— Хай живе, хай здравствує падишах! — розкотами доносяться крики з віддалених рядів. Люди поволі схиляють спини, і за білими чалмами ховаються їхні обличчя.

Увесь натовп стає на коліна перед володарем, видно лише халати, що нагадують хвилі завжди неспокійного Хорезмського моря [1].

— Хай здравствує падишах! — звучать, як луна, останні віддалені вигуки, і все змовкає. Сонце ховається, і степ потопає в синіх сутінках і мовчанні. У погасаю-

[1] Хорезмським морем у XIII ст. називалось Аральське море.

чому світлі шах бачить, як зігнуті спини повзуть до нього, підіймаючись по схилу горба.

— Досить, назад! — наказує шах. Але спини наближаються з усіх боків, незчисленні спини у смугастих халатах, підперезаних оранжовими поясами. Шахові здається, що в усіх за пазухою приховані вигострені ножі. Люди хочуть зарізати свого володаря. Він кидається вперед і б'є ногою найближчого, халат звивається і відлітає, як птах, — під ним нікого нема. Шах відкидає ногою інші халати, — і під ними так само порожнеча.

«Але серед них є один! Він сховався, щоб підкрастися і вдарити ножем у моє серце, серце, яке живе і б'ється тільки для щастя і величі славного роду хорезмшахів».

— Досить! Шах наказує вам: ідіть собі! — Голос звучить глухо, ледве чутно,— і все зникає. Степ розлягається навколо безлюдний, сірий і німий. Жорсткі стебла трави, як дряпини на змертвілому небі. Тепер шах один, зовсім один у пустелі, без коня. А десь тут, зовсім близько, за одним із сірих горбів, у ліловій западині причаївся отой єдиний, що повинен його зарізати... Всі хочуть його смерті, але тільки один відважився вкоротити йому життя. Хто ж він?

Здалеку луною звучить крик натовпу:

— Хай живе Джелаль ед-Дін! Слава хороброму синові і наступникові хорезм-шаха Джелаль ед-Діну!

«Забувши мене, вони вже ладні цілувати руки моєму синові? Треба покінчити з цим, досить! Я розчавлю того, хто стане на моєму шляху,— хай це буде багдадський халіф чи мій непокірний син! Досить!..»

Іще у напівсні шах почув біля себе шарудіння й відчув, як щось холодне торкнулося до його обличчя. Страх і пристрасна жадоба життя примусили його враз напружити всі сили і схопитися. Шах розплющив очі і став тривожно вдивлятися в темні кутки кімнати.

Від великого вогнища у стіні [1] віяло теплом розжареного вугілля. Біля нього хтось сидів. Це дика степова дівчина, яку привезли вчора. Вона з жаху відсунулась, затуляючись руками.

— Хто ти?

---

[1] У Середній Азії в XII ст. не знали печей і розпалювали багаття або посеред кімнати, що мала витяжний отвір у стелі, або у ніші в стіні.

— Аллах великий! Я Гюль-Джамал, туркменка з пустелі. Учора ввечері тебе сонного під руки привели сюди, і ти, як ліг, так одразу й заснув. Я боялася тебе, ти так страшно хропів і стогнав уві сні, немовби помирав. Це тебе душили нічні «діви». Вони літають у темряві над юртами і через верхній отвір проникають всередину, щоб терзати тих, у кого на серці вбивство.

— А що в тебе було в руці? — і шах стиснув її маленькі руки.

— Мені боляче! Облиш мене!

— Покажи, що було в руці?

— У мене нема і не було нічого. Хочеш, я заспіваю тобі нашу степову пісню про солов'я, що закохався в троянду? Або розкажу казку про перського царевича, який побачив у дзеркалі обличчя китайської княжни?

— Не треба казок ні про троянду, ні про царевича... А!.. Ось я знайшов піхви від кинджала. Чому ти прийшла до твого падишаха з ножем?

— Облиш мене! Старики вчать: «Не бий коня, втратиш друга...»

Гюль-Джамал вислизнула й відбігла.

— Вай-уляй! Ти задушиш мене! Я тебе боюсь.

Вона кинулася до низьких стулчастих дверей і натрапила на двох служниць, що підслухували.

Шах, важко дихаючи, підійшов до вогнища. В його опуклих, як у бика, очах тремтіли червоні вогники. Він постукав очеретяною паличкою по мідній чашці. З стулчастих дверей з'явився старий слуга з козячою борідкою і впав перед шахом на долоні.

— Оцю дівчину ввечері привести до килимової кімнати. Чи тут векіль і великий візир? [1]

— Всі чекають на тебе, найсвітліший, а також «пан нови́н» [2] і троє імамів.

— А хан Джелаль ед-Дін ще не приїхав?

— Опори престолу ще нема.

— Хай чекають. До мене в басейну приведи голяра пофарбувати бороду і банщиків розім'яти спину.

Хорезм-шах вийшов до сусідньої кімнати. Старий слуга, висохлий і згорблений, з червоними сльозавими

---

[1] *Векіль* — доглядач палацу; *великий візир* (або *везир*) — начальник державної канцелярії і всіх чиновників.

[2] *Пан новин* — начальник державної пошти.

очима, став збирати подушки і ватні ковдри і складати їх в ніші стіни. На килимі щось блиснуло. Старик нахилився й підняв добре відгострений кинджал з ручкою з слонової кістки.

— Це туркменський ніж... О, ці туркменки! Їхнього гніву треба берегтись, як укусу отруйного павука каракурта. Передати зараз векілю чи сховати? А хто мене квапить?

Шах затягнув тугіше шнурок шовкових просторих шароварів, обмотав огрядне черево смугастим шарфом, засунув за пояс ніж у срібних піхвах, накинув на плечі довгу, криту парчею соболеву шубу. З ніші в стіні шах обережно вийняв вправно звиту білу чалму і звичним жестом насунув її на довгі напівсиві кучері.

Стримуючи дихання, шах прислухався біля дверей, стискаючи холодну рукоятку ножа.

«Обережний завжди готовий відбити напад. У темряві звивистих переходів палацу раптом може поразити рука ізмаїліта [1], підісланого моїм заклятим ворогом, халіфом багдадським...»

— Ти тут, векіль? — спитав він півголосом.

— Я давно жду мого повелителя.

Шах відсунув дерев'яний засув і прочинив двері. Тьмяно освітлені двома олійними світильниками, схиливши низько спини, стояли постаті близьких сановників.

Всунувши босі ноги в жорсткі, охололі за ніч туфлі, Мухаммед пройшов до другої кімнати. Там чекали слуги. Один тримав глиняний світильник, другий — срібний таз, третій — глечик з вигнутою вузькою шийкою.

Вони допомогли шахові зробити обмивання біля водойми, де вода стікала в отвір у камінній підлозі. Четвертий слуга подав на витягнутих руках довгий, гаптований шовком рушник і надів на пухлі ноги повелителя шерстяні узорчаті носки.

Поки хорезм-шах займався одяганням, векіль повідомляв про останні новини.

— Дуже холодно надворі. Все покрилося білим інеєм... Троє імамів прийшли до палацу і ждуть наказів... Чекає також начальник катів Джіхан-Пехлеван... Учора ввечері з Булгара прибув великий караван на три-

---

[1] *Ізмаїліти* — шіїтська секта вбивць, душителів, дуже могутня в XIII ст., яку згодом розгромили монголи.

ста верблюдів з партією булгарських сап'янових чобіт і з сотнею полонених урусів. Близько двохсот рабів померло в дорозі, хоч майже кожного дня їх годували просяною кашею з кунжутною олією. Перед цим інший караван було розграбовано туркменськими розбійниками. Мабуть, це справа рук Кара-Кончара.

— Я розгромлю туркменські кочовища! Але найбільше мене позбавляють спокою прочани з Багдада. Чи не видно дервішів-арабів з Багдада? Всі вони лазутчики багдадського халіфа, всі вони бажають мені лиха.

— Які негідні люди можуть бажати лиха великому захисникові віри?

— Такими стали мусульмани!

Закінчивши одягатися, шах попрямував своєю звичайною дорогою, спершу коридорами, потім крученими камінними сходами. Векіль і євнух з факелом йшли попереду і розчиняли двері. Шах піднявся на верх кам'яної башти палацу.

Розділ другий

«НУБА» ІСКЕНДЕРУ ВЕЛИКОМУ

На рівній площадці, вздовж стіни з бійницями, півколом стояли двадцять сім юних ханів — синів володарів Гуру, Газни, Балху, Баміяну, Термезу та інших областей. Цих юнаків і хлопчиків шах тримав під суворим наглядом при своєму дворі заложниками, щоб їхні батьки, феодальні хани, не відважились підняти меч повстання. У всіх юнаків були в руках барабани і бубни з брязкальцями.

Тут же були музики з довгими трубами, гобоями і мідними тарілками. Осторонь стояло кілька головних воєначальників хорезмського війська.

Коли з'явився шах, всі закричали:

— Хай здравствує багато років непереможний падишах, захисник віри, гроза язичників!

Шах обвів усіх похмурим поглядом.

— А де Тімур-Мелік?

— Я тут, государю.

Високий, завжди веселий Тімур-Мелік, незмінний супутник Мухаммеда в його походах, вийшов наперед, ве-

дучи за руки двох хлопчиків: один був наймолодший син шаха від останньої дружини, кипчацької ханші, другий його внук від сина Джелаль ед-Діна і туркменки. Тімур-Мелік поставив хлопчиків біля шаха. Той схилився до свого сина і ласкаво ущипнув його за щоку. А внука суворо спитав:

— Де хан Джелаль ед-Дін?

— Батько поїхав з соколами на полювання,— сказав хлопчик. Його чорні очі з-під білої чалми дивилися насторожено.

— Тімур-Мелік! Послати вершників у трьох напрямках і розшукати хана Джелаль ед-Діна! Туркмени все ще нападають на каравани. Вони можуть напасти і на мого сина.

— Буде зроблено, благословенний!

Згори, наче з хмари, пролунав тонкий, схожий на дитячий голос:

— Блаженний той, хто пильнує! Щасливий той, хто не спить!

Високий мінарет, немов свіча, підійнята до неба, освітився на самому верху рожевим променем сонця, що визирнуло з-за далеких гір. Усі будинки міста ще були оповиті туманними сутінками.

Старший з молодих ханів подав хорезм-шахові барабан. Мухаммед вигукнув:

— Слава великому Іскендеру! [1] Слава завойовникові світу! Іскендер пройшов через усі землі Ірану до берегів Джейхуну і Зеравшану [2]. Іскендер для нас є прикладом, він наш учитель! Вшануємо його, тричі заграємо голосну «нубу»! [3]

Загриміли бубни й барабани. Задзвеніли мідні тарілки. Хрипло заревли довгі труби і запищали сопілки. Тричі всі здіймали брязкіт і гуркіт на честь хороброго македонця. Коли всі затихли і тільки гучна луна ще віддавалась у високих баштах палацу, Тімур-Мелік вигукнув:

— Ми віддали належну славу великому румійцеві [4]

---

[1] *Іскендер Великий* — Олександр Македонський.

[2] *Зеравшан* — «Золота ріка», що витікає з Гіссарського хребта на південь від Самарканда. Її водами штучно зрошуються самаркандські і бухарські посіви.

[3] *Нуба* — парадне музичне вшанування (військова серенада) Олександра Македонського (Іскендера), яке було введено хорезмшахом Мухаммедом у палацах правителів округів.

[4] *Румієць* (румі) — грек.

Іскандеру Дворогому. Мир прахові його! Але він, через свою молодість, здійснив лише половину з того, що йому належало зробити. Тепер у нас є новий Іскендер, великий Мухаммед-воїн, Мухаммед-полководець, Мухаммед— творець великої імперії Хорезму! Хай продовжить аллах царювання могутнього повелителя країн ісламу, шаха Мухаммеда Алла ед-Діна! Виконаємо на честь нашого великого шаха триразову «нубу»!

У тихому повітрі знову загриміли бубни, тарілки, барабани і люто заревли довгі сурми.

Мухаммед стояв біля бійниці суворий, грізний і задумливий, розпроставши широкі плечі; і здавалося, великі думки бродять під його білосніжною чалмою.

— Мир вам! Ідіть! — сказав хорезм-шах.

Усі по черзі, склавши руки на животі, підбігали до нього дрібними кроками; доторкнувшись губами до поли шахської шуби, всі подавалися назад і зникали в темному отворі сходів.

Останнім виходив Тімур-Мелік, тримаючи за руки обох хлопчиків.

— Дада [1] мені обіцяв привести живого джейрана, — говорив онук шаха.

— А мені падишах подарує мисливського барса... щоб він з'їв і твого джейрана, і тебе, змієня!.. — відповів син кипчацької ханші.

Шах обперся на виступ бійниці. Внизу в безладді нагромаджувались плоскі дахи. Палац складався з багатьох низьких будівель, зв'язаних переходами в один великий, незграбний будинок. Його оточував високий старий мур з череватими сторожовими баштами. Нерухомі вартові з списами чітко вирізнялися на яснiючому небі.

Шах довго дивився в далечінь, на величезне місто, яке прокидалось, оповите димом, що здіймався над плоскими будиночками. Потім очі його спинилися на одному з двориків палацу, де під старою високою тополею біліла юрта. В ній причаїлася нова перлина гарему, смуглява туркменка Гюль-Джамал, яка втекла від нього вранці. Вона не захотіла примиритися з темними покоями палацу і зажадала для себе юрту, щоб жити так, як

---

[1] *Дада* — пестливе від слова «батько», «батенько».

звикла в степу, як живуть прості туркменки, що пропахли димом. Вона не хоче переселитись до гарему, до інших «троянд Едему». Вона все ще не розуміє, як вона повинна поводитись! Недарма її так ненавидить цариця-мати Туркан-Хатун.

— Гордовите дівчисько! Підняла руку на свого владику! Подивлюсь, як вона буде звиватись і вищати, коли

в килимову кімнату до неї ввійде мій улюблений барс!..

Знизу, від підніжжя башти, донеслися крики. У ранковій тиші слова линули ясно й виразно:

— Слухайте, правовірні! Шах Мухаммед відцурався законів ісламу і прийняв єресь алідів-шафіїтів[1]. Він прихильний до єретиків-персів і оточив себе язичниками-кипчаками. Батько його, шах Текеш, був чесний туркмен, а Мухаммед плює на туркменів. Не вірте йому!

— Хто це там виє? Векіль, чом ти не стежиш за порядком?

Векіль схилився перед шахом низько, немовби прохаючи прощення:

— Це в підвалі башти кричить дервіш, шейх Медж ед-Дін. Його не лякають ні кайдани, ні темрява в'язниці. До нього особливо прихильна твоя наймудріша мати Туркан-Хатун. Але він проголошує безсоромні промови проти свого падишаха. Вчора всі дервіші міста зібралися в полі і поклялися пройти натовпом до в'язниці, щоб звільнити з підвалу цього божевільного шейха Медж ед-Діна.

Мухаммед струсонув векіля за плечі.

— Роззява! Швидше скажи начальнику катів Джіхан-Пехлевану, що я доручаю цього бунтівника його міцним рукам... І щоб він поквапився, доки не прибігли і не звільнили його безумні дервіші.

Хорезм-шах спустився з башти і пройшов до приймальні. Стіни її були затягнуті червоним сукном. Тут на падишаха чекали троє сивобородих імамів. Скинувши туфлі біля дверей, шах пройшов на середину кімнати й опустився на килим. Ноги він просунув під шовкову ватну ковдру, яка прикривала теплий отвір у підлозі, де стояла жаровня з гарячим вугіллям.

— Підходьте, сідайте, мої вчителі!

Троє імамів, що стояли на колінах на краю килима, наблизились, пошепки вимовляючи арабські вирази вдячності, і посідали рядом, сховавши так само ноги під ковдрою.

---

[1] Мусульманство розподіляється на дві головні секти — сунітську, що її сповідують турки-османи, і шиїтську (або шафіїтську), — головними прихильниками якої є перси (іранці).

— Починайте,— сказав шах.— Поясніть, чи правий я, найсильніший повелитель земель ісламу, вимагаючи, щоб халіф багдадський корився мені? А також поясніть, що я повинен робити, коли халіф мені не підкоряється?

Імами розгорнули принесені з собою великі старовинні книги і по черзі співуче почали вигукувати тексти з корана, доводячи, що хорезм-шах Мухаммед — найвища влада на землі після аллаха, що він завжди правий і кожний його наказ, кожне слово — непорушне...

У кімнаті було темно. Тьмяне світло пробивалося крізь гратчасте кругле вікно, прорізане в стіні біля самісінької стелі. Олійний світильник на бронзовій підставці розливав тремтливе світло. Імами співучим голосом читали, не дивлячись у текст, арабські фрази.

Позад шаха стояв поважний «розстелювач скатерті», головний розпорядник шахської їжі. Одним лише словом чи рухом брови він віддавав накази слугам, які безшумно ступали по килиму. Другий сановник — «подавач» — приймав срібні блюда від головного повара. З дверей визирали обличчя сановників, що товпилися, сподіваючись на шахську милість.

Чорний невільник, з срібним кільцем у носі, поставив широкий низький столик над ковдрою. «Розстелювач скатерті» вправним рухом покрив столик шовковою скатеркою — достарханом. «Подавач» опустив перед шахом срібний піднос з чашками гарячого чаю, приправленого сіллю і баранячим лоєм. На скатерть він поклав купку тонких підрум'янених коржів з запеченими шматочками сала і поставивківшики з розтопленим коров'ячим маслом, сметаною й медом.

Слухаючи промови імамів, шах пив одну чашку по одній, заїдаючи коржами. Розігрітий жаровнею і чаєм, падишах обперся на підкладені вчасно подушки і захропів. Це було знаком, що государ задоволений поясненнями вчених імамів. Усі безшумно вийшли. Зник стіл з достарханом, щезли сановники і слуги. Тільки чорний невільник присів навпочіпки біля дверей, чекаючи, коли прокинеться великий правитель ісламських земель.

Розділ третій

КНЯЗЬ ГНІВУ

У Гурганджі всі знали високу, похмуру «Башту вічного забуття» поряд з шахським палацом на головному майдані.

На низьких, обкованих залізом дверях висів великий замок. Ключ теліпався на шиї у сторожа, який сидів тут же на сходинці, притуливши короткий заіржавлений спис до цегляного муру. На землі перед сторожем лежав обривок килима, де перехожі клали свої подаяння: дерев'яну миску з кисляком, коржі, пучок цибулі, жменьку мідних грошей... Сторож іноді дозволяв найбільш щедрим підійти ближче до башти і поговорити з ув'язненими.

Внизу башти чорніло кілька круглих дірок з гратами. З підвалу долітали глухі крики. Коли лунали кроки перехожих, крики в підвалі посилювалися, з отворів висувалися кістляві руки, що хапали повітря. Простий селянин у смугастому халаті з вицвілим голубим клаптем навколо голови і мулла у величезній білосніжній чалмі, кинувши монету сторожеві, безмовно підходили до отвору стіни і подавали шматки хліба простягнутим крізь грати охлялим, брудним рукам. Тоді крики посилювались, і було чути прокляття тих, хто не міг дотягнутися до вікна.

— Подайте позбавленим світла!

— Пожертвуйте стару сорочку! Заїли кліщі.

— Ойє! О-о! Ти наступив на мої очі!

З боку провулка донісся гомін натовпу. На майдан вийшли дервіші у високих ковпаках, з довгими посохами. Вони вигукували хором молитви; за ними бігла юрба цікавих. Дервіші кинулись до дверей в'язниці і почали стукати в них камінням і посохами, намагаючись відбити замок. Деякі зазирали у душники підвалу й кричали:

— Шейх Медж ед-Дін Багдаді! Чи ти живий? Ми прийшли віддати хвалу тобі, мученикові віри і правди! Зараз ми звільнимо тебе!

З глибини підземелля долинув протяжний крик, і всі, прислухаючись, затихли.

— Хай прокляне аллах жорстоких ханів, що утискують народ! Хай вразить він блискавкою гніву того, хто підійме меч на халіфа! Хай загинуть усі кати і грабіжники!

Відтиснутий дервішами сторож побіг до палацу. Звідти вже мчали кипчацькі вершники. Вони канчуками розігнали натовп, і дервіші з криками розбіглися по майдану.

Зверху, над в'їзними ворітьми палацу, між бійницями, з'явилося кілька чоловік. Один, високий, в оранжовому смугастому халаті, стояв спереду. Всі інші, мовчки склавши руки на животі, шанобливо чекали його наказів. Коли хорезм-шах з'являвся над ворітьми палацу — це був поганий знак: передбачалася чиясь страта.

З воріт попарно вийшли «джандари» — кати шаха, ставні, мускулисті, у синіх сорочках з засуканими до плечей рукавами, в широких жовтих шароварах, гаптованих червоними узорами. Тримаючи на плечі великі хорасанські мечі, вони цепом розтягнулись навколо майдану, відсунувши напираючий натовп. Останнім ішов головний кат, «князь гніву» Махмуд Джіхан-Пехлеван («силач всесвіту»), високий, сутулий, худий, з розчепіреними руками — знаменитий душитель. Халат його був засунений всередину жовтих замшових шаровар і підперезаний широким ременем. Через плече висів килимовий мішок. В ньому він піднесе шахові голову найважливішого страченого.

Посеред майдану темнів квадратний рів, височів поміст, і поблизу нього стояли чотири стовпи з перекладками. Двоє напівголих рабів, дзенькаючи ланцюгами, приволокли велику вербову корзину і поставили поряд з помостом.

Сторож в'язниці відімкнув обковані залізом низькі двері. Головний кат з кількома помічниками спустився в підземелля. Звідти пролунали несамовиті крики, що замінилися цілковитою тишею. Кати вивели з підвалу п'ятнадцять в'язнів. Усі вони були прикуті за ногу до одного ланцюга.

Забруднені, ледве прикриті лахміттям, з відрослим у довгому ув'язненні розкуйовдженим волоссям, засуджені вчепились один за одного і, мружачись від яскравого сонця, поплентались через майдан. Двері в'язниці захлопнулися. Знову повиснув важкий замок, і з підземелля почулися безперервні крики.

Варта виступала обіч скованих смертників. Один з них, дряхлий старик з копицею скуйовдженого волосся, спіткнувся і впав, потягнувши за собою двох сусідніх. Їх

підняли ударами й погнали далі до місця страти. На помості їх пригнули, опустивши на коліна. Один кат хапав приреченого за волосся, а головний джандар, тримаючи меч обома руками, одним ударом відтинав голову, показував її притихлому натовпу і кидав у корзину.

У натовпі запитували: «Який з арештованих глава дервішів, шейх Медж ед-Дін Багдаді?» Виснажені голодом і хворобами в'язні схожі були один на одного. Коли відлетіла голова чотирнадцятого, виття знялося на всьому майдані:

— Падишах говорить! Падишах наказує!

Всі обернулися до площадки над ворітьми палацу. Хорезм-шах, що стояв нагорі, розмахував строкатою хусткою. Це означало: «Припинити страту! Шах прощає засудженого!»

Витираючи довгий меч червоною ганчіркою, головний кат крикнув: «Приведіть коваля!»

П'ятнадцятий з засуджних був Туган, вихованець Мірзи-Юсуфа. Іще хлопчик, він дивився розширеними очима, не розуміючи, що трапилось.

— Кланяйся падишахові за високу милість! — сказав кат і, повернувши хлопчика в бік палацу, пригнув його до землі. Коваль, що був напоготові, почав розбивати ланцюг на нозі Тугана.

— Стривай! Куди ти? Я ще не закінчив!.. — вигукнув коваль, але Туган, бачачи, що він більше не прикутий до ланцюга смертників, стрибнув з помосту в натовп. Позаду неслися крики, а Туган, зігнувшись, пробирався поміж городянами, що тіснилися, намагаючись втекти якомога далі.

Майдан коло тюремної башти спорожнів. Сторож стояв біля дверей, спираючись на заржавілий спис.

Вздовж муру пробиралася дівчинка, загорнута до очей у довгу хустку. Вона підійшла до отвору внизу башти й обережно гукнула:

— Туган! Зброяр Туган!

В отвір просунулись виснажені руки, хриплий голос відповів:

— Твій Туган уже втратив голову! Дай нам попоїсти, щоб ми його пом'янули молитвою.

Дівчинка припала до душника і з розпачу закричала:

— Туган, відгукнися, чи ти живий?

Новий зойк долинув з підземелля:

— Віддай нам те, що принесла! Твоєму Тугану вже нічого не потрібно! Він тепер втішається пловом разом з пророком у садах райських...

Дівчина передала просунутим у душник рукам хліб і диню і підійшла до сторожа.

— Скажи мені, Назар-бобо [1], чи правда, що хлопчик Туган помер?

— Напевно, помер. Адже його повели разом з іншими на страту... — Сторож показав рукою на майдан.

Підійшов старий дервіш, втиснув у руку сторожа кілька монет і почав шепотіти йому на вухо:

— Чому серед страчених не було нашого святого шейха Медж ед-Діна Багдаді? Відкладено страту чи хорезм-шах помилував його?

Сторож, ховаючи гроші в зборки крученого пояса, промурмотів:

— Государ розгнівався на шейха за його прокльони і наказав швидше стратити, поки його не звільнили дервіші.

— Але він ще живий?

— Ні! Коли з підземелля виводили засуджених, туди спустився головний кат Джіхан-Пехлеван і сам задушив святого шейха...

Розділ четвертий

ПРИШИТА ТІНЬ

> Поспішай порадувати добрим словом зустрічного: можливо, більше не доведеться зустрітися.
>
> *(Східне прислів'я).*

Вибравшись з натовпу, Туган потрапив у глуху вулицю, де тягнулися суцільні глиняні стіни. Вулиця привела його до берегів каналу.

Каламутна темна вода тихо текла серед насипаних високих берегів. Довгі незграбні човни поволі посувались, навантажені тюками, хмизом, сіном і баранами, що збилися докупи.

«Попливти б у такому човні далеко, до чужої країни...

---

[1] *Бобо* — дідусь.

Але хто мене пустить туди, такого брудного, вкритого ранами, в напівзотлілій сорочці!»

Недалеко від берега жовтіла піщана обмілина. Туган розташувався на ній,— виполоскав свій одяг, мився, грівся на сонці, відпочивав, заглибившись у свої думки.

«Куди подітися смертникові, випущеному з в'язниці? Хто візьме на роботу? Місто тісне, а народу багато, і кожен хоче заробити чашку плову...— Туган подивився на ногу, де ще висіло важке залізне кільце з вибитим написом: «Навіки і до смерті». — Мій старий Мірза-Юсуф не захоче й розмовляти з каторжником, що вийшов з в'язниці; одна лише Бент-Занкиджа́, можливо, пожаліє. Але хіба він посміє показатися перед нею, вкритий язвами, мов прокажений?..

Все ж мені доведеться повернутися до мого хазяїна Кари-Максума. Він дозволить розклепати оце залізне кільце».

Туган почав пробиратися довгою вулицею, де по обидва боки тягнулися крамниці і продавці сиділи на виступах, покритих килимами. Крам висів на розчинених стулках дверей і лежав на полицях вздовж стін.

Вулиця, завішана зверху циновками, була у присмерку. Проміння сліпучого сонця падало косими смугами, освітлюючи то пару жовтих чобіт, розшитих рожевим і зеленим шовком, то круглий залізний щит, на якому викарбовано сріблом напис з корана, то смугасті тканини, що їх торговці розгортали перед кочівником у малахаї, обшитому вовчим хутром, чи перед групою жінок у яскравому, строкатому вбранні.

Кузня хазяїна Кари-Максума в Ковальському ряду була крайньою. Звідусіль линув гуркіт молотків, брязкіт залізних листів. Тут ковалі виготовляли зброю: криві шаблі, короткі ножі, наконечники списів.

Раби — перси й уруси — працювали в самих шароварах, у шкіряних пропалених фартухах. Нагнувшись над ковадлом, вони вибивали молоточками майстерні узори на мідних тазах. Інші, хрипло віддихуючи, били важкою балдою по розпеченій штабі заліза. Забруднені сажею хлопчики стояли біля міхів, роздуваючи в горнах вугілля, і бігали з дерев'яними відрами по воду.

Хазяїн Кари-Максум, товстий і широкоплечий, з пофарбованим червоною фарбою кінцем сивої бороди, не-

злобиво лаючи робітників, сидів на глиняній призьбі, покритій обривком килима, і відповідав на привітання перехожих. Біля нього двоє рабів, один молодий, з випаленим тавром на лобі (за те, що намагався втікати), другий старий, з байдужим закуреним обличчям, рівномірно били невеликими молотками по пучкові залізного дроту. Вони робили найціннішу роботу: не розжарюючи клинка на вугіллі, виробляли холодним способом знамениту узорчату дамаську сталь—«джаухар».

— Ти чого сюди прийшов? Завертай назад! — крикнув хазяїн.— Чи ти думаєш, що я візьму до себе в майстерню каторжника, який побував у Зиндані?

— Дозволь мені взяти молоток, я сам розіб'ю залізне кільце...

— Щоб ти бруднив твоїми злочинними руками мої молотки? Йди геть, доки я не припік тебе щипцями!

Туган одійшов, сповнений гніву за незаслужену образу. Хлопчик ладен був піти світ за очі. Неуважним поглядом він втупився в дервіша, що сів біля стіни. Промінь сонця, пробившись між циновками навісу, яскраво освітив його строкатий плащ, пошитий з клаптів усіх кольорів.

Дервіш, мурмочучи півголосом священні вислови, нашивав великою голкою рожевий клапоть поверх вицвілих синіх, рудих і зелених латок.

Туган стояв, похитуючись від образи й відчаю. Чорна тінь його стрибала, падаючи на коліна дервіша.

— Бачиш, хлопчику, — сказав дервіш. — Я пришив

нову латку до мого плаща, а на латку падала твоя тінь. Разом з латкою я пришив твою тінь. Тепер ти міцно прив'язаний до мене і будеш, як тінь, ходити за мною.

Хлопчик кинувся до дервіша і присів біля нього.

— Ти кажеш правду чи смієшся? Я служитиму тобі і робитиму все, що ти накажеш, тільки не відштовхуй мене!

Дервіш похитав головою.

— Я чув, як цей гордовитий хазяїн проганяв тебе. Чого журишся? Хіба світ став тісний? Будь моїм провідником! Підемо разом звідси до «благородної Бухари». Ніколи не залишайся там, звідки тебе женуть, і йди з довірливим поглядом до тих, хто тебе кличе... Тепер ти пришитий до плаща дервіша, і почався час твоїх нових блукань. Іди за мною, мій молодший брате!

Постукуючи посохом, дервіш пішов уперед, а за ним, шкутильгаючи, плентався виснажений Туган. Проминувши кілька кузень, дервіш зупинився на розі вулиці. Там була площадка, де закоптілий мандрівний коваль порався біля ручного горна. Він був схожий на живий скелет, обтягнутий шкірою. Але тонкі руки звичними прийомами працювали молотком і кліщами на невеликому переносному ковадлі, і один по одному рівномірно і швидко падали в дерев'яну миску з водою виготовлені ковалем чорні дрібні цвяхи.

— Гей, шановний уста! [1] Чи зумієш ти розклепати оце залізне кільце і не поранити хлопчика?

— Якщо ти даси мені два чорних дирхеми, то я це зроблю,— сказав коваль, нахилившись до кільця.— Добре, міцне залізо дає падишах на кайдани в своїх в'язницях. Якщо ти мені даси на додачу ще срібний дирхем, то я тобі з цього заліза зроблю чудовий ніж.

Дервіш витяг з-за пояса гаманець і показав старому срібну монету.

— Хай буде так, як ти кажеш... Але бачиш на кільці напис: «Навіки і до смерті»? Так ти зроби такий ніж, щоб цей напис на ньому зберігся.

— Буде тобі такий ніж,— промурмотів старик і штовхнув Тугана.— Став ногу на ковадло!..— Пошепки він додав:—«Навіки і до смерті» бийся з шахом і його катами!..

---

[1] *Уста* — майстер.

Розділ п'ятий

ЩЕДРІСТЬ

Постукуючи посохом, дервіш Хаджі Рахім ішов вузькими вулицями величезного центрального базару Гурганджа.

Тут були ряди мідного посуду, тазів, підносів і глечиків, начищених, блискучих, як вогонь, прикрашених майстерно викарбованими узорами. Були ряди з мідними різьбленими ліхтарями для свічок і глиняними мисками, тарілками і чашками. Були ряди тонкого китайського посуду, білого і голубого, а також скляного іракського, з чистим дзенькотом.

Окремі ряди пахли рідкісними бальзамами, як цілющими, так і тими, що надають аромату. Там же продавалися цінні ліки, такі, як тангутський ревінь, рицинове і трояндове масла, мильний порошок «гасуль», розтертий з солончакових трав — цілющий водночас для шкіри, для ясен і для шлунка. Тут можна було знайти цінну землю, змішану з пахощами, що її вживають для миття в банях, і зелену перську глинку, яка одразу знищує волосся, і бухарське, для зміцнення волосся, масло, яким мастять голову, і тібетський мускус, і індійську амбру, і чорні кульки гашишу, що мають у собі дурман.

Пробираючись поміж барвистим натовпом, який заливав базар шумливим потоком, Хаджі Рахім зупинявся біля крамниць, немовби чекаючи на милостиню, але уважно вдивлявся в кожного продавця, когось розшукуючи.

Коли він потрапив у ряди, де були виставлені купи тканин і сукон, то статечні купці, що сиділи, схрестивши ноги, кидали йому мідні монети і говорили:

— Проходь з миром далі!

Вони боялись, щоб чорна рука дервіша не доторкнулася до сріблястої шовкової тканини «симчуж» чи до коштовної золотистої парчі, яку підносять на знак пошани могутнім і знатним бекам.

В цьому ряду Хаджі Рахім побачив чоловіка, схожого на того, кого він шукав. Цей чоловік сидів серед інших купців, обкладений шовковими подушками. Схудле обличчя його, бліде, як самаркандський папір, з запалими чорними очима, свідчило про перенесену хворобу.

Купці, що сиділи обабіч, зверталися до нього з особливою повагою і навперебій пропонували мигдалеві тістечка, пряники, варені в меду, горіхи і фісташки. Купець був у коштовному ясносірому шерстяному одягу і шовковому строкатому тюрбані. Він тримав китайську голубу чашку з чаєм. На його вказівному пальці синіла велика бірюза — запорука здоров'я.

Дервіш спинився біля крамниці. Купці кинули в його миску для подаянь кілька монет, але дервіш, як і раніше, стояв мовчки.

— Проходь з миром! — сказали купці. — Тобі вже дано.

Нарешті хворий купець перевів на нього свій погляд. Чорні очі його здивовано розкрились.

— Чого ти від мене хочеш? — сказав він.

— Кажуть, що ти людина сильна і багато бачив на своєму віку, проходячи з караванами по всесвіту,— сказав Хаджі Рахім.— Чи не зможеш ти мені відповісти на одне запитання?

— Якщо ти хочеш, щоб я пояснив тобі священні книги, то є люди, які більше за мене знають, учені улеми і святі імами. А я купець, умію тільки рахувати й одміряти сукна.

— Досить, святий дервіш! Проходь з миром! — закричали купці.— Ми ж тобі поклали від нашого добра,— і вони кинули в «кяшкуль» [1] ще мигдалевих тістечок і горіхів.

— Ні, я жду твоєї відповіді, тому що моє запитання стосуватиметься тебе, шановний купче.

— Кажи!

— Коли б у тебе був друг, вірний, відданий, який з тобою ділив і горе, і важку дорогу, і голодував разом, і переносив спеку і сніжну бурю... цінував би ти його?

— Як же такого не цінувати? — сказав купець.— Говори далі.

Тоді дервіш сказав, звертаючись до всіх.

— Хай буде ваше коло ясне, ранок радісний і напій солодкий! Гляньте на того, хто був і багатий, і привітний, і в достатку, у кого був щасливий дім, і квітучий сад, і невичерпний келих для бенкетів. Але я не міг від-

---

[1] *Кяшкуль* — миска для подаянь у вигляді човника, що виготовляється звичайно з кокосового горіха.

хилити од себе канчука гнівної долі, нападів нещастя і злісних іскор заздрості. І гнав мене бич чорних поневірянь, доки не спорожніла рука моя, не стало просторим моє подвір'я, не висох сад і не розсіялися друзі по бенкету. І все змінилось. Я живився тугою, мій живіт запав від голоду, і не надходив сон, що рум'янив бліде обличчя. Але зостався у мене один друг. Він не залишав мене в блуканнях, коли ущелина була моїм жалюгідним житлом, камінь — моїм ложем і боса нога моя ступала на колючий терен. Друг пройшов зі мною разом до славного міста Багдада, до священної обителі прочан — Мекки. Весь час він полегшував мені мандрування, ніс мою торбу і зігрівав мене в холодні ночі. Але барився і не надходив день щасливої долі. Раптовий грім розлучив мене з моїм другом, коли я досяг багатої рівнини Хорезму, і я тепер вічний брат злиднів і не маю притулку для ночівлі...

Хворий купець спитав:

— Але чому тебе розлучили з твоїм другом? Якщо він побував на батьківщині пророка, він може носити білу пов'язку, знак прочанина — хаджі. Хто ж наважився образити і його і тебе?

— Причиною розлуки — один купець.

— Розкажи мені про нього.

— Хоч я і останній з нещасних, але я знайшов у дорозі ще більш нещасного — купця, пораненого розбійниками і залишеного без допомоги. Я зробив, що зміг, перев'язав його рани, хотів довезти до Гурганджа... і зберіг йому золотого сокола...

Купець, який уважно слухав, здригнувся і обірвав дервіша:

— Годі! Ми все вже знаємо, що сталося з купцем. Адже цей купець перед тобою. Я давно хотів розшукати тебе, щоб віддячити. Але хто ж твій друг? Може, я зумію витягти його з катівні лиха.

— Ти один тільки можеш повернути мені друга. Він не сміє носити білої пов'язки і називатися хаджі, тому що в нього, як у шайтана, привішений хвіст. Це мій осел. Жадний правитель округу, у якого ти залишився лікуватись, одібрав мого осла. Якщо ти мені допоможеш дістати іншого, то збудеться все, чого я бажаю.

— Ти одержиш твого осла. Я відкупив його у хакіма, і він тут у дворі. Чуєш, чи не він кричить і вітає тебе? Але цього замало. Тепер ти можеш вибрати в цій крам-

ниці, що тільки захочеш: найкращий одяг, і сап'янові чоботи, і тканини — бери все, що тільки тобі знадобиться.

— Я — дервіш! У мене є грубий шерстяний плащ, і цього з мене досить. Але я беруся рукою за полу твоєї щедрості тільки для того, щоб ти одягнув мою зовсім голу тінь. Тінь всюди йде слідом за мною і не має нічого, чим прикрити своє схудле тіло.

Купці засміялись.

— Ти все жартуєш, дервіш! Як же можна одягти твою тінь?

— Та ось вона стоїть перед вами! — І дервіш показав рукою на бідного хлопчика Тугана, що притулився до стіни.

Хворий купець ударив у долоні.

— Гассан,— сказав він слузі, що підійшов.— Проведи цього хлопчика до крамниці, де продається готовий одяг, і одягни його так, як одягнув би подорожнього, що вирушає в далеку дорогу.

— Все йому дати?

— Ти його одягнеш «сор-та-пай» (з голови до ніг) і даси йому все: чекмінь, сорочку, шаровари, носки, чоботи, пояс і тюрбан. А ти, шановний «джихан-гешт» (блукач всесвіту), приходь сьогодні ввечері до мене. Гассан розкаже тобі, як знайти мій дім.

Слуга провів дервіша і зніяковілого Тугана до крамниці, де висів різний одяг: чоловічий, жіночий і дитячий. І хоч слуга Гассан пропонував вибрати все найкраще, дервіш вказав тільки на те, що тривке і зручне в дорозі.

Коли Туган вийшов з крамниці, одягнений, як син гургандзького жителя, з закрученою навколо голови синьою чалмою, Гассан передав дервішеві шкіряний гаманець і сказав:

— Мій хазяїн, шановний Махмуд-Ялвач, наказав передати тобі також оці п'ять золотих динарів, щоб ти ні в чому не нуждався у дорозі. Крім того, на хазяйському подвір'ї тебе чекає твій осел з сідлом. Ти можеш взяти його, коли хочеш. Мабуть, ти зробив велику послугу моєму хазяїнові. Він рідко буває щедрим.

Ввечері Хаджі Рахім відвідав купця Махмуд-Ялвача. Той чекав на нього у красивій альтанці, що губилася серед великого саду. Коли вони випили чашку золотистого чаю і слуга пішов собі геть, купець пошепки спитав:

— Про якого золотого сокола ти говорив сьогодні?

Дервіш витяг із зборок свого пояса золоту пластинку з вирізьбленим на ній соколом і передав Махмуд-Ялвачу. Той рвучко схопив її і сховав за пазуху.

— Запам'ятай мої слова, — сказав він. — Що б не трапилося, навіть якби стався вибух всесвіту, коли ти почуєш про мене, можеш сміливо прийти в мій дім. Я завжди допоможу тобі. Що ти робитимеш у Гурганджі?

— Завтра я вирушаю звідси до Бухари. Я боюсь залишатися тут, де над головою завжди занесено меч, який не розбирає, правий чи не правий той, на кого він упаде. Ні, краще посох прочанина і далека дорога!..

Розділ шостий

ЗМОВА ЦАРИЦІ ТУРКАН-ХАТУН

> Під верховенством такої розумної жінки, як Туркан-Хатун, вплив військової (кипчацької) аристократії скоро похитнув авторитет престолу. Кипчаки могли безборонно спустошувати захоплені ними землі, хоча б вони з'явились туди як визвольники, і робити ім'я свого государя об'єктом зненависті населення.
>
> *(Акад. В. Бартольд).*

Стулчасті ворота Арк [1] розчинились, і пара за парою стали виїжджати на відгодованих жеребцях вершники у білих баранячих шапках, червоних смугастих каптанах і з кривими шаблями, що сяяли золотом.

Мухаммед, шах Хорезму, огрядний і величний, у білому шовковому тюрбані з алмазними блискучими нитками, похмуро сидів на широкогрудому гнідому коні з коштовною золотою збруєю. Малиновий парчевий халат шаха, пояс і шабля, оздоблені самоцвітами, сліпуче виблискували під сонцем.

Позад володаря Хорезму їхали слідом двоє молодих вершників. На вороному туркменському жеребці з сріб-

[1] *Арк* — висока, прикрашена кольоровими кахлями арка, яка правила за парадний вхід до палацу.

ним нашийником ловко сидів смуглявий молодець. Це був син туркменки, наступник шаха Джелаль ед-Дін. Поруч нього на рябому інохідці з довгою чорною гривою, заплетеною в дрібні косички, їхав хлопчик у парчевому халатику — наймолодший і найулюбленіший син шаха, від кипчацької княжни.

Далі їхали поважні сановники Хорезму, гарцюючи на конях, покритих червоними чапраками.

Конвойна тисяча шаха розділилась. Одна частина, прямуючи спереду через головну вулицю базару, розганяла канчуками натовп цікавих до всього людей. Друга половина шахських джигітів замикала процесію.

Всі зустрічні падали на коліна, схиляючи голову до землі. Вони не мали права глянути зблизька на володаря найвеличнішої країни ісламу. Купці, зачувши потрясаючий хрипкий рев довгих шкіряних сурм і гуркіт барабанів, похапливо витягали з крамниць килими й розстеляли їх просто в болото по шляху слідування шаха.

Шах Мухаммед звик до вихваляння і вигуків відданості. Його байдужий погляд ковзав по численних смугастих спинах, що схилялися до копит його гнідого коня. Нічого не можна було прочитати на опухлому обличчі шаха. Білизна чалми особливо яскраво відтіняла його велику чорну бороду.

Перед в'їзними ворітьми палацу шахині-матері Туркан-Хатун обабіч шляху стояли добірні кипчацькі воїни в знаменитих хорезмських непроникних для стріл кольчугах, у шоломах із спущеними на перенісся стрілками, з довгими гнучкими списами в руках.

— Хай живе і царствує шах Мухаммед непереможний! — гриміли вигуки воїнів, підхоплені натовпом; люди збігалися з провулків і видирались на дахи і глиняні мури.

Мухаммеда вразило, що, всупереч звичаєві, кипчацьких воїнів було занадто багато, у кілька разів більше, ніж уся його охорона. Для чого їх зібрали? Чи немає тут пастки? Чи не повернути, поки не пізно, назад? Ні, до чого підозри? Хіба може рідна мати влаштовувати пастку своєму синові? Хіба він, після смерті батька, шаха Текеша, не залишив матері всю силу влади, рівну його власній? Хіба кипчацькі воїни з її роду Кангли не брали участі в усіх його походах і, повертаючись до кочовищ,

не привозили з собою багатої здобичі, про яку й не мріяли їхні батьки? Вперед!

Мухаммед стьобнув канчуком коня, що затримавсь перед ворітьми, і двома стрибками влетів на внутрішнє подвір'я.

Кипчацькі старики у святкових халатах взяли за вуздечку коня. Хорезм-шах зіскочив з сідла на розстелену оксамитову доріжку. Прямий і сильний, незважаючи на свої літа, він піднявся на східці тераси з тонкими різьбленими колонками і, пройшовши повз схилені спини, вступив у холоднуваті покої палацу. Перед ним виріс негр із золотим кільцем у носі.

— Цариця цариць іде тобі назустріч. Салям твоїй величності! — Негр розсунув завісу і крикнув високим голосом:—Величність світу! Охоронець віри! Меч ісламу!

Шах ступив кілька кроків уперед. У півтемряві кімнати з відполірованими дерев'яними стінами і гратчастими вікнами світилася золотою парчею маленька постать. Обабіч напівколом застигли на колінах двадцять найзнатніших кипчацьких ханів. Мухаммед, склавши руки на грудях, схилився, дрібними кроками швидко підійшов до матері й прошепотів:

— Салям, Туркан-Хатун, світло доброчесності, взірець справедливості.

Зборки парчі заворушилися. Круглий тюрбан з султаном із страусового пір'я майже доторкнувся до підлоги, потім знову підвівся.

—Бідна, нещасна вдова, твоя мати, вітає найвеличнішого повелителя всесвіту. Зроби мені пошану і радість, сядь поруч зі мною.

Мухаммед випростався, підвів очі і побачив перед собою маленьке обличчя, густо вкрите білилом і рум'янами, і чорні колючі очиці, в яких тремтіли червоні вогники. Туркан-Хатун, підібгавши під себе ноги, сиділа на восьмигранному золотому троні, схожому на піднос. Мухаммед, як правитель країни, повинен би сісти поруч матері, але на троні не було місця. Все було зайнято її парчевим платтям, і шах опустився поруч на килим. На це тільки й чекала Туркан-Хатун, яка хотіла показати своїм кипчакам, що хорезм-шах сидить нижче за неї.

Мухаммед, піднявши долоні, прочитав молитву і провів кінцями пальців по бороді. Всі присутні пошепки повторили молитву.

Туркан-Хатун заговорила улесливим, ніжним голоском, трясучи головою, і ворох парчі від цього рівномірно ворушився, і пір'я на тюрбані тремтіло.

— Я покликала тебе, мій найвеличніший, мій улюблений сину, щоб разом обміркувати важливі справи. Вони стосуються щастя і благополуччя нашого прославленого роду хорезм-шахів і долі відданих тобі кипчацьких ханів. Треба оберігати наш трон, нашу владу і наших друзів!..

У кімнаті було тихо. Тільки крізь прорізи гратчастих вікон зовні долинали віддалені перекати криків: «Хай живе хорезм-шах!»

— Я слухаю тебе, премудра моя мати!

— До моєї скромної хатини дійшли чутки, ніби ти готовий до нових походів у далекі країни? Ти знову на своєму чудовому коні мчатимеш по рівнинах битв. Але хто може раніше строку прочитати визначення всемогутнього, написані в його «Книзі приречень»? Якщо ти загинеш мучеником за праву віру на полі битви і відлетиш, як блискавиця, просто до райських садів, то тут без твоєї могутньої руки можуть трапитися заворушення,— хай захистить нас від них аллах! А тому, що наш гордий онук Джелаль ед-Дін вважає за краще перешіптуватися з туркменами, готуючись вирізати всіх нас, кипчаків, то слід подумати про те, чи не варто замість Джелаль ед-Діна заздалегідь призначити іншу особу правити країною Хорезму?

— Мудрі слова! Дорогоцінні, як алмази! — вигукнули кипчацькі хани.

— Тому,— вела далі цариця,— порадившись з оцими знатними ханами рідного нам кипчацького народу, я вирішила, дорогий мій сину, передати тобі одностайне прохання всіх кипчаків, щоб ти призначив наступником престолу твого молодшого хлопчика, Кутб ад-Діна Озлаг-шаха, сина твоєї улюбленої дружини, ханші кипчацької, а Джелаль ед-Діна відішли правити найвіддаленішими землями,— він постійна загроза і тобі і всім нам!

Усі затихли, чекаючи, що скаже шах Мухаммед. Він мовчав, задумливо накручуючи на тремтячий палець завиток шовковистої бороди.

— Якщо ж ти відмовишся, то всі кипчаки негайно підуть з Хорезму в свої степи, і я, мов остання жебрачка, піду блукати разом з ними...

Помічаючи, що Мухаммед все ще вагається, Туркан-

Хатун повернула голову. За її плечима стояв молодий управляючий її маєтками Мухаммед бен-Саліх, колишній гулям (старший слуга), звеличений нею за красу. Він зрозумів жест маленької ручки, вийшов з кімнати й одразу ж повернувся, ведучи за руку семирічного хлопчика, одягненого в парчевий халатик.

— Ось ваш новий наступник престолу, — вигукнула владним, різким голосом Туркан-Хатун. — Оголошую кипчацьким ханам, бекам, воїнам і простому народові, що хорезм-шах згодний бачити в ньому опору трону.

Всі хани скочили на ноги, схопили хлопчика на руки і кілька разів підняли вгору.

— Хай живе, хай здравствує наш єдинокровний кипчацький султан!

Мухаммед підвівся, прийняв на руки сина і посадив його поруч з бабусею Туркан-Хатун.

— Слухайте, беки,— сказав Мухаммед.— Як ви бачите, я виконав ваше бажання. Тепер ви здійсніть мою волю. Мій старий ворог, Насир, халіф багдадський, знову почав організовувати змови проти мене і підбивати до повстань підвладні мені народи. До того часу не буде спокою в Хорезмі, поки лиходій Насир не буде повалений. Тоді халіфом стане нами призначений і відданий нам священнослужитель. Тому я не зупинюсь доти, доки не розгромлю війська халіфа і не встромлю вістря мого списа в священну землю Багдада.

Старший з кипчаків, підсліпуватий, висохлий дідок з вузькою сивою бородою, сказав:

— Ми всі, як один, направимо наших коней туди, куди вкаже твоя могутня рука. Але нам потрібно спочатку заспокоїти наші кочовища, допомогти наляканим родичам. З кипчацького степу прискакали гінці. Кажуть, нібито зі сходу на наші землі насунули невідомі люди, дикі язичники, що не чули про святу віру ісламу. Вони з'явилися з стадами, верблюдами і возами. Вони загарбали наші пасовиська, проганяють з місця наші кочовища. Треба поспішити в наш степ, перебити цих язичників, забрати їхні стада, а жінок і дітей роздати в рабство нашим воїнам.

— Веди військо в наші степи! — кричали хани.

Переписувач-мірза з калямом у руці підійшов до хорезм-шаха і став перед ним на коліна, подаючи списаний аркуш паперу.

— Що це таке? — спитав Мухаммед.

— Височайший указ про передачу наслідування найулюбленішому твоєму молодшому синові Кутб ад-Діну Озлаг-шаху. Тимчасово, до його повноліття, правителькою Хорезму й опікункою молодого наступника буде його бабуся, твоя мати, шахиня Туркан-Хатун. А вихователем наступника і великим візирем Хорезму призначається управляючий садибами цариці, Мухаммед бен-Саліх.

— А ти, мій великий сину, непереможний хорезм-шах Мухаммед, поки ми будемо правити, зможеш ходити з військом по всьому всесвіту і воювати, з ким захочеш,— сказала Туркан-Хатун.

Мухаммед підписав указ, не читаючи, і передав очеретяне перо своїй матері. Вона взяла калям і великими літерами старанно написала:

«ТУРКАН-ХАТУН, ВОЛОДАРКА ВСЕСВІТУ,
ЦАРИЦЯ ВСІХ ЖІНОК СВІТУ».

Шах Мухаммед оглянувся, розшукуючи свого старшого сина Джелаль ед-Діна. Він боявся зустрітися з ним поглядами. Але його не було. Векіль прошепотів на вухо хорезм-шахові:

— Хан Джелаль ед-Дін, побачивши стільки кипчацьких воїнів, сказав: «Я не баран, щоб іти на кипчацьку бойню», і, завернувши набік, помчав геть, як вітер.

Розділ сьомий

ПОЛОНЯНКА ГАРЕМУ

На векіля було покладено важкі турботи — дбати про «добрий настрій» трьохсот дружин хорезм-шаха. До його обов'язків входило також стежити за їхньою поведінкою і, в разі тривожних ознак легковажності, доповідати про це самому володареві Хорезму.

Одержавши від шаха Мухаммеда наказ виявити думи, зітхання і сльози дівчини, привезеної з туркменського степу, векіль викликав ворожку Ілан-Торч («Луска змії»), яка добре вміла розгадувати хитросплетіння жіночого лукавства. Вона ж була і ворожка, і знахарка, і оповідачка веселих і страшних казок.

Вислухавши туманні слова векіля, «Луска змії» зрозуміла, що його непокоять три запитання: чи нема в степу бравого джигіта, за яким зітхає молода Гюль-Джамал, чи провадить вона таємні переговори з волелюбними туркменами і чи був у неї кинджал у ту ніч, яку вона провела у шаха.

— Все зрозуміла! — сказала «Луска змії», підставляючи долоні.

Векіль насипав їй кілька монет.

— Але серед монет я не бачу жодної золотої?

— Принеси важливі новини, одержиш золоту...

Стара ворожка, худа і смуглява, з великими срібними кільцями у вухах, ввійшла у хвіртку подвір'я нової перлини гарему й зупинилась. Примруженими чорними очима вона озирнула невеликий дворик, оточений високими стінами. Як звичайно у дворах інших шахинь, з одного боку тягнулась одноповерхова довга будівля без вікон з терасою, на яку виходило п'ятеро розчинених стулкових дверей. Посеред двору протікав струмочок і впадав до круглого басейну. По боках пишно цвіли дві клумби троянд. У глибині, біля стіни, під високою розлогою тополею самотньо стояла пишна туркменська юрта, обтягнута білою повстю і кольоровими вірьовками.

Оправляючи смугастий плащ, Ілан-Торч попрямувала до басейну. Невелика, дуже смуглява дівчина з довгастими чорними очима сиділа на кам'яній сходинці. Вона брала з голубої кашгарської чашечки зернятка вареного рису і кидала їх крихітним сріблястим карасям. Ілан-Торч упала на камінні плити і, цілуючи край малинової сорочки, почала низьким співучим голосом:

— Салям тобі, ненаглядна «Усмішка квітки»! Дай поцілувати твої осяйні руки, торкнутися твоєї тіні!

Ворожка сіла біля дівчини. Слова ніжності, захоплення й лестощів линули безперервним, звичним потоком, а сама вона думала: «За що падишах полюбив її? Вона маленька, смуглява, як абрикос, нема в ній пишності й огрядності інших красунь шахського гарему! Воістину примхи наших володарів безмежні!»

— Що говорять зараз у степу? — перебила її Гюль-Джамал.

— Недавно один степовий хан прислав по мене верблюда, щоб я вилікувала його від туги за коханою дівчиною. Всі там тебе пригадують, всі називають щасливи-

цею. «Хорезм-шах, кажуть, більше за всіх дружин любить нашу туркменську красуню, надів на всі її пальці персні з самоцвітами, з яких летять голубі іскри, поставив білу юрту з перськими килимами і щодня присилає їй з своєї кухні смажених фазанів і качок, начинених фісташками...»

— Я тільки називаюсь дружиною падишаха, але я триста перша дружина! Я б краще воліла бути дружиною простого джигіта. У степу мені заздрять, а я сумую за вітром, який проносить по Кара-Кумах пахощі полину і вересу. А тут болить голова від постійного чаду шахської кухні. Навіщо мені біла юрта, коли я нічого не бачу, крім оцього сірого муру, сторожової башти з вартовим і старої тополі? Одного разу я хотіла вилізти на вершину дерева, щоб побачити голубу далечінь степів, але євнухи стягнули мене. Потім вони зрізали навіть вірьовку від гойдалки. Скажи, хіба це щастя?

— О, коли б я мала хоча б сотy долю того, що є в тебе, я була б щасливою. Але мені ніхто не дасть качки з фісташками.

— Дівчата, — гукнула Гюль-Джамал, — приготуйте достархан. А ти, жінко, поворожи мені.

Дві рабині підбігли до білої юрти. Підійшла стара туркменка з червоною пов'язкою на голові, обшитою срібними монетами, й опустилася на землю. Пильним поглядом вона стежила за ворожкою.

«Луска змії» розстелила на кам'яній плиті шафранову хустку і викинула з червоної торбиночки купки білих і чорних бобів. Тонкою кістяною паличкою вона проводила кола по розсипаних бобах і вимовляла незрозумілі слова на мові кочового племені люлі [1]. Розширюючи блискучі чорні очі і поводячи голубими білками, вона стала пояснювати хриплим шепотом.

— Ось що говорять боби, як мене старі люди вчили. Є в степу джигіт, хоч і молодий, а великий батир. Тигра зустріне — не боїться, стрілу в нього пустить. Десять розбійників зустріне, — першим на них кидається і всіх рубає. Цей джигіт за тобою страждає, не спить вночі, все слухає любовні пісні співця-бахші і дивиться на небо... «Її очі, каже, як оці зірки». Я бачу, що ти зітхаєш? Хіба я правду говорю?

---

[1] *Люлі* — одне з кочових племен Афганістану.

Гюль-Джамал здригнулася. Задзвеніли золоті і срібні монети, нашиті на сорочці. Вона взяла одну монету і хотіла її одірвати, але монета не піддавалась.

— Ене-джан, принеси ножиці!

Ілан-Торч прошепотіла вкрадливо:

— А де твій маленький ножик з білою ручкою? Як степова дівчина, ти завжди його носила за поясом.

Тінь тривоги майнула по обличчю Гуль-Джамал. Стара туркменка поважно підвелась і принесла з юрти великі ножиці, що ними обстригають нитки, коли тчуть килим. Гюль-Джамал зрізала з сорочки тоненьку золоту монету і стисла її в смуглявій руці.

— Ти зараз вигадала казку про нудьгуючого джигіта. Чому ти не називаєш його імені?

— Боби мені не кажуть цього. Тільки серце твоє підкаже ім'я того, хто безмежно кохає.

— Кипчаки мене силоміць вивезли сюди до гарему падишаха, коли в степу багато джигітів змагалися за мене. Але хіба нас, дівчат, питають старики, до кого поривається наше серце?

— Ця строката сорока все сплутала,— сердито перебила стара туркменка. — У дружини падишаха може бути на серці лише одне ім'я — нашого володаря, Мухаммеда хорезм-шаха, прекрасного, як Рустем [1], і хороброго, як Іскендер. І кожна жінка у палаці живе тільки для нього і тільки про нього думає. Не слухай оцю лукаву жінку, Гюль-Джамал!

Розчинилася хвіртка, і ввійшов огрядний євнух у величезній білій чалмі і поманив ворожку. Вона підбігла до всесильного сторожа гарему і пошепталася з ним. Повернувшись, вона впала на плиту і, торкаючись пальцями краю одягу Гюль-Джамал, сказала:

— Прости мене, негідну. Зараз мати нового наслідного принца Озлаг-шаха викликає мене до себе для ворожіння. Нема часу посидіти спокійно...— вона ще раз поцілувала одержану золоту монету і, простуючи за євнухом, зникла за хвірткою.

---

[1] *Рустем* — герой іранського народного епосу.

Розділ восьмий

«ГОНЕЦЬ СКОРБОТИ» МОЖЕ ПРИНЕСТИ РАДІСТЬ

Хорезм-шах займався державними справами в одному з найвіддаленіших покоїв. «І стіни мають вуха»,— але їх не могло бути в цій кімнаті без вікон, завішеній килимами і схожій на криницю, де тільки вгорі, в отворі стелі, вночі світилася зірка.

Тут шах не боявся вести бесіду віч-на-віч з головним катом чи вислухувати від векіля палацу про нові витівки його нудьгуючих численних дружин. Тут шах віддавав пошепки накази: таємно задушити необережного хана, який говорив на бенкеті зухвалі слова про свого повелителя, чи послати вершників з закутаними обличчями до садиби старого скупого бека, що давно вже не привозив йому блюда золотих монет. Не раз, після таємної бесіди шаха в килимовій кімнаті, з високої башти на світанку падав з одчайдушним криком невідомий і розбивався об каміння. Не раз при тьмяному світлі півмісяця кати кидали з човна у темні води стрімкого Джейхуну мішки з живими людьми, небажаними шахові. Потім над широким простором ріки линула пісня:

Весною в твоїх садах співають солов'ї [1],
У квітниках звисають червоні троянди.

А гребці підхоплювали приспів:

О, прекрасний Хорезм!

Цього вечора Мухаммед сидів похмурий, мовчазний, а векіль палацу доповідав йому, які особи відвідали вдень його сина, хана Джелаль ед-Діна:

— Приїздили на чудових довгоногих жеребцях троє туркменів. Один із них ховав обличчя, затуляючись шаллю. Помітили, що він молодий, стрункий і очі в нього гострі, мов у яструба.

— Чому ж ти не затримав його?

— Поблизу в гаю на нього чекав цілий загін десятків з чотири одчайдушних туркменських молодців. Але на базарі в чайхані Мердана, куди звичайно заїжджають туркмени, моя людина чула, як не раз повторювалось ім'я Кара-Кончара...

— Кара-Кончар, гроза караванів!

---

[1] Вірші переклав Т. Масенко.

— Вірно, хазрет [1]. Але чи можна допустити, щоб наслідний хан...

— Він більше не наступник.

— Устами шаха говорить аллах! Але все ж важко уявити, щоб навіть простий бек принизив себе до бесіди з розбійником караванних доріг.

— Чого не почуєш у наш тривожний час!

— Чи не гадає государ, що коли б Джелаль ед-Дін поїхав якнайдальше, наприклад, на поклоніння гробниці пророка до священної Мекки, то припинилося б його перешіптування з туркменами?

— Я призначив його правителем віддаленої Газни на кордоні з Індією. Але й там він згуртує навколо себе бунтівних ханів і умовлятиме їх іти походом на Китай. А потім Хорезм розвалиться, як розсічений ножем кавун. Ні, хай Джелаль ед-Дін буде тут, під моєю полою, щоб я міг завжди його промацати.

— Мудре рішення!

— Однак слухай ти, векіль, крутихвіст! Якщо я ще раз почую, що розбійник Кара-Кончар вільно роз'їжджає по Гурганджу, як по своєму кочовищу, то твоя голова з погаслими очима буде посаджена на кіл перед палацом Джелаль ед-Діна...

— Хай збереже нас аллах від цього! — мурмотів векіль, задкуючи до дверей.

Увійшов старий євнух.

— За наказом найвеличнішого, хатун Гюль-Джамал прибула до твоїх покоїв і чекає твоїх повелінь.

Шах, немовби нехотя, підвівся.

— Ти її приведеш сюди, до килимової кімнати...

Шах вийшов у коридор, нагнувшись ступив у вузькі двері і став підійматися по гвинтових східцях. У маленькій комірчині він припав до дерев'яних узорчатих грат вузького вікна і почав стежити, що відбудеться у килимовій кімнаті.

Старий безбородий євнух із зігнутою спиною і широкими стегнами, затягнутими кашмірською шаллю, відімкнув прикрашені різьбою двері. У руці він тримав срібний свічник з чотирма оплилими свічками.

Оглянувшись на маленьку постать, закутану в строкату тканину, він співчутливо зітхнув.

---

[1] *Хазрет* — государ.

— Ну, ходімо далі! — пропищав він тонким голосом.

Він відкинув важку завісу і підняв високо свічник. Гюль-Джамал прослизнула, вигинаючись, немов чекала згори удару, лишила біля дверей туфлі і ступила два кроки вперед.

Вузька кімната, завішена червоними бухарськими килимами, здавалася іграшковою. Стеля зникала високо в темряві.

Євнух вийшов. Повернувся із дзенькотом ключ у дверях. Високо в стіні засвітилося напівкругле вікно з химерними узорчатими гратами,— там, певно, євнух поставив свічку. На протилежній стіні темніло таке саме узорчате вікно. Чи хтось бува не підглядає в нього?

Гюль-Джамал чула двірцеві плітки про якусь килимову кімнату. Жінки гарему розповідали, нібито в ній кат Джіхан-Пехлеван душить дружин, викритих у невірності, а хорезм-шах стежить через узорчате віконце нагорі в стіні. Чи не до килимової кімнати потрапила й вона?

Гюль-Джамал обійшла кімнату. На підлозі лежало кілька невеликих килимів, що їх звичайно розстеляють для молитви. «Мабуть, у такий килим загортають приречену жінку, коли її виносять уночі з палацу?»

Накидавши в куток кольорових шовкових подушок, Гюль-Джамал опустилася на них, насторожена, здригаючись від кожного шурхоту.

Раптом заворушився килим, який звисав з дверей, і з-під нього з'явилася звірина голова. У тьмяних сутінках круглі очі мерехтіли зеленими іскрами.

Гюль-Джамал схопилась, притулилась до стіни. Жовтий у чорних плямах звір безшумно вповз до кімнати і ліг, поклавши морду на лапи. Довгий хвіст, звиваючись, бив по підлозі.

«Барс! — подумала Гюль-Джамал. — Мисливський барс-людоїд! Але туркменки без боротьби не здаються!» Опустившись на коліна, вона схопила за край розстелений килим. Барс, буркочучи, став підповзати.

— Вай-уляй! Рятуйте! — закричала Гюль-Джамал і трохи підняла килим. Дужим стрибком звір перекинув її. Вона зіщулилась, ховаючись під килимом. Барс, б'ючи лапами, силкувався розідрати товсту тканину.

— Рятуйте! Останній мій день настав! — кричала Гюль-Джамал. Вона чула сильний стукіт у двері і супе-

речку. Крики людей і ричання звіра посилились. Потім гомін ущух... Хтось відкинув килим...

Довгий, худий джигіт у чорній баранячій шапці, з розідраною від скроні до підборіддя щокою, стояв біля дівчини, витираючи об край килима меч-align кончар. Старий євнух, учепившись за рукав джигіта, намагався відтягнути його.

— Як ти посмів увійти сюди, до заборонених покоїв? Що ти накоїв, нещасний? Як ти посмів зарубати улюбленого барса падишаха? Повелитель посадить тебе на кіл!

— Відчепись, безбородий! А то я й тобі теж відітну голову.

Гюль-Джамал трохи підвелась, але знову безсило впала на подушки. Барс лежав посеред кімнати і наче тримав лапами свою відрубану голову. Тіло його ще здригалося.

— Ти жива, хатун?

— А ти дуже поранений, сміливий джигіте? Кров тече по твоєму обличчю.

— Е, пусте! Шрам упоперек обличчя — прикраса воїна.

До кімнати вбіг начальник охорони Тімур-Мелік. На дверях товпилося кілька воїнів.

— Хто ти? Як ти потрапив до палацу? Як ти посмів повбивати вартових? Віддай зброю!

Джигіт, не кваплячись, вклав меч у піхви і спокійно відповів:

— А хто ти? Чи не начальник варти Тімур-Мелік? Селям тобі! Мені потрібно бачити хорезм-шаха в дуже невідкладній для нього справі. Погані вісті з Самарканда.

— Хто цей зухвалий чоловік? — прогримів владний голос. До килимової кімнати ступив широкими кроками хорезм-шах, поклавши долоню на рукоятку кинджала.

— Селям тобі, великий шах! — сказав джигіт, склавши на грудях руки і злегка вклоняючись. Потім він рвучко випростався.— Ти тут зайнятий жартами і лякаєш степовими кішками безпорадних жінок, а у всесвіті відбуваються важливі події. На караванному шляху зустрів я гінця із Самарканда. Він загнав коня і біг далі піший, аж поки не звалився. Він, як божевільний, твердив: «У Самарканді повстання. Всіх кипчаків убивають і розвішують на деревах, мов баранячі туші у м'ясних

крамницях». На чолі повсталих твій зять султан Осман, правитель Самарканда. Він хотів зарізати і твою дочку, але вона з сотнею одчайдушних джигітів замкнулась у фортеці і відбивається день і ніч. Ось лист від твоєї дочки...

Хорезм-шах вихопив з рук джигіта червоний згорток і розкрив його кінцем кинджала.

— Я їм покажу повстання! — мурмотів він, намагаючись у тьмяному світлі прочитати листа.— Самарканд завжди був гніздом бунтівників. Слухай, Тімур-Мелік! Негайно скликати кипчацькі загони! Я виступаю в Самарканд. Там невистачить тополь і мотузків, щоб перевішати всіх, хто насмілився підняти руку на тінь аллаха на землі... Оцю жінку віднести до її білої юрти і покликати до неї лікаря... Джигіте, як звати тебе?

— Е, нащо запитувати! Так, один маленький джигіт у великій пустелі!

— Ти мені приніс «чорну вість», а за старовинним звичаєм я повинен «гінця скорботи» стратити. Але, крім цього, ти зарубав мого улюбленого барса. Яку кару тобі визначити — не знаю...

— Я це знаю, государ! — вигукнув Тімур-Мелік.— Дозволь мені сказати.

— Говори, хоробрий Тімур-Мелік, і оголоси це від мого імені зухвалому джигіту.

— У воєнних справах втратити день і навіть годину— значить втратити перемогу. Джигіт виявив велику старанність і привіз важливий і добрий для твоєї величності лист. У ньому говориться, що твоя дочка жива і хоробро відбиває напад ворогів, немовби вона сама воїн. Ти, мій великий падишах, тепер помчиш у Самарканд і ще встигнеш врятувати твою хоробру дочку від загибелі. За таку послугу шах прощає джигітові дев'ять разів дев'ять його злочинів. А замість забитого барса хорезм-шах одержує іншого, ще лютішого барса — ось цього найодчайдушнішого джигіта, і призначає його сотником ста вершників-туркменів, яких джигіт поведе з собою. Вони вступлять до твого загону особистої охорони...

Хорезм-шах стояв здивований і накручував на палець з алмазним перснем завиток своєї чорної бороди.

— Сокіл із шляху не звертає, хорезм-шах двох різних слів не говорить, — з гідністю сказав джигіт.— Куди накажеш віднести туркменську дівчину?

Джигіт нахилився і обережно підняв Гюль-Джамал. На порозі він на мить зупинився і, високий, худий і похмурий, сказав, звертаючись до хорезм-шаха, немов рівний до рівного:

— Салям тобі від Кара-Кончара, грози твоїх караванів! — і гордий пішов далі.

Шах дивився на Тімур-Меліка і не знав, гніватись на нього чи дякувати. Тімур-Мелік голосно сміявся.

— Який однак бравий молодець! А ти, государю, ще казав, що на туркменів не можна покластися. Та з військом таких джигітів ти підкориш всесвіт.

...Минуло кілька днів. Коли в нічній темряві тонкий серп півмісяця повис над мінаретом, кілька безшумних тіней прослизнуло повз палац у провулок і зупинилося в тому місці, де звисали над стіною віти старої тополі.

Волосяна драбина з гаком була закинута на гребінь стіни. Одна тінь вилізла нагору. Над білою юртою звивався димок, щілини світились. На крик сови з юрти вийшла закутана жінка.

У темряві почулися слова:

— Всі туркмени — брати! Салям! Чи здорова хатун Гюль-Джамал?

— Я — служниця її. Горе нам! Хорезм-шах уже три дні як виїхав з військом утихомирювати повсталий Самарканд. За палацом тепер стежить гостре око лютої старухи, ханші-матері Туркан-Хатун. Вона наказала перевести нашу «Усмішку квітки» до мурованої башти палацу і подвоїти варту. Вона сказала, що Гюль-Джамал залишиться у башті до смерті.

— Ти проберися до неї. Ось золотий динар для євнуха, а ось іще два для сторожі. Передай хатун Гюль-Джамал: нехай вона скаже ханші-матері, що хоче помолитися біля могили святого шейха, що знаходиться за містом на великому шляху. Туркан-Хатун не посміє їй відмовити в молитвах, а коли вона виїде з міста,— там Кара-Кончар зробить, що треба.

Тінь знову вилізла на гребінь стіни і зникла в темряві.

Служниця шепотіла:

— Нема в світі лютішої і хитрішої від Туркан-Хатун! Якщо вона захоче кого-небудь зі світу зігнати, — хто може боротися з нею?

Розділ дев'ятий

В САДУ ОПАЛЬНОГО НАСТУПНИКА

Ось кінь, і ось моя зброя!
Вони замінять мені бенкет в саду.

(Ібрагім Монтесер. X ст.).

Тімур-Мелік був досвідчений воїн, який бачив немало битв. Він не боявся небезпеки. Не раз шабля ворога звивалася над ним, спис пробивав його щит, стріли впиналися в кольчугу; барс терзав його, наздоганяв тигр, смерть кружляла над ним, застилаючи очі темною хмарою. Що іще може злякати його? Тому, не боячись гніву хорезм-шаха, Тімур-Мелік вирушив до заміського саду Тілляли, щоб відвідати його власника, опального сина хорезм-шаха Джелаль ед-Діна.

Він застав молодого хана у глибині густого саду, Джелаль ед-Дін у роздумі самотньо сидів на килимі. Він легко підвівся і пішов назустріч гостеві.

— Салям тобі, хоробрий Тімур-Мелік! Я запросив до себе кілька друзів, але більшість уже прислали свій «жаль», повідомивши, що через хворобу приїхати не зможуть. Тільки три кочівники з степу і ти, Тімур-Мелік, не побоялися провідати опального володаря далекої Газни, яку мені, звичайно, ніколи не доведеться побачити.

— Воля шаха священна,— сказав Тімур-Мелік, опускаючись на килим.

— Хіба я винний,— вів далі задумливо Джелаль ед-Дін,— що я народився від туркменки, а всі кипчаки хочуть мати наслідником кипчака? Нехай буде кипчак, але хай мені батько дозволить виїхати простим джигітом на кордон, де постійні сутички. Я люблю баского коня, блискучу шаблю та степовий вітер і не хочу валятися на килимі, слухаючи пісні і казки стариків.

— Але ж війна у нас навколо,— сказав Тімур-Мелік.— Кипчацькі беки просять хорезм-шаха вирушити з військом до їхніх степів. Туди прийшов зі сходу невідомий народ, він обдирає нашу землю, зганяє кипчацький скот з добрих пасовищ...

— Краще б батько вигнав з Хорезму всіх кипчаків і почав правити без них,— зауважив Джелаль ед-Дін.—

Кипчаки розніжились і розбестились. У важку хвилину кипчаки зрадять мого батька.

— Чому ти так думаєш? — спитав Тімур-Мелік.

— Коли шах не довіряє народові Хорезму і віддає захист влади й порядку іноземцям-кипчакам, то він схожий на того хазяїна, який доручає сторожити і стригти своїх баранів степовим вовкам. У нього скоро не залишиться ні вовни, ні баранів, та й сам він потрапить на обід до вовків.

Джелаль ед-Дін глянув на гуляма[1], що стояв осторонь, і повів бровою. Той підійшов і схилився.

— У нас приготовано великий достархан на багато гостей, а їх нема. Постав заставу на дорозі і запитуй всіх проїжджих. Серед них знайди таких людей, які розважили б мою душу, і приведи їх сюди та постав передо мною моїх улюблених жеребців; якщо запрошені гості не приїхали, то я частуватиму моїх коней і жебраків з дороги...

— Ти мене кликав, і я тут! — пролунав спокійний голос.

З кущів саду вийшов високий, тонкий туркмен у великій баранячій шапці. Він вклонився, склавши руки на грудях.

— Я радий тебе бачити, барсе пустелі Кара-Кончар. Проходь і сідай з нами.

Алі-Джан, десятник з невеличкої фортеці на східному кордоні Хорезму, мчав з п'ятьма джигітами по великому караванному шляху. Він зупинявся лише для того, щоб погодувати коней. Алі-Джан побоювався, що не довезе до Гурганджа свого незвичайного полоненого.

Зустрічні подорожні спинялися, запитували, якого небезпечного розбійника спіймали. Вершники скакали поруч, зазираючи в обличчя зв'язаному. Але Алі-Джан бив канчуком усіх, хто тільки наближався, і цікаві відскакували.

Уже проїхали вбрід два канали, перебрались по хисткому мосту з жердин та суків. Уже вдалині серед тополь блиснули голубі кахлі мечетей і мінаретів Гурганджа. На перехресті Алі-Джанові заступили шлях шість верш-

---

[1] *Гулям* — старший слуга.

ників у малинових каптанах на вороних конях з білою збруєю.

— Стійте, джигіти!

— Геть з дороги,— крикнув Алі-Джан.— Ім'ям охоронця віри, не затримуйте нас, бо ми їдемо до диван-арзу [1] у важливій справі.

— Ось саме ви нам і потрібні. Син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін наказує вам звернути з шляху і негайно з'явитися до нього в сад.

— Ми повинні їхати, ніде не затримуючись, просто до Гурганджа до нашого начальника Тімур-Меліка...

Але вершники міцно тримали повід коня Алі-Джана.

— Сам Тімур-Мелік зараз тут, у саду, сидить поруч бека, і обидва слухають пісень. Завертай! Тобі кажуть! Чого б'єшся? Твій полонений не здохне, а Джелаль ед-Дін подарує тобі баранячу шубу, нагодує пловом і дасть жменю срібних дирхемів. Який плов у бека! Такого плову ніде ти більше не покуштуєш!

Алі-Джан відчув приємні пахощі баранячого сала і гукнув до джигітів:

— Зупиніться! Завертайте до цієї садиби. Тут ми зазнаємо блаженства!

Джигіти з прив'язаним полоненим звернули з шляху, минули похмурих вартових біля високих воріт і в'їхали на перше подвір'я. В мутних сутінках шість вогнищ, розкладених поряд, палали високими багровими вогнями. Біля них ходили жінки в малиновому одягу. В червоному світлі багать вони здавалися вогняними.

Вершники зіскочили з коней і прив'язали їх до стовпів. Полонений залишився у сідлі. Його кінь перебирав ногами, мотав головою і тягнувся до інших коней, яким джигіти накидали оберемки сіна. Жінки збіглися, оточили полоненого, дивуючись з його незвичайного вигляду.

Він був прив'язаний волосяними віроьвками до коня. Синій довгий одяг з червоними смужками, нашитими на рукаві, і плоска повстяна шапка із загнутими догори полями свідчили про якесь чуже плем'я. Від скронь, як два роги буйвола, звисали на плечі згорнені вузлом дві чорні коси. Дикими здавалися скошені очі, що нерухомо втупилися в одну точку. У натовпі шепотіли:

---

[1] *Диван-арз* — державна шахська канцелярія.

— Та він мертвий.

— Ні ще дихає. Всі язичники живучі.

— Іди за мною! — сказав Алі-Джанові слуга.— Тягни з собою і цього виродка.

Алі-Джан одв'язав коня з полоненим і обережно повів його стежкою через тінистий сад, де молоді персикові дерева чергувалися з темнозеленим непрозірним листям високих карагачів.

Канавка з струмистою водою звивалася навколо невеликої альтанки. Перед нею поряд стояли дванадцять жеребців — шість вороних і шість золотисто-рудих, з лиснючою шовковистою шерстю, з розчесаними гривами, з заплетеними в них малиновими стрічками. Кожний жеребець був прив'язаний ланцюгом до низького стовпа. Двоє джигітів з мідними підносами обходили жеребців і годували їх з рук скибочками дині.

Алі-Джан був такий вражений красою коней, їх вогняними очима і лебединими шиями, що не відразу помітив групу людей, які сиділи під величезним старим карагачем.

Площадка, вкрита перським килимом, була заставлена срібними блюдами і скляними іракськими вазами. На них рясніли різноколірними барвами цукрове печиво[1], цукерки, свіжі й сушені фрукти та інші ласощі. Кілька чоловік розташувалися півколом. Окремо сидів смуглявий юнак в індійській чалмі і чорному чекмені, до нього всі зверталися шанобливо, як до хазяїна. Біля площадки старалися з усіх сил кілька музикантів: одні водили смичками, інші грали на дудках, двоє вибивали глухий дроб на бубнах, сповнюючи сад химерними звуками дурманної музики.

— Гелюбсен, гелюбсен! [2] — сказав смуглявий юнак і рвучко підвівся. За ним підвелись і всі, хто сидів. Він підійшов до нерухомого полоненого. Алі-Джан зрозумів, що це син шаха Джелаль ед-Дін.

— Ти спіймав його? Де ти його знайшов?

— Я його зустрів у степу біля Отрара. Ну і дужий, ну і жилавий, ледве скрутив!

— Хто він? З якого племені? Що він казав?

— Не хотів відповідати. Мовчить.

---

[1] За тих часів цукор, який виготовляли з цукрової тростини (індійської та єгипетської), був розкішшю і дуже цінився.

[2] *Гелюбсен, гелюбсен!* — Підійди, підійди!

— Однак життя збігає з його обличчя. Він помирає?

— Не знаю, найсвітліший хане. Я мчав що було сили, аби живим доставити його перед очі хорезм-шаха.

— Ти заморив його скачкою. Треба його примусити говорити.

Джелаль ед-Дін заплескав у долоні. З'явився слуга.

— Поклич лікаря Забана; нехай прийде з усіма своїми склянками і ліками. Скажи — людина вмирає.

— Зараз, мій хане!

Полонений став оживати. Його очі розширились, з роззявленого рота виривались глухі звуки, і він закричав, намагаючись вирватися з мотузок.

— Що він кричить? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан пояснив:

— Він бачить твоїх коней і захоплюється: «Добрі коні! Красиві коні! Але тут вони не залишаться. Всі вони потраплять до табунів Чингіз-хана непереможного. Він сам їздитиме на твоїх конях!»

— Чому ти розумієш слова цього язичника?

— Я ходив раніше з караванами до Китаю, я відвідував татарські кочовища. Там я навчився розмовляти їхньою мовою.

— А хто такий Чингіз-хан непереможний? Чому він непереможний? Як оцей язичник сміє так зухвало говорити? — сердився Тімур-Мелік. — Тільки хорезм-шах Мухаммед — непереможний повелитель усіх народів. Зарубаю цього полоненого, якщо він так говоритиме.

— Хай собі говорить, що хоче,— перебив його Джелаль ед-Дін,— а ми в нього вивідаємо все, що він знає про цього непереможного вождя татарів.

З-за кущів саду почувся тонкий голос. Хтось швидко наближався, вигукуючи скоромовкою слова:

— Хай прикрасить аллах усіх мусульманів такими доблестями, які є у сина повелителя правовірних найсвітлішого і найхоробрішого Джелаль ед-Діна, власника блискучого меча і найпрекрасніших у світі коней! Хай впаде його меч караючим громом на голови всіх ворогів ісламу!..

Маленький чоловік з довгою бородою, у величезній чалмі швидко йшов доріжкою саду. В руках він тримав шкіряну сумку і великий глиняний бутель. Різні мідні прилади, ножички і склянки, привішені на поясі,

дзвеніли при кожному його русі. Підійшовши до Джелаль ед-Діна, чоловік вклонився до землі.

— Твоя милість вирвала мене з пащі лиха. Твої багаті щедроти привели мене до твоїх дверей. Мені зараз сказали, що я маю врятувати помираючого...

Потік красномовства лікаря був перерваний одним жестом руки Джелаль ед-Діна.

— Лікарю Забан! Хай твій голос відпочине, а ти оглянь оцього хворого чоловіка і вилий на нього всю премудрість твоїх знань і всі ліки твоїх склянок. Подбай, щоб він ожив.

— Я твій слуга, я твій раб. Що від мого хана чую, те виконую!..

Маленький лікар почав розпоряджатися. Слуги розв'язали полоненого і зняли його з коня. Він ледве стояв, розчепіривши ноги, застигнувши в такій самій позі, в якій перебував у сідлі. Гидливо доторкаючись до чужинця і шепочучи молитви, слуги, за вказівками лікаря, зняли з полоненого одежу і поклали його на розстелену повстину. Він лежав покірливо, в забутті, з закоченими очима.

Лікар, вимовляючи заклинання, став поливати груди хворому прозорою олією і зскрібати кістяною ложечкою черв'яків, що, як рисові зерна, вкрили засохлі рани.

— Вже завелися черв'яки... Але у священній книзі сказано: «Скільки аллах створив хвороб, стільки премудрий створив і ліків, щоб вилікувати ці хвороби».

Коли з ран потекла кров, лікар поклав на них проолієну вату і наказав обмотати все тіло ганчірками.

— О найясніший хане! О, мій повелителю! — сказав він, звертаючись до Джелаль ед-Діна. — Я арабський найвченіший лікар-«кадах», що вивчив книги румійця Гіппократа, спеціаліст з очних хвороб і вирізування більма, виправляю вивихи, відганяю смерть. Я твій раб і слуга і залежу від твоєї милості. Накажи подати глечик старого вина, щоб я зміг приготувати ліки. Після мого лікування хворий заговорить і говоритиме день або й два, а потім помре чи одужає, як на те буде воля аллаха...

Одержавши вино і змішавши його з різними порошками, лікар то сам пив зілля, то поїв ним хворого, який прийшов до пам'яті і почав говорити.

З гарячково розпаленим обличчям полонений спочатку співав і вигукував незрозумілі слова, потім став говорити плавно, розміреною мовою, наче вимовляв вірші. Алі-Джан уважно прислухався і перекладав.

— Прекрасна, радісна моя батьківщина, і нема кращої за неї,— говорив полонений, втупивши блискучі очі в далечінь.— Тридцять три піщані рівнини розляглися від краю і до краю між рожевими хребтами. Прославлений у перегонах кінь не зможе проскакати навкруги них. У високій буйній траві з ревінням ідуть дикі звірі, проносяться антилопи сімдесяти мастей, співають дзвінкоголосі пташки. У бірюзовому небі пролітають білі лебеді й гуси... Для всіх є місце у степах моєї батьківщини, нема тільки місця моєму бідному кочовищу. Сильні племена з їхніми зажерливими ханами відібрали у нас зелені пасовища, де тепер бродять чужі табуни жирних коней і стада биків та овець... А для мого бідного, слабкого кочовища лишилися тільки щебенисті гобі і скелясті ущелини. Там стада захиріли, порідшали, коні схудли і хитаються від кволості. У всьому винні гордовиті хани і їхній головний каган Чингіз-хан, червонобородий, непереможний, що виганяє народ монголів в інші країни для грабування всесвіту...

— Якого Чингіз-хана він згадує? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан переклав запитання. Полонений вигукнув:

— Хто не знає Темучіна Чингіз-хана! Я пішов від нього. Він не прощає тим, хто насмілюється стояти перед ним, не зігнувши по-рабському спину! Він мститься непокірним, він переслідує тих, хто будь-коли боровся з ним, і вирізує весь рід його до останнього немовляти.

— Хто ж ти? Чому так сміливо говориш проти Чингіз-хана?

— Я вільний мерген[1] Гуркан-багатур. Я сам собі хан, сам собі нукер-дружинник[2], і я покинув військо Чингіз-хана тому, що оцей кислоокий старик наказав переламати хребти моєму батькові і братові, тому що червонобородий каган забирає найчудовіших дівчат і робить їх своїми рабинями, тому що він не терпить на всій землі ніякої іншої волі, крім його каганської волі. Я по-

---

[1] *Мерген* — мисливець.

[2] *Нукер* — воїн з особистого загону хана.

їду на край світу, де живуть самі лише звірі і такі ж вільні мисливці, як я, і житиму там, у пустелі, куди не доберуться нукери злісного Чингіз-хана.

— Де ж тепер Чингіз-хан? Що він готує? — спитав Джелаль ед-Дін.

— Тепер царство Чингіз-хана схоже на озеро, переповнене водою, яке ледве стримується греблею. Чингізхан стоїть напоготові, а всі його воїни нагострили мечі і ждуть тільки наказу обрушитись на західні країни. Вони примчать сюди, щоб розграбувати ваші землі.

— Ми залишимо цього молодця жити тут, з нами,— сказав Тімур-Мелік.— Він одружиться з туркменкою, поставить свою юрту в кочовищі безстрашного Кара-Кончара і буде вільним мергеном-мисливцем блукати по Кара-Кумах.

— Але хто такий Чингіз-хан? — спитав Джелаль ед-Дін.— Мене турбують оці розповіді. Треба все розвідати про нього.

— Пробач мені, найясніший хане, — сказав, підводячись, Тімур-Мелік.— Я мушу поїхати в диван-арз разом з оцим полоненим. Я все вивідаю в нього про цього зухвальця Чингіз-хана.

— Пробач і мені, найясніший господарю, — сказав Алі-Джан. —Мої джигіти наїлися твоїм солодким достарханом, а коні одержали щедрий корм. Тепер душа наша радіє, зазнавши блаженства. Дозволь і нам вирушити далі й одвезти цього окаянного язичника у Гургандж, до фортеці.

— Хош! [1] — відповів Джелаль ед-Дін.— Гулям, видай джигітові нову баранячу шубу.

Алі Джан низько вклонився і сказав:

— Пташці — політ, гостям — салям, господареві — пошана, а джигіту — дорога!

---

[1] *Хош!* — Гаразд.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

БИТВА БІЛЯ РІКИ ІРГІЗ

Розділ перший

ПОХІД У КИПЧАЦЬКИЙ СТЕП

Афросіаб вигукнув: «Я йду в похід! Пофарбуйте хеною[1] хвіст мого коня!»

(З стародавньої перської пісні).

Хорезм-шах Мухаммед примчав з Гурганджа в Самарканд, сповнений люті. Він вирішив нещадно помститися своєму зятеві Осману і жителям, які наважились підняти меч проти свого шаха.

Мухаммед обложив місто, оголосивши, що за непокору виріже всіх до останнього немовляти і переб'є навіть іноземців. Довго билися самаркандці, загородивши колодами вузькі вулиці, нарешті хан Осман з'явився до хорезм-шаха з проханням помилувати місто. Осман став перед Мухаммедом, тримаючи в руках меч і шматок білої тканини для савана і виявляючи цілковиту покірність та готовність бути страченим цим мечем. Хорезм-шах пом'якшав, побачивши, як зять Осман упав перед ним обличчям до землі, і погодився простити його. Коли місто здалося, до шаха повернулася його дочка Хан-Султан, яка хоробро захищалась у фортеці, обложеній повстанцями. Вона не захотіла помилувати чоловіка і зажадала для нього смерті. Вночі Османа було страчено. Перебили також і всіх його родичів разом з дітьми,

---

[1] *Хена* — червона фарба, якою на сході фарбували долоні, сивіючі бороди, а в поході — хвіст коня.

так що припинився стародавній рід Караханідів[1], правителів Самарканда.

Кипчацькі хани, що прибули разом з хорезм-шахом, люто розправлялися з населенням Самарканда. Вони знищили понад десять тисяч жителів і хотіли продовжувати різанину і грабіж міста, але втрутилась хоч і жорстока, та обережна шахиня-мати Туркан-Хатун і вмовила кипчацьких ханів припинити бойню.

Після цього Самарканд став столицею хорезм-шаха. Він розпочав будівництво великого палацу.

Кипчацькі хани зажадали від хорезм-шаха, щоб він повів своє військо в їхні степи розгромити прибуле з східних пустель татарське плем'я меркитів[2], що потіснили кипчацькі кочовища. Шах відмовлявся, посилаючись на державні турботи і будівництво палацу. Тоді його мати, Туркан-Хатун, звернулася до нього з таким самим проханням.

Як стара орлиця на вершині скелі в неприступному гнізді оберігає своїх голошиїх малят, упиваючись зірким оком у степову далину, так і Туркан-Хатун, найпідступніша і найобережніша з жінок, оберігала престол шахський від небезпечних повстань завжди незадоволеного населення, від зрад і запроданства підступних ханів та їхніх таємних замахів. У хвилину небезпеки вона посилала з свого похмурого неприступного палацу в Гурганджі віддані їй кипчацькі загони, щоб роздерти кожного, хто наважиться підняти руку на велич її сина, хорезм-шаха непереможного. Тому чи міг хорезм-шах не зважити на заклик обережної матері?

Ранньої весни наступного року Мухаммед прибув до Гурганджа і звідти на чолі великого кінного війська рушив у похід. Десять загонів виступали з міста протягом десяти днів. У кожному загоні нараховувалось по шість тисяч вершників. Запасні нав'ючені коні везли ячмінь, пшоно, рис, масло і бурдюки з кумисом.

---

[1] *Караханіди* — тюркська династія, що воцарилася в Самарканді у X ст., коли до Середньої Азії вдерлися тюркські племена й оволоділи культурними землями між Сир-Дар'єю і Аму-Дар'єю. Епоха панування династії Караханідів була для Мавераннагру епохою культурного регресу і ханських утисків, внаслідок яких народні заворушення спалахували не раз. *(Акад. В. Бартольд)*.

[2] *Татари* — загальна назва багатьох кочових племен тюркського походження, підкорених Чингіз-ханом. *Меркити*—одне з цих племен.

Хорезм-шах любив блиск війни, гул і гуркіт бойових барабанів, хрипке виття бойових сурм, що закликають до походу. Поперед десятків тисяч вершників скакав широкогрудий гнідий кінь, махаючи пофарбованим у червону фарбу хвостом. На коні виблискувала золота збруя, сяяли самоцвіти, і на ногах дзеленькали срібні бубонці. Хто в Хорезмі не знав гнідого коня з чорнобородим вершником у білосніжному тюрбані, увитому алмазними нитками!

Цей вершник — захист ісламу, стовп правовір'я, гроза язичників, посилав блискавки своєї волі і гніву самому халіфу багдадському Насиру, нащадкові пророка. Цей вершник — хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед, який розсунув кордони свого царства до тих пустель, куди не заходив сам Іскендер-Румі, непереможний завойовник всесвіту.

Військо розтягнулося на десять днів путі. Кожна колона в кілька тисяч коней на місці стоянок випивала всю воду в криницях. Тільки через добу там знову набігала вода.

У першому загоні скакали розвідники. Хорезм-шах їхав з другим загоном. З ним ступали швидкохідні верблюди, нав'ючені наметами, казанами і великими запасами царської кухні.

В останньому, десятому, загоні разом з туркменами, завжди неспокійними і непокірними, їхав опальний син шаха, Джелаль ед-Дін. Туркмени ворогували з кипчаками, не прощаючи їм їхньої чванливості й ненажерливості. Туркмени розпалювали багаття широкими колами і вечорами влаштовували навколо них військові танці; вони звивалися хороводами, співаючи військові пісні і змахуючи над головами кривими виблискуючими шаблями.

Шлях прослався берегом Хорезмського моря. Переправившись через річку Сейхун [1], загони вийшли до вузької затоки Сари-Чаганак. Тут шах влаштував зупинку. Він чекав відомостей від посланих уперед розвідників, а тимчасом сам з мисливськими соколами проїхав уздовж берегів бірюзового моря і повернувся на стоянку з в'язками підбитих качок та журавлів.

Розвідники донесли, що табуни меркитів були помічені на північ, на пониззі ріки Іргіз, при впадінні її в

[1] *Сейхун* — назва Сир-Дар'ї в XIII ст.

озеро Челкар. Хорезм-шах почекав, поки підтягнулися всі загони, викликав їхніх начальників і на нараді пояснив план наступу. Все військо піде трьома частинами. Сам шах буде в середній, яка послужить для останнього, вирішального удару. Ліве крило очолюватиме хан кипчацький Тургай, а праве крило поведе Джелаль ед-Дін, син хозерм-шаха. Мухаммед хотів випробувати, як виявить себе в бою непокірний і самовпевнений син.

До стоянки прискакав гонець із Гурганджа і привіз згорток від Туркан-Хатун, матері шаха. Векіль і мірза пішли за шахом до його намету. Мухаммед розпоров кинджалом згорток. Всередині був мішечок з малинового шовку. Притуливши мішечок до лоба і губів, хорезм-шах розкрив його. Там був лист, написаний великими літерами на вузькому паперовому сувої [1].

«Найвеличнішому, благословенному захисникові віри і справедливості, Алла ед-Діну Мухаммеду, хорезм-шаху, — хай оберігає аллах твоє царювання! — салям!

Усі імами в усіх мечетях щоденно п'ять разів моляться творцеві всевишньому, владному над усім, щоб продовжив твоє царювання і дарував тобі перемогу над ворогами! Хай буде так!

На базарі спіймали дервіша, підісланого халіфом багдадським. Дервіш проповідував довірливим простакам, що аллах покарає нашого улюбленого шаха за те, що він нібито перейняв від персів їхню нечестиву віру, і як кара за це, до Хорезму примчить язичеський народ яджуджів і маджуджів [2] і зруйнує наше царство. Балакучого дервіша схопив начальник катів Джіхан-Пехлеван і, після катування розпеченим залізом, повісив його на базарному майдані, відрізавши йому язик.

Побачивши цю страту, злякаються тисячі. З усім іншим гаразд. Тиша і благоденство у твоїй державі хай продовжаться на багато літ!

Туркан-Хатун —

повелителька жінок усього світу».

Рано-вранці загони виступили прискореним маршем і за два переходи дійшли до ріки Іргіз.

---

[1] У той час Самарканд славився виробом паперу, який вивозився до інших країн.

[2] *Яджуджі й маджуджі* — назва невідомого народу, що часто згадується в східних казках.

Степ зеленів свіжими весняними пагінцями. Жовті й лілові півники і червоні тюльпани весело розсипалися по пісках рівнини, звичайно випаленої і мертвої. Сонце то гріло сліпучим промінням, то ховалося за дощові хмари.

Ріка Іргіз була ще вкрита нетривкою крихкою кригою. Вода розливалася поверх криги, темні вимоїни й ополонки не давали війську переправитися на другий берег.

Хорезм-шах наказав загонам переждати, сховавшись у лощовинах за очеретами, інакше меркити можуть помітити їх і піти собі далі у степові рівнини.

Два дні військо відпочивало, не розкладаючи багать. На другу ніч у небі з'явилося дивне сяйво. Небо, багрове, як розпечене вугілля, не захотіло огорнутися темрявою, і зірки не з'являлися. Здавалось, вечірня заграва трималась до світанку [1]. Шейх-уль-іслам [2], який супроводжував військо, пояснив це знаменням аллаха, призвісткою сяйва великої слави, що чекає хорезм-шаха Мухаммеда.

Коли ріка звільнилася від криги, розвідники знайшли броди, і всі загони переправились на другий берег.

Безлюдний степ, де-не-де вкритий горбами, розлігся безмовний і загадковий. Керуючись ледве помітними стежками, загони йшли на схід. Вони трималися більш скупчено, вже готуючись до скорого бою.

В одній долині серед кам'янистих пасом виднілися чорні юрти. Вони, очевидно, були залишені під час поспішної втечі. Повсть, жіночий одяг і старі килими валялися вздовж дороги. Тут же лежала людина з двома чорними косами над вухами і жовтим вузькооким обличчям. Її вицвілий, довгий до п'ят синій одяг був посічений. Далі валялася двоколісна гарба, що впала набік.

Розвідники, піднявшись на горби, знаками показували вбік. Військо повернулося, розгортаючись півколом.

Вершники перейшли на рись і знову притримали коней. Перед ними розлягалася сіра рівнина, немовби всіяна темними ганчірками. Кінь, осідланий, але без вершника, блукав по рівнині.

---

[1] Про це атмосферне явище, схоже на північне сяйво, говорять усі літописці того часу.

[2] *Шейх-уль-іслам* — глава мусульманського духовенства.

— Поле битви! — сказали воїни.— За допомогою аллаха вічного закінчене їхнє життя.

— Хто ж допоміг їх прикінчити? Хто вирвав з наших рук здобич? Де їхні стада, їхні коні, їхні верблюди?

Загони попрямували через поле, всіяне трупами. Здалеку ганчірками здавалися тіла, порубані мечами, пробиті стрілами і списами. Вони лежали і поодинці, і десятками. З декого знято було одяг і чоботи.

Вершники розсипались по полю, підбираючи — хто загублений меч, хто круглий щит або спис.

Хорезм-шах їхав полем задумливий, накручуючи на палець завиток чорної бороди. Близькі особи з його почту стиха перемовлялися.

— Битва тут точилася вперта. Полягло кілька тисяч меркитів. Нікому з них не давали пощади, поранених добивали...

Примчав вершник і крикнув:

— Я знайшов живого меркита. Він може говорити.

Хорезм-шах пустив коня навскач. За ним помчав почет.

Меркит сидів біля підніжжя горба. Коло нього навпочіпки присіли кипчаки і розпитували його. Голова у меркита була вибрита від лоба до потилиці і залита кров'ю.

Хорезм-шах осадив коня.

— Що він каже? Якого він племені? Хто їх перебив?

Меркит із стогоном і плачем почав розповідати:

— Наш народ був великий народ, а його вже нема! Звався він меркити. Наш хан був — Тукту-хан... Він утік разом з сином, Холту-ханом, славетним мисливцем. Ніхто влучніше і далі за нього не пускав стріли. Обидва хани говорили простим воїнам: «Тікайте разом з нами від гніву червонобородого Чингіз-хана: він вирішив з корінням вирвати плем'я меркитів... На заході, позад солоних озер, до самого моря простягнулися кипчацькі степи, там знайдеться місце і для нас. Ми побачимо багато трави, улюбленої биками, і густий очерет; там стада наші знову почнуть плодитись і розмножуватись. Кипчаки не відмовлять нам у милості і дозволять нам їсти з ними з одного казана і пити з одного бурдюка...» Так говорили хани. Що нам залишалося робити? Позад нас була смерть, спереду — привілля і радість. А за нами гналися два злісних пси, встромивши носи в наш слід. Цих псів нацьковував старший син червонобородого — Джучі-хан, і звуть оцих псів: Субудай і Тохучар-нойон [1]... Ми тікали швидко, як могли... Ми хотіли, щоб сліди наших коней загубились у кам'янистих гобі і в червоних пісках. Але коні охляли, копита їхні потріскались, і не було більше в них колишньої прудкості... Як розлючені, напали монголи [2] на нас. Нам ніде було рятуватись, коли на нас обрушились двадцять тисяч монгольських вершників. Ріка Іргіз розлилась, по ній пливли крижини, коні загрузали в набухлій землі... Нема більше великого народу меркитів! Одні загинули на цьому полі, порубані монголами, інших вони погнали в полон... Сміється рудий Чингіз-хан, сидячи на купі повстин у своїй жовтій юрті! Загинула стародавня слава меркитів! Лишилася живою тільки одна зрадниця з роду меркитів, молода ханша, красуня Кулан! Чингіз-хан взяв її собі за останню дружину...

Кипчаки стали кричати:

— Веди нас на цих розбійників! Ми з ними розправимось! Вони недалеко! Вони не можуть швидко гнати биків і полонених. Ми відіб'ємо у них здобич...

— Ми швидко їх наздоженемо! — сказав хорезм-шах і наказав сурмачам скликати вершників, які, розбрівшись по полю, здирали одяг з порубаних меркитів.

---

[1] *Субудай-багатур* і *Тохучар-нойон* — видатні монгольські полководці, згодом учасники битви біля Калки.

[2] *Монголи* — тюркське плем'я, до якого належав Чингіз-хан.

Розділ другий

БИТВА З НЕЗНАЙОМИМ ПЛЕМЕНЕМ

— Чи знаєш ти, батечку, що сказав Заль богатиреві Рустему: «Ворога не можна вважати нікчемним і безпорадним».

(З старовинної перської пісні).

Військо йшло всю ніч. Зробили тільки дві короткі зупинки, щоб підгодувати коней.

На ранок степ огорнувся туманом. Окремі загони загубили один одного. Тонкими тужливими голосами, наслідуючи виття вовків та шакалів, перегукувалися розвідники.

Свіжий вітер погнав розірвані клуби туману. На золотистій смузі неба біля обрію показалися гребені горбів. Під ними миготіли незліченні вогники багать, і все виразніше видно було групи вершників, верблюдів і навантажених возів на величезних високих колесах.

Це був табір невідомого племені. Там уже помітили наближення війська хорезм-шаха. Виринувши з танучих пасом туману, з'явилися тридцять вершників. Вони трималися трьома окремими десятками. Перші скісні промені сонця освітили їхній синій довгий одяг, залізну броню і залізні шоломи. Вони сиділи на невеликих товстоногих і довгогривих конях. Разом з переднім десятком їхав на високому туркменському жеребці білобородий мусульманин у білому тюрбані і малиновій шубі, гаптованій жовтими квітами. Поряд із стариком їхав вершник, тримаючи списа з білим кінським хвостом на кінці.

— Салям вам, — крикнув старик, — я теж мусьманин! Дайте мені поговорити з вашим головним полководцем, хай оберігає його аллах!

— У нас у війську багато полководців, а очолює один, гроза всесвіту, меч ісламу, хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед.

Старик зійшов з коня. Склавши руки на грудях, злегка зігнувшись, він підійшов до того місця, де на своєму чудовому коні сидів у всьому блиску шах Хорезму, оточений безмовними пишно вбраними ханами.

— Повелитель монгольського війська, великий но-

йон[1] — Джучі-хан, син Чингіз-хана, владики східних країн, наказав мені, його перекладачеві, вітати могутнього владику західних країн, Алла ед-Діна Мухаммеда, хай продовжить аллах твоє царювання на сто двадцять років! Він говорить тобі: салям!

— Салям! — відповів шах.

— Хан Джучі запитує, чому хоробре військо шаха прямує по слідах монгольського війська, рухаючись так поспішно всю ніч.

Старик чекав на відповідь. Але шах, погладжуючи чорну бороду, пильно вдивлявся грізним поглядом у монгольського посла і мовчав.

— Хан Джучі наказав ще сказати, що його батько, непереможний владика Чингіз-хан, повелів своїм полководцям Субудаю і Тохучару покарати бунтівних меркитів, які втекли від волі ханської. Знищивши їх, монгольські війська підуть назад, до рідних степів...

Старик помовчав якийсь час, впиваючись поглядом у незворушне суворе обличчя шаха, потім провадив далі:

— Чингіз-хан, повелитель усіх народів, що живуть у повстяних юртах, усім нам звелів поводитися по-дружньому з мусульманськими військами, якщо з ними доведеться зустрітися. На знак дружби хан Джучі пропонує видати військам шахської величності частину захопленої здобичі і полонених меркитів як рабів.

Тоді шах ударив канчуком коня. Гнідий кінь затанцював, стримуваний сильною рукою Мухаммеда. І шах сказав знамениті слова, які тут же записав до «Похідного зошита подвигів і битв і висловів шаха» його придворний літописець Мірза-Юсуф:

— Скажи своєму начальникові: якщо Чингіз-хан не велів тобі зі мною битися, так мені аллах наказує інше — напасти на ваші війська! Я хочу заслужити милість всемогутнього аллаха, знищивши вас, поганих язичників!..

Перекладач, вражений, скам'янів, обдумуючи слова хорезм-шаха, але Мухаммед уже направив коня до війська, яке поспішно вишикувалось у бойовий порядок.

Перекладач повернувся до монгольських вершників,

---

[1] *Нойон* — князь.

сів на коня, і вся група монголів поїхала до свого війська. Кілька кроків вони їхали повільно, а тоді, припавши до грив, на всю кінську прудкість помчали до свого табору.

Битва закипіла.

Як тільки старик-мусульманин доскакав до табору монголів, звідти відокремилось кілька загонів, поволі прямуючи назустріч військам хорезм-шаха, і зупинились на пологих горбах.

Хорезм-шах віддав наказ ханам:

— Військо розбити на три частини: праве, ліве крило і середина. Обоє крил повинні охопити табір монголів, щоб ніхто звідти не вислизнув. Середина, де перебуваю я, буде запасною силою. Я двину її туди, де потрібна буде підмога і вирішальний удар. Просто на нас вороги не кинуться. А якщо кинуться, тим краще: вони загрузнуть у багнистому солончаковому болоті.

Шах піднявся на вершину горба. Далеко розлігся степ — місце майбутнього бою. Шах зліз з коня і опустився на килим. Достарханджі розстелив гаптовану шовком хустку, розставив підноси з коржами, ізюмом, сушеною динею. Він налив у чаші кумису і роздав молодим бекам, що супроводжували в поході хорезм-шаха, навчаючись військової справи.

Швидкохідні верблюди з провізією опустились на коліна. Достарханджі розпоряджався, виймаючи разом із слугами золоті глечики, блюда і найсмачніші страви, щоб підкріпити виснажені походом сили хорезм-шаха.

Правим крилом командував нелюбимий син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін. Вороний жеребець навскач виніс його на вершину бархана. Молодий хан вдивлявся в рівнину бою, затуляючи від сонця маленькою рукою вузькі чорні очі.

— Поклич Кара-Кончара! — крикнув він джигітові.

Кремезний молодий туркмен у червоному каптані навскач помчав з горба і повернувся разом з сухорлявим вершником у чорній баранячій шапці і чорному плащі. Кара-Кончар під'їхав до Джелаль ед-Діна і, схилившись до нього, уважно прислухався до його слів. Хан пояснив план майбутньої битви. Яструбине обличчя Кара-Кон-

чара не виявляло ніякого хвилювання, лише в карих, круглих, як у сови, очах спалахували веселі іскри.

— Бачиш оцей солончак? — говорив Джелаль ед-Дін.— У ньому для нас і загибель, і удача. Татар не так багато. Нас утроє більше. Але не в кількості сила. Чи можу я довіритися нашим воїнам? Від умираючого меркита я вивідав, що монголів усього тисяч двадцять. Значить, якщо проти нашого крила піде половина, то це буде тільки десять тисяч. У нас же самих лише туркменів шість тисяч та кара-китаїв п'ять тисяч. Але кара-китаї скорилися падишахові через злидні та голод. Вони вирушили в похід не воювати, а погріти руки біля чужих вогнищ. Я їх пущу вперед застрільниками. Вони охоче підуть, щоб якнайшвидше дістатися до татарських обозів. Але той-таки меркит назвав татар «оскаженілими тиграми». У битві татари, звичайно, проженуть кара-китаїв і кинуться на нас. Тут їх треба зустріти з усією люттю, вдарити їм у бік і загнати у багнистий солончак. Там вони загрузнуть, і ми їх порубаємо. Після цього ми кинемося рятувати мого батька. Доведеться сьогодні падишахові забути солодкий спокій душі і смажених качок... Гей, джигіти, мерщій до туркменських ханів і скажіть, що сьогодні в бій їх поведе Кара-Кончар, барс Кара-Кумів.

Шість джигітів помчали в усі кінці туркменських загонів, які розсипалися по горбах. Коли військо почуло ім'я Кара-Кончара, всі стрепенулись і загомоніли. Хто не чув ім'я Кара-Кончара, грози Хорасана й Астрабада! Ніхто не гадав, що цей мовчазний, чорний вершник на стрункому рудому жеребці є саме безстрашний і невловимий джигіт каракумських рівнин.

Кара-Кончар підскакав до туркменів, викликав кількох вершників і, коротко виклавши план бою, повів три тисячі вершників за горб, де він повинен був, причаївшись, чекати на татар.

Джелаль ед-Дін на вороному жеребці вихором підлетів до кара-китаїв. У повстяних малахаях, на маленьких мохнатих конях, вони чекали безладним натовпом, наїжившись короткими списами.

— Молодці кара-китаї! — гукнув до них Джелаль ед-Дін.— Ви гірські барси, ви найхоробріші в бою! Ось перед вами табір боягузливих бродяг. Вони, як нічні

злодії, розграбували нашу багату здобич. Вона належить тільки нам, господарям цього степу. Нападайте на них і беріть у таборі все, що хочете!

Кара-китаї заворушились і риссю рушили до табору татар. Курява заклубочилася над ними, і, в міру того, як вершники прискорювали скачку, їхні дикі зойки посилювались, поки не злились у суцільне ревіння.

Хорезм-шах Мухаммед, відгорнувши довгі поли соболевої шуби, зручно сів на килимі і гриз міцними білими зубами лапку дикої качки. Другу лапку об'їдав шейх-уль-іслам, єдиний з шахського почту, що удостоївся честі сидіти на маленькому килимі напроти падишаха. Навіть учасник всіх його походів Тімур-Мелік, улюбленець шаха, «рукоятка його меча і щит його спокою», і той стояв, схрестивши руки на животі і слухав глибокодумну бесіду Мухаммеда з білобородим главою духовенства, що виявив бажання бути супутником шаха у поході, щоб увесь час молитися аллахові про дарування йому перемоги.

Хорезм-шах жартував, зрідка позираючи в бік противника, який збирався в степу окремими загонами. У тихому ранковому повітрі добре було видно, як стрімливо проносились вершники між окремими частинами, як виблискували їхні круглі металеві щити.

Одна група монгольських молодців вилетіла наперед. Вони зіткнулися з кипчацькими джигітами... Високо злітали і падали блискучі мечі... Один воїн упав, кінь з сідлом, яке збилося під живіт, незграбними стрибками помчав степом, підкидаючи задніми ногами.

Потім почався наступ. Кілька кінних загонів кипчаків помчали жовтою рівниною.

Шах поклав качку і крикнув:

— Беки, наступайте! Аллах вам підмога!

З наказу шаха кипчацькі загони, наміряючись обхопити монголів, стали витягуватись, вигинаючись, наче руки. Але монголи і не намагалися вислизнути з утвореного кільця.

Від табору відокремився перший загін монголів. Тисяча зімкнутих вершників, по сто чоловік в ряду, кинулись на маленьких лахматих конях, покритих залізними і шкіряними панцирами. Вони неминуче повинні були

прорвати неструнку, хитку лінію кипчаків, які розтягнулися широко по степу.

— Кху-кху-кху-кху! — лунав звіриний рев монголів.

Від табору одірвалася друга тисяча і покотилася степом. На сонці спалахували яскравим блиском сталеві шоломи, металеві щити і трохи вигнуті мечі.

Шах з вершини горба бачив, як від загальної маси монгольських військ одривався загін за загоном і нестримно мчав уперед з хриплими криками «Кху!»

Кипчаки заметались. Крайній загін повернув до табору грабувати монгольські обози. Але від табору відокремилася ще одна тисяча і так само легко й рівно понеслася вбік і перерізала шлях кипчакам. Обидва загони зчепились.

Густа хмара куряви огорнула місце бою. Звідти стали вириватись окремі кипчацькі вершники і, припавши до кінської шиї, мчали в степ.

— Нічого подібного я не бачив ніколи! — вигукнув, встаючи, шах. Він тривожно намотував на палець кінець бороди, вп'ваючись очима в далечінь.

Чотири загони монголів, один по одному, у стрункому порядку взяли напрям на середину розгорнутих військ шаха, на той горб, де був Мухаммед із своїм почтом.

Усе ближче лунали вибухи монгольських вигуків: «Кху-кху-кху!»

Хто зможе спинити цю лавину? Мухаммед оглянувся. Тімур-Меліка поруч з ним уже не було. Скочивши на коня, він помчав у напрямі битви.

Найкращі, випробувані кипчацькі загони кинулися назустріч монголам. Ті затрималися лише на якусь мить, щоб прорубати собі прохід, і понеслися далі до горба, де стояв Мухаммед.

— Коня! — заревів шах. — Коня! — і, не чекаючи, поки його почують, він прудко збіг до підніжжя горба, де два конюхи тримали за повіддя гнідого жеребця з червоним хвостом.

Шах скочив на свого коня і подався в степ. За ним кинувся його почет, дзенькаючи доспіхами, збруєю і бубонцями.

На горбі лишився зім'ятий килим з мідними блюда-

ми, золотими чашками і розсипаними ласощами. Вітер метляв кінець строкатого шовкового достархана. Тільки один з близьких осіб шаха не встиг утекти. Це був сивобородий шейх-уль-іслам. Він звалився з коня, коли весь почет навскач помчав за Мухаммедом. Імам зійшов на горб, поправив килим і став на коліна. Поринувшись у зборках серпанку свого білосніжного тюрбана, він витягнув овальну золоту пластинку.

Коли до горба підскакали монголи, троє начальників і старий перекладач зійшли на його вершину. Один — молодий, з похмурим обличчям, чорними очима і вузькою чорною бородою. Кінець її, заплетений косичкою, був закинутий за ліве вухо. Другий — старий, важкий і огрядний монгол із скарлюченою правою рукою, обличчя пересічене навскоси багровим шрамом, від чого одне око примружене, а друге, вирячене, допитливо вдивлялося в усе навколишнє. Третій — високий, сухорлявий, увесь покритий стальним панциром. Це були старший син Чінгіз-хана Джучі і двоє вже уславлених у Китаї полководців — одноокий Субудай-багатур і сухорлявий Тохучар-нойон. Імам все ще перебував у молитовній зосередженості, б'ючи земні поклони. «Він — служитель бога», сказав перекладач. Імам підвівся, склав руки на грудях і, зігнувши спину, дрібними кроками підійшов до одного з монголів.

— Уже три роки я вірний слуга повелителя всесвіту Чінгіз-хана,— покірливо сказав він і простягнув монголові золоту пластинку.— Щомісяця я посилав з караванами листи до начальника першого монгольського поста на великому шляху до Китаю. Тепер я прошу взяти мене на службу до себе в монгольське військо. Я не хочу повертатися до Хорезму...

Товмач переклав слова імама. Джучі-хан недбало взяв золоту пластинку.

— Маленька пайцза з кречетом... — зауважив він, пильно стежачи за степом, де в усіх напрямках скакали вершники. Він повернув золоту пластинку шейх-ульісламу і сказав:

— Ні! Ти нам потрібний, поки ти грієшся біля серця твого государя. Їдь назад до твого довірливого шаха і надсилай нам знову сповнені відданості листи.

І монголи одразу забули про імама. Сутичка наближалася до горба. Туркмени Джелаль ед-Діна відкинули

монголів лівого крила, частину порубали, решту тіснили до болота.

Усі троє монгольських начальників навскач спустилися з горба.

Бій точився до вечора. Туркмени і кара-китаї, перекинувшись на ліве крило, атакували монголів. Вони билися окремими загонами. Монголи то розсипались і, тікаючи, кидалися вбік, то раптом повертали коней і стрімливо нападали на переслідуючих туркменів, щоб знову після цього кинутися навтіки. Коли смеркло, монголи раптом помчали до свого табору.

Хорезм-шах повернувся до горба і провів там тривожну ніч. Навколо полягали спати кипчацькі воїни біля своїх коней, прив'язавши їх арканами.

Вдалині багровими спалахами тріпотіло небо, відбиваючи полум'я монгольських багать. Вогні палали всю ніч. «Монголи готуються до ранкового бою», говорили кипчаки. З усіх кінців степу долітали стогони і заклики про допомогу,— половина кипчацького війська пораненими і забитими полягла в цій битві.

Джелаль ед-Дін переконував хорезм-шаха:

— Відступати тепер, коли монголи не могли нічого вдіяти з нашим військом, це — погубити свою славу. Вони зараз укріплюються в таборі... Отже, треба негайно, цієї ж ночі, підкрастися, напасти раптово і прикінчити їх.

— Завтра я буду продовжувати битву,— сказав Мухаммед, кутаючись у соболеву шубу.

Коли скісне проміння сонця побігло по степу і від горбів потягнулися довгі тіні, військо хорезм-шаха, знову вишикувавшись трьома частинами, рушило на монголів.

Але в їхньому таборі, позад димних вогнищ, було порожньо: в ньому не залишилось жодного монгольського воїна. Валялися тільки трупи по-звірячому порубаних меркитів, та шкандибало кілька кульгаючих верблюдів.

Посланий навздогін за монголами загін туркменів повернувся надвечір.

— Монголи так швидко тікали на схід, що ми бачили тільки хмару куряви, яка неслася в далечінь.

— Вони добрі воїни, я ніколи ще не бачив таких! —

зауважив хорезм-шах і наказав своєму військові повернути коней назад.

— Це були передові розвідники, — сказав шахові Джелаль ед-Дін.— Вони повернуться з величезним військом. Зараз треба йти за ними, стежити, з'ясувати, що вони готують, і самим поспішно готуватися до війни...

— Ти міркуєш, як недосвідчений юнак, — відповів Мухаммед.— Монголи ніколи більше не відважаться напасти на мене!..

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ВОРОГИ НА КОРДОНІ

Розділ перший

МОНГОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО ГОТОВЕ ДО НАБІГУ

Цей цар відзначався надмірною жорстокістю, проникливим розумом і перемогами.

(З перської казки).

У верхів'ї Чорного Іртишу, біля підніжжя самотнього кургана серед зеленого степу, стояв жовтий шовковий намет. Він був одібраний Чінгіз-ханом у китайського імператора. Позад намету стояли дві великі монгольські юрти, обтягнені білою повстю: в одній юрті перебувала остання дружина Чингіз-хана, молода Кулан (дочка забитого монголами хана меркитів) разом з маленьким сином Кюльканом. У другій юрті розмістилося сім служниць — китайських рабинь.

Перед наметом на площадці горіли вогні на складених з каміння жертовниках. Між цими вогнями повинні були проходити всі, хто з'являвся на поклін до великого кагана: «Вогнем,— як пояснювали шамани,— очищаються злочинні помисли і відганяються злі «діви», що приносять нещастя й хвороби, кружляючи невидимо навколо зловмисника».

Старий головний шаман Бекі і четверо молодих шаманів у гостроверхих повстяних шапках і білих просторих балахонах ходили навколо жертовників, б'ючи долонями по великих бубнах і струшуючи брязкальцями. Серед завивань вони вигукували молитви і підкидали у вогонь смолисті віти і сушені ароматні квіти.

З одного боку намету стояв прив'язаний до золотого припону білий жеребець, на ймення «Сетер». У нього були вогняні очі і сріблиста біла шерсть по чорній шкірі. Він ніколи не знав сідла, і жодна людина не сідала на нього. Під час походів Чингіз-хана — як пояснювали шамани — на цьому білосніжному коні їхав незримий могутній бог війни Сульде, покровитель війська монголів, і вів їх до великих перемог.

З другого боку намету був прив'язаний завжди осідланий широкогрудий Нейман, улюблений бойовий кінь Чингіз-хана, буланий, з чорними ногами і хвостом і чорним ременем уздовж хребта — потомок диких степових коней.

Поруч з конем Сетером було прикріплено високе бамбукове древко із згорнутим білим прапором Чингіз-хана.

Навколо кургана розташувалися дозором охоронці, «тургауди», в кольчугах і залізних шоломах; вони пильнували, щоб жодна жива істота не наблизилась до намету великого кагана. Тільки ті, хто мав особливі золоті пластинки — пайцзи — з зображенням тигрової голови, могли минути застави вартових тургаудів, щоб підійти до кургана з жовтим шовковим наметом.

Віддалік, у степу, широким кільцем розсипалися чорні татарські намети і руді шерстяні тангутські юрти. Це був особистий «курінь» [1] Чингіз-хана, стоянка тисячі добірних охоронців-вершників на білих конях. До цієї охорони належали тільки сини найзнатніших ханів; з них каган вибирав найбільш кмітливих і відданих і призначав начальниками загонів.

А ще далі розташувалися інші курені; вони тяглися по рівнині і підіймались до самих гір, покритих густим лісом. Між куренями у степу паслися верблюди і табуни різношерстих коней. Конюхи з гиканням скакали, розмахуючи арканами, і пильнували, щоб коні різних табунів не змішались або не наблизилися до косяків кобилиць з лошатами.

Перед тим як вирушити на землі мусульманів, монгольський владика послав у Бухару до шаха Хорезму Мухаммеда посольство з багатими дарами. На чолі цього посольства він поставив відданого йому мусульманина

---

[1] *Курінь* — монгольське слово «Kurien» означає коло юрт з юртою начальника кочовища в центрі.

Махмуд-Ялвача, багатого купця родом з Гурганджа, що раніше посилав каравани з Середньої Азії до Китаю. Йому доручено було довідатися, що робиться у західних землях, які там війська і чи готовий до війни шах Хорезму. Одночасно Чингіз-хан послав туди багато таємних лазутчиків.

Розділ другий

ПОСОЛЬСТВО СХІДНОГО ВОЛОДАРЯ

У зборках їхнього одягу ще зберігся аромат квітів далеких країн.
(З перської казки).

Розгромлений Самарканд став тимчасовою столицею останнього шаха Хорезму. Щоб відзначити свою перемогу над волелюбними самаркандцями, Мухаммед збудував там високу мечеть і розпочав будування великого палацу. Він усе ще вважав себе великим завойовником, який, подібно до Іскендера Дворогого, повинен вирушити з військом відданих йому кипчаків на кінець всесвіту і розсунути кордони володінь хорезм-шахів до Останнього моря [1], за яким починається морок. Він вважав своїм головним і небезпечним супротивником багдадського халіфа Насира, що не схотів уступити Мухаммедові звання глави всіх мусульман. Спочатку треба було розгромити Насира і встромити кінець списа у священну землю Багдада перед його головною мечеттю, а потім повернути коня і рушити на схід, щоб завоювати віддалений, прославлений своїми багатствами Китай.

Мухаммед зібрав велике військо. Розгорнувши зелений прапор пророка, він рушив через Іран до Багдада, столиці арабських халіфів.

Однак незабаром передова частина шахського війська, яка не мала теплого одягу, загинула в горах Ірану, потрапивши у хуртовину; втративши сили, вона була вирізана нечестивими курдами. Це нещастя зупинило Мухаммеда, і він почав сумніватись у необхідності війни з халіфом. «Чи не гнів це божий?» думав він і повер-

[1] За тих часів землю вважали островом, оточеним безмежним морем.

нувся до Бухари, де тимчасово «поставив свій посох мандрування».

Сюди восени року Зайця (1219) прибуло велике посольство від Чингіз-хана, великого кагана монголів, татар, китайців та інших народів, які живуть на сході. Хорезм-шах знову мусив зайнятися татарами.

До високих воріт шахського палацу під'їхали на рябих степових конях посли Чингіз-хана — троє мусульман з числа найбагатших купців, які щороку посилали каравани з крамом з Хорезму в різні кінці Азії. Ці купці, родом з трьох великих міст, Гурганджа, Бухари і Отрара [1], давно були на службі у Чингіз-хана. Такі багаті купці звичайно складали торговельні компанії і приймали гроші від вкладників, які хотіли випробувати щастя у торгівлі. Накази їхні про виплату грошей по торгових угодах на величезні суми виконувалися всюди без затримки як на віддаленому сході, так і на крайньому заході Азії, а платежі по них провадилися швидше, ніж надходження податків до казни правителів.

Подарунки хорезм-шахові Мухаммеду були привезені на сотні верблюдів і на одній яскраво розмальованій гарбі, запряженій двома довгошерстими яками. Народ стояв на вулиці густим натовпом від заміського палацу, що його було надано для посольства, і до воріт шахського Арка. Нарядні прикажчики цих купців, одягнені в однакові халати з китайського шовку, знімали з верблюдів в'юки, розв'язували їх і переносили незвичайні, рідкісні подарунки до приймального залу палацу.

Серед подарунків були злитки цінних металів небаченого кольору, роги носорогів, мішечки з мускусом, червоні й рожеві корали, різні чашечки з яшми і нефриту, штуки дорогоцінної тканини «таргу», зітканої з шерсті білих верблюдів, що її підносять лише ханам; шовкові тканини, гаптовані золотом, штуки тонкої і прозорої, як павутина,

---

[1] *Місто Отрар* — до навали монголів було одним з найбільших міст Середньої Азії. У 1219 р. Чингіз-хан зруйнував його і майже дощенту знищив жителів. Згодом місто було відбудоване, і його назва зустрічається в історії Середньої Азії, але воно вже не могло досягти колишньої величі й багатства. Тепер це величезна маса валів і горбів, під якими поховані руїни міста, що поступово згасало. Ці руїни знаходяться поблизу станції Тімур Оренбург-Ташкентської залізниці.

тканини. Нарешті прикажчики внесли величезний кусок золота з китайських гір, завбільшки з верблюдячу шию. Це золото привезли на горбі довговолосі яки.

Хорезм-шах прийняв послів, сидячи на високому старовинному троні султана Османа, останнього з роду Караханідів. Шах був у парчевому одягу, як і почет, що його оточував; він сидів задумливий і байдужий, з напівзаплющеними повіками. Погляд його блукав далеко, поверх голів присутніх. Поруч з троном стояв великий візир і товпилися інші вищі сановники держави.

Троє послів, уклонившись до землі, опустились на коліна і розповіли про причину свого приїзду. Старший посол, високий і огрядний Махмуд-Ялвач, почав:

— Великий Чингіз-хан, повелитель всіх монголів, послав наше надзвичайне посольство, щоб зав'язати вузли дружби, миру і доброзичливого сусідства. Великий каган посилає хорезм-шахові подарунки і свої привітання і доручив нам заявити такі його слова...— Махмуд-Ялвач передав другому послові пергаментний сувій, до якого білим шнуром була прикріплена синя воскова печать.

Другий посол, Алі Ходжа аль-Бухарі, прочитав:

«Я не позбавлений відомостей ні про високу ступінь твого сану, ні про великі розміри твого могутнього царства. Мене повідомлено про те, що твоя шахська величність шанована в більшій частині держав всесвіту. Тому я вважаю за свій обов'язок укріпити зв'язки дружби з тобою, шах Хорезму, бо ти для мене такий же дорогий, як любимий син [1] з моїх синів...»

— Син? Як ти сказав — син? — вигукнув, отямившись, шах. Він поклав долоню на костяну рукоятку кинджала за поясом і, пригнувшись, уп'явся очима в посла.

«...Так само ти знаєш,— продовжував спокійно той,— що я скорив царство китайське, захопивши його головну північну столицю, а також приєднав ту частину земель, яка лежить у сусідстві з твоїми володіннями...»

Шах похитав головою і почав намотувати на палець з алмазним перснем чорний завиток бороди.

«...Ти краще, ніж будь-хто, знаєш, що належні мені землі є таборами моїх непереможних воїнів і повні срібних рудників. Мої багатющі землі виробляють різні про-

---

[1] За східними поняттями того часу, правитель однієї держави міг назвати сином лише такого іншого правителя, який перебував у підлеглій, васальній залежності від нього.

дукти у великій кількості. Тому для мене нема ніякої потреби вирушати за мої межі з метою добувати собі здобич. Великий шах, якщо ти визнаєш за корисне, щоб кожний з нас відкрив вільний доступ на свої землі купцям другої сторони, то це буде вигідним для нас обох, і ми обоє знайдемо в цьому велике задоволення».

Всі троє послів мовчки чекали відповіді повелителя західних мусульманських країн на лист владики кочового сходу. Хорезм-шах сидів нерухомо. Глянувши на великого візира, він ліниво махнув рукою, прикрашеною золотими браслетами.

Великий візир урочисто прийняв послання Чингіз-хана. Він підвів очі на Мухаммеда, і той знову махнув рукою, наче відганяв надокучливу муху. Тоді візир, нахилившись, тихо сказав старшому послові Махмуд-Ялвачу:

— Височайший прийом закінчено. Падишах тепер віддаватиме високу милість іншим, приймаючи невідкладних прохачів.

Три посли підвелись і, не обертаючись, шанобливо позадкували до вхідних дверей, потім вийшли до другої приймальні. Тут їх наздогнав візир і шепнув Махмуд-Ялвачу:

— Чекай мене опівночі!

Розділ третій

НІЧНА БЕСІДА ШАХА З ПОСЛОМ

> Не кажи, що сильний, — натрапиш на ще сильнішого. Не кажи, що хитрий,— натрапиш на ще хитрішого.
>
> *(Киргизьке прислів'я).*

Вночі мовчазний слуга вивів Махмуд-Ялвача із заміського палацу, де спинилися монгольські посли. Верхові коні чекали під старим платаном. У місячному світлі Махмуд-Ялвач пізнав серед вершників великого візира.

— Ти поїдеш за мною,— сказав він.— Сідай на коня.

Вони проїхали темними провулками через усю затихлу Бухару і спинилися біля глухої стіни з залізними две-

рима. На умовний стук двері безшумно прочинилися. Там стояв похмурий воїн у кольчузі та шоломі, і в місячному світлі він здавався вилитим із срібла. Махмуд-Ялвач, простуючи за візирем, пройшов сад з басейнами, де дрімали лебеді і в альтанках над водою було чути шепотіння жіночих голосів.

Він піднявся на терасу химерної альтанки. За важкою завісою була маленька кімната, оббита узорчатими тканинами. У високих срібних свічниках, потріскуючи, горіли товсті воскові свічки. На шовкових подушках сидів шах Мухаммед у строкатому халаті з кашмірської шалі.

— Сядь ближче! — сказав шах, вислухавши привітання гостя.— Я хочу поговорити з тобою наодинці про важливі для мене справи. Ти значишся моїм підданцем,— адже ти родом з Хорезму, з мого міста Гурганджа? Ти правовірний мусульманин, а не якийсь нечестивий язичник, і ти повинен зараз же мені довести, що ти душею, розумом і ділами перебуваєш на боці всіх правовірних, а не продався ворогам ісламу.

— Це все вірно, мій падишах! Я родом з Гурганджа,— відповів Махмуд-Ялвач, стаючи на коліна біля ніг Мухаммеда. — Я слухаю шанобливо і з боязкістю слова шахської величності і радий послужити всім моїм життям володареві земель ісламу.

— Якщо ти будеш правдиво відповідати на всі мої запитання, то я щедро віддячу тобі. Ось запорука того, що моя обіцянка буде виконана,— шах вирвав із золотого браслета велику перлину і простягнув її послові.— Але пам'ятай, що коли ти виявишся брехуном і зрадником, то вже завтра не побачиш сонця.

— Що я повинен зробити? Я корюся, падишах!

— Я хочу через тебе все дізнатися про татарського кагана Чингіз-хана. Я хочу, щоб ти став при ньому моїм оком і моїм вухом. Я хочу, щоб ти надсилав мені з вірною людиною листи, терміново сповіщаючи, що робить Чингіз-хан, що він замислив, куди готує похід. Присягнися, що ти це виконаєш!

— Аллах свідок, що я служу і служитиму тобі, мій падишах! — сказав Махмуд-Ялвач і торкнувся руками бороди.

— Ти побудеш тут ще добу, щоб розповісти моєму літописцеві Мірзі-Юсуфу все, що ти знаєш про Чингіз-

хана,— звідки він з'явився, які він провадив війни і як він став володарем усіх татар.

— Я це розповім, мій государю!

— Чингіз-хан твердить, нібито він тепер повелитель могутнього Китаю і що він захопив навіть його столицю. Чи дійсно це так, чи все це пусті хвастощі?

— Клянуся, що це сама істина! — відповів Махмуд.— Справа такої великої ваги не може лишатися таємною. Скоро, государю, і ти переконаєшся, що все це правда.

— Припустімо навіть, що це так,— сказав шах.— Але ти знаєш величезні розміри моїх володінь і які численні мої війська? Як же цей хвастун, язичник-скотар, насмілився назвати мене, могутнього повелителя всіх мусульманів, своїм сином?.. — Шах схопив сильними руками посла за плечі і притягнув до себе, впиваючись пильним поглядом.— Кажи зараз, якої сили його армія?

Махмуд відчув приховану лють у мові хорезм-шаха. Боячись його гніву і страти, він склав руки на грудях і відповів з шанобливою лагідністю:

— У порівнянні з твоїми незчисленними непереможними військами військо Чингіз-хана не більше, ніж струмок диму в темряві ночі!..

— Правильно! — вигукнув шах і відштовхнув посла.— Війська мої незчисленні і непереможні! Про це знає всесвіт, і ти добре мені все це пояснив... Через день ти одержиш мій лист — відповідь татарському падишахові. А тобі і твоїм монгольським товаришам по торгівлі я надам усі пільги і переважне право як для продажу і купівлі товарів, так і для вільного проїзду по мусульманських землях. Зараз ти йди з моїм векілем; він проведе тебе до круглої кімнати, де чекає мій літописець, старий Мірза-Юсуф. Він запише твої слова.

Хорезм-шах закивав милостиво головою і кілька разів ударив у долоні.

Розділ четвертий

ЩО ПОСОЛ РОЗПОВІВ ПРО ЧИНГІЗ-ХАНА

Не слід говорити погано про людину, коли вона відсутня, бо земля може передати їй все це.

(Східна приказка).

Векіль запропонував монгольському послові йти за ним і провів його кривими і заплутаними переходами палацу до круглої кімнати з високим куполом. Біля стін стояли чорні скрині, обковані залізом. У вузьких нішах на поличках лежали запилені паперові сувої.

«Шахська бібліотека», вирішив Махмуд-Ялвач і трохи заспокоївся. Він гадав потрапити до вогкого підвалу на допит з катуванням.

На килимі сидів сухий, зігнутий старик з білосніжною бородою і червоними, сльозавими очима. Поруч нього схилився над пачкою паперів молодий писар з гарним, ніжним обличчям, схожий на дівчину.

Векіль, пославшись на негайні справи, вийшов.

Посол, високий, огрядний, в майстерно закрученому тюрбані і червоному шовковому халаті, залишивши біля входу зелені туфлі, статечно підійшов до старика, який підвівся з словами привіту. Після його запрошення посол став на коліна. Обоє прошепотіли молитву, провели долонями по бороді і спитали один одного про здоров'я.

Посол заговорив:

— Великий падишах наказав мені розповісти тобі все, що я знаю про татарського володаря. При ньому я звичайно перебуваю перекладачем, а зараз виконую обов'язки посла...

— Я тебе з великою увагою слухаю, наш шановний і рідкісний госте. Мені мій великий падишах наказав те саме: дізнатися від тебе про корисні для нашої батьківщини відомості і вписати все, що почую, до двірцевої таємної книги літописів.

Махмуд-Ялвач опустив очі і лишався якийсь час безмовним. «Усе, що я скажу, — думав він, — через кілька днів стане відомим усім двірцевим плетунам. Як уникнути небезпеки з боку шаха, який розгнівається, коли я

не скажу нічого важливого, і з боку великого кагана татар, який дізнається про цю нічну бесіду? Лазутчики Чингіз-хана вже проникли всюди...»

Смуток і стурбованість відбилися на обличчі посла, і він почав перебирати перламутрові чотки, намотані на ліву руку.

— Я розкажу про багато речей, яких зрікається розум,— сказав він.— Такі далекі вони від усього звичного. Часто я сам не вірю в істину цих розповідей... Але коли я скажу, що всі вони брехня, то все ж ти захочеш дізнатися, що це за брехня? Тому я говоритиму про те, що я чув. Усі люди помиляються. Коли хто-небудь стане запевняти, що він досягнув непогрішності, то з ним нема чого й розмовляти!..

Махмуд-Ялвач спинився і, підвівши брови, стежив із здивуванням, як швидко записував його слова молодий писар. Очеретяне перо легко бігало по аркушу паперу, і слово за словом лягало рівним рядком, накреслене красивою арабською в'яззю.

— Навіщо цей юнак записує все? Адже я ще нічого не почав говорити про татар!

— Це не юнак, — відповів літописець Мірза-Юсуф.— Це дівчина Бент-Занкиджа́... Я став сліпнути, і рука в мене тремтить. Але мені почала допомагати онука. Вона так легко і гарно пише, наче найкращий арабський каліграф. Але я не певен, що ця дівчина надовго лишиться моєю помічницею. Вона вже складає пісні про «радість чорних очей» і про «родимку на щоці», тому я боюся, що вона швидко покине мене... Тоді мені доведеться скласти руки на грудях і лягти обличчям до «священного каменя» [1].

— Я не залишу тебе, дідусю! — сказала вона, не підводячи очей і продовжуючи писати.

Старик знову звернувся до посла:

— Падишах обіцяє тобі високу нагороду за все, що ти скажеш, за все важливе, що нам корисно знати. Було б сумно, коли б через нашу безтурботність країна ісламу раптом зазнала нападу сильних ворогів! Адже ти правовірний, як і всі ми? Чи зумієш ти вчасно попередити нас? Велика нагорода чекає на тебе...

---

[1] *«Священний камінь»* — великий чорний метеорит, що його зберігають у релігійному центрі мусульман — Мецці; його дуже шанують прочани, вважаючи, що він має чудодійну силу.

— Мені нічого не потрібно! — сказав посол зітхаючи. — Нехай нагородою за всю покладену мною працю в блуканнях по всесвіту будуть молитви за мене благочестивих правовірних, щоб у день останнього суду я прокинувся в числі воскреслих праведників!

Глумлива посмішка майнула на губах дівчини. Вона недовірливо глянула на посла, на його вгодоване тіло й руки з золотими перснями. Посол мовчав, обдумуючи кожне слово.

— Хай буде так! — співчутливо сказав старий літописець.

Худий слуга-раб з довгим сивим волоссям приніс срібний піднос з різними ласощами і поставив перед гостем. Він налив з глиняного глечика темночервоного вина у срібну чашу.

— Покуштуй старого вина з двірцевого підвалу, — сказав літописець. — Перше, що нам важливо знати, — що це за народ монголи і татари? Де вони живуть? Скільки їх? Які вони воїни? Вони з'явились на нашому кордоні так раптово, немов страшні яджуджі і маджуджі, викинуті з вогненного черева землі лукавим Іблісом[1].

Посол став пояснювати:

— І монголи, і татари — степовики; живуть вони в східних віддалених країнах і нездатні до осілого життя. Їхні обширні землі являють собою пустелю, багату травами і маловодну, придатну для коня, барана і верблюда, тому що ця худоба споживає багато трави і мало води.

Літописець перебив посла:

— Нам важливо знати, чи небезпечні вони для нас як військо?

— Я був би зрадником ісламу і підлим брехуном, коли б сказав, що монголи і татари менше небезпечні для сусідів, аніж страшні яджуджі та маджуджі...

— Хай врятує нас аллах! — вигукнув старик Мірза-Юсуф.

— Вони природні воїни, сто років вони ворогують один з одним, одне плем'я проти іншого племені. Сьогодні який-небудь татарський хан має тисячу коней, величезну отару баранів і сотню напівголих пастухів, завжди невдоволених, завжди голодних, тому що в кожного пастуха є голодна дружина і голодні діти... Коли хан бачить,

[1] *Ібліс* — дух зла, підступності й пітьми, згадуваний у корані.

що його пастухам несила терпіти і вони ричать, мов звірі, він їм наказує: «Ходімо війною на сусіднє плем'я! Ми повернемося ситими і багатими!» Хан вирушає з своїми пастухами в похід... А різня кінчається тим, що іноді цього хана з колодою на шиї продають разом з його худобою і пастухами по чотири дирхеми за голову, а купує їх третє сусіднє плем'я або купці, скупники рабів...

— Для чого ти все це розповідаєш? — докірливо сказав літописець.— Нам важливо знати не про рабів чи інші такі дрібниці, а про військо татарського хана, про його зброю, про кількість і про військові якості його воїнів!

Посол неквапливо відпив вина.

— Для того, щоб пройти до гори,— сказав він,— іноді доводиться спочатку обійти зустрічні ріки, озера й солончаки...

— Шановний госте, розкажи нам спочатку не про солончаки, а про татарського падишаха.

— Добре, запашне вино у підвалах хорезм-шаха! — незворушно продовжував Махмуд-Ялвач.— Бажаю царювати йому без горя до кінця життя... Серед войовничих татарських ханів один, на ім'я Темучін, відзначався особливою удачею в битвах, жорстокістю до ворогів, щедрістю до прихильників і навальністю в нападах. Цей хан Темучін раніше зазнав немало бідувань. Розповідають, що юнаком Темучінові довелося бути навіть рабом і з дерев'яною колодкою на шиї виконувати найтяжчі роботи в кузні ворожого племені [1]. Але він утік звідти, забивши своїм ланцюгом вартового, і потім багато років провів у війнах, прагнучи влади над іншими ханами... Йому було вже п'ятдесят років, коли хани оголосили його великим каганом і підняли на «білій повстині пошани», сподіваючись, що Темучін виконуватиме бажання найзнатніших ханів... Але Темучін підкорив усіх своїй волі, обрав собі нове ім'я — «Чингіз-хан», що означає «посланий небом», розгромив і повернув у рабство непокірні племена, а їхніх вождів зварив живими в казанах...

— Як це жахливо! — зітхнув літописець. — Але ти розповідаєш страшні казки, а не говориш про військо великого владики татар!

---

[1] За юних літ Чингіз-хан зазнавав злиднів і нестатків, сусіднє плем'я захопило його в полон, і він провів три роки у тяжкому рабстві.

Посол випив ще чашу вина, і літописець уже позирав на нього з острахом. «Двірцеве вино міцне... Чи встигне посол розповісти все, що треба хорезм-шахові, чи засне?» А худий старий слуга знову підлив вина у срібну чашу.

— Я саме говорю про військо,— спокійно заперечив посол.— З того дня, як Чингіз-хан був оголошений великим каганом, усі татари, що раніше ворогували, стали його єдиним покірним військом. Він сам поділив татар на тисячі, сотні й десятки і сам призначив над ними своїх тисяцьких, сотників і десяцьких, відхиливши родових ханів, якщо він їм не довіряв. Він так само проголосив через гінців новий закон, що жодний кочівник не сміє ворогувати з іншим кочівником, грабувати чи обдурювати іншого кочівника, за кожний такий вчинок буде від нього завжди одне покарання — смерть!

— А чи дозволяє закон Чингіз-хана грабувати і обдурювати людей іншого, не татарського племені?

— Звичайно! — сказав посол.— Це навіть вважається у них за особливу доблесть: пограбувати, обікрасти чи забити людину іншого, не татарського племені.

— Розумію,— прошепотів літописець.— А що сказали прості скотарі? Чи зменшився їхній голод?

— Чингіз-хан оголосив, що підлеглі йому племена становлять єдиний у всесвіті, обраний небом народ, що вони носитимуть віднині ім'я «монголи», що означає «перемагаючі»... А всі інші народи на землі повинні стати рабами монголів. Непокірні йому племена Чингіз-хан винищить на рівнині землі, як шкідливий бур'ян, і зостануться жити самі лише монголи.

Літописець сплеснув руками.

— Чи значить це, що татарський каган і до нашого кордону прийшов з вимогою, щоб правовірні йому підкорились?.. Але у нашого падишаха величезне військо сміливих воїнів, які б'ються, як леви, під священним зеленим прапором ісламу... Адже це безумство, це дитяча казка думати, що таке доблесне мусульманське військо, такий уславлений полководець, як хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед, скоряться безумному ханові простих скотарів! Священна тінь самого пророка витає над нашим військом і веде його до перемог!

Посол склав пухлі руки на гладкому животі, зітхнув і заплющив очі.

— Адже я попереджав тебе, що ти назвеш мої розповіді байками й казками!

— Ні, ні, шановний госте! Говори далі. Я слухаю тебе, хоч надто незвичне, неймовірне все, що ти говориш.

Посол випростався. Дівчина помітила, що очі його світились розумом і бадьорістю, але він знову, немовби втомлено, заплющив їх і мляво розповідав далі:

— Татарський каган бачив, що жадність ханів не зменшилася, що голод і злидні простих пастухів посилилися, що татарський народ накопив силу, яку він раніше витрачав марно у взаємній різні... Отже, щоб прості скотарі не пішли проти своїх ханів, Чингіз-хан вирішив спрямувати цю накоплену силу в інший бік... Він скликав курултай, раду найзнатніших ханів, і сказав їм: «Ви незабаром маєте вирушити у великий похід. Ви повернетеся з війни вкриті золотом, женучи табуни коней, стада худоби і натовп умілих рабів. Я вдосталь нагодую найбідніших пастухів, я обгорну їхні животи дорогоцінним шовком, кожному дам кілька полонянок... Ми підкоримо найбагатшу країну, і всі ви повернетесь такими багатіями, що у вас невистачить в'ючної худоби, щоб притягнути здобич до ваших юрт...» Весною, коли степ зазеленів добрим підніжним кормом, Чингіз-хан повів кінне голодне військо на стародавній багатий Китай. Він розметав зустрічні китайські війська, він носився, мов буря, по країні, обернув у руїну й попіл тисячу китайських міст, і тільки через три роки війни, підкоривши половину Китаю, обтяжений безмірною здобиччю, він повернувся до своїх степових кочовищ...

— Хай зберігає нас аллах від цього! — прошепотів літописець.

— Усе, що я сказав, знову видається тобі казкою, а втім усе це правда!

— Скажи, будь ласка, шановний Махмуд-Ялвач, який з вигляду цей незвичайний полководець Чингіз-хан?

— Він високий на зріст і, хоч йому вже понад шістдесят років, він ще дуже сильний. Важкою ходою і незграбними манерами він схожий на ведмедя, хитрістю — на лисицю, злістю — на змію, стрімливістю — на барса, невтомністю — на верблюда, а щедрістю до тих, кого хоче нагородити, — на кровожерливу тигрицю, що голубить своїх тигренят. У нього високий лоб, довга вузька бо-

рода і жовті немигаючі очі, як у кішки. Всі хани і прості воїни бояться його більше за пожежу чи грім, а якщо він накаже десяти воїнам напасти на тисячу ворогів, то воїни кинуться, не задумуючись, бо вони вірять у свою перемогу,— Чингіз-хан завжди здобував перемогу...

— Я прожив багато років, — сказав літописець, — і багато бачив славних, хоробрих полководців, але таких людей, як ти описуєш, мені зустрічати не доводилось... Дуже схожа на казку твоя розповідь... Поясни мені, якщо можеш, чому татарський каган, зробивши багатим кожного пастуха, тепер раптом сам опинився на нашому кордоні, так далеко від своєї батьківщини?

Посол допив чашу вина, знову заплющив очі і дуже хитнувся. Літописець набрав суворого вигляду і погрозив слузі, який збирався налити ще. Але посол отямився і, помітивши порожню срібну чашу, зробив слузі знак, і той знову налив по вінця темночервоного вина.

— Не дивуйся, що я п'ю так багато! Ні ти, шановний Мірза-Юсуф, ні твоя юна помічниця не випили ні краплі, отже, мені лишається самому пити за трьох...

Махмуд продовжував, тримаючи чашу в руках і трохи похитуючись:

— Великий каган відпочивав у своїх кочовищах три роки. Половину війська він лишив у Китаї, де народ продовжує досі захищати батьківщину. А другу половину війська він сам повів на захід через пустелі і гори...

Літописець затулив руками вуха і застогнав:

— Я передчуваю жахливе!..

Посол говорив далі:

— Жадність ханів і голод простих кочівників надмірні. Воїни скаржилися, що хани забрали собі найкращу здобич, що біднякам дісталися самі рештки. Тоді Чингіз-хан вирішив повести воїнів якнайдальше, щоб вони знову не почали різати один одного і своїх ханів...

— Чи велике тепер татарське військо?

Посол сказав сонним, млявим голосом:

— Чингіз-хан повів на захід одинадцять туменів [1]. У кожному тумені — десять тисяч кінних татар. Кожний вершник веде за собою другого запасного коня, а то і двох...

---

[1] *Тумен* — корпус.

— Отже, у татарського кагана всього сто десять тисяч вершників? — вигукнув літописець.— А у нашого падишаха в чотири рази більше!.. А якщо він підійме на священну війну всі наші племена, то величезне військо ісламу стане зовсім непереможним!

— Хіба не те саме я говорив його величності, хорезмшахові Алла ед-Діну Мухаммеду? Татарське військо перед військом падишаха Мухаммеда — царювати йому сто двадцять років! — все одно, що струмочок диму в темну ніч!.. Правда, у дорозі, під час походу на захід, до татарського війська приєдналися всі степові бродяги: і уйгури, і алтайці, і киргизи, і кара-китаї, і татарське військо Чингіз-хана швидко збільшилось і розбухло... Це не казки!

Посол хитнувсь, обперся руками об килим і простягся. Дівчина підклала йому під голову зелену сап'янову подушку і сказала пошепки на вухо старику Мірзі-Юсуфу:

— Він хитра лисиця! Він не хоче сказати правди...

— Такі вже посли! Де ти знайдеш прямодушного посла!

Увійшов векіль. Усі довго, безшумно сиділи, вичікуючи і не знаючи, що робити з сонним послом. Махмуд-Ялвач раптом прокинувсь і підвівся, мимрячи пробачення:

— Що я вам наговорив сп'яну, сам не пам'ятаю. Даремно ви це все записали! Спаліть ці записки!..

Векіль провів посла назад вузькими, темними переходами палацу до глухої хвіртки саду, де чекали верхові коні. Джигіти насилу посадили в сідло обм'яклого Махмуд-Ялвача.

У досвітніх сутінках вершники поїхали безмовними вулицями сонної Бухари і прибули до заміського палацу шаха.

Через день, одержавши лист-відповідь з рук шаха Мухаммеда, татарське посольство вирушило на схід, до табору великого кагана всіх татар.

Розділ п'ятий

ВЕЛИКИЙ КАГАН СЛУХАЄ ДОНЕСЕННЯ

Чингіз-хан відзначався високим зростом і міцною будовою тіла. Мав котячі очі.

(Історик Джузджані, XIII ст.).

Троє вершників швидко їхали стежкою між татарськими юртами. Їхні шерстяні плащі розвівались, як крила орлів, що б'ються один з одним. Двоє вартових схрестили списи. Вершники спішилися, скинувши на білий пісок запилені плащі.

Один з прибулих, оправляючи червоний смугастий халат, вигукнув:

— Хай буде благословенне ім'я кагана! Повідомлення особливої важливості!

З ближньої юрти уже вибігли двоє нукерів у синіх шубах з червоними нашивками на рукавах.

— Ми прибули з західної країни, куди їздили послами від великого кагана. Скажи про наш приїзд. Я посол Махмуд-Ялвач.

У жовтому наметі трохи відкрилася шовкова завіска, і звідти прозвучав наказ. Вісім вартових на стежці до намету один за одним повторили:

— Великий каган наказав: «Нехай ідуть».

Троє прибулих схилилися; схрестивши руки на грудях, вони попрямували до намету. Слуга-китаєць пропустив їх; вони ввійшли всередину, не підводячи голови, і опустились на килим.

— Говори! — промовив низький голос.

Махмуд-Ялвач підвів очі. Він побачив суворе темне обличчя з жорсткою рудою бородою. Дві сиві, скручені у вузли коси спадали на широкі плечі. З-під лакованої чорної шапки з величезним ізумрудом пильно вдивлялися зеленкувато-жовті очі.

— Шах Хорезму Алла ед-Дін Мухаммед дуже задоволений твоїми подарунками і запропонованою дружбою. Він охоче погодився дати всякі пільги твоїм купцям. Але він розгнівався...

— Що я назвав його сином?

— Ти, великий, як завжди, вгадав. Шах так розлютився, що моя голова вже ледве трималася на плечах.

Очі кагана примружились і витягнулись вузькими щілинками.

— Ти вже гадав, що тобі буде так? — і каган провів товстим пальцем риску в повітрі.

Цього жесту боялися всі: так Чингіз-хан засуджував на страту.

— Я заспокоїв гнів шаха Хорезму, і він надсилає тобі «салям» і листа.

— Ти заспокоїв його гнів? Чим? — голос прозвучав недовірливо. Очі вдивлялись, то розширюючись, то звужуючись.

Махмуд-Ялвач почав докладно розповідати про прийом у шаха Мухаммеда і про те, як уночі до нього прибув великий візир і викликав для таємної бесіди. Говорячи це, він поклав на широку долоню Чингіз-хана перлину, одержану від хорезм-шаха, докладно виклав усе, про що говорив з Мухаммедом.

Махмуд-Ялвач відчував, не підводячи очей, що каган пильно вдивляється в нього і намагається проникнути в його затаєні помисли.

— Оце все, що ти почув?

— Коли я що-небудь забув, прости мене, нездібного!

Почулося сопіння: каган був задоволений. Він ударив важкою рукою по плечу Махмуд-Ялвача.

— Ти хитрий мусульманин, Махмуде. Ти непогано сказав, нібито моє військо схоже на струмок диму в мороці темної ночі. Нехай шах так і думає! Ввечері приходьте всі троє до мене на обід.

Посли вийшли з намету.

Каган підвівся, високий, сутулуватий, у чорному одягу з грубої парусини, підперезаному широким золотим поясом. Важко ступаючи великими клишавими ногами в білих замшових чоботях, він пройшов по намету, відкрив трохи завісу і стежив, як три посли в білих тюрбанах і строкатих халатах сідали на запилених коней і поволі від'їздили.

— Час «великого наказу» [1] наблизився. Я почекаю «щасливого місяця».

Розділ шостий

НЕСПОКІЙНА НІЧ ЧИНГІЗ-ХАНА

Чингіз-хан не любив спати на лежанках, підігріваних довгим димоходом, на яких спали зніжені китайці, чи на пуховиках, вживаних у мусульманських купців. Каган любив почувати під своїм боком тверду землю, і китайський старий слуга підстелив йому на килимі лише складену вдвоє штуку добре вкатаної товстої повсті.

Звичайно каган одразу засипав. Він часто бачив сни і примушував шаманів чи мудрого свого радника китайця Єлю-Чу-Цая [2] тлумачити, що ці сни віщують, але

[1] Виступу в похід.

[2] У Китаї, коли монголи завоювали столицю, Чингіз-ханові представили Єлю-Чу-Цая, нащадка колишньої династії Кіданей. Єлю-Чу-Цай славився своєю освіченістю, віршами, знанням китайських законів і придворних церемоніалів. Марновірному Чингіз-ханові він найбільше сподобався як астролог і провісник майбутнього за зір-

їхнім тлумаченням не завжди довіряв, а діяв так, як вважав для себе за найкраще.

Прокинувшись на світанку, лежачи під теплою соболевою шубою, каган думав про десятки тисяч своїх воїнів і коней, про найкращий шлях, на якому населення зможе прогодувати його ненажерливу армію, про утримання залишених у Монголії його п'ятисот дружин з їхніми дітьми, рабинями і слугами. Думав він іще про донесення численних лазутчиків, яких він заздалегідь розсилав у ті землі, куди готував похід; думав і про своїх синів, ревнивих і заздрісних один до одного; думав про свої болі в ногах і суглобах, думав і про смерть...

Каган розплющив немигаючі очі без верхніх вій і втупився в одну точку. Він дивився в щілину між полотнищами намету. Синів куточок неба. Зірки вже померкли. Іноді чорніла тінь вартового нукера, який сходив з місця, потім поволі вертався назад.

Одна важка думка часто поверталась до кагана. Напередодні походу на захід, стара гладка дружина Чингіз-хана, Бурте, сказала йому, як завжди, мудрі слова.

«Великий кагане,—промовила вона, схилившись головою до землі і важко дихаючи,— ти підеш з військом за гори і пустелі, у невідомі країни, на страшні битви з іншими народами. Чи подумав ти про те, що ворожа стріла може пробити твоє могутнє серце або меч іноземного воїна розрубати твій стальний шолом? Якщо через це трапиться жахливе й непоправне (вона думала, але не наважувалася сказати слово «смерть») і якщо замість тебе на землі лишиться тільки твоє священне ім'я, то якому ж із наших чотирьох синів ти накажеш бути твоїм наступником і володарем всесвіту? Оголоси заздалегідь твою волю всім, щоб потім не виникло війни між нашими синами і братовбивства».

До того дня ніхто не наважувався навіть натякнути йому про його старість, про те, що його дні, можливо, вже полічені. Всі твердили, що він великий, незмінний,

---

ками. Чингіз-хан призначив Єлю-Чу-Цая своїм головним радником у справі управління підкореними землями, і Єлю-Чу-цай став видатним діячем Монгольської імперії. Він відзначався невибагливістю в особистому житті, чесністю і вмінням угамовувати гнів Чингізхана. Після смерті в Єлю-Чу-Цая не знайшли ніякого багатства,— лише книжки й астрономічне приладдя.

незамінимий і що всесвіт без нього стояти не може. Одна лише стара, вірна Бурте наважилася заговорити про смерть...

Чи він насправді постарів? Ні, він ще покаже всім таємним заздрісникам, що може скочити на неосідланого коня, поразити дикого кабана списом на скаку і відвести руку вбивці, задушивши його своїми сильними пальцями. Він жорстоко розправиться з усіма, хто зважиться говорити про його слабкість або старість...

Але мудра, смілива Бурте все-таки була права, сказавши тоді про наступника. Кого ж із чотирьох синів призначить він своїм наступником? Більше за всіх бажає смерті батькові невгамовний і свавільний Джучі, старший син. Йому тепер сорок років, і він, напевне, жадає вирвати в Чингіз-хана кермо царства, а батька посадити в юрту для дряхлих стариків. Тому він одіслав сина Джучі в найвіддаленіший куток свого царства і приставив до нього таємних наглядачів, щоб вони повідомляли про кожне зітхання і кожний помисел Джучі...

Другий син, Джагатай, більше хоче загибелі своєму братові і суперникові Джучі, ніж смерті батькові. Поки обоє ненавидять один одного і борються, їх нема чого особливо боятися. І він тоді ж вирішив оголосити своїм наступником третього сина, Угедея; він лагідної і безтурботної вдачі, любить веселі бенкети, полювання з соколами, верхогони, він не стане рити яму, щоб зштовхнути в неї батька. Такий самий і молодший, четвертий син, Тулі-хан. Вони обоє люблять гульбища, вогонь властолюбства їх не спалює.

Тому, вирушаючи у похід. Чингіз-хан оголосив наступником престолу третього сина — Угедея. Але цим він ще більше розлютив двох старших синів, і йому постійно доводиться бути насторожі, чекати замаху, отруєної стріли, пущеної з темряви, чи удару списом крізь завіску намету...

З того часу ображений Джучі перебуває постійно на віддалі, поперед війська, на чолі виділеного йому тумену. Він намагається відзначитись, він хоче привернути до себе любов воїнів, він прагне слави. Він молодий і сильний... Добре бути молодим...

Перевертаючись з боку на бік, каган часто пригадував слова старої, огрядної Бурте і думав про свою смерть. Він думав про високий курган у степу, де про-

носяться легкі сайгаки[1] із загнутими ріжками, де високо в небі поволі ширяють орли... У таких курганах покояться останки великих богатирів. Наймогутніші владики народів досі завжди вмирали.. Але він, Чингіз-хан, наймогутніший за всіх. Хіба хто-небудь досі підкоряв такі великі землі?.. Що таке смерть?.. Кажуть, є такі вчені лікарі, чарівники і чаклуни, які знають камінь, що перетворює залізо в золото. Вони можуть так само приготувати напій, що повертає молодість, зварити з дев'яноста дев'яти трав дорогоцінні ліки, що дають безсмертя.

Хіба він, простий нукер Темучін, колишній раб з колодкою на шиї, не був проголошений на курултаї посланцем неба, Чингіз-ханом? Якщо синє небо вічне, то і він, його посланець, повинен бути вічним. Нехай великий китайський радник Єлю-Чу-Цай спішно, завтра ж, розішле в усі кінці царства суворі накази, щоб до ставки кагана негайно приїхали найученіші мудреці, які вміють творити чудеса: і китайські даоси, і тібетські чаклуни, і алтайські шамани, і щоб усі вони привезли з собою ліки, що дають силу, молодість і безсмертя. За такі чудесні ліки він, великий каган, видасть їм таку небувалу нагороду, якої ще не давав жодний владика у всесвіті...

Він довго не міг заснути, перевертався і, нарешті, вже почав дрімати, аж раптом відчув легкий біль у великому пальці на нозі. Щось сильно його прищемило. Він не злякавсь. Він знав цей звичайний у кочівників умовний знак. Каган підвів голову, але в темряві нічого не міг помітити. Він добре пам'ятав цей знак: ще юнаком він так само натискував палець на нозі коханої нареченої Бурте, тоді тоненької і в'юнкої, як степовий тушканчик. Тоді великою родиною всі спали на розстелених повстинах у темній юрті її суворого батька Дай-Сечена.

Хто сидить біля його ніг? Хто кличе його?

Обережно простягнув він руку і відчув під долонею тонкий шовк вбрання, зщулену жіночу постать, вузькі плечі, на голові незвичайну зачіску,— хто це? Він притягнув її до себе, і тихий шепіт на вухо неправильною ламаною мовою пояснив:

— Твоя Кюсюльтю, твоя жадана, Кулан-Хатун, приготувати померти, твоя приходить... Твоя втішай... Твоя — сонце. Кюсюльтю — місяць...

---

[1] *Сайгак* — степовий дикий козел.

Це — китаянка, служниця молодої дружини Кулан-Хатун, яку він називає «Кюсюльтю». Вона безшумно прослизнула до намету, як миша. Кулан кличе його.

Каган натягнув просторі чоботи, вистелені зсередини повстю, обережно пройшов до виходу, намагаючись не зачепити двох синів, Угедея і Тулі, що спали поряд з ним, і вийшов з намету.

Розділ сьомий

В ЮРТІ КУЛАН-ХАТУН

Побачиш — красунь таких в світі нема!
В них очі вузенькі, як в рисі вони,
У рисі, яку розлютили.

(З монгольської пісні).

Тиха ніч віяла холодом від снігових гір. Місяць сховався за важкими хмарами. Де-не-де тьмяно миготіли рідкі зірки. Китаянка йшла спереду, лишаючи за собою ніжний аромат розквітлого жасміну.

Дві тіні підвелися з землі.

— Ха! [1] Хто йде?

— «Чорний Іртиш»...— прошепотіла китаянка.

— «Підкорений всесвіт»,— відповів вартовий, і тіні розступились.

Наближаючись до білої юрти, каган думав: «Яку нову примху сьогодні покаже Кюсюльтю?» Кожного разу, коли він приходив до неї, відриваючись од бесід з воєначальниками, вона зустрічала його по-різному: то вона була одягнена, як китаянка, в шовковому вбранні, розшитому незвичайними квітами, то лежала, охаючи, під соболевим покривалом, запевняючи, що вмирає, і просила покласти його могучу руку на її маленьке серце, то сиділа, обхопивши голову руками, і, обливаючись сльозами, слухала стару монголку, яка співала старовинні монгольські пісні про зелені береги Керулену [2] і самотнє кочовище серед неозорого пустельного степу.

---

[1] *Ха!* — Стій!

[2] *Керулен* та *Онон* — притоки Аргуні, головні ріки «корінної Монголії», на берегах яких минула юність Чингіз-хана.

Китаянка підняла вхідну завіску білої юрти, і каган ступив усередину. В юрті горіло багаття з коренів степового чагарника, і духовитий димок завитком підіймався до отвору круглої покрівлі.

Кулан-Хатун сиділа, обійнявши коліна, втупившись нерухомими звуженими очима на стрибаючі вогники багаття. Замість звичайних шовкових килимів на землі лежали три простих строкатих повстини. Осторонь були зібрані в'ючні торби, вже зашнуровані, готові в дорогу.

Каган спинився перед входом. Веселі іскри спалахнули в його блискучих котячих очах. «Ось вона, нова примха!» подумав він.

Кулан-Хатун опам'яталась, провела долонею по очах з підведеними й розтягнутими до скронь бровами. Вона схопилася, закинула голову назад і впала ниць, обхопивши руками ноги кагана:

— Прости мені, великий, незамінний, єдиний у всі віки, що я потривожила твій сон, чи твої думи, чи воєнну нараду. Але я не можу більше залишатися тут. Звідусіль, з кожної щілини загрожує смерть і мені, і моєму маленькому синові. Я хочу виїхати жебрачкою, з однією вірною служницею, і блукати по степу, де мене ніхто не пізнає.

— Але ти зажди трохи, дай мені чашку китайського чаю, а я посиджу біля тебе і послухаю, звідки і хто тобі загрожує.

Каган обминув вогонь і опустився на повстину. Куди поділися шовкові килими, що застеляли юрту? Де розшиті птахами і квітами завіски, які висіли раніше по стінах? Тепер — це юрта звичайного, простого кочівника, яким він сам був сорок років тому.

Кулан знову зщулилась у клубок і позирала на кагана злими очима розлюченої рисі. Поруч неї лежав, згорнувшись, її маленький син Кюлькан, голий, смуглявий, з обстриженою чорною головою, з двома косичками над вухами. Вона заговорила тихо жалібним, співучим голосом:

— Я не можу сподіватися ні на що, ні на який захист. У мене немає ні батька, ні матері, і з усіх братів лишився один,— він служить простим нукером, а раніше він мав би тисячу нукерів. І мій брат теж скоро загине.

— Чому ж він повинен загинути?

— Всі ми, меркити, все наше нещасне плем'я загинуло від мечей нукерів твого сина з тигровими очима, невблаганного, безжалісного сина Джучі. Скоро він при-

їде сюди, і я бачитиму ненависного вбивцю мого батька і всього нашого роду. Навіщо мені залишатися під скелею, яка ось-ось впаде і розчавить мене? Відпусти мене! Все вже складено для від'їзду.

— Джучі-хан сюди не приїде. Він на берегах ріки Іргіз готується до нового походу. А я ще живий, держу на плечах управління всесвітом. Про який інший захист, крім мого, ти говориш?

Кулан тонкими пальцями провела по очах, витираючи рясні сльози.

— Твого брата, Джемаль-Хаджі, я призначаю начальником шостої сотні моєї тисячі нукерів. Завтра я скажу начальникові моєї тисячі Чагану, що ця шоста сотня охоронятиме і тебе, і твою юрту, і твого маленького богатиря Кюлькана. Хто сміє боятися, перебуваючи під захистом моєї руки?

Кулан опустила очі і сказала тихим тремтливим голосом:

— Тобі самому загрожують стріли...

— Які стріли? Кажи, чиї стріли? — каган поклав руку на плече Кулан.

Вона прикусила губу, вивернувшись, вирвалася і, схопившись, легко відбігла вбік. Її довга чорна коса мотнулася по повстині, як втікаюча змія. Каган придавив ногою кінець коси і повторив пошепки:

— Кажи, хто готує мені загибель?

Кулан спиною притулилася до грат юрти.

—Великий. незрівнянний! Ніякі народи, ніякі війська не страшні тобі,— ти розгромиш їх, як порив вітру несе осіннє листя. Але чи можеш ти вберегтися від таємних ворогів, які сидять разом з тобою в одному наметі, ідуть за тобою вдень і вночі? Я одна тобі віддана і люблю тебе, як могучу, прекрасну гору рідного Алтаю, вкриту блискучим снігом. Ти один мій захист, а без тебе мене відкинуть, як камінчик на дорозі. Хіба я кажу неправду? Адже ти все бачиш, все розумієш — і мову вітру, і стогін іволги, і сичання змії... Адже все правда, що я кажу?

— Все розказуй, все, що знаєш,— хрипів каган, не випускаючи коси.

Зелені злоради вогники засвітилися в очах Кулан-Хатун.

— Старики в степу мудро придумали, що наступником, охоронцем вогню в юрті повинен бути завжди най-

молодший з синів хана. Старші сини підростають і поспішають взяти до рук повіддя батьківського коня. Тому батько їх виділяє і ставить їм юрти якнайдальше від своєї,— нехай самі ведуть господарство. А поки молодший, маленький синок підросте, батько може спокійно пасти свої табуни. Ти всіх обдарував, усіх синів наділив улусами [1], чому ж ти забув зробити наступником твого найменшого маленького сина, Кюлькана?

Каган випустив косу, довго сопів, нарешті сказав:

— Я оберігаю і хлопчика і тебе... Тому я і не оголосив його наступником. Монголи ніколи не стануть любити і слухатися сина меркитки.

Кулан впала на коліна.

— А ось я не боюсь любити єдиного і найкращого в світі, найнезвичайнішого з людей, сина меркитки, тебе, мій повелителю, посланого самим небом, тому що твоя мати, велика Оелун, була не монгольського роду, а з мого племені меркитів.

Чингіз-хан, хриплячи, підвівся.

— Так, ти сказала до ладу! Про це всі забули. І хай не згадують... Твої слова я збережу в моєму серці. Нікуди не смій виїздити. Розклади знову килими. Після воєнних нарад з нойонами я приходитиму до тебе, моя маленька рись, моя жадана, моя Кюсюльтю!

І каган, важко ступаючи, вийшов з юрти. Кулан підвелася, звівши брови, поволі, в роздумі намотувала на руку свою довгу чорну косу. Вона покликала служницю. Китаянка міцно спала, притулившись біля стінки. Кулан розбудила її ударом маленької ноги і сказала:

— Грубіян! Мало не зламав руку!.. Розстели знову килими! Вплети ще жмуток кінського волосся в мою косу,— дикун мало не одірвав її! Завтра великий обід з іноземними послами. Дістанеш китайське голубе плаття, гаптоване срібними квітами...

---

[1] *Улус* — уділ, область.

Розділ восьмий

КАГАН ЛІЧИТЬ ПО ПАЛЬЦЯХ

Каган, обдумуючи те, що говорила «розлючена рись», тихо обходив курган. Перед ним знову підвелася тінь. Вони обмінялися паролями: «Чорний Іртиш» — «Підкорений всесвіт!» Каган пізнав у вартовому свого старого нукера, що супроводжував його в усіх наскоках.

— Що почув? Що побачив?

— Там, у далеких горах, багато вогнів. Бачиш, немов намисто з зірок,— це багаття жителів цієї рівнини, що втекли з своїми стадами в гори. Вони бояться нашого війська.

— А що поміж себе кажуть нукери?

— Кажуть, що ми всіх баранів доїдаємо, що коні об'їли всю траву і вже скубуть коріння, що мечі просять крові. Тому кажуть: великий каган мудріший за нас, він усе бачить, усе знає, скоро поведе нас туди, де всього вдосталь і нашому і кінському животу.

— Правильно! Каган усе бачить, усе знає, про все подумав. Побіжи мерщій до начальника тисячі Чагана. Скажи, що ми наказуєм зараз же сідати на коня, взявши з собою шість сотень.

— Зараз побіжу, мій хане!

— Стривай, скажи іще Чагану, що я буду загинати пальці і ждати його тут, на кургані, перед цим лужком.

Монгол, перевалюючись на кривих ногах, побіг униз з горба, а каган, опустившись на п'ятки, нерухомо сидів, наставивши велике вухо, і прислухався до звуків, що линули з темряви. Він став сам собі лічити: «Раз, два, три, чотири...» і коли долічував до сотні, то загинав один палець.

Місяць поволі котився в небі, то загортаючись у хмару, то знову виринаючи на темне небо, і тоді юрти нукерів, що широким кільцем розтягнулися навколо горба, то виднілися чіткі й близькі, то зникали в тінь від хмари і темніли невиразними плямами.

Коли каган долічив до двохсот і загнув другий палець, між юртами забігали тіні, кілька нукерів навскач помчали в туманний степ. По всьому табору пролунали гортанні крики:

— Тривога!

Каган, як раніше, нерухомо сидів і спокійно лічив третю сотню, потім четверту... Здалеку було чути глухий гомін, він усе посилювався, і каган розумів, що це скаче табун у тисячу коней. Табун мчав усе ближче і разом спинився біля підніжжя горба. До кагана донісся гострий запах кінського поту, і налетіла хмара куряви, яка на мить сховала увесь табір.

Каган усе ще лічив і загинав пальці. З табуна було чути вищання і глухі удари, то брикались жеребці. Низьким, хрипким голосом каган проревів:

— Чаган! Ойє, Чагане!

— Ойє, слухаю!— протяжно з темряви долинула відповідь.

— Я загнув уже шість пальців! Чому баришся?

— Загни ще два, і ми всі будемо на конях!

Місяць знову виплив з-за хмар і яскравим світлом осяяв коло між юртами, куди звідусіль бігли монголи. Одні тягнули сідла і пітники, інші вели до своїх юрт коней, треті навскач проносились до своїх заздалегідь визначених місць.

Каган лічив далі. Він загнув сьомий палець і обернувся, почувши позад себе кроки. Двоє нукерів вели осідланого буланого коня Чингіз-хана. Схопившись рукою за гриву, він піднявся в сідло і поволі виїхав на виступ горба. Позад нього вишикувалося сім нукерів; один тримав прапор з тріпотливими кінцями.

Перед каганом ще в усіх напрямах пересувалася гуща коней і вершників. Але всі вони швидко ставали на відомі їм місця, і не встиг іще Чингіз-хан загнути восьмий палець, як перед ним уже струнко протягнулися шість рядів вершників, по сотні в кожному ряду, а спереду вишикувались начальник тисячі Чаган і поблизу нього кілька охоронців-тургаудів.

— Чагане, до мене! — гукнув Чингіз-хан.

Чаган підскакав до горба і зупинився за три кроки від кагана.

— Ти поїдеш до тієї гори, куди втекли всі харачу [1] і всі довговухі зайці з степу. Ти приженеш сюди всю їхню худобу і не випустиш з рук жодного барана. Вперед!

Чаган повернув коня і поскакав до загону.

— За мною!

---

[1] *Харачу* — простонароддя, бідні кочівники.

Загін рушив ряд за рядом, сотня за сотнею, повертаючи на біліючу в місячному сяйві дорогу. Каган лишався нерухомим на виступі горба і все ще лічив і загинав пальці, доки останній вершник не потонув у сутінковій далечині. Він загнув десятий палець.

— Чи підготував гордовитий хвастун, шах Хорезму, таке військо? Ми скоро побачимо це в бою під Бухарою.

Розділ дев'ятий

ЗНИКЛИЙ КАРАВАН

Чингіз-хан наказав своїм мусульманським послам спорядити великий караван і вирушити нібито для продажу краму в володіння хорезм-шаха. Чингіз-хан передав їм значну частину його власних цінностей, награбованих ним у Китаї, а на виручені гроші наказав накупити якомога більше тканин, щоб він міг ними нагороджувати воїнів, які особливо відзначилися.

Махмуд-Ялвач відправив з караваном велику кількість товарів, але сам відмовився їхати до Хорезму. Він і два його супутники лежали в юртах, охали і запевняли, що їх у Бухарі отруїли. Караван складався з п'ятисот верблюдів, і з ним вирушили чотириста п'ятдесят чоловік, які видавали себе за купців і прикажчиків. На чолі каравану Чингіз-хан поставив свого монгольського нукера Усуна.

Пройшовши через гірські відроги Тянь-Шаню, караван прибув до прикордонного мусульманського міста Отрар. Там «караван-баші» Усун показав начальникові міста грамоту, власноручно підписану шахом Мухаммедом і з його восковою печаткою; в ній шах дозволяв монгольським купцям «роз'їжджати і торгувати в усіх містах Хорезму вільно і без будь-яких зборів».

Місто Отрар славилося своїми базарами. Сюди весною і восени прибували кочівники з найвіддаленіших кочовищ. Вони приганяли баранів і рабів, привозили просолені шкури, вовну, різні хутра, килими і вимінювали їх на тканини, чоботи, зброю, сокири, ножиці, голки і шпильки, чашки, мідний і глиняний посуд. Усе це виго-

товлялося вправними майстрами та їхніми рабами у містах Мавераннагру і Хорезму.

Караван прибув в Отрар. Він являв собою незвичайне видовище для базарів цього міста. Купці розклали на килимах такі дивовижні й коштовні речі, яких отрарці ніколи й не бачили. Цілими юрбами приходили вони і дивувались, розглядаючи металевих божків, так майстерно позолочених, що вони здавалися вилитими з золота, яшмові вигнуті жезли, що «приносять щастя», вазочки, курильниці і дивні фігурки з яшми і нефриту, чайники й чашки з тонкого китайського фарфору, мечі з золотими рукоятками і піхвами, оздоблені дорогоцінним камінням. Тут були і боброві, і чорнобурі лисячі шкурки, і чоловічий та жіночий одяг з товстого шурхітливого шовку, підбитий соболями; були й інші рідкісні та цінні речі.

У натовпі говорили:

— Всі оці коштовні речі награбовані татарами у Китаї, в царських палацах. На цьому розкішному одягу, напевне, виявляться плями засохлої крові. Воїни продали награбовані речі за безцінь купцям, а тут купці хочуть перепродати і нажитись.

— Чому наші війська не підуть до Китаю? — міркували інші. — І ми могли б добути такі ж скарби.

— Якщо татарські купці пропонуватимуть ці розкішні товари за півціни, то що ж доведеться робити отрарським купцям? На наші товари ніхто не захоче навіть дивитися.

Степові погоничі худоби несхвально похитували головами.

— Кому потрібні такі речі? Тільки ханам, бекам та на халати суддям і великим імамам. Щоб купити таке розкішне вбрання, вони тепер з нас здеруть подвійні податки.

Начальником міста Отрара був Інальчик Каїр-хан, племінник цариці Хорезму Туркан-Хатун. Він проїхав з почтом по базару, спинився біля виставлених речей монгольського каравану і прийняв від купців дарунки. Потім, заклопотаний, він повернувся до фортеці і надіслав хорезм-шахові повідомлення, в якому писав:

«Ці люди, що прибули до Отрара в одязі купців, не купці, а найімовірніше лазутчики татарського кагана. Вони поводяться гордовито. Один з купців, родом індус, спробував грубо назвати мене тільки на ім'я, не назива-

ючи «ханом», і я наказав відшмагати його канчуками. А інші купці розпитують покупців про справи, які зовсім не мають відношення до торгівлі. А коли вони лишаються самі з ким-небудь з народу, вони погрожують: «Ви не підозрюєте того, що діється за вашою спиною. Незабаром відбудуться такі події, проти яких ви не зможете боротись...»

Стривожений таким листом, хорезм-шах Мухаммед наказав затримати в Отрарі монгольський караван. Усі чотириста п'ятдесят купців і монгольський «караван-баші» Усун зникли безслідно в підвалі фортеці, а монгольські товари намісник Отрара відправив до Бухари для продажу. Виручені гроші взяв собі хорезм-шах Мухаммед.

З усього каравану лишився живим тільки один погонич. Йому пощастило втекти і дістатися до першого монгольського поста. Там його посадили на поштового коня з бубонцями [1], і він помчав до Чингіз-хана з страшною звісткою.

Розділ десятий

ПОСЛА НЕ ДУШАТЬ, ПОСЕРЕДНИКА НЕ ВБИВАЮТЬ

Не встиг місяць збільшитись і потім знову вигнутися серпом, як від владики татарського в Бухару прибув новий посол Ібн-Кефредж-Богра, батько якого був колись еміром на службі у батька хорезм-шаха, Текеша. З ним прибули двоє знатних монголів.

Перед тим як прийняти послів, хорезм-шах Мухаммед довго радився з своїми кипчацькими воєначальниками. За їхньою вказівкою, він вирішив прийняти монгольських послів гордо і суворо, але все-таки вислухати їх, щоб дізнатися про наміри Чингіз-хана.

Старший посол увійшов з підведеною головою. Він уже не преклонив коліна і говорив стоячи, немов готовий до бою, хоч свою зброю, згідно з вимогою векіля, він залишив при вході.

---

[1] На головних шляхах своїх володінь Чингіз-хан влаштував поштові пости, де завжди були напоготові коні і гінці для перевезення каганських наказів. На поштового коня надівались ремені з бубонцями, щоб зустрічні давали дорогу.

— Володарю західних країн!—сказав він.—Ми з'явились нагадати тобі, що нашим купцям, які прибули в Отрар з царства Чингіз-хана, ти сам видав грамоту, підписану твоєю ж рукою і скріплену твоєю печаткою. В ній ти дозволив нашим купцям вільно торгувати і наказував усім ставитись до них дружньо. Але ти підступно їх обдурив,— вони всі забиті, їхнє майно розграбоване. Якщо зрада сама по собі є мерзенною справою, то вона стає ще огиднішою, коли виходить від глави ісламу.

Хорезм-шах закричав:

— Негіднику! Як ти смієш так говорити зі мною? Як ти зважився обвинувачувати мене в діях, зроблених моїм слугою?

— Великий шах! Отже, ти твердиш, що намісник Отрара діяв усупереч твоєму наказові? Гаразд! Тоді видай нам цього злочинного слугу Інальчика Каїр-хана, і наш великий каган сам зуміє його покарати по заслузі. Але якщо ти мені відповіси «ні», то тоді готуйся до війни, в якій найдоблесніші серця поляжуть у битві і твердо направлені татарські списи влучать у ціль!

Хорезм-шах замислився, слухаючи грізні слова. Всі завмерли, розуміючи, що зараз вирішується питання: бути чи не бути війні? Але деякі зарозумілі кипчацькі хани закричали:

— Смерть хвастуну! Він сміє погрожувати нам? Великий падишах, адже Інальчик Каїр-хан племінник твоєї матері! Невже ти віддаси його на розтерзання невірним? Накажи вбити цього зухвальця, або ми самі його порішимо!..

Хорезм-шах сидів блідий і сірий, як мрець. Його губи тремтіли, коли він тихо сказав:

— Ні! Інальчика Каїр-хана, мого вірного слугу, я не віддам!

Тоді один з кипчацьких ханів підійшов до монгольського посла, схопив його за бороду, одним помахом кинджала відтяв її і кинув йому в обличчя. Посол Ібн-Кефредж-Богра був сильною і сміливою людиною. Але він не вступив у боротьбу, а тільки крикнув:

— У священній книзі сказано: «Посла не душать, посередника не вбивають!»

Хани кричали:

— Ти не посол, а порох на чоботі татарського кагана! Чому ти, мусульманин, служиш нашим ворогам?

Ти запроданець, татарський гній! Ти зрадник батьківщини!

Кипчацькі хани накинулись на посла, закололи його кинджалами, а двох його супутників-монголів побили.

Змучених послів приставили до кордону володінь хорезм-шаха, де їм підпалили бороди і потім відпустили пішими, відібравши коней.

Розділ одинадцятий

ЧИНГІЗ-ХАН РОЗСЕРДИВСЯ

Вдень каган кілька разів виходив з намету і вдивлявся у далечінь,— він чогось чекав. Повертаючись до намету, він опускався на шовковий килим і вислухував, що йому пояснював його головний радник Єлю-Чу-Цай, високий, повільний у рухах, худорлявий китаєць з настороженими, проникливими очима.

— Можна завоювати всесвіт, сидячи на коні, але управляти ним, лишаючись у сідлі, неможливо. Треба негайно призначити в кожну область начальника, він потурбується про склади зерна, встановить «судові місця» для збору помірних податків з населення з покаранням на смерть тих, хто не заплатить. У кожне таке «судове місце» треба призначити по двоє довірених, обраних з учених людей; один з них буде начальником, а другий — його помічником. Щоб збільшити доходи, треба запровадити мито з купців, податки з вина, оцту, солі, видобутку заліза, золота, срібла і за право користування водою для зрошення полів... [1]

— Це все ти говориш до діла,— відповів Чингіз-хан.

Хранитель печатки, уйгур Ізмаїл-Ходжа, подав печатку кагана. Це була нефритова фігурка тигра, що стоїть на золотому колі, змазаному червоною фарбою. Каган притиснув печатку до указу, заздалегідь приготованого Єлю-Чу-Цаєм.

У пекучий полудень без вітру над степом тремтіли хвилі гарячого повітря. Весь табір Чингіз-хана дрімав, і навіть коні, що блукали по рівнині, тепер стояли неру-

---

[1] Рашід ад-Дін.

хомо, збившись у табуни, і рівномірно похитували головами, відганяючи гедзів, які звивалися навколо них.

Здалеку, немов дзижчання мухи, донісся тонкий тягучий звук. Потім став відрізнятись швидкий передзвін бубонців. Чингіз-хан підняв короткий товстий палець, повернув до входу квадратне обличчя і наставив велике вухо з одвислою мочкою, в якій висіла важка золота серга.

— Гонець, і не один...— І він вийшов з намету.

Вже було видно, як клубок куряви котився по дорозі.

Троє вершників мчали до табору. Вони доскакали до чорних юрт, де один кінь упав на землю, а вершник перелетів через голову. Вартові підхопили коней за повіддя, провели їх до застави. Звідти, в супроводі вартових, двоє з прибулих пройшли до загородки для лошат, де знайшли Чингіз-хана.

Каган сидів навпочіпки перед білою кобилицею і, мружачись, стежив за тим, як сіре лоша тикало мордою в рожеве вим'я матки.

Двоє прибулих були перев'язані ганчірками. Обличчя розпухли, вкрились наривами. Вони так змінилися, що каган, обернувшись до них, спитав:

— Хто ви?

— Великий кагане! Ми раніше були твоїми тисячниками, а тепер стали вихідцями з могили. Шах Хорезму захотів поглумитися з нас і наказав підпалити нам бороди — честь і гідність воїна.

— А де ж Ібн-Кефредж-Богра?

— За те, що він твердо сказав шахові твої накази, ті собаки, що підвивають хорезмській свині, порубали його на шматки.

— Як?! Вони порубали мого посла? Мого хороброго, вірного Ібн-Кефредж-Богра?

Чингіз-хан завив. Він схопив жменю піску і посипав ним голову. Він руками розтирав обличчя, по якому потекли сльози. Він кинувся вперед і, неповороткий, важкий, побіг дорогою. За ним побігли всі, хто був поблизу, приєднувались нові воїни, прокинувшись від крику, не розуміючи, з чого сталася тривога.

Каган, задихаючись, добіг до конов'язі, одірвав від припони неосідланого коня, схопив його за загривок, навалився йому на спину і понісся дорогою просто до го-

лубої гори. Єлю-Чу-Цай і сини Чингіз-хана сіли на коней і помчали за ним.

Вони прискакали до скелястої гори. На виступі серед сосон стояв каган. Його було видно здалеку. Він скинув шапку і повісив на шию пояс[1]. Сльози, великі й блискучі, текли по смуглявому обличчі, на якому каган розмазав землю.

— Вічне небо! Ти рятуєш праведних і караєш винних! — кричав каган. — Ти покараєш нечестивих мусульман! Чи чуєте ви, мої хоробрі багатури: мусульмани задушили мого посла Усуна і чотириста п'ятдесят щирих купців, які поїхали торгувати. Мусульмани пограбували всі їхні товари і сміються з нас. Вони забили другого мого посла хороброго Ібн-Кефредж-Богра. Вони обпалили вогнем, немов свинячі туші, бороди ще двом послам і вигнали, як бродяг, віднявши у них коней. Чи будемо ми це терпіти?

— Веди нас на мусульман! — кричали татари. — Ми виріжемо їхні міста, переб'ємо всіх з дружинами й дітьми! Ми заберемо усю їхню худобу і всіх коней.

—Там не буває морозів і холодних буранів,— гучно ревів Чингіз-хан.— Там завжди літо, там ростуть солодкі дині, вата і виноград. Там на луках тричі за літо виростає трава. Хіба пристойно в оцій щасливій країні жити таким злочинцям, як мусульмани? Ми віднімемо їхні землі і зрівняємо з землею їхні міста. На місті зруйнованих міст ми посіємо ячмінь, і там будуть пастися наші дужі коні і стоятимуть тільки юрти з нашими відданими дружинами і дітьми. Чи ви готові йти на мусульманські землі?

— Укажи нам тільки, де вони, і ми їх виріжемо! — кричали татари.

— Я бачу навіть без шаманів, що настав «щасливий місяць» і пора повести військо на захід,— голосно сказав Чингіз-хан і, обернувшись, став поволі підійматися вище на гору. За ним пішли його охоронці і кільцем оточили те місце на горі, де Чингіз-хан побажав залишитися на самоті з своїми думками.

Піднявшись ще вище по схилу гори, Чингіз-хан побачив на площадці над урвищем багаття. Біля нього сидів

[1] Це означало у монголів — «цілком покластися на волю неба».

хлопчик і роздував невеличким ручним міхом вугілля, на якому лежала розпечена штаба заліза. Тут же, навпочіпки, старий монгол повертав штабу кліщами і тримав напоготові для кування ковальський молоток.

— Хто ти? — спитав каган.

— Я коваль Хорі з тумену Джебе-нойона.

— Чому ти тут?

— Я виготовляю загартовані вістря для стріл. Вони не згинаються від удару в залізо і пробивають найміцнішу броню. Хіба, виготовляючи такі невідпорні стріли, я не допомагаю тобі?

— Ти до ладу говориш, — зауважив Чингіз-хан. — А чому ти працюєш тут, на горі?

— Тут, на горі, багато смолистих коренів, що дають жарке полум'я. Та коли признатися, то звідси, з гори, я бачу далеко степ і на тому боці наші рідні кочовища.

— Чого ти базікаєш? Звідси наших кочовищ не побачиш. Вони далеко!

— Хіба степові далі не однакові? Я дивлюся в рідну сторону, і легше стає на серці.

— А цей хлопчик твій син?

— Був китайченям, а тепер став сином. Я з тобою, великий каган, ходив до Китаю і там підібрав покинуту дитину. В сідлі я його і виростив. Він став мені помічником у кузні.

— Де ж твоя кузня?

— Вона вся зі мною на сідлі. Ось молотки, а штаба заліза править за ковадло. Міх я ховаю у мішок і везу його на другому коні, де сидить і мій син.

— А коні добрі, міцні в тебе?

— Дуже вже старі мої коні, скільки я з ними зробив походів! Коли ми прийдемо на бухарські землі, там я виберу собі міцних коней та ще кілька рабів-молотобійців...

— Будеш добре битися, так і цілий табун коней здобудеш...

— Який я тепер воїн! Я дуже зранений. Для бою я вже мало придатний, а ось кувати ножі і наконечники стріл — це для мене звична робота. А скажи мені, великий хане, чи довго ще ми будемо тут стояти? Наш тумен Джебе-нойона голодує і їсть своїх коней. Час уже рушити далі...

Чінгіз-хан почав сильно сопіти і віддихуватися: це було поганою ознакою.

— Ні, спершу скажи мені, ковалю Хорі: що коли весь тумен Джебе-нойона пішов уперед і його вже дванадцять днів тут нема? Так ти підеш степом його доганяти і запитувати у зустрічних бродяг, чи не бачив хтось із них Джебе-нойона? Якщо всі нукери почнуть блукати навколо табору, в мене тоді розбредеться все військо.

Коваль затрусився й упав ниць на землю.

— Наказуємо: цього коваля Хорі відвести до моєї тисячі і посередині куреня дати йому двадцять палок по п'ятах, щоб вони в нього засвербіли. Послати негайно роз'їзди навколо табору, виловити тих нукерів, які вештаються, відбившись од своїх сотень, а імена їхніх сотників і тисячників повідомити мені, я їм усім визначу кару.

Чінгіз-хан відштовхнув коваля, що хапав руками його велику клишаву ногу, і поволі почав підійматися кам'янистою стежкою. Він зупинився.

— Я буду тут розмовляти з небом про щасливий похід. Поставте навколо гори сторожу, щоб ніхто моїй розмові не перешкодив! — І каган попрямував далі до вершини гори.

Розділ дванадцятий

ЯК ТРЕБА ПИСАТИ ЛИСТИ

Чингіз-хан не знав іншої мови,
крім монгольської, і не вмів писати.
(Акад. В. Бартольд).

Надвечір каган повернувся до свого намету і скликав старших воєначальників. Тут були і вкриті славою перемог товариші юних днів Чінгіз-хана, згорблені, сиві, висохлі, з одвислими щоками, і молоді, висунуті проникливим каганом бійці, які прагнуть подвигів. Кожний мав під своїм прапором десять тисяч вершників, цілком готових до походу.

Всі сиділи щільним півколом на килимах. Один Чінгіз-хан сидів вище за інших, на золотому троні. Спинка трону була вміло зроблена китайськими майстрами у ви-

гляді переплетених між собою «щасливих драконів», що граються з «перлиною», схожою на морську медузу з довгими лапками, а ручки трону зображували двох розлючених тигрів. Це крісло, карбоване з золота, каган захопив у палаці китайського імператора і в походах возив з собою.

Праворуч від трону сиділи двоє братів Чингіз-хана і його двоє молодших синів: Угедей і Тулі, ліворуч сиділа остання дружина кагана, юна Кулан-Хатун, що сяяла, прикрашена коштовними намистами і золотими браслетами, нанизаними на руки від кисті до плеча. Слуги-китайці безшумно пропливали позад присутніх і розносили золоті блюда з їжею і золоті чашки з кумисом і червоним хмільним вином.

Ліворуч кагана, біля його молодої дружини, сиділи два посли: один — Ашаганьбу, який прибув від могутнього тангутського царя Бурханя [1], другий — китайський полководець Мен-Хун [2], посланий сунським імператором Південного Китаю, який ненавидів цзинського імператора Північного Китаю і тому шукав дружби і союзу з монголами.

На цьому бенкеті Чингіз-хан вразив гостей розкішшю золотого посуду, великою кількістю і різноманітністю страв і напоїв. На великих золотих блюдах подавалася печеня: м'ясо молодої кобилиці, дикого оленя і степових дудаків. Це чергувалося з незвичайними ласощами, приготовленими китайським поваром. Кумис, айран, червоне перське вино і китайська горілка з кавунового насіння, рідкісні південні фрукти, привезені гінцями, що скакали багато днів на змінних конях,— усе це здавалось особливо незвичайним в оцій пустельній долині, куди заходили табуни диких коней і за ними слідом ішли тигри.

Із-за шовкової завіски намету було чути пронизливі пісні китайських співачок, звуки флейт й очеретяних сопілок. Кілька химерно одягнутих танцівниць виконували танці, зображаючи, як у степу безтурботно пасеться лань, як до неї підкрадається рись, кидається на неї, але сама гине від стріли мисливця, що причаївся за горбом.

---

[1] *Тангутське царство* — одна з областей Північно-Західного Китаю.

[2] Записки Мен-Хуна про монголів і Чингіз-хана збереглися до цього часу.

Чингіз-хан, задоволений вдалим бенкетом, сидів на троні, підібгавши ноги, і, голосно плямкаючи, брав шматки жареного м'яса з окремого блюда, яке тримав перед ним, стоячи на колінах, китайський слуга. Найкращі шматки м'яса каган запихав у рот тим з гостей, до кого хотів виявити милість.

Під час бенкету Чингіз-хан ревниво косив очима на тангутського посла: той сидів поруч дружини кагана, Кулан-Хатун, і смішив її розповіддю, як він, що ніколи не збивався з дороги в степах, уперше потрапивши до Китаю, заблудився серед заплутаних, вузьких провулків столиці. Кулан безтурботно сміялася. Чингіз-хан, гризучи баранячу лопатку, сказав тангутському послові:

— Твій володар, цар Бурхань, обіцяв у наступному новому поході бути моєю правою рукою. Тепер народ мусульман вбив моїх послів, і я вирушаю покарати за це шаха Хорезму. Пора царю Бурханю з'явитися сюди з своїми вершниками і зайняти місце на правому крилі мого війська.

Тангутський посол, зайнятий розмовою з красунею Кулан-Хатун, недбало відповів Чингіз-хану:

— Якщо в тебе невистачає війська для походу, то не будь каганом.

Чингіз-хан відкинув набік баранячу лопатку, витер масні пальці об білі замшові чоботи і провів по вусах полою соболевої шуби. Всі затихли. Задихаючись, він захрипів, звертаючись до тангутського посла:

— Ти говориш від імені твого государя. Як же ти посмів мені так зухвало відповідати? Хіба мені важко зараз же рушити мої могутні війська на тангутське царство? Але в мене зараз інші турботи, і я не стану громити тепер вас, підлих, підступних, як ти, тангутів. Однак коли вічне небо збереже мене від ворожої стріли, то клянусь, коли я повернусь назад, розгромивши хорезм-шаха, я піду війною на твого невірного царя. Тоді я пригадаю твої слова і вам покажу, чи вмію я бути каганом!.. Єлю-Чу-Цай, накажи зараз же подати коней, і нехай оце тангутське цуценя відповзає з мого намету.

Тангутський посол Ашаганьбу, заїкаючись, відповів:

— Хіба я сказав що-небудь образливе?

Але китайські слуги підхопили його під руки і виволокли з намету.

Чингіз-хан, насупившись, суворо зауважив китайському послові Мен-Хуну, що той дуже мало пив, і, щоб покарати, примусив його випити підряд шість великих чаш вина. Посол покірно пив, і всі гості в цей час співали на честь китайця хвалебну пісню. Після шостої чаші посол упав і одразу заснув. Чингіз-хан знову став веселий, привітний і сказав:

— Ось мій гість напився! Значить, він мій друг і думає зі мною одним серцем. Обережно віднесіть мого друга в його намет. Вранці він так само може повертатися до себе на батьківщину. Нехай начальники міст скрізь його затримують якомога довше, дають йому вина, чаю і вгощення, якого тільки він забажає. Наказуємо, щоб у дорозі добрі музики грали йому на флейті і бринькали на струнах. Ми бажаємо, щоб наш китайський друг ні в чому не терпів нестатків.

Коли сонного посла винесли, Чингіз-хан звернувся до Єлю-Чу-Цая:

— Чи написав ти листа убивці мого посла, хорезмшахові Мухаммеду?

Великий радник кагана тихо відповів:

— Коли двоє хоробрих полководців збираються воювати, чи зумію я написати як слід? Я знаю тільки, як запроваджувати порядки в завойованих землях, і намагаюся стежити, щоб твої накази виконувались. Тому листа написав твій більш досвідчений писар Ізмаїл-Ходжа Уйгур.

— Де він?

Старезний секретар і хранитель печатки кагана Ізмаїл-Ходжа підійшов до трону і став на коліна, тримаючи на голові пергаментний сувій.

— Читай!

Ізмаїл-Ходжа почав читати:

«Вічне небо поставило мене великим каганом усіх народів. За останні сім років я здійснив незвичайні діла. Такого царства ще не було з стародавніх часів. За непокірність государів я громлю їх, сповняючи жахом. Як тільки приходить моє військо, то і дальні країни підкоряються і заспокоюються. Але чому ти не поводишся з повагою? Схаменись! Невже й ти хочеш випробувати удар мого гніву?..»

Чингіз-хан спустив з трону ноги, кинувся на Ізмаїл-Ходжу і вирвав з його руки недочитане послання.

— Кому ти пишеш? Гідному говорити зі мною володареві чи синові жовтовухої собаки? Хіба так треба говорити з ворогами? Ти сам мусульманин і тому крутиш хвостом перед мусульманським ханом. Ти хочеш, щоб шах Мухаммед подумав, нібито я його боюсь?

Ізмаїл-Ходжа лежав, уткнувшись обличчям у килим, і тремтів від страху. Каган схопив його за пояс, виволік з намету і кинув біля входу, штовхнувши ногою. Коло нього з'явився радник Єлю-Чу-Цай і тихо став дорікати:

— Поглянь на сиву бороду твого писаря. Згадай його заслуги протягом багатьох років. Він навчав читання й письма дітей твоїх і онуків. Не годиться тобі так карати відданого слугу...

Чингіз-хан випроставсь:

— Ізмаїл-Ходжа пише рабські листи. Він не вміє говорити з гордістю. Нехай вчить і надалі читання і письма моїх онуків, але не береться говорити з повелителями народів.

Каган повернувся до намету і знову виліз з ногами на трон. Обхопивши руками праве коліно, він довго сидів на п'яті лівої ноги. Його жовтозелені очі то розширялись, то звужувались. Біля трону з'явився інший писар з чистим аркушем пергаменту. Єлю-Чу-Цай подав писареві очеретинку для письма. А Чингіз-хан, примруживши злі очі, все мовчав, дивлячись в одну точку. Потім він повернувся до писаря, що стояв, чекаючи, на колінах, і сказав:

— Напиши так: «Ти хотів війни — ти її матимеш».

Немов опам'ятавшись, каган вихопив з рук Єлю-Чу-Цая золоту печатку, змочену синьою [1] фарбою, і приклав її до листа. На пергаменті з'явився відбиток:

Бог на небі.
Каган — божа міць на землі.
Повелитель перехрестя планет.
Печатка володаря всіх людей.

І в безмовності притихлих гостей раптом пролунав бойовий заклик монголів, що кидаються в атаку!

— Кху-кху-кху!

Пізнавши голос хазяїна, заіржали прив'язані за полотнищами намету улюблені жеребці Чингіз-хана. В одну

[1] На листі кагана до повелителів інших народів печатка була синього кольору, на звичайних документах — червоного.

мить з усіх кінців табору почали перекликатись монгольські коні.

Єлю-Чу-Цай обережно двома руками взяв пергамент, а Чингіз-хан сказав різко й уривчасто:

— Листа надіслати! На мусульманський кордон! Негайно! Гінцеві дати охорону! Триста вершників!..—Обернувшись до присутніх, каган заговорив знову ласкаво, муркотливим голосом: — А ми будемо продовжувати наш бенкет і мирно розмовляти. Скоро в мусульманських містах наша душа радітиме. Там ми розважимось! Я вже бачу, як від кінського поту туманом укриються зорані поля, як будуть тікати перелякані люди і вищати звіриним криком спіймані арканами жінки; там ріки потечуть червоні, як це вино, і закурене небо розжариться від диму палаючих селищ...

Він замружив очі і, піднявши товстий короткий палець, прислухався, як по всьому табору все ще перекликались жеребці.

Присутні заговорили півголосом: «Здається, похід уже близький...» — і, як годиться великим воєначальникам, поважно зсували золоті чаші, бажаючи один одному удачі, і розмовляли про майбутні великі дні.

ЧАСТИНА П'ЯТА

ВТОРГНЕННЯ НЕВІДОМОГО НАРОДУ

Розділ перший

ХТО НЕ ЗАХИЩАЄТЬСЯ — ГИНЕ

Після вторгнення монголів світ став безладним, як волосся ефіопа. Люди стали подібні до вовків.
(Сааді, XIII ст.).

Одержавши від Чингіз-хана грізного листа з шістьма словами, хозерм-шах Мухаммед наказав спішно обгородити свою нову столицю Самарканд міцною стіною, незважаючи на величезні її розміри: довжина стіни повинна була становити 12 фарсахів [1].

Шах послав збирачів податей у всі частини держави для стягнення податків за три роки наперед, хоч податки і в цьому році насилу було зібрано.

Шах наказав також створити загони стрільців з лука. Лучники повинні були з'явитися на збірні місця на коні з своїм озброєнням і з запасом їжі на кілька днів.

Нарешті шах повелів негайно спалити всі селища, розташовані на правому березі ріки Сейхун до східного кордону з кара-китаями, в країні яких з'явилися монголи. Жителів спалених селищ шах наказав вигнати з спустошеної смуги, щоб монголи, проходячи по спаленій місцевості, не знайшли собі там ні пристановища, ні їжі. Але озлоблене населення випаленої смуги втекло до кара-китаїв, де чоловіки вступили до монгольських загонів.

---

[1] Близько 84 кілометрів.

Поки прибували війська з усіх кінців Хорезму, шах залишався у Самарканді. Оточений раболіпним почтом, він відвідував мечеті, де слухав красномовні проповіді шейх-уль-іслама. Він старанно молився на очах у численних правовірних, які стояли стрункими рядами на майдані перед мечеттю. Разом з ними він ставав на коліна і голосно слідом за імамом повторював молитви.

На початку року Дракона (1220) великий шах Хорезму Мухаммед скликав надзвичайну нараду з головних воєначальників, знатних беків, вищих сановників і сивобородих імамів.

Усі чекали мудрих і сміливих рішень, що сповнять бадьорістю і надією, від «нового Іскендера», «Мухаммеда-воїна», як його стали називати з часу розгрому збунтованого Самарканда й походу в Кипчацький степ. Розсівшись тісним колом на килимах, усі, чекаючи шаха, говорили про його військовий досвід і про те, що він, звичайно, зуміє швидко й переможно вивести країну з біди.

Тімур-Мелік розповідав:

— Сьогодні падишах об'їжджав укріплення Самарканда й оглядав роботи. Він довго спостерігав, як тисячі зігнаних звідусіль селян і рабів копали рови. Мерзла земля погано піддавалась ударам лопати. Шах розсердився й крикнув: «Якщо ви будете так поволі працювати, то дикі татари, примчавши, тільки покидають у міські рови свої канчуки, і рови сповняться ними до самого верху». Це почули працюючі, і серця їхні сповнилися жахом. «Невже,— сказали вони,— у Чингіз-хана так багато воїнів?»

До зали наради увійшов хорезм-шах, непроникний і мовчазний. Він сів на золотому троні, підібгавши під себе ноги. Головний імам прочитав коротку молитву, закінчивши словами: «Хай збереже аллах благословенні квітучі землі Хорезму для користі і слави падишаха!» Всі підняли долоні і провели кінцями пальців по бороді. Шах сказав:

— Я сподіваюсь на допомогу від кожного з вас. Нехай усі по черзі вкажуть заходи, які вважають за найкращі.

Першим говорив великий імам, прикрашений знаннями у багатьох науках, старезний Шихаб ед-Дін-Хіваკі, якого прозвали «стовп віри і твердиня царства».

— Я повторюю тут те, що завжди говорив з височини мембера[1] і мечеті. Достовірний хадис[2] пророка — хай буде благословенне його ім'я і прославлене! — говорить: «Хто буде вбитий, захищаючи своє життя і майно, той — мученик, той — джахід». Усі зараз повинні з мороку світських справ вийти на шлях покори і розбити загони турбот мечем відваги й старанності.

— Ми ладні віддати наше життя на полі битви! — вигукнули всі присутні.

— Але що ж ти радиш? — спитав шах.

— Ти — великий полководець, ти — новий Іскендер!— сказав старий імам.— Ти повинен рушити всі свої незліченні війська на береги Сейхуну і там зустріти в рішучій битві язичників-монголів. Ти повинен із свіжими силами вдарити на ворогів раніше, аніж вони встигнуть відпочити від важкої дороги по пустелях Азії.

Мухаммед опустив очі, промовчав і наказав говорити іншому.

Один кипчацький хан сказав:

— Треба пропустити монголів всередину нашого царства. Тут, знаючи добре місцевість, ми легко знищимо їх.

Інші кипчацькі хани радили покинути Самарканд і Бухару напризволяще, покладаючись на міцність їхніх високих стін, а подбати лише про захист переправи через багатоводну ріку Джейхун, щоб не пустити монголів далі, в Іран.

— Я знаю добре оцих грубих кочівників, — сказав один хан.— Вони пройдуть по країні, пограбують її, але довго тут не залишаться. Вони не люблять спеки. І вони і їхні коні звикли до холодної зими. Доки монголи будуть у нас порядкувати, постараємося зберегти нашого улюбленого падишаха,— хай продовжиться на сто двадцять років його царювання!..— Ми відступимо за хребти Гіндукушу і підемо далі до Газни. Там ми зберемо нове велике військо. Якщо ж треба буде, то ми зможемо піти й до Індії. А тимчасом монголи наситяться здобиччю і повернуться назад до своїх степів.

— Мова малодушного! — пробурчав Тімур-Мелік.

Мухаммед спитав свого сина Джелаль ед-Діна:

---

[1] *Мембер* — кафедра, амвон.

[2] *Хадис* — перекази про життя й слова пророка Магомета, що не ввійшли до корана.

— А ти що запропонуєш?

— Я твій воїн і жду твого наказу.

— А ти, Тімур-Мелік?

— Перемагає той, хто нападає. А хто тільки захищається, той прирікає себе вітрові тління,— відповів Тімур-Мелік.— Тому слабка людина, сміливо нападаючи, перемагає розлюченого сильного тигра. А йде за гори той, хто підібгав хвоста, хто боїться зустрітися з ворогом віч-на-віч. Навіщо ти мене запитуєш? Я давно прошу тебе: відпусти мене туди, де вже нишпорять передові татарські роз'їзди. Я випробую в сутичках з ними, чи вірно влучає моя стріла, чи не обважніла моя блискуча шабля!

— Нехай буде так! — сказав Мухаммед.— Скоро відкриються від снігів перевали, і монголи почнуть спускатися з гір у долини Фергани. Там на монгольських головах ти випробуєш свою шаблю. Призначаю тебе начальником військ міста Ходжента.

Всі опустили очі і з'єднали кінці пальців. Ясно було, що шах гнівається на прямодушного Тімур-Меліка, нестримного в промовах, як і невпинного у битві. Він ніколи не підливав меду лестощів у потік красномовства хорезм-шаха. В Ходженті стояв невеличкий загін, і для випробуваного вождя Тімур-Меліка не було честі стати начальником нікчемної фортеці. Але в словах Тімур-Меліка приховувались образливі шпильки, і Мухаммед додав:

— Тімур-Мелік твердить, що перемагає тільки нападаючий? Але на війні потрібна не сліпа хоробрість, а розважливість. Я не скривджу і не залишу жодного міста без захисту. Я теж гадаю, що монголи чи татари, закутані в овчини, не витримають нашої спеки і довго тут не залишаться. Найкращий захист для мирних жителів— незламні стіни наших фортець і...

— І твоя могутня рука! Твоя мудрість! — вигукнули підлесливі хани.

— Звичайно, військо, кероване мною, буде грізною непохитною скелею на шляху татар, — сказав Мухаммед.— Хіба хоробрий Інальчик Каїр-хан не тримається вже п'ять місяців в обложеному Отрарі, цим затримуючи натиск монголів? Він стійко відбиває всі їхні приступи, тому що я вчасно послав туди на підмогу двадцять тисяч хоробрих кипчаків...

— Молодець Каїр-хан! — вигукнули хани.

— Мені говорили вірні, обізнані люди, що військо татарське в порівнянні з моїм військом ісламу те саме, що струмок диму серед темної ночі. Чого ж його боятися? Я залишу в Самарканді сто десять тисяч воїнів, не рахуючи добровольців і двадцяти могутніх бойових слонів страхітливого вигляду. У Бухарі є п'ятдесят тисяч хоробрих. Так само і в усі інші міста я послав по двадцять і по тридцять тисяч захисників. Що ж лишиться від татар Чінгіз-хана, коли цілий рік вони будуть затримуватись біля всіх фортець? Нові війська до нього не прибудуть, і його сили танутимуть, як сніг улітку...

— Іншаллá! Іншаллá! [1] — вигукнули всі.

— А я тимчасом,— вів далі шах,— зберу в Ірані нові війська правовірних. Я з свіжими силами так розгромлю залишки татар, що внуки і правнуки їхні побояться будь-коли наблизитися до земель ісламу.

— Іншаллá! Іншаллá! — вигукнули хани.— Це істинно мудра мова непереможного полководця!

До шаха підійшов начальник диван-арзу і передав записку. В ній було коротке повідомлення, доставлене убогим дервішем, який з труднощами пробрався крізь монгольські пости, що двадцять тисяч кипчаків, посланих шахом до Отрара, зрадили і перейшли на бік монголів. Усі дивилися з тривогою на Мухаммеда, намагаючись розгадати з його обличчя, які вісті: добрі чи погані? Шах зсунув брови і прошепотів:

— Пора! Баритися не можна! — Потім він підвівся і, вислухавши молитву імама, пішов до внутрішніх покоїв палацу.

Розділ другий

КУРБАН-КИЗИК СТАВ ДЖИГІТОМ

— Гей, Курбан-Кизик [2], гей, жартівник! Віднині ти не будеш більше колупати землю. Хорезм-шах призначає тебе головним начальником своїх хоробрих військ.— Не злізаючи з коня, джигіт стукав пужалном канчука в низькі, криві двері хатини Курбана.

---

[1] *Іншаллá* — дай аллах.

[2] *Кизик* — жартівник, блазень.

— Яка ще нова біда спіткала нас? — кричала худа згорблена стара мати Курбана, квапливо шкандибаючи з городу.

— Виходь мерщій, Курбан! Чого він спить удень? Певне, обпився бузи...[1]

— Де нам думати про бузу! — голосила стара.— Спочатку Курбан цілу ніч вартував на канаві, доки не пішла вода, потім він заливав свою ділянку, а далі сам один бився з чотирма сусідами, які хотіли передчасно одвести його воду на свої поля. Тепер Курбан весь у синяках лежить і охкає.

Стара зникла у дверях хатини, і звідти показався Курбан. Він стояв скуйовджений, протираючи очі, і злякано вдивлявся в пишно вбраного бравого вершника на сірому в яблуках коні.

— Салям тобі, бек-джигіте! Що треба начальникові округу?

— Сам хорезм-шах тебе викликає до себе з конем, мечем і списом воювати з невідомими яджуджами і маджуджами.

Сутулий, з довгою шиєю Курбан чухав п'ятірнею спину.

— Кинь сміятися з мене, бек-джигіте! Який же я воїн? Я нічого не вмію тримати в руці, крім кетменя[2] і супової ложки.

— Це вже не твоя і не моя справа міркувати. Мене послав хакім об'їхати всіх сільських старшин і передати його наказ: щоб усі селяни збиралися негайно,— у кого є кінь — на коні, у кого верблюд — на верблюді. Дивися ж, завтра ти повинен з'явитися до свого бека, а він поведе вас, воїнів таких хвацьких, як ти, на війну. А хто не з'явиться — тому голову геть. Зрозумів?

— Зажди, бек-джигіте, поясни, в чому справа, які яджуджі-маджуджі?

Але джигіт стьобнув канчуком сірого жеребця і поскакав. Тільки курява хмаркою піднялась над дорогою і поволі попливла вбік, осідаючи на ріллі.

— Курбане, синку, що це надумали беки, що їм від

---

[1] *Буза* — хмільний напій, що його виготовляють з проса або рису.

[2] *Кетмінь* — велика мотика, яку вживають на Сході замість лопати, щоб скопувати землю.

тебе потрібно? — приставала стара, сівши на землю біля порога.

— Сказилися, мабуть. І чого до цього часу не здохла наша Рижуха! Тоді б мене не викликали до хакіма.— Курбан попрямував до рудої кобили, яка скубла траву на межі. Кінець її недоуздка тримав маленький син Курбана, напівголий, в самих лише засуканих вище колін шароварах.

— Гей, Курбан-Кизик, що трапилось?— кричали, підбігаючи, селяни, які працювали на сусідніх ділянках.

Курбан не відповідав. Іще нило все тіло від побоїв. Він погладив кобилу, розправив рідку гривку і провів рукою по худющій спині з випнутими ребрами.

— Не сердься на нас, Курбане! Сам знаєш: собаки спочатку за кістку перегризуться, а там, дивись, знову рядком гріються на осонні,— говорили сусіди.— За воду рідний брат стане звіром. Ти скажи, Курбане, чого приїздив джигіт окружного начальника?

— Війна... — сказав глухо Курбан.

— Війна?! — повторили всі четверо і застигли.

— Яка може бути війна? — отямився один.— Хорезм-шах найсильніший владика світу, його тінь укриває всесвіт. Хто насмілиться воювати з ним?

— А чого вони від нас хочуть? Адже ми не воїни! Ми сіємо хліб, потім беки у нас його відбирають, ну і хай нас більше не займають.

— Що ж говорив джигіт?

— Усі,— сказав він,— підуть воювати, захищати нашу землю. У кого є кінь чи верблюд, повинні з ним з'явитися до бека.

— А я заберу дружину і дітей і втечу з ними в гори чи в болота. Що мені захищати? Оці землі? Так вони ж не наші, а бекові. Нехай беки з своїми джигітами за них і б'ються!

— У хорезм-шаха є військо з найманих кипчаків. Це їхня справа воювати. Досі вони більше воювали з нами, хліборобами, і нам від них життя не було.

— А ось надійшла потреба, так і вдалися до нас.

— Гей, дивіться. Ще нова біда!

Дорогою, здіймаючи куряву, швидко наближалися вершники, за ними гримотіли високими колесами чотири вози. Вони спинилися біля мазанки Курбана. З возів зіскочило кілька служителів з довгими білими палками.

— Підійдіть сюди! — сказав один вершник. Курбан та інші селяни наблизилися, зігнувшись і склавши руки на животі.

— Ви мене повинні знати. Я окружний хасиб, збирач податків. Головний скарбник Мустафі розіслав наказ усім хасибам. Країні загрожує війна, на нас ідуть з степу язичники-татари. Якщо вони вдеруться на наші землі, то всіх переріжуть, худобу і хліб заберуть, і ми лишимося голі.

— А ми й так голі! — сказала стара мати Курбана.

— А прийдуть вороги,— вів далі хасиб-збирач,— то і голови втратимо. Значить, потрібно багато і грошей, і хліба, щоб озброїти п'ятсот тисяч воїнів і всіх їх нагодувати. А для цього шах наказав зібрати податки.

— Ми всі податки нещодавно сплатили.

— Ви сплатили за цей рік,— а тепер сплатите за наступний. Платити треба зараз. Почнемо з першого. Чий це дім?

— Мій, великий начальнику! — сказав Курбан-Кизик.— Мені платити нічим! Нічого в мене нема! Є тільки курка, але й та яєць не несе.

— Знаю наперед твої слова! Всі ви так говорите. Гей, молодці, огляньте добре будинок і особливо сарай.

Чотири джигіти пройшли по подвір'ю, оглянули сарай і город і повернулися ні з чим. Один тримав курку.

— Я даю тобі строку два дні. Сьогодні тобі всиплють п'ятдесят палок і битимуть кожного дня, доки ти не привезеш мені мішок пшениці. А потім твою ділянку землі віддадуть іншому, більш старанному хліборобові, який не стане відмовляти в допомозі хороброму війську.

Курбан-Кизик упав на землю.

— Я все зроблю, що захоче шах!.. Я поїду на моїй кобилі воювати з яджуджами і маджуджами. Я працюватиму, лагодитиму мости і дороги, але не бий мене на очах у моїх дітей і не вимагай хліба, коли його нема! У мене четверо дітей, маленьких, як таргани, і стара мати. Мені їх треба прогодувати, а чим — не знаю. Змилуйся, великий хасиб,— і він обіймав копита коня збирача і сам дивувався сміливості своїх слів і здавався собі таким нікчемним, як жук, а його руда кобила видавалась йому нещасною, як голодна собачина.

— Ти, я бачу, жартівник, Курбан-Кизик,— сказав збирач.— Ти ж знаєш, що великий аллах створив на вічні

часи щаблі для людей: найвище за всіх поставив шаха, потім беків, потім купців і, нарешті, простих хліборобів. Кожен повинен робити, що йому належить,— шах наказує, а всі інші повинні коритись. А що повинен робити хлібороб-наймит? Працювати для бека і для шаха і давати їм хліб, скільки їм буде потрібно. Так приготуй мішок пшениці. Гаразд, сьогодні я тебе не битиму, ніколи. А завтра здеру шкуру.

Хасиб стьобнув коня і поїхав далі.

Коли улягласся курява після збирачів, що поїхали далі, і розійшлися засмучені сусіди, Курбан-Кизик став готуватися до від'їзду.

Він пішов у мечеть до мулли і до купця, що мав крамничку на повороті великої дороги. Він слухав розмови перехожих і переконався, що бек правий: скрізь говорили про війну і про невідомий народ. Він іде зі сходу; мабуть, це звичайні кочівники-киргизи, кара-китаї, чи уйгури, чи інше плем'я татар, яке розрослося після кількох урожайних років, коли худоба плодилась і не було буранів і пошестей.

Скрізь ширилися чутки, що воїни цього племені величезні на зріст — як півтори людини, їх не можна поразити ані мечем, ані стрілою і їм чинити опір марна річ. Єдиний від них порятунок — замкнутися за високими, міцними стінами міст або втекти у болота.

Курбан повернувся замислившись. Нарубав дрібно соломи і стеблин джугари, щоб нагодувати кобилу. Витяг заіржавлений уламок коси і прикріпив його до жердини — вийшов спис. Він побував іще в коваля, допоміг йому в роботі, тому що в кузні зібралося багато селян, які вирушали за викликом шаха до Бухари. Курбан, допомагаючи ковалеві, заробив дев'ять мідних дирхемів, так що міг купити у крамаря кілька дрібних обрізків баранини.

Увечері повернулася дружина Курбана, яка працювала цілий день на полі бека-землевласника. Вона зварила котелок каші з джугари і напекла коржів з шматочками баранячого сала.

Коли вся родина, розсівшись навколо глиняної миски, мовчки почала їсти, Курбан, зберігаючи поважність глави сім'ї, непомітно оглядав кожного з присутніх.

Ось згорблена мати з сивими патлами,— від роботи в неї на спині виріс горб. Він пригадав, коли вона була молодою, смуглявою, вродливою, з чорними блискучими очима і задирливим сміхом. Праця під палючим сонцем на залитих водою полях, перетаскування важких в'язок джугари чи хворосту, безперервна праця зігнули її спину, придавили плечі.

Ось дружина, вже марніюча, з різкими зморшками, що вкрили гарне, ніжне обличчя. Цілими днями, зігнувшись, вона сиділа на підлозі над основою, поспішаючи виткати якомога більше тканини. Її руки стали жорсткими і пальці вузлуватими, як у старої жінки.

Четверо дітей, що сиділи поруч, квапляться схопити і проковтнути якнайбільше каші, і мати приділяє кожному по крихітному шматочку баранини. Старшому, Гассану, вже одинадцять років. Він просився поїхати з батьком до Бухари, щоб не тільки побачити надзвичайне місто, але й глянути на батька, як він з тонким гнучким списом, мечем і круглим блискучим щитом поскаче на шаленому коні.

Ще троє дітей: старша — підліток, вона вже сором-ливо затуляється кінцем хустки. Ось іще двоє малят. Вони сидять рядком на п'ятках і, уминаючи кашу, вимазали собі щоки. Що ж воно з ними буде?

Майже всю ніч Курбан не спав, обмірковуючи з дружиною, як під час його відсутності вести господарство, коли пускати воду на посіви, як покликати на допомогу сусідів, щоб зібрати врожай, і чим їх частувати у день допомоги.

— А якщо сюди прийдуть яджуджі? — запитувала дружина.— Куди нам тікати? І як нам потім з тобою зустрітись?

Курбан заспокоював дружину. Хіба можна уявити, щоб невідомі вороги з'явилися в Бухарі, у самому серці ісламу? Напевне, шах Хорезму збере своє могутнє військо і поведе його через кипчацькі землі, щоб зустріти і розгромити ворогів у степу, і тоді Курбан повернеться на доброму коні, і на поводі йтиме другий кінь з в'юками, повними різної воєнної здобичі — подарунків для всієї родини.

Рано-вранці Курбан сходив до найближчих ярів і привіз на кобилі стільки хворосту, що під купою сучків було видно тільки чотири ноги. Курбан порубав хворост і склав

його біля стіни рівною кладкою. Він іще раз наказав дружині і матері нікому не прохопитися про яму, вимазану зсередини глиною і обкладену соломою, в якій зберігався невеликий запас джугари і посівного насіння пшениці. Цього повинно вистачити надовго, а там і Курбан повернеться.

— Як ти поїдеш у дальню дорогу? — голосили дружина й мати.— У тебе немає ні хліба, ні грошей! Ти з голоду впадеш у канаву разом з конем. Візьми нашу джугару!

— Нічого, не бійтеся,— відповідав Курбан.— Джигіта прохарчує дорога.

Розділ третій

ВІЙНА ПОЧАЛАСЬ...

Взявши саморобний спис, Курбан-Кизик вирушив у путь. Він заїхав на садибу бека, щоб дізнатись, куди йому треба буде з'явитись. Управляючий садибою вилаяв його і сказав, що бек Інаньч-хан з загоном вершників уже виїхав. Усі, що запізнилися, повинні його доганяти на великій дорозі, яка веде до Бухари.

На всіх стежках було видно групи піших і кінних селян і валки двоколок, навантажених пожитками і дітьми. З криками й слізьми плентались старики та жінки. Валки тягнулися в усіх напрямках — одні до міста, інші, навпаки, відходили в напрямі південних гір.

Був початок весни. На полях зеленіли озимі. Сонце вже сильно пригрівало. Дороги підсохли, і курява густими хмарами підіймалася над рядами людей, що кудись ішли. Біля селищ зустрічалися кузні, де стукотіли молотки і озброєні люди кричали і сварились, бажаючи підкувати коня, придбати наконечник списа або вміло викуваний залізний меч.

Надвечір другого дня, коли вдалині показались глиняні мури передмістя Бухари, Курбан встиг подружитися з чорнооким бородатим дервішем, що йшов поруч чорного осла, навантаженого торбами. Од нього не відходив хлопчик років тринадцяти. Дервіш наспівував пісні і бажав щастя й удачі відважним богатирям, які вирушали

проти невірних. Деякі воїни опускали в миску дервіша коржі чи жменьки пшона.

Коли настала ніч, тисячі багать запалали навколо міста. Курбан, простуючи за дервішем, опинився біля низьких будівель, звідки доносились одноманітні вигуки: «гу, гу-у, гу-у!». Це була «ханака» — гуртожиток дервішів. Усередині було багато людей, які просили у дервішів зцілення від хвороб і молитов, що врятують від смерті у наступній війні. Дервіші чаклували, читали замовляння, давали відвідувачам паперові смужки з священними написами.

Курбан, прив'язавши біля огорожі кобилу, обійшов

багаття, назбирав натрушену солому для Рижухи й чорного осла. А дервіш поділився коржами і звареною в залізному казанку бовтанкою з борошна.

«Джигіта прохарчує дорога», згадав Курбан.

Всю ніч Курбан, борючись зі сном, провів біля коня, намотавши на руку повід. Біля багать говорили, що тепер купують за добрі гроші навіть кульгавих і поганих коней, тому що всі хочуть виїхати якнайдалі від Бухари до перських гір чи до Індії, куди не доберуться невідомі язичники.

На ранок Курбан так міцно заснув, що не чув, як хтось, перерізавши повід, вкрав його Рижуху.

— Кажуть, що аллах покарає безсоромного злодія, що відібрав коня у воїна, який виступив на священну війну,— сказав дервіш.— Але поки що бог покарав також і мене, бідного Хаджі Рахіма, бо злодій вкрав і мого старого осла. Втішимося тим, що ми тепер порожнем підемо оглядати благородну Бухару.

Курбан узяв на плече свій довгий спис і рушив разом з дервішем і його юним супутником оглядати славетне місто — «ясну зірку на небесах освіти», «благородну Бухару».

Троє подорожніх, «тримаючи один одного за пояс дружби», плентались до Бухари серед численного натовпу, який посувався безперервним потоком.

Високі стіни, збудовані у стародавні часи, зарослі бур'яном і колючками, де-не-де завалені, мали одинадцять воріт, через які купецькі каравани сполучали цю твердиню ісламу з усіма кінцями всесвіту.

Біля перших воріт зібрався великий натовп. Стражники опитували всіх перехожих і до всіх зверталися з закликом:

— Жертвуйте на укріплення міста, на харчування воїнів, на виготовлення мечів! Хай рука ваша не стискається від скупості, хай щедрість розв'яже ваші тугі гаманці!

Старі вчені улеми з шкіряними торбами ходили в натовпі і вимагали, щоб кожний жертвував на священну справу захисту батьківщини.

Одразу за ворітьми потяглись торгові ряди. Маленькі крамнички з усілякими товарами тулились одна біля одної. Купці, знаючи, що́ особливо потрібне на сьогоднішній день, голосно кричали про гарні якості дешевих, але

міцних тканин, чи добре зваляної повсті, необхідної для сну в дорозі, чи медових бубликів, які не псуються від часу.

Скрізь було видно юрби розгублених біженців, які прибули з дітьми й пожитками з околиць, шукаючи притулку і захисту.

Пройшовши масивні ворота другої стіни, що відгороджувала передмістя від внутрішнього міста — Шахрістана, троє подорожніх звернули з гомінкої вулиці на безмовний майдан, оточений високими арками мечетей і медресе. В них училося кілька тисяч молодих і старих виснажених студентів, «шагірдів», які бажали осягнути премудрість богословських арабських книг, щоб через багато років праці і злигоднів зробитись імамами убожілих мечетей.

Тут, на майдані, відбувалась урочиста відправа: ряди молільників, рівних, мов рядки священної книги, стояли нерухомо, стежачи за рухами сивобородого, величного імама.

Коли він ставав на коліна, схилявся до землі чи піднімав руки до вух, кілька тисяч правовірних повторювали за імамом його рухи. Тільки шурхіт незліченних тіл, що падають і підводяться, проносився, мов порив вітру, по кам'яних плитах майдану.

Коли моління закінчилось, до східців високої мечеті підвели гнідого коня з червоним хвостом, прикрашеного ясночервоним оксамитовим чапраком, гаптованим золотими квітками.

З мечеті вийшов високий чорнобородий хорезм-шах у білосніжному тюрбані, що виблискував алмазними нитками.

Шах звернувся до натовпу з промовою:

— Всі народи ісламу — один народ. Наш найкращий захист — відточений меч. Пророк сказав про правовірних: «Я створив вас, воїни ісламу, найкращими з творінь світу і призначив мусульман бути повелителями всього, що є на землі й на небі». Правовірні повинні бути повелителями всесвіту, тому нічого не бійтесь! Але священна книга нам також говорить: «Аллах дає свої милості рабу тільки відповідно до його старання». Тому ви повинні докласти всіх ваших старань, щоб поразити ворога мечем безстрашності... Хіба що-небудь зможе встояти проти люті правовірних мусульман, які віддають свою душу за

слова пророка? Вбивайте ворогів скрізь, де їх знайдете, і женіть їх! Великий у гніві аллах, дай нам перемогу над невірними!..

— Убивайте невірних! Женіть язичників! — кричав натовп.

Хорезм-шах сів на гнідого коня з малиновим хвостом і сказав ще кілька слів:

— Мета наша — дати добру раду, і ми її вам дали. Ми виїжджаємо в Самарканд назустріч нечестивим, які вже спускаються з покритих снігом перевалів Тянь-Шаню... Але горе їм! Вороги зустрінуть собі на загибель безстрашні ряди наших одчайдушних воїнів... Доручаємо вас аллаху!

— Хай живе Мухаммед-воїн! Хай здравствує хорезм-шах, переможець невірних! — кричав натовп, пропускаючи шаха і його нарядних охоронців-кипчаків.— Ти один наш найкращий захист!

Розділ четвертий

ЗАХИСТ ВОЇНА — ВІСТРЯ ЙОГО МЕЧА

Виїхавши з Бухари, хорезм-шах Мухаммед раптом повернув коня і направив його не по великій дорозі на Самарканд, а на південь, у напрямі до Келіфа. Закутавши обличчя у шовкову шаль, він їхав мовчки то риссю, то навскач, і весь його почет, не відстаючи, слідував за ним. Зустрічні подорожні плигали з дороги набік, у канаву. Вони падали ниць і здивовано дивилися на тисячу вершників, які мчали, немовби гнані страшним Іблісом.

Даремно великий візир указував синові падишаха Джелаль ед-Діну, що государ, певно, помилився дорогою. Джелаль ед-Дін байдуже відповідав:

— Яке мені діло! Я слідую за батьком, хоча б падишах захотів стрибнути у вогненну пащу пекла.

— Що це за садиба? — раптом спитав хорезм-шах і спинив замиленого гнідого коня. Він указав канчуком на стіни із скошеними башточками, за якими височів ряд струнких високих тополь.

— Це мисливська садиба Тімур-Мелік-хана. Вона

славиться старим садом і винятковим звіринцем диких тварин.

— Я хочу оглянути все це! — сказав Мухаммед. — А чому я не бачу тут хороброго Тімур-Меліка?

— Того ж дня, як він одержав повеління стати на чолі гарнізону Ходжента, він туди поскакав.

— Затятий! Я не наказував йому квапитись. Тепер мені нудно без нього...

Охоронна сотня помчала вперед приготувати прийом. Мухаммед, стримуючи розгаряченого коня, ступою попрямував до садиби. Важкі ворота розчинилися. Слуги бігали по двору. Брязкаючи ключами, вони відчиняли вихідні двері на довгу терасу. Раби тягнули мішки з ячменем і оберемки сухого сіна. Джигіти помчали в найближче селище і повернулися, тримаючи поперек сідел одібраних баранів. Похідні куховари розвели багаття і стали готувати обід.

Шах піднявся по приставленій драбинці до легкої альтанки біля садової огорожі. За ним піднялись Джелаль ед-Дін і старий дворецький садиби.

З альтанки було видно сад, ще оголений, без листя. Кілька диких кіз лежало на лужку, гріючись на сонці, і біля них стояв на варті довгорогий гірський козел.

— Там далі, у глибині саду, є дві сім'ї кабанів з поросятами,— пояснив дворецький.— А в клітці тримаємо двох дуже лютих леопардів, недавно привезених з гір. Мій добрий господар Тімур-Мелік любить дивитися з цієї альтанки, як леопарди ганяються за кабанами і козами, і сам іноді спускається в сад на полювання. Він може наповал забити звіра стрілою, заздалегідь сказавши, в яке місце влучить.

— Іди! — сказав суворо шах. Він лишився вдвох із сином і заговорив півголосом.

— Я стривожений. Гінці прибули одразу з трьох боків. Чорні хмари насуваються звідусіль.

— На те й війна! — зауважив байдуже Джелаль ед-Дін.

— Перший гонець доповів, що рудий тигр Чингіз-хан оволодів Отраром, схопив Інальчик Каїр-хана і, щоб насититися помстою, наказав залити розтопленим сріблом йому очі і вуха. Тепер Чингіз-хан рушив сюди і шукає мене.

— Нехай прийде! Його ми і ждемо.

— Ти навіть у грозу жахливих лихоліть залишаєшся безтурботним!

— У нас стільки війська, що нема чого втрачати надію.

— Другий гонець прибув з півдня. Запевняє, що бачили роз'їзди татар.

— Який-небудь невеличкий загін. Тепер, ранньою весною, велике військо полягло б на засипаних снігом перевалах.

— Але, спустившися з гір, татари відріжуть нам шлях відступу в напрямі Індії.

— А навіщо нам туди відступати?

— Ще є донесення. Монгольські роз'їзди вже помічено в пісках Кзил-Куму.

— У піски послано заслоном загін туркменів у десять тисяч коней.

— Ті туркмени не стримають монголів.

— Якщо це так, то Чінгіз-хан може з'явитися перед ворітьми Бухари у найближчі дні. Будемо готуватись до цього.

— Може, червонобородий звір уже підкрадається до Бухари, його загони нишпорять навколо, розшукуючи нас. Треба швидше виходити звідси!..— бурмотів Мухаммед і озирався, немовби чекаючи нападу з кущів саду.

Джелаль ед-Дін мовчав.

— Чому ж ти не відповідаєш?

— Ти вважаєш мене божевільним. Що ж я можу ще сказати?

— Я наказую тобі говорити.

— Тоді я скажу, а ти можеш мене помилувати або стяти голову. Якщо проклятий Чінгіз-хан іде сюди, то наші війська повинні не ховатися за високими стінами міст, а шукати його. Я б вигнав у поле всіх кипчацьких ханів, хоробрих, коли треба здирати шкуру з покірних селян, але тремтливих, як листя, у цей суворий час війни. Я б їм заборонив під загрозою смерті входити у ворота міста. Захист воїна — вістря його меча і баский кінь. Рудий тигр іде сюди? Тим краще. Значить, ми вже знаємо його шлях. Треба повернути коней і йти по його слідах, кусати його п'яти, ставати перешкодою на його шляху, нападати з усіх боків, убивати його верблюдів і виривати з м'ясом клапті його рудої шкури. Яка користь від того,

що в Самарканді за стінами сховалося сто тисяч вершників? Вони тільки жеруть баранів, а їхні благородні коні застоюються...

— Ти осуджуєш накази твого батька? Я давно це помітив. Ти хочеш моєї загибелі.

Джелаль ед-Дін опустив очі, і голос його звучав сумно:

— Це не так. Я не залишу тебе у важкі часи, коли хитається всесвіт. Але я клянусь пам'яттю твого любимого Іскендера, я безумець, що так покірно і нерішуче поводжусь. До чого все твоє величезне військо, коли воно не стоїть бойовим табором, коли воно не готове кинутися на ворога за помахом твоєї руки! До чого високі стіни, якщо за ними ховаються не дружини і діти наші, а озброєні силачі, що переховуються під ковдрами тремтячих жінок! Ти можеш скарати мене, але зроби, як я кажу. Батьку, поїдемо в Самарканд і вирушимо...

— Тільки в Іран або в Індію!..

— Ні! Нам залишаються на вибір тільки два рішення: мужність боротьби або ганебна смерть у вигнанні. Ми з військом вийдемо у відкрите поле, щоб зчепитися з татарами... Ми будемо стрімливі, як удар блискавки, і невловимі, як нічні тіні... Ти прославишся як великий полководець! Не барися, дій!

— Ти не полководець,— сказав велично шах, піднявши палець, прикрашений алмазним перснем,— ти хоробрий джигіт, ти можеш бути начальником навіть кількох тисяч джигітів, які, мов шалені, налітають на ворога... А я не можу поводитись, як хоробрий, але безумний джигіт. Я повинен усе продумати, усе передбачити. Я вирішив інакше. Я з тобою вирушу до Келіфа, де буду охороняти переправу через ріку Джейхун.

— А нашу рідну країну покинеш? Тоді народ буде правий, посилаючи прокляття всьому родові хорезм-шахів за те, що ми вміли тільки здирати з нього податки, а в день небезпеки покинули його на поталу татарам!

— В Ірані я зберу величезне свіже військо.

— Ні, падишах! Тепер слід діяти тими силами, які у тебе в руках. Пізно навчати інше військо, коли твоє залишається без вождя, сховавшись за стінами. Військо готують двадцять років для того, щоб одержати перемогу в один день. Їдьмо в Самарканд! Я битимусь простим джигітом поруч тебе!..

— Ні, ні! Наказую тобі вирушати до Балха і збирати там нове військо. Щастя покинуло мене...

— Щастя? — вигукнув з люттю Джелаль ед-Дін. — Що таке щастя? Хіба щастя може покинути сміливого? Не можна втікати від щастя! Треба гнатися за ним, наздоганяти його, хапати за волосся і підгинати під своє коліно... Ось як домагаються щастя!..

— Досить! Ти назавжди лишишся навіженим джигітом! Ти не зможеш врятувати від загибелі великий Хорезм...

Хорезм-шах кваппливо спустився з альтанки і, задихаючись, швидко попрямував до тераси будинку, де були розстелені килими з багатим достарханом. Там, помолившись, шах почав їсти, розпитуючи про шляхи, переправи, і, не докінчивши обіду, наказав подавати коней.

Розділ п'ятий

НЕВГАМОВНИЙ ТІМУР-МЕЛІК

В Отрарі Чингіз-хан залишив синів Угедея і Джагатая з частиною війська і сказав їм:

— Ви будете облягати місто Отрар, доки не захопите живцем начальника Інальчик Каїр-хана. Притягніть його до мене на ланцюгу. Я сам визначу зухвалому нечувану страту.

Старшому синові Джучі він наказав взяти міста Дженд і Енгікент. Решту частин свого війська каган направив у різні боки.

Алак-нойона з п'ятьма тисячами вершників Чингізхан послав до міста Бенакет, де стояв загін кипчаків. Після трьох днів облоги жителі вислали стариків і просили пощади. Алак-нойон наказав, щоб усі чоловіки вийшли з міста і вишикувалися в полі — окремо воїни, окремо ремісники і інший народ. Коли воїни склали у вказаному місті свою зброю і відійшли, монголи всіх їх перебили булавами, мечами і стрілами. А з решти полонених монголи одібрали найсильніших юнаків, поділили їх по тисячах, сотнях і десятках, поставили над ними своїх начальників і погнали далі, як худобу, щоб вони ламали стіни обложених і першими йшли на приступ.

У дорозі до них приєднались інші монгольські й союзні загони, так що в Алак-нойона зібралося близько вісімдесяти тисяч воїнів. Вони підійшли до міста Ходжент, яке омивається швидкою і багатоводною рікою Сейхуном. Мешканці міста покладали свої надії на неприступність старовинних високих стін і відмовились здатися.

Начальником військ міста недавно було призначено Тімура-Меліка, обізнаного у військових справах, відомого сміливістю, впертістю і прямотою. Він встиг спорудити високу фортецю на острові посеред Сейхуну, в тому місці, де ріка розходиться на дві протоки, і склав там запаси зброї і їжі.

Коли прибули монголи і пригнали захоплених полонених, то під ударами канчуків і мечів мусульмани подерлися штурмувати стіни Ходжента. Жителі його, не бажаючи битися з братами свого народу, вирішили припинити захист.

Тімур-Мелік з тисячею відважних джигітів переплив річку, захопив усі судна і закріпився на острові. А жителі Ходжента вислали до монголів знатних людей з благанням про пощаду і відчинили ворота. Монголи вдерлися і враз розграбували місто.

Монголи обстрілювали фортецю на острові з метальних машин, але каміння і стріли до укріплень не долітали. Тоді монголи вигнали з Ходжента всіх юнаків і, приєднавши до них полонених з Банакета й інших селищ, зібрали на обох берегах річки близько п'ятдесяти тисяч чоловік. Поділивши їх на десятки і сотні, монголи ганяли їх за три фарсахи[1] до найближчої гори і примушували таскати звідти каміння, щоб загородити річку греблею.

Тімур-Мелік тимчасом приготував дванадцять плотів, закритих зверху для захисту від вогню мокрими повстинами з глиною. По боках були залишені прорізи для стрільби. Щодня на світанку він посилав у кожний бік річки по шість плотів, і воїни його одчайдушно билися з монголами, а монгольські стріли з горючою сумішшю їхнім плотам не шкодили.

Ночами Тімур-Мелік організовував вилазки, зненацька

---

[1] Близько 21 км.

нападав на сонних монголів, так що монгольське військо постійно перебувало у тривозі.

Китайські інженери, що супроводжували монголів, спорудили нові, потужніші далекобійні машини. Катапульти, що викидали камені і великі стріли, почали завдавати сильних втрат воїнам Тімур-Меліка. Побачивши, що справи його стають безнадійними, Тімур-Малік темної ночі приготував сімдесят суден і плотів, склав на них пожитки і посадив воїнів. Раптом на всіх суднах запалали багаття і факели, і вогняним потоком вони понеслися вниз по річці, підхоплені її бурхливою течією.

Монгольське військо погналося за ними по обох берегах. Тімур-Мелік скеровував човни і плоти туди, де показувались монголи. Стрільбою з луків він одганяв їх і гнав судна далі. Припливши до Бенакета і одним ударом перервавши ланцюг, який монголи протягнули через ріку, судна і плоти понеслися далі.

Побоюючись, що на річці є ще сильніші перешкоди, Тімур-Мелік, помітивши поблизу Бар-Халигкента великі табуни, причалив до берега, посадив воїнів на коней і поскакав у степ; монголи його переслідували. Воїнам Тімур-Меліка доводилося спинятись, битись, відганяти монголів і потім знову пробиватися вперед.

Ніхто не хотів здаватися, і тільки небагато хто врятувався, прослизнувши вночі між монгольськими таборами. Тімур-Мелік залишився з кількома воїнами, але все ще відбивався і прямував усе далі в степ, покладаючись на міць свого коня.

Коли останні супутники Тімура-Меліка були забиті, а в сагайдаку його залишилося всього три стріли, за ним гналося вже тільки троє монголів. Стрілою він влучив в око одному монголові і кинувся на решту. Ті повернули коней і поскакали геть.

Тімур-Мелік з двома стрілами у сагайдаку дістався до криниці в пісках, де стояли туркмени з загону Кара-Кончара. Вони дали свіжого коня, і на ньому Тімур-Мелік доїхав до Хорезму, де знову зайнявся готуванням до дальшої війни з Чингіз-ханом.

Розділ шостий

МОНГОЛИ ЙДУТЬ ЧЕРЕЗ ПІСКИ

Цей проклятий народ їздить так швидко, що ніхто не повірить, якщо сам не побачить.

(Клавіго, XV ст.).

У той час, коли в Отрарі димилися руїни спалених будівель і упертий Інальчик-хан, засівши в фортечній цитаделі, завзято відбивався од монголів, які видиралися на стіни, Чингіз-хан, розгорнувши дев'ятихвостий білий прапор, наказав своїм загонам бути готовими до виступу.

Чингіз-хан викликав синів і головних воєначальників. Усі сиділи кільцем на великій повстині. Кожний уже одержав наказ, в який бік і на яке місто йому вирушати, але ніхто не наважувався спитати у грізного владики, в який бік помчить його білий прапор.

— За моєї відсутності,— сказав Чингіз-хан,— військо очолюватиме обережний Бугурджі-нойон. Передові загони поведе стрімливий у наскоках Джебе-йонон і досвідчений у засадах Субудай. Не смійте на полях топтати хліб, а то нічим буде годувати наших коней. Ми зустрінемо шаха Мухаммеда на рівнині між Бухарою і Самаркандом. Ми нападемо на нього з трьох боків. Знищивши головне військо хорезм-шаха, я стану повелителем усіх мусульманських країн.

Випивши кумису і зробивши потім узливання духові — заступникові воїнів Сульде, що пробуває в білому прапорі, Чингіз-хан сів на коня, і військо рушило в похід. Одні загони пішли вздовж ріки Сейхун вверх по течії, інші вниз, а Чингіз-хан караванними стежками заглибився у піски Кзил-Кумів.

Удень лютневе сонце сліпуче сяяло і пригрівало, вночі калюжі замерзали і тверділа звивиста по глинистих такирах[1] вузька стежка. Військо посувалося безшумно, не було чути ржання коней, брязкоту зброї, ніхто не наважувався заспівати пісню. Загони трималися близько один до одного. Зупинки влаштовувалися короткі, і воїни засинали на землі, біля передніх копит коней.

Вночі спереду гасали розвідники з палаючими факелами. Вони видиралися на горби, подаючи вогнями

[1] *Такири* — не засипані пісками глинисті місця.

сигнали, щоб загони не збилися з дороги і не перемішались. Розповідали, що серед ворожих мусульманських військ відзначаються туркменські вершники на швидких довгоногих конях. Вони вилітають барсами з-за горбів, врізаються в ряди, зчинюють переполох і так само швидко зникають, волочачи на арканах полонених.

Спочатку монголи гадали, що їхнє військо рушило через пустелю прямо до Гурганджа, головної столиці Хорезму. Але через два дні дороги, коли каламутні води Сейхуну залишилися позаду, а сонце вранці сходило не за спиною, а ліворуч, усі зрозуміли, що голови коней повернуті не на захід, а на південь, до славних міст Самарканда і Бухари.

Чингіз-хан їхав усередині війська на яснорудому іноходці з чорними міцними ногами і чорним ременем уздовж спини. Все військо йшло прискореною тропотою «аяном» (або «вовчою ходою», як називають таку ходу татари). Великий каган сидів на коні незворушний і непроникний, тримаючи лівою рукою попущене повіддя; його очі були примружені, розплющувалися зрідка тонкі щілинки, і не можна було зрозуміти: чи дрімає він на ходу, чи думає свої думи, чи крізь щілинки пильно оглядає і близьке і далеке, все помічаючи і нічого не забуваючи.

У цьому поході Чингіз-хан не допускав ніякого зволікання; юрти йому не ставили, і він спав на згорненій повстині. Перед сном він знімав шкіряний шолом і покривав сиву голову шапкою з навушниками, підбитою чорним соболем. Він дрімав, а біля нього невідступно сиділо четверо вірних охоронців, оберігаючи кагана повстиною од вітру, дощу чи снігу.

Розділ сьомий

В ОБЛОЖЕНІЙ БУХАРІ

> У той час, коли потрібна суворість, м'якість недоречна. М'якістю не зробиш ворога другом, а тільки збільшиш його домагання.
>
> *(Сааді, XIII ст.).*

Цілий день дервіш Хаджі Рахім, хлопчик Туган і Курбан-Кизик блукали по Бухарі, марно розшукуючи собі місце для нічлігу. Надвечір починали з грюкотом

зачинятися двері крамниць, народ поспішно розходився і зникав з вулиць, ховаючись за високими глухими стінами. Даремно троє подорожніх просили дати їм притулок на ніч, вони чули одну відповідь:

— У нас уже повно гостей, шукайте далі!

Зачинились і постоялі двори і ашхани [1], де господарі вимагали жменю дирхемів тільки за право переночувати у тісноті, сидячи серед натовпу біженців. А наглядачі за порядком і моральністю, «раїси», разом з сторожами, озброєними довгими палицями, обходили вулиці, загрожуючи кинути до «підвалу кари» підозрілих людей, які пробираються по вулицях з безчесною метою.

Нарешті в глибині вузького переулка, де біля кріпосної стіни притулились напівзруйновані хатини, Курбан-Кизик запропонував видертися на плоский дах будинку і там сховатися серед вороха соломи і хворосту. Він виліз перший і допоміг видертися своїм супутникам. Там вони причаїлися, притулившись один до одного й укрившись широким плащем дервіша.

Вночі їх проймав холодний вітер, засипаючи сніговою порошею. Місто довго ще гуділо, поволі завмираючи, доки, нарешті, зовсім не затихло. Тепер було чути тільки тріскачки нічних сторожів і гавкіт сторожових собак, які перекликалися в різних кінцях міста.

Другого дня, коли азанчі [2] проспівали з височини тонких мінаретів заклики до ранкової молитви, троє друзів піднялися на високу стіну міста, куди поспішали збуджені, перелякані мешканці.

На рівнині перед східними ворітьми, на самотньому бугрі, вирізнявся небачений великий жовтий намет. Навколо намету пересувалися густі маси вершників. Окремими загонами вони проносилися по полях, огинаючи стіни міста. Вони мали незвичний для бухарців вигляд: маленькі коні неслися навскач з швидкістю оскаженілих кабанів, легко повертали вбік і раптом спинялися, щоб знову мчати в новому напрямку. Металічні шоломи і залізні пластинки на грудях воїнів блищали в промінні сонця, що пробивалося крізь хмари куряви. Нові загони

[1] *Ашхана* — харчевня.

[2] *Азанчі* або *муедзин* — мулла, який з вершини мінарета закликає мусульман на молитву.

вершників гнали багатотисячний натовп селян з кетменями і жердинами на плечах.

— Хто ці дивні люди на маленьких конях? — спитав Курбан-Кизик.

— Чого запитуєш? — сказав похмурий воїн, стукнувши об землю списом.— Хіба не бачиш, що це не наші, не мусульмани. Це прийшли вони, яджуджі і маджуджі, яких люди звуть «татарами». А в цьому жовтому наметі сидить і посміхається, дивлячись на нас, їхній головний хан,— хай вразить його аллах!

Курбан-Кизик вигукнув:

— Ворота міста зачинені! Тепер мене не випустять! Що робитимуть мої бідні діти? Мені доведеться, можливо, просидіти тут цілий рік!

По стіні йшов поважний начальник — хаджиб, у сталевому шоломі і сріблястій кольчузі. Курбан, склавши руки на грудях, підбіг до нього і, поцілувавши край одягу, сказав:

— Великий бек-джигіт Інаньч-хан, чи пізнає́ш ти мене? Я твій наймит, орендар Курбан-Кизик! Салям тобі!

— Чому ж ти тут, а не в своїй сотні?

— З наказу падишаха я прийшов пішки до Бухари битися з невірними. В дорозі у мене вкрали мою кобилу,— хай уб'є аллах злодія блискавкою! А тут я ходжу аж два дні, щоб знайти того сотника, який буде моїм начальником. Але ніхто не хоче навіть говорити зі мною. Якщо нікому немає діла до воїна, який прийшов віддати життя за падишаха, то хто ж буде битися з цими яджуджами?

— Я радий чути такі доблесні слова, мій Курбан-Кизик, — сказав Інаньч-хан. — Я бачу — в тебе сильні руки і горб на спині від невтомної роботи в полі. Ти можеш на війні стати великим богатирем. Я беру тебе до мого загону. Іди за мною.

Так розлучився Курбан з дервішем і його супутником Туганом.

Ідучи за Інаньч-ханом, Курбан прийшов на майдан, де стояли на припоні коні, диміли багаття, в казанах варився рис і доносився аромат баранячого сала. «Тут не тільки женуть людей на забій, але ж і годують їх», зрадів Курбан.

— Ойє, чауш[1] Ораз! — гукнув Інаньч-хан, звертаючись до високого похмурого туркмена з чорною бородою, який схилився, побачивши свого начальника.— Ось вступає під твоє начальство сміливий воїн Курбан-Кизик. Він добре працював на ниві, буде добрим джигітом і на війні.

— Посадити його на коня чи він буде битися пішим?

— Ти даси йому шаблю, коня і все інше, що буде потрібне. Аллах вам підмога! — і Інаньч-хан пішов собі.

Чауш Ораз був начальником десяти вершників. Усі вони сиділи навколо багаття. Один, з великою дерев'яною ложкою в руці, на привітання Курбана відповів:

— Добре, що ти приніс такого великого списа. У мене невистачає дров для плова. — І він взяв важкого списа Курбана, розрубав сокирою на дрібні куски і підкинув їх у багаття.

— Оце буде твій кінь,— сказав Ораз і підвів Курбана до рослого сивого жеребця, прив'язаного осторонь від інших коней. — Він дуже гарячий, і ти не підходь до нього з хвоста — заб'є! — а тільки з боку голови і одразу хапай за повід. Але він до тебе звикне. Одне погано — кінь не тримається в строю і летить уперед, особливо під час скачки. Тому ти не попускай повіддя, а то в бою він тебе занесе просто до татар.

Курбан з острахом підійшов до коня, який, побачивши його, прищулив вуха, вищирив зуби і підкинув задом. «Аллах мені підмога», подумав Курбан і повернувся до багаття. Ораз дав йому стару велику шаблю, жовті стоптані верхові чоботи і запросив взяти участь у вечері. Тут Курбан відчув, що він справді став воїном-джигітом, як і інші.

Надвечір всі воїни дали коням вдосталь ячменю і насипали його ще в сакви. Те саме зробив і Курбан.

— Зараз почнеться гаряча робота! — сказав чауш Ораз і крикнув: — По конях!

Усі сіли на коней. Курбан ледве видерся на свого неспокійного жеребця і разом з іншими вирушив у путь вузькими вулицями Бухари.

— Буде вилазка,— сказав один джигіт.— Чи багато нас повернеться?

---

[1] *Чауш* — воїн.

Біля міських воріт загін зупинився. Тут був майдан, куди стали прибувати інші загони, і всього набралося близько п'яти тисяч вершників.

Начальники окремих загонів під'їхали до Інаньч-хана, і він дав їм такі вказівки:

— Ми кинемося на жовтий намет, де сидить головний татарський каган. Рубайте всіх! Полонених не брати! Ми зробимо переполох у татарському таборі, а інші наші війська легко впораються з язичниками. Сміливим аллах підмога!

Важкі обковані ворота розчинились, і вершники почали виїжджати з міста. Коли Курбан опинився в полі, він бачив у сутінках лише тіні джигітів, що їхали спереду, а вдалині незліченні вогні татарського табору. Коні перейшли на рись, потім, прискорюючи ходу, понеслися навскач. Сивий жеребець, якого Курбан намагався стримувати, помчав, закусивши вудила, і легко став усіх обганяти.

П'ять тисяч вершників нестримною лавиною мчали на татарський табір і з страшним ревом вдерлися в ряди багать, відкидаючи людей, стрибаючи через розкидані в'юки і сідла.

Татари, скочивши на коней, розбіглися на всі боки. Курбан проносився між вершниками, з криком розмахуючи важкою старою шаблею; він когось ударив, когось збив з ніг і все хотів доскакати до жовтого намету головного татарського хана.

Але раптом він помітив, що увесь його загін повернув, не став переслідувати татар, а помчав убік. Його сивий кінь кинувся слідом за іншими вершниками, і Курбан молився аллахові тільки про те, щоб разом з конем не звалитися в канаву.

Коні мчали довго, потім, стримуючи біг, поступово перейшли на ступу; загін посувався великим шляхом, що вів од Бухари на захід.

Вершники їхали спокійно всю ніч. Вранці Інаньч-хан оголосив зупинку.

— Ми дамо перепочинок коням, потім доїдемо до ріки Джейхун, переправимось і рушимо на з'єднання з військами хорезм-шаха.

Раптом почувся гомін і одчайдушні зойки — вдалині показалися татари. З жахливим виттям вони мчали на відпочиваючий табір. Бухарські вершники ледве встигли

скочити на коней і, втративши мужність, кинулися геть без бою, цим готуючи собі загибель. Майже весь загін був знищений татарами.

Поет сказав: «Хто живе у страху перед смертю, того вона все одно спостигне, хоча б він намагався видертися від неї навіть на небеса!»

Розділ восьмий

БУХАРА ЗДАЛАСЯ БЕЗ БОЮ

Хто не захищає відважно зброєю своєї водойми, у того вона буде зруйнована. Хто на інших не нападає,— зазнає приниження.

(Арабське прислів'я).

Коли п'ять тисяч воїнів Інаньч-хана замість захисту «благородної Бухари» замінили військову доблесть на ганьбу втечі, у головній мечеті міста зібралися найзнатніші жителі з беків, імамів, учених улемів і найбагатших купців. Вони довго радилися і вирішили:

— Схилена голова легше збереже своє життя, ніж непокірна. Тому підемо на службу до Чингіз-хана.

— Люди — скрізь люди! Хан татарський,— говорили вони,— вислухає наші благання, виявить увагу до сивобородих і, напевне, поставиться милостиво до покірних жителів стародавнього міста, прославленого, як «ясна зірка на небесах освіти».

Одягнувши шовкові і парчеві халати, несучи на срібному підносі золоті ключі від одинадцяти воріт міста, беки, імами, улеми і купці натовпом вийшли з воріт і попрямували до жовтого намету. До них одразу ж під'їхав на коні головний перекладач кагана. Деякі з стариків пізнали його. Раніше це був багатий купець у Гурганджі Махмуд, прозваний Ялвач, прославлений як перекладач, тому що за час своїх довгих мандрів з караванами він вивчив багато іноземних мов.

Найзнатніший з стариків сказав:

— Стародавні стіни нашого міста такі міцні й високі, що взяти їх можна тільки після багаторічної облоги і надзвичайних зусиль. Тому, щоб врятувати населення від

кровопролиття і не завдати зайвого лиха і втрат хороброму війську великого падишаха Чингіз-хана, ми пропонуємо здати наше місто без бою, якщо монгольський володар дасть слово пощадити покірних.

— Підождіть! — сказав перекладач. Він не кваплячись поїхав до жовтого намету і, так само не кваплячись, повернувся до стариків, які тремтіли із страху.

— Слухайте, сивобороді, що сказав великий каган: «Фортеця і неприступність стін дорівнює мужності й силі її захисників. Якщо ви здаєтеся без бою, то наказую відчинити ворота і ждати».

Гордовиті знатні старики схопили себе за бороди і, похитавши головою, глянули один на одного. З зніяковілим серцем вони повернулися до міста, не передбачаючи, яких випробувань зазнають тепер його жителі.

Древні стіни Бухари були такі високі й міцні, що багато місяців могли б охороняти його мирне населення. Але в цей день було чути лише голос малодушних, а тих, хто вимагав боротьби, називали божевільними.

Начальник оборони і воїни, що лишилися з ним, прокляли імамів і знатних стариків, які віддали невірним ключі од воріт міста, і вирішили битися до останнього подиху. Вони замкнулись у невеличкій фортеці, що височіла посеред Шахристана.

Всі одинадцять воріт міста розчинились одночасно, і тисячі татар почали швидко в'їжджати у вузенькі вулиці. Вони посувалися в цілковитому порядку, і різні загони займали окремі квартали.

Жителі, видершись на плоскі дахи, з страхом дивилися на безбородих воїнів, що сиділи на низькорослих конях з довгими гривами. Цілковита тиша охопила місто. Лише жовті вузькоморді собаки, з скуйовдженою шерстю й червоними очима, люто стрибали з даху на дах, захлинаючись несамовитим гавканням, відчуваючи гострий сморід прибулих невідомих людей.

Коли монгольські воїни проникли у всі головні вулиці, з'явився на білих конях загін охоронців, покритих, як і їхні коні, до самих колін залізними латами.

Серед добірної тисячі показався і він, володар Сходу, який вилетів з пісків Кзил-Кумів, як стовп вогню. Спереду їхав богатирського вигляду монгол, тримаючи великий білий прапор з дев'ятьма тріпотливими хвостами.

За ним двоє вершників вели неосідланого білого коня з чорними вогняними очима. А далі їхав слідом великий каган, у довгому чорному одягу, на буланому широкогрудому коні з простою шкіряною збруєю.

Чингіз-хан їхав похмурий, великий, сутулий, підперезаний шкіряним поясом, на якому висіла злегка вигнута шабля у чорних піхвах. Чорний шолом з назатильником, сталева стрілка, опущена над переніссям, нерухоме темне обличчя з довгою сивіючою бородою і напівзаплющені очі — все це було незвичне і не схоже на колишню яскраву пишність залитих золотом і сяючих самоцвітами хорезм-шахів.

Чингіз-хан прибув на головний майдан, де з трьох боків прямими рядами вишикувались вершники його охорони, що не підпускали напираючий натовп. На східцях високої мечеті стояли вищі духовні і судові особи і найзнатніші жителі міста.

Коли монгольський владика наблизився до мечеті, весь натовп повалився на землю до копит буланого коня, як звик це робити перед своїм падишахом. Лише кілька старих улемів стояли прямо, склавши руки на животі, звільнені своєю вченістю від обов'язків падати ниць перед владикою.

— Хай живе падишах Чингіз-хан! Хай здравствує сонце Сходу! — тонким пронизливим голосом зарепетував один старик, і весь натовп безладним хором підхопив цей крик.

Чингіз-хан, примруживши око, зміряв поглядом високу арку мечеті і, стьобнувши канчуком, направив свого коня вверх по кам'яних сходах.

— Це високий будинок правителя міста? — спитав каган.

— Ні, це будинок бога,— відповіли імами.

Оточений охоронцями, Чингіз-хан проїхав усередину мечеті по коштовних килимах і зійшов з коня біля величезної книги корана, розгорнутої на кам'яній підставці вище людського зросту. Разом з молодшим сином, Тулі-ханом, каган піднявся на кілька східців мембера, звідки імами звичайно читають проповіді. Старики у білих і зелених чалмах товпилися перед ним і розширеними очима вдивлялися в нерухоме обличчя з рудою жорсткою бородою, чекаючи від страшного винищувача народів або милості, або великого гніву.

Чингіз-хан підняв палець і показав ним на чалму одного старого імама.

— Чому він нагортає на голову стільки тканини?

Перекладач спитав старика і пояснив каганові:

— Цей імам каже, що він ходив до Арабистану в Мекку помолитися богові і вклонитися гробниці пророка Мухаммеда. Тому він носить таку велику чалму.

— Нема чого для цього кудись ходити,— сказав Чингіз-хан.— Молитися богові можна скрізь.

Вражені імами, розкривши роти, мовчали. Чингіз-хан говорив далі:

— У вашого шаха гора злочинів. І я прийшов, як бич і кара неба, щоб його покарати. Наказуємо, щоб віднині ніхто не давав шахові Мухаммеду ні притулку, ні жменьки борошна.

Чингіз-хан піднявся ще на два східці і гукнув до своїх воїнів, що товпилися на дверях мечеті:

— Слухайте, мої непереможні воїни! Хліб з полів знято, і коням нашим пастися ніде. Але амбари тут повні хліба і відкриті для вас. Набивайте зерном животи ваших коней!

По всьому майдані пронеслися крики монголів:

— Амбари Бухари для нас відкриті! Великий каган наказує годувати хлібом наших коней.

Зійшовши з мембера, Чингіз-хан наказав:

— Нехай до кожного з цих стариків буде приставлено по одному багатуру, і вони, нічого не приховуючи, вкажуть усі багаті будинки, амбари з хлібом і крамниці з товарами. Переписувачі нехай від цих стариків дізнаються і запишуть імена всіх багатих торговців, і вони повернуть мені всі багатства, відібрані у моїх купців, яких перебили в Отрарі. Нехай багачі принесуть сюди їжу і питво, щоб мої воїни наїдались, раділи, співали і танцювали. Я сьогодні святкуватиму захоплення Бухари в оцьому домі мусульманського бога.

Старики з монгольськими воїнами вийшли і незабаром стали повертатися з верблюдами, навантаженими мідними казанами, мішками рису, баранячими тушами і глечиками, повними меду, масла і старого вина.

Розділ дев'ятий

«ДОБРЕ В СТЕПАХ КЕРУЛЕНУ!»

На майдані перед головною мечеттю задиміли багаття, в казанах зашкварчали баранячі курдюки, рис і накришене м'ясо.

Чингіз-хан сидів на шовкових подушках на високій площадці перед входом у мечеть. Біля нього товпилися воєначальники й охоронці. Осторонь бухарські музиканти і хор різноплемінних дівчат, приведених бухарськими стариками, грали на різних інструментах і вибивали дроб на бубнах і барабанах.

Найзнатніші імами й улеми вартували монгольських коней, підкидаючи їм оберемки сіна. Перекладач Чингіз-хана Махмуд-Ялвач сидів недалеко від кагана, насторожено стежачи за всім; позад нього троє переписувачів з колишніх його прикажчиків, сидячи на п'ятах, швидко писали на смужках кольорового паперу розпорядження чи пропуски крізь монгольські пости.

Монгол у довгій шубі до п'ят, обвішаний зброєю, пробрався крізь ряди присутніх і, нахилившись до вуха Махмуд-Ялвача, пробурмотів йому:

— Мій роз'їзд затримав двох людей: одного, подібного до шамана, у високому ковпаці, другого — хлопчика. Коли ми хотіли їх порішити, старший сказав по-нашому: «Не займай нас! Махмуд-Ялвач наш названий батько — аньда...» А що нам наказано шаманів і чаклунів щадити, та до того ще він твій «аньда», я наказав їх поки що не займати. Що накажеш з ними робити?

— Приведи їх сюди!..

Монгол привів Хаджі Рахіма і хлопчика Тугана.

Махмуд-Ялвач жестом руки наказав їм сісти на килим поруч з переписувачами.

Чингіз-хан ніколи, навіть на хмільному бенкеті, не втрачав ясності розуму і все підмічав. Він поглядом подав знак Махмуд-Ялвачу, і той підійшов.

— Що за люди?

— Коли, з твого наказу, я проїжджав через пустелю і мене поранили розбійники, оцей чоловік повернув мені життя. Хіба я не повинен потурбуватися про нього?

— Дозволяю тобі за це його звеличити. Поясни мені, чому у нього такий високий ковпак?

— Це мусульманський шукач знань і співак. Він уміє крутитися дзигою і говорити правду. Таких людей простий народ поважає і дає їм подарунки.

— Нехай він покрутиться переді мною дзигою. Подивлюсь, як танцюють мусульмани.

Махмуд-Ялвач повернувся до свого місця і сказав дервішу:

— Наш володар повелів, щоб ти йому показав, як танцюють вертляві дервіші. Ти знаєш, що, не виконавши волі Чингіз-хана, ти втратиш голову. Постарайся, а я гратиму тобі.

Хаджі Рахім поклав на килим сумку, миску, кяшкуль і посох. Він покірно вийшов на середину кола між палаючими багаттями. Він став так, як це роблять дервіші в Багдаді, розвів руки, права долоня пальцями вниз, а ліва рука долонею догори. Дервіш якийсь час чекав. Махмуд-Ялвач заграв на сопілці жалібну пісеньку, що переливалася то як схлипування дитини, то як тривожний крик іволги. Музиканти тихо били в бубни. Дервіш безшумно рушив по колу, линучи по старих кам'яних плитах, і водночас почав крутитися, спочатку поволі, потім дедалі прискорюючи темп; його довгий одяг роздувався пузирем. Чимраз жалібніше і тривожніше співала сопілка, то замовкаючи, коли гуділи самі бубни, то знову починаючи схлипувати.

Нарешті, дервіш швидко завертівся на одному місці, як дзига, і впав ницьма на долоні.

Нукери підвели його і поклали біля переписувачів. Чингіз-хан сказав:

— Дарую бухарському танцюристові чашу вина, щоб розум повернувся в його запаморочену голову. А все ж наші монгольські танцюристи плигають вище і пісні співають голосніше і веселіше. Тепер ми бажаємо послухати монгольських співаків.

На середину площадки перед каганом вийшло двоє монголів, один старий, другий молодий. Схрестивши ноги, вони сіли один проти одного. Молодий заспівав:

Рідні табуни свої згадавши,
Землю б'ють з іржанням кобилиці,
Рідних матерів своїх згадавши,
Сльози ллють із зойком молодиці.

Всі монголи, що сиділи навколо тісною стіною, хором підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Старий монгол в свою чергу заспівав:

Швидкість коней степових узнаєш,
    Як промчиш, мов вихор, по курганах,
Міць джигітів степових узнаєш,
    Як півсвіту пройдеш за каганом.

Знову всі монголи підхопили приспів:

Ох, мої ви скарби і слава!

Молодий співак продовжував:

Коли сядеш на коня швидкого,
    Враз наблизиш дальнії простори.
Коли знищиш ворога лихого,
    Прийде край і розбрату і горю.

Монголи знову повторили приспів, і старий монгол заспівав:

Кожен зна, хто бачив Чингіз-хана,—
    Світ не мав ще велетня такого,
Піднесемо ж славу Чингіз-хана
    І дарами й співом перемоги!

— Віддамо ж славу Чингіз-ханові! — вигукнули монголи.— І сьогодні будемо веселитися! — підтримав натовп. Усі засвистіли, загукали, заплескали у долоні.

В середину кола пробралися танцюристи і вишикувались у два ряди лицем в лице. Під спів монголів і удари бубнів вони почали танцювати на місці, наслідуючи ведмедів, перевалюючись, притупуючи і спритно стукаючи один одного підошвами. Разом вихопивши мечі, вони заходилися високо плигати, розмахуючи зброєю, блискаючи сталлю кинджалів у червоній заграві палаючих багать.

Чингіз-хан, зібравши у широку п'ятірню руду бороду, сидів нерухомий і безмовний з палаючими, як жар, немигаючими очима.

Танці і крики обірвались... Новий співак почав похмуру й урочисту пісню, улюблену пісню Чингіз-хана:

Згадаймо,
    Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
    Голубий Керулен!
Тричі по тридцять
    Монгольське військо
Втоптало в пил
    Непокірних племен.

Ми кинем народам
    Грозу і пломінь,
Посіємо смерть,
    Чингіз-хана сини.
Піски сорока
    Пустель за нами,
Кров'ю убитих
    Залиті вони.

«Рубайте, рубайте
    Старих і юних!
Над всесвітом знявся
    Монгольський аркан!»
Так велів, повелів
    У пожежах повсюдних
Рудобородий бич неба
    Батир Чингіз-хан.

Він сказав: «Вам роти
    Я цукром напхаю!
Обгорну животи
    Вам у шовк і парчу!
Все — моє! Все — моє!
    Я страху не знаю!
Я весь світ
    До сідла мого прикручу!»

Вперед, уперед,
    Швидконогії коні!
Вашу тінь
Обганяє народів страх...
Ми не припиним
    Стрімкої погоні,
Аж поки гарячих
    Коней не скупаєм
В Останньому морі,
    В незнаних краях...

Слухаючи улюблену пісню, Чингіз-хан похитувався і підспівував низьким хриплим голосом. З його очей витікали крупні сльози і скочувались по жорсткій рудій бороді. Він витер обличчя полою соболевої шуби і кинув у

бік співака золотий динар. Той спритно його спіймав і впав ниць, цілуючи землю. Чингіз-хан сказав:

— Після пісні про далекий Керулен мою печінку гризе печаль... Я хочу потішитись. Ойє, Махмуд-Ялвач! Накажи, щоб оці дівчата проспівали мені приємні пісні і мене розвеселили!

— Я знаю, які пісні ти, государю, любиш, і зараз поясню це співачкам...— Махмуд-Ялвач пройшов статечно і поважно до натовпу бухарських жінок і пошептався з ними. — Отже, — сказав він, — заспівайте таку пісню, щоб ви завили, немов вовчиці, які втратили малят, і нехай старики теж підвивають... Інакше ваш новий повелитель так розгнівається, що ви позбавитесь вашаго волосся разом з головами...

Жінки стали схлипувати, а Махмуд-Ялвач з гідністю повернувся на своє місце біля монгольського владики.

Перед хором дівчат виступив хлопчик у голубій чалмі і довгому смугастому халаті. Він обернувся до жінок і сказав: «Не бійтесь! Я заспіваю!» Він заспівав чистим і ніжним голосом. Пісня його була сумна і самотньо полинула по затихлому майдану під потріскування багать, форкання коней і глухий рокіт бубнів.

Край радості й пісень, прекрасний Гюлістан [1],
Пустелею ти став, твої сади в огні!
Загорнутий в хутро панує тут монгол...
Ти гинеш весь в крові, поранений Хорезм!

Хор дівчат жалібно простогнав приспів.

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
Нá-а! Нá-а! Нá-а!

А за дівчатами всі бухарські старики на майдані підхопили одчайдушним зойком:

О Хорезм! О Хорезм!

Хлопчик продовжував:

З гір снігових потік вливався в Зеравшан.
Дим чорний клубочивсь, померкли небеса.
Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
Батьки їх і брати — всі полягли в боях!

---

[1] *Гюлістан* — «країна троянд».

Знову хор дівчат повторив приспів:

Лиш чути тужний плач дітей і бранок-жон:
На́-а! На́-а! На́-а!

І знову всі бухарські старики одчайдушним зойком підхопили:

О Хорезм! О Хорезм!

Тільки один хорезмієць Махмуд-Ялвач сидів мовчки, скоса позираючи на стариків, холодний і насторожений.

— Що співає цей хлопчик? — спитав, ще схлипуючи, Чингіз-хан.— І чому так виють оці старики?

— Вони співають так, як ти любиш,— пояснив Махмуд-Ялвач.— У цій пісні оплакується загибель їхньої батьківщини. А всі старики стогнуть: «О Хорезм!» і плачуть, що колишня слава їхня пропала...

Темне обличчя Чингіз-хана зібралося в сітку зморщок, рот розтягнувся, наче посміхаючись. Він раптом зареготав, немов гавкав великий старий вовкодав, і заплескав величезними долонями по гладкому животі.

— Оце для мене весела пісня! Добре виє хлопчисько, немов плаче! Нехай плаче весь всесвіт, коли великий Чингіз-хан сміється!.. Коли я згинаю непокірну голову під моє коліно, я люблю дивитись, як мій ворог стогне і благає про пощаду, а сльози відчаю течуть по його змарнілих щоках... [1] Мені подобається така жалібна пісня! Хочу часто її слухати... Звідки цей хлопчисько?

— Це не хлопчик, а бухарська дівчина, Бент-Занкиджа. Вона вміє добре читати й писати і тому ходить у чалмі, пов'язаній так, як її носять учені переписувачі... Вона була переписувачкою книжок у шахського літописця.

— Така дівчина — рідкісна полонянка! Нехай вона завжди співає свою жалібну пісню на моїх бенкетах, і щоб усі мусульмани при цьому плакали, а я радів! Ми наказуємо всіх дівчат, взятих у Бухарі, роздати моїм воїнам, а цю дівчину возити всюди зі мною...

— Буде зроблено, великий!

Чингіз-хан підвівся. Монголи, які сиділи навколо, разом підвелись і вихлюпнули недопиті чаші на землю «на честь бога перемоги».

---

[1] Рашід ад-Дін.

— Я їду далі,— сказав Чингіз-хан.— Подайте мені коня. Таїр-хан залишиться в цьому місті намісником, і всі повинні йому підкорятись.

Освітлений загравою багать і блідим сяйвом півмісяця, Чингіз-хан сів на широкогрудого буланого коня. Охоронці побігли між багаттями до своїх коней, яких стерегли бухарські старики, і за кілька секунд ряд вершників, цокаючи копитами по кам'яних плитах, потягнувся через майдан, в'їжджаючи у темну вулицю.

КНИГА
ДРУГА

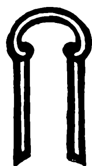

ІД МОНГОЛЬСЬКИМ КАНЧУКОМ

ЧАСТИНА ПЕРША

УРАГАН НАД ХОРЕЗМОМ

Розділ перший

ГОРЕ ТИМ, ЩО КИНУЛИ ЗБРОЮ!

Або ми розіб'ємо голову ворога об камінь, або він повісить наші тіла на міських стінах.

(Із стародавнього перського вірша).

У монгольському війську був порядок, встановлений Чингіз-ханом. Кожний вершник знав своє місце в десятку, і в сотні, і в тисячі; тисячі воїнів збирались у великі загони, підлеглі воєводам, які одержували особливі накази від начальника правого чи лівого крила війська, а то й від самого монгольського кагана.

В усі вулиці багатого, велелюдного міста Бухари швидко поскакали монгольські вершники. З ними були посередники з бухарських стариків і перекладачі-товмачі з мусульманських купців, що раніше торгували в монгольських кочовищах. Ці товмачі голосно оповіщали жителям, які з ляку поховалися в своїх будинках, про накази нових владик міста, а на перехрестях вулиць з'явились «караули» [1], що стежили за порядком.

Монгольський начальник міста Таїр-хан оселився в головній мечеті, куди, виконуючи наказ Чингіз-хана, були скликані бухарські старійшини. Вони подали докладні списки всіх багатих жителів міста, вказали потайні склади припасів, раніше заготовлені для війська хорезм-

---

[1] Слово *«караул»* запозичене від монгольського слова «харау» або «харагу», що значить: охорона, захист, застава.

шаха, а також і приватні склади, і крамниці з цінними товарами.

З усіх кінців міста потягнулись до головного майдану нав'ючені верблюди, коні й вози. Налякані жителі привозили мішки з зерном, купи тканин, одягу, килимів, цінний посуд та інші речі й продукти. Все це складалося в мечетях, і від усього майна виділялася третя частина для монгольського владики Чингіз-хана.

Жителів, здатних працювати, відправили засипати глибокий рів, що оточував цитадель, в якій заперся непокірний Іхтіар-Кушлу. Він із своїми воїнами вирішив не здаватись і битися до останнього подиху. Були серед захисників фортеці й інші хани, серед них богатир-монгол Гурхан, який втік від Чингіз-хана і перейшов на службу хорезм-шаха.

Монголи стежили, як працювали тисячі молодих і старих бухарців, закидаючи землею і колодами глибокий рів, і квапили їх. Через два дні вже можна було наблизитися до високих стін фортеці, на яких стояли озброєні захисники.

— Ми нашу роботу виконали швидко,— говорили бухарці.— Подивимося тепер, чи швидко зуміють монголи видертися на ці високі стіни.

З наказу монголів бухарські теслярі приготували багато довгих драбин. Тоді монголи накинулись на натовп, люто стьобаючи його канчуками.

— Чого ви ждете? На що дивитеся? Ставте драбини і лізьте на стіни.

Ніхто з бухарців не наважився підійти до стіни, звідки летіла цегла і лилась кипляча вода і смола.

Але монголи, вихопивши мечі, стиснули кіньми натовп непокірних бухарців і, нарешті, почали безжалісно бити їх по головах.

Бухарці кинулися вперед, затуляючись руками. Монголи продовжували їх рубати, відтинаючи пальці і долоні.

Товмачі умовляли натовп лізти на стіну.

Дехто з бухарців кричав:

— Лізти на стіну — смерть, стояти на місці — теж смерть! Полеземо на фортецю до своїх воїнів. Може, вони нас пожаліють і перестануть битися!

Бухарці взяли драбини, приставили їх до стін і почали видиратися наверх з криками:

— Ми мусульмани, як і ви! Покладіть зброю і здавайтесь!

Воїни, які були наверху, підпускали близько тих, що підіймалися, потім збивали їх камінням і колодами, відкидали драбини. Вони відповідали:

— Ви боягузливі собаки! Повертайте назад, бийте монголів! Дивіться, як ми всі вмираємо джахідами [1], а не здаємось! Не підкоряйтеся ворогам!

Монгольський богатир Гурхан, який стояв на стіні і кидав важке каміння, кричав:

— Чому монголи ховаються за спини цих покірних баранів? Нехай вони перші покажуть свою хоробрість! А куди сховався кислолиций старик Чингіз-хан, рудий пес, пожирач немовлят?

І Гурхан одчайдушно бився шаблею, а коли вона зламалася, то сокирою, скидаючи тих, що видиралися, поки монголи не прошили його стрілами.

Тимчасом монголи присунули китайські метальні машини. Вони кидали у фортецю великі палаючі стріли, обгорнуті паклею та смолою, і горшки з запалювальною рідиною. У фортеці спалахнули пожежі.

Облога цитаделі тривала дванадцять днів. Нарешті, перебивши майже всіх захисників, монголи вдерлися до фортеці і схопили небагатьох уцілілих, укритих ранами і обпалених. Монголи здивувалися, дізнавшись, що всього чотириста чоловік захищали цитадель від великого монгольського війська. Ці люди загинули, але не скорились. Коли б усі жителі так само стійко захищалися на високих міцних стінах міста, монголам не вдалося б узяти стару Бухару ні за півроку, ні за рік, і бухарці не зазнали б тієї жахливої долі, яку вони самі собі уготовили.

Коли городяни Бухари привезли монголам свої дари, наповнивши ними мечеті, надійшов новий наказ:

«Усі жителі разом з жінками й дітьми повинні вийти з міста в поле, залишивши вдома все майно і не маючи з собою нічого, крім одягу!»

Товмачі-перекладачі їм пояснили:

---

[1] *Джахід* — безстрашний, який гине у битві за віру.

— Ні про що не турбуйтеся, скрізь стоять вартові. Ваше майно буде пильно охоронятися. Цей вихід у поле потрібен, щоб перелічити, переписати всіх жителів і правильно оподаткувати їх. А хто ухилиться від наказу і залишиться в місті, буде забитий на тому місці, де його знайдуть.

Зранку цілі юрби бухарців вирушили з міста. Батьки вели за руки дітей, жінки несли немовлят, навіть дряхлі старики і старухи, які роками не виповзали з своїх закутків, поплентались, чіпляючись одне за одного.

Монгольські роз'їзди гасали по всіх вулицях, стукали у ворота й кричали:

— Дер-халь! Хош-халь! [1]

Жителі виходили з одинадцяти воріт і розташовувались у полі кільцем, оперезавши все місто. Назад варта нікого не впускала.

Тоді стало ясно, як багато жителів жило в «благородній Бухарі», — бухарців було вдвічі-втричі більше, ніж монголів.

Спершу монголи разом з перекладачами об'їжджали жителів, запитуючи, хто з них ремісник і яке майстерство знає. Таких досвідчених ремісників вони виділяли в окремий натовп. Потім були відібрані молоді й дужі чоловіки й оточені вершниками.

Нарешті, монголи почали відбирати вродливих жінок, дівчат і дітей і виводити їх з натовпу. Тут усі зрозуміли, що вони розлучаються з своїми рідними і, мабуть, назавжди. Зчинився крик і голосіння, і полилися сльози розпачу.

Як м'ясники на базарі байдуже відбирають мукаючих корів чи жалібно мекаючих кіз і женуть їх ударами на бойню, так і нові хазяїни Бухари били канчуками непокірних, накидали їм на шию аркани і, погнавши коня, виривали з натовпу.

Жах перед монголами був такий великий, що бухарці навіть не чинили опору.

Деякі чоловіки й батьки, бачачи, як монголи волочать у пилюці дочку чи дружину, кидалися до них, збожеволівши від горя, і намагалися врятувати близьку людину. Але монголи топтали їх кіньми або, уда-

---

[1] *Дер-халь! Хош-халь!* — Миттю! Жвавіше!

ривши по голові палкою з залізним ядром, збивали з ніг.

Серед натовпу бухарців, вигнаних з міста, були також учені, що довгі роки проводили в медресе, де вони передавали учням свої великі знання. Двоє таких учених стояли в натовпі і жахались, бачачи навколо нелюдські насильства.

— Ці язичники грабують мечеті, копита їхніх коней топчуть сторінки мудрих книг. Вони викрадають і душать немовлят, гвалтують дівчат на очах у батьків, — сказав перший. — Хіба я можу це стерпіти?

Другий вчений, найвидатніший у місті Рукн ед-Дін Імам-Заде, відповів:

— Мовчи! Мчить вітер аллахового гніву! Соломі, яку розвіває вітер, нема чого говорити!

Однак недовго старий Рукн ед-Дін міг зберегти спокій і покірність. Бачачи, як жорстоко монголи поводяться з жінками, Рукн ед-Дін та його син заступилися за них і тут-таки були забиті. Те саме довелося зазнати багатьом іншим: бачачи ганьбу і приниження своїх родин, вони кидалися, щоб обороняти їх, і падали від смертельних ударів монголів.

Це був жахливий день, коли чулися тільки крики, стогони вмираючих і плач жінок і дітей, що назавжди розлучалися з своїми батьками, чоловіками й братами. Чоловіки були безсилі будь-чим допомогти і пригадували слова поета: «Хто не захотів міцно тримати чорну рукоятку меча, на того повернеться гострий клинок його».

Монголи вернулись у покинуті населенням безлюдні вулиці. Коли вони розбрелися по домівках і в'ючили на коней награбовані речі, місто зайнялося одразу з усіх кінців. Вогняні язики і чорний дим здійнялися над стародавньою Бухарою, заславши сонце. Будівлі були нетривкі, з дерева та глини, і місто швидко обернулось на величезне багаття. Збереглися від зруйнування лише головна мечеть і стіни деяких палаців, збудованих із цегли.

Монголи, рятуючись від бурхливого вогню, помчали з міста, кидаючи награбоване. На багато років місто лишилось у вигляді купи закурених руїн, де переховувалися самі лише сови й шакали.

Розділ другий

СТАРІЙШИНИ САМАРКАНДА ЗРАДИЛИ МІСТО

Все — жертва вашої розпусти
і розваг.
На пальцях рук у вас не хена,
ні, то кров!
(*Різа Тевфік*).

Чингіз-хан вирушив з Бухари до Самарканда ранньої весни року Дракона (1220). Військо йшло обома берегами Зеравшану. Не дуже утискаючи на цей раз тих, хто йому підкорявся, каган лишив загони для облоги міст Серіпуль і Дабусіє, які замкнули перед монголами свої ворота.

Прибувши до Самарканда, Чингіз-хан вибрав місцем своєї стоянки заміський «Зелений» палац хорезм-шаха («Кексерай»). Сюди стали прибувати загони його чотирьох синів і юрба полонених, яких монголи гнали канчуками, мов худобу. Всі ці загони розташувались навколо міста, утворюючи суцільне кільце.

З усіх міст Хорезму Самарканд був найбільш укріплений. Старі високі стіни неприступної товщини мали залізні ворота з вежами і бійницями по боках. Гарнізон налічував сто десять тисяч воїнів. З них шістдесят тисяч розмовляло тюркськими мовами. Це були здебільшого кипчаки, а інші війська складалися з таджиків, гурців, кара-китаїв та інших племен. Було двадцять бойових слонів, застрашливого вигляду; на їхню допомогу дуже покладався хорезм-шах. Крім того, можна було зібрати ціле військо добровольців з мирного населення, яке складалося з ремісників та їх численних рабів.

Якби на чолі оборони Самарканда було поставлено випробуваного і неприборкного полководця, такого, як Каїр-хан чи Тімур-Мелік, то місто трималося б довго, — не менше року, — поки вистачило б харчів. Але хорезм-шах призначив головним начальником військ Самарканда свого дядька, пихатого Тугай-хана, який ніколи не був полководцем, брата ненависної цариці-матері Туркан-Хатун.

Чингіз-хан два дні об'їжджав місто, оглядав стіни, вали, глибокі рови, до краю наповнені водою; він вишу-

кував слабкі місця оборони і обмірковував план нападу.

Щоб приховати свої справжні сили і налякати обложених, монголи вишикували пригнаних полонених у бойовий порядок і на кожні десять чоловік дали прапор. Жителям Самарканда здалеку видавалося, що місто оточене незліченим військом ворогів.

Тюркські воєначальники Алп-Ер-хан, Сіюндж-хан і Балан-хан вийшли з своїми загонами кипчаків з міських воріт і напали на монголів. Зав'язались уперті сутички. Хоча мусульмани і захопили в полон кілька монголів, але самі втратили близько тисячі чоловік і повернулися під захист фортечних стін.

Другого дня кипчацькі воїни вже не захотіли виходити з міста. Добровольці з жителів Самарканда зробили раптову вилазку. Монголи вдали, ніби тікають. Самаркандці погналися за ними і потрапили в засаду, — з усіх боків нападали воїни, що чатували на них, і, одрізавши відступ, майже всіх перебили. Лише небагатьом пощастило вернутися до міста.

Вранці третього дня Чингіз-хан сів на коня і особисто керував штурмом Самарканда. Всі свої війська він розставив навколо стін і проти всіх воріт. Монголи нападали на тих, що виїздили з міста, поражаючи їх стрілами з своїх великих, тугих, далекобійних луків; вони билися з смільчаками цілий день до вечера, після чого обидві сторони повернулися до своїх таборів.

Цієї ночі найзнатніші особи Самарканда — головний суддя (каді), глава духовенства шейх-уль-іслам і найстаріші охоронці мечетей — імами — влаштували нічну нараду, вирішивши покірно здатися. Вранці вони вийшли з міста і попрямували до табору кагана. Вони хотіли випросити у монгольського владики милості до обложеного міста. Чингіз-хан «обіцяв їм безпеку від гніву свого і дозволив розійтися по домівках» [1], і посольство повернулося з радістю до міста. Тоді, за винятком загону сміливих, який сховався в цитаделі, кипчацькі хани, на чолі з начальником усіх військ Тугай-ханом, так само поспішили з'явитися з поклоном до монголів і запропонували прийняти їх до себе на службу. І на це Чингіз-хан, милостиво посміхаючись, згодився.

---

[1] Хондемір.

Вранці шостого дня облоги відчинилися головні «Ворота намазу» і монголи вдерлися в столицю хорезм-шаха.

Вони пригнали полонених і наказали їм зруйнувати стіни.

Однак всупереч обіцянкам Чингіз-хана не чинити зла місту, всі чоловіки й жінки Самарканда, розподілені по сотнях, були вигнані в поле, і там монголи їх начисто ограбували і піддали насильствам.

Не зачіпали тільки дуже небагатьох осіб, на яких вказали зрадники — головний каді і шейх-уль-іслам.

Населенню було оголошено, що монголам дозволено проливати безкарно кров кожного, хто відважиться переховуватися в будинках, коли всіх жителів буде виведено в поле. Скориставшись з цього наказу, монголи зарізали багатьох мирних жителів.

Кипчацьке військо, що становило тридцять тисяч воїнів, разом з дружинами й дітьми, на чолі з дядьком хорезм-шаха, Тугай-ханом, вийшло з міста, щоб служити ворогам. Монголи наказали їм скласти зброю, обіцявши натомість видати монгольську. Вони оголосили, що кипчаки, вступивши на службу до Чингіз-хана, повинні мати так само і вигляд монгольський. Тому їм вибрили півмісяцем волосся на голові. Для табору монголи приділили їм окрему долину. Там кипчаки поставили свої намети і розташувалися разом з сім'ями. А другого дня монголи раптом напали на них і всіх перебили, забравши майно. Ті, що лишилися живими, сказали про загиблих кипчаків: «У них не виявилось мужності ні для бою, ні навіть для втечі».

А цієї ж ночі з гарнізону, що сховався в цитаделі, виїхала тисяча одчайдушних джигітів на чолі з Алп-Ерханом. Вони сміливо пробилися крізь ряди монголів і, користуючись темрявою, зникли. Незабаром вони з'єдналися з військом Джелаль ед-Діна.

Решта захисників фортеці билася далі. Тоді монголи зруйнували греблі каналу Джакердіза, який мав майстерно зроблене з свинцю русло. Вода затопила околиці цитаделі і підмила стіни, і крізь обвали монголи проникли до цитаделі і перебили всіх, кого знайшли.

Із виведених у поле жителів монголи відокремили вмілих ремісників, щоб послати їх до себе в далеку Монголію. А ремісники славились виробом білого ганчір'я-

ного паперу, парчі, шовкових, сріблястих тканин, хустин, дублених шкір, кінської збруї, великих мідних казанів, срібних і металевих кубків, ножиць, голок, зброї, луків, сагайдаків і багатьох інших коштовних речей. Всі найкращі майстри були віддані у рабство синам і родичам Чингіз-хана і відправлені до Монголії, де вони потім утворили окремі ремісничі селища. Монголи і згодом не раз виводили з Самарканда різних ремісників і молодих, дужих робітників, так що надовго Самарканд і його область обезлюділи.

Після взяття самаркандської цитаделі Чингіз-хан проїхав через місто, де скрізь купами лежали трупи, і повернувся до заміського палацу. Його тінисті сади зменшували спеку, якої не терпів монгольський владика. Жахливий сморід від трупів не дозволяв залишатися в місті, звідки повтікали жителі.

Розділ третій

ХОРЕЗМ-ШАХ НІДЕ НЕ ЗНАХОДИТЬ СПОКОЮ

Коли людина занепадає духом,
то її кінь не може скакати.

(Східне прислів'я).

В той час, як монголи грабували землі Хорезму, шах Мухаммед був далеко від них. Він вичікував дальшого перебігу подій, займаючи з невеликим загоном місто Келіф на річці Джейхуні.

— Моя мета,— говорив він,— не дати монголам переправитися через ріку Джейхун. Незабаром в Ірані я зберу величезне нове військо і тоді прожену оцих жахливих язичників.

На вершині скелі, що виступала кутом у ріку, здіймалася вузька башта, і до неї приліпились невеликі плоскі хатини. Старовинна кам'яна стіна оточила їх нерівним кільцем.

Тут у тузі й роздумах перебував хорезм-шах. На даху башти завжди стояв дозорець, поглядаючи на північ. В далечині на горбах вночі спалахували вогні, а вдень

стовпи диму подавали сигнали про пересування ворожих військ.

Іноді Мухаммед сходив до ріки, де товпились незграбні човни з високо піднятими носами. Шах дивився на каламутну, стрімку воду, стиснену скелястими берегами. Більша частина його війська поступово переправилася на другий бік Джейхуну, де на горбах виднілися будівлі стародавнього міста Келіфа. Колись непереможний Іскендер Дворогий і його воїни, прив'язавши до грудей надуті повітрям козячі шкури, переправлялися тут плавом через вузьку бурхливу ріку.

Коли почалась облога Самарканда, хорезм-шах двічі посилав допомогу обложеним: одного разу десять, вдруге двадцять тисяч вершників, але обидва загони не наважились дійти до столиці і знову повернулися до Келіфа, заявивши, що падіння Самарканда слід чекати кожного дня і їхня допомога нібито справді не допоможе.

До Келіфа прискакав Інаньч-хан з двома сотнями змучених і зранених вершників з загону, який втік уночі з Бухари. Татари наздогнали цей загін на березі Джейхуну, майже всіх перебили і лише небагатьом пощастило врятуватися. Серед уцілілих був Курбан-Кизик.

Хорезм-шах був дуже вражений, дізнавшись, що такий великий загін, залишений для оборони Бухари, загинув без користі, без слави. Шах довго не міг ні думати, ні розпоряджатися. Він помітив також, що хани ближніх округів стали ухилятися від виконання його наказів і не з'являлися на його виклики. Звідусіль повідомляли про випадки зради і перехід на бік Чингіз-хана. Хорезм-шах бачив, що лад, установлений ним, розпадався, що основи його влади розвалювались, а прояви відданості й покірності розліталися, як порох.

Хорезм-шах Мухаммед сів у великий човен. Джигіти навантажили в нього вузькі шкіряні ящики з золотом і коштовностями шаха і ввели улюбленого гнідого коня. Човен відчалив од рідного берега. Вода стрімко понесла його вниз за течією, але гребці вперто працювали веслами і жердинами, скеровуючи човен на другий бік.

Важкий човен не міг пристати до іранського берега через підводне каміння. Тоді векіль наказав високому сухорлявому воїну, який працював гребцем, перенести

шаха з човна на берег. Крекчучи, він підхопив собі на спину огрядного Мухаммеда і, бредучи по воді, дійшов до берега.

Ставши на каміння, шах спитав:

— Як звати тебе і звідки ти?

— Я хлібороб, наймит Курбан-Кизик. Я залишив сім'ю на клаптику землі, яку мені дає в оренду Інаньч-хан. З ним-таки я врятувався після втечі з Бухари. Тоді вночі, під час вилазки, я був перед жовтим наметом татарського хана і думав його зарубати, але наші джигіти чомусь злякались і повернули в бік Джейхуну. За ними помчав як скажений і мій сивий жеребець. А потім уже ми ледве врятувалися.

— Чому тебе звуть Курбан-жартівник? — спитав шах.— Вигляд у тебе зовсім не веселий.

— Звуть мене Курбан-жартівник тому, що я, на своє горе, кажу тільки правду, але завжди не до речі. Ніколи я не знаю, що слід, а чого не слід говорити. За це мене прозвали «жартівником» і часто б'ють за правду, ну і я теж даю здачі.

— А ти мене раніше коли-небудь бачив?

— Ні. Бачити не бачив, але пригадував часто,— адже коли з нас стягали податки, то хакім завжди говорив, що «це для шаха». Тут ми тебе і згадували...

Хорезм-шах посміхнувся. Він узяв у свого векіля золотий динар і передав Курбанові.

— Нехай цей воїн Курбан поїде зі мною далі. Він уміло переносить через канави, і він мені говоритиме правду.

— Я корюся, великий падишах,— сказав Курбан.— Тебе нести — справа неважка, все одно, що тягнути великий лантух з зерном. Але дозволь мені ще раз переправитися на той бік, щоб узяти мої чоботи.

— Дозволяю.

Падишах сів на коня і стежив, як високий, сутулий з довгою худою шиєю Курбан у мокрих шароварах, закачаних вище колін, допомагав переносити на берег коштовні шкіряні ящики.

Потім човен відплив на той бік річки, забравши Курбана.

Коли хорезм-шах на гнідому коні видирався по крутій дорозі, на березі знялася тривога. Всі показували в далечінь, на північ, де на горбах клубочилися поряд п'ять

густих стовпів диму. Це був страшний знак: ворог наближався великими загонами.

— Всі човни зараз же спустити вниз за течією! — наказав Мухаммед.— Не можна дозволити татарам переправитися на цей бік,— і шах погнав гнідого коня.

Шукаючи слідів хорезм-шаха, двадцять тисяч татар, очолюваних Джебе-нойоном і Субудай-багатуром, прибули до берега Джейхуну.

Ніхто не завадив їм переправитись. Берег був порожній, все населення Келіфа втекло. Хоч ніяких човнів не було, але, виконуючи наказ Чингіз-хана — «мчати і не зупинятись»,— татари зробили з дерева щось на зразок великих водопійних корит, обтягнули їх бичачими шкурами і склали туди свою зброю і одяг.

Спустивши коней у воду, татари вчепилися руками за їхні хвости, прикріпивши до себе ці дерев'яні корита так, щоб кінь тягнув людину, а людина тягла корито. У такий спосіб усі татари за один день переправились через стрімкий Джейхун [1].

Але хорезм-шах був уже далеко, він швидко відходив на захід.

Більша частина війська, що йшла за Мухаммедом, складалася з кипчаків. Вони організували змову. Проте хтось порадив шахові бути насторожі. Мухаммед кожного вечора непомітно залишав намет, у якому мав ночувати. Одного разу вранці виявилося, що повсть намету, як сито, наскрізь пробита кипчацькими стрілами.

Побоювання хорезм-шаха збільшились. Він поспішав, змінюючи в дорозі напрям, не знаючи, де б урятуватись. Скрізь він умовляв жителів укріплювати міста, покладатися на стіни й уникати бою. Від цього страх серед населення зростав, і багато хто тікав у гори.

Тільки прибувши до захищеного горами Нішапура, Мухаммед, щоб розвіяти свій сум, вдався до бенкетів і веселощів.

Татари невідступно мчали по слідах Мухаммеда і розпитували про шлях його відходу. Коли й до Нішапура надійшла звістка, що монголи близько, шах оголосив, що

---

[1] Рашід ад-Дін.

вирушає на полювання і поскакав з невеликим загоном вершників, замітаючи за собою сліди.

Татари примчали в Нішапур, дорогою розграбувавши Тус, Заву, Рей і кілька інших міст. З Нішапура вони послали дрібні загони в різні напрямки, щоб виявити, куди втік хорезм-шах. Вони грабували кожне місто і кожне село, палили, руйнували і не щадили нікого — ні жінок, ні стариків, ні дітей.

Мухаммед знову зібрав значні загони. У рівнині Даулетабад, в околицях Хамадана, коли хорезм-шах уже мав двадцять тисяч вершників, його несподівано оточили татари. Вони перебили більшу частину його війська. Мухаммед, вбраний у селянський одяг, брав участь у бою на простому, але міцному коні. Це була остання зустріч хорезм-шаха з татарами. Хоч сили монголів не переважали мусульманських, але шах не зумів добитися перемоги, думаючи лише про свій порятунок.

Деякі татари, не пізнавши шаха, пустили в нього стріли, поранивши його коня, але Мухаммед поскакав і сховався в горах. Тут татари остаточно загубили сліди хорезм-шаха.

Звідси татари пішли на захід, до Зенджана і Казвіна, розбили хорезмське військо, очолюване Бек-Тегіном і Кюч-Бука-ханом, і рушили через Азербайджан до Муганського степу, де мали сутичку з грузинами.

Скрізь, куди приходили татари, вони не зупинялись, брали тільки найпотрібнішу їм кількість їжі й одягу, забирали тільки золото та срібло і вирушали далі. Пам'ятаючи важливість дорученої їм Чингіз-ханом справи, вони здійснювали переходи і вночі і вдень, з дуже короткими зупинками і йшли по слідах хорезм-шаха Мухаммеда.

У населених місцях татари забирали найкращих коней і на них мчали далі. Кожний вершник їхав, маючи двох коней, а в деяких було по кілька коней. В дорозі, під час скачки, татари пересідали з одного коня на другого і тому могли за одну добу пробігати величезні відстані, з'являтись несподівано там, де їх не ждали.

Розділ четвертий

НА ОСТРОВІ АБЕСКУНСЬКОГО МОРЯ[1]

Хто верне військо все моє,
На помсту в кого є уміння?
Мої хто верне володіння,
У ворога їх одіб'є?

(З турецької легенди).

Шах Мухаммед прибув до округи Діануй і потай зупинився біля міста Амоля. Місцеві еміри з'явилися до нього з висловами пошани і заявили про свою готовність йому служити. З колишнього великого почту у шаха майже нікого не лишилося. Вкрай знесилений, зовсім хворий, радився він з найстарішими емірами, до яких він ставився з довір'ям, і, сповнений відчаю, все повторював:

— Чи знайдеться на землі спокійне місце, де б я міг передихнути від татарських блискавиць?

Тоді всі визнали, що буде найкраще, якщо хан сяде в човен і знайде собі притулок на одному з островів Абескунського моря. Послухавшись цієї поради, хорезм-шах переїхав на невеликий самотній острів у морі, зовсім безлюдний, без ознак житла[2].

На цей острів незабаром прибули сини Мухаммеда: Озлаг-шах, Ак-шах і Джелаль ед-Дін. Тут хорезм-шах написав указ, в якому замість малолітнього Озлаг-шаха він знову призначав наступником престолу Джелаль ед-Діна, якого раніше переслідував і принижував.

— Зараз тільки один Джелаль ед-Дін здатний врятувати державу,— признався Мухаммед.— Він не боїться ворогів, а, навпаки, сам шукає битви з ними. Клянуся, що коли після перемоги Джелаль ед-Діна аллах поверне знову могутність мені, то тоді лише милосердя і правда пануватиме у моїх володіннях.

Потім хорезм-шах оперезав Джелаль ед-Діна своїм мечем з алмазною рукояткою і дав йому звання «султана». Молодшим його братам він наказав присягнути на вірність йому і слухняність.

---

[1] *Абескунське море* — Каспійське море.

[2] В XIII столітті рівень Каспійського моря був інший, і на морі були острови, які згодом зникли.

Одержавши меч хорезм-шаха, султан Джелаль ед-Дін сказав:

— Я одержую в управління царство Хорезму, коли його загарбали татари. Я очолюватиму війська, від яких зосталося лише ім'я,— вони розвіяні, мов листя після бурі. Але в цю темну ніч, що спустилася над мусульманськими країнами, я запалю в горах бойові закличні вогні і почну збирати сміливих.

Джелаль ед-Дін попрощався з батьком і вирушив назад на нові битви. Поїхали і всі інші, а Мухаммед залишився один на піскуватому острівці Абескунського моря.

Коли од берега відчалював незграбний обсмолений човен, хорезм-шах Мухаммед стояв на піщаній косі і дивився, потемнілий і засмучений. Гребці-туркмени піднімали великий сірий парус, а сини шаха і астрабадський емір стояли в човні, склавши руки на животі, не сміючи повернутися, поки на них був звернений погляд падишаха.

Парус наповнився вітром, човен гойднуло, і, пірнаючи у хвилях, він став швидко віддалятися в бік туманних голубих гір.

Тепер у хорезм-шаха були порвані останні зв'язки з його батьківщиною і з вічно невдоволеними бунтівними підданцями. Йому більше не загрожували ні татарські наскоки, ні похмура тінь Чингіз-хана. Сюди вже не доберуться невтомні Джебе і Субудай, які весь час переслідували Мухаммеда.

Тут, серед безмежної морської рівнини, можна буде з гіркотою згадати минуле, спокійно оцінити сучасне і, не кваплячись, обдумати майбутнє. На цілий місяць хорезм-шах забезпечений їжею: астрабадський правитель поставив у лощовині між піщаними горбами повстяну юрту, надіслав казан, мішок рису, баранячого сала, шкіряне відро, сокиру й інші необхідні речі. Тепер шах стане дервішем; він сам варитиме собі щодня їжу.

Човен був уже зовсім далеко, а Мухаммед все ще стояв, заглиблений у думи, потім ліг на сухий гарячий пісок і задрімав, пригрітий сонцем і обвіюваний легким морським вітром.

Шурхіт і шепіт примусили шаха прокинутись. Йому почулися слова: «Він великий, він дужий...»

Чиї голоси могли пролунати на цьому безлюдному острові? Знову вороги? Шах озирнувся. На горбі, серед кущів сивої трави, майнула й одразу ж сховалася голова в чорній овчинній шапці. У Мухаммеда з собою не було зброї,— лук, стріли і сокира були в юрті. Шах швидко піднявся на горб. Кілька чоловік у дранті, босоногі бігли через глинясту площадку, і серед них незграбно шкандибала на чотирьох обрубках якась страшна істота.

«Я наказав астрабадському правителю доставити мене на зовсім безлюдний острів! Звідки ці люди?» З тривогою Мухаммед попрямував до своєї юрти. Над нею звивався димок. На площадці перед юртою півколом сиділо близько десяти потвор. Що це були за обличчя, які майже втратили людську подобу! Розпухлі, червоні лев'ячі морди, з величезними наривами і виразками.

— Хто ти? — закричав один з цих невідомих.— Для чого ти прибув сюди? Нас звідусіль виганяють, ми зайняли цей острів.

— А хто ви?

— Ми — прокляті аллахом. Сьогодні ми приїхали на цей острів і тут будемо рибалити.

— Хіба ти не бачиш? Ми всі прокажені; іще живі, розвалюємось, як мерці. Дивись, ось у цього одвалилися всі пальці. У цього відпали ступні ніг і руки до ліктів, і він ходить рачки, як ведмідь. У цього витекло око, а в цього розпався язик, і він став німим...

Мухаммед мовчав і думав з тугою про човен, який чорною крапкою віддалявся до далекого берега.

— Ми всі молилися, щоб аллах допоміг нам. Він пожалів нас і прислав тебе.

— Чим же я можу допомогти вам?

Один з тих, що сиділи, підвівся. Він здавався сильнішим і вищим за інших і в руці тримав сокиру.

— Я шейх нашого братства, і тут, у царстві проклятих, всі повинні мені коритися. Хто не виконає мого наказу, буде забитий. Ти здоровий і міцний. Ми тебе приймаємо до нашої громади, і ти будеш таскати сіті, носити воду і дрова. Не всі з нас можуть це робити. У цій юрті, посланій нам аллахом, ми знайшли казан, рис, борошно, глечик з маслом і бараняче сало. Тепер ти житимеш з нами і скинеш свій одяг; його ми будемо носити всі по черзі, а тобі одяг не потрібний.

Мухаммед повернувся і, задихаючись, побіг до берега. Прокажені пішли за ним і, зібравшись на вершині горба, спостерігали. Хорезм-шах пройшов на піщану косу, зібрав там сухі гілки, викинуті морем, розклав багаття і розпалив вогонь. Стовп густого диму, клубочачись, потягнувся в небо.

«Цей дим побачать з берега, сюди припливе човен і одвезе мене назад на землю», бурмотів Мухаммед і думав тільки про човен, який загубився в туманній далині.— Хай там війна, хай там гасають татарські вершники, але там живі, здорові люди. Вони ворогують, страждають, плачуть, сміються, і жити серед них буде радістю після цього острова живих мерців».

Через п'ятнадцять днів, згідно з обіцянкою, до острова приплив човен. В ньому прибув з кількома джигітами полководець хорезм-шаха Тімур-Мелік. Не одразу пощастило знайти хорезм-шаха. Він лежав на березі зовсім голий. На голові в нього сиділа ворона і клювала очі.

Тімур-Мелік обійшов острів і знайшов переляканих прокажених, які сховалися в кущах. Він спитав їх, що трапилося на острові. Вони розповіли:

— Ми бачили, що всі, хто прибув у човні, кланялись до землі цій людині, яка залишилась на нашому острові, і називали її падишахом. А ми добре знаємо від стариків, що коли прокажений надягне одежу, в якій ходив шах чи султан, то хворий стане здоровим і рани його загояться. Тільки тому ми зняли одяг з цієї людини. Ми кликали його обідати з нами, приносили йому їжу, але він відмовлявся їсти, весь час палив багаття і лежав ось так мовчки, як зараз. Весь одяг його цілий. Ми переконалися, що ця людина не була султаном, тому що ніхто з нас не одужав.

— Дозволь, ми переб'ємо їх! — вигукнув один джигіт.

— Тільки не нашими шаблями, щоб не забруднити ясні клинки їхньою отруєною кров'ю,— відповів другий воїн і прошив стрілою живіт шейхові прокажених. Той з одчайдушним криком кинувся бігти, а за ним побігли і всі інші прокажені.

— Залиште їх! — крикнув Тімур-Мелік. — Вони вже покарані аллахом. Я далеко нещасніший за них! Усе

життя я бився за велич шахів Хорезму. Я проливав свою кров, вірячи, що хорезм-шах Мухаммед — новий непереможний Іскендер і що в день народного горя він поведе безстрашні мусульманські війська до славних перемог. Тепер мені соромно моїх ран, мені шкода юних років, даремно потрачених на захист химерного міражу пустелі. Ось лежить той, хто мав величезне військо і міг підкорити всесвіт, а тепер він неспроможний поворухнути рукою, щоб відігнати ворону. Він лежить, усіма забутий, не маючи шаровар, щоб прикрити наготу, і пучки рідної землі для своєї могили. Годі, не буду більше воїном! У мене не вистачить сліз, щоб змити гіркі помилки, що печуть мене...

Тімур-Мелік вихопив свою криву шаблю, наступив на неї ногою і переламав. Він сам обгорнув тіло хорезм-шаха тканиною свого тюрбана і прочитав над ним єдину коротку молитву, яку знав. Джигіти викопали ножами у піску яму і поховали в ній труп хорезм-шаха Мухаммеда, що був наймогутнішим з мусульманських владик і скінчив своє життя безславно, як козеня, що тремтить під ножем м'ясника.

Тімур-Мелік покинув острів і вирушив з своїми джигітами на розшуки султана Джелаль ед-Діна, щоб розповісти йому про смерть його батька. Кажуть, що потім багато років він мандрував простим дервішем, блукаючи по Аравії, Ірану й Індії [1].

Розділ п'ятий

КУРБАН-КИЗИК ВИРУШИВ ДОДОМУ

— Гребіть сильніше! Ану, іще!

Поставлений носом проти течії човен боровся з стрімкими потоками Джейхуну і поволі наближався до берега.

«Доглядати за шахським конем на чужині, — овва! Краще голодувати на батьківщині! — роздумував Кур-

[1] Деякі історики розповідають, що через багато років Тімур-Мелік повернувся до Середньої Азії в одягу убогого дервіша. У Ходженті його пізнав той монгол, якому він у битві пробив стрілою око. Монгольський правитель округу наказав привести до себе Тімур-Меліка і за горду, непокірливу мову стратив його.

бан.— Така сама радість, як перепелиці сидіти в шовковій клітці над дверима ашхани. Падишах мені подарував золотий динар. Такий день буває раз у житті. Але як донести цей динар додому? Тільки тримаючи його у роті за щокою. Адже він наказав відправити човни вниз по річці до Хорезму... Ні! Туди я не попливу. Ні, Курбан не хоче більше ні воювати за шаха, ні тікати. Так можна добігти й до великого Останнього моря, а потім куди? Курбан хоче повернутися на свою ниву і побачити своїх дітей...»

І Курбан позирав на залишений ним скелястий берег, де ще виднівся на вершині горба Мухаммед на гнідому коні. Курбан зіскочив у воду і вибрався на берег. З фортеці вниз по горбу бігли збожеволілі люди з клунками на плечах; відштовхуючи один одного, вони плигали в човен і повторювали:

— Татари близько! Швидше рятуйтесь!

Ніхто не зважав на Курбана. Курбан побіг вздовж берега, добрався до намету, де жив з іншими перевізниками, знайшов у соломі свій мішок з чобітьми, оглянувся ще раз на річку і побачив, що човни один по одному відчалювали від берега. І одразу, не вагаючись, він став на стежку нових випробувань.

Курбан піднявся на горб до стін фортеці. Звідти він побачив, як жовтою кам'янистою рівниною тікали червоні й смугасті халати, що рятувалися врозтіч, а ще далі наближалася хмара куряви.

«Це татари!» зрозумів Курбан і кинувся вперед сухим степом, не відчуваючи, що каміння й колючки роздирають йому босі ноги. «Там спереду горб, за ним повинні бути яри. Татари займуться фортецею і переправою. Навіщо їм Курбан?»

Він добіг до самотньої могили з високою жердиною, причаївся за нею, віддихався і почав виглядати.

В куряві він уже розпізнавав вершників у рудих кожухах, які мчали, припавши до ший коней. На деяких блищали залізні пластинки панцирів. Уже долітало ревіння татар, дикі вигуки «кху-кху-кху!» і тупіт ніг тисячі низькорослих запорошених коней.

Деякі вершники відокремлювались од натовпу, скакали прямо по рівнині, перетинаючи шлях втікачам. Злітали блискучі мечі, люди падали, татари утворювали коло, зупинялись і, не злізаючи, нагиналися, підхоплю-

вали кинуті клунки і знову мчали, приєднуючись до війська.

Курбан плазом дістався до сухого яру, скотився вниз і знову побіг.

Цілий день тягнулася пустинна рівнина, часом траплялися занедбані ниви. На дорогах зустрічалися люди то поодинці, то блукаючими ватагами. Дізнавшись, що Курбан звідти, з «долини скорботи і сліз», усі зупинялися і розпитували про долю Бухари, про втечу хорезм-шаха,

запрошували до багаття, ділились коржами, спеченими в попелі, і жадібно слухали.

Курбан розповідав, як він бився один з кількома татарами, як він перебив усіх і як під ним забито коня. Тепер він плентається додому, не бажаючи нічого, аби тільки побачити стару тополю в тому місці, де арик повертає на його ниву, аби тільки знову приголубити своїх дітей...

Він, нарешті, сам почав вірити в свої розповіді, але умовчував про те, як він переносив падишаха з човна на берег, тому що всі проклинали Мухаммеда, який в годину горя покинув рідну землю. Віддавши народ на поталу монголам і татарам, він побоявся вмерти, як мученик-джахід на полі битви.

В одному місці Курбан побачив багато людей в яру, підійшов до них, і вони посунулись, давши йому місце біля вогню. Всі говорили про татар і зустрічі з ними.

— Ми з одного села. У нас трапилось ось що. Зібралися ми на вулиці чоловік з десять поговорити. Тут в'їхав у село татарин. Він поскакав прямо на нас і почав рубати людей одного по одному. Жодна людина не наважилась підняти руку на одинокого вершника. А хто встиг перелізти через огорожу, як ми, той врятувався.

— А ось що я чув. Наздогнав татарин одного чоловіка, який працював у полі, і не було в татарина ніякої зброї, щоб прикінчити його. Страшним голосом він закричав: «Поклади голову на землю і не ворушись!» І що ж! Чоловік ліг на землю, а татарин поскакав до другого свого коня, нав'юченого награбованим добром, знайшов меч і, повернувшись, забив чоловіка.

Так вони сиділи біля багаття і горювали про те, як страждає рідний народ, і дали Курбанові шматочки коржів і чашку гарячої води з намішаним борошном.

Раптом страшний, хриплий голос прокричав згори над ними:

— Ей ви! Скрутіть один одному руки за спиною!

На горі, край яру, на рудому коні показався татарський вершник.

— Біда! Настав день нашої загибелі! — забурмотіли люди і заходилися знімати пояси й покірливо в'язати підставлені руки.

— Стійте! — сказав Курбан.— Адже він один. Невже ми не вб'ємо його і не втечемо?

— Ми боїмося!

— Коли ми самі перев'яжемо собі руки, він заб'є нас. Давайте краще уб'ємо його! Може, нам пощастить урятуватись.

— Ні, ні! Хто наважиться це зробити!

І всі, тремтячи, продовжували в'язати собі руки.

Курбан, схилившись і протягуючи перед собою клуночок, немов хотів піднести дар, видерся нагору по схилу і підійшов до татарина.

Вершникові вже було багато років. Сиве рідке волосся звисало з підборіддя. Обличчя, обпалене вітром, порили зморшки часу. Звужені очі видивлялися колючими осколками.

— Що це? — спитав вершник, схиляючись до простягнутого клуночка.

Курбан схопив його за голову й руку. Кінь сполохався і кинувся вбік. Курбан не відпускав татарина і волікся по землі, доки вершник не звалився. Тоді Курбан зарізав його ножем, як звик різати баранів.

Курбан підвівся й озирнувся. Хтось із тих, що були біля багаття, щодуху побіг геть, інші, причаївшись, визирали з яру. Потім підійшло двоє.

— Він уже не дихає,— сказав один, схилившись над татарином.

— Тепер треба чесно поділити все, що на ньому, — сказав другий і заходився здирати з забитого кожух, одягнений без сорочки на голе смугляве тіло.

Всі кинулися до коня і допомогли Курбанові спіймати його. Тут Курбан сказав:

— Ви беріть все, що хочете, а рудий кінь буде мій. Ви ж бачите, що це не монгольський, а наш селянський, украдений кінь. На ньому я оратиму землю.

— Кинемо краще жеребок, — сказав один, намотуючи на руку повід коня.

— Дивись, татарин живий, він підводиться! — крикнув Курбан, і чоловік, злякавшись, кинув повід і побіг.

Курбан одв'язав і скинув на землю всі мішки і торбинки, які були на коні, крім однієї, найважчої. Скочивши в сідло, він крикнув:

— Які ви джигіти! Ви — перелякані жуки, що втікають від піднятої палки. Коли б у вас були лев'ячі

серця, то ми разом не тільки вигнали б усіх татар і монголів, але й всіх хорезм-шахів, султанів, беків і ханів, які загарбали наші землі. А ви — таргани, ховаєтесь у щілини і боїтеся кожного шурхоту! Звичайно, найнікчемніший татарин вас розчавить. Прощайте і згадуйте Курбан-Кизика, богатиря всесвіту! — Махнувши рукою, Курбан поскакав через поле.

Розділ шостий

КУРБАН ШУКАЄ СВОЮ РОДИНУ

Чим ближче Курбан під'їздив до Бухари, тим більше зустрічалося зруйнованих селищ і об'їдених трупів. Розжирілі собаки з одвислими животами поволі відходили геть од трупів, волочачи хвости, і лягали не гавкаючи.

У безлюдному місці Курбан розв'язав шкіряний мішок татарина, що лишився на сідлі, сподіваючись, що в ньому він зберігав награбоване золото. Там виявилось три звичайних ковальських молотки різної величини, терпуг, кліщі, клуночок з пшоном, шматок вареного м'яса і десяток коржів. Де ж золото? У згорненій ганчірці Курбан знайшов шкіряний гаманець. У ньому були гроші,— не золото, а жменька срібних і мідних монет. Усе-таки й ці дирхеми пригодяться в хазяйстві, та ще зберігся за щокою золотий динар хорезм-шаха.

Біля деяких селищ на нивах уже працювали селяни. Вони скаржилися Курбанові, що тепер в ариках вода надходить неправильно й рідко, деякі поля засохли, на інших вода, розлившись, розмила зорані і засіяні землі. Скрізь утворилися нові яри.

Вже недалеко від рідного дому в одному безлюдному селищі Курбан зустрів знайомого селянина Кувонча. Той вказав на купу закуреного каміння і попелу.

— Ось все, що лишилося від мого будинку! — говорив Кувонч, сумно хитаючи головою.— Я ходжу навкруги і кличу моїх дітей, а вони не приходять. У той день, коли прискакали монголи, я був на полі. Я побачив дим, збожеволілих сусідів і побіг за ними, гадаючи, що й моя сім'я втекла з іншими. Коли я повернувся вночі, розшукуючи свій дім,— нічого не лишилося, крім оцього ка-

міння й гарячого попелу. Я не знаю, чи монголи повезли моїх дітей, чи всі вони загинули в полум'ї... Але, може, вони ще повернуться?

Сповнений тривоги, Курбан поїхав далі і вже у темряві опинився біля старої тополі, де відвідна канавка повертала до його ниви.

В арику текла вода. У німій тиші ночі, при блідому сяйві місяця він наблизився до будинку. Ворота подвір'я були розчинені навстіж. Він зіскочив з коня, поставив його під навісом і пішов до дверей будинку. Вони були забиті впоперек дошкою. Ні шурхоту, ні зітхання за дверима...

Навіть собака не зустрів його...

Курбан назбирав оберемок соломи і кинув коневі. Потім знайомими виступами стіни виліз на дах. Там ліг на купі старих стеблин джугари. Засинаючи, він чув слова, сказані Кувончем: «Вони, може, ще повернуться?»

Рано-вранці, коли пройнятий холодним вітром Курбан перевертався на даху хатини, до нього долинув дивний звук, схожий на віддалений стогін. Курбан прислухався. Стогін повторився. Він линув знизу. Хто це стогне? Поранений татарами? Чи, може, вмираючий татарин?

Курбан зліз із даху і кинувся до коня. Той уже з'їв усю солому і нетерпляче перебирав ногами. Курбан витяг з шкіряної торбинки молоток. Висадивши двері хатини, він увійшов всередину. Там було темно. Він пошарив руками по лежанці і наткнувся на тіло. Обмацав обличчя і пізнав матір. Вона лежала, як мертва; тихий голос простогнав:

— Я знала, синку, що ти повернешся. Курбан не покине нас...

— А де інші?

— Всі втекли туди, до гір, а я лишилася сторожити дім, та зовсім знесилилась. Мене, певно, вважали за мертву і двері забили. Так, синку, тепер, коли ти повернувся, все поправиться...

Курбан знайшов горщик, приніс води з канавки, зібрав колючок. Він розпалив вогонь і поставив горщик, насипавши в нього пшона. В хатині стало світло й тепло. Мати лежала, худа і слаба, не маючи сил поворухнутися. Її ніс загострився, і сухі обтягнуті губи шепотіли:

— Ось ти й прийшов, синку!

Курбан одвів коня на пустир, стриножив його і залишив пастися. Поряд була його ділянка поля, такий клапоть, як долоня,— як з нього прохарчувати сім'ю? А ще доводилося віддавати половину врожаю власникові землі — беку! Ділянка вже заросла бур'яном. Далі тяглися знайомі ділянки сусідів. І вони поросли бур'яном, а людей ніде не було видно. Хатинка з сараєм старого коваля-заїки Сакоу-Кулі стояла вдалині, обгоріла, з закуреними стінами, а на деревах, що оточували дім, листя зів'яло і зморщилось від пожежі.

Але он одинока людина поволі йде полем, зупиняється, змахує кетменем, — очевидно, виправляє канавку.

— Ойє! — гукнув Курбан.

Чоловік випростався, підніс руку до очей, вдивляючись.

— Ойє! Курбан-Кизик! — закричав він, і обоє швидко попрямували вздовж канавки назустріч один одному і простягнули руки, притулившись правим плечем. Це був сусіда, старий Сакоу-Кулі, який мав уже внуків.

— О, які часи!—сказав старий, утираючи руками очі.

— Чи здорова твоя сім'я, чи жива корова, чи працює осел, чи плодяться вівці? — спитав Курбан.

— Прийшли оці загорнуті в шуби люди, погнали сусідську худобу, повезли впоперек сідла чотирьох моїх овець і одну мою внучку, а решта сім'ї втекла в гори. Я все чекаю на них, якщо тільки вони не загинули з голоду. А корова й осел врятувалися.

— А де моя сім'я? — спитав Курбан. Дихання його сперлося, поки він чекав відповіді.

— Для тебе є радість,— твоя дружина вчора повернулась і ночувала в руїнах мого убогого дому. Он вона вже йде через поле...

І Курбан побачив удалині знайоме червоне плаття дружини. Чому вона йде похитуючись? Курбан одразу став серйозний і поважний,— адже він глава сім'ї і повинен усіх зібрати під свою руку і знову налагодити зруйноване господарство.

— Ну що ж, Сакоу-Кулі, — сказав він старому. — У тебе є корова і осел, у мене кінь. Ми їх запряжемо і зоремо наші клапті землі. Кругом війна, набіги; вчора були кипчацькі беки, сьогодні монгольські хани. Коли ж ми їх позбудемося? Але ми, землероби, не можемо жда-

ти. Наша справа — сіяти хліб; якщо ми самі про себе не потурбуємось, то хто ж нас прогодує?

— Правильно сказав! Гаяти час не можна: земля потребує насіння, плуга і води!

Розділ сьомий

ВТЕЧА ЦАРИЦІ ТУРКАН-ХАТУН

Весною цього страшного року Дракона (1220) увесь Мавераннагр уже був під владою Чингіз-хана. Як дбайливий господар, що одержав у своє володіння цінну спадщину, монгольський каган став піклуватися про встановлення порядку і мирного життя. У всіх містах Чингіз-хан поставив татарські загони, призначив місцевих хакімів і до них приставив своїх монгольських правителів, щоб усе бачило, все знало невсипуще око великого кагана.

Деякі селяни, ще налякані і недовірливі, стали поступово повертатися до своїх селищ і розпочали обробляти поля. Але порядок встановлювався повільно: по всій країні блукали ватаги голодних, бездомних біженців, і слідом за монголами, шукаючи їжу, вони так само грабували розорені селища.

Залишались непідкореними тільки ще пониззя Джейхуну, докорінні землі Хорезму, де стояла багата столиця хорезм-шахів Гургандж,— вона залишалася всередині володінь монгольських, немов намет з перерізаними вірьовками. Чингіз-хан вирішив привласнити ці землі і доручив завоювання цієї області своїм трьох синам: Джучі, Джагатаю і Угедею. Їм він виділив значні частини свого війська. Джагатай і Угедей пішли на Хорезм з півдня, берегом ріки Джейхун, а завжди непокірний Джучі став зволікати, лишаючись з своїми загонами біля Дженда, де він полював на диких ослів і забирав коней у кочівників, вимагаючи тільки білих і буланих, улюблених каганом.

Чингіз-хан припинив похід свого головного війська і вирішив провести зиму на березі ріки Джейхун. Він послав до Гурганджа Данішменд-хаджіба, одного з сановників хорезм-шаха, який перейшов на його бік. Той прибув до старої цариці Туркан-Хатун і сповістив їй, що

великий каган воює не з нею, а лише з її сином, Мухаммедом хорезм-шахом, і не так за злочинства, які той заподіяв, як з бажання покарати його за неслухняність і за образи, завдані ним своїй матері. Данішменд-хаджіб ще додав, що коли Туркан-Хатун виявить покірність, то Чингіз-хан обіцяє не займати і не розоряти областей, які перебувають під її владою.

Але хіба підступна цариця Туркан-Хатун могла повірити монгольському володареві, який був чесний лише з своїми монголами, а на всіх інших людей дивився, як мисливець, що грає на сопілці, принаджуючи козу, аби схопити її і приготувати з неї кебаб.

Одночасно з прибуттям Данішменд-хаджіба до Гурганджа припливли човни з Келіфа. В одному з них був одітий, як звичайний наймит, Інаньч-хан, який привіз листа від хорезм-шаха. Падишах сповіщав матір, що залишає застави на березі Джейхуну. Він вирушає в Хоросан, щоб зібрати там велике військо, і запрошує Туркан-Хатун виїхати до нього з усім його гаремом, не довіряючи Чингіз-ханові.

Це повідомлення так стривожило Туркан-Хатун, що вона навіть перестала прикладати до своїх очей примочки, якими намагалася зробити їх красивішими. Зрозумівши, що залишатися в Хорезмі небезпечно, вона наказала нав'ючити великий караван, зібрати всіх дружин і дітей хорезм-шаха, навантажила верблюдів цінностями і вирушила через каракумські піски на південь, до гір Копет-Дагу.

Перед від'їздом стара цариця вирішила забезпечити своїх онуків від можливих у майбутньому суперників. Вона наказала головному катові: всіх юних заложників, що жили при шахському дворі, незважаючи на їхній вік, вивезти човнами на глибоке місце ріки Джейхун і там скинути в воду з великими каменями на ногах. Усіх двадцять сім хлопчиків і юнаків, синів великих феодальних правителів Хорезму, було потоплено.

З усіх заложників Туркан-Хатун дарувала життя лише Омар-хану, синові володаря Язера [1] у землі Туркменській. Вона зробила це тільки тому, що сама вирушала туди, а Омар-хан і його слуги знали дорогу через

---

[1] Язер знаходився біля підніжжя гір між Мервом і теперішнім Ашхабадом.

пустелю. Під час важкого переходу через піски Кара-Кумів, що тривав шістнадцять днів, вони вірно й покірливо служили старій шахині.

Але коли караван уже наближався до кордонів Язеру і за пісками показалися скелясті вершини гір, Туркан-Хатун, дочекавшись, коли Омар-хан заснув, наказала відрубати йому голову.

Вона спрямувала караван до неприступної фортеці Іналь, розташованої на вершині одинокої скелі. Тут вона перебувала з усім своїм двором, поки поблизу не з'явились передові монгольські загони, які шукали шаха Мухаммеда.

Один з начальників охорони шахині запропонував їй негайно втекти звідти під заступництво її внука Джелаль ед-Діна, що збирав в Ірані бійців для боротьби з монголами. Всі тільки й говорили про його мужність, про силу його війська, про те, що він зуміє прогнати ворога.

— Ніколи! — вигукнула розлючена стара. — Краще мені загинути від монгольського меча! Як це? Щоб я так принизилась і прийняла милість від сина ненависної мені туркменки Ай-Джіджек? Щоб я жила під його заступництвом, коли в мене є внуки моєї благородної кипчацької крові? Краще я потраплю в полон до Чингіз-хана і перетерплю в нього приниження і ганьбу.

Незабаром примчали монголи і обложили фортецю. Вони збудували навколо скелі суцільну огорожу, відрізавши обложених від навколишнього світу. Облога тривала чотири місяці, і коли в цистернах і льохах висохла остання припасена вода, Туркан-Хатун вирішила здатися. Монголи захопили разом з шахинею-матір'ю весь гарем і малолітніх синів хорезм-шаха. Всі хлопчики були одразу зарізані, а дружини й дочки шаха і сама Туркан-Хатун відправлені до табору Чингіз-хана.

Весь почет і охорону монголи перебили.

Монгольський владика негайно роздав дочок хорезм-шаха своїм синам і близьким особам, а злобну шахиню Туркан-Хатун тримав для показу на своїх бенкетах. Вона повинна була сидіти біля входу до намету й співати жалібні пісні, а Чингіз-хан кидав їй обгризені кістки.

Отака була їжа в Туркан-Хатун, яка була раніше самодержавною правителькою Хорезму і яка називала себе «володаркою всіх жінок всесвіту».

ЧАСТИНА ДРУГА

ОСТАННІ ДНІ ВЕЛИКОГО ХОРЕЗМУ

Розділ перший

ДЖЕЛАЛЬ ЕД-ДІН ВИКЛИКАЄ НА БІЙ ЧИНГІЗ-ХАНА

Поки не розсиплеш зерна, не збереш жниво; поки не рискнеш життям, не переможеш ворога.

(Сааді).

Розлучившись з хорезм-шахом, Джелаль ед-Дін і його брати від другої матері, Озлаг-шах і Ак-шах, у супроводі сімдесяти вершників пробралися до Мангишлака. Місцеві кочівники дали свіжих коней. На них молоді хани пройшли Кара-Куми і досягли Гурганджа, столиці Хорезму.

Там вони оголосили найзнатнішим бекам, що хорезм-шах Мухаммед скасував духівницю і призначив своїм наступником султана Джелаль ед-Діна. Хоча колишній наслідник Озлаг-шах і підтвердив це, але кипчацькі беки не захотіли примиритися з султаном не кипчацької крові. Таємно змовившись, вони вирішили вбити Джелаль ед-Діна.

Його попередив про змову прибулий з Келіфа Інаньч-хан.

— Що мені робити в цьому місті скорпіонів і тарантулів, де навіть перед загрозою небезпеки немає єдності! — сказав Джелаль ед-Дін.

Вночі в супроводі Тімур-Меліка і трьохсот туркменів він непомітно залишив Гургандж і вирушив на південь через Кара-Куми.

За кілька днів маленький загін пройшов важкий

шлях, на якому каравани роблять шістнадцять ночівель, і досягнув міста Несси. Посланий уперед розвідник доповів, що на зеленій луці біля підніжжя хребта Копет-Дагу видно якісь юрти і поряд пасуться стриножені коні незвичайної породи. Очевидно, це монголи, і їх не менше семисот чоловік.

Тімур-Мелік сказав:

— Хоча після важкого переходу наші коні втомлені, але сил у них вистачить, щоб вдертись у монгольський табір. А в нас повинно вистачити вміння порубати ворогів.

— Сміливого доганяє удача! — відповів Джелаль ед-Дін.

Виринувши несподівано з пісків, загін туркменів Джелаль ед-Діна з одчайдушною люттю накинувся на монгольський табір. Сутичка була гаряча, обидві сторони рубались, не шкодуючи життя. Монголи не витримали і побігли в безладді, ховаючись у підземних водопровідних канавах (кяризах). Тільки небагатьом пощастило врятуватись.

Це була перша сутичка, в якій туркмени здобули перемогу над монголами. Досі монголи навівали на всіх такий жах, що їх вважали непереможними.

Джелаль ед-Дін сказав:

— Коли б монголи не стояли табором на відкритій рівнині, а сиділи за фортечними стінами Несси, то ми на своїх змучених конях ніколи б не прослизнули мимо. Швидше ловіть їхніх коней і сідлайте! Дорога в нас ще довга.

Всі вершники спішно пересіли на свіжих монгольських коней і гірськими стежками рушили на південь до міста Нішапура.

Через кілька днів, побоюючись зради кипчацьких ханів, до Несси прибули з Гурганджа двоє інших синів хорезм-шаха: Озлаг-шах і Ак-шах. Їх супроводжував великий почет; вони намагалися пройти непомітно повз монгольський сторожовий загін, але їх оточили і всіх перебили.

Тимчасом Джелаль ед-Дін, ніде не зупиняючись, їхав усе далі, через Нішапур, Зузен і Гератську область. Начальник однієї гірської фортеці пропонував йому в ній залишитися, покладаючись на неприступність стародавніх стін. Джелаль ед-Дін відповів:

— Полководець повинен діяти у відкритому полі, а не замикатись у стінах. Хоч би яка міцна була фортеця, монголи знайдуть спосіб оволодіти нею.

Коли Джелаль ед-Дін прибув до Буста, він мав уже досить великий загін з воїнів розігнаного війська хорезм-шаха. Тут він з'єднався з загоном Амін-ал-Мулька, прогнав монголів, що обложили Кандагар, і прибув до Газни, головного міста уділу, визначеного йому колись хорезм-шахом. Там він прийняв клятви вірності від усіх місцевих беків.

У Джелаль ед-Діна тепер було близько тридцяти тисяч туркменських воїнів. Стільки ж приєдналося до нього афганців, карлуків і воїнів інших племен.

З цим військом в шістдесят тисяч піших і кінних бійців Джелаль ед-Дін виступив назустріч монголам і розташувався табором біля невеликого міста Первана, у верхів'ї річки Лугар, що впадає в Кабул.

Звідси він зробив набіг на Тохаристан і розгромив монгольський загін Мукаджека, що обложив фортецю Варіан. Монголи втратили там близько тисячі чоловік забитими, поспішно переправились через ріку Пяндшір, руйнуючи за собою мости, і повернулись до Чингіз-хана.

Джелаль ед-Дін надіслав Чингіз-хану гінця з коротким листом:

«Укажи місце, де ми зустрінемось для битви. Там я тебе ждатиму».

Чингіз-хан на листа не відповів, але стривожився поразкою загону Мукаджека і сміливістю Джелаль ед-Діна. Він послав проти нього сорок тисяч вершників під начальством свого зведеного брата Шикі-Хутухý-нойона.

Джелаль ед-Дін сміливо вирушив назустріч монголам. Битва відбулася в долині на відстані одного фарсаха (7 *км*) від Первана. Перед початком бою Джелаль ед-Дін дав війську такий наказ:

«Богатирі, бережіть сили коней до того часу, поки не заб'ють барабани. Лише тоді сідайте в сідло. До того бийтеся пішими, прив'язавши повіддя коней за спиною до пояса».

Битва тривала два дні. Шикі-Хутухý-нойон, бачачи, що його монгольські воїни втомлені і вибиваються з сил, а подолати противника не можуть, другого дня вдався до хитрощів. Він наказав приготувати з повсті ляльки і посадити їх на запасних коней. Спочатку хитрощі по-

діяли і мусульманське військо завагалось, але Джелаль ед-Дін підбадьорив воїнів, і вони знову продовжували вперто битися.

Нарешті Джелаль ед-Дін наказав ударити в барабани. Всі стали сідати на коней. Він повів своїх вершників у наступ. Сам кинувся всередину монгольського війська і розколов його. Тоді монголи кинулися навтіки, «викрешуючи іскри копитами коней» [1].

Вершники Джелаль ед-Діна на невтомлених конях легко доганяли і знищували втікаючих ворогів. Тільки з незначними залишками розгромленого війська Шикі-Хутуху́-нойон повернувся до табору Чингіз-хана.

Слава про битву біля Первана і розгром непереможних монголів пронеслася через гірські хребти і долини. Монгольський загін, що облягав фортецю Балх, негайно зняв облогу й відійшов на північ. В деяких містах, зайнятих монголами, населення повстало і перебило монгольські гарнізони. Тоді Чингіз-хан вдався до своїх звичайних хитрощів: він підіслав лазутчиків до ханів, союзників Джелаль ед-Діна, і обіцяв їм верблюдів, навантажених золотом, якщо вони покинуть сміливого султана.

Незабаром у таборі Джелаль ед-Діна під час розподілу здобичі через дрібниці розпочалися чвари. В суперечці за арабського коня один кипчацький хан ударив батогом по голові Аграка, ватажка великого загону, і Джелаль ед-Дінові не вдалося їх примирити. Після цього і Музафар-Малік, ватажок афганців, і Азам-Мелік з карлуками, і Аграк з воїнами Кельджу, повіривши підступництву Чингіз-хана, відокремились од війська Джелаль ед-Діна, скаржачись на зарозумілість і грубість кипчаків, які сміють бити батогами воїнів інших племен:

— Оці самі тюрки (тобто кипчаки) раніше боялися монголів. Вони запевняли, що монголи не схожі на звичайних людей, що вони непереможні, бо удари мечей не можуть їх поранити. Тому монголи нібито не страхаються нікого в світі, і нема такої сили, яка могла б боротися з ними. А тепер, коли ми розбили монголів і всі побачили, що і монгольське плем'я так само, як і всі люди, може бути поранене і стікати такою ж, як у всіх, кров'ю,

---

[1] Східний вислів, тобто «помчали щодуху».

тепер кипчаки почали хизуватись і кривдити нас, тих, хто допоміг їм у битві...

Джелаль ед-Дін нічого не міг вдіяти. Даремно він доводив, що Чингіз-ханові легко буде розбити противників, нападаючи на кожного зокрема, його запевнення були марними, і половина війська од нього відійшла. Він лишився лише з туркменами Амін-ал-Мулька.

Коли Шикі-Хутуху́-нойон, повернувшись до Чингізхана, розповів йому подробиці битви біля Первана, Чингіз-хан залишався, як завжди, незворушним і непроникливим. Він тільки сказав:

— Хутуху́ звик бути завжди переможцем. Тепер, зазнавши гіркоти поразки, він стане більш уважним і досвідченим у військових справах.

Проте Чингіз-хан не барився, стягнув до себе всі війська, які тільки міг зібрати, і виступив з величезною силою. Він гнав вершників з такою поспішністю, що в дорозі не було можливості зварити їжу. Каган ішов просто на Ганзу, і, коли колісний шлях скінчився, він покинув весь обоз і рушив стежками через гори.

Розділ другий

БИТВА БІЛЯ СІНДУ [1]

Не зватиму тебе конем, зватиму тебе братом. Ти мені кращий за брата.

(Кітабі-Коркуд).

Після відходу союзних загонів Джелаль ед-Дін уже не міг вступити з монголами у відкритий бій, як хотів раніше, і вирушив на південь. Його затримала швидка і багатоводна ріка Сінд, стиснена горами. Султан шукав човнів і плотів, щоб переправити військо, але стрімкі хвилі розбивали всі судна об високі скелясті береги. Нарешті, привели одне судно, і Джелаль ед-Дін намагався посадити в нього свою матір Ай-Джіджек, дружину й ін-

[1] *Сінд* — ріка Інд, що витікає з Тібету і впадає в Перську затоку.

ших супутниць. Але й це судно розвалилося від ударів об скелю, і жінки залишилися на березі разом з військом.

Раптом примчав гонець з криком: «Монголи зовсім близько!» А ніч у цей час все закрила своїм чорним покривалом.

Чингіз-хан, дізнавшись, що султан Джелаль ед-Дін шукає переправи через Сінд, вирішив його захопити. Каган вів військо всю ніч і на світанку побачив противника. Монголи стали наближатися до війська султана з трьох боків. Кількома півколами монголи спинилися у вигляді

зігнутого лука, а ріка Сінд була немовби його тятивою.

Чингіз-хан послав Унер-Гуліджу і Гугус-Гуліджу з їхніми загонами, щоб вони відтіснили султана од берега, а своєму війську дав наказ: «Не поражайте султана стрілами, повеліваємо захопити його живим».

Джелаль ед-Дін перебував у середині мусульманського війська, оточений семистами одчайдушними вершниками. Побачивши на горбі Чингіз-хана, який звідти керував боєм, султан кинувся з своїми джигітами на монголів з такою люттю, що погнав їх, і сам монгольський володар кинувся тікати, поганяючи канчуком коня.

Але передбачливий і обережний Чингіз-хан перед битвою сховав у засаді десять тисяч добірних воїнів. Вони вилетіли збоку, напали на Джелаль ед-Діна, відкинули його і помчали на праве крило туркменів, якими командував Амін-ал-Мульк. Монголи зім'яли його ряди, відтіснили їх в середину війська, де всі перемішались і почали відступати.

Потім монголи розбили так само й ліве крило. Джелаль ед-Дін бився разом з своїми джигітами до полудня і, втративши звичайний спокій, кидався, як зацькований тигр, то на ліве, то на праве крило.

Монголи пам'ятали наказ кагана: «не пускати в султана стріл», і кільце навколо Джелаль ед-Діна дедалі більше стискалося. Він бився одчайдушно, намагаючись прорубатися крізь ряди ворогів. Зрозумівши, що становище стало безнадійним, султан пересів на улюбленого туркменського коня, скинув шолом і всю зброю, лишивши тільки меч. Він повернув коня і кинувся з ним з високої скелі у темні хвилі бурхливого Сінду. Перепливши ріку і видершись на крутий берег, Джелаль ед-Дін погрозив звідти мечем Чингіз-ханові і поскакав, зникнувши в заростях.

Чингіз-хан від надзвичайного подиву поклав руку на рот, показав на Джелаль ед-Діна синам і сказав:

— Ось яким у батька повинен бути син! [1]

Монголи, побачивши, що султан кинувся в річку, хотіли вплав кинутися за ним у погоню, але Чингіз-хан заборонив.

Вони перебили все військо Джелаль ед-Діна. Воїни

---

[1] Рашід ад-Дін.

встигли кинути в річку його дружину і матір, щоб ті не дісталися монголам.

Залишився живий тільки семирічний син Джелаль ед-Діна, захоплений монголами. Вони поставили його перед Чингіз-ханом. Хлопчик, повернувшись боком до кагана, косився на нього сміливим, сповненим ненависті оком.

— Рід наших ворогів треба виривати з коренем, — сказав Чингіз-хан.— Нащадки таких сміливих мусульман виріжуть моїх онуків. Тому серцем хлопчика нагодуйте мого хорта.

Кат-монгол, посміхаючись аж до вух від гордості, що він може перед великим каганом показати своє мистецтво, засукав рукави і підійшов до хлопчика. Поваливши його на спину, він в одну мить, за монгольським звичаєм, розпоров ножем йому груди: засунув руку під ребра, вирвав маленьке паруюче серце і підніс його Чингіз-ханові. Той кілька разів, як старий кабан, покректав: «Кху-кху-кху!», повернув буланого коня і, згорбившись, похмурий, вирушив далі вгору кам'янистою стежкою.

Після цієї битви при Сінді султан Джелаль ед-Дін, блукаючи по різних країнах, ще багато років вдало воював з монголами, збираючи загони сміливців. Але ніколи йому не вдалося очолити таке велике військо, щоб воно могло подолати монголів.

Розділ третій

ХАДЖІ РАХІМ СТАВ ПИСАРЕМ

З того вечора, коли в Бухарі Махмуд-Ялвач врятував Хаджі Рахіма від мечів монгольської варти і дозволив йому триматися за полу його щедрості, дервіш скрізь ішов слідом за ним, а за дервішем простував, мов тінь, його молодший брат Туган.

Махмуд-Ялвач став головним радником нового правителя області Мавераннагр, сина Чингізова Джагатай-хана. Сам Джагатай більше займався мисливством і бенкетами, а Махмуд-Ялвач для нього збирав податки, підраховував захоплені татарами цінності, відправляв у

Монголію юрби рабів, описував покинуті беками будинки і маєтки, оголошував нові податки і посилав для їх збирання спеціальних збирачів.

Він закликав селян повертатися на свої землі і сіяти хліб і бавовну, обіцяючи, що колишні беки на свої садиби не повернуться і платити їм оброк за землю не доведеться.

Але все це він говорив, аби заспокоїти народ, який розбігся навтіки, щоб налякані селяни повернулися на свої ниви і щоб припинилися напади голодних бродячих ватаг на каравани. Згодом виявилося, що всі ці обіцянки були тільки принадою і що замість туркменських, таджицьких і кипчацьких беків поступово землевласниками стали монгольські царевичі і хани, а селяни, повернувшись, як і раніше, стали працювати в них наймитами, віддаючи їм майже весь свій урожай.

Махмуд-Ялвач призначив Хаджі Рахіма писарем своєї канцелярії, і той, залишивши на деякий час складання солодкозвучних газалей[1], старанно служив, щодня з ранку до темряви сидячи на стертому великому килимі в ряді інших писарів; на своєму коліні він складав рахунки, описи майна, накази і всякі інші важливі папери.

Махмуд-Ялвач не платив дервішеві ніякої платні і одного разу так сказав йому:

— Навіщо тобі платня? Хто ходить коло багатства, у того до рук пристає золотий порох...

— Але не до рук поета-дервіша, — відповів Хаджі Рахім. — На моєму старому плащі зібрався тільки дорожній порох від багаторічних моїх блукань.

Тоді Махмуд-Ялвач подарував йому новий квітчастий халат і наказав з'являтися до нього вранці щочетверга напередодні священного дня п'ятниці за трьома срібними дирхемами на хліб, чай і лазню, щоб на ділові папери не сипався порох, зібраний дервішем на безкрайніх дорогах всесвіту.

Інший на місці Хаджі Рахіма вважав би себе дуже щасливим: він жив у маленькому будиночку, покинутому господарями, і міг користатися ним, як своїм; повернувшись з канцелярії, він сидів на приступці ганку перед виноградником, де на старих лозах наливалось стільки янтарного винограду, що врожай його забезпе-

---

[1] *Газаль,* або *газелла* — особлива форма арабського вірша.

чив би власника на цілий рік; біля будинку ріс такий високий платан, що тінь його падала й на сусідню мечеть і оберігала від спеки маленький будинок дервіша. Тут-таки протікав арик, що зрошував виноградні лози, і в вечірній прохолоді Хаджі Рахім навчав алгебри і арабського письма свого молодшого брата Тугана.

Але Хаджі Рахім був шукачем не благополуччя, а незвичайного, і на серці його жевріли гарячі жарини неспокою. Незабаром він уже не міг миритися з тією роботою, яку виконував. Щодня до канцелярії приходили сотні прохачів, звичайно з скаргами на утиски монголами мирних жителів; уся країна була під владою нових завойовників, які розпоряджалися народом, як вовки в овечій кошарі.

Тоді Хаджі Рахім сказав собі: «Досить, дервіше! Хто служить ворогові рідного народу, той заслуговує прокляття замість похвали», і він пішов до Махмуд-Ялвача, вирішивши сказати йому правдиво все те, що спалює йому серце.

Він знайшов Махмуда у великому палацовому саду, де той підстригав на виноградній лозі сухе гілля і в цьому знаходив відпочинок від своїх турбот. Махмуд вислухав дервіша і сказав:

— Ти хочеш покинути рідну матір, покриту ранами і знемагаючу від страждань?

— Я не хочу служити поневолювачам народу...

— Мабуть, ти і мене вважаєш лиходієм за те, що я служу поневолювачам рідного народу? Ось що я тобі відповім на це. У нашого повелителя, великого кагана Чингіз-хана, є головний радник, китаєць Єлю-Чу-Цай. Він завжди каже, не боячись, правду Чингіз-ханові. Він один спиняє його від непотрібного знищення цілих міст, пояснюючи: «Якщо ти переб'єш усіх жителів, то хто ж платитиме податки тобі і твоїм онукам?» І Чингіз-хан після його слів милує сотні тисяч полонених... Те саме я намагаюсь робити біля сина Чингізова, Джагатай-хана, щоб врятувати наш мусульманський народ від поголовного винищення. Ти бачив обличчя Джагатая? Якою безумною люттю сповнені його очі! Щодня на прийомі він вказує пальцем на кого-небудь з страшними словами: «Алиб-барин!» [1], і нещасного ведуть на страту.

---

[1] *Алиб-барин!* — Візьміть його!

А я щодня стараюся вирвати в нього милість і пощаду.

— Я залишуся на моїй батьківщині,— відповів Хаджі Рахім.— Та дай мені іншу роботу: я не маю сил більше писати рахунки одежі, покритої плямами крові, і бачити людські сльози.

— Гаразд, я дам тобі важливе доручення.

— Я слухаю, мій пане.

— Мені сказали, що повелитель північних і західних країн Джучі-хан, старший син Чингізів, одержавши у спадщину північні землі Хорезму, йде їх підкоряти.

— Я можу тільки сказати: ковалі і мідники Гурганджа не віддадуть без бою свого міста, як це зробили жителі Бухари і Самарканда.

— Мені треба переслати Джучі-ханові листа, але в дорозі, у пісках Кзил-Кумів, з'явилися загони, які нападають на монголів і вбивають їх. Кажуть, що на чолі їх стоїть якийсь «чорний вершник» Кара-Бургут на дивному чорному коні. Він невловимий. Він з'являється несподівано в різних місцях Кзил-Кумів, роблячи величезні пробіги, і раптом безслідно зникає. Серед населення поширені чутки, що сам шайтан допомагає йому.

— Цей «чорний вершник» доводить,— сказав Хаджі Рахім,— що серед мусульман ще збереглися сміливі джигіти.

— Я дам тобі листа до самого Джучі-хана. Ти сховаєш цього листа так, щоб ні монгольська варта, ні «чорний вершник» не перехопили його. Інакше ти і себе і мене занапастиш.

Хаджі Рахім опустив очі. «Що це за лист, який може занапастити того, хто послав?» Він підвів очі. На золотому небі заходу переплелося виноградне листя. Махмуд-Ялвач стояв нерухомо, і його погляд, здавалося, проникав у думки дервіша. Він поклав руку на свою бороду, позначену сріблом часу, і легка посмішка сковзнула по його вустах.

— Я доставлю листа Джучі-ханові,— сказав Хаджі Рахім,— і ніхто не прочитає його. Я видовбаю дірку в моєму посоху, покладу туди листа і заліплю його воском. Але чи пощастить дістатися до великого хана? Він тепер воює у кипчацькому степу, де шастають ватаги, вбиваючи зустрічних. Я подібний до комашки, яка тут повзе біля твоїх ніг стежкою саду. Що зі мною буде, коли

я вийду з-під захисту твоєї могутньої руки? Я не боюся «чорного джигіта», але на першій-таки заставі мене схопить монгольська варта і розрубає на частки.

Махмуд-Ялвач нахилився, підійняв з доріжки червоного жучка і поклав собі на вузьку бліду долоню. Жучок квапливо побіг до кінця пальця і, розпроставши крильця, полетів.

— Подібно до цього жучка, ти переберешся там, де не пройдуть тисячі воїнів. Ти, як священний дервіш, знову накинеш свій старий плащ, візьмеш покірного осла і навантажиш його книгами. А щоб тебе не затримали монгольські застави, я видам тобі золоту пайцзу з соколом.

— А що мені робити з моїм молодшим братом Туганом?

— Ти його візьмеш з собою як учня. А там, у таборі Джучі-хана, він навчиться військової справи. Стане досвідченим джигітом. Хай буде легкою тобі дорога!

— Будь спокійний, я все зроблю.

— Коли ти закінчиш свій шлях, то помоли́ся за мене. Я людина стара, яка до тебе ставиться доброзичливо.

Розділ четвертий

«ЧОРНИЙ ВЕРШНИК»

Хаджі Рахім і Туган вирушили в путь надвечір і приєдналися до натовпу селян, що поверталися з базару з порожніми корзинами. Поступово всі подорожні, один за одним, звернули в різні боки, до своїх погорілих селищ.

Хаджі Рахім ішов рівною, розміреною ходою, наспівуючи за звичкою арабські пісні. Туган уже дуже виріс. З-під голубої чалми, як належить юнакові, вибивався довгий чорний завиток волосся і спадав на плече. Він закинув за спину дорожній мішок і, спираючись на довгу палицю, легко вибігав на зустрічні горби і вдивлявся в далечінь, у мріючі гори, повиті сизим серпанком, озирався навколо, все намагаючись запам'ятати, все зрозуміти. Він жив тепер повним щасливим життям, яке видавалося особливо радісним після важких місяців, про-

ведених у похмурому вогкому підземеллі гургандської в'язниці.

Чорний осел, поводячи довгими вухами, дріботів міцними копитцями. У нав'ючених на осла мішках зберігалися книги і згортки арабських та перських поетів і запас їжі на кілька днів.

Часом вдалині показувалась хмарка куряви, потім з-за дерев з'являлося кілька монгольських вершників, які супроводжували знатного начальника — «даругу»— або охороняли поволі виступаючих верблюдів, нав'ючених мішками з зерном. Один з монголів відокремлювався від інших, підлітав до Хаджі Рахіма і кричав:

— Ти хто? Куди йдеш?

Хаджі Рахім мовчки збивав свою шапку на потилицю, і на лобі показувалась прикріплена до тонкого обруча золота пластинка з зображенням літаючого сокола. Тоді поволі опускалась піднята рука з канчуком, і монгол, вигукнувши: «Байартай! Урагш!» [1], круто повертав коня і мчав доганяти свій загін.

А дервіш, насунувши на лоба свою гостроверху шапку, ішов далі і заспівував нову пісню:

Рушай же вперед, мій чорний Бекір, під співи,
Туди, де на душу живу небезпека чигає.
Вже досить людей в постелі своїй померло,
Лиш боягузів смерть на червонім піску лякає...

У пустинному місці з-за горба несподівано вилетіли чотири вершники й зупинилися впоперек стежки.

— Стійте! — закричав один з них, старик з глибокими зморшками на смаглявому, аж чорному обличчі. — Яке твоє ім'я?

— Достаток, простір і благополуччя тобі! — відповів дервіш. — Навіщо тобі потрібне моє ім'я?

— Я пізнав тебе! Від мене не втечеш! Ти був писарем у мусульманина Махмуд-Ялвача, який ганебно продався монголам. Ти допомагав йому грабувати народ і за це зараз відчуєш гостре лезо мого меча.

— У твоїх словах дві краплини чистої істини, а вся решта — каламутний потік чорної брехні.

— Якої брехні? — вигукнув люто старик і витягнув з піхви криву шаблю.

---

[1] *Байартай! Урагш!* — До побачення! Вперед!

— Правда, що я був писарем у шановного мусульманина Махмуд-Ялвача, правильно, що я заслуговую смерті і її побачу, бо хто зможе втекти від неї? Але я ніколи нікого не грабував, а лише записував на довгих сувоях награбоване монголами і писав прошення всім скривдженим, хто приходив до Махмуд-Ялвача з скаргами і просьбами заступитися.

— Якщо ти, дервіш, не хочеш утратити тут-таки, на цьому місці, твій ковпак разом з головою,— все ще кричав старик, — то зараз же підеш за нами і не намагайся втікати.

— Я завжди йду до тих, хто кличе мене, — сказав спокійно дервіш.— Але ти мені не сказав твого імені. На кого мені поскаржитись аллахові, якщо ти затягнеш нас у вир загибелі?

— Раніше ніж аллах тебе розсудить, тебе розсудить меч «чорного джигіта», — відповів один з вершників. — З нашим начальником тобі буде не до жартів.

Вершники, звернувши з дороги, попрямували на північ, заглиблюючись у розпечені жовті піски. Рідка жорстка трава, де-не-де кущі просвітчастого тамариску, ящірки, що квапливо розбігалися, надавали місцевості вигляду похмурого й сумовитого. Туган шепотів Хаджі Рахіму:

— Невже прийшов наш кінець? Для чого ти погодився на цю непотрібну подорож! Як тихо і щасливо ми жили у Самарканді.

— Не треба ремствувати до пори до часу,— відповів дервіш.— Сьогоднішній день ще не скінчився, а майбутнє повне несподіванок.

Довго йшли подорожні, все простуючи на північ. Нарешті, на перехресті двох ледве помітних стежок вершники зупинилися. Один з них виїхав на горб, довго вдивлявся на всі боки, потім вказав рукою на захід і крикнув:

— Швидше, швидше туди! Сонце сідає.

Уже в цілковитій темряві Хаджі Рахім разом з іншими наблизився до яскраво палаючого багаття. Вони перебували на дні сухого яру. У дервіша і Тугана руки були скручені за спиною, а петлі арканів зашморгнули шию, щоб полонені не надумали зникнути в темряві. Старик, що їх затримав, підвів обох до самого вогню і наказав стати на коліна. Поряд з ними поставили осла.

Біля багаття на невеликому килимку сидів, підібгавши ноги, худорлявий похмурий туркмен. На загорілому бронзовому обличчі різко виділялися блискучі круглі очі. Поруч на килимку лежав прямий меч-кончар.

«Де я бачив цього гордого джигіта? — думав Хаджі Рахім, спостерігаючи туркмена.— Безперечно, це «чорний вершник»...

На ньому був чорний чекмінь, чорна шапка, зсунута на потилицю, і поблизу стояв на припоні високий вороний кінь. Навколо багаття сиділо десятків зо два джигітів в обшарпаному одягу, але з чудовою зброєю у сріблі. На приведених полонених позирали — одні насмішкувато, інші злобно.

Один з джигітів зняв з чорного осла килимовий мішок і витрусив з нього в'язку коржів, торбинку з ізюмом, диню і шматок кислого сиру. Потім обережно поклав другий мішок з борошном і витрусив третій килимовий мішок. В ньому були пенал з чорнильницею, кілька книг і сувоїв і інструменти зброяра.

Джигіт з круглими очима взяв одну книгу, покрутив у руках, перегорнув кілька сторінок і сказав:

— Тут, мабуть, написано хадиси і настановлення, якими довгобороді гладкі імами забивають голови своїм худим голодним учням?

— Ні, славний воїне, — відповів Хаджі Рахім. — Ця книга про великого Іскендера, завойовника всесвіту.

— Хотів би я послухати про цього хороброго вояку! Але тобі не залишилося часу. Зараз Азраїл понесе твою душу.

Старик, який привів Хаджі Рахіма, одвів набік осла, не поспішаючи витягнув з-за пояса довгий тонкий ніж, яким м'ясники завжди ріжуть баранів, і схопив жорсткою рукою дервіша за підборіддя.

— Гей, діду, зажди різати! — крикнув хтось. — Наш начальник хоче дізнатися, що написано в інших книгах.

Напівзадушений дервіш прохрипів:

— В одній книзі описано подвиги славного барса пустелі Кара-Бургута, грози караванів...

— Зажди! Облиш його, старий!..— сказав начальник ватаги й уважно почав перегортати книжку, розглядаючи малюнки, що зображували сутички воїнів.

Старик відштовхнув Хаджі Рахіма і, лаючись, відійшов.

Хаджі Рахім дивився на темне небо з яскравими зірками, на червоне потріскуюче полум'я багаття, на суворі обличчя присутніх, на пустельні піски навкруги і думав: «Звідки надійде порятунок? Якщо мене, бродягу, ніхто не пожаліє, то ці воїни повинні пожаліти хлопчика-зброяра, що вислизнув із мороку шахського підземелля. Але, навіть падаючи в безодню, дервіш не повинен сумувати: його плащ може зачепитися за виступ скелі або його підтримає крило пролітаючого орла...» А Туган поруч шепотів:

— Хіба ти не бачиш, що прийшов наш останній час?

— День ще не скінчився, — відповів дервіш. — Попереду довга ніч. Хто заздалегідь скаже, що вона принесе?

«Чорний вершник» поклав книгу в жовтій шкіряній оправі на килимок перед собою і сказав:

— До ранкової зірки зосталося ждати недовго. З стратою цього слуги невірних можемо не поспішати. Чи не послухаємо ми цього блукача, хай він нам розповість про подвиги якого-небудь сміливого богатиря.

Туган прошепотів:

— Невже, отакий принижений, стоячи на колінах, ти будеш їм розповідати? Не говори ні слова. Нехай вони краще заб'ють нас одразу!

— Потерпи, — відповів Хаджі Рахім. — Ніч довга, і майбутнє може стати незвичайним...

— Хай говорить! — сказали голоси.— Трапляється, що соловей у клітці співає краще, ніж на волі.

— Тоді слухайте,— почав Хаджі Рахім.— Я вам зараз розповім не про Дворогого Іскендера і не про Рустема і Зораба, а про славного степового розбійника Кара-Бургута і про туркменську дівчину Гюль-Джамал...

Зачувши слово «Гюль-Джамал», начальник ватаги пильно глянув на дервіша, брови його здивовано підвелись. Він ліг на правий бік; спершись на лікоть, він підпер щоку долонею і чорними блискучими очима став уважно вдивлятися у зв'язаного розповідача.

Розділ п'ятий

КАЗКА ХАДЖІ РАХІМА

Коли вона йшла мимо швидкою ходою, вона краєм своєї одежі доторкнулася до мене.

(З східної казки).

— «Гюль-Джамал була бідною пастушкою у бідному аулі у великій туркменській пустелі, — почав говорити співучим голосом Хаджі Рахім. — Гюль-Джамал знала багато пісень.

Окрема пісенька у неї була, щоб вести ягнят на водопій; інша, спокійна й радісна, умовляла ягнят мирно пастися і далеко не розходитись.

Але одна, тривожна пісенька, похмурими, уривчастими звуками попереджала тих, що заблудилися, про наближення хижого вовка, і ягнята, які мирно дрімали у затінку чахлого куща, разом схоплювались і швидко мчали туди, де на горбі стояла Гюль-Джамал з довгою палицею, а три великі мохнаті собаки з гавкотом бігали навколо відсталих і збирали в одну купу все стадо.

Всі пісеньки Гюль-Джамал вивчила од свого діда Коркуд-Чобана, який багато років був пастухом і наігравав пісні на довгій дудці-сопілці. Все своє довге життя він був бідняком, наймався аульним пастухом і харчувався, переходячи по черзі з однієї юрти до іншої, хоч він мав і свою, стару, покривлену, як він сам, юрту край аулу.

Він був самотній з того часу, як померли спочатку дружина, а потім два сини, забиті під час війни хорезмшаха з вільними афганськими горянами.

Дочка пастуха, віддана заміж у віддалене кочовище, одного разу прийшла до нього, несучи на руках крихітну дівчинку, і, прохворівши кілька днів, померла. Її обличчя було геть усе в синяках. Що з нею трапилося, ніхто не знав, а старий Коркуд-Чобан на запитання відповідав:

— Мабуть, так захотів аллах! Не кожній дівчині трапиться добрий чоловік! — і затуляв широким рукавом темне зморшкувате обличчя.

Коркуд-Чобан спочатку оберігав і пестив свою внучку, як беріг би скульгавілу овечку, і, блукаючи з отарою

по степу, носив дівчинку за спиною у шкіряному мішку, іноді разом з мекаючим хворим ягням.

Поступово Гюль-Джамал підростала, потім бігала вже з ним поруч; вона підспівувала тонким голоском дідові, коли він награвав на дудці, і стежила разом з собаками за відстаючими ягнятами. Коли Гюль-Джамал ще підросла, Коркуд раптом заявив, що він більше не буде пастухом, що він вирішив віднині лежати на повстині коло своєї старої юрти, а замість нього піде пасти молодих ягнят його онука. Саме тоді приїхала на облізлому ослі його стара сестра й оселилася з ним у юрті. Всі в аулі заговорили, що Коркуд зустрів у степу шайтана і продав йому онуку за дружину. Інші говорили, що дід знайшов у стародавній могилі скарб, і ще багато чого про нього вигадали. Але правильно те, що у Коркуда раптом з'явився старовинний мідний казан, над юртою завжди звивався димок, і бідний пастух частував усіх прибулих чаєм.

Нарешті для старика настав важливий час — треба було видати заміж внучку. А калим [1] за таку дівчину міг одразу принести і верблюда, і коня, і корову, і баранів. Тоді дід стане зовсім безтурботним,— він тільки лежатиме на повсті, питиме скільки захоче кумису і дивитиметься вдень на хмари, а вночі на зірки. А за худобою доглядатимуть сестра, внучка і зять.

Коркуд не поспішав віддати внучку, і всім, хто приїздив сватати Гюль-Джамал, старий все підвищував вартість калиму, так що свати від'їжджали без успіху, дивуючись з пожадливості колишнього пастуха. Але був один, хто повертався і знову сватався. Це був відомий барс великих доріг, гроза караванів, розбійник Кара-Бургут [2].

— Коли кохають дівчину, — говорив Кара-Бургут, — то не торгуються за калим.— І він обіцяв дати стільки, скільки заправить старий Коркуд. Але той кожної ночі, коли приїздив розбійник, не давав остаточної відповіді і говорив, що подумає.

Однак, шайтан, мабуть, пожартував з старого, і той разом втратив і верблюдів, і коней, і баранів, яких під-

---

[1] За старих часів, віддаючи дочку заміж, батько одержував «калим» у вигляді худоби, одягу й інших речей різної вартості, залежно від заможності жениха.

[2] *Кара-Бургут* — чорний орел, беркут.

раховував, дивлячись на зірки. Приїхали в аул джигіти самого шаха збирати податки і за минулий, і за теперішній, і за майбутній роки. Вони забрали багато коней, худоби і вкрали Гюль-Джамал, сказавши, що всемогутньому шахові піддані повинні доставляти найвродливіших дівчат.

Серед ночі до юрти Коркуд-Чобана прискакав розбійник Кара-Бургут. Він просидів усю ніч на кінці повстини і докладно розпитував про джигітів, що приїздили напередодні: хто у них був начальником, які в них були коні і які сідла і чапраки. Він усе наполегливо вивідав у старого і сказав:

— Тепер я всіх їх пізнаю навіть вночі і розправлюся з кожним по черзі і з усіма разом, хоча б вони сховалися від мене на дні Хорезмського моря. А Гюль-Джамал я розшукаю і доставлю тобі, діду Коркуд, а потім ми влаштуємо велике свято, з якого я повезу її до моєї юрти вже як свою дружину. Я обіцяв тобі верблюда, кобилицю з лошам, корову з телям і дев'ять овець, а тепер я пропоную тобі всього в дев'ять разів більше, але ти не смій обіцяти онуку будь-кому іншому, крім мене.

Кинувши на коліна старому, як завдаток, мішок срібних дирхемів, Кара-Бургут скочив на коня і зник у темряві ночі...»

Сказавши ці слова, Хаджі Рахім замовк, крекчучи, зігнувся і повалився набік.

— Що ж трапилося далі? Чи знайшов розбійник дівчину? — заговорили джигіти, які сиділи навколо багаття.

— Вай-уляй! Що тільки не траплялося з хоробрим розбійником і прекрасною дівчиною! — відповів із стогоном Хаджі Рахім.— Але я не можу продовжувати розповідь: віровки врізалися мені в тіло, і я втомився.

— Розв'яжіть його! — наказав «чорний вершник».

— І моєму молодшому братові так само розв'яжіть поранені руки! — сказав Хаджі Рахім і, повернувшись на спину, заплющив очі.

Старий туркмен, невдоволено буркочучи, розв'язав обом полоненим руки. Вони вмостилися зручніше на піску, і дервіш розповідав далі:

— «Коли на світанку Кара-Бургут їхав степом, він зустрів Джелаль ед-Діна, сина самого падишаха. Юнак заблудився, ганяючись за джейраном, його супутники відстали. Він уже знемагав з голоду і спраги, ведучи за

повід втомленого коня, але тут побачив юрту старого Коркуд-Чобана. Той гостинно його прийняв, дав йому відпочити, нагодував і його, і коня. В цей час випадково приїхав Кара-Бургут і зайшов у юрту. Довго розмовляв з сином свого ворога, не підозрюючи, хто це. Прощаючись, молодий наступник шаха запросив Кара-Бургута провідати його у заміському палаці Тілляли. Тут розбійник дізнався, що перед ним син ненависного шаха. Але закон гостинності вимагає цілковитої шаноби до гостя, так що Кара-Бургут не скривдив його і обіцяв обов'язково побувати в гостях у молодого хана.

Незабаром Кара-Бургут поїхав до столиці, щоб завітати до шахського сина. Але цей молодий хан був тоді в немилості,— шах не злюбив його за те, що той дружив з простими людьми, приймав у своєму заміському палаці і кочівників пустелі, і блукаючих дервішів, і мандрівників з далеких країн... Шах боявся, чи не готує часом його син змови проти батька, і стежив за кожним його кроком. Тому навколо палацу і його саду причаїлася варта, яка стежила за всіма, хто входив або виходив звідти.

Коли Кара-Бургут прибув до палацу Тілляли, син шаха привітно його прийняв, почастував багатим обідом, а музиканти грали й співали старовинних бойових пісень. Вночі, коли Кара-Бургут хотів вирушити в путь, хан запропонував йому залишитися до ранку, обіцяючи дати йому охорону, щоб той безпечно доїхав до міської межі.

— Хто посміє зачепити Кара-Бургута? — сказав розбійник. — Мій меч не боїться двадцяти джигітів, якщо вони здумають напасти на мене...— і він вийшов із хвіртки саду. Але тут же на нього була накинута міцна рибальська сіть, яка обплутала його руки так, що він не встиг навіть вихопити меч. Джигіти поволокли його і приставили зв'язаним до будинку суду і катувань.

Вночі головний начальник катів, «князь гніву», Джіхан-Пехлеван, почав допитувати Кара-Бургута, прикладаючи до його тіла розпечені жарини, щоб вивідати, чого він був у саду молодого хана.

— Я обіцяв бекові викрасти найкращого коня з табунів рудоборого татарського хана, — твердив Кара-Бургут.

Джіхан-Пехлеван, нарешті, втомився допитувати і ка-

тувати затятого джигіта і наказав одвести його до «Башти відплати».

Кара-Бургута вели в темряві до високої башти; кати тісним кільцем оточували його. І раптом хтось тихо шепнув йому на вухо: «Ти простягни руку праворуч і вхопишся за залізний гак». І він одразу відчув, що віровки, якими було скручено йому руки, послабшали, перерізані невідомим другом. Не даючи взнаки, що він уже готовий до захисту, Кара-Бургут покірно ввійшов до башти і піднявся по високих кручених сходах. Нагорі, при тьмяному світлі факела, відчинились невеличкі двері. Розбійник опирався щосили, коли його впихали в ці двері. Факел раптом погас, розбійник швидко звільнив руку і легко намацав праворуч великий залізний гак. Хтось крикнув: «Однією собакою менше!» Двері з гуркотом захлопнулись, і Кара-Бургут повис у цілковитій темряві, не відчуваючи опори під ногами...

Кара-Бургут висів, силкуючись звільнити з віровок ліву руку, що йому вдалося з великими труднощами, і тоді стало легше висіти, тримаючись обома руками. Коли настав ранок і перші промені проникли в щілини старої башти, джигіт переконався, що він знаходиться під самим дахом: внизу глибока безодня, звідки чутно глухе ричання, там рухаються чорні тіні і видно купи кісток. Якщо не надійде допомога від таємних друзів, то сил вистачить не надовго, щоб отак висіти, вхопившись за гак».

— Що ж було далі? — спитали голоси, коли Хаджі Рахім знову замовк і став байдуже дивитися на багаття. — Що сталося з Кара-Бургутом, з Гюль-Джамал? Кажи швидше!

— Може, ви дасте трохи води і хліба моєму хлопчикові? Та й мені треба промочити горло, я зранку не пив ані краплини...

— Дайте йому коржів, сушеного винограду і всього, що в мене є,— наказав «чорний вершник».— Розповідай далі, дервіш, до сходу сонця вже недовго...

Хаджі Рахім, поволі випивши чашку кислого молока, розповідав далі:

— «Тимчасом син шаха безжурно розважався в саду під розлогим карагачем і годував скибками дині своїх улюблених жеребців. Раптом до нього наблизився закутаний по самі очі один з відданих йому друзів, які були

скрізь, і тихо розповів, що гостя з пустелі схоплено біля стіни його саду, одведено до начальника шахської охорони і звідти його потягли до «Башти відплати».

Молодий хан спалахнув од гніву. Він наказав усім своїм джигітам сідати на коней і бути готовими до бою. З сотнею озброєних вершників Джелаль ед-Дін помчав у місто, розганяючи вуличних сторожів, які вибігали назустріч, і просто прискакав до старої високої башти, біля якої відбувалися страти. Похмурий сторож від страху втік, і джигіти сокирами виламали вхідні двері. Джелаль ед-Дін піднявся сходами на самий верх башти, і там довелося знову виламати другі двері.

Коли їх розчинили, то відсахнулись: прямо за порогом починалася чорна порожнеча, а праворуч, на стіні, на невеликому залізному гаку висіла людина. Джигіти обережно зняли її і витягли на сходи. Джелаль ед-Дін взяв засвічений факел і пробував глянути вниз. З глибини дивилися блискучі очі і чулося злісне ричання. Хан шпурнув палаючий факел. Крутячись, полетів він униз, і з скавучанням відскочили врозтіч великі волохаті собаки-людожери.

— Клянусь,— сказав він,— коли б я став шахом, то я зберіг би оцих страшних псів, щоб вони пожерли тих, хто придумав оцю башту.

Молодий хан спустився з башти і сів на коня. Другий осідланий кінь ждав Кара-Бургута. Тісним натовпом джигіти проїхали через місто і, як тільки вони минули кам'яні ворота і спереду відкрилася рівна далечінь безмежного степу, Джелаль ед-Дін сказав врятованому Кара-Бургуту:

— Чи ти не подумав, що я навмисне запросив тебе до свого палацу, щоб ти потрапив до рук шахських катів? Я б хотів знову запросити тебе до мого саду Тілляли, але боюсь, що тепер ти ще раз можеш потрапити до лап собачих слуг ката Джіхан-Пехлевана...

— Таких чорних думок у мне не було. Дозволь мені повернутися до моєї рідної пустелі. Хоча там голі піски, чахла трава і солонувата вода, але там більше волі і щастя, ніж тут, серед пишних палаців, високих башт і міцних стін.

— Я не буду тебе затримувати. Я б хотів іще виконати якесь твоє бажання, адже ти постраждав через мене.

— У мене тільки одна просьба. Мої кати, обкутавши мене рибальською сіттю, зняли з мене мій славний меч-кончар. Поки я не відберу його у того хвалька, який наважився носити його, чи не дозволиш ти на якийсь час взяти блискучу шаблю в одного з твоїх джигітів?

Молодий хан одчепив з пояса свою шаблю, прикрашену бірюзою, сердоліком та яхонтами, і передав Кара-Бургуту.

— Носи її з славою і виймай з піхов лише проти ворогів нашого племені, а не проти мирних караванних подорожніх. Цей благородний вороний кінь, на якому ти сидиш, віднині теж твій. На ньому ти вирушиш у похід проти ворогів батьківщини.

— У мене ще одна до тебе просьба,— сказав Кара-Бургут.

— Кажи!

— Чи не можеш ти, знаючи все, що діється в шахському палаці, сказати мені, що сталося з дівчиною нашого туркменського племені на ім'я Гюль-Джамал? Її силоміць викрали шахські грабіжники, сказавши, що вона поступить до палацу, щоб розважати старезного шаха.

— Знаю. Для цієї дівчини Гюль-Джамал шах наказав поставити окрему юрту в одному з палацових садів. Але дівчина виявилась гордою і непокірною. Я боюся, що її спіткає сумна доля всіх непокірних полонянок нашого шаха.

— Спасибі тобі, мій великодушний визвольнику! — сказав Кара-Бургут.— Якщо тобі потрібне буде моє життя, виклич мене, і я приїду негайно, хоча б мені довелося пробиратися через гори й безодні.

Кара-Бургут повернув вороного коня і поскакав до своєї пустелі. Незабаром він змінив напрямок і виїхав на дорогу, яка веде в бік найпрекраснішого з міст, що потопає в садах, Самарканда.

Поволі ступав кінь, а джигіт співав:

Це вітер співа, як мила в дальнім вітанні...
Кого ж не зворушить те слово її любовне?
Нехай на шляху, за каменем кожним, загибель,—
На кожній путі вона вартує безмовно... [1]

---

[1] З стародавньої арабської пісні.

Кара-Бургут так замислився, що його мало не зім'яли кілька джигітів, які скакали на всю кінську силу, вигукуючи:

— Дорогу! Дайте дорогу! Гонець до падишаха! Лист у власні руки падишаха!

Кілька вершників мчали у хмарах куряви, тягнучи за собою аркан: кінець аркана було прикручено до луки сідла. Гонець, прив'язаний до коня мотузками, на всьому скаку міцно спав, розгойдуючись і хитаючи головою.

Певно, кінь гінця робив останні зусилля, щоб доскакати до воріт міста; він хропів, бив хвостом і мчав тільки тому, що його тягнули на аркані джигіти, які скакали спереду, завжди супроводжуючи шахського гінця від одного селища до іншого.

Раптом на повному ходу кінь упав на землю. Вершники зупинилися, зіскочили з коней, намагаючись підняти знесиленого, загнаного коня, але марно: кров полилася з його ніздрів на запилену дорогу.

Гонець, як упав, так і лишився лежати. Він тільки сказав: «Важливий лист шахові від його дочки, обложеної бунтівниками у фортечній вежі. У Самарканді повстання всіх жителів проти шахських катів і збирачів податків. Жителі їх ріжуть, і шматки тіл вішають на тополях. А мені все одно помирати...»

Сказавши ці слова, гонець поклав голову на кулак і заплющив очі. Кара-Бургут під'їхав до гінця і сказав:

— Дай мені твою шкіряну сумку. Я сам доставлю листа в руки падишаха. А ти не валяйся тут поряд з дохлим конем, а лягай там, у затінку під деревом, і добре виспись. Я знаю, що ти не дуже квапишся доставити листа і тебе доводиться силоміць тягти, бо за «чорну», погану звістку шах гінцеві відтинає голову.

— Я теж гадаю, що мені краще відпочити тут,— сказав запилений гонець і віддав Кара-Бургуту свою сумку. Одійшовши набік, він повалився на траву під деревом і захропів.

Кара-Бургут, зачепивши кінець аркана за луку сідла, крикнув: «Уперед!» — і всі вершники знову помчали шляхом до столиці шаха.

Разом з супроводжуючими вершниками Кара-Бургут прискакав до високих воріт палацу. Перед гінцем з важ-

ливою вістю від дочки падишаха розчинилися всі двері. Старий євнух, брязкаючи ключами, повів гінця по звивистих переходах, і Кара-Бургут уже повинен був стати перед грізним володарем країни, коли раптом джигіт виразно почув за стіною жіночий крик: «Рятуйте! Останній мій день настав!»

Чи міг Кара-Бургут не пізнати цього ніжного голосу, тепер сповненого жаху і закликаючого до жалості! Він вихопив шаблю, подаровану Джелаль ед-Діном, і, змахнувши нею над старим ключарем-євнухом, наказав йому відчинити двері. Стрибнувши, мов тигр, увірвався Кара-Бургут до кімнати, яка геть була увішана килимами. Він шукав шаха, бажаючи зарубати його, упевнений, що це він дозволяє собі глумитися з їхньої туркменської дівчини. У кімнаті, однак, не було жодної людини, а в кутку на купі перських шалей лежав жовтий з чорними плямами барс і намагався кігтями розідрати килим, з-під якого неслися приглушені крики.

Двома ударами шаблі джигіт забив звіра і відкинув килим. Перед ним лежала майже бездиханна, бліда Гюль-Джамал.

— Який лиходій міг пустити хижого звіра до безпорадної дівчини! — закричав Кара-Бургут і схилився над тією, яка стільки часу привертала всі його помисли.

До кімнати широким кроком увійшов сам шах. Розлючений, він хотів одразу скарати на смерть джигіта, що зарубав його улюбленого барса. Але Кара-Бургут поважно передав йому листа. Шах, вражений повідомленням про заколот у Самарканді і нападом на його дочку, наказав начальникові війська негайно готуватися до походу, щоб утихомирити і стратити заколотників, і вже не звертав уваги на джигіта. А Кара-Бургут підняв Гюль-Джамал, сам на руках одніс її до білої юрти серед персикового саду і сказав служницям, що завтра приїдуть старики з пустелі з почесним караваном, який одвезе Гюль-Джамал до її рідного кочовища.

Але другого дня стариків не допустили до Гюль-Джамал і виштовхали з палацу. Їм оголосили, що Гюль-Джамал за замах на життя великого падишаха ув'язнена до кам'яної «Башти вічного забуття», в якій залишиться «навіки і до смерті»...

— І вона померла там? — спитав чийсь голос.

Хаджі Рахім, почекавши, сказав:

— Ні, Гюль-Джамал жива до цього часу, замкнена у кам'яній башті Гурганджа. Її наказала тримати там злюща мати шаха Туркан-Хатун, і хоч сама старуха втекла, як боягузлива гієна, з столиці Хорезму, але безголові судді, раїси[1] і варта не відважуються змінити наказ ненависної шахині і тримають Гюль-Джамал у в'язниці, а так само багато інших невинних полонених.

— Дервіш, поясни мені, звідки ти знаєш все це? — спитав, підвівшись з килима, «чорний вершник».— Адже все, що ти розповів, це не казка, а трапилося справді...

— Ми, блукачі по рівнинах всесвіту, мандруємо серед людей і чуємо різні бесіди. А крім того, вітер пустелі не раз наспівував мені цю казку.

— Беки-джигіти! — звернувся «чорний вершник» до присутніх.— Готуйтесь! На світанку я виїжджаю до Гурганджа.

— Якщо ти хочеш потрапити в Гургандж, поспішай, — сказав Хаджі Рахім.— На Гургандж з трьох боків наступають сини татарського хана з величезним військом. Вони оточать місто суцільним кільцем, і тоді до міста тобі не пройти.

— А ти, дервіш, поїдеш зі мною, — сказав «чорний вершник».— Я дам тобі і твоєму супутникові пару коней, і через три дні ми будемо біля воріт Гурганджа. Ви ж, мої товариші, вирушайте до своїх кочовищ і ждіть мого виклику. А чи повернуся я до вас, чи мене Азраїл потягне у вогненну долину,— хто, крім аллаха, знає?..

Розділ шостий

ЗА ГУРГАНДЖ ВОРОГУВАЛИ ТРОЄ СИНІВ ЧИНГІЗ-ХАНА

Чингіз-хан наказав молодшому синові Тулі-ханові взяти й віддати на поталу стародавнє місто Мерв, а трьом старшим синам, Джучі, Джагатаю і Угедею, дозволив вирушити з своїм військом на завоювання хорезмської столиці Гурганджа.

---

[1] *Раїс* — охоронець моральності.

Усім монголам хотілося взяти участь у поході на це найбагатше місто мусульманських земель, що розсилало в усі кінці всесвіту каравани з тонкими тканинами, прославленими кольчугами й іншим коштовним крамом. Кожний учасник штурму приведе звідти щонайменше пару коней чи верблюдів, навантажених шовковим одягом, намистом з яхонтів і смарагдів, кубками і різними іншими рідкісними речами; крім того, кожний прижене до себе на батьківщину кілька вмілих рабів, які вироблятимуть тканини, шитимуть чоботи або шуби, а їхній власник тимчасом спокійно лежатиме на привезеному з війни килимі і слухатиме гру на лютні музиканта, теж узятого в полон у Гурганджі.

Так мріяли монгольські воїни, посуваючись до берегів ріки Джейхуну, на північ, у багаті рівнини Хорезму.

Сини Чингіз-хана Джагатай і Угедей квапилися прибути першими, щоб захопити це місто раніше, ніж з'явиться старший їхній брат, Джучі. Адже він згідно з духівницею великого кагана одержує під цілковиту владу разом з Кипчацьким степом весь Хорезм.

Джучі-хан, розсердившись за те, що в майбутній столиці його уділу братам дозволено взяти участь у розподілі багатства, вирішив не поспішати; він займався улюбленим полюванням на диких коней і байдуже говорив:

— Без мене вони все одно Гурганджа не візьмуть. Нехай вони спочатку розіб'ють собі лоби.

А Джагатай, заздрісний і жадний, під час своїх пиятик клявся:

— Джучі одержав занадто великий уділ і хоче всім найкращим заволодіти сам. Йому я Гурганджа не віддам, спочатку я зруйную його дощенту.

Гургандж, столиця династії хорезм-шахів, місто пихатих кипчацьких ханів, багатих купців, вправних ремісників і різноплемінних рабів, після вторгнення монголів до Мавераннагру, переживав тривожні часи.

Після втечі шахині Туркан-Хатун, яка тримала місто в шорах, і від'їзду всіх родичів династії хорезм-шахів багатолюдна столиця залишилася під владою кипчацьких верховодів. Кожний з них мріяв хоч на один місяць, хоч

на один день стати верховним повелителем мусульманських земель. Однак поки хани і беки сварилися, кипчацький бек Хумар-Тегін, не чекаючи, щоб його підняли на «білій повстині шани», сам оголосив себе султаном Хорезму. Всі беззаперечно йому підкорились, і сивобороді імами в мечетях почали старанно за нього молитись.

Новий володар Хорезму, Хумар-Тегін, насамперед показав свою владу в ревності до релігії ісламу: він наказав відшукувати і саджати в башту тих, хто не ходив щодня на молитву до мечеті. По всьому місту разом з озброєними стражниками ходили раїси. Вони палками наводили порядок і карали недосить богомільних. Новий султан призначив головним начальником охорони міста свого родича Алла ед-Діна Ель-Хайаті і збільшив число нічних сторожів за рахунок нових податків. Проте розбої в місті анітрохи не зменшились, особливо грабували склади хліба і рису. Зростала тривога, — всі побоювалися, що станеться з жителями великого міста, коли прибудуть страшні монгольські вершники.

Султан Хумар-Тегін через оповісників та імамів заспокоював населення, запевняючи, що монголи зовсім не підійдуть до Гурганджа, що вони вже наситились, пограбувавши Бухару, Самарканд і Мерв, і навіть готуються вирушати назад до своїх степів.

Гургандж, здавалося, жив своїм колишнім життям: так само вранці з височини мінаретів азанчі закликали правовірних на молитву, так само на базарі купці сідали біля розкладених товарів і запрошували покупців; так само безперервною юрбою йшли перехожі по вузьких вулицях, але торгове й ремісниче життя міста з кожним днем завмирало.

Купці скаржилися, що торгівля занепадає, а в декого майже зовсім припинилась. Покупці тільки питалися про ціни, прицмокуючи, похитували головами, але не купували, хоч ціни на товари вже знизилися наполовину.

Тільки їстівні продукти дедалі дорожчали, і городяни спішно закуповували і борошно, і пшоно, і в'ялений виноград, передбачаючи, що підвіз харчів припиниться. Люди збиралися на перехрестях і шепотіли:

— Татари близько. Татари підходять великими силами. Татари обложать наше місто. Стіни високі, міцні, облога триватиме довго. Ми з'їмо всіх баранів і коней, а що буде потім? Куди сховатися, куди тікати?

Різні неймовірні чутки хвилювали і радували городян:

— Джелаль ед-Дін зібрав п'ятсоттисячне військо. Він уже наближався до Гурганджа. Він розбив велике військо татар, і вони втекли на схід...

Інші говорили:

— Татари покрутяться навколо стін і не зможуть їх взяти. Хіба можна взяти Гургандж? Вони підуть на північ. Старі люди це знають...

З міста почали вирушати каравани верблюдів. Замість в'юків обіч горбів висіли корзини: з них визирали жінки й діти, які виїжджали до туркменів у Мангишлак. Водночас до міста прибували інші каравани — і на конях, і в возах, і на ослах,— це поспішали сховатися за міцними високими стінами Гурганджа родини знатних беків, що тікали з своїх садиб.

На базарі стали зникати продавці коржів, закривалися пекарні. Ціни на баранів і коней зростали, навіть простий осел цінувався так дорого, як ще недавно коштував добрий кінь.

Монголи з'явилися перед містом несподівано, серед дня. Одразу ніхто навіть не збагнув, що трапилось. До південних воріт кочівники пригнали з степу гурт худоби. Стадо баранів і корів зупинилося біля мосту через канал, поки сторожі одержували з пастухів плату за пропуск до міста.

Раптом близько двохсот вершників, одягнених незвично, не схожих ні на туркменів, ні на кипчаків, виринули з клубів білої куряви, знятої стадом худоби. Ці вершники на невеликих, але прудких конях, почали тягти до себе на сідла баранів і відганяти решту худоби, вступаючи в суперечки і бійку з пастухами.

Потім вершники зарубали кількох пастухів, що сперечалися з ними, і, не кваплячись, насвистуючи і хльоскаючи батогами, погнали стадо назад, геть від міста; вони перейшли мостом через великий канал і поволі рушили далі.

У місті знялась тривога. Султан Хумар-Тегін послав тисячу кипчаків догнати зухвалих грабіжників і привести їх до нього живими для страти.

Розділ сьомий

КАРА-КОНЧАР ШУКАЄ КІНЦЯ КАЗКИ

Ходу принадливу жадаю знов побачить.
Своє віддам я серце за шепіт уст твоїх.

(З перської пісні).

Рятуючись від монголів, Кара-Кончар пробирався пісками до ріки Джейхун. Вдалині розтягнутим цепом час від часу з'являлись монгольські загони. Всі вони рухались на північ, до Гурганджа. Доводилося завертати назад, у піски, робити довгі обходи, розпитувати випадкових кочівників, які з страху металися по Кзил-Кумах, тому що звідусіль насували монголи.

Разом з Кара-Кончаром їхало двоє почорнілих від спеки туркменів у великих овчинних шапках — завжди похмурий хлопчик і бородатий дервіш.

Вночі, при тьмяному світлі місяця, подорожні прокрались непоміченими до берега ріки, що широко розлилася. Вони пройшли кабанячою стежкою крізь високий очерет і опинилися коло води. Кілька великих незграбних човнів-каюків з високо піднятими носами пливли мимо. В них видно було людей, коней, баранів. На крики й просьби пустити в човни звідти відповідали: «Аллах вам допоможе, у нас немає місця».

На одному човні відгукнулись:

— Правовірний не покидає правовірного у біді! — І рульовий скерував човна до берега. Він погодився довезти всіх до самого Гурганджа.

— Скільки ж ти хочеш за провіз? — спитав Кара-Кончар.

— Е, про що говорити! Сьогодні і гроші, і речі, і худоба — все не має ціни, все переплуталось. Ти зараз у біді, і я в такій самій біді: мій дім розгромили,

сім'ю вирізали. Нащо мені і для кого збирати гроші? Пливіть!

Міцний великий човен забрав подорожніх і їхніх коней і швидко поплив, погойдуючись на каламутних хвилях широкого Джейхуну. Іноді на правому березі з'являлися монгольські роз'їзди. Тоді човен тримався ближче до лівого берега. Через чотири дні човен в'їжджав у широкий канал, що розрізав Гургандж на дві частини: старе місто, оточене високим муром, і передмістя, де будинки ховалися в тутових садах.

Кара-Кончар витяг з-за пояса шкіряний мішечок, затягнутий шнурком, відрахував десять золотих динарів і поклав їх на широку долоню власникові човна.

— Не знаю, чи доведеться ще з тобою зустрітися. Ти скажи хоч би твоє ім'я.

Рульовий посміхнувся і збив на потилицю червоний тюрбан.

— Звуть мене Керім-Гулем, коваль. А тебе я пізнаю, хоч ти й не говорив своє ім'я. Твій вороний кінь з легкими стрункими ногами і лебединою шиєю може належати лише тому, про кого вже розповідають казки і співають пісні. Якщо ти будеш тут битися з язичниками, я прийду до твого загону.

Кара-Кончар його вже не слухав. Він уважно вдивлявся в далечінь, звідки з того боку каналу наближалася хмара куряви.

Вимальовувались кінські морди і схилені до грив кипчацькі вершники. Вони кричали, стьобали коней, здалеку долітав глухий шум і рев хриплих голосів.

Спереду скакав чоловік на великому білому коні. Він мотався в сідлі,— ось-ось впаде. Білий тюрбан і жовтий халат були в кривавих плямах; кінь був залитий червоними потоками, а в шиї коня застряла довга стріла.

Кипчаки вихором пронеслися по мосту.

— Вони близько, вони за нами! Рятуйтесь! — долинули їхні відчайдушні крики.

Кара-Кончар біля воріт міста стримав вороного жеребця, який гарячився і гарцював, побачивши, як мчать коні.

Кипчаки влетіли у ворота, за ними в'їхав Кара-Кончар з своїми супутниками. Ворота з тягучим рипінням зачинились, і сторожі позакладали їх важкими колодами.

Один вершник зупинився біля сторожів і розповідав:

— Новий султан Хумар-Тегін послав нас захопити дві сотні монголів. Вони забрали нашу худобу. Побачивши нас, вони помчали, як перелякані щури, покинувши захоплене стадо. Хто знав, що вони готували пастку і нашу загибель! Біля саду Тілляли налетіли на нас із засідки тисячі дві оцих скажених язичників. Вони оточили нас з усіх боків, поражали здалеку довгими стрілами, збивали вершників і ловили коней. Всі наші хоробрі воїни загинули там! Ось усе, що лишилося від нашого загону, Для чого султан послав нас на цю бойню?

— А навіщо ви обрали собі поросячого султана? — вигукнув Кара-Кончар.

Всі оглянулись: хто наважився сказати таке слово про султана?

А Кара-Кончар кричав далі:

— Аллах і боягузтво вигнали з Хорезму злу суку царицю Туркан-Хатун і всю зграю її дармоїдів. Втік і товстозадий шах Мухаммед. Тепер собаки рвуть його, мов падло! Коли вся зграя шакалів виметена вітрами бурі, ви вирішили обрати собі нове городнє опудало Хумар-Тегіна! Справжній хазяїн йому не довірить навіть двох облізлих цапів, а ви зробили його начальником війська, і ви таки вручили йому оборону міста!.. Рабське ви плем'я! Не можете жити без палок...

Двоє джигітів, супутників Кара-Кончара, загородили його.

— Тихше, Кара-Кончар! Адже тут навколо кипчаки. Вони одного з шахом роду. Їдьмо звідси!

Воїни і сторожі, що були біля воріт, остовпіли від слів «чорного вершника».

— Що це за сміливий джигіт? Але ж він сказав правду. Хіба Хумар-Тегін раніше відзначався в бою, хіба він визначався безкорисливістю чи розумом? Уся сила його в тому, що він ходив хвостом за шахинею Туркан-Хатун. З такими султанами всі ми пропадемо.

Кара-Кончар не поспішаючи їхав головною вулицею Гурганджа і чорними суворими очима поглядав на зустрічну юрбу. Своїм супутникам він сказав:

— Ідіть на базар, знайдіть там чайну Мердана. Всі його знають. Там ждіть мене. Зараз я поїду сам.

Половина крамниць базару була зачинена. А в тих, де купами лежав шовк і тонкі шерстяні тканини, про-

давці вже не закликали покупців. Вони тоскно сиділи кружком і міркували: що буде?

— Якщо вороги обложать місто, ми не продамо ані ліктя. Хто захоче купувати, коли язичники, мов звірі, увірвуться в місто і все візьмуть дурно? Та чи вціліє наша голова?

«Башта вічного забуття» була біля палацу хорезм-шаха. Одним боком вона виходила на майдан. Під'їжджаючи до неї, Кара-Кончар вдивлявся у невеликі круглі душники, що заміняли вікна, і думав: «Де, за яким віконцем захована вона, квітка пустелі? Чи жива вона? А якщо жива, то чи зберегла вона солодкі риси невинного обличчя, іскристі очі і ніжні дівочі руки? У цій жахливій башті люди божеволіють, жінки стають дряхлими старухами... Може, і Гюль-Джамал, прикута ланцюгом до стіни, тепер...» і він жахнувся, подумавши, кого він побачить. Краще смерть, відразу смерть у бою, ніж побачити її, світло його життя, іншою, бридкою, божевільною...

Коло низьких залізних дверей башти на східцях дрімав бородатий сторож з кривою старою шаблею на колінах. Коло нього на килимку лежало кілька сухих коржів і в дерев'яній чашці два чорних мідних дирхеми. Погано зараз родичі піклуються про в'язнів! Думають лише про себе, як би самим урятуватись! А в душнику стіни просовувались кістляві, сухі руки і лунали крики:

— Згадайте про стражденних! Киньте шматок хліба позбавленим світла!

— Гей, діду, підійди до мене! — гукнув сторожа Кара-Кончар.

Старий прокинувся, мотнув сивою бородою і втупився очима в джигіта, не думаючи підводитись.

— Чого тобі треба?

Кара-Кончар під'їхав ближче до старика, і той підвівся.

— Візьми оцю монету і розкажи мені, чи багато прибуло до в'язниці нових в'язнів?

— А якщо й багато, то це тебе не стосується.

— Але старих в'язнів залишилося, мабуть, теж немало?

— Хто не здох від бруду, кліщів і голоду, той ще висить на гаку надії.

— Ось тобі ще динар. Скажи мені, чи є серед ув'язнених жінки?

— Є дві старухи; їх посадив новий султан за те, що вони займалися чаклунством і хотіли накликати на нього хворобу.

— А молодих жінок нема?

— Що ти до мене причепився? Ти хто: суддя, начальник катів чи старший імам мечеті? Я не смію розмовляти з тобою. Може, ти розбійник і хочеш звільнити інших головорізів. Візьми свої гроші і їдь звідси.

Кара-Кончар підняв канчук і хотів ударити сторожа. Але чиясь рука м'яко стримала його. Він оглянувся.

Високий старик з довгим до плечей волоссям, одягнений в лахміття, палаючими очима зустрів гнівний погляд Кара-Кончара.

— Мабуть, ти не знаєш тутешніх порядків і тому так розмовляєш з оцим стариком. Ходім далі звідси, і я тобі все поясню. Дивись, поки ти розмовляв, уже з воріт вийшло чоловік з десять катів — джандарів султана: вони все дивляться в цей бік і ладні на тебе накинутись... Ходім швидше звідси, послухай мого слова, їдь за мною.

Кара-Кончар смикнув коня і поїхав за дивним стариком.

У провулку старий прискорив ходу і незабаром завернув у безлюдну вулицю. Тут він зупинився.

— Ти не дивуйся, що я заговорив з тобою. Я вже цілий рік ходжу до в'язниці і передаю хліб моєму панові, кинутому в підземелля. Його звали Мірза-Юсуф; у хорезм-шаха Мухаммеда він був літописцем. Шах був до нього і милостивий і ласкавий. Але коли стара гієна Туркан-Хатун стала в Хорезмі «великим мечем гніву і списом могутності», вона не пошкодувала ні сивини, ні кволості Мірзи-Юсуфа і кинула його в підвали в'язниці...

— Але за що?

— За те, що він у своїй книзі назвав її «чорною плямою на плащі могутнього Хорезму» й описав усі її підлоти. Про це донесли шахині святі імами, і тепер я ходжу по місту, прошу милостиню і відношу до в'язниці, щоб прохарчувати безпорадного старика. Я жду, щоб увірвалися до цього міста невідомі кочівники. Коли вони будуть різати населення і джандари розбіжаться, як миші, я прибіжу до в'язниці, задушу своїми руками оцього підлого сторожа і випущу на волю всіх в'язнів, а з ними й старого Мірзу-Юсуфа. А сам я тоді піду до своєї батьківщини.

— А далеко твоя батьківщина?

— Далеко! Я з руської землі, і звуть мене Саклаб, а по-нашому дід Славко.

Кара-Кончар замислився.

— Скажи мені, бек-джигіт, кого ти шукаєш? — спитав старик.— Чи не зможу тобі допомогти.

— Чи багато жінок у в'язниці? Сторож сказав, що сидять тільки дві старухи.

— Він збрехав! Ти помітив у башті, високо під дахом, маленькі віддушини? Там — невеликі комірчини. В них сховано кілька жінок з гарему шаха за те, що вони виявилися непокірними.

— Чи є серед них туркменки?

Старик задумався.

— Я про все дізнаюся. Цей сторож любить гроші. Хоч одягнений він голодранцем, але він багатий. З усіх подаянь на користь в'язнів він оддає їм навряд чи половину, а всю решту бере собі. У нього є і будинок, і сад, і гарем з восьми жінок... Я спробую допомогти тобі. Бачиш оцю стару хвіртку під деревом,— тут колись жив мій хазяїн літописець Мірза-Юсуф. Я оберігаю його будинок і книги... У нього була вихованка, Бент-Занкиджа; вона допомагала йому переписувати книги. Але вона виїхала до Бухари і потім зникла. І ось я лишився сам...

— Я вірю тобі, старий Саклаб, і не думаю, що ти хочеш моєї загибелі. Завтра вранці я буду тут...

Розділ восьмий

ЩОБ ВЗЯТИ ГУРГАНДЖІ, ЙОГО ТРЕБА СПОЧАТКУ ЗРУЙНУВАТИ

Монгольське військо, прибувши до Хорезму, не одразу розпочало облогу столиці. Спочатку монголи розташувались у селищах поблизу Гурганджа, зганяючи до своїх таборів полонених селян. Обидва сини Чингізові, Угедей і Джагатай, оселились у заміському палаці Тілляли, а їхні воєначальники: Кадан, Богурджі, Тулен-Джербі, Таджібек та інші, спішно були зайняті спорудженням облогових машин, метальних катапульт і «черепах» на колесах. Китайські інженери, привезені здалеку, обіцяли спорудити штурмові машини, які допоможуть швидко взяти місто.

Труднощі виникли у зв'язку з тим, що поблизу не було каміння,— нічого було кидати. Тоді китайці запропонували вирубувати з тутових дерев великі ядра і довго тримати їх у воді, доки вони не набудуть потрібної міцності.

Окремі загони монголів з'являлися з різних боків міста, вступали в бій з загонами вершників, які виїжджали з воріт, і швидко тікали, намагаючись знову заманити їх у засаду. Але гургандзькі воїни вже були насторожі і поверталися під захист своїх стін.

У місті на чолі війська стояв султан Хумар-Тегін,

а найближчими його помічниками були Огул-Хаджіб (захисник Бухари), Ер-Бука-Пехлеван і Алі-Дуругі. На воєнній нараді султан Хумар-Тегін показав підкидні листи монголів. У цих листах населенню запропонували відчинити ворота і довіритися монголам, які не завдадуть ніякої шкоди.

— Чому не домовитися з ними? — говорив султан.— Краще видати їм велику данину і кінчити справу миром, ніж піддавати всіх жителів страхіттям вторгнення, різанини й пожеж.

Огул-Хаджіб та інші заперечували:

— Ти, падишах, мабуть, забув, що́ монголи зробили з Бухарою, Самаркандом, Мервом та іншими містами? Там жителі теж просили пощади і кидали зброю. Монголи відібрали найкращих ремісників і послали до себе в Монголію, а всіх інших перебили палками з залізними кулями.

— Все-таки треба дізнатися, чого хочуть монголи.

Вночі султан Хумар-Тегін з невеликим почтом виїхав з Гурганджа і прибув до палацу, де бенкетували Джагатай і Угедей. Він з'явився перед ними, склавши руки на грудях, як прохач.

— Що ти нам привіз? — спитав із сміхом Угедей.— Де золоті ключі од воріт?

— Я схиляюсь перед величчю й силою владики Сходу Чингіз-хана і хочу служити йому, як служать інші беки.

— Нам потрібне місто Гургандж, а не такі перевертні, як ти! — відповів похмурий Джагатай.— Чи зможемо ми повірити одному твоєму слову, якщо ти покинув рідний народ і навіть ладен піти проти нього? Візьміть його.

Кати схопили Хумар-Тегіна і всіх його супутників. Вони зірвали з них одяг, не проливаючи крові, переломили їм хребти і кинули в яр, де ще напівживих їх об'їли шакали й собаки.

Коли прибув з своїм військом старший син Чингізів Джучі-хан, Гургандж був уже в тісному кільці монгольських загонів. Щоб підвести до стін метальні машини, три тисячі монголів і юрба полонених почали лагодити міст через канал. Раптом з воріт Гурганджа вилетів загін сміливих вершників на чолі з туркменом Кара-Кончаром. Вони несподівано напали на працюючих монголів і всіх їх перебили, нагромадивши на мосту цілий вал трупів. Цей успіх запалив обложених.

Тоді монголи стягли до міста все своє військо, вони пригнали багато тисяч захоплених селян і примусили їх заривати рів, що оточував стіни. Після цього можна було підкотити облогові машини і почати штурмувати місто. Метальні катапульти шпурляли мочені дерев'яні ядра і китайські глечики з палаючою рідиною. Від неї займався такий сильний вогонь, що дерев'яні будівлі загорялися великим яскравим полум'ям, і його не можна було загасити.

Найрішучіше діяло з півночі військо Джучі-хана. Там під стіни міста полонені підкопали підземний хід. Монголи вдерлися всередину міста, і після одчайдушної сутички незабаром на північній сторожовій башті вже маяв величезний прапор сина великого кагана.

Це викликало заздрість і лють Джагатая. Він кидав на стіни Гурганджа загін за загоном, але захисники стін виявили неймовірну стійкість, збивали тих, що видирались, цеглинами, ошпарювали окропом і гарячою смолою, так що монголи падали купами, обпечені і обварені.

Розділ дев'ятий

КАРА-КОНЧАР У «БАШТІ ВІЧНОГО ЗАБУТТЯ»

Кілька разів Кара-Кончар невдало приїжджав до старої хвіртки під деревом, щоб зустрітися з старим Саклабом. Нарешті він його побачив. Старий був уже не в лахмітті, як раніше, а в смугастому халаті і в синій чалмі на голові. Не одразу можна було його впізнати.

— Прости мене, сміливий бек-джигіте, що я не зміг раніше розповісти тобі все, що я дізнався і що зробив. Сторож в'язниці наче в рот води набрав. Боїться, певно, джандарів, або він з ними заодно. Я намагався говорити з ним і так і сяк, пропонував чистити в'язницю, але цим викликав тільки його гнів. Коли ж я запропонував йому, що працюватиму у нього вдома за пару коржів на день, він зрадів і поставив мене наглядачем до його восьми дружин... А коли я побив його головну, злу дружину, він мене нагородив, подарувавши цей халат і стару чалму...

— Що ти мені мелеш дурниці про якихось там жінок і халати! — розлютився Кара-Кончар. — Я тобі дав п'ять золотих. Що ти зробив? Чи дізнався про все, що треба?

— Звичайно, дізнався! Якщо Назар-бобо мовчить, то хіба його дружини можуть мовчати? Вони давно все від нього вивідали, а я вивідав від них... В оцій башті-в'язниці є кілька комірок, вони приліпилися зсередини до стін, як ластівчині гнізда. А всередині башти колоди згнили і підлоги провалилися до самого підвалу.

— Щоб заодно шайтан і тебе завалив!

— Добираться до цих комірок важко, треба лізти по дерев'яних приставних драбинках, зв'язаних гнилими вірьовками. Раніше ними лазив сам сторож Назар-бобо, а тепер і він уже боїться...

— Хто ж сидить у цих комірках?

— Сидять люди, які викликали гнів хорезм-шаха. А в одній комірчині, під самим дахом, ув'язнена молода туркменка...

— Кажи її ім'я! — джигіт схопив старика за плече.

— Кажуть, що ім'я її... Гюль-Джамал.

— Ти зараз же проведеш мене до неї.

— Та хіба це зараз можливо? Двісті джандарів сидять біля воріт палацу, нудьгуючи без діла. Вони ждуть, на кого б накинутись, а ти хочеш прямо пройти до в'язниці! І сам потрапиш до підвалу.

— Мовчи, боягузлива душа! Іди до в'язниці і жди на мене там. Я зараз туди приїду і всіх повитрушую!..

Кара-Кончар стьобнув коня і, збиваючи куряву, помчав уздовж вузької вулиці.

Він приїхав у ту частину міста, де жили і працювали різні ремісники: ковалі, мідники, зброярі і вправні майстри кольчуг, броні, щитів. Удари по ковадлах незліченних молотків сповнювали повітря одуряючим гуркотом і дзенькотом.

І тут робота йшла лише наполовину, старанно працювали тільки ремісники, які виготовляли зброю. Кому в день загибелі потрібні різні мідні тази, глечики чи нарядні прикраси для кінської збруї?

Кара-Кончар побачив натовп ковалів, що кричали і сперечались. Поява похмурого вершника викликала цікавість, і вони замовкли. Що потрібно «чорному джигітові» на вороному коні?

Кара-Кончар в'їхав у середину натовпу і заговорив палко:

— Гей ви, ковалі, залізні руки, мідні груди! Чи довго хани і беки будуть знущатися з вас? Спершу хорезм-шах Мухаммед висотував вас податками. Він утік до Ірану з скринями, повними золота. За ним, на щастя, попленталась і злобна гієна — його мати. Тепер самозваний султан Хумар-Тегін перекинувся до наших ворогів і, напевно, їм уже розказав, з якого боку найлегше проламати стіни Гурганджа. Чи довго ви будете лупати очима і ждати, що якийсь новий султан знову продасть вас? Чого ви ждете? Ходімо до палацу, розтрощимо вщент це забруднене гніздо і заодно висадимо залізні двері в'язниці й випустимо з її підвалів в'язнів. Там сидять не розбійники і вбивці, а ті, хто говорив правду, невгодну султанові.

— Ходім, ходім! Зруйнуймо палац хорезм-шаха! — закричали ковалі.— Розвалимо в'язницю!

— Беріть молотки, беріть кліщі й зубила, беріть усе, що потрібно, щоб розклепати кайдани. Все беріть, щоб вивести з підвалу вмираючих наших братів.

Усі ковалі, і зброярі, і мідники, й інші ремісники, забравши і молотки, і мечі, і списи, грізною юрбою рушили до палацу.

Деякі джандари кинулися назустріч, намагаючись розігнати натовп. Їх побили й кинули під ноги. Поки ковалі громили палац, кілька чоловік допомагали Кара-Кончарові розчинити залізні двері в'язниці. Сторож Назар-бобо, зв'язаний, стояв тут-таки: він схлипував і клявся, що завжди дбав про ув'язнених, як про своїх дітей.

Ковалі швидко відчинили залізні двері.

Туган, що прибіг з ковалями, кричав:

— Швидше вниз, у підземелля! Там лишилися мої друзі, безсилі, осліплі від вічної темряви. Деякі не зможуть вибратися, їм відібрало ноги...

Кілька чоловік спустилося у похмурий отвір підвалу.

Звідти стали виповзати в'язні, чіпляючись один за одного, в лахмітті, брудні, з відрослими довгими нігтями, із скуйовдженим волоссям. Осліплі від багатолітньої темряви, вони стукалися головами, все обмацували руками, плачучи і сміючись, не вірячи щастю, що вони знов під небом і сонцем, серед вільних людей.

— Ідіть через базар,— кричали їм з натовпу.— Нехай

всі бачать, як хорезм-шахи утримували своїх підданих! Вимагайте, щоб купці дали вам чисті сорочки й шаровари.

Кара-Кончар з палаючим факелом ступив усередину башти.

Звідти віяло холодом і вогкістю. Перед собою він штовхнув переляканого сторожа, який весь час бурмотів молитви. Той поліз по хитких східцях. Ззаду ступав Туган і по дорозі збивав молотком замки на дверях в'язнів. Жалюгідні, у дранті, жінки, виснажені й худі, виходили, хитаючись, трималися за стіни і плачучи спускалися вниз.

Коли Кара-Кончар піднявся під саме склепіння даху, сторож спинився біля залізних дверей. Маленький квадратний отвір був загратований.

— Тут,— сказав він,— ув'язнена «навіки і до смерті» одна жінка з двірцевого гарему. Вона насмілилась підняти руку на самого шаха Мухаммеда.

— Чого ж ти ждеш? Відчиняй!

— Не гнівайся на мене, найхоробріший богатирю, але ключ від цих дверей зберігається у падишаха.

— Значить, у тебе немає ключа?

— Нема, мій повелителю! Нема, мій всевишній аллах!

— Тоді провалися під три чорти! — і Кара-Кончар скинув сторожа. З одчайдушним зойком полетів він униз, чіпляючись за повалені балки, і зник у мороці під скавучання й гавкіт сполоханий собак.

Кара-Кончар припав оком до невеликого отвору в дверях. Він побачив тільки обривок старого килима, освітлений скісним променем сонця.

«Де вона? — думав він.— Комірка порожня... Невже вона загинула?»

Раптом тінь майнула перед ним, і показалося темне обличчя. Великі чорні очі впивалися пильним поглядом.

Кара-Кончар давно готував багато прекрасних слів з старих пісень, але всі вони розвіялись, як перелякані бджоли. Він міг тільки сказати:

— Це я!

Несміливий, тихий голос прошепотів:

— Освіти твоє обличчя, щоб я могла тебе пізнати.

Кара-Кончар одсунувся і підійняв палаючий факел.

— Я пізнаю шрам через усе обличчя від лапи звіра. Ти той, якого ніхто й ніщо не стримає.

— Одійди від дверей, зараз ти будеш на волі.

Кара-Кончар помітив, як струнка тінь дуже схудлої дівчини відскочила назад, як легко вона опустилася на обривок строкатого килима. Промінь сонця упав на смагляве, майже голе тіло. Його ледве прикривало якесь червоне лахміття і кілька разків синіх бус. Великі чорні очі дивилися похмуро й насторожено.

— Пусти мене, Кара-Кончар,— сказав один з супутників.— Зброяр швидше відкриє замки, ніж богатир Кара-Кумів.

Коваль відбив молотком замок. Залізні двері подалися. Гюль-Джамал, як і раніше, сиділа, затуляючись руками.

— На мені весь одяг зотлів. Я не можу підвестися перед тобою.

Кара-Кончар відступив і сказав молодому ковалеві:

— Ти не повинен дивитися на жінку. Кинь їй твій чапан, я тобі подарую інший, шовковий.— Він повернувся і піднявся вузькими напівзруйнованими сходами на дах башти.

Він побачив навкруги клуби диму; у вихорі іскор і вогню вони здіймалися аж до хмар. Місто палало. Навколо міських стін у хмарах куряви пересувалися загони вершників. Вдалині на башті майорів білий семихвостий прапор Джучі-хана.

На площадку вийшла Гюль-Джамал у синій чалмі і чоловічому чапані, схожа на стрункого тонкого хлопчика. Здивовано підвівши вигнуті брови, вона вдивлялась у далечінь.

— Що діється в Гурганджі? Що це за страшні люди скачуть перед стінами міста?

— Війна примчала й сюди,—відповів Кара-Кончар.— Вороги обложили Гургандж... Тепер ми з тобою будемо завжди боротися поруч. Вогонь війни і сльози на твоїх печальних очах нас з'єднали.

— В цій страшній башті я все забула і навчилася тільки ненавидіти. Я піду з тобою всюди, як люта тигриця, а не колишня безтурботна Гюль-Джамал...

Кара-Кончар уже не слухав її слів. Прикриваючи очі рукою, він вдивлявся вбік крізь пропливаючі клуби диму й куряви.

— Що наробили оці безумці. Дивись: велика ріка

Джейхун вийшла з берегів і суне на нас... Вона змиває будинки; вони розвалюються, як дитячі іграшки. Дивись — високі тополі, наче підрубані, з тріском падають... Оці тупоголові, нещадні дикуни зруйнували стародавню греблю, яка вже тисячу років стримувала течію могутньої, багатоводної ріки... [1] Тепер ріка, геть усе розтрощуючи на своєму шляху, заллє й знищить усе багатолюдне місто... Гюль-Джамал, треба негайно тікати з цієї старої башти: під натиском води вона завалиться і нас розчавить...

Уже більша частина міста була зруйнована безперервними штурмами полонених, яких монголи гнали на приступ. Однак жителі Гурганджа захищалися з одчайдушною лютістю. Монголи брали квартал за кварталом. Вони звикли битися в полі, з коня, і насилу посувались вузькими вулицями, заваленими уламками палаючих будівель, але вперто наступали і влучно поражали захисників довгими стрілами.

Найлютішими бійцями були ремісники Гурганджа, вони знали, що коли потраплять у полон, їхня доля наперед вирішена: найвправніших і найдужчих монголи відішлють на свою далеку батьківщину, а решту, непридатних, переб'ють.

Дружини й дівчата билися на стінах і дахах будинків поруч з своїми батьками, чоловіками і братами. І якщо хто-небудь з них, вражений стрілою, падав, жінки безстрашно складали перед пораненим стінку з цегли й землі, щоб захистити його від нових стріл.

Героїчна оборона Гурганджа вписала одну з надзвичайних сторінок у печальну повість про загибель великого Хорезму; інші міста здебільшого виявили сліпу довірливість до монголів, малодушність і слабкість і тому безславно загинули. Навколо Гурганджа монголи втратили дуже багато своїх воїнів, і з кісток забитих утворилися цілі горби, що їх потім багато років було видно між руїнами.

Коли зосталися незахопленими лише три квартали, змучені, зранені захисники Гурганджа вирішили здатись і послали обраних осіб до хана Джучі просити милості й пощади. Син Чінгіз-хана відповів:

---

[1] «Монголи самі зруйнувати греблю, після чого вода хлинула і затопила все місто. Будівлі зруйнувались, і на їхнє місце прийшла вода». *(Ібн ал-Асір, XIII ст.)*.

— Про що ви думали раніше? Чому ви не виявили покірності, коли моє військо підходило до міста? Тепер, коли я втратив стільки моїх найкращих бійців, чи можу я заборонити моїм воїнам насититись лютістю і грабіжництвом? Ніякої пощади вам не буде.

Монголи кинулись до вцілілої частини міста. Одних захисників вони взяли в полон, інших зарубали, все майно розграбували.

З наказу хана Джагатая, який не хотів, щоб перлина Хорезму, Гургандж, дісталася старшому братові, монголи зруйнували головну греблю, що розподіляла воду по всьому Хорезму. Вода затопила величезне місто і знесла будинки. Місце, де стояв Гургандж, ще багато років залишалося покритим водою. Хто врятувався від татар, той потонув у хвилях розлитої ріки чи загинув під руїнами. Збереглося лише кілька будинків: частина старого палацу Кешкі-Ахчак, збудованого з цегли, і дві шахські гробниці.

Вода розбурханої ріки затопила також і кілька інших міст Хорезму, а сама ріка змінила течію і довгий час несла води свої через піски в Абескунське море.

Під час одчайдушного захисту Гурганджа Хаджі Рахім перебував на стінах серед воюючих. Знаючи арабські способи перев'язування і лікування ран, він допомагав потерпілим.

Коли раптом розлилася ріка Джейхун, він два дні просидів на високій цегляній гробниці-мавзолеї шаха Текеша. У човні, що пропливав мимо, виявився рульовим уже знайомий дервішеві коваль Керім-Гулем. Той пересадив його до свого човна, і вони разом плавали по розбурханій водяній рівнині, рятуючи всіх, кого могли. Їм не пощастило більше зустріти Кара-Кончара і Гюль-Джамал. Значно пізніше Хаджі Рахім слухав не раз казку мадаха [1] про подвиги Кара-Кончара, який полював у Кара-Кумах на монголів, і про його безмежну любов до пастушки Гюль-Джамал, силоміць викраденої до гарему останнього хорезм-шаха.

Мадах закінчував казку описом розливу ріки, яка змила славний і багатий Гургандж. У цей потік розбур-

---

[1] *Мадах* — народний оповідач.

ханих вод потрапив Кара-Кончар. Деякі люди бачили, як він одчайдушно боровся з хвилями, щоб врятувати Гюль-Джамал, але обоє зникли у бурхливих потоках... В одному місці, де відкрилася високість, знайшли двоє тіл: Гюль-Джамал і Кара-Кочар лежали одне біля одного, і маленька ручка туркменки була затиснута в могутній долоні Кара-Кончара...

Мадах закінчував свою казку повчанням: «Кохання з справжнього потягу — це таке кохання, яке кінчається лише разом з смертю»... [1] Коли ж при цьому дівчата плакали, то мадах говорив: «Досвідчені люди мені переказували також інше, нібито звістка про смерть Кара-Кончара у хвилях Джейхуну брехлива,— він виплив з потоків ріки на своєму вороному коні і врятував Гюль-Джамал. Він повіз її в глибину Кара-Кумів до своєї юрти поблизу криниць Бала-Ішем. Там вони прожили щасливо багато років, чого і вам усім бажаю!»

Розділ десятий

ХАДЖІ РАХІМ У ЮНОГО БАТУ-ХАНА

Не зневажай слабке дитинча, —
можливо, це маля лева.

(Арабська приказка).

Хаджі Рахіму пощастило з труднощами пробратися між бешкетуючими монгольськими загонами і прибути до табору Джучі-хана. Прив'язана на ковпаці дервіша золота пластинка з соколом оберігала його і привела до білої юрти правителя північно-західного улусу великого царства монголів. Хаджі Рахім чув, що Джучі-хан, старший син грізного Чингіз-хана, був єдиний з усіх близьких до монгольського владики осіб, хто наважувався з ним сперечатись. Але говорили також, що Чингіз-хан не довіряв своєму первісткові і завжди підозрював його у спробах змови. Тому Чингіз-хан призначив його правителем найвіддаленішого, крайнього улусу, де більшу частину земель ще доводилося завойовувати. Чингіз-хан

---

[1] З повчань Ібн-Хазма (XI ст.).

сказав тоді синові: «Віддаю тобі всі землі на захід так далеко, як може ступити копито монгольського коня!»

У білій юрті на низькому троні сидів, підібгавши ноги, Джучі-хан. Він був схожий на батька високим зростом, ведмежими повадками і холодним поглядом зеленкуватих очей. Від безбородих монголів він відрізнявся довгими вусами і вузькою чорною бородою. Майстерно вплетене в бороду кінське волосся переходило в тонку косичку, яку Джучі закидав за праве вухо. Перед троном на колінах, зігнувшись до землі, покірно чекав милості великого володаря натовп прохачів: і ханів, і улемів, і купців, і простих городян.

Хаджі Рахім, голосно повторюючи: «Я-гу́-у, я-ха́к!» і ступаючи через схилені спини, пройшов просто до трону Джучі-хана і зупинився, спираючись на посох.

Пильним, похмурим поглядом втупився Джучі-хан у дервіша й спитав:

— Чого просиш, кипчацький шамане?

Хаджі Рахім пояснив, що приніс власноручного листа великого візира Махмуд-Ялвача.

— Чому так пізно? Я жду листа давно.

— Я був в обложеному місті Гурганджі.

— Значить, ти був разом з моїми ворогами?

— Так. Я як лікар допомагав пораненим.

Хаджі Рахім розпечатав кінець посоха, заліпленого воском, і витягнув згорнутий аркуш паперу з червоною печаткою. Писар Джучі-хана розгорнув аркуш і оглянув його з подивом.

— Тут написано всього троє слів: «Цій людині вір!»

— Ясно і достатньо! — сказав Джучі. — Приведіть мого сина Бату-хана!

Нукери побігли й швидко повернулись. Попереду стрибав хлопчик років дев'яти з невеликим луком і трьома чорвоними стрілами [1]. Він виривався від двох стариків, які намагалися вести його під руки. Підбігши до Джучі-хана, хлопчик звичним жестом упав на коліна, торкнувся лобом килима і схопився, позираючи на всіх іскристими карими очима.

— Ось мій син Бату-хан! — сказав Джучі, скоса позираючи на хлопчика.— Я просив відданого Махмуд-Ялвача прислати вченого мірзу, який навчив би мого

---

[1] *Три червоних стріли* — ознака високого ханського роду.

сина читати, писати і говорити тією мовою, якою розмовляють мої нові піддані, жителі Хорезму. Чи зумієш ти бути таким учителем?

— Я можу навчити хлопчика читати книги туркменські, перські і арабські і зроблю це з радістю,— відповів Хаджі Рахім.— Я тільки не вмію пояснювати священні книги, як це роблять імами в мечетях. Я навчаю по тих книгах, у яких описуються мандрування по всесвіту і в яких говориться, що таке добро і зло, любов до рідної землі і обов'язок кожної людини...

— Це корисно і добре! — сказав Джучі.— Такий учитель допоможе здерти з мого сина шкіру степового дикуна і зробити його правителем народів. Бату, слухайся твого нового вчителя! А тобі, мірза, дозволяю бити мого сина тростиною...

Хлопчик одвернувся.

— Якщо він розповідатиме мені про богатирів і про війни, я, можливо, стану його слухати!

Хаджі Рахім відповів хлопчикові:

— Я тобі розповім про завоювання румійського полководця Іскендера Дворогого. Цей цар, бувши зовсім молодим, завоював багато країн, де у царів було більше, ніж у нього, і зброї, і скарбів, і війська, але Іскендер все ж таки їх розбив...

Хлопчик повернувся до дервіша і з цікавістю став його розглядати.

— Яким чином хан Іскендер досяг таких перемог? — спитав Джучі-хан.

— Кажуть, що коли про це спитали самого Іскендера, він нібито відповів: «Не пригнічував я підданих завойованої країни...»

Джучі-хан подивився на свого сина й сказав:

— Мій батько, єдиний і найвеличніший Чингіз-хан, завоював половину всесвіту, а Іскендер Дворогий — другу половину. Що ж лишається завоювати тобі, Бату-хан?

Хлопчик, не задумуючись, відповів:

— Я відніму ці землі в Іскендера!..

З цього дня Хаджі Рахім залишився в таборі Джучі-хана, ставши учителем його сина Бату. Він навчав його кілька років аж до раптової загибелі Джучі-хана від рук підісланих убивць.

Під час облавного полювання Джучі-хан погнався за

оленем і віддалився в очереті од своїх нукерів. Його ледве знайшли. Він лежав з переламаним, за монгольським звичаєм, хребтом. Таємні вбивці зникли і не були виявлені. Дехто шепотів, що вони були підіслані самим Чингіз-ханом[1]. Джучі був іще живий, але не міг вимовити й слова або поворухнути рукою. Тільки очі його дивилися печально й похмуро, доки не заплющилися навіки.

У цей час приїхав, повернувшись з походу на захід, уславлений полководець Субудай-багатур. Він посадив хлопчика Бату-хана до себе на сідло і сказав:

— Тут на тебе чекає такий самий кінець, який побачив мій повелитель Джучі-хан. Ти поїдеш зі мною до Китаю, де навчишся воєнної справи. Я виховаю тебе, як рідного сина, і зроблю полководцем.

Розлучившись з Бату-ханом, Хаджі Рахім знову лишився самотнім блукачем. Він дуже горював за своїм братом Туганом, який зник у Гурганджі під час розливу ріки. Чи загинув Туган, чи врятувався від хвиль ріки і мечів монголів? Чи блукав в інших областях вільним або рабом? Про це постійно думав Хаджі Рахім і ждав того дня, коли він знову його зустріне.

Хаджі Рахім обійшов різні міста, скрізь розпитував очевидців про скорботні дні, пережиті народами Хорезму під час вторгнення нещадних монголів. Він записував розповіді певних людей і, нарешті, вирішив написати цілу книгу про Чингіз-хана, про те, як він став могутнім і захотів завоювати всесвіт, і про те, як все гинуло і перетворювалось у пустелю там, де проходили монголи.

---

[1] Про це говорять східні літописці: Джувейні (XIII ст.) та інші.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

БИТВА БІЛЯ КАЛКИ

Розділ перший

НАКАЗ ЧИНГІЗ-ХАНА

...Вигляд у них був страхітливий і наводив жах. У них не було бороди, тільки у декого кілька волосин на губах і підборідді. Очі вузькі і бистрі. Голос тонкий і гострий. Вони міцної будови і довговічні.

(Кіракос, вірменський історик, XIII ст.).

Весною року Дракона (1220), у місяці Сафар (квітень) Чингіз-хан викликав до себе двох полководців, що виявили себе, як добрі виконавці найвідповідальніших доручень: старого одноокого Субудай-багатура і молодого Джебе-нойона [1].

Негайно вони прибули до шовкової юрти «потрясателя всесвіту» і впали на повстину перед золотим троном. Чингіз-хан сидів на п'яті лівої ноги, обіймаючи рукою праве коліно. З його круглої лакованої шапки з великим ізумрудом звисали хвости чорнобурих лисиць. Жовтозелені котячі очі дивилися безстрасно на двох схилених непереможних багатурів. «Єдиний і найвеличніший» заговорив низьким хриплим голосом:

— Лазутчики повідомили мене, що син жовтовухої собаки, хорезм-шах Мухаммед, таємно залишив своє

[1] В цей час Чингіз-хан, взявши Бухару і Самарканд, готувався до наступу на Індію.

військо. Замітаючи сліди своєї втечі, Мухаммед недавно показався на переправах через ріку Джейхун. Він везе з собою незліченні багатства, нагромаджені за сто років шахами Хорезму. Його треба спіймати раніше, ніж він збере друге велике військо... Ми вам даємо двадцять тисяч вершників. Якщо виявиться, що у шаха таке військо, що ви замислитесь — чи можна битись, утримайтесь від бою... Але одразу ж мене повідомте!.. Тоді я пошлю Тохучар-нойона, і він один упорається там, де ви вдвох не зумієте перемогти. Ми думаємо, проте, що це наше повеління сильніше, ніж усі війська Мухаммеда. Поки ви не притягнете Мухаммеда на ланцюгу, до мене не повертайтесь!.. А якщо розбитий вами шах з кількома супутниками втікатиме, щоб знайти притулок у міцних горах або похмурих печерах, або, як хитрий чаклун, зникне на очах у людей, то ви чорним ураганом промчіть по його володіннях... До кожного міста, яке виявить покірність, поставтеся поблажливо і залиште там невелику охорону і правителя, що забув, як усміхатись... Але кожне місто, яке стане на шлях опору, беріть приступом! Не залишайте там каменя на камені і перетворіть усе в жар і попіл!... Ми гадаємо, що це наше повеління вам обом не здасться важким...

Джебе-нойон випростався і спитав:

— Якщо шах Хорезму Мухаммед дивовижним чином втікатиме від нас далі на захід, скільки часу гнатися за ним і віддалятись од твоєї золотої юрти?

— Тоді ви будете гнатися за ним до кінця всесвіту, поки не побачите Останнє море.

Субудай-багатур, зігнутий і кривобокий, крекчучи підвів голову і прохрипів:

— А коли шах Мухаммед обернеться в рибу і сховається у морській безодні?

Чингіз-хан почухав перенісся і перевів недовірливий погляд на Субудая.

— Зумійте схопити його раніше! Дозволяємо вирушати.

Обоє полководців підвелися з колін і позадкували до виходу.

Того ж дня з двадцятьма тисячами монгольських і татарських вершників вони помчали на захід.

Розділ другий

ДОНЕСЕННЯ «НАЙВЕЛИЧНІШОМУ»

Виконуючи повеління Чингіз-хана, його полководці Джебе-нойон і Субудай-багатур з двома туменами вершників два роки шастали по долинах і гірських нетрях північного Ірану, розшукуючи сліди тікаючого владики Хорезму, шаха Мухаммеда. Нічого вони знайти не змогли. А народний поголос їм сказав, що хорезм-шах залишив свою батьківщину і, згодом сам покинутий усіма, помер на одинокому острові Абескунського моря.

Тоді Джебе і Субудай викликали монгола, який умів співати старовинні пісні про битви богатирів, і проспівали йому своє донесення «єдиному і найвеличнішому». Вони примусили монгола повторити їхні слова дев'ять разів по дев'ять [1] і потім послали до Чингіз-хана в його стоянку на рівнині поблизу міста Несеф [2], багатій зеленими луками й чистими водами. Тому що проїзд по дорогах був ще небезпечний через напади і грабунки голодних ватаг втікачів, які покинули спалені монголами міста, для охорони гінця було виділено триста надійних нукерів.

Гонець усю дорогу співав старих пісень про монгольські голубі степи, про лісисті гори, про дівчат Керулену, схожих на червоне полум'я багать, але ні разу не проспівав донесення, що його послали багатури. Прибувши до стоянки великого кагана, пройшовши через вісім застав охоронців-тургаудів і очищений димом священних багать, гонець підійшов до жовтого намету і зупинився перед золотими дверима. Обіч входу стояли двоє незвичайної краси коней: один молочно-білий, другий — буланий, обоє прив'язані білими волосяними вірьовками до литих золотих припон.

Здивований такою розкішшю, гонець-монгол упав ницьма на землю і лежав доти, поки двоє силачів-тургаудів не підвели його під руки і не втягнули в юрту, кинувши на килим перед Чингіз-ханом. Монгольський владика сидів, підібгавши ноги, на широкому золотому троні.

[1] Монгольські вожді, які не знали грамоти, щоб послати важливе донесення, складали його у вигляді пісні, яку гонець заучував напам'ять Число дев'ять у монголів вважалося священним.

[2] *Несеф* — тепер місто Карші на південь від Бухари.

З заплющеними очима, стоячи на колінах, гонець проспівав завчене донесення, заливаючись високим голосом, яким звик співати монгольські билинні пісні:

Донесення найвеличнішому від старанних його нукерів,
Субудай-багатура і Джебе-нойона.
Син безхвостої лисиці, Мухаммед хорезм-шах,
Скінчив дні в курені прокаженого,
А зміючка його, непокірний Джелаль,
Прослизнув через гори Іранські,
Там безслідно він зник, наче дим.
Ми скінчили із ними! Йдемо на Кавказ,
Будем битись з народами стрічними.
Міць їх випробуєм, порахуєм війська.
Промчимося степами кипчацькими,
Де ми коням дамо спочить.
Будем шлях пам'ятать, відшукаєм луги
Для коня твого золотистого,
Щоб грозою на Захід ти міг налітать,
Підігнувши весь світ під коліно.
Все під руку монгольську скорить[1].
В світі сил тих нема, щоб затримати нас
В нашім русі до моря Останнього,
Там, в зеленій воді пил обмивши з копит,
Ми складемо могилу небачену
Із одрубаних нами голів.
На могилі поставим уламок скали,
Твоє ім'я священне напишемо
І тоді лиш повернемо коней на Схід,
Щоб помчати в дорогу зворотну
Знов до щасної юрти твоєї.

Скінчивши пісню, гонець, примружившись, уперше глянув у люті очі неприступного для простих монголів володаря. Вражений, він знову впав ниць. Чингіз-хан сидів спокійний, непроникний, з напівзаплющеними очима і, киваючи сивіючою рудою бородою, чухав голу п'ятку. Він дивився втомлено на гінця, що лежав перед ним, і сказав, мовби у роздумі:

— У тебе горло, як у дикої гуски... Тебе слід нагородити...— він порився у жовтій шовковій торбинці, що

[1] На думку деяких воєнних істориків, похід Субудай-багатура, що закінчився битвою біля Калки, був глибокою стратегічною розвідкою для підготовки наміченого Чингіз-ханом вторгнення монголів до Східної Європи. Цей похід монголів і татар був здійснений лише через 12 років (1237 р.) його внуком Бату-ханом (Батиєм), причому головним воєнним радником і керівником цього походу був Субудай-багатур, який зробив цю розвідку.

висіла на бильці трону, витяг кусок запиленого цукру і втиснув його у тремтячий рот гінця. Потім каган сказав:

— Джебе-нойона і Субудай-багатура ще рано хвалити. Подивимося, чи вдало закінчиться їхній похід... Відповідь нашу ми надішлемо з спеціальним гінцем.

Порухом пальця каган відпустив гінця. Він наказав його нагодувати і напоїти кумисом, а також достойно угостити охорону, що супроводжувала його. Другого дня він усіх відправив назад доганяти монгольський загін, який відійшов далеко вперед.

Минув рік, і ніяких вістей про тих монголів, що пішли на захід, не надходило. Одного разу Чингіз-хан сказав кілька слів своєму секретареві, уйгуру Ізмаїлу-Ходжі, і наказав, щоб запечатаний лист (ніхто не знав його змісту) повіз гонець, увішаний бубонцями, з соколиним пір'ям на шапці (знак поспішності). Охороняти гінця він доручив темнику Тохучарові з туменом на десять тисяч вершників.

— Ти поїдеш на край всесвіту, поки не знайдеш Джебе-нойона і Субудай-багатура. Там, на твоїх очах, гонець повинен передати нашого листа Субудай-багатуру з рук у руки. Вони тепер забралися так далеко, що їх тіснять тридцять три збурених народи. Час їх виручати.

Тохучар того-таки дня вирушив з своїм загоном на захід розшукувати монголів, які помчали на край всесвіту.

Розділ третій

У РОЗШУКАХ ОСТАННЬОГО МОРЯ

Вперед, швидконогії коні!
Вашу тінь обганяє народів страх.

(З монгольської пісні).

Як дві величезні чорні змії, що, проспавши зиму, виповзають з-під коріння старого платана на поляну і, відігрівшись у промінні весняного сонця, шурхають по стежках, то стикаючись, то знову роз'єднуючись, і вселяють жах тікаючим звірам і кружляючим над ними з криками птахам, так два монгольських тумени стрімли-

вого Джебе-нойона і обережного, хитрого Субудай-багатура, то розтягуючись довгими ременями, то збираючись разом гомінким і строкатим стовпищем коней, топтали поля навколо пройнятих жахом міст і прямували на захід, залишаючи за собою задимлені руїни з обгорілими, роздутими трупами.

Цей передовий загін військ Чингіз-ханових пройшов по Північному Ірану, розгромивши міста: Хар, Сімнан, Кум, Зенджан та інші. Монголи пощадили тільки багате місто Хамадан, правитель якого вислав уперед з почесним посольством подарунки: табун верхових коней і двісті верблюдів, навантажених вбранням. Запеклу битву монголи витримали в Казвіні, де всередині міста жителі одчайдушно билися довгими ножами. Казвін було спалено.

Холодні, зимові місяці монголи провели в межах міста Рея [1]. З усіх кінців їм посилали отари баранів, найкращих коней і верблюдів з тюками одягу. Там монголи чекали на весну.

Коли під весняним сонцем зазеленіли схили Іранських гір, монголи пройшли по Азербайджану. Велике багате місто Тавріз вислало їм цінні дари, і монголи, погодившись на мир, пройшли мимо, не зайнявши міста. Вони попрямували на Кавказ, де підступили до столиці Аррану Ганджі. Але монголи не наважилися штурмувати це місто, зажадали срібла й одягу, це їм було видано, і вони рушили далі до Грузії.

Сильне військо грузин стало на їхньому шляху. Субудай з головними силами йшов спереду, Джебе з п'ятьма тисячами вершників сховався в засаді. При першій сутичці монголи, як завжди, удали, ніби тікають. Грузини, забувши про обережність, погналися за ними. Татари Джебе кинулися на них із засади, а вершники Субудая, повернувши назад, охопили грузинів з усіх боків і перебили. В цьому бою загинуло тринадцять тисяч грузинів.

Монгольське військо побоялося, проте, забиратися вглиб цієї пересіченої гірськими ущелинами країни з дуже войовничим населенням і покинуло її, обтяжене здобиччю. Воїни говорили, що їм тісно у кавказьких гірських ущелинах. Вони шукали степів, де коні можуть

---

[1] *Рей* — місто, яке раніше існувало поблизу нинішнього Тегерана.

привільно пастися. Вирізавши місто Шемаху, монголи рушили до Шірванського Дербента. Ця фортеця стоїть на неприступній горі і закриває прохід на північ. Джебе-нойон послав до шірванського шаха Рашіда, який сховався у фортеці, гінця з вимогою:

— Пришли до мене твоїх знатних беків, щоб ми уклали з тобою дружній мир.

Шірванський правитель прислав десять родовитих стариків. Джебе зарубав одного гордого бека на очах у інших і зажадав:

— Дайте надійних провідників, щоб наше військо могло пройти через гори. Тоді вам буде пощада. Якщо ж провідники виявляться несумлінними, то всіх вас чекає такий самий кінець.

Шірванські беки відповіли, що вони підкоряються цій вимозі — провели монгольське військо, обійшовши Дербент, гірськими стежками і показали шлях на кипчацькі рівнини. Монголи тоді відпустили стариків-посередників, а самі попрямували далі на північ.

Розділ четвертий

У КРАЇНІ АЛАНІВ І КИПЧАКІВ

На Північному Кавказі Джебе і Субудай прибули в країну аланів [1], куди з широких північних степів на допомогу аланам зібралося багато лезгинів, черкесів і кипчацьких загонів.

Монголи билися з ними цілий день до вечора, але сили залишалися рівними, і ніхто не здобув перемоги. Тоді Джебе послав до найзнатнішого кипчацького хана Котяна лазутчика, і той прочитав Котянові такого листа:

«Ми, татари, як і ви, кипчаки,— одна кров одного роду. А ви з'єднуєтесь з іноплемінниками проти своїх братів. Алани і нам і вам чужі. Давайте укладемо з вами непорушний договір не тривожити один одного. За це ми дамо вам стільки золота і коштовного одягу, скільки ви забажаєте. А ви самі йдіть звідси і дайте нам можливість розправитися з аланами».

---

[1] *Алани* — предки сучасних осетинів.

Монголи послали кипчакам багато коней, навантажених подарунками, і кипчацькі хани, спокусившись ними, по-зрадницькому покинули вночі аланів і повели свої війська на північ.

Монгольські загони напали на аланів, розгромили і промчали по їхніх селищах, спалюючи, грабуючи і вбиваючи. Алани оголосили про свою цілковиту покірність Чингіз-ханові, а частина їх приєдналася до монгольського загону.

Тоді, не маючи більше за спиною гострих мечів аланів, Джебе і Субудай несподівано повели свої тумени на північ у степ, на кипчацькі кочовища. Упевнені в мирі й своїй безпеці, кипчацькі хани з окремими загонами роз'їхалися по своїх стоянках. Монголи погналися за ними слідом, зруйнували головні стійбища кипчаків і забрали різного майна набагато більше того, що дали на сплату за зраду.

Ті з кипчаків, які жили далеко в степу, почувши про вторгнення монголів, нав'ючили на верблюдів майно і повтікали, хто куди міг: одні ховалися в болотах, інші в лісах [1]. Багато людей пішло в землі руські й угорські.

Монголи гналися за втікаючими кипчаками берегами Дону, поки їх не загнали в сині хвилі Хазарського моря [2] і там багатьох потопили. Тих кипчаків, що залишилися живими, вони зробили своїми конюхами і пастухами, щоб ті стерегли захоплені скрізь стада і табуни коней.

Потім монголи пройшли на Хазарський півострів і напали на Судак, багате приморське кипчацьке місто. До нього раніше приходило багато кораблів з чужоземних країн з одягом, тканинами й іншими товарами. Кипчаки на них вимінювали невільників, чорнобурих лисиць і білок, а також бичачі шкури, якими славилась кипчацька земля.

Дізнавшись про наближення монголів, жителі Судака втекли, частина сховалася в горах, частина сіла на кораблі і відпливла через море до Требізонта. Джебе і Субудай розграбували місто і знову відійшли на північ

---

[1] У верхів'ях рік Кальміус і Самар (притоки Дніпра) були здавна дрімучі ліси, болота і «волок», по якому перетягували човни. По цих двох ріках за стародавніх часів проходив жвавий водний торговий шлях від Приазов'я до Дніпра *(проф. Брун)*.

[2] У XIII столітті Чорне море називалося у мусульманських письменників морем Хазарським, а Крим — Хазарією. Пізніше Хазарським морем називалось Каспійське море.

для відпочинку в кипчацьких кочовищах, де перебували понад рік.

Тут простяглися багаті травою луки і родючі поля, оброблені рабами, і баштани з кавунами і гарбузами, і численні стада крупних корів і тонкорунних баранів. Воїни монгольські хвалили ці степи й говорили, що тут їхнім коням так стало привільно, як на батьківщині, на берегах Онону і Керулену. Але рідні монгольські степи для них дорожчі, і вони їх не проміняють ні на які інші. Покінчивши з завоюванням всесвіту, всі монголи хочуть лише одного — повернутися на береги рідного Керулену.

Джебе і Субудай з своїми загонами пробули недовго в головному місті кипчаків Шарукані [1]. В ньому були і кам'яні будівлі, до половини закопані в землю, і амбари, повні іноземних товарів, але найбільше було розбірних юрт, у яких жили як кипчацькі хани, так і прості кочівники. Вони весною відкочовували з міста у степ, а на зиму знову поверталися до міста.

Коли з'явилися монголи, заморські купці, боячись війни, перестали торгувати з степом. Місто Шарукань, розграбоване і спалене, спустіло, а монгольське військо пішло до Лукомор'я [2].

Там монголи поставили курені у низинах між горбами, щоб сховатись од вітрів. Кожний курінь ставився кільцем у кілька сот юрт, відібраних у кипчаків. У курені нараховувалась тисяча воїнів. Усередині кожного кільця стояла велика юрта тисячника з його високим рогатим бунчуком з кінських хвостів. Біля юрт, прив'язані до залізних приколів, стояли завжди готові до походу осідлані коні з туго підтягнутими попругами, а інші коні паслися величезними табунами в степу під доглядом кипчацьких конюхів.

Монгольське військо, як і раніше, додержувалось суворих законів — «Яси Чингіз-хана» [3]. Табори були оточені потрійним ланцюгом вартових. У степу, на головних стежках, що вели до земель булгар, урусів і угрів [4],

---

[1] На думку деяких учених, місто кипчаків Шарукань (тобто Шарук-агана) було на місці теперішнього Харкова, який від нього і має свою назву.

[2] *Лукомор'я* — узбережжя Азовського моря.

[3] *«Яса»* або *«Ясак»* — збірник записаних постанов і висловлювань Чингіз-хана, який довго був для монголів кодексом законів. Тепер «Ясу» зовсім забуто, і від неї збереглися незначні уривки.

[4] *Угри* — угорці.

переховувалися сторожові пости. Вони ловили всіх, хто їхав степом, розпитували їх, потім відсилали тих, хто знав про сусідні племена, до Джебе-нойона, а інших убивали.

У багатьох нукерів разом з ними в юртах були їхні монгольські дружини, які виїхали в похід ще з далекої батьківщини, а так само жінки й діти, забрані в дорозі. Монголки були одягнені так само, як і нукери, і їх важко було одразу відрізнити. Вони часом брали участь у битвах, але звичайно жінки завідували верблюдами, в'ючними конями й возами, в яких зберігали одержану під час поділу здобич. Жінки стежили так само за полоненими з тавром власника, випеченим на бедрі, і доручали їм різну роботу. Вони разом з полоненими доїли кобилиць, корів і верблюдиць і під час стоянок варили у мідних або кам'яних казанах їжу.

Маленькі діти, народжені за час походів або захоплені в дорозі, під час переходів сиділи на возах або в шкіряних саквах, іноді по-двоє, на в'ючних конях і за спиною монголок, що їхали верхи.

У степу, осторонь від монгольського табору, розтягнувся набрідний табір воїнів різних племен, що приєднувалися в дорозі до монголів. Тут можна було побачити і туркменські строкаті юрти, і тангутські руді намети, і чорні намети белуджів, і прості курені аланів або вершників невідомо якого племені. Усю цю розгульну ватагу монголи першою посилали на приступ, а після бою вона підбирала залишки загарбаної монголами здобичі.

Розділ п'ятий

У ТАТАРСЬКОМУ ТАБОРІ БІЛЯ КАЛКИ

Субудай-багатур наказав поставити собі юрту на високому кряжі морського берега, біля гирла лінивої каламутної ріки.

Нукери весело виконали наказ багатура, передчуваючи стоянку і відпочинок. Дванадцять верблюдів привезли кілька розібраних юрт. На верблюдах сиділи перелякані кипчацькі полонянки в гостроверхих повстяних шапках. На вимогу монголів вони співали пісень, коли

ставили напівкруглі грати, обтягували їх білою повстю і навскіс перев'язували строкатими тканими доріжками.

Субудай, хмурячись, спитав:

— Чому три юрти?

— В одній ти будеш думати твої думи, у другій ми помістимо твоїх улюблених мисливських барсів, а без третьої не можна,— в ній ми для тебе замкнули найкращих кипчацьких полонянок, що вміють співати і танцювати.

Субудай обірвав нукерів:

— Угга! (Ні!) Нехай у другій юрті ричать барси, а в третій юрті нехай для мене варить обід старий Саклаб. Кипчацькі полонянки нехай мені в поході не заважають. Роздайте їх сотникам.

Саклаб з казанами, великими дерев'яними ложками і довгим тонким ножем на поясі розташувався в третій юрті. Високого, худого, кістлявого раба, з сивими патлами, схопили татари в дорозі біля Астрабада. Нукери пояснили тоді Субудаю: «Цей старий полонений — родом урус. Він був поваром у мірзи самого хорезм-шаха Мухаммеда і надумав тікати до себе на батьківщину. Він розмовляє всіма мовами і вміє готувати різні страви. Старик готуватиме тобі і пилав з мигдалем, і пилав з сливами, і кайме з гороху, і каймак з вершків, і халву, і пахлаву. При ньому живе його приймак, мовчазний юнак, на ім'я Туган. Він допомагатиме Саклабові готувати обід». Тоді Субудай розсердився і сказав:

— З мене досить лише старого Саклаба, щоб приготувати обід. А ніяких помічників мені не потрібно. Всі люблять бути помічниками біля казана. Цього юнака Тугана озброїти мечем і дати йому з табуна лисого шолудивого коня. Послати його в передову сотню, і хай він вчиться військової справи. Якщо буде з нього хороший воїн, то скоро в нього з'явиться і добрий кінь, і сідло, і броня. А якщо буде він поганий воїн, то його заб'ють під час першої сутички. Втрата невелика!..

В юрті з білим верхом і дверима, повернутими на південь, в бік моря, Субудай сидів біля входу на сідельній подушці. Він довго й здивовано дивився виряченим оком на сіре неспокійне море, де і вода, і вітер, і риби, і навіть літаючі над хвилями птахи зовсім інші, ніж у голубих озерах монгольського степу. Здалеку котились до берега одноманітні хвилі, і в туманній синяві часом

з'являлися білі паруси іноземних кораблів — вони боялись наблизитися до зайнятої татарами землі.

Тут був привільний степ, висока трава, озерця з плаваючими птахами. Навкруги пасся скот, відібраний у кипчаків: бики були білі, довгорогі, барани — жирні, курдючні, теж білі; і повсті у кипчаків білі, і юрти білі. Воїни Субудая щодня їли м'ясо і, нічого не роблячи, валялися на перських килимах. Іноді монгольські ханитисячники виїжджали на полювання з соколами або влаштовували верхогони, випробовували коней — своїх, монгольських, і захоплених у дорозі: туркменських, перських, кавказьких та інших.

Уверх по річці Калці, серед степу на кургані поставив свою юрту другий полководець, Джебе-нойон. Навколо розстелялася зелена рівнина. Через неї на північ тягся ланцюг сторожових курганів.

Хоч Джебе і Субудай були послані Чингіз-ханом на захід одночасно і заради однієї справи, але обидва полководці один з одним не завжди ладнали, раз у раз сперечались, і кожен старався на ділі довести помилку іншого. Чингіз-хан з хитрим заміром послав двох суперників. Не раз він робив це і з іншими своїми нукерами, посилаючи на одно діло двох,— адже суперники завжди намагаються відзначитись.

Джебе, стрімливий у поході, завжди виривався вперед. Його загін не раз потрапляв у дуже небезпечне становище. Він уміло відходив од напираючого противника. А коли звідусіль загрожувала загибель, тоді з'являвся і виручав Субудай. Він нападав на ворога зімкнутими рядами важкої монгольської кінноти, в якій і нукери, і коні були покриті залізними китайськими латами.

Високий, прямий Джебе, який ніколи не сміявся, із скляними нерухомими очима, після бою з'являвся до Субудая, вкритий курявою і забризканий кров'ю. Сидячи біля багаття, він пояснював Субудаєві, що не зробив ніяких помилок, що ворогів було занадто багато. А Субудай посміювався, задоволений, що він знову виявився рятівником Джебе, і пропонував йому краще не пояснювати своїх помилок, а покуштувати запеченого на рожні, як у самого хорезмського падишаха, нашпигованого часником і фісташками молодого баранця.

Джебе був гордий, самовпевнений, запальний. Він гадав, що ніде не схибить, якщо на відстані шістдесяти кроків влучає стрілою в голову тікаючого ховрашка. За влучність і стрімливість його прозвали «Джебе» — стріла [1]. Під цим іменем його знали всі у війську, хоч справжнє його ім'я було інше. Перед битвою він завжди сам оглядав місцевість, проносячись на високому сухорлявому коні по передових небезпечних місцях, і його не раз з труднощами рятували від загибелі охоронці-тургауди.

Субудай, з пасмами сивого волосся на підборідді, ви-

---

[1] Джебе висунувся з рядів простих нукерів. «Тому, що Джебе був хороброю людиною, Чингіз-хан дав йому командування над десятком; тому, що він добре служив,— зробив його сотенним беком; тому, що він виявив ретельність і запал,— став тисячником. Згодом Чингіз-хан дав йому бекство тьми (тумена), і довгий час він служив у почті, ходив з військом і зробив добрі послуги». *(Рашід ад-Дін)*.

давався стариком; ніхто не знав, скільки йому років. Колись, за юних літ, його було поранено в плече, м'язи були перерубані, права рука з тих часів лишилася скарлюченою, і він діяв однією лівою рукою. Обличчя його було розсічене через ліву брову, від чого ліве око, вибите, було завжди примружене, а праве, широко розплющене, здавалося, свердлило й бачило кожного наскрізь.

Усі нукери у війську говорили, що Субудай хитрий і обережний, як стара лисиця з відгризеною лапою, а злобний, як барс, що побував у капкані,— з Субудаєм не страшний ніякий ворог, і з ним не загинеш.

Джебе вперто обмірковував план руху, щоб доїхати до Останнього моря, що омиває всесвіт. Донесення Чингіз-ханові, надіслане з гінцем, який виспівував пісні, складав Джебе, а Субудай тільки схвалював, похитуючи головою, і посміювався:

— Чи ти далеко дійдеш? І чи скоро буде те місце, звідки ти, як сайгак, побіжиш назад і мені востаннє доведеться тебе виручати?

Розвідники, які стежили за степом, ловили подорожніх, приводили до Джебе, і він сам їх розпитував: про племена, що живуть на заході й на півночі, про шляхи до них, про ріки й переправи через них, про корм для коней, про багаті міста й міцні фортеці, про військо, зброю і про те, чи добре воїни вміють битися, влучати стрілами в намічену ціль і чи далеко Останнє море.

Розділ шостий

БРОДНИК ПЛОСКИНЯ У ТАТАРСЬКОМУ ПОЛОНІ

Якось розвідники привели до Джебе кілька чоловік з якогось невідомого племені. Займалися вони перевезенням подорожніх на поромах і човнах. Вони були високі, плечисті, з широкими рудими бородами, в овчинних подраних кожухах, у шкіряних штанях і м'яких постолах, переплетених ременями. Сірі рисячі шапки були хвацько збиті на вухо.

— Хто ви такі? Звідки прийшли? — спитав Джебе.

Один, трохи вищий і ширший за інших, відповів по-кипчацькому:

— Ми звемося «бродники», тому що ми бродимо по степу. Батьки й діди втекли сюди в степ від князів, шукаючи для себе волі...

— Якщо ви не поважаєте ваших панів і втекли від них, значить, ви розбійники і бродяги?

— Ми не те що розбійники і не зовсім бродяги... Ми — вільні люди, вільні мисливці і рибалки.

— А ти хто? — спитав Джебе найвищого «бродника».

— Мене звуть Плоскиня. Наші бродники обрали мене своїм воєводою.

Джебе негайно послав нукерів до Субудай-багатура сказати: «Приїжджай! Спіймано потрібних нам людей».

Нукери прискакали назад з такими словами: «Субудай-багатур сидить на килимі. Біля нього торба бобів. Він сказав: «Не поїду, зайнятий...»

Бродник Плоскиня зауважив:

— Це значить: «Хто за ким плаче, той до того й скаче».

Джебе залишив під вартою всіх спійманих бродників, а сам разом з Плоскинею, оточений нукерами, вирушив до Субудая.

На загасаючому багровому небі виразно чорніли три юрти Субудая. Над ними звивалися димки і стирчали військові значки-жердини з кінськими хвостами і рогами буйволів. Субудай сидів у юрті на перському шовковому килимі. Освітлений тремтливим світлом багаття, він лівою рукою виймав із строкатої торби боби і старанно розкладав їх дивними довгими низками.

— Хто це? — спитав Субудай. На мить він втупився виряченим оком у Плоскиню і знову зайнявся бобами.— Сідай, Джебе-нойон.

Джебе сів на килим біля Субудая і байдуже косував

на те, що робив багатур. Ніколи він не міг наперед розгадати, що зробить старий барс з відгризеною лапою.

Бродник Плоскиня, високий, ставний, з широкою рудою бородою, що спадала на груди, бистрими очима оглядав юрту і щось прикидав у думці. Він, як і раніше, стояв шанобливо біля входу. Його вартували двоє увішаних зброєю монголів.

Позираючи на руку Субудая, що швидко пересовувала боби, Джебе розповів про те, що чув від полонених, і радив використати Плоскиню як провідника.

— А що роблять зараз кипчацькі хани? — перебив Субудай.

— Всі вони злякалися,— відповів Плоскиня.— Коли ваші татари примчали в їхнє місто Шарукань, кипчацькі хани розбіглись — одні до руського краю, інші на болота.

— Хто втік до урусів?

— Багато втекло, і перший утік головний їхній багач Котян, і половці лукоморські, і Токсебичі, і Багубарсови, і Бастєєва чадь, і інші.

Субудай одірвався від бобів і пильно втупився очима в Плоскиню.

— А де ж тепер головне військо урусів?

— Хто, крім бога, це знає?

Субудай з'їжився, його обличчя скривилось, і розплющене око спалахнуло гнівом. Він посварився скарлюченим пальцем з обгризеним нігтем.

— Ти говори все, що знаєш! Не замітай сліди! А то я покладу тебе під дошку, а на дошку посаджу двадцять нукерів. Тоді ти запищиш та й здохнеш...

— А навіщо мені мовчати?

— Кажи, де тепер уруські князі? Чи готуються уруси до війни?

— Дай зміркувати! — сказав Плоскиня і, розставивши довгі ноги, закотив догори очі.

Субудай разів зо два підозріло зиркнув на бродника і знову почав пересувати на килимі боби. Нарешті, він зашипів:

— Слухай-но ти, степовий бродяго! Якщо ти мені все до ладу розкажеш, то вже дам тобі нагороду. Дивись сюди, на боби. Бачиш оцю низку бобів — це ріка Дон... А оця довга низка — це ріка Дніпро... Підійди сюди ближче й покажи, де повинно бути місто урусів Київ?

Плоскиня ступив крок, але обоє монгольських вартових кинулися на нього і зірвали пояс з мечем. Тоді бродник, обережно опустившись на коліна, підповз до Субудая.

— Так! Розумію! — говорив він, зморщуючи лоб і зсовуючи хутряну шапку на потилицю.— Ось це наш Дніпро... А це гирло Дніпра біля моря, де Олешшя... А ось тут мала річечка,— це, певно, Калка, де ми стоїмо зараз... Але ти послухай, мій найсвітліший хан! Адже Дніпро не так тече просто з півночі на південь, а як зігнута рука, рогом. Ось тут, де плече,— це місто Київ, а де кулак,— там уже Чорне море. А де випирає у степ лікоть,— там на Дніпрі острів Хортиця, і ось, біля Хортиці, тобто коло ліктя, збирається руське військо.— Плоскиня пересунув боби так, що Дніпро вигнувся рогом.

— Скільки звідси до Києва? — спитав Субудай. Він вийняв з торби разом з бобами жменю золотих монет, підкинув їх на долоні і поклав біля себе.

У Плоскині очі розгорілись, і він облизав язиком сухі губи.

— А нащо тобі Київ? Від Києва руси не підуть. Адже до Києва звідси далеко, верст шістсот...

— Що таке «верст»? — розсердився Субудай. — Не розумію «верст»!.. Ти скажи мені, скільки до Києва кінських переходів?

— Якщо звідси на Київ поїдеш на одному коні, то будеш навпростець їхати днів дванадцять. А на двох конях — проскачеш за шість днів.

— От тепер ти мені став говорити до ладу.

— Але руси від Києва просто у степ не ходять. Вони спускаються на човнах по Дніпру до «ліктя», ось до цього рогу, до острова Хортиці. Тут вони переправляються на другий бік і тут «Залозним шляхом» [1], короткою дорогою ідуть сюди, на Лукомор'я. Тут доброго кінського ходу всього днів три-чотири, а на двох конях проїдеш і за два дні.

---

[1] *«Залозний шлях»* — дуже давній торговий шлях від Азовського моря до Дніпра. «Залозний» виникло від стародавньої вимови слова «залізо», тому що цим найкоротшим шляхом караванами привозили залізо, що було за старих часів цінним металом і доставлялося з Китаю та інших місць Азії *(Забєлін, Брун)*. Це наймення «Залозний» збереглось у зміненій назві станції «Лозова».

— Всього два дні? — здивувався Субудай.— За два дні уруси можуть пройти сюди від Дніпра?

— Бачиш, ось звідси, де закрут, від Хортиці, наші руси часто нападали на половецькі кочовища. Якщо їхати без возів, то за два-три дні проїдеш.

Субудай, очевидно, був задоволений, одержавши важливі для нього відомості. Він посміювався, плескаючи себе по коліні, і наказав подати кумис. Він докладно розпитував Плоскиню про дороги, про броди через ріки, про військо урусів; про те, які в них коні, як озброєні ратники, чи добре б'ються?

— Б'ють вони здорово, особливо сокирками й звичайними сокирами.

— Скільки у цих урусів війська?

— Якщо всі ближні князі приведуть до Хортиці свої дружини: київські, чернігівські, смоленські, галицькі, волинські й інші, які дрібніші, то в степ вирушить піхотинців, стрільців і вершників тисяч п'ятдесят [1].

— Значить, в урусів п'ять туменів? — сказав Субудай і поклав п'ять золотих монет біля того «закруту» в Хортиці на Дніпрі, де починався похід у степ.— А скільки вершників виставлять кипчаки?

— Мабуть, теж набереться тисяч з п'ятдесят. На цьому боці Дніпра уже зібралася незліченна хмара кипчаків.

Субудай поклав іще п'ять золотих.

— Отже, проти нас буде всього десять туменів урусів і кипчаків? — зауважив Субудай і подивився на непроникного, мовчазного Джебе.— Пам'ятаєш, Джебе-нойоне, з яким військом від чорного Іртиша ми пішли на Хорезм. Покажемо тепер, чи добрі ми учні «потрясателя всесвіту» Чингіз-хана!

Плоскиня, стоячи навколішках, позирав то на золоті монети, то на замислених монгольських ханів. Хитрі, злі іскри майнули в очах Плоскині, коли він вкрадливо спитав:

— А що ж ти, найсвітліший татарський воєводо, не поклав іще кілька золотих на те місце, де стоїть твоя татарська сила? Похвастай, скільки у тебе війська!

---

[1] Чисельність руських і половецьких військ Плоскиня навмисно перебільшив, щоб налякати монголів. Насправді їх було значно менше. Літописи точного підрахунку не дають.

Субудай стиснув скарлючені пальці в кулак і тицьнув в обличчя Плоскині.

— Ось скільки нашого татарського війська. А ось що я зроблю з урусами й кипчаками!.. — Субудай злісно згріб десять покладених ним монет і кинув їх у торбу з бобами.— Усіх їх засуну в мою торбу і зжеру, як сир.

Плоскиня позадкував.

— Ти мені дай що-небудь від твоєї ханської милості за старанність!

— Угга! Я грошей нікому не даю, а мені їх усі приносять, і я все відсилаю моєму повелителеві Чингіз-ханові непереможному... А втім, ти можеш заробити нагороду. Є в тебе сини?

— Слава богу, чотири є.

— Де вони? Далеко?

— Сидять на бродах по Дону.

— Я пошлю за ними сотню вершників, вони вмить їх доставлять сюди. Ти їм накажеш пробратися лазутчиками на уруську сторону і там довідатися, де розташовані уруські полки і скільки їх. Нехай вони дізнаються, які заміри в уруських воєвод, потім швидше повертають назад, щоб мені все точно розказати. Тоді я відпущу і тебе і твоїх синів на волю і дам у нагороду косяк коней і кожному по жмені золота. Ну, чого вагаєшся? Чого мнешся?

Плоскиня стояв твердо, розставивши довгі ноги, важко зітхнув і сказав:

— Рубай мені голову, преславний хане, а моїх синів не займай!

Субудай засопів і вдарив кулаком по килиму.

— Ти так зі мною говориш? Гей, нукери! Одведіть мого почесного гостя у юрту з барсами і поставте потрійну варту. А Саклаб нехай частує його вдосталь, як хана...

— А ноги йому спутати? — спитав нукер. — Такий вовк утече!

— Та не забудь вшанувати його міцним залізним ланцюгом!..

Розділ сьомий

ТРИВОГА В КИЄВІ

> Ви-бо своїми чварами зачали наводити невірних на землю Руську... Що ж то була за наруга через лихі усобиці від землі половецької!.. Загородіть полю ворота своїми гострими стрілами за землю Руську, за рани Ігореві, хороброго Святославовича!
>
> *(«Слово о полку Ігоревім»).*

На лівому степовому березі Дніпра, проти Києва, пором зранку захопили половці, які наїхали несподівано. Вони видерлись на пором, погрожували перевізникам, не даючи їм утекти. Від великої кількості людей пором нахилився, зачерпнувши води. На рябому, як барс, коні під'їхав старий огрядний половецький хан. Його супроводжувала сотня джигітів. Один з них гарцював спереду і тримав на довгій жердині ханський бунчук з кінськими хвостами і мідними брязкальцями. Другий бив у бубон. Двоє верескливо дули в дудки. Один джигіт на дикому коні, що люто хропів, ляскав канчуком, намагаючись прокласти ханові дорогу до перевозу.

Осторонь перед натовпом слухачів худий запилений прочанин з торбою за спиною розповідав, що всі половці зараз біжать з Дикого поля [1], а за ними женеться незнайоме, страшного вигляду плем'я «татари», — «обличчя їхні безбороді, носи тупі, і в кожного скуйовджена коса, як у відьми. Від одного вигляду безбожних татар люди падають замертво...».

— Що це за люди? Розкажи нам, прочанине божий, мабуть, ти людина досвідчена й книжна.

Прочанин, спершись на довгу палицю, почав говорити:

— Прийде зі сходу в незліченній кількості якийсь лиховісний народ, у нашій країні нечуваний, глаголемий «татари», і з ним іще сім язиків. Якоже половці досі навколишніх народів полоняху і губяху, нині ж їхня загибель наста. Татари не токмо половців побєдіша і загнаша, але навіть дощенту іскореніша, а на їхню землю самі сідоша...

---

[1] *Дике поле* — причорноморські степи.

— Звідки звалилося це плем'я?

— Про це глаголять сказання в святих книгах, про них же єпіскоп Мефодій Патарійський свідчить, яко грецький цар Олександр Македонський у стародавні часи загна поганий народ Гогі та Магогі[1] на кінець землі, в пустелю Єтрієвську, між сходом і північчю. Закрив він їх горами і наказав сидіти там до кінця строку. І тако-бо єпіскоп Мефодій рече, яко після кінця часу гори знову розсунуться, і тоді вийдуть звідти Гогі та Магогі і заполонять усю землю від сходу до Євфрату, і від Тигру до Понтського моря,— всю землю, крім Ефіоп'я...

— Всю землю! — вигукнули в натовпі слухачі. — Отже, і нашу землю?..

Прочанин вів далі:

— А хіба ви не бачите, що навкруги діється? Це знамення останнього часу! З'явилася страшна зірка, промінням до сходу далеко сягаюча, іже знаменова нову пагубу християнам і нашестя нових враг... То вийшли з-за гір і на нас ідуть погані Гогі та Магогі! Нині прийшло проречене закінчення часу. Кінець світові близький!..

Почулися зітхання й голосіння. Прочанин зняв повстяну шапку, і слухачі опускали в неї бублики і дрібні чорні монетки.

З правого берега на великих просмолених човнах припливли дружинники великого князя київського. Вони розігнали натовп, розчистили місце перевозу і допомогли старому половецькому ханові зійти на пором. У шовковому малиновому чекмені, підбитому соболем, у білому гостроверхому ковпаку, опушеному червоною лисицею, і в темночервоних чоботях, гаптованих перловими нитками, хан поважно стояв, тримаючись за поручні рукою у шкіряній «перстатій» рукавиці. Другою рукою він стискав рукоятку кривої шаблі, що сяяла алмазами.

Хан, огрядний, величний, здавався спокійним, тільки очі його тривожно бігали, косячись на темні води Дніпра. Вітер посилювався, поверхня річки брижила, і сиві баранці пінилися на високих хвилях.

Хан платив щедро. Поромники одержали від нього чимало жмень срібних грошей і старалися з усієї сили. Цілий день вони перевозили величезний караван: добір-

---

[1] *Гогі та Магогі* — міфічний народ диких велетнів, яких Олександр Македонський нібито загнав за далекі північно-східні гори.

них коней, закутаних у розшиті попони, ревучих від страху верблюдів, гладких буйволиць з довгими рогами, шо спадають на плечі, іноземних полонянок, яких гарно вбрали тут-таки на березі, смуглявих, чорнобрових, прикрашених бусами і стрічками. Все це хан віз у дар руським князям.

У натовпі говорили, що це прибув найстаріший половецький хан Котян, власник сотень тисяч коней, що блукають по безмежних рівнинах Дикого поля з його тавром: слід копита у вигляді півкола і під ним дві риски.

— Котян — хазяїн степу! Він сам може виставити величезну рать. Недарма він приїхав до Києва. Біда його погнала. Та й інші половецькі хани потягнулися з усіма своїми родами на руську сторону і тепер переходять Дніпро всіма бродами і перекидними мостами. Половецькі загони входять у воду на конях у броні, з щитами і з списами... Що воно буде? Чи не замислили вони лихе? І пісень веселих половці більше не співають. Тільки пісні тягучі, як верблюдячий стогін, чути здалеку, коли їдуть з степу на наш бік...

У хоромах великого князя київського, Мстислава Романовича [1], спішно готувалися до з'їзду: чекали на великих і малих князів. До всіх були послані гінці з запасними кіньми скликати на захист Руської землі.

Київському князеві нелегко було прийняти з честю вельможних гостей, — кожний приїжджав з своїми дружинниками; що був вищий князь, то з більшим почтом він їхав. Князівські слуги примусили всіх хлібників і м'ясників Києва пекти пироги з начинкою та пшеничні хлібини і везти до князівського двору. Тепер не та сила, яка була в київського князя сто років тому, за часів Мономаха. Тоді під владою великого київського князя була майже вся Руська земля: і Київ, і Переяславль, і Смоленськ, і Суздаль, і Ростов, і навіть далекий багатий Новгород належав йому цілком. Тоді йому корилися всі князі, а половці не сміли поворухнутися. По всіх кордонах він розніс славу руського імені. Але минали роки, рід Мономаха дрібнився. Князі роздавали міста й во-

---

[1] *Мстислав Романович* (1214—1223) — останній київський князь з роду Мономаховичів.

лості своїм синам, племінникам і внукам, і тепер Мстислав Романович володів Києвом урізаним і слабким. За останні двадцять п'ять років розгроми, завдані руськими князями, знесилили Київ, коли і галичани, і володимирці, і суздальці, і дикі половці, яких покликали безсовісні князі, грабували й палили древню столицю [1].

Нелегко було жителям Києва відбудувати своє місто після стількох розгромів; багато будинків залишилося зруйнованими, з повибиваними віконницями і дверима...

Зараз знову з степу насувалося лихо. Воно зібрало разом непримиренних князів, гордих і упертих, що ворогували один з одним все своє життя за кращий престол, за більш прибуткове місто, за людну волость. Тепер старі вороги половці самі з поклоном прибігли в Київ, просячи підмоги. Похмурі й пониклі, вони сиділи юрмою навпочіпки перед ворітьми княжого двору. Коли стали прибувати руські князі, половці до них підбігали, цілували повіддя коней, простягали руки, твердячи:

— Зберіть полки! Прийдіть до нашого степу! Обороніть нас! Допоможіть прогнати лихих недругів!

Князі, кожний з своїм почтом, збиралися на подвір'я княжого дому: вони стояли окремо, сперечалися, часом переходили, щоб послухати, де що говорять, але хоч як їх упрошували київські тіуни, не заходили у великокнязівські гридниці.

Половецький хан Котян так само перебував у дворі, гордий, як завжди. Біля нього, склавши руки на животі, похмурі й непорушні, стояли його степові радники в гостроверхих ковпаках, з темними від сонця і степового вітру обличчями. Старий перекладач з степових бродників пояснював ханові, хто з князів уже прибув, як звати того чи іншого, і хто особливо впливовий і сильний. Котян, зваживши, кому слід виявити шану, підходив перевальцем, схилявся, насилу торкаючись пальцями землі, і, знову з гідністю випроставшись, погладжуючи напівсиві довгі вуса, говорив одне й те саме:

— Допоможи, будь братом! На всіх нас суне заги-

---

[1] Найбільших розгромів Київ зазнав у 1162, 1169, 1202, 1204, 1207, 1210 рр. Особливо пам'ятний був розгром 1204 р., коли князь Рюрик Ростиславович у боротьбі за владу покликав собі на підмогу диких половців. Вони палили місто, вбивали мирних жителів, грабували майно й забрали з собою в полон багато киян з малими дітьми.

бель! Разом пліч-о-пліч станемо, загибель відженемо. Не погребуй маленьким подарунком. Прийми мою шану! Нікого не забував я, всіх хочу вшанувати — і наволоками, і конями, і худобою, і полонянками.

Уже сонце схилялося над полудень, а князі все ще стояли відокремлено і до хрипоти сперечалися на гомінкому княжому подвір'ї; усі поглядали, хто перший ввійде до гридниці князя київського. Говорили, що Мстислав Романович ще на когось чекає,— може, на гінців з півночі від владного і гордовитого князя суздальського, Юрія Всеволодовича, який чекає з'їзду в себе у Володимирі і не поїде на раду князів до оскуділого Києва. Та ще не видно князя галицького Мстислава Удатного [1], — він особливо всіх скликав на снем (з'їзд), і гінці його всіх спонукали: «Лихо загрожує неминуче, приїжджайте вборзе!» [2]. Враз усі пожвавішали й заговорили:

— Мстислав Удатний приїхав! — і з цікавістю, відштовхуючи один одного ліктями, намагалися глянути на князя, прославленого вдалими походами й перемогами над уграми і ляхами.

Мстислав Удатний увійшов ходою легкою, незважаючи на роки. Він зупинився, озирнув усіх жвавим поглядом чорних проникливих очей, немовби розшукуючи когось, і довго крутив довгий звислий вус. Готовий до бою, він був у позолоченому шоломі, що виблискував у сонячному промінні, і в легкій кольчузі з золотою оздобою. Червоне корзно [3] під час його швидкої ходи розвівалося. Він помітив у кутку двору хана Котяна і попрямував до нього. Той заметушився і, простягнувши руки, пішов назустріч Мстиславові. Вони притулилися плечами, і Котян припав головою до грудей галицького князя. Білий ковпак Котяна впав у порох, і всі помітили, що плечі половецького хана судорожно здригалися.

— Плаче! Нехай поплаче! — зашепотіли у натовпі.— Ці лиходії чимало наших людей зробили своїми колодниками, тепер самі зазнають, що таке гіркі сирітські сльози! Мстислав одружений з дочкою хана Котяна, тому і розпинається за багатого тестя!

---

[1] Сучасники називали князя галицького Мстислава Мстиславовича Удатним (Удачливим), пізніше літописці переробили це прізвисько на «Удалий».

[2] *Вборзе* — спішно, щодуху.

[3] *Корзно* — плащ.

Дружинники повідомили київського князя про приїзд Мстислава Удатного. Проте Мстислав Романович усе ще зволікав і не виходив на ганок, щоб зустріти двоюрідного брата,— старі рахунки заважали! А Мстислав, обнявши Котяна, відійшов з ним у куток двору, і довго вони стояли там і тихо розмовляли.

Знову всі заворушились і почулися вигуки:

— Суздальці приїхали. Буде сильна підмога! Де ж нам вирушити без суздальців! Ні, це не суздальці, а молодий ростовський князь Василько Костянтинович.

На подвір'я ввійшов стрункий, молодий воїн. Світлий пушок ледве вкривав його підборіддя. Він так само, як Мстислав Галицький, був готовий до бою,— в кольчузі і стальному шоломі і з довгим прямим мечем біля пояса. Одягнений він був скромно, червоне корзно вицвіло. Весь одяг його був у куряві і забризканий грязюкою,— мабуть, щойно зійшов з коня. Поруч нього плентався старик з довгими напівсивими кучерями, що спадали на плечі; на сириці, перекинутій через плече, висіли гусла.

— Це сліпий співак! Славний співак Гремислав! Раніше був воєводою, не раз громив половців, а рязанський князь Гліб із злості посадив його в поруб [1], осліпив і тримав три роки. Там, в ув'язненні, Гремислав почав складати пісні, і його взяли з порубу. Відтоді він блукає з одного міста до іншого і співає бувальщину про часи стародавні... Сьогодні, певно, ми почуємо Гремислава!

Молодий князь Василько з привітною усмішкою і з повагою до старших князів обійшов усіх. Князі самі йшли йому назустріч і запитували:

— А чому ж не їдуть суздальці? Ти їхній сусіда, ти знаєш, чому їх нема? Великий князь суздальський Юрій Всеволодович твій рідний дядько, чи умовив ти його?

— Все ще думає! А чи приїде,— про те і відуни не скажуть...

На ганок княжого дому вийшли парами десять дружинників, усі як один, ставні, в кольчугах і шоломах, з короткими списами. Вони зійшли східцями і зупинились обіч сходів, чекаючи князя Мстислава Романовича.

---

[1] *Поруб* — підвальне приміщення.

Він вийшов поволі, спираючись на посох з позолоченим орлом. Суворі очі з прямими бровами дивилися втомлено й нерадісно. Ледь роздвоєна борода з просіддю, хрест і золота іконка на грудях, парчевий каптан, весь іконописний образ князя свідчили більше про його щиру побожність і нічні молитви, ніж про військові турботи. Князь, злегка накульгуючи, зійшов сходами і зупинився на останній приступці.

— Просимо милості, гості дорогі! — сказав він сумним, наче пригніченим турботою голосом.

Усі князі на дворі почали кричати разом, перебиваючи один одного:

— Навіщо нас викликав? Рятувати диких половців? Не бачити б їм світу-сонця! Без них стане легше! Нехай самі себе рятують, а ми подивимось!

Огрядний хан Котян відокремився з натовпу і, перевалюючись на кривих ногах, поспішив до ганку. Торкнувся рукою землі, торкнув гаптоване золотом убрання князівське і, захлинаючись, сказав:

— Княже найсвітліший! Ти раніше був ласкавий до мене, як і я до тебе! Будь нам замість батька! Допоможи прогнати злобний народ хана Чагоніза! Наче вовки, шастають по нашій землі ці лиходії, яких звуть татарами. Всю нашу землю сьогодні у нас відняли, а завтра приїдуть до вас і вашу руську землю візьмуть. Бороніть нас! Якщо не допоможете нам, всі ми нині порубані будемо, а ви, руські, завтра будете побиті! Треба нам усім з'єднатись і оборонятись однією раттю.

— Не каркай! Чого наплів! — лунали невдоволені голоси.— Тихше, дайте говорити! Навіщо без пуття лаяти?

Другі заперечували:

— Половці — вороги наші! Вони зараз на нашій землі без міці й сили. Перебити всіх і багатство їхнє забрати!

Нові голоси, перебиваючи один одного, змішалися в дикий галас. Князь київський безпорадно озирався, піднімав руки. Крики посилювались.

Князь Мстислав Удатний, рішучий і швидкий, зійшов на східці ганку.

— Князі преславні і воєводи чесні, і всі молодці руські! — говорив Мстислав.— Чи не всі ми сини однієї землі святоруської? Забудьмо старі сварки, і чвари, і війни з половцями! І ми їх били і полонили, і вони нас

палили й громили... Зараз тяжкі дні настали і для половців, і для нас. Коли наступає новий, невідомий ворог, краще дружба, ніж війна з половцями. Якщо ми зараз їм не допоможемо проти безбожних татар хана Чагоніза, то половці можуть до них перейти, і сили ворожі стануть ще більшими.

— А що за люди татари? Може, вої прості, простіші, ніж половці. Скільки їх?

— Хан Котян разом з аланами бився проти татар Чагоніза. Каже, що нападають вони дружно, рубаються завзято. Прийшли вони здалеку, пройшли країну Обезів[1] і Залізні Ворота. Самим половцям було не під силу спинити татар. Розграбували татари намети половецькі, взяли в полон і дружин, і коней, і худобу, і всі багатства Котяна та інших половецьких воєвод... Тепер татари так ополонились, що не знають, куди дівати свій полон, обжерлись, як пес на падлі, і поставили свої багаті товарища[2] біля Лукомор'я, на берегах Хазарського моря... А самі татари без нічого, на конях, без возів, вирушили на руську землю. А коли хто каже, що я не заради землі святоруської стараюся, а заради мого тестя, тепер убогого хана Котяна, то все це на мене чорна брехня!..

Натовп слухав уславленого князя Мстислава, затаївши дух. Почулись окремі вигуки:

— До берега Хазарського моря далеко, днів з двадцять ходу.

— Не вперше нам зустрічати незваних гостей! Князю київському доведеться зустрічати їх, нехай він і журиться про це!

Натовп гудів, знаючи, що нема у князів єдиної братньої любові, нема єдиної волі і відчувається в них давнішня злоба, і печуть їх старі рахунки.

Почувся спів. Церковна процесія у парчевих ризах з'явилася в потрібний час, щоб утихомирити розпалені пристрасті й суперечки князів. Чотири широкогрудих диякони, розмахуючи кадилами, хлопчики з засвіченими товстими, як рука, восковими свічками, старі протопопи з металевими хрестами в руках, нарешті митрополит у великій золотій митрі, смуглявий чорнобородий грек, підтримуваний під руки двома хлопчиками,— всі наблизи-

---

[1] *Обези* — плем'я, що жило на Північному Кавказі.
[2] *Товарище* — склад товарів.

лись до ганку, протяжно співаючи, і зупинились, одразу внісши тишу.

Князь київський підійшов до митрополита, схилився, склавши долоні, поцілував благословляючу старечу руку і тихо шепнув:

— Скажи повчання, святий отче! Умов князів стояти дружно, любовно, забувши старі кривди!

Митрополит піднявся на ганок, благословляючи всіх на три боки, і почав говорити завчену промову, погано вимовляючи руські слова:

— Братіє і сини мої люб'язні! Навчіться бути благочестивими діячами згідно з євангельським словом! Спонукайтеся на добрі діла ради господа! Язику стриманість, розумові смирення, тілу підкорення, гніву згуба!..

Князь київський стояв, лагідно схиливши голову. Мстислав Галицький тривожно оглянувся, помітив розтулені роти і невдоволення на обличчях. А митрополит говорив далі:

— Якщо ти чогось позбавлений,— смирись і не мстися! Якщо ненавидимий і гнаний,— терпи! Якщо зганьблений,— моли! Господь вказав нам перемагати ворога трьома добрими ділами: покаянням, слізьми і милостинею...

Мстислав обережно підійшов до чотирьох дияконів і шепнув:

— Грек з глузду з'їхав! Усе переплутав! Кому він про сльози і покаяння говорить? Адже князям говорить, а не челяді і смердам! Мерщій починайте будь-який псалом чи тропар,— кожному дам по барану!

Митрополит щось белькотав ще, а всі чотири диякони разом почали співати тропар, за ними підхопили всі протопопи та хлопчики низькими і тонкими голосами. Князівські тіуни оточили збентеженого митрополита і допомогли йому ввійти в князівську гридницю.

На верхню приступку сходів зійшов молодий князь ростовський Василько.

— Я прискакав з далекої півночі, від Ростова великого. Заради Руської землі і заради християн кажу я вам ось що. Прибули до нас спішні гінці від князя київського, Мстислава Романовича, кваплячи озброїти полки і поспішити на оборону Руської землі. Привів я своє невелике військо, а найсильніший з нас, князь суздальський

Юрій Всеволодович, усе ще гадає: чи прийдуть татари до нього в Суздаль, чи обійдуть стороною? І тут я чую такі ж розмови: «Кожний хай дбає за свою голову!» А святий митрополит говорить слова, пристойні не воїну, а древньому старцеві перед кончиною,— про покаяння і сльози... Тихою лагідністю не зупинимо ворога, не вдержимо землі руської...

— Правильно, правильно сказав Василько! — закричали у натовпі.

— Народ невідомий і злий йде швидко, верхи... Треба з честю зустріти незваних гостей. Треба відбитись од них і притомити назавжди. Татари не крилаті, не перелетять через Дніпро, а якщо й перелетять, то, певно, сядуть, і ми тоді побачимо, що бог дасть.

— Приймемо їх на мечі й сокири!

— Так нехай наші стольні князі,— вів далі Василько,— пройдуть до гридниці князя Мстислава Романовича і за стародавнім звичаєм сядуть тісним колом на одному килимі й вирішать: чи зустріти поганих недругів слізьми й покаянням, чи випробуваними дідівськими мечами булатними?

— Правильно сказав князь Василько. Нехай так і буде! — закричали з усіх боків.

— А хто буде найстарший? Хто поведе полки? Я під рукою Мстислава Романовича не піду! — кричали з одного боку.

З другого підхоплювали:

— Нехай поведе рать Мстислав Мстиславович Галицький. Недарма його прозвали «Удатний», він удачу принесе!..

Двадцять три князі пройшли до гридниці київського князя, щоб вирішити, що робити. Думали довго, а домовитися не змогли. Мстислав Удатний доводив, що треба напасти на татарський табір біля Лукомор'я. «Захопивши їхні товари́ща, ми збагатимо всіх. Тоді не тільки князь, а й простий ратник одержить здобич чималу».

Ця думка про похід до Лукомор'я багатьом сподобалась, але князі ніяк не могли обрати одного воєводу для всіх полків.

Тимчасом із степу прибіг один з бродників. Він повідомив, що невідомі татари густо сунуть до Дніпра. Це прискорило рішення йти проти татар, переправляючись через Дніпро біля острова Хортиці.

Князі зійшлися на одному: кожний князь іде сам по собі з своєю раттю, ніхто нікому шляху не перебиває. Хто, щасливий, прийде перший до Лукомор'я і захопить татарський табір, той чесно повинен поділитися з іншими князями.

Всі поцілували хрест: не порушувати клятви, і якщо хто з князів почне брань проти другого князя, то бути всім заодно проти призвідника. Потім поцілувалися між собою — тут Мстислав Київський і Мстислав Удатний підставили один одному потилиці.

Коли князі підвелися з килима, князь Василько був чорний від думи і турботи. Похмурий, він вийшов на ганок. Його очікував старий співак Гремислав.

— Добром ми не кінчимо, — сказав Василько. — Не так треба воювати. Не багатства татарського слід шукати, а так розвіяти ворогів, щоб більше не поворухнулись. А йти нарізно, коли кожний одвертає обличчя від іншого — це своєю волею накликати на себе біду.

Настав теплий вечір. Над княжими палатами сяяли ясні зірки. На дворі стояли довгі дубові столи, приготовані для обіду. Коли всі гості розсілися на дубових ослонах і затихли, смакуючи князівські пироги і смажених лебедів, а отроки з палаючими факелами стали навколо столів, усі виразно побачили в червоному тремтливому вогні старого співака Гремислава, який сидів на верхній сходинці княжого ганку. Ніжно забриніли переборами дзвінкі гусла, а старий співак, підвівши до неба червоні западини очей, заспівав трохи надтріснутим голосом улюблену бувальщину.

Гремислав співав про сміливий похід Ігоря Святославовича на половців, про сварки і розбрат князів, про марну загибель через це хоробрих руських воїнів, про те, як оці сварки «відчиняли ворогам ворота на руську землю»...

Багато хто, слухаючи це, схилив голову на руки й замислився: чи не таким лихом загрожує зараз незгода і взаємна зненависть князів і чи не загублять оці чвари і ворожнеча велику руську справу — захист рідної землі?..

Розділ восьмий

ПЛАН СУБУДАЙ-БАГАТУРА

Субудай викликав десять своїх тисячників. Джебе прийшов так само з десятьма. Сиділи всі в юрті колом, і старі, і молоді. Слухали, що говорив Джебе. А Джебе дивився поверх голів і немовби щось бачив удалині.

— Київ — багате місто...— говорив Джебе.— Будинки для молитви мають дахи високі, круглі, і покриті вони червоним золотом. Ми обдеремо оці золоті дахи і біля намету Чингіз-хана поставимо коня, відлитого з чистого золота, такого ж великого, як його білий кінь Сетер.

— Піднесемо Чингіз-ханові золотого коня! — вигукнули монголи.

— В урусів багато ханів; називаються вони по-їхньому «конязь». І всі ці хани — «конязі» — між собою гризуться, як собаки з різних кочовищ. Тому розгромити їх буде неважко. Ніхто не зібрав оцих «конязів» в один сагайдак і нема в них свого Чингіз-хана.

— Такого іншого вождя, як наш великий Чингіз-хан, ніде в усьому світі не знайдеш!

— Я кажу вам: ми повинні налетіти на уруську землю швидко, підпалити її з усіх кінців і захопити Київ, поки...— і Джебе зупинився.

— Поки що? — спитали тисячники.

— Поки не прийшла ще відповідь на донесення наше єдиному й найвеличнішому.

— Чингіз-хан накаже ждати його приходу! Чингіз-хан захоче сам увійти в Київ! — говорили монголи.— Ми вже брали такі великі міста, як Бухара, Самарканд, Гургандж, і нам узяти Київ неважко. Ми повинні якнайшвидше взяти Київ!

Усі дивилися скоса на Субудая і ждали, що скаже цей хитрий і обережний «барс з відгризеною лапою». Він сидів, зігнувшись набік, і по черзі колючим оком вдивлявся в кожного.

— Не так легко буде розбити урусів, як гадає Джебе-нойон,— сказав тисячник Гемябек.

— Урусів і кипчаків багато — сто тисяч, а нас мало,— двадцять тисяч, та ще один тумен різних волоцюг; вони розлетяться, як зграя горобців, якщо ми почнемо відступати. Небезпечно нам увійти в уруські землі, де багато, дуже багато сильного війська. Нам не можна

йти на Київ... Звідси нам треба йти назад, під могутню руку Чингіз-хана...

— Чи не згадаєш ти, хоробрий багатуре Гемябек,— сказав Джебе,— що цзиньців[1] було ще більше, ніж урусів, коли ми разом з тобою й іншими багатурами вдерлися в їхні оброблені рівнини за великою китайською стіною?

Субудай заворушився і замахав рукою. Всі притихли і нахилилися в його бік.

— Починаючи справу, треба згадати, як раніше діяв «єдиний». І потім треба подумати, що він зробив би на нашому місці,— поволі говорив Субудай.— Спершу треба перехитрити ворога, погладити його по щетинці, щоб він замружився і, розкинувши лапи, розтягнувся на спині... А тоді кидайтеся на нього і перегризайте йому глотку!

Всі випростались і перезирнулись. Тепер стало ясно, що доведеться робити. Нічого й думати про повернення назад під захист могутньої руки великого кагана... Субудай говорив далі:

— Урусів багато! Вони такі сильні, що могли б нас розчавити, як чавить на дорозі нога верблюда сонну сарану. Але в них нема порядку! Їхні «конязі» завжди між собою гризуться. Їхнє військо — це стадо сильних биків, які бредуть степом в різні боки... Однак в урусів є свій Джебе! Його звуть «багатур Мастисляб»... Кажуть, що цей Мастисляб багато воював і до цього часу бачив тільки перемоги, але в них нема свого Субудай-багатура, щоб, коли Мастисляб зарветься вперед у небезпечне місце, його підтримали й виручили!..

— Ми його спіймаємо, оцього Мастисляба, й одвеземо до Чингіз-хана! — вигукнули монголи.

— Я обіцяю,— додав Субудай,— що той, хто спіймає Мастисляба і зніме його золотий шолом, той сам одвезе його до Чингіз-хана.

Нарада тривала довго. Всі говорили пошепки, щоб вартові нукери не почули рішень монгольських полководців.

Другого дня Джебе виступив на захід з своїм туменом вершників, а Субудай з іншим туменом лишився на берегах ріки Калки, щоб підгодувати коней і підготувати їх до вирішальної сутички.

---

[1] *Цзиньці* — китайці.

Розділ дев'ятий

МОНГОЛИ НА БЕРЕГАХ ДНІПРА

Весна була надзвичайно жарка. Багато днів дули суховії. Трава, що буйно піднялася, почала в'янути і скручуватись. Сонце нещадно пекло і здавалося свердлячим оком Субудая, що підганяло всіх.

Джебе-нойон розділив свій тумен на п'ять частин. З однією частиною на дві тисячі коней він поскакав уперед до Дніпра, а чотири загони інших вершників розставив уздовж звивистого, протоптаного віками шляху в степу.

Кілька татарських сотень поскакали в різні боки, у степові простори, і скрізь, де знаходили кипчацьких кочівників з стадами, зганяли їх до шляху.

Джебе, на чолі сотні запилених нукерів, під'їжджав до широкого Дніпра, що виблискував у промінні сонця. Чорні осмолені човни пересувалися синьою гладінню ріки.

— Поглянь, ось руські ратники! — сказав перекладач.

На горбі біля берега стояли руські воїни в залізних шоломах з короткими списами. Затуляючись рукою від сонця, вони вдивлялись у степову далечінь. Побачивши, що наближаються не кипчаки, а вершники іншого племені, руси збігли до річки і на човнах відпливли од берега.

Джебе у гостроверхому сталевому шоломі, похмурий і бронзовий від спеки, стримав коня над береговим обривом і вузькими немигаючими очима довго розглядав горбкувату рівнину протилежного берега. Там чорнів багатолюдний табір, рядами стояли вози з підійнятими вгору голоблями. Паслися табуни різношерстих коней. Піші й кінні воїни пересувалися по рівнині, і яскраво спалахували сонячні іскри на металевій зброї.

Кілька човнів кружляло поблизу берега. Гребці старанно гребли, борючись з течією багатоводної ріки. З одного човна закричали:

— Гей, ви, гості незвані! Що ви у нас шукаєте? Який нечистий вітер вас приніс?

Двоє бродників, що супроводжували Джебе, перекладали йому слова, які долітали з човнів.

— Ми йдемо не на вас, а на кипчаків! — гучним голосом відповів бродник.— Кипчаки наші холопи й ко-

нюхи. Бийте їх, а обози й худобу беріть собі. Кипчаки нам багато заподіяли зла, та і вам вони шкодять здавна. А ми з вами хочемо миру. Війни з вами у нас нема.

З човна кричали:

— Присилайте ваших послів, а ми з ними переговоримо!

— А з ким говорити? Чи є у вас тут великий начальник?

— Тут князів багато. Вони з вашими послами вже домовляться!

Джебе вибрав чотирьох нукерів і одного бродника як перекладача і наказав їм перебратися на той берег. Вони повинні побачити головного київського князя і сказати йому: нехай уруси женуть від себе кипчаків, забирають їхню худобу й багатство, а тут, у степу, татари їх порішать.

Вибрані нукери переступали з ноги на ногу, чухали канчуками за спиною й говорили:

— Про що нам з урусами говорити? Краще почнемо з ними бійку.

Джебе сказав:

— Тоді поїду я сам з перекладачем.

Нукери закричали:

— Ні! Не їдь до них! Що без тебе станеться з нашим військом? Що робитимуть вовченята без старого вовка? Там з тебе здеруть шкуру. Лишайся! Ми поїдемо.

Чотири нукери і бродник спустилися до ріки і гукнули руських, що роз'їжджали поблизу берега. Один човен пристав і забрав монгольських послів.

Джебе довго лишався на високому березі, оглядаючи другий бік. Там, у туманному серпанку, далеко розляглися луки, гаї і голубі заводі; скрізь по дорогах вітер ніс хмари куряви, здійнятої загонами, які підходили.

Вночі, загорнувшись у баранячу шубу, Джебе лежав на могилі коло багаття. Він ждав посланих до урусів нукерів. Вони не повернулись. Кипчаки їх зарізали.

Навкруги в степу блимали далекі вогники багать. Всюди рівнина жила невідомим життям. Якісь стривожені вершники пробирались улоговинами через степ, і вночі спалахували вогники далеких багать...

Джебе не міг заснути всю ніч. Важкі думи, уривки

розмов, знайомі обличчя пропливали перед ним, і він то проймався люттю, то починав дрімати... І знов перед ним поставали то залізний шолом з чорними лисячими хвостами страшного старика Чингіз-хана і його зеленкуваті, котячі, немигаючі очі, то свердляче відкрите око Субудая, то помахи виблискуючих мечів...

Тепер мають бути битви з урусами, сильними воїнами, які не тікають, а самі шукають бою. Перемога над ними буде дуже важкою!.. Тепер настають такі дні, коли може померкнути вся слава Джебе, завойована його перемогами в Китаї.

Або він накладе в цих степах своєю головою, або ім'я Джебе знову всі повторюватимуть у золотій юрті кагана як великого переможця урусів і кипчаків, що забрав золотий шолом у Мастисляба.

Вранці нукери розбудили Джебе.

— Дивись, що діється на тому боці... Уруси пригнали зверху стільки човнів, що в'яжуть міст через річку. Їхні вози вже спустилися до самої води. Там скупчилося багато кінноти і піших воїнів [1]. Незабаром вони почнуть переходити на цей бік. Що робити?

— Не заважайте урусам! — наказав Джебе.— Спостерігайте здалеку і відступайте в степ!

Розділ десятий

УРУСИ Й КИПЧАКИ РУШИЛИ В СТЕП

> ...І загорілись уруси й кипчаки бажанням розбити татар: вони гадали, що ті відступали з страху, через слабкість, не бажаючи битися з ними, і тому навально переслідували татар. Татари все відступали, а ті гналися слідом дванадцять днів.
>
> *(Ібн ал-Асір).*

Сухорлявий рудий кінь Джебе-нойона легко вилетів на одинокий курган і зупинився біля високої кам'яної

[1] Південноруські князі на нараді в Києві вирішили зустріти татар на чужій землі і в квітні виступили у похід. На Дніпрі з'єд-

постаті степового богатиря. Його широкі сутулі плечі, плоске обличчя, короткий меч на стегні, гостроверха шапка і навіть чашка в руках були за давньої давнини старанно висічені з суцільного каменя молотком кочового майстра... Минули віки, і багатолюдна країна перетворилася в пустельний степ, а кам'яний богатир, як і колись, міцно стояв, глибоко вкопаний, на вершині кургана і похмуро дивився опуклими сліпими очима в той бік, куди він колись робив свої набіги.

Так само нерухомо, як ідол, сидів на коні Джебе, вдивляючись холодними примруженими очима в той бік, звідки по зеленому степу, що парував ранковими туманами, швидко розповзалися лави чорних рухливих крапок... Вже вмилений кінь остиг і вільно тягнув повід, силкуючись схопити чорними губами чахлі стеблинки блідого полину; він уже почав збивати копитом солончаковий грунт, а Джебе не міг одірвати погляду від густих рядів руських воїнів, що все наближалися.

Спереду вершники... Одні посуваються дорогою, інші широко розсипалися по степу... Над ними здіймається чорна хмара куряви... У них короткі списи... Ось у куряві виразно видно вози. Руси сподіваються на багату здобич, вони везуть на возах зброю, казани і мішки з хлібом.

Джебе натягнув повід. Час їхати... Руси вже помітили самотнього вершника на кургані... Ось кілька русів і кипчаків відокремились од загону. Вони швидко прямують в його бік. Інша група вершників помчала вперед дорогою, щоб відрізати йому шлях. Але недарма Джебе любить свого рудого жеребця, одного з найкращих скакунів у його тумені.

Джебе з'їжджає запиленим солончаковим схилом кургана. Збоку земля розрита і видно чорний вузький вхід,— мабуть, тепер лігво степових вовків. А раніше хтось рився в могилі богатиря, хотів викрасти його золотий скарб...

Джебе прискорює біг коня. Треба дістатися до яру. Там причаїлися в засаді сотні Гемябека. Татарські розвідники залягли в траві і добре все бачать — і наближення урусів, і втечу від них Джебе.

нались ополчення: київське, чернігівське, смоленське, курське, трубчівське, путивльське, а також волинці й галичани, які прибули на човнах.

Але руські вершники все ближче... У них добрі коні, вперед пущено найкращих наїзників. Небезпечніші за інших ті, що скачуть навперейми. Звернути вбік не можна,— ліворуч яр з стрімкими берегами, праворуч уруси.

Їх дев'ятеро. Задніх троє почали відставати... Передні шість теж розкололись, вони хочуть оточити його.

З-під ніг коня вилетіла зграйка сірих куріпок і понеслася вбік, знову падаючи в траву. Заєць метнувся з-під широкого лопуха і помчав прямо, прищуливши вуха. А кінь, як і раніше, легко скакав, відкидаючи руді ноги, стрибаючи через кущі бур'яну, і швидко виносив Джебе, що схилився до гриви.

Вороги недалеко... Джебе розрізняє їхні загорілі обличчя під залізними шоломами. Двоє урусів прикриваються червоними щитами: один зовсім молодий, з рум'яним обличчям і чорними очима, у другого сиві звисаючі вуса. Найближчий за всіх третій в яскравочервоному чекмені — кипчак на вороному коні... Він намотує на руку аркан...

Вірне око у Джебе, і не схиблять його стріли. Джебе натягує свій страшний тугий лук, і кипчак, змахнувши руками, падає з сідла. Сполоханий вороний кінь мчить уже без вершника, підвівши голову, і вітер розвіває його довгу гриву.

Молодий руський воїн близько... Через якусь мить коні зіткнуться. Юнак сильно метнув короткого списа, але той тільки сковзнув по плечі сталевого татарського панцира... Друга довга стріла Джебе вп'ялася юнакові між чорними блискучими очима... Прощай, славо! Прощай, яскраве сонце, прощай, отчий дім!

Джебе не оглядається... Він шукає очима: де ж нукери Гемябека? Ось вони! Ціла юрма їх уже вибралася з яру і мчить з хрипким лютим виттям назустріч наступаючому руському загонові.

Руські вершники швидко перешиковуються і змикаються в тісні ряди. Їхні червоні щити,— круглі зверху і гострі знизу,— вирівнюються дружним і грізним цепом. Воїни вийняли свіжовідточені сяючі мечі і стрімливо летять на татар.

Але Гемябек і його нукери твердо пам'ятають наказ Джебе: наблизившись на політ стріли, вони круто повертають коней, проносяться повз здивованих урусів, посилаючи згубні стріли, і щодуху скачуть назад у степ.

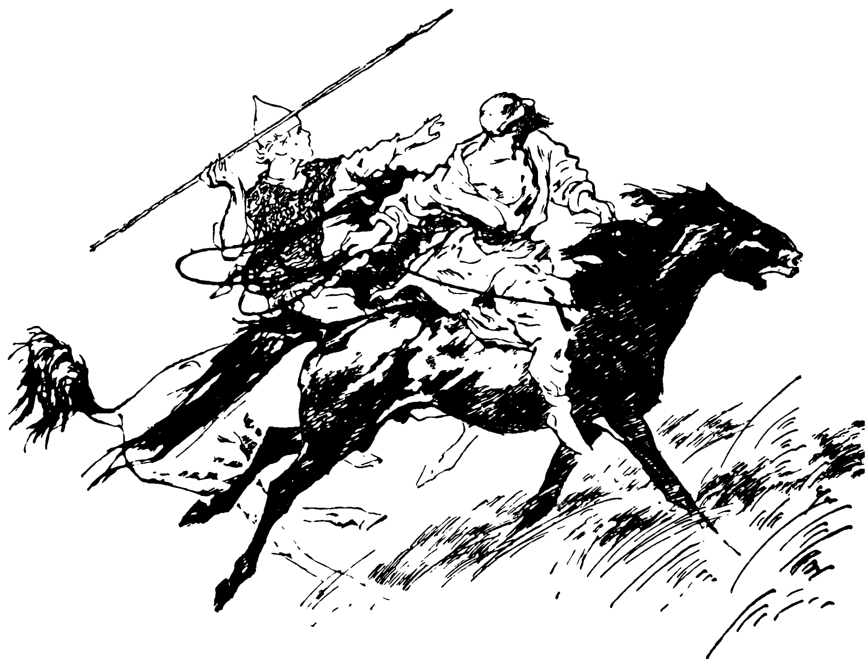

Уруси з криками кидаються вслід. Вже їхні стрункі ряди змішались. Усі скачуть врозбрід, намагаючись догнати тікаючих татар. Деякі уруси на чудових конях наздоганяють десяток відсталих. Вони рубають їх, здирають зброю і пересідають на татарських коней.

Джебе, оточений охоронцями, недовго спостерігав першу сутичку татар з урусами. Він спустився в яр, де пробивалося джерело, напоїв коня і наказав усьому татарському загонові відходити далі.

Вершники Гемябека, повернувшися, сказали, що їхній начальник, поранений списом, упав разом з конем; його оточили уруські наїзники, але він відбився і поскакав у степ. За ним погналося багато кипчаків.

Вночі Джебе з допомогою бродників сам допитував захопленого руського полоненого. Той розповів, що це йде передовий загін під начальством сміливого гали-

цького князя Мстислава Удатного. З ним воїни з Галича і волинських міст. Вони спустилися на човнах Дністром до моря, завернули в гирло Дніпра і звідти піднялись до острова Хортиці, де призначено збір усіх загонів, які йдуть на татар.

— Князі не ладнають один з одним,— говорив полонений,— всі йдуть загонами нарізно; в кожному загоні свій начальник, а загального воєводи над усіма нема. Хоч ратники між собою говорили, що слід було б зробити головним воєводою Мстислава Удатного,— дуже він у бою досвідчений і запальний! — але проти нього заперечував князь Мстислав Романович київський. Він ніяк не може підкоритися, бо вважає себе старшим, великим князем. А простим ратникам від тієї княжої ворожнечі тільки скорбота і розорення; адже коли татари переможуть, то всі князі на борзих конях повтікають, а прості

ратники ляжуть кістьми. У похід ратники вирушили на своїх орних конях, на них далеко не втечеш. А татари вислизають від них, як в'юнкі вужі.

Джебе спитав: чи багато кипчаків? Полонений відповів, що кипчаків, як кажуть, дуже багато. Їхні загони йдуть лівим берегом Дніпра, кваплячись з'єднатися біля Хортиці з руськими військами. І зараз спереду, разом з Мстиславом Удатним, іде кипчацький загін, а веде його воєвода Ярун.

— А що кажуть уруси про татарських воїнів? — спитав Джебе.

— Раніше говорили, що татари воїни «прості» (малосильні), ще гірші, ніж кипчаки. Тому князі й поспішають без остраху захопити татарський табір і награбоване татарами добро. А тепер я помітив, що татари і воїни хороші, і стрільці влучні.

Джебе наказав татарам відійти далі в степ і не розпалювати вночі багать, а руського полоненого зарізати.

Вночі бродники і татарські розвідники підповзли до руського передового загону і слухали, що там говорять. Руські воїни ночували посеред кола, утвореного з возів. Кипчаки стояли окремими таборами, співали й танцювали біля багать. Вони раділи, що повертаються до своїх покинутих кочовищ, звідки виженуть татар.

Розвідники розповіли, що уруси спіймали начальника татарської тисячі Гемябека. Тікаючи, він заховався в кургані, у вовчій норі. Його витягли уруси і віддали кипчакам. Ті прив'язали його за руки й за ноги до чотирьох коней, а коні, поскакавши в різні боки, розірвали його на куски... Голову Гемябека, просунувши ремінь від повода крізь вуха, повіз з собою біля сідла воєвода половецької раті Ярун.

Розділ одинадцятий

ТАТАРСЬКА ПАСТКА

Джебе з татарами відходив, стежачи за швидко наступаючим передовим загоном руських. Іноді татари кидались битися з кипчацькими наїзниками, що вилітали наперед, але великих боїв не було.

Роблячи довгі переходи, руські іноді вдень зупинялися, і вершники ловили кипчацьких биків, які розбрелися по весняних луках. Ці стада були пригнані з наказу Джебе. Татарські пастухи охороняли стада, поки не наближалися руські й кипчацькі воїни; тоді пастухи тікали, приєднуючись до татар.

Джебе робив усе, щоб розтягнути сили руських, щоб ослабити їхню пильність, щоб вони на привалах об'їдалися бичачим м'ясом і не сподівалися грози. Руські загони йшли окремими частинами, все більше віддаляючись один від одного, розтягуючись по широкому запиленому шляху. Лягаючи вночі спати, вони вже не обгороджувались тином і возами.

Нові руські полонені розповідали, як ратники задоволені походом, численністю захопленої худоби: «Тепер одягнемося в овчинні кожухи, з волових шкур нові чоботи пошиємо...» «Де ж незліченна сила татарська? Кипчацьких биків більше, ніж татар. Так, ганяючись за ними, ми до Лукомор'я дійдемо, а табору татарського і не побачимо».

Один загін руських ішов стрункіше від інших; в ньому був військовий порядок, ратники йшли дружніше, не розходячись по степу. На ніч там завжди ставили коло з возів, висилали в усі боки розвідників. Це були полки київського великого князя Мстислава Романовича. Кияни йшли окремо від інших; половина була піших воїнів, половина їхала на важких конях-ра́таях. Вони теж іноді зупинялися і висилали вершників збирати блукаючу в степу, відгодовану на весінніх травах кипчацьку худобу. Потім вони варили в мідних казанах юшку з м'ясом і, попоївши, лягали спати впростяж до ранку.

Татари говорили, що коні урусів не такі верткі й витривалі, як татарські, що стріли урусів летять не так далеко, але уруси сильніші в рукопашному бою, коли вони б'ються сокирами з довгими рукоятками, і уруси стійкі й напористі.

Після кожної короткої сутички з руськими загонами татари тікали далеко в степ, ховаючись за горбами, вислизаючи ярами.

Томили душні дні, жодна хмара не пливла в небі, щоб заступити немилосердно палаюче сонце. Загони збивали хмари чорної куряви, в якій задихались і коні, і люди. Деякі загони звертали з дороги в степ і йшли ці-

линою, але й там розпечена земля розсипалася під ногами, і курява чорною хмарою нависала над військом.

У ці жаркі дні почали висихати струмки, і воїни бурчали: «Для чого нас погнали в степ шукати татар? Чи не час повертатися додому, забравши з собою кипчацький скот?»

Розділ дванадцятий

СУБУДАЙ-БАГАТУР ГОТУЄТЬСЯ ДО БИТВИ

Старий полководець провів два дні в роз'їздах, оглядаючи місцевість, вибираючи поле, вигідне монголам для битви.

Тричі прибували гінці на вмилених конях.

— Джебе-нойон відступає... Спереду йде загін довгобородих... Їх веде «багатур Мастисляб»... Разом з ними йдуть кипчаки хана Яруна... Він везе біля сідла на ремінці голову нашого тисячника Гемябека...

Останнього вечора напередодні бою Субудай повернувся в свою юрту на горбі, де біля рогатого п'ятихвостого бунчука були поряд встромлені в землю десять високих списів з бунчуками тисячників усього загону. Тепер весь тумен був зібраний і гудів гомінким табором на рівнині.

Субудай лежав на повстині. Його кістки нили. Він перевертався з одного боку на другий. Димлячи, догоряло багаття в юрті. Під закуреним повстяним склепінням слався дим, поволі виходячи у верхній отвір покрівлі. Бокові повстини юрти були відгорнуті, але крізь дерев'яні грати не віяло прохолодою. Нерухоме, гаряче повітря стояло над висохлою рівниною Калки.

Старий монгольський полководець не міг заснути і вслухався в невиразний гомін затихаючого табору. Крізь грати юрти він бачив вогні багать, які освітлювали багровими відблисками воїнів, що сиділи кружкома. Долинали обривки розмов, одноманітний брязкіт залізного клинка об точильний камінь. Хтось заспівав:

Не побачиш ти, воїне, зелених лук свого Керулену,
Веде тебе твій шлях в долину білих кісток...

Сердитий голос закричав:

— Замовчи! Накличеш чорного птаха біди!

Пісня урвалася. Десь почулися крики: «Стій! Хто їде?» Субудай насилу підвівся й сів. Наближався гомін натовпу і рівномірний тупіт коней... Увійшов тургауд.

— Приїхав Тохучар-нойон. Слідом за ним рушає весь його загін — десять тисяч вершників.

— Навіщо вони мені?

— Нойон підіймається на горб, хоче тебе бачити.

Субудай, крекчучи і відкашлюючись, підвівся і вийшов з юрти. У півтемряві перед ним стояв високий воїн у залізному шоломі.

— Тобі милость вічного неба! Я приїхав прямо від золотої юрти поставити мій бунчук поруч з твоїм.

— Я без тебе досі справлявся з усіма, хто стояв на моєму шляху...

— Це всі монголи знають. Зараз я повинен говорити з тобою.

Обидва полководці ввійшли в юрту. Тохучар-нойон, опустившись на повстину поруч з Субудаєм, пошепки на вухо говорив йому про наказ Чингіз-хана вирушити на захід, щоб розшукати монгольське військо, яке пішло вперед, і про лист великого кагана, що його везе спеціальний гонець.

Субудай довго кашляв і мовчки похитував головою. Він нагнувся до Тохучара і теж пошепки на вухо сказав:

— Я не знаю, що написано в листі найвеличнішого... Не слухатися його не можна. Може, єдиний бажає нам удачі, а може, він наказує повернутися назад?... Тоді мої воїни відмовляться битись... А завтра сюди прискачуть уруси. Якщо я піду звідси саме перед битвою, що вони подумають?.. Вони скажуть, що військо великого Чингіз-хана, побачивши тільки уруську бороду, вже показує кінські хвости...

Субудай замовк і знову довго кашляв.

— Я не бачив листа!.. Я нічого не чув про нього!.. Зараз я лягаю спати, а вранці, коли проспіває півень, я вирушу назустріч урусам... Якщо бог війни Сульде, бог вогню Галай та інші наші боги збережуть мене від стріли й меча, то ми зустрінемося з тобою після битви, і ти перед усім військом передаси мені листа найвеличнішого... Прощай!

Субудай двічі за ніч роздував жарини в багатті і підкидав сухе гілля. Він позирав на золотистого півня, прив'язаного срібним ланцюжком за ногу до грат юрти. Той сидів настовбурчений, не звертаючи уваги на хазяїна. Розплющивши кругле блискуче око, півень знову затягнув його білою повікою.

А на ранок Субудай задрімав. Півень раптом голосно заспівав і залопотів крильми. Зараз же у юрту ввійшов старий раб Саклаб і почав розпалювати багаття. У сусідній юрті двоє шаманів, наслідуючи співові півня, кричали:

«Хорі-хорі! Хорі-со!»

Субудай скоса глянув на Саклаба,— що з ним? Старий уруський раб, розстеляючи на повстині шовковий достархан, мав особливо урочистий вигляд: сиве волосся розчесане на два боки і перев'язане ремінцем, на загорілій зморшкуватій шиї з'явилося намисто з ведмежих зубів... Саклаб вийшов і повернувся з блюдом вареного рису і дрібно накришеної баранини. Він поставив блюдо перед Субудаєм на шовкову хустку і поруч поклав кілька тонких коржів, складених учетверо.

— Ось тобі плов по-гургандзьки з червоним перцем...

— Навіщо ти одягнув ведмеже намисто? Радієш, що побачиш своїх братів урусів?..— Субудай близько нахилився до рису і недовірливо обнюхував його.

— Отрута! Нагодуй ним твого покійного батька! — прошипів Субудай і відштовхнув блюдо.

— Я раб, я нікчемніший за собаку,— покірно сказав Саклаб,— але за моє довге життя я ніколи нікому не зробив зла.

Субудай нахмурився.

— Візьми блюдо, неси за мною! Субудай-багатур хоче молитися.

Шкутильгаючи і віддихуючись, старий полководець вийшов і зупинився біля юрти. Він ще звечора віддав війську наказ: «Вранці після першого півня вишикуватись на рівнині позад горбів».

Вершники їхали по всіх напрямках, деренчали ріжки, стукотіли барабани, лунали крики воїнів, що підганяли коней.

Перед юртою коло багаття сиділо двоє старих шаманів у високих шапках, мохнатих шубах шерстю наверх,

увішаних брязкальцями. Помітивши полководця, шамани завили, вдарили в бубни і, пританцьовуючи, пішли по колу біля вогню.

Субудай дав останні розпорядження:

— Юрти, килими і повстини тут покинути! Ти, Чубугань [1], поїдеш разом з в'ючними кіньми. Візьми з собою моїх трьох барсів, півня і старого Саклаба, та наглядай за ним. Чи не збирається він сьогодні втекти до своїх братів урусів... Коней!

Тургауди привели коней; двоє з них були змінні іноходці і шестеро в'ючних. Вони везли важкі шкіряні сакви.

---

[1] *Чубугань* — моторний.

Говорили, нібито в цих саквах Субудай возив зібране ним золото.

Субудай підійшов до бурого мохнатого молодого в'ючного коня і подав знак тургауду. Двоє вхопили коня за повід, стали його погладжувати і підвели до багаття. Саклаб стояв тут-таки з блюдом рису. Субудай брав здоровою лівою рукою жмені рису, кидав у вогонь і протяжно молився:

Слухай, мій пане, червоний вогонь Галай-хан!
Батько твій — кремінь дрібний,
Мати твоя — гартована сталь.
Тобі приношу офіру:
Жовте масло ківшем,
Чорне вино чашкою,
Черевний жир рукою.

Принеси нам щастя,
Коням — силу,
Руці — влучний удар!

Обидва шамани повторювали заклинання Субудая і поволі били в бубни. Коли полководець скінчив, шамани вхопили блюдо з рисом з Саклабових рук і, сівши на землю, почали, голосно плямкаючи, жадібно пожирати рис.

Субудай вийняв вузький ножичок і зробив надріз на плечі бурого коня. Той забився, темна кров потекла по шовковистій шерсті. А Субудай, міцно вчепившись рукою за холку, припав губами до пораненого місця, висмоктуючи кров.

Тургауди стояли не рухаючись і шанобливо спостерігали, як полководець перед важливою битвою насичувався гарячою кінською кров'ю.

На горб піднявся воїн у залізному шоломі і сталевих латах. Він весь до брів був густо вкритий пилом. Його важко було впізнати. Субудай одірвався від бурого коня. На обличчі його, забрудненому кров'ю, блищало кругле допитливе око.

— Хто ти, багатур?

Воїн приклав долоню до відкритої рани коня і мокрою від крові рукою провів по одягу Субудая [1].

— Річ не міцна, хазяїн довговічний! Порох наверх, масло всередину! Я Джебе-нойон!

---

[1] Монгольський звичай — побажання здоров'я і довголіття.

— Де уруси?

— Близько, зовсім близько! Скоро будуть тут... Мої сотні стикаються з ними і тікають, заманюючи сюди... Я з трьома сотнями стежу за Мастислябом... Він з своїм загоном їде спереду... Я хочу взяти його живцем!

— Сам не попадись йому в лабети!

Субудай сів на буланого іноxідця. Поперед нього рушили вряд три монголи. Середній тримав рогатий бунчук з п'ятьма кінськими хвостами. Субудай поволі спустився з горба на рівнину, де чекала сотня тургаудів. Далі на випаленому степу з'їжджалися густі юрби вершників.

Розділ тринадцятий

БИТВА ПОЧАЛАСЬ

> ...Не встигли уруси зібратися для битви, як татари напали на них у великій кількості, і билися обидві сторони з нечуваною мужністю.
>
> *(Ібн ал-Асир).*

Першим показався на яристих берегах Калки галицький кінний загін князя Мстислава Мстиславовича Удатного. За ним прискакали половецькі наїзники воєводи Яруна. Мстислав побачив широке коло покинутих татарами закурених юрт. У багатьох лежали килими і повстини, мішки з зерном, а в вогнищах попіл був ще теплий.

— Татари втекли звідси, як зайці,— говорили дружинники.— Де ж ми їх наздоженемо? Чи довго ще тягтись у спеку за смертю?

Князь Мстислав Удатний мав великий воїнський досвід — він усе життя провів у ратних справах, бився за кого завгодно, аби тільки знайшлася пожива. Він не зрадів від покинутого татарами табору,—не табір, а самі татари повинні були опинитися в його руках. Хоча Мстислав оголосив зупинку, але наказав загонові швидше готуватися до бою і надіти кольчуги. У розвідку князь вислав свого юного зятя Данила Романовича з волинцями. Нетерплячий воєвода Ярун так само вирушив з своїми

половцями, щоб якомога швидше захопити втомлених, як всі вони гадали, знесилених татар.

Незабаром від князя Данила прискакав гонець:

— Татари зовсім близько! Татари тут! На горбах видно їхніх розвідників... Бачачи нас, вони ховаються... Що робити?

Князь зажадав свіжого коня. Дружинники підвели трьох осідланих коней. Двоє з них були угорські, гніді з чорними гривами, міцні, широкогруді. Зараз, укриті курявою, вони стояли понуро. Третій, подарунок тестя, половецького хана Котяна, був високий, сивий, з рудими цяточками туркменський жеребець. За злісний норов йому дали прізвисько «Атказ»[1]. Його насилу підвели двоє половецьких конюхів, повиснувши на поводі...

Мстислав скочив на Атказа і, стримуючи його накоплену силу, спустився до ріки. Він наказав вершникам трохи напоїти коней і шикуватися. Князь не сподівався на якусь пастку з боку татар: він гадав, що вони уникають бою через слабкість, і тому вирішив одразу ж, не роблячи перепочинку, наздогнати татар, розвіяти їх і прикінчити.

Виблискуючий сталевий шолом з густою золотою насічкою і високий туркменський аргамак з лебединою вигнутою шиєю, вся молодецька постава сухого, жилавого князя Мстислава — чи не свідчило це все дружинникам, що він справжній витязь, що він любить вогонь і небезпеку битви, шукає ворога і кидається на нього і що його, загартованого в багатьох бойових сутичках і походах, недарма прозвано «Мстислав Удатний»...

Піднявшись на другий берег ріки, Мстислав почекав, поки підтягнулися вершники, які напували коней.

— Бог нам підмога! — крикнув Мстислав. — Посічемо безбожних татар! Не жалійте це отруйне плем'я! Вперед!

Увесь загін рушив риссю. Воїни оправляли зброю, сподіваючись, що зараз буде запекла січа...

Мстислав побачив спереду рівнину, де в хмарах чорної куряви проносилися татарські й руські вершники. Це був загін волинців, очолюваний двадцятитрьохрічним зятем князем Данилом Романовичем. Ось майнув голубий стяг його, гаптований золотом. Дружинники товпилися

---

[1] *Атказ* — по-кипчацьки «кінь-гусь».

обіч князя Данила, охороняючи його, а татари кружляли по всіх напрямках, налітаючи, стикаючись, падаючи і б'ючись вигнутими довгими клинками.

Половці були далі, Мстислав бачив, що половецький загін, де погойдувався хвостатий значок воєводи Яруна, віддалявся в бік горбів, женучи перед собою хмару куряви.

Мстислав вирішив звернути ліворуч, пересікти горби і, якщо за горбами точиться бій, вдарити на татар збоку, щоб допомогти половцям воєводи Яруна. Він повів свій загін в обхід на горби і, піднявшись на вищий горб, спинився, вражений тим, що побачив...

На рівнині, очікуючи, розгорнулися щільні лави свіжого татарського війська. Вершники стояли нерухомо, у грізному мовчанні. Виразно було видно залізні шоломи, блискучі лати, криві клинки в руках. Загін за загоном, довгими рядами розтягнулися татари по рівнині... Скільки їх? Двадцять полків? Чи більше, тридцять? П'ятдесят?

«Ось де затаїлася татарська сила, ховаючись до останнього страшного дня! А ті дрібні загони, що нападали і втікали по дорозі від Дніпра,— це була тільки принада, хитра татарська пастка!

Так схибити, так привести у пастку своїх відданих дружинників під криві мечі готових до бою татар! Де вихід, де порятунок? Як виграти час, повідомити й зібрати всі руські загони, що розтягнулися безтурботно на довгому шляху? Наших руських військ багато, не менше, ніж татарських! А чому вони не зібрані разом такою самою грізною непереможною силою? Чому кожний князь іде сам по собі, з своїм військом?! Хоч би один день відстрочки, щоб об'єднати всі роздроблені руські загони! Тоді помірятися силою з татарами».

Час згаяно! Зараз татари кинуться вперед і натиском тридцяти тисяч свіжих коней зметуть усе на своєму шляху... «Мертві сорому не мають!» прошепотів Мстислав і вперше ударив коня канчуком. Степовий кінь звився дибки і зробив шалений стрибок. Він помчав з горба вниз, на рівнину, а назустріч йому з-за горбів вилетіли густою юрбою половецькі вершники. З ревом жаху і відчаю вони стьобали коней, відкинули й змішали ряди галицьких дружинників Мстислава і безладною масою, збиваючи зустрічних, мчали далі. Разом з ними кінь

виносив молодого Данила Романовича, тяжко пораненого в груди. Він ледве тримався в сідлі, вчепившись за гриву коня.

Спереду виїжджали на рівнину татари, зімкнутими рядами, дивовижно безмовні, з закачаними до плеча правими рукавами, з піднятими вигнутими клинками. Щось зловісне було в цьому мовчазному русі щільної колони вершників, коли вони без жодного крику наближалися риссю до берегів Калки.

Лише форкання коней, глухий тупіт і випадковий брязкіт зброї порушували тишу грізного монгольського війська, скованого єдиною метою і єдиною волею.

Татари перейшли ріку, піднялися на протилежний берег, і лише тоді задеренчали пронизливі сигнали сурм. Вони з диким виттям помчали на табір руських. Там уже помітили стрімливу втечу половецького загону, що зовсім розгубився, і поспішно зсовували у коло вози.

Не затримуючись біля першого руського загону, татари помчали далі, налітаючи на зустрічні розтягнені обози.

Всі загони русів, що тяглися Залозним шляхом, бачили половецьких вершників, які гнали коней і серед них князя Мстислава Удатного. В червоному плащі, що розвівався під вітром, він похмуро скакав на довгов'язому сивому жеребці.

Багато руських, кидаючи вози, сідали на коней і поспішали назад до Дніпра. Інші ставили в коло вози і з боєм зустрічали сокирами налітаючі татарські загони.

Одна частина татарських військ обложила табір князя київського Мстислава Романовича. Він ішов з десятитисячним загоном ратників, кінних і піших. Він не підтримував зв'язку з іншими загонами, не знав, яких заходів вживе Мстислав Удатний, і похвалявся, що сам, без сторонньої допомоги, винищить «принесених злим вітром татар хана Чагоніза».

Опівдні цього чорного дня кияни стали табором на високому березі Калки. Вони, як звичайно, поставили в коло вози, як зненацька повз них пронеслася лавина збожеволілих половецьких вершників.

Одинадцять князів, що були в київському війську, сказали:

— Тут наша смерть! Станемо ж міцно!

Вони поцілувались один з одним і вирішили битися до останнього подиху.

Кияни тісніше зсунули вози, захистилися червоними щитами і залягли за колесами. Вони поражали налітаючих татар стрілами, відбивалися мечами й сокирами.

Розділ чотирнадцятий

«І БИСТЬ СЄЧА ЗЛА І ЛЮТА...»

Хмари куряви здіймалися над широкою висхлою рівниною, і особливо клубочилася вона там, де рубалися люди, мчали коні без вершників, чулися стогони поранених, крики люті, тріск барабанів, пронизливі звуки сурм.

Субудай-багатур був на горбі, оточений сотнею добірних тургаудів. Він послав вершників дізнатися: «Як тримаються багатури? Чи не видно свіжих уруських військ? Чи не загрожує звідкись біда?» Але гінці поверталися й говорили, що монголи всюди перемагають, що уруси відступають до Дніпра, б'ються, падають, поранені продовжують відбиватись, але жодний не просить пощади, жодний не здається в полон.

— Вовча порода!—сказав Субудай.—Вовча їм смерть!

Дізнавшись, що київське військо оточило себе возами, відстрілюється і відбивається, Субудай посилав на цей табір загін за загоном, наказуючи: «Перекинути вози! Прорвати кільце! Підпалити навкруги степ!»

Монголи, напираючи на руські заслони, метали списи, натягували великі луки, пускали влучні стріли з загартованими голками на кінці, підкочували запалені в'язки сухого очерету,— але руські трималися стійко, збиваючи стрілами і камінням підлітаючих близько вершників, і татари не могли зламати руську силу.

З наказу Субудая, на руський табір рушили, спішившись, набрідні супутники монголів з різних племен; вони видиралися на вози, розмахуючи булавами й кривими мечами, дико репетували і підбадьорювали один одного. Руські зустріли їх ударами сокир на довгих рукоятках, мечами й ломаками і збивали нападаючих, які валилися з розбитими черепами...

На третій день Субудай викликав старшину бродників Плоскиню. Він прийшов почорнілий, худий від голоду. Високий, дужий, Плоскиня тепер ледве ступав. Два

монголи стояли позад нього і підколювали ножами, щоб Плоскиня йшов уперед. Субудай сказав:

— Піди до своїх братів урусів і умов, щоб вони покидали мечі й сокири. Нехай ідуть додому, ми їх не займемо. За це одержиш від мене волю.

Плоскиня, притримуючи рукою ланцюг від ножних кайданів, попрямував до руського табору. Двоє монголів йшли слідом за ним і тримали кінець сириці, накинутої на шию Плоскині. Він зупинився за кілька кроків від руських возів. Руські вилізли на вози і здивовано дивились на чудну виснажену людину з важкою колодкою на шиї. Дехто його пізнав: «Це Плоскиня-коняр, він приганяв до Києва табуни половецьких коней і був у половецьких ханів перекладачем!»

Плоскиня почав кричати руським:

— Мені наказав хан татарський, Субудай-богатир, сказати вам, щоб ви більше марно не бились. Якщо ви їхній милості підкоритесь, то вони вас під чотири вітри відпустять... Тільки залиште все ваше добро — кожухи, вози й сокири. Все це татарам потрібне за їхні турботи, бо в походах дуже вони витратились.

— Та брешеш ти все, пустобрех Плоскиня, як брехав на торжищах, коли продавав нам запалених коней!

— Не слухайте його! — кричали старі воїни.— Краще вийти з мечами і пробиватися до Дніпра. Хоч половина доберецься додому, а так, без сокир і мечів, ми всі в степу поляжемо!

Але Плоскиня клявся, що каже правду, зняв натільний хрест, цілував його, плакав і говорив:

— Чи можу я говорити інакше, якщо татари мене ззаду ножами підколюють!

А татари кивали головами і підтверджували, підіймаючи великий палець, на знак того, що правильно говорить їхній перекладач.

Незважаючи на заперечення старих воїнів, усе ж великий князь київський Мстислав Романович наказав здавати татарам зброю. Тоді київські воїни стали прощатись один з одним, кланяючись у пояс, і виходили поодинці, кидаючи зброю в одну купу. Насамперед воїни побігли до ріки,— три дні вони не пили води. Коли ж останні воїни вийшли з табору і в куряві потягнулися шляхом, розминаючи плечі і радіючи, що побачать батьківщину, татари почали їх наздоганяти і нещадно рубать.

Тепер у пустельному безмежному степу, без зброї, загибель усім здавалась неминучою. Русь далеко, і допомоги сподіватися нізвідки!

Монголи виділили одинадцять князів, що були разом з князем київським. Вони запросили їх на бенкет до хана Субудай-багатура. Вершники оточили їх тісним кільцем і повели до татарського табору.

Субудай-багатур з сотнею своїх охоронців-тургаудів проїжджав осторонь київського табору і спостерігав бойню. Беззбройні уруси билися, як могли, кидаючи каміння й грудки сухої землі. Поранені стиналися з татарами, стягували їх з сідел, вириваючи їхні криві мечі, і знову билися. Один високий урус, принісши з табору голоблю, бився нею, як ломакою, хотів ударити вершника, що під'їхав, і удар влучив у голову коня. Кінь звився на диби і впав разом з монголом. Урус накинувся на лежачого, вихопив його меч, зарубав і, скочивши на коня, продовжував битися мечем.. Хмара куряви все закрила...

Та сили були нерівні, і монголи перемагали.

Субудай-багатур виїхав на горб і звідти, як і раніше, спостерігав пересування по шляху вершників; він перший помітив, що з півночі насуваються три хмари куряви.

— Що це? — спитав Субудай, показавши пальцем на північ.

— Це повертаються монголи Тохучара! — говорили тургауди.— Це кипчаки гонять биків!

— Ні, це йде свіже військо! — сказав Субудай. — Бийте на збір! Скликайте швидше всіх воїнів! Досить здирати чоботи з мертвих урусів! Буде новий бій!

Пронизливо задеренчали сурми. В кількох місцях, де йшла сутичка, відповіли сигналами інші монгольські сурмачі. Деякі монгольські вершники, залишаючи дорогу, де відбивалися руські, навскач мчали до горба, де виднілись п'ятихвостий бунчук Субудая і нерухомий, як кам'яний ідол, полководець на коні.

А з півночі, з степу, все ближче насувалися три хмари куряви. Потім курні хмари відокремились од землі, попливли в повітрі і поволі розвіялися. Субудай мовчки дивився в той бік. Його тургауди стиха заговорили:

— Ідуть три загони. Хто це? Якщо не кипчаки, то це уруські вершники. Там спереду очерет. Вони тепер ідуть через болото, тому й курява кінчилась... Дивіться, ось вони!

На полях, за якими тягнувся очерет, серед заростей верболозу показалися перші вершники на білих і рудих конях. З'являючись з усіх боків, виростаючи, немов з-під землі, групи вершників дедалі густішали і незабаром заповнили рівнину.

Деякий час вершники спокійно залишалися на місці, наче вишиковували свої лави. Вершники розтягувались півколом, показалися три трикутних прапори — чорний з золотом посередині і два червоних обіч.

Татари, що рубали беззбройних киян на шляху, оточені густою курявою, довго не помічали прибуття нового війська, і сутичка тривала, поступово посуваючись на захід до Дніпра...

Раптом середина прибулого війська рвонулася вперед і помчала з оглушливим криком, прямуючи в саму гущу бою.

Праве крило одірвалось і помчало далі, на захід, охоплюючи тих, що бились, а ліве крило, поволі, дедалі прискорюючи біг, подалося до того горба, де стояв Субудай-багатур.

Старий полководець вагався лише якусь мить. Він гукнув: «За мною!» Стьобнувши інохідця, він швидко спустився з горба і помчав у той бік, де стояло військо Тохучара. Там було порожньо — Тохучар взяв участь у битві, — і Субудай поскакав далі.

Але руські його не переслідували. Вони зробили півколо і помчали виручати киян, які відходили до Дніпра.

Субудай зупинився, розіслав гінців-нукерів скликати монгольські війська, які розтягнулися по шляху, наказуючи негайно повертатися до берегів річки Калки.

— Поки що перемога на нашому боці,— сказав старий полководець.— Уруси плодюче, затяте плем'я! З степу може ще з'явитися військо урусів і відріже нам повернення на батьківщину... Час повертати коней!

Джебе-нойон на чолі трьохсот вершників, міняючи коней, без перепочинку проскакав до Дніпра. Бродник Плоскиня, що супроводжував його як перекладач, розпитував поранених русів:

— Де Мстислав Удатний?

Деякі відповідали, що бачили його, коли він мчав, мов буря, на чортячому сивому коні.

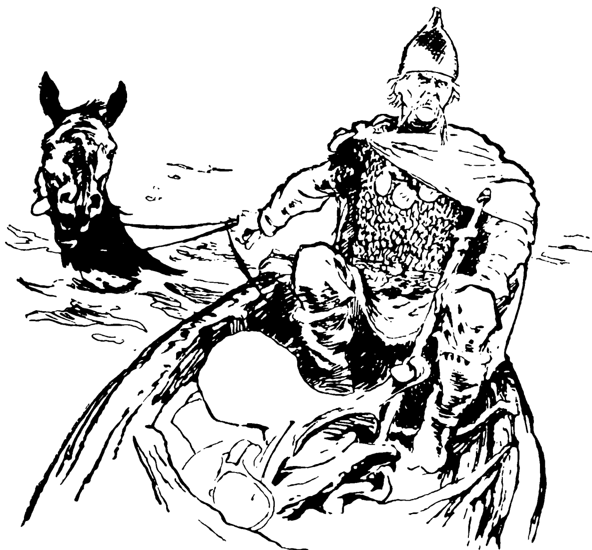

На березі Дніпра Джебе помітив відпливаючий човен. В ньому червонів плащ Мстислава. Князь сидів на кормі і підтримував за повід коня, що плив за човном. У промінні вечірнього сонця яскраво виблискував золотий шолом Мстислава, але він не оглядався на залишений ним «злий берег».

Джебе наставив найкращу стрілу і натягнув тугий лук. Стріла, не долетівши до човна, плеснула по воді. Джебе зіскочив з коня, упав грудьми на землю і, обхопивши руками голову, розлючений гриз пожовклу суху траву...

Він підвівся, глянув ще раз на човен, що віддалявся з червоним плащем, і, не знаючи, на кому зігнати свою лють, вихопив кривий меч і на кілька частин розсік тепер йому не потрібного закованого бродника Плоскиню.

Джебе скочив на рудого коня і, повернувши в степ, поскакав назад, віддаляючись од шляху, де в чорних хмарах куряви тривали останні сутички і пересувалися тисячі людей.

У битві біля Калки і на довгому Залозному шляху загинуло чимало славних руських богатирів і рядових молодців. Вони полягли, виручаючи беззбройних київських воїнів, винищуваних татарами, які поклялися не зробити зла урусам, що здалися. Руські люди не забудуть тих, що загинули в цьому бою,— ростовського богатиря Альошу Поповича і його вірного щитоносця Торопа, рязанського богатиря Добриню Золотий пояс, відважного сподвижника Альоші — славного Якима Івановича та інших суздальських, муромських, рязанських, пронських хоробрих північних витязів [1].

Руські загони, які пробивалися сміливо, не кидаючи зброю, дійшли до Дніпра, де човни, що чекали на них, перевезли їх на той бік. А ті, що повірили татарським умовлянням і покидали мечі й сокири, майже всі були перебиті, як говорить стара пісня:

Сірим вовкам на розтерзання,
Чорним воронам на возграєння...

Так з вини непередбачливих, заздрісних князів, що ворогували поміж себе і відмовилися з'єднати свої сили в єдине, міцно згуртоване руське військо, Залозний шлях замість шляху великої перемоги став «слізним шляхом»,— відважні руські ратники всіяли його своїми білими кістками, полили своєю червоною кров'ю.

---

[1] У 1223 р., взимку, в Суздальській землі, у «славному Ростові, красному місті», відбувся з'їзд і нарада дружинників, які служили у різних князів. Всі говорили, що на Русі «великий неустрій», що князі один з одним не живуть у злагоді, і, на радість половцям, ляхам та іншим іноземцям, князі у цих усобицях женуть дружинників і своїх мужиків бити один одного.

На цьому з'їзді дружинники «поклали ряд» (уклали угоду) — їхати їм усім до древньої матері руських міст Києва і там служити лише одному великому князю київському. Дружинники вирушили після з'їзду з Суздальської землі на південь до Києва.

Почувши уже в дорозі, що всі південні князі, разом з князем київським, пішли до Синього моря (Азовського) походом на «татар хана Чагоніза», увесь загін дружинників звернув з головного шляху до південних степів і малоїжідженими дорогами попрямував на з'єднання з руським військом, яке пішло вперед.

Калміуською стежкою північні витязі прибули до Залозного шляху саме того кривавого дня, коли татари, відібравши на слово честі зброю від київських воїнів, почали бити беззбройних.

Північні богатирі загинули в сутичці з татарами, але дали можливість руським воїнам, що розтягнулися по шляху, відновити порядок і, успішно відбиваючи натиск татар, дістатися до Дніпра.

Розділ п'ятнадцятий

ТАТАРСЬКИЙ БЕНКЕТ НА КІСТКАХ

> ...А князей имаше, издавиша и покладаше под доски, а сами верху седоша обедати. И тако князи живот свой скончаша.
>
> *(Троїцький літопис).*

На березі Калки, на високому кургані, Субудай-багатур скликав усіх своїх тисячників і сотників на урочисте моління богові війни Сульде. Цього зажадав похмурий патлатий шаман Бекі. В гостроверхій шапці, з ведмежою шкурою на плечах, обвішаний ножичками, ляльками і брязкальцями, старий чаклун бив колотушкою у великий бубон і, пританцьовуючи, ходив по колу, де в середині лежали зв'язані Мстислав Романович, великий князь київський, та одинадцять інших довірливих руських князів.

Похитуючи головами і прицмокуючи, татари їх оглядали і шкодували, що серед полонених не було «конязя Мастисляба»,— дуже їм хотілося подивитися на прославленого «руського Джебе»...

Шаман Бекі викрикував молитви і, притуливши до волосатого обличчя бубон, то свистів, як дрізд, то гукав, як пугач, то ричав, як ведмідь, або завивав, як вовк,— це він «бесідував» з могутнім богом війни Сульде, який подарував монголам нову перемогу.

— Чуєте, як гнівається бог Сульде?— ревів шаман.— Сульде знову голодний, він вимагає людської жертви!..

Тисячі татарських воїнів розташувалися на рівнині, навколо кургана. Вони розпалили багаття і колоди молодих кобилиць.

Татари принесли голоблі і дошки, одірвані від руських возів, і поклали їх на зв'язаних князів. Триста татарських воєначальників посідали на цих дошках. Підіймаючи чаші з кумисом, вони величали грізного бога війни Сульде, покровителя монголів, і славили непереможного «потрясателя всесвіту», червонобородого Чингіз-хана. Відмовившись од грошей за викуп найзнатніших руських князів, татари жертвували богові Сульде цих полонених, що наважилися вступити в бій з військами «посланого небом» Чингіз-хана... Багатури реготали,

коли з-під дощок неслися стогони і прокляття розчавлених князів. Стогони і зойки поступово затихали, і їх заглушила радісна пісня монгольських воїнів:

Згадаймо,
    Згадаймо степи монгольські,
Золотий Онон,
    Голубий Керулен!
Скільки,
    Скільки монгольське військо
Втоптало в пил
    Непокірних племен!..

Ми кинем народам
    Грозу і пломінь,
Посіємо смерть,
    Чингіз-хана сини.
Піски
    Сорока пустель за нами,
Кров'ю боягузів
    Залиті вони...

Під час бенкету підвівся полководець Тохучар-нойон і просвистів сигнал, що скликає стрільців на облавному полюванні. Всі затихли, почувши знайомий заклик. Тохучар став кричати воїнам:

— Великий каган Чингіз-хан — наймудріший з людей! Він усе передбачає і за сто днів і за тисячу літ... Він послав мене за вами з туменом хоробрих людей, щоб я розшукав непереможних тигрів — Джебе-нойона і Субудай-багатура. Каган мені сказав, що найкращий вам від нього подарунок — це послати воїнську підмогу в день битви.

— Правильно, правильно! — вигукнули монголи.

— Ніде не зупиняючись, ми проходили різні країни. Всюди ми бачили сліди незламного монгольського клинка. Ми запитували: «Де славні багатури Джебе і Субудай?» Перелякані жителі, падаючи навколішки, махали руками на захід. Ми примчали сюди перед початком битви, і в неї врізалися мої десять тисяч вершників... З'єднавшись з вами, ми швидко розгромили довгобородих урусів...

— Слава тобі, Тохучар! Ти прибув вчасно!

Тохучар говорив далі:

— Великий володар світу Чингіз-хан подумав про вас і мною надіслав свою волю... Його священний лист

привіз нарочний гонець. Десять тисяч моїх вершників оберігали гінця, як дорогоцінний алмаз, і доставили живцем сюди. Дивіться, ось лист!

До Субудай-багатура підійшов старий кривоногий монгол, увішаний бубонцями, в шапці з соколиним пір'ям. З-за пазухи він витяг шкіряну трубку. У ній зберігався запечатаний сувій. Скарлюченими пальцями Субудай зірвав воскову печатку. Сивобородий писар у мусульманській чалмі розгорнув сувій, прочитав написане про себе, пошептав на вухо Субудаю. Той підвівся і закричав:

— Великий каган повеліває! З повагою слухайте!

Всі воєначальники разом підвелись. Бачачи це, схопилася й решта татар. Начальники і за ними воїни всього табору попадали на землю ницьма.

Підвівши голову, вони кричали:

— Великий каган наказує! Ми підкоряємось!

Субудай-багатур вів далі:

— Єдиний і непереможний начертав такі слова:

«Коли одержите листа, повертайте назад морди коней. Приїжджайте на курултай[1] обговорити підкорення всесвіту.

Бог на небі, каган — божа сила на землі. Печать повелителя схрещення планет, владики всіх людей».

Субудай обвів поглядом схилені до землі спини монголів і підняв руку.

— Тепер говоритиму я!.. Мене слухайте!

Всі випростались і, стоячи навколішках, затаївши дух, дивилися на «барса з відгризеною лапою».

— Сьогодні ми ще потішимось, а завтра, коли зійде сонце, ми всі рушимо назад до золотої юрти нашого владики. Хто забариться,— буде задушений!

Всі воїни завили від радості і, знову сівши, з криками й піснями продовжували бенкетування.

Вранці другого дня, відправивши сонцеві моління і узливання кумисом, монголи сіли на коней. Вони гнали гурти худоби і обшарпаних, знесилених полонених. Запряжені биками вози з награбованим добром і з тяжкопораненими монголами нестерпно зарипіли на весь степ

---

[1] *Курултай* — рада найзнатніших феодалів правлячого роду. Присутні були також головні воєначальники. Простих монголів на курултай не допускали.

і зникли в хмарах куряви. Поперед монгольського війська їхав Субудай-багатур. Він віз у торбі голову київського князя Мстислава Романовича, його сталевий з позолотою шолом і нагрудний золотий хрест на ланцюжку. Вкрите шрамами, забруднене грязюкою обличчя Субудая кривилося, — це він так посміхався, уявляючи собі, як він покладе свою дорогоцінну торбу перед золотим троном «потрясателя всесвіту» Чингіз-хана непереможного...

Позад війська їхав з своєю сотнею розвідників похмурий Джебе-нойон. Він не віз ніякої здобичі і тягнув сумну, як виття вітру, пісню про голубий Керулен, золотий Онон і про широкі степи монгольські...

Монголи попрямували на північний схід до ріки Ітіль і далі через південні відроги Уралу до рівнин Хорезму. Кипчацький степ звільнився від грізного війська монголів і татар. Вони зникли так само раптово й незрозуміло, як прийшли. Після їхнього відходу деякі кипчацькі племена повернулися до своїх спустошених кочовищ, інші перекочували в Угорський степ й до пониззя Дунаю. Тоді і кипчацькі, і руські князі думали, що татари ніколи більше не повернуться, і проводили день за днем, як і раніш, у «сварках і розбраті», не готуючись до нової війни і не підозрюючи, що Чингіз-хан задумав новий, ще більш страхітливий набіг на захід...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

КІНЕЦЬ ЧИНГІЗ-ХАНА

Розділ перший

ЧИНГІЗ-ХАН НАКАЗАВ ПОВЕРНУТИ КОНЕЙ

Після сміливої втечі султана Джелаль ед-Діна Чингіз-хан послав випробуваних полководців Бала-нойона і Дурбай-багатура до Індійської країни в погоню за султаном.

Вони помчали різними шляхами, але не знайшли його слідів. Учиняючи по дорозі погроми, монголи спалили міста, якими володіли союзники Джелаль ед-Діна хани Аграк і Азам-Мелік.

Заготувавши плоти і навантаживши їх катапультами і круглим камінням, придатним для метання, монголи спустили плоти вниз річкою Сінду і прибули до міста Мультана. Там вони почали обстрілювати це багате місто з каменеметальних машин. Неприступні стіни, індійські війська, що весь час прибували, і нестерпна спека примусили одягнених в овчини монголів припинити облогу і повернутися в гори до Чингіз-хана.

Великий каган ховався від спеки серед високих гірських хребтів у селищі, оповитому хмарами, і начебто забув про всі військові справи. На вечірніх бенкетах Чингіз-хан слухав казкарів і співачок, які співали перських і китайських пісень. Нові танцюристки, які нещодавно прибули після двох років подорожі з китайської столиці, виряджені в золотисте шовкове вбрання, бігали по темнолілових афганських килимах. Вони показували мистецтво танцю, розмахуючи довгими рукавами, наслідуючи політ ширококрилих птахів, або, звиваючись у клубки, як змії, розгортались і кружляли в хороводах.

Тут захворіли маленький син Чингіз-хана Кюлькан і його молода мати Кулан-Хатун: обоє лежали на шовкових подушках, вкриті шубами, і скаржились то на холод, то на жар. Чингіз-хан щодня приходив до хворих, всовував їм у рот шматочки цукру, сидів біля них і питав, де сьогодні болить?

Кулан-Хатун плакала і скаржилась на біль у всьому тілі.

— Це духи тутешніх гір мучать тих, хто лишається в цьому лихому місці,— говорила вона.— Ти бачив, які тумани підіймаються з глибини ущелин? Це душі забитих твоїм військом немовлят. Я і маленький Кюлькан помремо тут. Тільки вода глибокого Керулену вилікує нас. Відпусти нас назад до рідних монгольських степів.

Чингіз-хан сердився:

— Сама без мене ти нікуди не поїдеш. А я повинен раніше завоювати другу половину всесвіту.

Кулан-Хатун плакала ще дужче. Чингіз-хан послав по великого радника китайця Єлю-Чу-Цая. Той прийшов негайно з великою книгою в руках. Побачивши його, Кулан-Хатун схопилася, вирвала книгу, кинула на килим і сама лягла на неї.

— Зараз ми дізнаємося, що скаже небо! — сказав Чингіз-хан.

— Я не хочу знати, що буде зі мною,— відповіла Кулан.— Буде те, що я захочу. А я хочу повернутися на береги Керулену, і всі у нашому війську цього хочуть...

Чингіз-хан підводив і опускав брови, сопів і нарешті сказав:

— Досі не було таких противників, яких би я не перемагав. Тепер я хочу підкорити смерть. Якщо ти, безтурботна і непокірлива Кулан-Хатун, будеш рядом зі мною, смерть до тебе не доторкнеться. Якщо ж ти від мене поїдеш, то таємна отрута в страві або стріла, що вдарить з темряви, понесуть тебе за хмари... — Потім Чингіз-хан звернувся до Єлю-Чу-Цая, наймудрішого з його радників: — Ти обіцяв приставити мені шаманів, чаклунів, лікарів і мудреців, котрі знають, як виготовити напій, що дає безсмертя. Чому я досі їх не бачу?

— По них послано надійних людей, і всі вони мають незабаром сюди з'явитись. Але ти йдеш з військом так

швидко і так далеко, що всі ці знаючі люди не можуть наздогнати тебе...

Чингіз-хан бачив, що Кулан-Хатун дедалі дужче хворіє і її квітуча краса швидко зникає. Маленький син її Кюлькан так само, як і раніше, лежав поруч схудлої, змарнілої матері. Тоді каган став виявляти неспокій і ні в чому не знаходив розради. Він часто говорив про смерть і питав у лікарів спосіб для продовження життя. Багато хто пропонував чудодійні напої. Чингіз-хан наказував цим лікарям самим вживати їхні ліки, а потім рубав їм голови, спостерігаючи, чи вони не залишаться часом живі.

Особливу засмученість каган став виявляти після битви монголів біля фортеці Балтан, коли ворожа катапульта влучила стрілою, великою, як спис, в Мутугана, улюбленого внука, Джагатайового сина. Він мав стати головним ханом мусульманських земель, а від випадкової стріли Мутуган помер.

Тоді Чингіз-хан переконався, що смерть завдає ударів, немов сліпа верблюдиця б'є ногами: в одного влучить — і він дух спустить, іншого обмине — і житиме він до старості.

Чингіз-хан так розлютився через смерть онука, що наказав взяти Балтан негайно. Військо, проламавши стіну, вдерлося в місто і все знищило мечем. Чингіз-хан повелів, щоб воїни нікого в полон не брали; всю місцевість перетворив у пустелю, щоб жодне створіння там не жило. Ім'я цьому місцю дали «Мау-курган», що значить «Горб печалі». Відтоді ніхто там більше не оселявся, і земля лишилася необробленою.

Цілими днями Чингіз-хан сидів біля свого жовтого намету, поставленого на вершині гори, над урвищем. Під ногами темніли ущелини, які, здавалося, не мали дна. Він бачив похмурі хребти і снігові вершини, що сягали в туманну далечінь, іноді викликав до себе досвідчених провідників і розпитував їх про найкоротші шляхи через Індію і Тібет до монгольських степів.

У таборі воїни, обтяжені багатою здобиччю, говорили тільки про повернення до рідних кочовищ. Але ніхто не наважувався заявити про це грізному кагану. Ніхто не знав його справжніх дум, ніхто не міг передбачити, який завтра буде його наказ,— чи поверне він військо назад, чи вирушить знов у похід і чи не доведеться ще багато

років блукати по різних країнах, у диму пожеж винищуючи зустрічні народи.

Військо вже почало ремствувати через довгу стоянку в тіснинах Афганських гір, де було мало корму коням. Тоді Кулан-Хатун, бажаючи переконати кагана, що час повертатися на батьківщину, пошептавшись з великим радником, китайцем Єлю-Чу-Цаєм, придумала казку. Єлю-Чу-Цай навчив двох сміливих нукерів розповісти її Чингіз-хану. Ці два монголи з'явилися в ставку і почали вимагати побачення з Чингіз-ханом, кажучи, що мають повідомити йому дещо дуже важливе й чудесне.

Єлю-Чу-Цай провів їх до Чингіз-хана, і вони розповіли:

— Заблудившись у горах, ми побачили одного звіра, який нагадував оленя, був зеленого кольору і мав кінський хвіст і один ріг. Цей звір прокричав нам по-монгольськи: «Вашому ханові треба вчасно повернутися до рідної землі».

Чингіз-хан вислухав казку спокійно, але, підвівши одну брову, став пильно розглядати багатурів, що стояли перед ним навколішки.

— У той день, коли вам показався дивовижний звір, чи багато ви випили кумису?

Багатури поклялися, що вони були б раді випити, але в цих голих скелях не тільки кобилячого, але навіть козячого молока дістати важко, і на доказ правдивості своїх слів піднімали великий палець.

Чингіз-хан звернувся до Єлю-Чу-Цая:

— Ти знаєш наймудріші книги, в яких відкриті всі таємниці землі, моря і неба. Чи ти читав сказання про такого звіра?

Єлю-Чу-Цай приніс велику книгу з кресленнями й малюнками різних звірів, риб і птахів всесвіту, перегорнув її і сказав:

— Такий рідкий звір зветься «мудрий Го-Дуань», і він розуміє мову всіх народів. Його звертання до наших двох багатурів означає, що в світі відбувається надмірне кровопролиття. Ось уже чотири роки, як твоє велике військо підкоряє західні країни. Тому вічне велике небо, обурюючись з безперервних вбивств, послало звіра Го-Дуаня сказати тобі, государю, свою волю. Вияви покірливість небу і пощади жителів цих країн. Це буде без-

межне щастя для тебе, інакше на тебе розгнівається небо і поразить блискавкою. Так пояснює ця древня книга китайських мудреців.

Єлю-Чу-Цай говорив урочисто й поважно, наче жрець, що читає молитву, а Чингіз-хан, примруживши одне око, дивився на свого радника. Потім він перевів погляд на багатурів, які покірно стояли перед ним на колінах, і підкликав до себе спочатку одного, а потім другого. Нахилившись, він прошепотів їм щось на вухо, і кожний так само пошепки йому відповів.

Тоді каган, вельми задоволений, дозволив багатурам вийти і наказав дати їм кумису, скільки кожний з них зможе випити.

— Ці багатури кмітливі й винахідливі,— сказав каган своєму радникові,— їх слід звеличити. Я спитав їх по черзі, якою ходою пройшов звір Го-Дуань. І один сказав, що він біг риссю, а другий — що йшов іноходдю. Жодний навіть зовсім п'яний монгол, глянувши на звіра, так не помилиться. Але я зрозумів сьогодні, що військо втомилося воювати, що в ньому зростає туга за рідними степами, і тому оголошую, що, згідно з волею неба, яке послало мені, своєму обранцеві, чудесного звіра Го-Дуаня, я повертаю військо назад і вирушаю до рідного корінного улусу [1].

Другого дня, дізнавшись про рішення Чингіз-хана, всі монгольські воїни раділи, співали пісень і готувалися до походу.

Спочатку Чингіз-хан думав пройти через Індію і Тібет і з цією метою відправив посольство в місто Делі до індійського царя Ільтутмиша. Але шлях через гори був ще завалений снігами, а цар не поспішав з відповіддю і стягував війська, поставивши на чолі Джелаль ед-Діна.

А тимчасом з Монголії прибули донесення про нове повстання завжди бунтівних тангутів, а обчислення по зірках його радника Єлю-Чу-Цая і ворожіння шаманів не радили кагану йти через Індію.

Тоді Чингіз-хан вирішив іти назад тим самим довгим шляхом, яким прийшов. З його наказу населення почало розчищати від снігу гірські перевали, і на початку весни монгольське військо вирушило в дорогу.

---

[1] *Корінний улус* — головний з уділів, на які поділялась імперія Чингіз-хана. До цього уділу входили суто монгольські кочовища.

Розділ другий

ЛИСТУВАННЯ ЧИНГІЗ-ХАНА З БІДНИМ МУДРЕЦЕМ

Ще під час стоянки у верхів'ях Чорного Іртишу Чингіз-хан, дбаючи про своє здоров'я і продовження життя, шукав досвідчених лікарів. Йому розповідали про надзвичайного мудреця Чан-Чуня, який немовби відкрив усі таємниці землі й неба і навіть знає спосіб стати безсмертним. Про нього великий радник і звіздар Єлю-Чу-Цай сказав:

— Чан-Чунь-Цзи—людина високої досконалості. Цей старець давно вже володіє даром бути в товаристві хмар, літаючи до них на журавлях, і вміє обертатися в інші істоти. Відмовляючись од усіх земних благ, разом з іншими мудрецями він живе в горах, шукаючи філософський камінь «дань», який дає людині довголіття й безсмертя. Заглиблений у думи, він то сидить, як труп, то стоїть цілими днями нерухомо, мов дерево, то говорить, наче грім, то ходить легко, як вітер. Він багато бачив, багато чув, і нема книги, якої б він не прочитав.

Щоб відшукати цього незвичайного старика, Чингізхан наказав негайно послати свого випробуваного китайського радника Лю-Чжун-Лю. Він дав йому золоту пайцзу з зображенням розлюченого тигра з написом: «Надається повновладно розпоряджатися, так наче б ми самі мандрували».

До рук Лю-Чжун-Лю було, як найвищу дорогоцінність, передано іменний лист від Чингіз-хана до мудреця Чан-Чуня, записаний з слів неписьменного великого кагана його радником Єлю-Чу-Цаєм. У листі говорилося ось що:

«Небо зреклося Китаю за його надзвичайну розкіш і гордовитість. А я, житель північних степів, не маю розпутних нахилів. Я люблю простоту і чистоту звичаїв, відкидаю розкіш і додержую помірності. У мене завжди єдиний полотняний одяг і однакова їжа. На мені таке саме дрантя, як на конюхах, і я їм так само просто, як корова.

За сім років я здійснив великі діла, і в усіх країнах світу я встановив мою владу. Такого царства ще не було з стародавніх часів, коли світ завоювали наші предки, кочові племена хуну [1].

[1] *Хуну* — гуни, які жили в Центральній Азії, — войовничий народ, що потім пішов на захід і вторгся в V столітті до Європи під начальством Аттіли.

Звання моє велике, і обов'язки важливі. Але я боюся, що в управлінні моєму чогось бракує. Якщо будують судно, то приготовляють і весла для того, щоб за їхньою допомогою можна було переплисти ріки. Подібно до цього запрошують і мудреців і вибирають помічників для підкорення й управління всесвітом.

Я дізнався, що ти, учителю, зріднився з істиною і дієш завжди згідно з високими правилами. Багатовчений і досвідчений, ти глибоко вивчив закони. Здавна ти перебуваєш у скелястих ущелинах і сховав себе від світу.

Але що мені робити? Через обширність гір і долин, що роз'єднують нас, я не можу зустрітися з тобою. Тому я обрав мого близького сановника Лю-Чжун-Лю, виділив метких вершників і поштового воза і прошу тебе, учителю, не боячись багатьох тисяч лі [1], приїхати до мене.

Не думай про дальність і розміри піщаних степів, а пожалій мій народ. Або, з милості до мене, повідом мене про спосіб для продовження життя.

Сподіваюся, що ти пізнав суть великого «дао» [2], співчуваєш усьому доброму і не будеш противитись моєму бажанню. Тому справжнє наше повеління повинно бути тобі цілком ясним».

З таким листом у руках Лю-Чжун-Лю вирушив у далеку путь через степи і гори. Він мчав, кваплячись виконати каганову волю, швидко міняючи на станках [3] коней. Нарешті, прибувши до Китаю, він дістався до високих гір, де в глухій ущелині розшукав старезного мудреця, виснаженого й ледве прикритого ветхим лахміттям. Це був знаменитий Чан-Чунь. Прочитавши листа Чингізхана, він спершу рішуче відмовився поїхати до нього. Потім він написав відповідь, яку Лю-Чжун-Лю відіслав з нарочним до великого кагана, а сам залишився біля пустинника, боячись гніву кагана і ще сподіваючись переконати Чан-Чуня. Ось що писав китайський мудрець:

«Той, хто прагне «дао», смиренний житель гір Чан-Чунь, одержав нещодавно височайше повеління, яке при-

---

[1] *Лі* — китайська міра довжини, близько півкілометра.

[2] *«Дао»* — найвища істина.

[3] По всіх головних шляхах імперії Чингіз-хана були влаштовані станції, де утримували коней. Ці станції звались «ям», звідки виникли слова «ямський», «ямщик».

було здалеку. Так, весь бездарний приморський народ китайців через свою гордовитість нерозумний. Уявляючи собі, що в життєвих справах я тупий, а щодо вивчення «дао» я не досяг ніяких успіхів, всілякими способами трудився, не вмер, а постарів, і хоч слава про мене поширилася по різних державах, але щодо святості я нітрохи не кращий за звичайних людей,— то через все це я тільки мучаюсь від сорому. Адже таємні думки хто знає?

Спочатку, одержавши незвичайного листа, я хотів заховатися в горах чи піти до моря, але потім вирішив не противитися твоєму повелінню і вважаю за необхідне вирушити в дорогу і боротися з снігами, щоб представитися государеві, якого небо обдарувало мужністю і мудрістю і який перевершує всіх, хто був за стародавніх часів, так що і вчені китайці, і дикі варвари — всі підкоряються йому.

У подорожі вітер і порох безперервні, небо затьмарене хмарами, а я, старий і слабий, не можу витримати великих труднощів і боюся, що до тебе по такому довгому шляху я не доїду.

А коли я прибуду до тебе, володаря народів, то вирішувати військові й державні справи хіба я зможу? Тому прошу милостиво вказати: чи повинен я їхати, чи ні? Вид мій висохлий, тіло виснажене.

Чекаю рішення.

У рік Дракона, в 3-й місяць».

Коли Чингіз-хан одержав цього листа, він вельми зрадів, щедро нагородив гінця і відповів новим листом:

«Хто приходить під мою руку, той зі мною. Хто йде від мене, той проти мене. Я застосовую військову силу, щоб згодом після великої праці досягти тривалого спокою. Я зупинюсь лише тоді, коли всі серця всесвіту підкоряться мені. З цією метою я виявляю грізну велич, перебуваючи завжди в поході серед непереможних воїнів. Я знаю, що ти можеш легко вирушити в путь і прилетіти до мене на журавлі. Хоча рівнини дороги безмежні, але вже недовго мені ждати, щоб побачити посох твій. Тому я відповідаю на твоє послання, щоб тобі було видно мої думки. Про інше докладно не говорю».

Розділ третій

«ЗРОБИ МЕНЕ БЕЗСМЕРТНИМ!»

Одержавши від великого кагана другого листа, китайський мудрець погодився вирушити в далеку путь. Він рішуче відмовився їхати в каравані разом з прекрасними двірцевими співачками і танцюристками, яких теж посилали з Китаю Чингіз-ханові. Тому йому було дано окрему охорону з тисячі піхотинців і трьохсот вершників. Чан-Чунь взяв з собою двадцять своїх учнів; з них один писав докладний щоденник, занотовуючи в ньому висловлювання і вірші учителя [1].

Чан-Чунь їхав не поспішаючи і всюди в містах зупинявся. Монгольські начальники міст (даруги) влаштовували йому урочисті прийоми і пропонували багате вгощення, від якого мудрець відмовлявся, задовольняючись лише рисовою кашею і плодами.

У дорозі Чан-Чунь весь час писав вірші. Коли він проїжджав монгольські степи, він виклав свої думки в таких рядках:

I

Куди б не метнувся мій зір,
Не видно кінця хребтам...
Потоки несуться з гір,
І простір який вітрам!

Співають думи мої:
«Для чого з давніх-давен
Ішли через ці краї
Стада кочових племен?

Їдять, як у давні дні,
Корів священних вони [2],
Не в нашім вони убранні,
І звичай не наш з давнини!

Не знають вони письма,
Дитячі в них почуття...
Спокійно їх вік дріма,
Ще й хвалять своє життя!»

---

[1] Цей щоденник Чан-Чуня — «Подорож на захід» — зберігся до цього часу.

[2] Китайці, вважаючи корову священною твариною, не вживали м'яса корови і не пили молока. Їжа монголів тому їм видавалася дивною.

II

Дорога в рівнині піщаній ішла;
І шлях нам був скрізь важкий.
Озера синіли, немов із скла,
Блищали солончаки.

Не стрінеш мандрівника цілі дні
Між пагорбів цих сумних...
Раз в рік промайне, мов тінь, вдалині
Верхівець з країн чужих.

Ні гір, ні дерев серед блиску дня,
Самотні горби в траві...
В племен кочових із хутра вбрання
В дні літа, як в дні зимові.

Тут рису не сіють, народ тут п'є
Багато лише молока,
І весело возить всяк житло своє —
То з повсті хатина легка...

Через два роки з дня виїзду Чан-Чунь прибув до ріки Джейхун і поблизу Термеза переправився на другий бік. Там його зустрів особистий лікар Чингіз-хана. Мудрець подарував йому вірші, написані з нагоди закінчення довгої дороги, і сказав:

— Я гірський дикун, прибув у військовий табір великого кагана лише для того, щоб йому сказати важливі слова. Від їхнього здійснення стане щасливий всесвіт.

Вірші Чан-Чуня були такі:

Про восьмий місяць [1] на світі
Лунає хвала!
Розвіялись хмари,
Вщух вітер,
Все ніч сповила.
Через весь небосхил
Перекинуто срібний місток.
На півдні
Дракони
Заграли у сяйві зірок!
І з веж височенних
Знов радісний дзвін долетів:
Всі свято справляють,
Як то закон повелів!
І ллється вино,
І пісні заводить співець...
А берегом тихим
В утомі бреде мудрець...

---

[1] *Восьмий місяць* — за китайським календарем місяць вересень, коли китайці влаштовують веселі учти, присвячені закінченню польових робіт.

До хана могутнього
Безстрашну обрав він путь,
Щоб демон
Смирився кривавий
І дав дихнуть!

Проїхавши через спустошене місто Балх, де було чути лише гавкання голодних собак, бо жителі розбіглись, Чан-Чунь через чотири дні дороги по горах прибув до табору Чингіз-хана, до його жовтого намету, що стояв над стрімким урвищем.

У супроводі намісника в Самарканді Ахайя-Тайші, який знав китайську і монгольську мови, Чан-Чунь з'явився до грізного владики. Тому що всі «даоси», з'являючись до китайського владики, ніколи не ставали перед ним на коліна і не били земних поклонів, то і Чан-Чунь, увійшовши в юрту кагана, тільки нахилився і склав на знак шаноби долоні.

Перед великим каганом стояв висхлий старик бронзового кольору, обпалений спекою і вітрами, з опуклим лобом і білим пухом на потилиці. Він здавався жебраком у мотузяних сандалях на босу ногу і ветхому плащі, але він спокійно і без страху дивився на «владику всесвіту», потім опустився на килим.

Чингіз-хан, темнолиций, з рудою посивілою бородою, в чорній шапці з великим ізумрудом і трьома лисячими хвостами, що спадали на плечі, сидів на золотому троні, підібгавши ноги. Він вдивлявся немигаючими, зеленкуватими, як у кішки, очима в старого мудреця, дряхлого і вбогого, від якого тепер чекав свого порятунку. Чингіз-хан був, як і його гість, у простому полотняному чорному вбранні, і в нього борода так само була вкрита білим інеєм старості, але шляхи у кожного були різні. Китайський мудрець ішов від людей в пустинні місця, все своє життя присвятив вивченню наук, відшукуючи таємницю спасіння людей від хвороб, страждань, старості і смерті, і допомагав усім, хто до нього звертався з благанням. А каган завжди був вождем величезних армій, посилав воїнів на винищення і загибель інших народів, усі свої перемоги він здобував, знищуючи десятки тисяч людей. Тепер, коли надійшли останні роки життя, тепер від цього виснаженого пустинника залежало, щоб Чингіз-хан знову став молодим і дужим і назавжди уник чіпких рук смерті, яка весь час іде слідом за каганом,

яка готувалася перетворити його, найсильнішого на землі, в прах і небуття.

Обидва старики довго мовчали. Потім Чингіз-хан спитав:

— Чи благополучною була твоя подорож? Чи всього тобі вистачало в тих містах, де ти зупинявся?

— Спочатку мені постачали різну їжу вдосталь,—відповів Чан-Чунь. — Але останнім часом, коли я проїжджав землі, де побувало твоє військо, скрізь ще було видно сліди битв і пожеж. Там добувати харчі було важко.

— Тепер ти матимеш усе, що захочеш. Приходь щодня до мене обідати.

— Ні, мені не потрібна така ласка! Гірський дикун живе подвижником і любить залишатися на самоті.

Служники принесли кумис, мудрець од нього відмовився. Каган сказав:

— Живи в мене, як хочеш. Ми покличемо тебе для особливої бесіди. Дозволяємо йти.

Чан-Чунь підвівся, склав долоні, помахав ними на знак поваги і вийшов.

Незабаром монгольське військо вирушило назад на північ через землі Мавераннагру. В дорозі Чингіз-хан не раз присилав мудрецеві виноградного вина, динь і різної їжі.

Через ріку Джейхун військо швидко перейшло по майстерно збудованому на човнах плавучому мосту і попрямувало в бік Самарканда.

Одного разу під час зупинки Чингіз-хан надіслав до Чан-Чуня повідомлення, що пізно вночі він чекає його для важливої бесіди.

Коли гомін табору став затихати і чимраз сильніше було чути трелі жаб, Ахайя-Тайші провів мудреця Чан-Чуня повз нерухомих вартових до жовтого намету великого кагана.

Обабіч золотого трону у високих срібних свічниках горіли товсті воскові свічки. Чингіз-хан сидів, підібгавши ноги, на білому повстяному підсідельнику, і від круглої лакованої шапки з чорними лисячими хвостами обличчя його було в тіні, лише очі горіли, мов у тигра. Біля нього на килимі сиділи двоє секретарів, що знають монгольську і китайську мови.

Чан-Чунь опустився на килим перед троном і сказав:

— Я дикун гір і вже багато років вправляюся в «дао» — у вченні про найпрекрасніше і найвеличніше. Я люблю перебувати тільки в дуже відлюдних і тихих місцях, люблю блукати пустелею чи стояти там, роздумуючи. А тут, поблизу царського намету,— постійний гомін від великої кількості воїнів, їхніх коней і возів. Від цього мій дух неспокійний. Тому, чи не буде мені дозволено їхати з моєї волі то попереду, то позад твого походу? Для гірського дикуна це буде великою ласкою.

— Хай буде так, як ти бажаєш,— відповів каган. Потім він спитав: — Поясни мені, що таке грім? Чи правду кажуть мені чаклуни і головний шаман Бекі, нібито грім — це ричання богів, які живуть на небі за хмарами, коли вони гніваються на людей? А гніваються вони тоді, коли люди в жертву їм приносять не чорних тварин, як належить, а тварин іншого кольору. Чи вірно це?

— Небо гнівається на людей не за приношення, багаті чи скудні,— відповів Чан-Чунь.— Гнівається небо і не за те, що йому приносять у жертву баранів чи коней не чорних, а рудих, рябих чи білих. Я так само чув хибні слова твоїх шаманів, нібито влітку людям не можна митися в ріках чи прати в воді одяг, катати повстину чи збирати гриби,— через усе це небо нібито дуже гнівається і посилає на землю грозу з блискавками і громом... Зовсім не в цьому полягає неповага людей до неба, а в тому, що люди роблять багато злочинів. Я, гірський дикун, читав у стародавніх книгах, що з трьох тисяч різних людських злочинів наймерзенніший — неповага до своїх батьків... Багато разів я помічав у дорозі, що твої підданці недосить поважають своїх батьків: самі об'їдаються на бенкетах, а старих батьків, матерів і дідів морять голодом. І ось за те, що безсердечні сини й дочки ображають своїх батьків, праведне небо обрушується на людей, караючи їх блискавкою і громом. Потурбуйся, государю, напоумити і виправити твій народ.

— Мудрець каже до діла! — зауважив Чингіз-хан і наказав переписувачам записати слова Чан-Чуня і по-монгольському, і по-китайському, і по-тюркському, щоб видати особливий закон про повагу до батьків [1].

---

[1] Такий закон був записаний в «Ясу».

Коли на золотих блюдах було подано різноманітні страви і Чан-Чунь взяв лише жменьку вареного рису і трохи в'яленого винограду, каган спитав:

— Святий мудрець! Давно я хочу дізнатися, чи нема в тебе таких ліків, щоб старого зробити молодим, щоб слабому влити нові сили? Чи не можеш ти зробити так, щоб дні мого життя текли безперервно, завжди і не знали б зупинки, як безперервно течуть води великої ріки? Чи нема в тебе ліків, що роблять людину безсмертною?

Чан-Чунь опустив очі і мовчки з'єднав кінці пальців.

— Якщо в тебе зараз нема таких ліків,— говорив далі Чингіз-хан,— то, може, ти знаєш, як приготувати такі ліки? Чи ти вкажеш іншого мудреця і чарівника, якому відкрита таємниця, як стати безсмертним? Якщо ти приготуєш для мене такі ліки, щоб я міг жити вічно, то я дам тобі незвичайну, небувалу нагороду: я зроблю тебе нойоном і правителем великої області... Я дам тобі кінську торбу, повну золотих монет... Я подарую тобі сотню найвродливіших дівчат з різних країн!..

Чан-Чунь, не відповідаючи і не відводячи очей, став тремтіти, наче від сильного холоду. А каган усе спокушав його:

— Я збудую на твоїй горі небувалої краси палац, який можна бачити тільки у китайського богдихана, і в цьому чудесному палаці ти роздумуватимеш про високі речі... Мені навіть не потрібна молодість. Нехай я лишуся таким старим і сивим, як зараз, але я хочу багато років, без кінця-краю, тримати на своїх плечах велику монгольську державу, яку збудував я сам своїми руками...

Каган мовчав і палючим, пильним поглядом втупився у виснажене обличчя мудреця. Той зщулився і, скоса поглядаючи на грізного кагана, заговорив тихо:

— Нащо мені золото, коли я люблю гори, тишу і роздуми? Чи можу я управляти цілою областю, коли я не знаю, як управляти собою? Всіх прекрасних полонених дівчат видай заміж за благонравних юнаків. Мені не потрібний палац,— роздумувати я можу, стоячи на камені... Я вивчав усі наймудріші книги, які були написані найзнаменитішими китайськими вченими, і для мене більше нема таємниць. Я можу сказати тобі точну істину: є багато засобів, щоб збільшити сили людини, вилікувати її

хвороби і оберігати її життя, але нема й не було ліків, щоб зробити її безсмертною...

Замислився Чингіз-хан і, схиливши голову, довго мовчав. Перестали скрипіти очеретинки переписувачів, що заносили до книги слова розмови. Чути було тільки потріскування спливаючих воскових свічок. Нарешті каган сказав:

— У наших монгольських стариків є приказка: «Той, хто каже правду, вмирає не від хвороби»,— хто-небудь від злості прикінчить правдивого передчасно... Ось чому всі люди намагаються нагромадити гори брехні... А ти, мудрий старик, який проїхав десять тисяч лі, щоб побачити мене, ти один не побоявся сказати правду, що засобу стати безсмертним — нема! Ти щиросердий і правдивий. Якщо в тебе є просьба,— говори! Обіцяю її виконати.

Чан-Чунь з'єднав долоні і схилився перед каганом.

— У мене просьба лише одна, і я приїхав через сніги, гори і пустелі, щоб сказати її тобі,— припини свої жорстокі війни і скрізь серед народів установи доброзичливий мир!..

Брови Чингіз-хана переламались, потім зсунулись. Обличчя скривилося. Задихаючись, він став кричати так, що у переписувачів очеретинки заплигали по паперу.

— Щоб скрізь встановити мир, потрібна війна!.. Наші старики в степу недарма вчать: «Тільки коли ти заб'єш свого непримиренного ворога, то і вдалині і поблизу стане спокійно»... А я не розгромив іще мого давнього ворога, тангутського царя Бурханя! І друга половина всесвіту ще не під моєю п'ятою... Чи можу я це терпіти? Хоча ти і мудрець, але твоя просьба не ділова! Такими просьбами нас більше не обтяжуй!

Чингіз-хан підвівся і, вчепившись в бильця трону, тремтячи від люті, прошипів:

— Дозволяємо вийти!

Зиму цього року Чингіз-хан провів біля Самарканда. Він не любив тісноти міст і жив у монгольському таборі.

Спочатку випадало багато дощу, так що вся земля наситилася водою і проїхати стало важко. Потім часто випадав сніг, і настав такий холод, що багато коней і волів замерзло і валялося на дорогах.

Мудрець Чан-Чунь жив у колишньому заміському палаці хорезм-шаха «Кек-серай», оточеному садами. Там старий писав вірші. До нього юрбою приходили голодні селяни, в яких монгольські воїни забрали все майно, худобу, дружин і дітей. Чан-Чунь роздавав надіслану Чингіз-ханом їжу і сам варив для прохачів кашу.

Розділ четвертий

ПОВЕРНЕННЯ МОНГОЛІВ ДО «КОРІННОЇ ОРДИ»[1]

Коли Чингіз-хан, бажаючи перемінити стоянку табору, наказав війську вирушити з Самарканда до річки Сейхун, то, з його веління, стара цариця Хорезму Туркан-Хатун, мати шаха Мухаммеда, весь колишній гарем шаха й інші знатні полонені жінки стояли вздовж дороги, якою посувались монголи; доки всі воїни не проїхали мимо, вони голосно співали, оплакуючи загибель держави Хорезму.

На початку року Барана (1223) табір Чингіз-хана розташувався на правому березі ріки Сейхун. Сюди прибули на курултай викликані Чингіз-ханом його сини: Джагатай, Угедей і Тулі, крім старшого гордого і непокірного сина Джучі. З синами, ханами і головними воєначальниками Чингіз-хан радився про план завоювання протягом найближчих тринадцяти років усіх західних країн аж до Останнього крайнього моря.

Табір Чингіз-хана був розташований серед садів, покинутих населенням, яке розбіглося навтіки. Сюди у великій кількості спускалися з ближніх гір кабани. Чингіз-хан любив полювати на них, поражаючи їх з коня списом і стрілами.

Одного разу він погнався за дикими свиньми, його кінь спіткнувся. Хан упав, а кінь поскакав. Величезний кабан зупинився, стежачи за Чингіз-ханом, що нерухомо лежав перед ним. Потім він, не поспішаючи, пішов в очерет. Наспіли інші мисливці, спіймали і привели коня. Каган припинив полювання і, повернувшись до табору,

---

[1] *Корінною ордою* монголи називали північно-східну частину Монголії по течії рік Онон і Керулен, де жили найближчі родичі Чингіз-хана.

наказав привести китайського мудреця Чан-Чуня, щоб той пояснив, чи не було в цьому падінні Чингіз-хана перед дикою свинею втручання вічного неба? Чан-Чунь сказав:

— Усі ми повинні оберігати наше життя. У великого кагана літа вже похилі, і йому слід менше полювати. Те, що нечистий кабан не наважився напасти на «потрясателя всесвіту», що лежав у болоті,— це знак заступництва неба.

— Мені покинути полювання? Ні, цю пораду не можна виконати! — відповів Чингіз-хан.— Ми, монголи, змалку звикли полювати і стріляти з коня, і навіть старики не можуть залишити цю звичку. А втім слова твої я збережу в моєму серці.

Чингіз-хан, бажаючи нагородити Чан-Чуня, повелів пригнати стадо молочних корів і табун добірних коней, але мудрець цього подарунку не прийняв, відповівши, що може повернутися назад до своїх китайських гір у звичайному поштовому возі. Потім мудрець після прощального візиту в кагана вирушив назад у супроводі своїх двадцяти учнів і загону воїнів. Чимало близьких осіб Чингіз-хана проводжали старого даоса з глечиками вина і корзинами рідкісних плодів. Розстаючись, багато хто втирав сльози.

У рік Мавпи (1224) Чингіз-хан повів своє військо назад у монгольські степи.

Як старий тигр, що, зжерши корову, поволі повертається в густий очерет до свого лігва, волочачи одвисле черево, так поволі посувалося військо Чингіз-хана, обтяжене величезною здобиччю. Кожен воїн мав по кілька в'ючних коней, верблюдів і биків. Разом з воїнами рушали і стада баранів, і рипучі двоколісні вози, навантажені одягом, килимами, зброєю, мідним посудом та іншими награбованими у мусульман речами. Тут-таки і на конях, і на верблюдах, і на возах їхали монгольські й різноплемінні жінки і діти, і довгими, безкінечними рядами йшли полонені, виснажені, обдерті й босі.

Весь цей похід посувався не кваплячись, влаштовуючи зупинки в місцях, де зручні пасовиська, так що військо провело в дорозі і літо й зиму, лишаючи довгий слід у вигляді здохлих обідраних коней та биків і трупів

полонених, що не витримали труднощів дороги через безводні щебенисті рівнини Центральної Азії.

Весною Чингіз-хан прибув до своїх кочовищ на річці Керулен і наказав поставити каганський жовтий намет у стані Букі-Сучегу. Тут він скликав нараду всіх найзнатніших ханів і тих полководців, які відзначилися, і влаштував ніколи ще в степу не бачений багатий бенкет. Через три дні після цього бенкету померла молода дружина Чингіз-хана Кулан-Хатун. Поголоска йшла, що в цій смерті винні брати кагана... А істину хто дізнається?

Наступного року Курки (1225) Чингіз-хан залишався у своїх рідних кочовищах і обнародував «Ясак», настановляючи монгольський народ на «Путь розуму й достатку», як було названо збірник[1] його повчань.

Розділ п'ятий

ЧИНГІЗ-ХАН ВИРІШИВ ПОМЕРТИ В ПОХОДІ

Чингіз-хан не міг залишитися спокійним, коли почув, що царство непокірних тангутів знову збунтувалось. Великий хан не забув своєї обіцянки покарати їхнього царя Бурханя. Готуючись до походу, він запросив до себе синів і повідомив їх, що сам поведе військо.

Знову прибуло троє синів, крім старшого, упертого Джучі.

Другий син кагана, Джагатай, правитель Мавераннагру, що завжди ворогував з старшим братом Джучі, під час родинної наради сказав:

— Джучі полюбив країну кипчаків більше, ніж свій корінний улус. Він у Хорезмі не дозволяє монголам навіть зачепити будь-кого з кипчаків. Джучі, не криючись, говорить такі безсоромні слова: «Старий Чингіз втратив розум, бо спустошує стільки земель і винищує безжалісно стільки народів». Джучі хоче під час полювання вбити нашого батька й укласти союз дружби з мусульманами, відокремившись од монгольської корінної орди.

Тоді Чингіз-хан розлютився і послав до Хорезму свого брата Утчигіна і вірних людей з наказом, щоб Джучі

[1] З цього збірника збереглися лише незначні уривки.

негайно прибув до батька. «А якщо він одмовиться приїхати і залишиться в Хорезмі,— сказав Утчигінові на вухо Чингіз-хан,— тоді ти мовчки вдар і без дорікань убий!»

Джучі послав батькові відповідь, що не може виїхати через хворобу, і залишився в кипчацькому степу. А вірні люди написали Чингіз-ханові, що хан Джучі здоровий, часто їздить на облавне полювання, і саме тому вони залишилися біля Джучі, щоб виконати таємний наказ великого кагана.

Джагатай виїхав назад, щоб управляти своїм улусом, у Самарканд, а Чингіз-хан з двома улюбленими синами, Угедеєм і Тулі, на початку року Собаки (1226) повів своє військо проти тангутів і дійшов до місця Онгон-Талан-Худун. Тут він побачив страшний сон і почав говорити про наближення смерті. Він послав по синів, які були в іншому загоні.

Другого дня на світанку прибули Угедей і Тулі. Коли вони наситились поданим угощенням, Чингіз-хан сказав присутнім у юрті:

— Я маю провести з синами таємну нараду. Про наші турботи я бажаю переговорити з ними у цілковитій самотності. Ви всі вийдіть.

Коли всі хани та інші люди вийшли, Чингіз-хан посадив біля себе обох синів. Спочатку він давав їм поради відносно життя і управління державою. Потім сказав:

— Уважно запам'ятайте все, діти мої! Знайте, що, над моє сподівання, настав час мого останнього походу. З допомогою покровителя монголів, бога війни Сульде, я підкорив для вас, мої сини, царство такого незвичайного простору, що від пупа його в кожний бік буде один рік дороги. Тепер кажу мій останній заповіт: «Завжди знищуйте ваших ворогів і звеличуйте ваших друзів», а для цього ви повинні бути завжди одної думки і все робити, як один. Тоді ви будете жити легко й приємно і тішитися своїм царюванням. Моїм наступником я залишаю, як наказав раніше, Угедея. Після мене його повинні оголосити великим каганом і підняти на білій повстині пошани. Стійте міцно і грізно на чолі всієї держави й монгольського народу і не смійте після моєї смерті перекручувати чи не виконувати мій «Ясак». Шкода, що зараз тут нема моїх синів Джучі і Джагатая. Шкода! Хай не трапиться так, що, коли мене не стане, вони порушать мою волю, ворогуватимуть поміж себе і здіймуть у цар-

стві згубну смуту! Хоч кожна людина бажає померти вдома, але я вирушаю в останній похід, заради гідного кінця мого воїнського імені. Дозволяємо вам іти!

Після цього Чингіз-хан рушив з військом далі. В дорозі правителі зустрічних племен і міст приходили один по одному і заявляли про свою покірність. Один хан з'явився з підносом крупних перлів і сказав: «Ми підкоряємось!» Але великий хан, почуваючи близькість смерті, не звернув на перли уваги і наказав розсипати їх у степу перед військом. Всі воїни збирали, але багато перлів загубилося в поросі, так що й згодом люди шукали їх і знаходили.

— Кожний день для мене тепер дорожчий за підноси з перлами,— говорив Чингіз-хан і був сповнений турботами й тривогою.

Тоді цар тангутський послав вісників до Чингіз-хана. Він їх не прийняв, і тангутські посли передали такі слова великому радникові кагана Єлю-Чу-Цаю:

— Наш цар кілька разів повставав проти великого кагана, і після того завжди в нашу країну вторгалися монголи, вбивали народ і грабували міста. Безглуздо чинити опір. Ми прийшли служити Чингіз-ханові, просимо миру, угоди і взаємної клятви.

Єлю-Чу-Цай відповів послам:

— Великий каган хворий. Хай цар тангутів підожде, поки Чингіз-ханові стане краще.

Хвороба Чингіз-хана день у день посилювалась; він виразно бачив близькість кончини і наказав:

— Коли я помру, то нічим не виявляйте моєї загибелі, не зчиняйте плачу й голосіння, щоб про це не дізналися вороги, не зраділи і не піднеслися духом. А коли цар і жителі тангутські вийдуть з воріт фортеці з дарами, кидайтеся на них і знищуйте!..

Великий каган лежав на дев'яти складених білих повстинах. Під головою була сідельна замшова подушка, на ногах покривало з темного соболя.

Тіло, довге і схудле, здавалося неймовірно важким, і йому, що потрясав світ, було важко поворухнутись або підвести обважнілу голову.

Він лежав на боці і чув, як при кожному подиху лунає тонкий звук, наче миша попискує. Він довго не розумів, де сидить ця миша. Нарешті, він переконався, що

миша пищить у нього в грудях, що, коли він не дихає, замовкає й миша і що миша — це його хвороба.

Коли він перевертався на спину, він бачив над собою верхній отвір юрти, схожий на колесо. Там поволі пропливали хмари, і одного разу він помітив, як високо в небі пролетів ледь видний ключ журавлів. Доносилось їхнє далеке курликання, що кликало в далечінь, до нових, небачених земель.

Каган пригадав, як він хотів проїхати до Останнього моря, але вже на кордоні Індії не витримав спеки і все його тіло вкрилося червоними сверблячими плямами: тоді він повернув військо назад до прохолодних монгольських степів.

Тепер, ослаблий і безпорадний, він гине в холодній тангутській долині, між ліловими горами, де вранці вода в чашках перетворюється на кригу. Щомиті сили покидають його, а лікарі обдурюють чи не вміють знайти ту траву, яка допоможе знову сісти на коня і помчати степом за довгорогими оленями або за жовтими непокірними куланами... Куланами?.. А де красуня, непокірна Кулан-Хатун?... І її вже нема!.. Отже, правий китайський мудрець, що способу здобути безсмертя — нема!..

Каган шепотів, ледве ворушачи висхлими губами:

— Я не бачив таких страждань, коли збирав під свою долоню численний народ голубих монгольських степів... Тоді було дуже важко, так важко, що натягувалися сідельні ремені, тріскалися залізні стремена... Але тепер мої страждання безмежні... Правду кажуть наші старики: «У каменя нема шкіри, у людини нема вічності!..» [1]

Чингіз-хан поринув у тривожний сон, а миша попискувала дедалі сильніше, в боку кололо, і дихання уривалось.

Коли каган прокинувся, біля його ніг сидів навколішках китаєць Єлю-Чу-Цай. Такий же довгий і худий, як Чингіз-хан, оцей мудрий радник не зводив з хворого пильного погляду. Каган сказав:

— Що... доброго... і що... поганого...

— Прибув з країни Бухарської твій перекладач Махмуд-Ялвач. Він каже, що там...

Каган роздратовано поворушив долонею, і китаєць замовк.

---

[1] Монгольський літопис «Алтан Тобчі».

— Я запитую,— прошепотів Чингіз-хан,— що доброго... і що поганого... в житті... я зробив?..

Єлю-Чу-Цай замислився. Що можна відповісти тому, хто йде з життя? Перед ним раптово промайнули сотні образів... Він побачив голубі рівнини і гори Азії, прорізані ріками, покаламутнілі від крові і сліз... Пригадались руїни міст, де на задимлених стінах громадились порубані й розпухлі тіла і стариків, і дітей, і квітучих юнаків, а здалеку долинав глухий гомін монголів, які громили місто, і їх незабутнє виття, коли вони вбивали ридаючих жителів: «Так велить «Яса»! Так велить Чингіз-хан!..»

Жахливий сморід від гниючих трупів виганяв уцілілих жителів з руїн, і вони знаходили собі притулок у болотах, у куренях, щомиті чекаючи повернення монголів і зашморгу аркана, що поведе їх у тяжке рабство... Одна картина спалахнула із сліпучою яскравістю. Біля стін зруйнованого Самарканда лежав на спині, розчепірившии сухі довгі ноги, великий худющий верблюд; життя ще теплилося в його сповнених жаху очах. Кілька чоловік, почорнілих від голоду, відштовхуючи один одного, скривавленими по лікті руками, виривали з розпоротого черева верблюда куски нутрощів і тут же квапливо їх пожирали... «Потрясатель всесвіту», який лежав безмовно, своїми довгими кістлявими ногами й висхлими руками нагадував того верблюда, і такий самий жах смерті спалахував у його напіврозплющених очах... І так само біля його тіла вже товпились, відштовхуючи один одного, наступники, намагаючись одірвати шматки від великої кривавої спадщини...

— Хіба ти... не можеш... пригадати?.. Скажи!

Єлю-Чу-Цай прошепотів:

— Ти в житті зробив багато і великих, і потрясаючих, страшних справ. Правдиво їх перелічити зможе лише той, хто напише книгу про твої походи, діла й слова.

— Наказуємо... викликати... людей знаючих, щоб... вони... написали... сказання... про мої походи... діла... і слова.

— Це буде зроблено [1].

---

[1] Після смерті Чингіз-хана, з слів очевидців, були написані офіціальні літописи про його життя й походи монгольською, китайською і перською мовами. Майже всі вони мають характер вихваляння Чингіз-хана і монгольських погромів, перекручують справжню картину подій. Правдиво писав лише сучасник його—придвор-

В юрті було тихо. Часом потріскувало багаття, або порив вітру, що влітав через дах, закручував голубий димок над багаттям з сухого полину і вересу. Знову прошипіли слова:

— Що ж... найкраще... з того... що я... зробив?

Бажаючи втішити умираючого, Єлю-Чу-Цай сказав:

— Найкраща з твоїх справ — це твої закони «Яса». Додержуючи шанобливо цих законів, твої нащадки правитимуть всесвітом десять тисяч років [1].

— Правильно! Тоді... настане... спокій... кладовища... в пустельних степах... виросте... буйна трава... а між могильними... курганами... будуть пастися... лише... монгольські коні...

І, помовчавши, каган додав:

— І свавільні... кулани...

Чингіз-хан лежав нерухомий, заплющивши очі, з загостреним носом і запалими скронями.

Безшумно ввійшли Махмуд-Ялвач, китайський лікар і головний шаман. Опустившись на коліна біля ніг кагана, вони завмерли, чекаючи, коли він прокинеться й заговорить. Каган розплющив очі, і погляд його зупинився на Махмуд-Ялвачі.

— Як управляє... західним уділом... мій син... Джагатай?

Махмуд-Ялвач, благообразний і нарядний, у червоному халаті і білосніжній чалмі, схрестивши руки на гладкому животі, схилився до землі.

— Твій доблесний син Джагатай-хан і всі монголи-багатури, і всі підкорені народи його уділу на берегах Сейхуну і Зеравшану молять аллаха за твоє здоров'я і бажають царювати багато років.

— А як управляє... правитель північних народів... мій... старший син... Джучі-хан?

Махмуд-Ялвач затулив обличчя руками. Згідно з монгольськими звичаями, під час розмови про смерть близької людини непристойно згадувати звичайне ім'я покійного, що вже став «священною тінню», а слід говорити

ний іранський літописець Рашід ад-Дін, арабський літописець Ібн-ал-Асір та ще дехто.

[1] Монголи були вигнані з завойованого ними Китаю через 141 рік (1368) і розбиті на Куликовому полі через 153 роки (1380) після смерті Чингіз-хана (1227).

алегорично, заміняючи його ім'я іншими шанобливими словами. Тому Махмуд-Ялвач почав здалеку:

— Той, що одержав твоє повеління правити північними народами, оголосив бекам, що готує великий похід...

— Проти мене?

— Ні, мій великий государю! Вістря списів були спрямовані на захід у бік булгар, кипчаків, саксинів, урусів. Але похід не міг відбутися, і всі воїни роз'їхалися по своїх кочовищах. Як удар грому серед ясного дня, велике горе, звалилося на всіх!

— Поясни!

— Для ханської родини було влаштовано в степу велике полювання. П'ять тисяч нукерів розтягнулись облавою по рівнині і вигнали з очеретів і кабанів, і вовків, і кілька тигрів. А інші п'ять тисяч вершників пригнали здалеку, з степу, і сайгаків, і джейранів, і диких коней. Коли ввечері після полювання запалали багаття і мав початися бенкет, нукери не могли знайти того, хто з найстрашніших боїв виходив незачепленим стрілами. Його довго шукали і, нарешті, побачили, але як! Він лежав одинокий у степу, ще живий, на ньому не було ні краплини крові, але він не міг вимовити жодного слова, а тільки дивився розуміючими очима, сповненими гніву...

— Невже загинув... він...

— Загинув дорогий і найближчий твій багатур, укритий славою перемог,— невідомі лиходії переламали йому хребта.

Обличчя Чингіз-хана скривилося. Руки зім'яли соболеве покривало. Він шепотів:

— Утчигін поквапився... Великого багатура й досвідченого полководця вже нема... А замінити його нікимі Хто тепер... правителем Хорезму?

— Твій юний внук, хан Бату, під керівництвом його мудрої матері. Вона скликала нукерів і разом з хлопчиком піднялась на курган. Бату-хан сидів на гнідому бойовому коні свого батька. Палкий хлопчик закричав нукерам: «Слухайте, багатури, переможці чотирьох сторін світу! Ваші мечі вже заіржавіли! Гостріть їх на чорному камені! Я поведу вас туди, на захід, через велику ріку Ітіль. Ми промчимо грозою через землі боягузливих народів, і я розсуну царство мого діда Чингіз-хана до останніх меж всесвіту... І я клянусь також, що розшукаю

і зварю живими в казанах тих злочинців, які загубили мого батька!»

Чингіз-хан, потемнілий і страшний, з блукаючими очима, підвівся на лікті і, задихаючись, видавлював слова:

— Добре бути молодим... навіть з колодкою на шиї...[1] коли попереду сяють перемоги... Але Бату ще хлопчик... Він наробить помилок... і його теж загублять! Повеліваємо... щоб поряд з Бату... завжди був радником... мій самий вірний... барс з відгризеною лапою... обережний Субудай-багатур... Він його збереже і навчить воювати... Бату продовжить мої перемоги... і над всесвітом... простягнеться монгольська рука...

Чингіз-хан упав набік. Ліве око примружилось, праве око, блискаюче й зловісне, стежило за присутніми.

Опустивши очі, всі довго мовчали... І пригадалися слова поетові[2]:

Четверо людей сиділи безсилі
Біля могутнього полководця, що звик перемагать.
Це були: лікар, шаман, дервіш і звіздар.
При них були і ліки, і стародавні заклинання,
І талісмани, і гороскоп,—
Та ні краплини цілющої не зміг з них жоден дати.

У тиші заіржав кінь, що стояв біля намету. Здригнувшись, усі глянули на кагана,— його праве око, втративши блиск, потьмяніло.

Чингіз-хан давно вже возив з собою труну, видовбану з суцільного дубового кряжа, облямовану зсередини золотом. Вночі сини таємно поставили її посеред жовтого намету. У труну поклали Чингіз-хана, одягненого в бойову кольчугу. Руки, складені на грудях, стискали руків'я нагостреного меча. Чорний шолом з воронованої сталі відтіняв зблідле суворе обличчя з скліпленими повіками. Обабіч у труну були покладені: лук з стрілами, ніж, кресало і золота чаша для пиття...

Воєначальники, згідно з наказом кагана, приховували таємницю його смерті і продовжували облогу тангутської столиці. Коли тангути вийшли з головних воріт

[1] Див. виноску на стор. 111.
[2] Хосревані (X ст.).

міста з почесними дарами і пропозицією миру, монголи накинулись на них, усіх перебили, потім вдерлися в місто і перетворили його на руїни.

Загорнувши труну Чингіз-хана в повсть і поклавши на двоколісного воза, запряженого дванадцятьма биками, монголи рушили назад. Щоб ніхто передчасно не розповів про смерть повелителя народів, багатури, поки не прибули в Корінну орду, в дорозі вбивали кожне зустрічне створіння — і людей, і тварин, говорячи вмираючим:

— Вирушайте в надхмарне царство! Старанно служіть там нашому священному правителю!

Під час народного оплакування прославлений багатур Чингіз-хана, переможець меркитів, китайців, кипчаків, іранців, грузин, аланів і урусів, полководець Джебе-нойон оголосив:

— Одного разу «той, хто встановив наше царство», полював на горі Бурхан-Халдун. У пустинному місці, на схилі гори він відпочивав під старим деревом. «Тому, кого вже нема», сподобалось оце дике місце і височезний стрункий кедр, що зачеплювався за хмари. І я почув такі його слова: «Це місце як пасовисько зручне для дикого оленя і пристойне для мого останнього заспокоєння. Запам'ятайте це дерево».

Полководці кагана, згідно з наказом, розшукали на горі вказане місце, де ріс надзвичайно високий кедр. Під ним було опущено в землю труну з тілом Чингіз-хана.

Поступово навколо могили розрісся такий густий і дикий ліс, що не можна було пройти крізь нього і знайти місце поховання, так що навіть старі охоронці забороненого місця не вкажуть до нього дороги.

ЕПІЛОГ

Розділ перший

ТУТ ПРОЙШЛИ МОНГОЛИ

Ви, укриті снігами гори!
Ви бачили, як я став рабом невірних?
Як я йшов із зв'язаними руками,
А мене били канчуком по голові!
Мої сльози не вражають нікого.
Самі лише гори здригаються від них.

(З пісні хівінського невільника).

На широкій дорозі, що вела на схід від великої ріки Джейхун, де протягом багатьох століть проходили багаті каравани, одразу після монгольського погрому припинився рух. Спустіли придорожні крамнички та заїжджі двори, і стояли вони похмурі, без воріт і дверей, бо їх виламали воїни для багать. Зів'яли не зрошувані більше сади, бо нікому було прочищати арики і проводити воду.

Дивним і незвичним здавався молодий похмурий вершник в іноземному плащі, що самотньо їхав по курних шляхах, де всюди валялися розтягнені шакалами людські кістки. Вороний сухорлявий кінь арабської крові рівномірно постукував копитами, а вершник зрідка підбадьорював його свистом.

— Яка мертва пустеля! Ні людини, ні верблюда, ні собаки! — зітхав подорожній.— За весь день тільки два вовки не кваплячись пересікли дорогу, наче хазяїни цієї безмовної рівнини, схожої на безмежне кладовище... Якщо так буде й далі, то мій завжди невтомний кінь разом з хазяїном скоро простягнеться навіки біля оцих білих черепів з слідами страшних монгольських мечів...

Темна ворухлива маса спереду видалась незвичайною. Кінь форкнув, нашорошив вуха. Вершник під'їхав

ближче. Кілька великих понурих орлів тиснулися над здобиччю, що лежала посеред сліпуче залитої сонцем закуреної дороги.

Вершник свиснув. Важко змахуючи величезними крилами, орли знялися й сіли на ближньому горбі. Між свіжими дорожніми коліями в дивному стані, немов у судорожному пориві, лежала дівчинка в порваному туркменському одягу. Орли вже встигли зіпсувати її обличчя, яке ще зберегло ніжні риси.

— Знову монгольська робота! Вони хапають дітей, тримають, не піклуючись, потім, натішившись, кидають...

Звився канчук, і кінь поскакав. За поворотом дороги вершник наздогнав групу монголів. Два вози на високих скрипучих колесах, перевантажені награбованим добром, поволі посувалися вперед. На кожному возі на речах сиділа монголка у чоловічому лисячому малахаї і овчинній шубі і одноманітно покрикувала на запряжених биків, які байдуже ступали в хмарах куряви.

Позад возів шкутильгало троє напівголих виснажених полонених з зав'язаними за спиною руками і жінка, що хиталася від слабості. За ними плентався, висунувши язик, великий кудлатий собака. Монгольський хлопчик років семи, з двома косичками над вухами, підганяв полонених, наче пастух, який квапив поволі ступаючих корів.

— Урагш, урагш, муу! (Вперед, вперед, дурний!) — кричав хлопчик і по черзі стьобав кожного хворостиною. Одягнений він був у підіткнутий за пояс ватяний халат, зідраний з дорослого, на його ногах були великі чоботи, і, щоб вони не спадали, маленький монгол туго перев'язав їх під колінями ремінцями. Усвідомлюючи важливість дорученої йому роботи, хлопчик особливо підганяв жінку, яка тяглася лише завдяки мотузці, прив'язаній до воза. Крізь дірки жовтого плаття просвічувала її кістлява спина з темночервоними рубцями. Жінка голосила:

— Відпустіть мене! Я повернусь! Там лишилася моя дочка Хабіче... Я сама потягну її!

— Яку ще тобі дочку треба? — перепитав її старий монгол, виринувши на сивому коні з курної хмари.— Сама ледве плентається на мотузці, а хвалиться, що потягне другу клячу!..

Старик стьобнув жінку канчуком. Вона рвонулася вперед і впала. Вірьовка, якою вона була прив'язана,

натягнулась і поволокла полонянку. Монголка з воза закричала:

— Що ти, старий пес, жадуєш? Була б крива вівця, я б узяла її до себе на коліна,— од вівці хоч м'ясо і шкура. А яка нам користь від оцієї тварини? Її дочка вже здохла, ось і вона звалилась. А нам, ой, як далеко ще плентатися додому, до рідних берегів Керулену!.. Покинь її!

— Не здохне! Живуча! — хрипів від злості старик.— І це падло, і ці три молодці — всі в мене дійдуть до нашої юрти. Он наші сусіди по двадцять рабів додому женуть, а ми не можемо пригнати чотирьох? Ей ви, тварюки, вперед! Урагш, урагш!

Монгол стьобнув батогом жінку, що волоклася за возом, вірьовка обірвалась, і рабиня лишилася на дорозі. Вози котилися далі. Старик притримав сивого коня, цмокнув язиком і спитав молодого вершника, що саме під'їхав.

— Виживе чи не виживе? Купи її в мене! Дешево продаю, всього за два золотих динари...

— Вона й до ночі не доживе! Хочеш два мідних дирхеми?

— Давай! А то й справді не доживе! Тоді й цього я не одержу.— Монгол засунув за халяву дві одержані від вершника мідні монети і риссю помчав доганяти свій обоз.

Вершник звернув набік і, не озираючись, поскакав через висхле поле...

Спереду виникли білі руїни, химерні купи уламків, старі стіни з проломами і кілька великих арок. На них ще збереглися різнокольорові арабські написи. Багато майстерності й думки було вкладено зодчими, які збудували ці стрункі будинки, і ще більше праці внесли невідомі робітники, які склали з великих квадратних цеглин і красиві палаци, і вражаючі медресе, і стрункі мінарети. Монголи все це перетворили в покриті кіптявою руїни.

— Один би сніп сухого клеверу і кілька коржів,— шепотів вершник,— і тоді ми, проїхавши ще день, дістанемося до зелених гір, де знайдуться і люди, і дружня бесіда біля багаття.

Кам'яні руїни вже близько. Ось під масивною аркою важкі ворота, розчинені навстіж. Двері оббиті залізом з великими, як тарілка, опуклими головками цвяхів.

«Знайомі ворота! Колись тут проходили дервіш Хаджі Рахім, селянин Курбан-Кизик і хлопчик Туган. Тепер Туган виріс і став умілим воїном, але, як безпритульний подорожній, не знаходить собі ні хліба, ні пристановища у благородній Бухарі, раніше такій квітучій і такій багатолюдній».

Під темними воротами гучно пролунали кінські копита. Спереду метнулася руда лисиця, легко вискочила на купу сміття й зникла.

Обережно ступав кінь, пробираючись між уламками мертвого, безмовного міста. Ось головний майдан... Величні будинки оточували раніше це місце гомінких народних зборищ. Тепер майдан засипано сміттям, і посередині біліє кістяк коня. У бірюзовому просторі неба поволі пливуть бурі шуліки, розплатавши нерухомі крила.

Кінь зупинився біля широких східців мечеті і, форкаючи, позадкував, поводячи вухами. Спереду на кам'яній підставці лежала величезна розгорнута книга корана з покоробленими від дощів сторінками, які ворушилися од вітру.

«По цих кам'яних східцях в'їжджав у мечеть на буланому жеребці похмурий владика монголів, рудобородий Чингіз-хан. Тут він повелів бухарським старикам годувати вдосталь його плосколицих воїнів. Тоді на майдані палали багаття, смажилися баранячі туші... Досі ще видно на кам'яних плитах сліди багать...»

Туган зійшов з коня, розіслав плащ і накришив сухого хліба. Він розгнуздав коня і сів на сходинці, тримаючи кінець повода.

За купою каміння щось заворушилося. З-за уламків цеглин підвелася виснажена жінка. Кутаючись в обривки плаття, вона наближалася, простягнувши руку, і не могла відірвати жадібно палаючих очей від хлібної скоринки.

Туган дав їй жменьку сухарів. Вона величним повільним жестом прийняла їх, як дорогоцінність, і, одійшовши, стала на коліна. Вона піднесла сухар до запалених губів, але рвучко опустила руку і стала розкладати сухарі

рівними жменьками на кам'яній плиті. Обережно злизала з руки крихти й гукнула:

— Гей, лисенята, гей, пузанчики, до мене! Не бійтеся! Він наш, він добрий!

З чорного отвору, між кам'яними плитами показалася спочатку одна, потім три скуйовджені дитячі голівки. Пробираючись, між руїнами, чіпляючись одне за одного, діти поволі наближалися до жінки. Голі, обпалені сонцем, вони були худі, як скелети, тільки животи їхні роздулися шарами. З чорної дірки вилізло ще двоє дітей. Вони і не намагалися підвестись, а підповзли рачки й посідали, обійнявши руками свої опухлі животи.

Жінка вдарила по руках тих, хто потягнувся до сухарів, і стала по черзі класти дітям у рот крихти. Вона розповідала:

— Вдерлись вони... оці страшні люди, закутані в овчини... Скакали скрізь на невеликих конях і забирали все, що тільки помічали... Вони вбили мого чоловіка,— він хотів захистити сім'ю. Вони схопили всіх моїх дітей і повезли,— не знаю, чи живі вони?.. Вершники волокли мене на аркані, тримали рабинею на посміх усім. Якось уночі мені пощастило сховатись, і я пробралася сюди, в оці руїни... Тут я не знайшла свого житла. Лише купи сміття. Вдень бігають ящірки, вночі виють і підкрадаються шакали... Біля міста я зустріла оцих покинутих монголами дітей. Ми разом шукали їжу і викопували корінці дикої цибулі... Тепер ці діти стали моїми дітьми, і ми помремо разом, а може, й виживемо...

Туган віддав жінці останні сухарі і, ведучи на поводі коня, пішов з міста.

Туган пробирався все далі до Самарканда. Він не зустрічав караванів. Де-не-де на полях з'являлися поодинокі селяни. Двічі промчали риссю монгольські вершники. Тоді селяни, що працювали, падали, як підкошені, і відповзали до канави. Коли хмарка куряви, супроводжуючи монголів, відпливала за горби, на полях знову підводились налякані селяни і бралися копати землю.

Розділ другий

ДЕ ГОМІНЛИВЕ МІСТО САМАРКАНД?

Через кілька днів Туган зупинився на пустинній височині, поритій могильними горбами. Перед ними зеленіла долина ріки, де громадились руїни ще недавно славного Самарканда. Будиночки з плоскими покрівлями тулились один біля одного, але ніякого руху не було помітно в колишній столиці Мавераннагру, де раніше працювали десятки тисяч вправних робітників.

Проламані й розмиті дощами фортечні стіни огинали середню частину міста. Там збереглися задимлені руїни високої мечеті, збудованої останнім хорезм-шахом Мухаммедом, і дві круглі башти.

Кривий жебрак наблизився до Тугана і просунув з дрантя худу руку.

— Подай убогому, славний бек-джигіте! Хай збереже тебе в битвах аллах! Хай одведе він ворожу стрілу від твого хороброго серця!

— Де ж місто? Де блискуча столиця султанів і шахів? Де поважні купці, барвисті базари, де веселий гомін молотків у майстернях? — питав Туган, розмовляючи більше з самим собою, ніж з жебраком.

— Усього цього більше нема! — сказав жебрак. — Адже тут пройшли монголи! Хіба вони що-небудь залишать? Ти запитуєш, куди поділося місто? Одну частину людей вирізали безжалісні вершники, другу частину погнали вони в свої далекі степи, решта жителів втекла до скелястих гір, де багато з них уже загинуло...

— Чи довго втікачі блукатимуть?

— Туди, за містом, вище по річці, вже потроху сходяться люди і будують собі хатинки з хмизу та глини. Але живуть вони завжди під страхом: монголи можуть повернутися кожного дня, забрати, кого захочуть, і потягнути з собою на арканах... Хай збереже тебе аллах за твою щедрість!

— А що це за башти посеред міста?

— Завертай коня далі від оцих башт! Там в'язниця! Монгольські хани вже завели в'язницю у мертвому місті. При ній живуть монгольські кати. Вони залізними палками розбивають голови засудженим. Я розкажу тобі, як вони це роблять.

Туган, не слухаючи, спустився вниз косогором. Пробравшись між руїнами мертвого міста, Туган під'їхав до фортеці, де височіли дві старі башти, похмурі й безмовні. Вздовж стіни на землі сиділи сумовиті родичі ув'язнених. Вартові з списами сторожили біля воріт. Осідлані коні дрімали, прив'язані до стовпів.

— Ти куди? Від'їжджай! — крикнув вартовий.

— У мене справа до наглядача в'язниці, — сказав Туган.

— Ти за нею знудьгувався?

— Можливо, якщо в башті сидить мій брат.

— У нас у в'язниці чимало розбійників. Але довго вони не засиджуються: їх приводять на майдан перед ровом і стукають по тім'ю залізною булавою. Пошукай там, у рові, може, знайдеш тіло брата. Як звали його?

— Він дервіш і пише книги, Хаджі Рахім аль-Багдаді.

— Довговолосий божевільний дервіш? Цей ще живий! Ми його звемо «дивона́» (юродивий). Його посаджено надовго...

— «Навіки і до смерті»?

— Я занадто з тобою розбалакався... Прив'яжи коня і йди собі у двір. Спитаєш начальника в'язниці. Його будинок стоїть там-таки. Біля дверей на ганку підвішено глечик. Не забудь покласти в той глечик не менше шести дирхемів. Тоді начальник тебе слухатиме.

Туган прив'язав коня й увійшов у ворота. Начальник в'язниці стояв на терасі будинку в червоному ватному халаті і зелених туфлях босоніж. Напівголий худий куховар, дзенькаючи залізним ланцюгом на ногах, сік сікачем у дерев'яній мисці баранину для кебабу. Кінець сивої бороди начальника, його нігті і долоні були пофарбовані червоною хеною. Очеретяною тростиною він бив куховара по плечі й примовляв:

— Підсип перцю! Не лінуйся! Так! Полий гранатовим соком!

Туган помітив підвішений біля дверей глиняний глечик і опустив у нього десять мідних дирхемів. Начальник похмурим поглядом втупився в Тугана.

— Я мусульманський воїн із загону Субудай-багатура. З його дозволу їду розшукувати рідних. Ось моя пайцза! — Туган дістав дерев'яну дощечку з вирізаним

написом і малюнком птаха, що висіла в нього на шнурку.

Начальник повертів пайцзу і повернув її Туганові.

— Що тебе привело в цей дім для відщепенців?

— Я шукаю родича, дервіша Хаджі Рахіма аль Багдаді. Чи нема такого?

— Хай прокляне його аллах і хай збереже нас, мене і тебе, від сумніву й знайомства з ним!

— За що його посадили? Я знав його людиною праведною.

— Ото праведник! Його посаджено на вимогу найсвятішого шейх-уль-іслама і достойніших імамів за байдужість до священних книг, за зухвале вільнодумство і за те, що в розмові він ніколи не згадував імені аллаха всевишнього. Загибеллю став його кінець!.. Вогонь буде його житлом!... Так йому і треба!

Туган подумав і сказав:

— Обвинувачення йому пред'явлені тяжкі, але, може, ти все-таки дозволиш мені як-небудь полегшити його долю?

— Не турбуйся даремно! Йому зберегли життя тільки на вимогу Махмуд-Ялвача, великого візиря у могутнього володаря нашої країни, хана Джагатая. Дервіша не випустять, доки він не напише книгу про життя й походи потрясателя всесвіту Чингіз-хана.

— А коли Хаджі Рахім закінчить свої записки, його випустять?

— Ач чого захотів? Навіть якщо він розкається в своїх гріхах, його виведуть з в'язниці лише для того, щоб перед натовпом на майдані відрізати йому язик і руки. Ось чому «дивона́» вже два роки пише книгу і писатиме ще років з тридцять, аби віддалити день своєї загибелі.

Туган сказав:

— Зважаючи на те, що Хаджі Рахім був моїм благодійником, навчив мене читати й писати по-арабськи і годував мене, коли я вмирав від голоду, я ладен на добрі діла пожертвувати мій єдиний золотий динар...— Туган показав золоту монету.— А ти, великий начальнику, прояви милість до приреченого на загибель і дозволь мені побачити Хаджі Рахіма.

— Дай мені золотий динар і йди в друге подвір'я.

Там ти зможеш тішитися, скільки схочеш, своїм божевільним «дивоно́ю».

Туган поклав золоту монету у пофарбовану червоною хеною долоню начальника в'язниці і пройшов у кам'яні ворота.

Розділ третій

У ЗАЛІЗНІЙ КЛІТЦІ

У глибині вузького дворика в стіні темнів квадратний отвір з залізними гратами. Там на купі ганчірок копошилося щось темне.

Біля клітки притислася до стіни тонка постать, загорнута в довгу, до землі, чорну шаль, звичайну у жінок бродячого племені люлі.

Туган обережно підійшов. Жінка повернула голову. Знайомі риси вразили його: те саме смагляве золотисте обличчя, ті самі карі допитливі очі, але зникла колишня безтурботність. Пильно зиркнувши, жінка одвернулась... Сумнівів нема — це була Бент-Занкиджа!

Туган підійшов ближче, вдивляючись усередину клітки. В ній в'язень міг ледве сидіти зігнувшись. З темряви показалася кошлата грива чорного кучерявого волосся і палаючі, втуплені очі. Незважаючи на страшну зміну в змарнілому обличчі, Туган не міг не впізнати Хаджі Рахіма. Дервіш підповз до прутів клітки і притулився до них волосатим обличчям.

— Ти прийшов вчасно, молодший брате мій! — хрипів він.— Підійди ближче, Туган, і вислухай мої останні бажання. Злобні імами хочуть згноїти мене в клітці або, щоб устрашити юрбу, обстригти мені вуха і розрубати на частки... Але хіба можуть вони вбити вільну думку, задушити мою палаючу зненависть?.. Тепер я написав усе, що вони хотіли, але, прочитавши мої записки, вони спалять на багатті і мої записки, й мене... Адже я не вихваляв, як вони, червонобородого Чингіза і не складав похвальних медових пісень татарським поневолювачам Хорезму, товстошкірим убивцям жінок і дітей. Я сміливо написав правду про те, що бачили мої очі... Я зробив усе, що міг, і тепер настав мій останній день розлуки. Поховайте мене під старим платаном на березі

Салару... Мій учитель Абу-Алі Ібн-Сіна був найвидатніший мудрець, а гнаний тупими, злобними імамами, він помер у в'язниці на гнилій соломі... Він знав усі таємниці всесвіту, але не знав однієї — як врятуватися від смерті!..

Туган заговорив тихо:

— Чи ти пам'ятаєш, чого ти мене вчив у пустелі, коли ми з тобою були зв'язані мотузками і над нами був занесений меч грізного «чорного вершника» Кара-Кончара? Хіба не ти говорив тоді: «Зажди журитися, ніч довга і ще не кінчилась!» Тепер я тобі кажу те саме: «Зажди журитися, ніч навіть не починалась!»

Хаджі Рахім швидко підвівся, наче сили повернулися до нього. Туган вів далі тихо, півголосом, намагаючись переконати:

— Слухай, старший брате мій, і зроби те, що я скажу. Я дам тобі три чорні кульки, і ти їх проковтнеш. Тоді ти будеш нерухомий, як мрець, перестанеш відчувати біль і побачиш сон, ніби ти перелетів через гори в долину прохолодних потоків і запашних квітів... Там пасуться білі, як сніг, коні і співають прекрасними голосами золоті пташки... І там уві сні ти зустрінеш знову дівчину, яку ти любив у шістнадцять років...

— А потім, прокинушись, я знову гризтиму залізні прути? Мені не потрібний такий сон!

— Почекай і слухай далі! Поки тобі примариться гірська долина, де ти відчуватимеш насолоду в солодкому забутті, я поясню твоїм тюремникам, що ти помер і твоє тіло треба поховати. Тоді тюремники розчинять клітку, підчеплять гаком твоє тіло і поволочуть до ями страчених... Витерпи це, хоч би як це було боляче, не кричи і не плач! Інакше тобі розіб'ють залізною палицею голову... Коли ж ти будеш лежати в ямі серед трупів і опівночі підповзуть шакали, щоб гризти твої ноги, я чекатиму разом з трьома воїнами. Ми загорнемо тебе в плащ і швидко віднесемо за місто в безлюдне місце... Там розум повернеться в твоє тіло, я посаджу тебе на коня — і ти поїдеш на захід чи на схід, де почнеш нове життя.

— Так, ти правильно сказав: ніч іще не скінчилась!.. Я згодний вирушити в долину білих коней!.. Дай швидше цілющі кульки! — і Хаджі Рахім простягнув руку, чорну й жорстку, як лапа беркута.

Туган витяг з кольорового мішечка три чорні кульки і передав Хаджі Рахімові. Той, не вагаючись, проковтнув їх. Він почав щось шепотіти, чимраз нерозбірливіше й тихше, похитнувся і впав набік...

До клітки підійшов стражник із списом.

— Мій начальник наказує довше не залишатися біля цього злочинця!

— В'язень не потребує милості твого старого начальника: він помер!

Стражник недовірливо просунув у клітку списа і вколов лежачого Дервіша.

— Не кричить? Не ворушиться? Мабуть, справді помер!.. Тепер тіло божевільного «дивоні́» буде викинуте в яму... Якщо ви захочете його поховати, поспішіть це зробити сьогодні вночі. До ранку собаки й шакали згризуть покійника так, що ви і кісток його не зберете. Спасибі за щедрість. Усім нам коли-небудь доведеться померти!

Розділ четвертий

ОСТАННЯ СТОРІНКА КНИГИ

> Наполегливий і терпеливий побачить щасливий кінець розпочатої справи.
>
> *(Хаджі Рахім).*

Туган і Бент-Занкиджа́ йшли поруч безмовними пустинними вулицями зруйнованого міста. Туган вів коня на поводі. Лунко віддавався тупіт копит у стінах покинутих будинків. Обоє пригадували далекі дні юності, проведеної в гомінливому Гурганджі, в будинку старого Мірзи-Юсуфа, що загинув під час розливу ріки.

— Усі ці довгі роки моїх блукань я думав про тебе, Бент-Занкиджа́!

— Ось знову перед тобою подруга твого дитинства... І мені теж довелось побачити сяйво блискавок і почути удари грому, який потряс усю нашу землю... Але там, де в люту бурю падають могутні дуби і платани, там іноді зберігається неушкодженою маленька мишка,— і я врятувалась!

— Розкажи, що з тобою було за ці страшні роки?

— Слухай, що зі мною трапилось. Коли монголи схопили мене в Бухарі і примусили співати їхньому лютому владиці сумні пісні про загибель Хорезму, він похвалив мене і наказав тримати в його похідному хорі китайських співачок... Разом з ними я побувала всюди, де проходив цей винищувач людей. Одного разу Чингіз-хан став скаржитися на біль в очах, на те, що замість одного місяця перед ним випливають два місяці, що замість одного джейрана йому в степу ввижаються одразу три. Він думав, що з ним жартують злі духи. Монгольські шамани молились і танцювали перед Чингіз-ханом, але не зуміли відігнати злих духів. Лікарі боялися доторкнутися до нього і заглянути в його жахливі очі. Але старий арабський «кадах» [1] на ім'я Зін-Забан, що прибув до табору Чингіз-хана, мужньо взявся вилікувати «потрясателя всесвіту». Він справді швидко допоміг Чингіз-ханові. Лютий владика залишився вдоволений і спитав, яку нагороду він хоче. Старий лікар не просив скарбів, а тільки вказав пальцем на співачку жіночого хору, і цією співачкою була я! Чингіз-хан наказав віддати мене лікареві. Старик замкнув мене в ендеруні [2], де я співала про чорні кучері юнака і родимку на щоці. Лікар почув і побив мене узорчастим поясом. Я заспівала про воїна, що забув посмішку. Старик знову провчив мене сирицею. Тоді я втекла від нього, і мені дали притулок у себе в похідних наметах жінки знехтуваного в нас бродячого племені вогнепоклонників люлі. Я ходила закутаною, як вони, в чорне покривало, і ніхто мене не виказав... Але, собі на горе, старий кадах Зін-Забан пішов скаржитися на мене грізному Чингіз-ханові і благав, щоб його воїни мене розшукали. Монгольський владика так розлютився, що всі навколо попадали на землю, схопивши обличчя в долоні... «Як ти наважився випустити з моїх рук мій дар? — кричав Чингіз-хан.— Як ти не зумів підкорити собі свою дружину? Чоловік, якого не слухається дружина, не сміє жити в моїх володіннях! Візьміть його!» І бідолашного старого лікаря схопили кати і тут-таки відрубали йому розумну сиву голову. «Який страшний кінець!» [3] З того часу я живу в племені

[1] *Кадах* — арабське слово: очний лікар, окуліст.

[2] *Ендерун* — частина приміщення, призначена для жінок.

[3] Звичайний вислів арабських казок, взятий з корана.

люлі. Дізнавшись, що Хаджі Рахім сидить у клітці, я стала приносити йому хліб, горіхи, виноград. Я допомагала йому писати...

— І ти, сама гнана, допомагала йому?

— Через кожні три дні я ходила до в'язниці і передавала йому їжу. Разом з хлібом я передавала Хаджі Рахімові кілька аркушів чистого паперу, а він крадькома протягував написані ним за три дні аркуші своїх спогадів. Переписавши у себе в наметі ці аркуші, я повертала їх Хаджі Рахімові і через три дні знову одержувала нові сторінки повісті про навалу монголів на Хорезм... Таким чином, одночасно з тією книгою, яку писав у клітці Хаджі Рахім, у мене зібрались аркуші другої такої самої книги, переписаної моєю рукою. Хай буде благословенна пам'ять Мірзи-Юсуфа, що навчив мене писати!..

— Ти зробила велику справу,— сказав Туган.— Якщо злобні імами спалять записки Хаджі Рахіма, у нас збережуться другі їхні аркуші! І внуки наші, і правнуки читатимуть повість Хаджі Рахіма про злодіяння Чингізхана...

Вони підійшли до берега швидкої каламутної ріки. Тут стояли задимлені шерстяні намети племені люлі.

Біля підніжжя старого платана, на обривку килима Бент-Занкиджа́ поклала пачку паперових аркушів. Яскравий місяць, що піднявся над руїнами Самарканда, освітлював жовті сторінки, де рівними рядками викладалася повість гнаного блукача.

Бент-Занкиджа́ опустилася на килим і, перебираючи аркуші, говорила:

— Хаджі Рахім дуже ослаб, замкнений у холодній, ніколи не опалюваній клітці, але він анітрохи не журився, наче його палили власні полум'яні думки... Йому вже було важко писати... Бачиш, як у цих рядках у нього тремтять і плигають літери! Слухай, що Хаджі Рахім написав на останній сторінці...

Бент-Занкиджа́ взяла списаний арабською в'яззю аркуш паперу і почала читати:

«...Мій стертий калям дописав останні рядки повісті про набіг нещадних монголів на квітучі долини нашої батьківщини... Запилений тирсою старанності, оповідач цих подій хотів би сказати також багато що про тих малодушних людей Хорезму, які не відважились само-

відданно стати на боротьбу проти жорстокого винищувача мирних племен, лютого Чингіз-хана...

...Коли б усі хорезмійці твердо й одностайно підняли меч гніву і, не шкодуючи себе, люто кинулися на ворогів батьківщини, то зарозумілі монголи та їхній рудобородий владика і півроку не вдержалися б у Хорезмі і назавжди зникли б у своїх далеких степах...

...Монголи перемагали більше внаслідок незгоди, поступливості і боягузтва противника, ніж силою своїх кривих мечів... Сміливий Джелаль ед-Дін показав, що невеликим загоном одчайдушних джигітів він умів розбивати монгольські стовпища.

...Але калям випадає з моїх холодіючих пальців.... Сили дервіша-блукача слабіють, а дні біжать, наближаючи день розплати... І я можу накреслити лише кілька рядків вірша поета [1]:

Отак, як весняний дощ,
Отак, мов осінній вітер,
Минула моя молодість!

Я затримався в цьому житті,
А водій каравану
Вже навантажив верблюдів
І квапить рушати в дорогу...

...Скажу на прощання моєму невідомому читачеві: «Пихаті імами і розбухлі від поважності улеми дорікають мені за невір'я! Злобна й тупа їхня короткозорість! Невір'я, таке, як моє, не легка і не пуста справа» [2]. Нема міцнішої й палкішої за мою віру: в перемогу скованого мислителя над тупоумним катом, в перемогу пригнобленого трудівника над лютим насильником, в перемогу знання над брехнею!.. Я вірю — настане краща пора, коли правда, піклування про людину і воля поведуть нашу батьківщину до загального щастя і світла... Це прийде, це буде!»

Бент-Занкиджá притулила до губів тонкий смуглявий пальчик з трьома срібними перснями, подумала, зсунувши вигнуті брови, старанно згорнула списані аркуші і

---

[1] Хосревані (X ст.).
[2] Абу-Алі Ібн-Сіна (XI ст.).

загорнула їх у шматок строкатої тканини. Вона підвела блискучі чорні очі на Тугана і сказала пошепки:

— Тепер я покличу трьох сміливих юнаків з племені люлі... Ви вирушите до ями страчених визволяти Хаджі Рахіма. Адже ніч довга і ще не скінчилась! Ми врятуємо його!

Батий

Роман

Світлій пам'яті незабутньої дружини моєї Марії Ян присвячується ця книга, остання, над якою ми разом працювали.

В. Ян.

Читачу! В цій повісті будуть показані «...беззавітна доблесть людини і підступне лиходійство; одчайдушна боротьба за волю і жорстоке насильство; підла зрада і вірна дружба; буде розказано, як безмірно страждали мешканці скорених країн, коли через їхні землі проходили залізні загони Бату-хана, якого, мов тріску на гребені морської хвилі, пронесла лавина сотень тисяч вершників і опустила на березі великої річки Ітіль, де цей смаглявий вузькоокий вождь заснував могутнє царство Золотої Орди».

(Із «Записок Хаджі Рахіма»).

ЧАСТИНА ПЕРША

ЗАПОВІТ ЧИНГІЗ-ХАНА

Коли б горе завжди димилось, як вогонь,
То димом застелився б увесь світ.
(Шахід із Балха, IX століття).

Розділ перший

У ХАТИНІ СХІДНОГО ЛІТОПИСЦЯ

По вузькому аркушу паперу швидко водила очеретинкою смаглява суха рука. Факіх [1] читав напівголосно рядки, що виникали один за одним, накреслені арабською в'яззю. У хатині було тихо. Монотонному голосові факіха вторив одноманітний шурхіт безперервного дощу, що падав на очеретяний дах.

«...Розпитуючи всіх знаючих, я хотів узнати заповіт Чингіз-хана. Але нещастя звалилося на мене. У Бухарі я був схоплений святими імамами.

Заявивши, що я великий грішник, який не шанує ал-

[1] *Факіх* — учений, начитаний, законознавець.

лаха, вони посадили мене за огидні низькі залізні грати. Повзаючи за ними навкарачках, мов гієна, я не міг випростатись. Одяг на мені погнив, і я зв'язував кінці шмаття. Раз на день в'язничний сторож наливав у мою дерев'яну мисочку каламутної води, але частіше забував про це. Іноді він приводив раба у ланцюгах, і той, лаючись, скоблив гаком брудну підлогу моєї клітки. Підходили родичі інших ув'язнених і з острахом зазирали до мене — адже я був «проклятий святими імамами», «засуджений на загибель вічну і тепер, і після смерті, де вогонь буде його житлом...»

Факіх поправив нагорілий гнотик глиняної світильні й продовжував читати:

«Одного разу я помітив, що біля грат, не боячись глузування і проклять, стоїть дівчина з бродячого племені вогнепоклонників люлі, до якого з презирством ставилися кипчаки. Вона поклала мені жменьку ізюму та горіхів і відбігла. Наступного дня вона з'явилася знову, закутана в довгу, до землі, чорну шаль. Дівчина безшумно прослизнула вздовж в'язничної стіни і принесла мені коржа і шматок дині. Потім, ухопившись смуглявими пальцями, прикрашеними срібними перснями, за грати, вона довго, пильно розглядала мене чорними непроникними очима і тихо прошепотіла:

— Помолися за мене!

Я подумав, що вона сміється, і одвернувся. Але наступного дня вона знову стояла біля грат і знову настійливо повторювала:

— Помолися за мене, щоб повернувся мій воїн, моє щастя!

— Я не вмію молитись, та й навіщо? Адже я проклятий святими імамами!

— Імами гірше лукавого Ебліса [1]. Вони роздуваються від злості і пихи. Якщо вони тебе прокляли, значить ти праведник. Попроси милості аллаха і для мене, і для того, хто далеко.

Я обіцяв виконати її прохання. Дівчина приходила ще кілька разів. Для її заспокоєння я говорив, що повторюю ночами молитви, які приносять щастя, дев'ять разів по дев'ять [2].

---

[1] *Ебліс* — дух зла в арабській міфології, згадуваний в корані.

[2] У багатьох народів Сходу число дев'ять вважається священним і щасливим.

Одного разу дівчина — її звали Бент-Занкиджа́ — прийшла з юнаком, що ніколи не всміхався. У нього були чорні кучері до плечей, срібна зброя і жовті високі чоботи на гострих каблуках. Він мовчки подивився на мене і повернувся до дівчини.

— Так, це він... той, що не знає лукавства.... Я допоможу йому!

Ми довго дивились один одному в очі. Щоб не видати себе перед тюремником, який пильно стежив за нами, ми боялися признатися в тому, що ми — брати... Високий юнак був Туган — мій молодший брат, якого я втратив давно і не сподівався вже побачити!..

Дивлячись на дівчину і немовби розмовляючи з нею, Туган сказав:

— Слухай мене, праведнику, проклятий імамами, і роби, що я говорю. Я приніс три чорні кульки. Ти їх проковтнеш. Тоді твій розум відлетить звідси через гори в долину прохолодних потоків і запашних квітів. Там пасуться білі, як сніг, коні і співають людськими голосами золоті пташки. Там ти зустрінеш дівчину, що її любив у шістнадцять років.

Я перебив юнака:

— А потім, прокинувшись, я буду знову гризти залізні грати? Мені не потрібен такий сон!..

— Зажди сперечатися, невгамовний, і слухай далі... Поки твій розум буде втішатися незатьмареним забуттям у гірській долині білих коней, я скажу твоїм тюремникам, що ти помер. Згідно законів віри, твоє тіло негайно віддадуть землі. Раби-ковалі зламають клітку, зачеплять тіло гаками і поволочать до ями страчених. Хоч як буде боляче, не закричи і не заплач! Інакше тобі розіб'ють голову залізною булавою... Опівночі, коли ти лежатимеш у ямі серед трупів і підповзуть собаки й шакали, щоб гризти тобі ноги, я ждатиму з трьома воїнами. Ми обгорнемо тебе плащем і швидко донесемо до нашого кочовища. Ми почнемо бити в бубни і мідяні казани, співати пісень і викликати твій розум з долини забуття. Клянусь, життя повернеться до твого тіла і ти прокинешся. Тоді, скочивши на коня, ти поїдеш далеко, в інші країни, де розпочнеш нове життя...»

Факіх опам'ятався і прислухавсь. Йому почувся шурхіт за тонкою стіною хатини. Якусь мить він залишався нерухомим, потім знову став писати:

«Трапилося так, як говорив юнак, що ніколи не всміхався. Завдяки сміливій допомозі я несподівано опинився на волі — змучений, виснажений, але живий. Кілька днів я пробув у вогнепоклонників у піщаному степу, а потім попрямував до міста Сигнака [1], де й розпочав друге життя...»

Розділ другий

ГІСТЬ ІЗ ТЕМРЯВИ

Факіх Хаджі Рахім знову спинився, обережно поклав на мідний піднос очеретинку для письма і провів долонею по сивіючий бороді. За тонкою стіною крізь шум рівномірно падаючих крапель ясно чувся шурхіт.

«Чиї можуть бути кроки у темряві цієї холодної осінньої ночі? Тільки зла людина, спонукувана недобрим умислом, бродитиме у вогкому тумані...»

Глиняний світильник на купці старих книжок освітлював тьмяним вогником нерівні закопчені стіни, старий килим і виснаженого нерухомого вченого. Клапоть строкатої матерії, що затуляв вузьке віконце, ледь заколивався.

Великий білий пес, який лежав біля дверей, нашорошив вуха і глухо загарчав. У вікно просунулась смуглява рука і підняла край завіски. У темряві блиснули скошені чорні очі.

— Хто тут? — спитав Хаджі Рахім і опустив руку на голову собаки, що раптом підвівся.— Лежи, Акбаю!

— Обігрій того, хто збився з дороги! Дай просушити змоклий одяг! — Незнайомий говорив ледве чутним шепотом.

«Він говорить, наче боїться гомону...— подумав факіх.— Чи можна йому вірити?»

— Я бачу в тебе книги... Чи ти не вчитель Хаджі Рахім?

— Ти не помилився: це я!

---

[1] *Сигнак* — у XIII ст. багате торговельне місто на Сир-Дар'ї, попередня столиця Джучійового улусу. Тепер від нього залишилися тільки безлюдні пагорби, ями і руїни арок та мавзолеїв, які свідчать про колишнє багатство Сигнака.

— Тоді швидше впусти мене! Тобі посилає салям великий візир Мавераннагра Махмуд-Ялвач...

— Це ім'я відчинить пришельцеві двері моєї хатини, замкнені для всіх інших.

Факіх відсунув дерев'яний засув, і незнайомий, нагнувшись, зайшов усередину. Загорілий, кремезний, в одягу монгольського крою, він випростався й озирнувся. Хаджі Рахім, стримуючи собаку, що гарчала, стежив за прибулим. Упевненість і владність відчувалися у всіх його рухах. Він розв'язав пояс, зняв верхній одяг і повісив його на дерев'яний цвях. З зусиллям стягнувши жовті намоклі чоботи, нічний гість відкинув їх убік і опустився на старий потертий килимок поблизу згасаючого вогнища. Потім, так само спокійно, наче у себе вдома, він витер мокрі руки об овчину шуби, що лежала на килимі.

— Треба погасити вогонь! — Монгол затис пальцями гніт глиняної світильні, який дуже коптів. Стало зовсім темно, тільки на місці завіски ледь засвітився проріз вікна.

— Навіщо ти це зробив? — прошепотів факіх.

— За мною женуться озброєні люди, вбивці мого батька,— відповів пошепки монгол.— Вони хочуть прикінчити й мене. Твоє освітлене вікно видно здалеку; тому, незважаючи на темну ніч, я знайшов тебе... Вижени собаку!

— Оцей собака — мій єдиний захисник...

— Геть його! Він гарчить і здіймає гомін на весь Сигнак.

— Захисника не бійся!

— Собака ходитиме біля будинку і попередить нас, якщо сюди підійдуть підлі люди.

Факіх, мимоволі підкоряючись владному гостеві, відчинив двері і виштовхнув лахматого пса в темряву. Хаджі Рахім зупинився, вагаючись, чи не краще втекти, але міцна рука потягнула його назад. Гість сам засунув дерев'яний засув; не випускаючи факіха, підвів його до килима і разом з ним опустився на коліна. Він почав шепотіти квапливо, перериваючи мову і прислухаючись, коли пес за тонкою стіною починав гарчати.

— Не відчиняй засува! Вони можуть підкрастися і стежитимуть за дверима. Вони по-зрадницькому забили мого батька, переламавши йому хребет, а я зварю їх у

казані живими. Клянусь вічним синім небом, я це зроблю!.. Якщо ти намагатимешся втекти звідси, я тебе задушу!..

Незнайомий ліг на бік, щось бурмотів, але не випускав руки хазяїна, міцно стискаючи її гарячими пальцями. Його трясла пропасниця. Раптом він скочив на ноги, прислухався і відійшов до стіни.

— Це вони! — прошепотів він.— Смерть мене наздогнала! Гляди ж, не виказуй мене!

Ззовні долітало шалене гавкання собаки. Хтось підійшов, чутно було голоси, що сперечалися. Сильний удар потряс стіну.

— Гей, хазяїне! Відчиняй двері!

Хаджі Рахім відповів:

— Хто сміє вночі турбувати писаря окружного начальника?

— Одчиняй швидше, або ми вдрізки розтрощимо твій барліг! Ми шукаємо втікача-злочинця.

— Два дні я лежу хворий, і ніхто не прийшов, щоб розпалити вогнище і зігріти мені води. Розшукуйте злочинця в очеретах, а не в хаті мирного переписувача книжок.

Грубі голоси продовжували сперечатись, хтось стукав у двері. Раптом дикий крик, схожий на рев пораненого звіра, заглушив гомін. Почулись зойки і стогони. Вони почали віддалятись і змовкли. Хаджі Рахім хотів заговорити, але гостева долоня затисла йому рота.

— Ти не знаєш, які вони підступні,— шепотів він на вухо.— Вони все роблять з умислом. Одні пішли, щоб заховатися в засаді, а за дверима, можливо, підстерігають інші. Треба зачекати і готуватися до бою.

Обоє підійшли до вузького вікна, затаївши віддих, намагаючись щось розгледіти в темряві ночі. Чувся невиразний шурхіт, іноді сильніше шелестів по листю дрібний дощ.

Розділ третій

БЕЗПОМІЧНА ЛЮДИНА БЕЗ КОНЯ

Коли завіска вікна зарожевіла від першого сонячного проміння, незнайомий взув чоботи, оглянув свій на-

моклий синій чапан[1] і жбурнув його в куток. Не спитавши в хазяїна згоди, він зняв з дерев'яного цвяха старий вицвілий плащ і з зусиллям натягнув його на широкі плечі.

— Погано мені без коня! Важко буде вислизнути... Можливо, виручить твій подраний плащ. Я прикинусь жебраком...

Він підійшов до дверей і зазирнув у щілину. Різко відсахнувся й притиснувсь до стіни. Трохи почекавши, зробив знак факіху, щоб той відчинив двері.

Почувся слабий стукіт. Хаджі Рахім відсунув засув, і двері розчинились.

На порозі, в сяйві рожевої зорі, стояла, посміхаючись, дівчина, майже дівчинка, у довгій до п'ят оранжовій сорочці, з голубим намистом на смуглявій шиї. Вона тримала глиняний глечик, прикритий широким зеленим листом. На листу лежали три, нещодавно спечені підрум'янені коржики.

— Ас-салям-алейкум, Хаджі Рахім! — сказала безтурботно дівчина, і дві веселі ямочки заграли на її щоках.— Мій шановний благодійник Назар-Кяризек посилає тобі молоко з-під корови, оці гарячі коржики і запитує, чи потрібно ще чогось.

Узявши глечик з словами вдячності, Хаджі Рахім вийшов слідом за дівчиною з хатини. Кущі ожини блищали, обсипані краплинами дощу. Старий пес Акбай сидів на доріжці, косячись налитими кров'ю очима.

На вогкій траві лежала людина. Її прикривав шерстяний сірий плащ, який носять араби. Білий осідланий кінь, прив'язаний на аркані, поскубував недалечко траву. Він нетепляче підводив маленьку голову з чорними живими очима і струшував шовковистою гривою, відганяючи уїдливих гедзів.

Факіх повернувся до хатини. Нічний гість ждав біля дверей.

— Прощай, мій учителю Хаджі Рахім!

Факіх притримав незнайомого за рукав:

— Візьми їжі в дорогу!

— Невже ти досі не впізнав мене? — спитав гість, ховаючи за пазуху гарячі коржики.— Десять років тому ти навчив мене тримати калям і писати важкі арабські

---

[1] *Чапан* — довгий, нижче колін, верхній одяг, каптан.

слова. Я багато позабував, але двоє слів не забуду: «Джихан-гір» — завойовник всесвіту... Скоро ти про мене почуєш! Я пришлю по тебе...

Він зупинився на порозі і з здивуванням розглядав дівчину.

— Як зовуть тебе? Звідки ти?

— Мене зовуть Юлдуз [1]. Я сирота, живу в Назара-Кяризека.

— Твій голос співає, як сопілка. Ти будеш щасливою зіркою на моєму шляху...

Він швидко переступив через поріг і побачив білого коня.

— Ось кінь, подарований мені небом! Це буде кінь моїх перемог, як білий Сетер, похідний кінь Чингіз-хана. Тепер я знову сильний.

М'якою, хижою ходою молодий монгол прослизнув по траві до білого коня, безшумно висмикнув із землі залізну припону і, згорнувши кільцем аркан, легко скочив у сідло. Гарячий кінь кинувся навскач і зник за тополевим гаєм.

Дівчина здивованими очима дивилася вслід незнайомому, потім перевела блискучий погляд на Хаджі Рахіма. Той стояв нерухомо, задумливо, поклавши руку на бороду.

— Це розбійник? — спитала дівчина.

— Це незвичайна людина!

— Чому?Адже він украв чужого коня?

— Він буде на ньому підкоряти царства... Іди, зіронько Юлдуз, додому! Скажи шановному Назару-Кяризеку, що хворий факіх дякує і пам'ятає його турботу і ласку.

Дівчина швидко обернулась і пробігла кілька кроків, потім статечно пішла стежкою, намагаючись триматися, мов доросла.

Сірий плащ поворухнувся. Старий пес, відскочивши, хрипко загавкав. З-під плаща показалась голова юнака з чорним кучерявим волоссям. Він рвучко підвівся, підійняв закручений синій тюрбан і насунув його на праву брову. Це був воїн з кривою шаблею і двома кинджалами на поясі.

— Де мій кінь? — закричав він і, підбігши до місця,

---

[1] *Юлдуз* — зірка.

де нещодавно пасся білий жеребець, нахилився до землі, розглядаючи сліди.— Я пізнаю: до коня підійшла... людина в монгольських чоботях... Вона украла мого бойового коня! Навіщо мені світла шабля, якщо злодій далеко!.. Без коня я безпомічний, як сокіл з перебитими крильми! Який я тепер воїн! — І, схопившись за скроні, юнак із стогоном повалився на землю.

— Не горюй,— сказав підходячи факіх. — На твоєму коні поїхала людина, яка дасть тобі натомість тисячу кобилиць...

Юнак лежав нерухомо, а Хаджі Рахім втішав його:

— Повір моїм словам, ти нічого не втратив, а можливо, багато чого виграв...

— Це був мій вірний, випробуваний друг!.. На ньому я кидався в битву, і не раз він рятував мене від смерті. Горе воїну без коня!

— Я знаю того, хто їде зараз на твоєму білому скакуні, і кажу, що твій кінь до тебе повернеться! Це така правда, як те, що мене зовуть факіх Хаджі Рахім.

Юнак підвівся, різким рухом підхопив з землі свій плащ і схилився перед ученим.

— Якщо я бачу перед собою прославленого знаннями факіха Хаджі Рахіма, прозваного аль-Багдаді, то я вірю твоїм словам. Нехай будуть затишок, простір і благодать у твоїй хатині. Я прошу милості і мудрої поради

мандрівникові, який приїхав з далеких гір Курдистану. Привіт тобі від Джелаль ед-Діна [1], найхоробрішого з героїв!

— Юний брате мій! — сказав факіх. — Ти пройшов неушкоджено через пучину лиха у страшні дні, коли потрясається всесвіт, і приніс мені слова привіту від далекого прославленого героя — цим ти зробив мені подвійну радість. Увійди в мій скромний дім!

Розділ четвертий

СТЕЖКА ЖИТТЯ ДЖИГІТА

Я прив'язав моє життя і мій вік
До вістря мого списа.

(Поема «Джангар»).

Молодий воїн увійшов, пригнувшись, у вузькі дверцята хатини і сів на п'ятки біля самого входу. Хаджі Рахім вмостився на старому килимку поблизу вогнища. Обоє провели долонями по щоках, потім, як того вимагає ввічливість, довго мовчали, розглядаючи один одного.

Нарешті з гідністю і смутком людини, яка бачила на своєму віку дуже багато людей, факіх з'єднав кінці пальців і сказав:

— Хто ти? Якого роду? Яким ім'ям нагородив тебе твій білобородий батько? В якій далекій країні ти вперше побачив світло сонця? Хоч ти і говориш по-кипчацькому, але рухи твої і одяг свідчать, що ти іноземець.

Воїн, ввічливо покашлюючи в руку, заговорив рівним, тихим голосом:

— Звуть мене Арапша, але мої бойові товариші дали мені прізвисько «Ан-Насир» [2], тому що в битві, кажуть, я втрачаю розум, стаю лютим, кидаюся в найнебезпечнішу сутичку і примушую ворога втікати... Хоч я сказав тобі, що звуть мене Арапша, але як прозвав мене мій шановний батько і де я провів своє дитинство — клянусь! —

---

[1] *Джелаль ед-Дін Менгбурни* — талановитий полководець, син останнього шаха Хорезму, все життя уперто боровся з Чингіз-ханом і монгольськими завойовниками.

[2] *Ан-Насир* — непереможний *(араб.)*.

я не знаю. Ледве пам'ятаю, що жив я в лісі біля озера, плавав з батьком у човні, бачив, як він висипав з сітки в корзину багато сріблистих рибин. Пам'ятаю, як тепло було лежати на руках у матері і слухати її пісні. Пам'ятаю ще маленьку сестричку... Потім усе це скінчилось. Напали розбійники і повели мене й сестричку до великого міста, де продали нас на парусний корабель. На кораблі було дуже багато хлопчиків і дівчаток. Корабельники запхали нас у трюм корабля і заперли разом із стадом великих білих гусей. Гуси щипали й клювали нас. Корабель плив широкою рікою, потім морем. Корабельники розпродали дітей на базарі. Я ніколи більше ні з ними, ні з моєю сестрою не зустрічався.

— Все це трапиляється через згубну пристрасть купців до багатства. Засліплені блиском золота, жадні купці захопили невинних дітей і кинули їх в чужі міста, де їм доведеться тягнути все життя тяжке ярмо рабства! — зітхнув факіх.

— Мабуть, я з якоїсь північної країни: мордвинів, саксинів чи урусів,— продовжував Арапша,— тому що ці раби, особливо уруси, відзначаються своєю силою. А мене аллах нагородив великою міццю. Я був проданий на базарі невільників у Дербенті, де знаходяться кавказькі Залізні ворота. Я переходив від одного хазяїна до іншого. Коли я підріс, мене примушували виконувати найтяжчі роботи: разом з ослом вертіти колесо для черпання води з криниці, з колодкою на шиї скопувати висхлу, як камінь, землю, тягати колоди. І небо в роки мого рабства здавалося мені таким же чорним і сухим, як розбита мною чужа земля!..

Хаджі Рахім з гіркотою сказав:

— Хазяїн швидше пожаліє четвероногу худобу, аніж обдарованого розумом раба!

— Мені було сімнадцять років, коли стежка мого життя завернула в інший бік. Одного разу я пас на схилі високої стрімкої гори баранів мого пана, азербайджанського хана. Несподівано над кручею з'явився загін вершників. Попереду, на прекрасному вороному коні їхав молодий воїн. Раптом розмита дощами земля осіла під конем, і він покотився в безодню. Вивернувшись, мов кішка, воїн затримався, вхопившись за кущ. Я кинув кінець аркана і витягнув воїна. Я сказав: «Я зумію врятувати і твого коня!» Витязь відповів: «Якщо ти врятуєш

мого вороного, можеш просити в мене все, що захочеш».

Джигіти розпустили два аркани, одним я обв'язав себе навколо пояса і сповз униз по урвищу. Кінь чудом затримався на самому краю безодні і спокійно поскубував траву. Злий жеребець заформав, коли я наблизився до нього, але я обмотав його арканом, і джигіти витягли його на стежку. Мені було важко лізти назад, мені заважали кайдани на ногах...

— Хоробрий юначе! Небо оберігало тебе! — вигукнув Хаджі Рахім.

— Воїн почав розпитувати мене про дорогу. Я розповів йому про всі стежки, попередив його про місця, де звичайно курди влаштовують засади і нападають на проїжджих, і порадив кращу, обхідну дорогу. Тоді він запитав мене: «Що ж ти тепер хочеш?» — «Бути вільним!» відповів я. Витязь сказав: «Іди за мною і ти мечем заслужиш собі волю!..» Воїн виявився прославленим в мандрах Джелаль ед-Діном, який не боявся воювати з монголами і розбив їх біля Первана [1]. З того дня я став воїном в його загоні. Джелаль ед-Дін дав мені криву шаблю і бойового коня, якого я сьогодні втратив, безсоромно заснувши! — і юнак знову застогнав.

— Розповідай далі, кінь до тебе повернеться! — зауважив факіх.

— У той день, коли я, вільний, на гарячому коні опинився в загоні славного Джелаль ед-Діна, я побачив, що небо наді мною не чорне, а знову сяє, голубе, мов бірюза, як у моєму далекому дитинстві, коли я з батьком плавав на човні по лісовому озеру. І я зрозумів тоді, що в світі немає нічого солодшого від волі!.. Три роки я всюди слідував за сміливим полководцем, оберігаючи його в бою, і прославився як «Ан-Насир — непереможний». Джелаль ед-Дін говорив мені не раз, що він знав у поневоленому монголами Хорезмі одного вченого, факіха, найсвітлішого з світлих і доблесних людей, шукача правди — Хаджі Рахіма, прозваного аль-Багдаді. «Якщо,— сказав він,— на тебе насунеться чорна хмара біди, назви йому моє ім'я, і він простягне тобі руку милосердя...»

Хаджі Рахім підвівся, підійшов до Арапші і простягнув йому обидві руки.

---

[1] *Перван* — місто в північній частині Афганістану, біля якого Джелаль ед-Дін, очолюючи тюркські війська, розбив сильніше військо монголів.

— Ім'я Джелаль ед-Діна сяє для мене, мов яскрава зірка серед темної ночі. Сядь поруч мене!

Факіх і Арапша взялися за руки, притиснулись плечима і потім сіли поряд на старому килимку.

— Розкажи мені тепер, мій юний друже Арапша Ан-Насир, чому ти розстався з доблесним Джелаль ед-Діном? Чи він живий? Чи не потрапив він до рук нещадних монголів? Адже вітер несподіванки часто завертає життя людини. Іноді хоробрий воїн, здавалося б, уже досягнув вершини досконалості, але раптом падає в безодню нещастя і повертається до того, з чого почав...

— Так трапилося і зі мною! — сказав юнак. — Після невдалої для Джелаль ед-Діна сутички з загоном монголів, я насилу врятувався і ледве уникнув полону. Після цього я більше не зустрічався з хоробрим моїм покровителем, який пішов далеко на захід. Я попрямував на схід гірськими стежками, відбився од ватаги диких горців і, нарешті, приєднався до каравану, який вирушав до Хорезму. Я горів бажанням побачити нові країни, і тому домовився з купцями охороняти їхній караван. У дорозі через пустелю на нас напали розбійники. Я розлютувався до нестями, зарубав кілька грабіжників і примусив утікати інших. Однак купці цього не оцінили. Прибувши благополучно до Хорезму, вони так мало дали мені за свій порятунок,— хай покарає їх аллах! — що я насилу дістався сюди, до Сигнака. Тут я вирішив розшукати тебе, факел премудрості і маяк знання, шановний Хаджі Рахім. Коли цієї ночі я під'їздив до твоєї хати, я почув у темряві, що якісь люди ламають твої двері. Я кинув їм свій бойовий заклик, напав на них, поранив трьох, одному відсік вухо, і грабіжники побігли не озираючись.

— Так це ти заревів, мов поранений звір? — Учений дивився здивованими очима на юнака, який скромно сидів.— Як же після цієї сутички ти відважуєшся залишатися тут? Адже ті, що втекли, були монголи; вони поскаржаться своєму начальникові на тебе, а заодно і на мене; і він надішле цілий загін, щоб схопити нас обох. Монголи придумають тобі тяжку страту за те, що ти насмілився підняти меч проти оцих нових володарів всесвіту. Нам потрібно негайно втікати... Ти, молодий і сильний, зможеш втекти, а як втекти мені, старому і слабому?

Арапша підвівсь і показав на батіг, що висів на поясі:

— Ось усе, що лишилося від мого коня! Без коня я так само далеко не втечу. Все ж краще вибратися далі від цього місця, аніж сидіти, чекаючи на страту. Хоча ти й слабий, шановний Хаджі Рахім, але, як дервіш, ти звик блукати по дальніх дорогах. Ходімо звідси у степ і сховаємось у кочівників. Хто сидить на місці, до того підкрадається скорпіон нещастя.

— Ти говориш, як справжній воїн,— сказав факіх.— Я піду з тобою, щоб не потрапити знову до залізної клітки.

Він зняв із стіни ліхтар і пляшку з тикви, почепив їх до пояса. Замість білого талейсана[1] він насунув на голову ковпак дервіша з білою пов'язкою паломника хаджі. Дістав довгий посох, взувся в старі капці і спинивсь посеред хатини.

— Я готовий вирушити на кінець світу. Я в житті нікому не заподіяв зла, а між іншим багато років мені доводилось блукати, наче злочинцеві... Тепер знову почнеться смуга блукань... Мого старого плаща немає... Доведеться надіти одяг, що його лишив нічний гість...

Факіх підняв синій монгольський чапан.

— Ніколи не було в мене такого красивого одягу з такими гудзиками з шести червоних каменів, схожих на дорогоцінні рубіни... Я тут залишаю все! Мені тільки шкода залишати написану мною книгу про надзвичайні події, пережиті Хорезмом під час навали червонобородого Чингіз-хана!

— Зажди горювати! — Арапша шанобливо взяв руку Хаджі Рахіма і провів нею по своїх очах на ознаку того, що з цього часу він добровільно стає його мюридом[2].— Дозволь мені віднині стати твоїм учнем, мандрувати всюди разом з тобою і взяти тільки книгу, про яку ти говориш. Я сховаю її в дорожній сумці.

— Ти це добре сказав! — Факіх передав Арапші велику книгу в шкіряній оправі і мідну коробочку — пенал

---

[1] *Талейсан* — особливого роду головний убір в арабів. Його носили переважно вчені, факіхи.

[2] *Мюрид* — учень старшини дервішської общини. Видатні перські і арабські поети (які часто називали себе «дервішами» — людьми, що добровільно прийняли обітницю бідності) так само мали учнів мюридів. Арапша назвав себе мюридом з ввічливості, бажаючи прислужитись і прийти на допомогу старикові, що вирушав у тяжкі блукання.

для письма. Сумним поглядом він озирнув хатину, в якій прожив кілька років. — Тепер швидше вперед!

Обоє вийшли з хатини. Хаджі Рахім зачинив двері на дерев'яний засув.

— Акбаю! Йди сюди! — крикнув він собаці.— Ти вартуватимеш наш дім. Твій хазяїн навряд чи повернеться сюди!

Старий білий пес покірно розлігся на порозі хатини і, підвівши голову, не розуміючи, дивився червоними очима вслід двом подорожнім, які швидко йшли стежкою в бік пустельного степу.

Розділ п'ятий

МОНГОЛИ ЗБИРАЮТЬСЯ У ПОХІД

Сила і дисципліна були настільки надзвичайні у татарському війську, яке напало на нашу країну, що, здавалось, воно могло підкорити увесь світ.

(Китайський літописець XII століття).

Давно, з часів монгольської навали [1], мирне місто Сигнак не бачило у своїх вузьких провулках стільки верблюдячих караванів, стільки вершників, які мчали в усіх напрямках, і стільки квапливо крокуючих жителів. Усі поспішали дізнатися, наскільки ймовірні чутки, що надходили з степу про великий похід монголів на Захід.

Схвильований натовп одразу змовкав і розступався, коли з провулків виїжджали групи монгольських воїнів, безбородих, схожих на похмурих старих жінок. З нерухомими, смуглявими від загару й бруду обличчями монголи їхали на невеликих, злих, хроплячих конях, не стримуючи їх перед натовпом. Вони били з розмаху на обидва боки канчуками, стьобаючи по головах тих, що зазівалися.

Всі вони прямували на головний базарний майдан. Там, за високою аркою з кольорових кахлів, знаходився

---

[1] Монголо-татарська навала Чінгіз-хана на Середню Азію була в 1220—1225 рр. і призвела до повного її поневолення монголами.

палац правителя області, знатного онука Чингізового, Тангкут-хана. Монголи розташовувались на майдані окремими колами, прив'язавши до пояса повіддя своїх коней. Вони тут же розкладали багаття, і для цього виламували ворота, хвіртки, рубали дерева найближчих садів. Вони заходили, незворушні й горді, в будинки городян, забирали хліб і все, що потрапляло під руку. Посідавши навколо багать, вони їли юшку з м'яса з жареним просом, яку закип'ятили в казанах і приправили салом і молоком.

Це були передові тургауди одинадцяти монгольських царевичів-чингізидів, прибулих до Сигнака з своїх далеких східних кочовищ. Головне монголо-татарське військо[1] спішно йшло за ними слідом. Його ждали з дня на день.

Населення Сигнака тремтіло перед монгольськими воїнами і мовчазно віддавало їм усе, на чому спиняли вони свої розкосі очі. Всі ще надто добре пам'ятали вторгнення жахливого Чингіз-хана, яке сталося п'ятнадцять років тому. Вся країна була в полум'ї палаючих міст і селищ, натовпи збожеволілих жителів бігли по дорогах. Монгольські воїни вбивали мирне населення, гнали ремісників у рабство в далеку Монголію, а жінок і дітей ділили між собою, як законну здобич, як двоногу худобу.

Але різанина стихла, монгольські загони відійшли назад на Схід. Жителі, які ховалися в горах і болотах, поступово повернулись до своїх зруйнованих жител. Вони знову розчистили висохлі зрошувальні канавки, збудували з жердин і глини мазанки. Багаті купці почали служити у монголів збирачами податків. Вони незабаром збудували собі нарядні будинки і розвели нові фруктові сади. Гордовиті довгобороді імами вичистили забруднені монголами мечеті. На високих мінаретах дзвінкоголосі азанчі[2] знову п'ять разів на добу почали заливатися

---

[1] *Монголо-татарське військо* «Монголи» і «татари» — в той час назви не двох різних народів, а дві назви одного і того ж народу. Тільки значно пізніше назва «татари» стала застосовуватись виключно для тюркських народностей Східної Європи. Чингіз-хан був родом з порівняно невеликого племені, яке жило по річках Онону і Керулену і мало назву «монголи». Після свого підвищення Чингіз-хан звелів називати «монголами» всі підлеглі йому татарські племена Центральної Азії.

[2] *Азанчі,* або *муедзин,*— помічник імама, настоятеля ме-

співучими голосами, закликаючи правовірних мусульман до щирої молитви. Як і раніше, недосить богомільних, що не спішили на їхній заклик, особливі наглядачі били канчуками.

Коли в Сигнаку раптово з'явились[1] монгольські царевичі з передовими кінними загонами, населення міста злякалось. Правитель області, Тангкут-хан, розіслав джигітів до всіх навколишніх ханів, терміново вимагаючи баранів, лошат, кумису й іншої їжі для частування знатних потомків завойовника Азії — Чингіз-хана. Населення поставило кілька тисяч юрт вздовж берега річки Сейхуну[2] для розміщення прибуваючих зі сходу лютих переможців.

Розділ шостий

НЕПЕРЕМОЖНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

Тумен Субудай-багатура[3] примчав до Сигнака в хмарі пилюки, що покрила все небо. Попереду скакала сотня розвідників на рудих сухорлявих конях. За ними їхала вслід сотня на молочнобілих конях. Далі їхав великий монгольський полководець, який не знав поразок, одноокий Субудай-багатур. Великою була слава його: він переміг кипчаків і урусутів[4] у битві при річці Калці[5], він зруйнував три китайських столиці. Він підкорив двадцять народів.

Субудай сидів зігнувшись на буланому коні з довгим до землі чорним хвостом. Рівномірно погойдуючись з одного боку на другий, кінь біг швидкою іноходдю.

Ще юнаком Субудай-багатур був поранений в руку, меч розсік йому м'язи, і з того часу права рука завжди була зігнута. Другий удар уразив його обличчя. Праве око витекло, шрам ліг через брову і щоку, а ліве, широко відкрите, свердлячим поглядом проникало, здава-

четі, який співуче читає молитву (азан) з верхівки спеціальної башточки.

[1] Весною 1237 р.

[2] *Сейхун* — Сир-Дар'я.

[3] *Тумен* — окремий корпус в 10 000 вершників. *Субудай-багатур* — найвизначніший полководець Чінгіз-хана.

[4] *Урус, орос* і *урусут* — так монголи називали руських.

[5] У 1224 р.

лося, в таємні помисли людей. Воїни називали його, «барсом з розрубаною лапою».

«Як поранений барс, що вирвався з капкана, Субудай вгадує небезпеку і розкриває хитрі виверти. З ним у біду не потрапиш!» Сам Чингіз-хан доручив Субудай-багатуру бути вихователем і військовим радником молодого онука Бату-хана, продовжувача завоювань.

На битому шляху за містом, під високим тінистим карагачем, монголів піджидала депутація найзнатніших городян Сигнака — довгобороді імами, кадій [1] і найбагатші купці. Вони приготували на срібних підносах угощення і коштовні подарунки — сувої шовкової тканини. Навкруги тіснився тисячний натовп цікавих. Депутація хотіла запросити прославленого полководця відпочити в новому розкішному будинку розбагатілого купця, де був і персиковий сад, і басейн серед кущів квітучих троянд, і баня з мармуровими лежанками.

Коли промчали передові сотні і Субудай-багатур порівнявся з депутацією, імам виступив наперед і почав витончену промову:

— О найвеличніший з великих! Найхоробріший з хоробрих!..

Субудай круто повернув коня, не глянувши ні на парчеві й оксамитові халати знатних стариків, ні на підноси з шовком, ласощами і золотистими динями. Слухняний кінь мірною іноходдю помчав його на північ, геть від міста, в пустельний степ.

Субудая ледве догнали на замилених конях векіль і кілька знатних ханів. Задихаючись, вони кричали навперебій:

— Зажди!.. Не поспішай!.. Гуюк-хан [2] і правитель області — Тангкут-хан — наказують прибути до палацу для важливої наради...

Субудай-багатур ствердно похитував головою, слухаючи запрошення, але іноходець його продовжував бігти степом так само рівномірно, не збавляючи кроку. Нарешті Субудай прохрипів:

— Багатур не поїде!.. Багатур повинен годувати золотого півня.

---

[1] *Кадій, каді* — суддя.

[2] *Гуюк-хан* — онук Чингіз-хана і наслідник монгольського престолу.

Субудай-багатур труснув поводом, і буланий, закусивши вудила, понісся вперед. Загін монголів, що розтягнувся у степу, поскакав щодуху, швидко віддаляючись від Сигнака.

У відкритому степу, поблизу ріки Сейхуну, тумен зупинився і, широко розсипавшись вздовж берега, розташувався гомінливим табором. Високі жовті верблюди вже напередодні привезли сюди розбірні юрти. Раби натягали сухого очерету, розклали багаття і варили в мідяних китайських казанах рис і лошатину, чекаючи на прибуття грізного вождя.

Субудай-багатур зійшов з коня коло приготовленої для нього юрти з високим списом, увінчаним рогами буйвола і кінськими хвостами. Двері юрти, завішені килимом, охоронялись двома похмурими вартовими. Тут же на прив'язі вищали від нетерпіння, відчуваючи запах вареного м'яса, два руді монгольські вовкодави.

Багатур увійшов до юрти. Посередині тліли жаринки, на яких шипів китайський бронзовий казан з м'ясною юшкою.

Похмурий старий раб з довгими до плечей, сивими патлами і великою мідною сергою у лівому вусі, задзвенівши кайданами на ногах, подав синю чашку. Здоровою лівою рукою Субудай-багатур узяв з неї жменьку проса. Золотистий півень з пишним хвостом, що дрімав біля гратчастої стінки, настовбурчив пір'я, підвівся, поважно зробив кілька кроків і завмер. Він був прив'язаний за ногу тонким срібним ланцюжком.

Субудай-багатур насипав перед півнем купку проса. Птах, схиливши голову набік, стояв, немов прислухаючись. Потім почав ліниво клювати, розкидаючи зерна. Субудай, теж нахиливши голову, спостерігав, як півень вибирав зернятка, і чекав, доки його улюбленець не замахав крильми й не прокричав свого сигнального заклику.

У різних кінцях табору відгукнулося кілька півнів.

— Маленька пташина, а підіймає ціле військо! [1] — сказав Субудай-багатур і, зігнувшись, шкутильгаючи, пройшов до кошми позаду багаття, де були розіслані пухнасті собачі шкури.

---

[1] У ті часи вожаки караванів чи вожді загонів і т. п., вирушаючи в дальню путь, брали з собою півнів, які криками будили їх у певний час, заміняючи почасти сучасні годинники.

Розділ сьомий

ІМАМИ В СКРУТНОМУ СТАНОВИЩІ

До високих воріт будинку правителя області Тангкут-хана підійшло двоє поважних стариків у червоних смугастих шовкових халатах. Один тримав на долоні рум'яне яблуко, другий — пишну білу троянду. Ці подарунки вони несли з такою урочистістю, немовби в їхніх руках були скляні чаші, по вінця наповнені дорогоцінним напоєм.

Слідом за стариками, для більшого почту, плентались двадцять худих і голодних учнів з тоскними, нудьгуючими обличчями. Білосніжні тюрбани обох стариків, їхні довгі викохані бороди, заклопотаність і поважність їхніх облич — усе свідчило, що вони належали до розряду священних імамів чи ішанів [1], посередників між звичайними грішними людьми і всемогутнім аллахом, який сидить за хмарами на кришталевих небесах.

Дозорним біля воріт було заборонено впускати до саду будь-кого. Імами попросили викликати до них головного векіля. Довго довелось ждати, поки він з'явився, заклопотаний і схвильований. Його тюрбан зсунувся на потилицю, і векіль щохвилини струшував пальцем піт з лоба. Побачивши прибулих, векіль попросив вибачення, що примусив довго чекати шановних служителів бога:

— Тангкут-хан наказав мені виконувати без заперечень усі бажання монгольських царевичів. А кожний царевич приїхав до палацу з своїми кіньми, соколами, борзими і слугами. Всім треба знайти місце, всіх нагодувати... Чи легко це? Чого ви прийшли, святі отці?

Найстарший імам сказав:

— З дня приїзду до Сигнака знатних царевичів ми повинні вимовляти їхні імена в наших молитвах. Ми чули, що готується великий похід проти невірних, — хай покарає їх аллах! Ми повинні молитися аллахові! — хай буде його ім'я звеличене й прославлене! — щоб похід був удалим, щоб усі царевичі процвітали і вкрилися блиском славних подвигів!

---

[1] *Ішан* — глава мусульманської релігійної общини, якому неосвічене населення приписувало чудодійну силу.

Векіль зітхнув.

— Всього приїхало одинадцять царевичів [1], але найголовніший і найнеспокійніший з них — хан Гуюк, син великого кагана і наслідник всього монгольського царства. Він наказує спочатку одне, потім інше, розсилає гінців, кричить, тупотить ногами і кістяною лопаточкою б'є по щоках кожного, хто йому не догодить... А найбільше він плутає. Кажуть, що він буде головним начальником військ. Хіба крикливий гусак може повелівати соколами?

— Хай збереже нас аллах від цього! — вигукнули старики.— А ми чули, що очолюватиме військо молодий хан Бату, син загиблого Джучі-хана,— нехай буде земля пухом для праха його! Чи правда це?

— Один аллах про все відає!.. — пояснив векіль пошепки.— Кажуть, Гуюк-хан і Бату-хан готові вже зараз виклювати один одному очі.

— Ой, які часи!

— Бату-хан примчав у цей палац до свого брата Тангкут-хана тільки з п'ятьма вершниками. Але той нітрохи не зрадів його приїздові. Обидва брати почали сперечатися, очі їх налилися кров'ю. Бату-хан кричав: «Усі крайні західні області Священним Войовником Чингіз-ханом були відписані мені. Тільки через мою юність і мій від'їзд до Китаю на війну ти, Тангкут-хане, управляв тут... Тепер я сам хочу правити моїм улусом...» Тангкут-хан відповідав: «Тебе тут не було десять років. Твої сліди розметав вітер. Тепер я тут володар. Вирушай назад до Китаю!» — і Тангкут-хан почав скликати своїх нукерів. Бату-хан закричав: «Ти кричиш, як гуска, а сам тремтиш, як жаба на болотяній купині. Ти не хочеш поступитися добровільно, так станеш моїм слугою!»

---

[1] Для участі у великому поході на Захід приїхало одинадцять царевичів-чингізидів. Вони належали до п'яти ліній династії Чингіз-хана: 1) сини його померлого старшого сина Джучі: хани Бату, Урду, Шейбані (згодом прославлений як полководець) і Тангкут; 2) син другого сина Чингіз-хана—Джагатая—Хайдар і внук—Бурі; 3) сини царюючого в той час великого кагана Угедея—Гуюк (який пізніше недовго був великим каганом) і Кадан; 4) сини четвертого сина Чингіз-хана — Тулі-хана: Буджек і Менгу (друг Батия, який згодом став за допомогою Батия великим каганом) і, нарешті, 5) останній син Чингіз-хана — Кюлькан (згодом забитий у сутичці з руськими під Коломною). Всі оці царевичі розраховували стати правителями нових земель, завойованих у поході.

Вже нукери збігалися з усіх боків з видобутими мечами. Бату-хан кинувся до виходу, скочив на коня і помчав невідомо куди...

Імами вигукнули:

— За кого ж нам молитись? Хто з цих двох ханів виявиться головним?

— Що можу сказати я, маленька мошка! — вигукнув векіль і зник за ворітьми.

Обидва імами похитали головами, сховали троянду і яблуко за пазуху і, приклавши палець до губів, мовчки подивилися один на одного.

— Розсудливість вимагає зачекати і ні за кого з них не молитися! — сказав один імам.

— Це необережно.

Сперечаючись про розсудливість і обережність, обидва імами пішли собі геть.

Розділ восьмий

ЛОПАТКА ГУЮК-ХАНА

Онук Чингіз-хана Гуюк-хан — син і спадкоємець великого кагана всіх монголів Угедея — раптово покинув палац правителя Сигнака і поставив своє малинове шатро віддалік од міста, на горбі у степу. З шатра видно було долину, в яку безперестанку прибували війська [1], які розташовувались окремими куренями.

Навколо шатра Гуюк-хана тісним кільцем стояла велика кількість юрт. У них розміщалася його охорона — молоді відбірні охоронці, тургауди, із знатних сімей степових феодалів. У кільці юрт стояли ханські коні. Їх ретельно оберігали і так загортали в попони, що було видно тільки хвости та вуха. Це були рідкісні, дорогоцінні коні, якими любив похвалитися Гуюк-хан під час

[1] Згідно з східними літописами, в цьому поході на Захід брало участь близько 4 тисяч корінних монголів (гвардія) і коло 30 тисяч татар. Монголи і татари були основним ядром війська, до якого примикало щось 200—300 тисяч різноплемінних кінних воїнів, що приєднувались в міру просування війська. Особливо багато було кипчаків. Під цим спільним іменем треба розуміти, очевидно, предків нинішніх казахів, киргизів та інших кочових племен тюркського кореня.

облавних полювань, коли від коней вимагається особлива швидкість і спритність.

Намагаючись у всьому наслідувати пишним порядкам, встановленим його дідом Чингіз-ханом, Гуюк поставив біля свого шатра високе древко з чорним п'ятикутним прапором, на якому золотими нитками було вишито вершника з звірячим обличчям — бога війни Сульде, лютого покровителя монгольських походів.

Як запевняли шамани, бог Сульде незримо супроводжував у походах Чингіз-хана і приносив йому перемоги, які потрясали світ. Для цього бога за Чингізханом усюди слідував молочнобілий жеребець з чорними очима, який ніколи не знав сідла. Онук Чингіз-хана, Гуюк-хан, так само тримав біля шатра неосідланого білого жеребця, якого доглядали й берегли як зіницю ока двоє шаманів.

Перед малиновим шатром горіло двоє невгасимих вогнищ. Шамани, обвішані брязкальцями, з повстяними ляльками на поясі, ходили, пританцьовуючи, навколо вогнів і поплескували у великі бубни.

Чотири монголи поволі піднялись на горб. Вони йшли, нахилившись уперед, широко розставляючи криві ноги, тримаючи стріли за спиною. Підійшовши до вогнищ, вони покірливо віддали себе шаманам. Викрикуючи молитви, шамани обкурили їх священним димом — щоб разом з димом відлетіли злі бажання і злочинні думки. Біля входу до шатра двоє тургаудів схрестили списи і, присівши, спостерігали, аби ті, що входили, обережно підіймали стрілою завіску і не торкалися ногою порога — це могло викликати великий гнів неба: захмарний грізний бог міг би тоді ударити хазяїна шатра сліпучою блискавкою і громом.

Четверо воїнів один за одним переступили через схрещені списи. Вони попадали на коліна і торкнулися підборіддями розісланої білої повстини.

— Будь славним, побідоносним і багатолітнім, великий! — вигукнули вони.

— Ближче до мене! — почулася відповідь.

Воїни на колінах проповзли вперед і випростались.

На низькому широкому троні, прикрашеному узорами із золота й кістки, сидів, підгорнувши ноги, пухлий, з великим животом юнак. На його оранжовій шапці тріпотів пучок білих пухнастих пір'їн священної чаплі —

знак царевича з роду Чингіз-хана. Юнак був у вишитій золотими драконами малиновій шовковій безрукавці, в червоних сап'янових туфлях на високих вигнутих каблуках. Поряд на троні лежали: праворуч — знак влади (металічна з золотою насічкою булава), ліворуч — довга лопатка з бивня слона.

Хан Гуюк вдивлявся вузькими очима в обличчя чотирьох монголів:

— Ви знову прийшли з голими, як у гуски, лапами?! Де ж його пояс?! Де його шапка?! Де його рубінові гудзики?!.

Хан схопив кістяну лопатку і почав бити монголів по щоках. Вони стояли з кам'яними обличчями, нерухомі й кремезні; здавалося, при кожному ударі їхні голови входили глибше в широкі плечі.

— Пробач нам, володаре світу! — вигукнули вони хором і знову повалилися обличчям на повсть.

— Говори ти перший, Мунке-Сал![1] Ти найрозумніший з усіх.

— Зараз розкажу, мій хане! Ми дізналися, що Бату-хан, який простягнув руку до далекої зірки, покинув Субудай-багатура, прискакав до Сигнака з п'ятьма нукерами...

— Він посварився з Субудай-багатуром?

— Цього я не чув...

— Ось коли не можна було зівати! Чому ви не захопили його?

— Він примчав просто до брата, Тангкут-хана, в палац. Вони обоє голосно сперечалися, вони жахливо кричали. Тангкут-хан почав кликати нукерів: «Забийте його!» Бату-хан вибіг, проклинаючи брата, скочив на коня й посказав...

— Ви простежили за ним? Де він?

Монголи знову повалилися обличчями на повсть.

— Ви не воїни! Ви жовті дурні, що пожерли м'ясо свого покійного батька! — заверещав Гуюк-хан. — Ви кульгаючі козли!..— Недовірливо озираючись, він продовжував злобним шепотом: — Скакайте навколо міста! Шукайте мого ненависного ворога! Він у синьому чапані з шістьма рубіновими гудзиками... Якщо ви задушите його, то будете сотниками!.. Будете тисячниками!.. Як-

---

[1] *Мунке-Сал* — вічний і розумний.

що ж знову повернетесь з порожніми руками.... коли отой хвастун стане вождем — джихангіром, то вам не минути смерті! Кати відріжуть вам вуха і переламають хребти! Запам'ятайте це! Поспішайте!

Монгольські воїни позадкували і виповзли за чорну дверну завіску, розшиту сріблистими лелеками.

Розділ дев'ятий

ХОРОБРИЙ НАЗАР-КЯРИЗЕК

Старий Назар-Кяризек, сповнений тривоги, повернувся до своєї юрти з базару у Сигнаку.

— Ці новини викликають дрож! — бурчав він під ніс.— Вирушу до мого хана Баяндера, перевірю, чи правильно все, що я чув.

Назар почав кваплива одягатись:

— Треба встигнути, доки не побачила Киз-Тугмас! Знову почне бурчати, що я не працюю, без діла блукаю... Всі дружини бурчать. Поб'ю її. Я хазяїн!..

Він натягнув на себе чорний чапан. Тому що чапан від ветхості розповзався, Назар одягнув зверху козячий кожух, підперезався сирицею, витягнув з мішка жовті покороблені чоботи з гострими каблуками,— ці чоботи взував, вирушаючи в набіг, ще батько Назара,— на голову насунув овчинний малахай з навушниками і засунув за пояс батіг. Назар оглянув себе.

— Тепер я можу з'явитися перед очима грізного хана Баяндера!.. Не можна відкладати такої важливої справи...

Турган, молодший Назарів син, прибіг із степу, де він з іншими хлопчаками пас аульних лошат. Турган від подиву широко роззявив рота: «Що таке? Батько в козячому кожусі? У таку спеку! Що він надумав?»

«Накажи мені йти з тобою!» вже мало зірватися з уст хлопчика, але Турган побоявся зіпсувати справу. Знітившись, він причаївся біля входу і, позираючи блискучими, як у звіряти, очима, стежив за кожним батьковим рухом. Поруч нього стала на коліна Юлдуз, дівчина-сирота, яку під час навали монголів підібрав Назар і виховував, як рідну дочку. Вона підштовхувала ліктем Тургана і вказувала очима на Назара.

— Приведи кобилу! — суворо наказав батько.

«Правильно я здогадався!» торжествуючи подумав Турган. Він стрімголов побіг до яру, де паслася їхня стара коняка, вибрався на її кістляву спину і вернувся до юрти.

Назар витер кобилу шматтям повстини, поклав на худющий хребет старий чепрачок, старанно приладнав зв'язане мотузками сідло, що розповзалося, накрив його складеною вдвоє повстиною. Кобила підбирала задню ногу і оглядалась, намагаючись вкусити хазяїна, коли Назар туго затягував її роздуте черево.

Назарова дружина, Киз-Тугмас, худа, з запалими щоками, поралась біля казана, зрідка позираючи на чоловіка, і не відважувалася спитати, куди він збирається. «Старий задумав нову химеру», подумала вона, але перечити боялась. Тільки спішно замісила кілька жмень борошна і почала пекти коржі.

— Куди наш зібрався? — пошепки спитала Юлдуз у Тургана, коли старий вийшов з юрти.

— Ясно куди — на війну! — впевнено відповів хлопчик.

— Що ти говориш? Яку війну?! — вигукнула злякано мати.

— Наші хлопці кажуть, що скоро буде війна. Дивись, дивись, що робить батько!

Назар, повернувшись до юрти, підійшов до гратчастої стінки і зняв стару, в шкіряних піхвах, криву шаблю з вузьким ремінним поясом. Він поважно начепив її поверх кожуха, зав'язав вузлом кінці ременя. Дружина й діти, розкривши роти, стежили за кожним його рухом.

Назар-Кяризек, важко ступаючи в зашкарублих чоботях, вийшов з юрти, намагаючись надати собі гордого, сміливого вигляду. Перекинувши повід на шию кобили, він сів у сідло і косо глянув на двері юрти. Дружина загорнула в рожеву ганчірку гарячі коржі, які ще димилися. Юлдуз підбігла і дала коржі Назарові. Затуливши рукою очі від яскравого сонця, вона вдивлялася в порите зморшками обличчя Назара, чекаючи, що він скаже.

Назар розумів, які думки хвилюють його сім'ю. Та хіба можна при вирішенні важливої справи відкривати дружині й дітям свої плани? Він урочисто заховав за пазуху рожевий вузлик і поважно сказав:

— Я вирушаю до самого хана Баяндера!

Він ударив каблуками в кістляві боки конячини. Кобила поволі поплenталась стежкою, що вела у степ.

Турган підбіг до матері і сказав пошепки, наче батько міг іще почути:

— Я піду за татом до хана Баяндера. Хіба це далеко? Я раніше за нього добіжу і швидко повернусь.

— Гарненько доглянь батька.

Мати одвернулась і пішла до юрти. Всунувши пучок сухої колючки у згасаюче багаття, вона роздмухала вогонь.

— І таке ж вигадає! Чи йому, старому, їхати на війну! Він там звалиться в перший яр і назад не повернеться. Хто тоді мене, вдову, пожаліє?.. Ну, чого зволікаєш, Тургане? Біжи за батьком та стеж здалеку, щоб він тебе не помітив. А то розсердиться й наб'є...

Турган підтягнув шаровари й побіг у той бік, куди поїхав батько.

Розділ десятий

ХАНСЬКА ЩЕДРІСТЬ

Звістка про задуманий монголами похід на Захід розлетілася по Кипчацькому степу, мов ураган, який серед тихого літнього дня раптом проноситься рівниною, кружляючи піщаними стовпами, вириваючи кущі і перекидаючи погано закріплені юрти. У всіх напрямках мчали гінці, передаючи вісті з одного кочовища до іншого, повідомляючи про найвизначнішу подію в мирному житті кочівників. Скликаються в похід усі дванадцять колін великого кипчацького народу [1].

Назар-Кяризек обминув надбережні тополі, за якими виблискувала каламутна після дощів ріка Сейхун. Перед ним розкинулася широка рівнина. У всіх напрямках квапливо їхали вершники, розмірено крокували ряди двогорбих верблюдів, навантажених гратами юрт, жердинами, повстинами, мішками, казанами та іншими за-

[1] *Кипчаки* — велике плем'я тюркського кореня, що займало величезну територію від Аральського моря до Дніпра. В руських стародавніх джерелах кипчаки іменуються половцями. Європейські мандрівники називали їх куманами. Країну кипчаків східні письменники називали Дешті кипчак (Кипчацький степ), європейські — Куманією.

димленими речами кочового ужитку. Біля верблюдів ішли жінки з дітьми. Напівголі раби підганяли стада овець і корів. Було щось незвичне й тривожне у збаламученому степу, що звичайно дрімав у безмовній величі.

Назар-Кяризек дістався, нарешті, до стану одинадцятої жінки хана Баяндера. Старий кочівник здивувавсь: тут усе було, як і раніше! Незважаючи на загальне замішання, хан Баяндер залишався, як завжди, незворушний. У стані готувались до соколиного полювання. Осідлані нарядні коні нетерпляче зривали копитами пісок. Десять спритних юнаків з соколами на рукавичці лівої руки вишикувалися в ряд, чекаючи біля шатра виходу хазяїна. Сухорляві вузькоморді собаки вже кілька разів починали люту гризню.

Назар зліз з худої кобили, спутав їй передні ноги й почав поважно підійматися на вершину пагорба до ханських воріт.

Хан Баяндер вийшов з юрти. Обличчя його лисніло від багатого угощення. Він був у нарядному мисливському костюмі — жовтому шовковому халаті, заправленому в широкі замшові шаровари, і в верхових чоботях із загнутими догори носками. Краї білої пояркової шапки підіймалися спереду і ззаду опускалися на шию. Товстий живіт був туго підперезаний смугастою шаллю, з-за якої визирав індійський кинджал з різьбленою рукояткою з слонової кістки.

Володар степів пізнав старого Назара. Гострим поглядом він озирнув його зігнуту покірливу спину, довгополий козячий кожух і криву стару шаблю.

«Старий приїхав щось просити,— вирішив хан.— Іноді корисно приголубити простого кочівника, щоб слава про щедрість хана Баяндера пронеслася степом від вогнища до вогнища. Це особливо важливо тепер, коли хани збирають бойові загони, щоб вирушити у далекий похід...»

— Славен хан Баяндер! Без ліку табунів коней у хана Баяндера! Хай боронить аллах благословенні стада хана Баяндера! — вигукував співуче Назар-Кяризек і кланявся так низько, що крізь облізлий кожух випиналися його кістляві плечі.

Хан зупинився і засунув руку за смугастий пояс:

— Здрастуй, діду Назаре-Кяризек! Куди ти зібрався з такою заржавленою шаблею?

— Велика вість летить через Кипчацькі степи...

— Що ж ти почув?

— Зараз, мій хане, зараз розкажу! Був я в Сигнаку на базарі. Сидів в ашхане (харчевні) осторонь і потихеньку слухав, що поважні люди говорять. Один купець у коштовному шовковому халаті дуже багато знав з того, про що ми, прості люди, і не здогадуємось. Він поставляє монгольським ханам борошно й часто розмовляє з ними. Чув він од них, що до Сигнака прискакали найповажніші монгольські царевичі, онуки «Великого потрясателя всесвіту» Чингіз-хана...

Назар замовк, бажаючи дізнатись, яке враження справила його новина. Хан стояв спокійний, з непроникним поглядом всемогутньої і всезнаючої людини. Джигіти, що його супроводжували, насторожились і присунулися на крок.

— Це схоже на істину! — зауважив хан Баяндер.— Що ж іще говорили на базарі?

— Розповідав оцей купець, що за царевичами спішно йде військо монголів і татар, таке велике, що воно займе наші степи на десять днів путі.

— Чув я і про приїзд монгольських царевичів. А для чого вони йдуть сюди? Землі наші ними підкорені, підвладні народи не сміють і поворухнутися, — що ж іще їм потрібно? Чи не чув ти про це, Назаре-Кяризек?

— Кажуть, грізний каган Чингіз-хан завоював половину всесвіту, а його внуки хочуть підкорити другу половину.

Баяндер похитав головою:

— Чи легка це справа! Скільки народів живе у всесвіті, а Чингіз-хана ж нема! Хто його замінить? У кого така голова, як у Чингіз-хана? Хто поведе військо? Гей, джигіти, подайте мені коня!

— Зажди, мій славний хане! — зарепетував злякано Назар.— Поглянь на свого старого конюха! Ти могутніший за всіх інших степових султанів! Прошу тебе, мій хане, не забудь і про мене в поході! Я сорок років вірно служив тобі вдень і вночі, і в сніг і в бурю, доки не постарів. Тепер на моє місце стали п'ять моїх синів, усі п'ятеро — молодець до молодця! Вони бережуть і доглядають твоїх коней і зберегли їх до цього грізного дня, коли вже скрізь чуються бойові урани [1] дванадцяти колін великого кипчацького племені: «Уйбас, токтабаєвці! Дюйт, батирі дурутаївці! Даукара, джерсайці, що все розтрощують на шляху! Беріть гострі клинки, сідайте на коней, виступайте в похід!»

Хан Баяндер стояв ще величніший, тільки ліве око зіщурилось, і в ньому майнула весела іскорка, коли він дивився на старого Назара, який вихопив криву шаблю й розмахував нею над головою, викрикуючи урани.

— Ти завзятий воїн, Назаре, твої заслуги я пам'ятаю! Що ж ти хочеш?

— Моїх п'ятеро синів готові виступити під твоїм славним бунчуком. Але на чому? Багато коней вони тобі виростили, а свого коня у них нема. Ти недарма звешся

---

[1] У кипчаків кожне коліно, кожний рід мав свій особливий бойовий заклик, чи «уран». У бою, в бійці, у натовпі цим закликом члени одного роду скликали один одного.

ханом Баяндером[1]. Дай кожному моєму синові коня з сідлом. Підуть вони з тобою вірними захисниками в бою, будуть твоїми вірними стрілами: куди їх пошлеш, туди полетять, що накажеш — виконають!

Хан Баяндер торкнувся трьома пальцями гострого кінця своєї бороди:

— Добре, мій вірний конюх, Назаре-Кяризек! Дам я коней твоїм синам, але про сідла й уздечки нехай самі турбуються. Даром я нічого не даю. Якщо я своїм джигітам роздам мої табуни, мені доведеться плентатися по степу обідраним жебраком. Нехай кожний з твоїх п'яти синів, вернувшись після походу, приведе мені взамін одержаного іншого молодого коня, покритого килимом, і ще: поки твої сини добуватимуть собі славу, нехай їхні жінки витчуть мені по оксамитовому килиму...

— Преславний хане, змилуйся! У мене немає шерсті для килимів.

— Ти одержиш шерсть у мого управляючого. Якщо ти згодний, то твої сини можуть взяти собі по коневі. Я зачислю всіх п'тьох у мою відбірну тисячу джигітів.

— Хай боронить тебе аллах за твою щедрість, мій світлий хане! — вигукнув Назар і, склавши руки на животі, низько вклонився Баяндеру, який сідав на коня.

Назар, зітхнувши, випростався, вклав назад у піхви стару шаблю і, похитуючи головою, похмуро дивився вслід хану, що від'їздив з своїм пóчтом. Назар перевів погляд і помітив Тургана. Хлопчик сидів на п'ятках, обнявши руками коліна. Його чорні очі пильно стежили за виразом батькового обличчя. Помітивши на нім смуток, Турган схопився на ноги й підбіг до Назара:

— Чим ти засмучений, тату? Я все чув. Тепер, крім старої кобили, у нас буде ще п'ятеро добрих коней. А хіба важко їх повернути оцьому жадному ханові? Пусте! Адже брати їдуть на війну і пригонять цілий табун власних коней.

— Хто, крім аллаха, знає, що коні привезуть з війни: славних багатурів чи тільки їхні закривавлені мечі?

— Їдь швидше по коней! Поспішай, тату, поки хан не роздумав. Накажи мені бігти за тобою! Можна?

---

[1] *Баяндер* — щедрий.

Турган допоміг батькові сісти на кобилу, і обоє рушили стежкою в той бік, де паслися напівдикі тисячні табуни хана Баяндера.

Розділ одинадцятий

ПО СЛІДАХ КОНЯ

Арапша вів Хаджі Рахіма пустельним степом так упевнено, наче він уже не раз ходив по оцих горбах і заплутаних, ледве помітних стежках. Іноді Арапша зупинявся, вдивлявся в сліди і підіймався на горби, озираючи степ. Тоді втомлений Хаджі Рахім лягав на пісок і зітхав. Нарешті він почав благати:

— Куди ти ведеш мене? Чи довго ще йти?

— Ми йдемо по слідах мого коня. Я знаю, де ми можемо сховатися. Швидше вперед!

Стежка вела на височину, засипану щебенем. Арапша звернув набік, спустився до яру і довго пробирався вздовж висохлого струмка. Він указав на горб:

— Ми підіймемося на гору і заховаємось за каменями. Звідти можна спостерігати степ.

Добравшись по обривистому схилу до кам'янистої вершини, вони припали за кущами реп'яхів. Звідси степ було видно далеко навкруги.

— Поглянь на дорогу, — прошепотів Арапша. — Це вони... Щось шукають!..

Степом їхало четверо монгольських вершників на невеликих міцних коненятах з довгими гривами. Передній, схиляючись із сідла, вдивлявся в землю і зупинявся. Часом він стьобав коня, і монголи пускалися навскач. Незабаром вони зникли за горбами.

— Вони йдуть по слідах мого білого коня, мого Акчіана! Вони сподіваються наздогнати його. Я так і думав! Вони можуть повернутись... Ми повинні відійти далі по оцьому гострому камінню, бо на ньому не видно наших слідів...

Подорожні пробирались ярами, потім піднялися на рівнину. Стежку пересікала широка дорога. Пастухи, насвистуючи, гнали по ній отару баранів і кіз.

— Тут наші сліди загубляться,— сказав Арапша.—

Звідси ми дійдемо до якогось зубожілого кочовища і там перепочинемо.

Стежка вивела до горба, з вершини якого відкрився широкий краєвид на оживлену зелену рівнину. Тут паслися численні косяки коней. Поволі переходячи пасовище, коні мирно скубли свіжу траву. Верхові конюхи, розмахуючи довгими укрюками[1], охороняли кобилиць і лошат.

Рівнина, освітлена косими промінням призахідного сонця, де мирно паслися стрункі, ситі коні, здавалася особливо радісною і привабливою після сипучих барханів і пустельних горбів з чахлими стеблинами сивого полину.

Поблизу виблискувало невелике озеро, над яким пролітали дикі качки. Із заростей очерету несподівано вискочив стрункий білий осідланий кінь і з дзвінким іржанням поскакав вздовж косяків рудих кобилиць.

— Дивися, мій шановний учителю! Адже це він, мій Акчіан! Мій украдений друг!..

І Арапша, кинувши на пісок торбу і плащ, побіг з горба.

— Жди мене тут... Я впіймаю його! — крикнув він.

Факіх сів на землю й почав стежити.

За білим жеребцем помчали конюхи. Арапша пробіг зеленою рівниною, сховався в очеретах, перейшов через струмок і зник у високій траві там, де гасав білий жеребець, якого переслідували два пастухи.

Позаду почулись тихі голоси. Хаджі Рахім оглянувся... Троє монголів, перевалюючись на кривих ногах, простували до нього. Один розправляв клубок моту́зок. Не встиг факіх опам'ятатися, як монголи накинулись на нього, перев'язали мотузками, струсонули й поставили на ноги.

— Бачиш, на ньому синій чапан з червоними гудзиками! Звичайно, це він.

— Це не він! Той молодий, а у цього все підборіддя в шерсті...

— Яке мені діло! Хан сказав: «Якщо зустрінеш людину в синьому чапані з червоними гудзиками — прикінчуй її швидше!»

— Поведемо його до хана, нехай сам вирішує!

---

[1] *Укрюк* — довга, тонка жердина з петлею від аркана на кінці. Жердина допомагає накинути на коня петлю.

— Що ви хочете від мене?! — кричав Хаджі Рахім.— Я бідний дервіш, я пишу книги!

— Співай пісні іншим! Звідки на тобі рубінові гудзики? За один такий гудзик можна купити косяк найкращих кобилиць!

— Беріть собі і чапан, і гудзики! Вони не мої...

— Чого ви зволікаєте! — вигукнув, під'їжджаючи, четвертий монгол.— Поспішайте, сюди скачуть ханські конюхи. Накидайте йому на голову хустку! Загинайте п'ятки до потилиці!..

Хаджі Рахім більше не чув слів. Сильні руки схопили його, строката хустка затулила обличчя. Яскраве сонце запалало перед ним і розсипалось на тисячі іскор. Гамір голосів, крики, голосне гавкання собак, нестерпний біль у всьому тілі — і факіх втратив свідомість.

Розділ дванадцятий

БІЛИЙ КІНЬ

...Легко мчить його кінь;
На півсажня швидше думки той кінь,
На сажень — швидше вітру.

(Поема «Джангар»).

У зеленому степу на волі паслося кілька тисяч коней. Здавалося, вони розсипалися в безладді. Але табуни, що поволі пересувались рівниною, були розбиті на окремі групи, чи «косяки», які не змішувались один з одним, за цим пильно стежили табунники.

Кожний косяк складався з старої матки і п'ятнадцяти — двадцяти молодих коней одної масті: темно- чи яснорудих, буланих, гнідих та інших. Старий злий жеребець не відходив од свого косяка, оберігаючи його.

Табунники на горбоносих худих конях з гиканням скакали між косяками і, розмахуючи укрюками, спритно розганяли жеребців, що зчепилися в бійці.

Серед конюхів-табунників було п'ятеро синів Назара-Кяризек. Старшому — Деміру — було років тридцять, молодшому — Мусуку — сімнадцять. Брати славились як одчайдушні приборкувачі коней і безстрашні мисливці

на вовків, на яких вони кидалися з одним батогом. Узимку і влітку, вдень і вночі, в холод і в зливу роз'їжджали вони навколо табунів хана Баяндера, охороняючи їх від злодіїв і хижаків. Хан Баяндер не дуже наділяв своїх вірних вартових. Він тільки все обіцяв нагородити їх «по-ханськи». Але поки що на табунниках замість одягу було шмаття, вицвіле й буре, як степ; на ногах — саморобні чоботи, пошиті з невичинених шкурок ховрашків, а шапку заміняла власна грива розкуйовдженого волосся. Обпалені сонцем, почорнілі, вони зжилися з степом, як коні та великі лахматі собаки, й самі стали часткою барханів, ковилової рівнини, вітру і пропливаючих мимо хмар.

У цьому табуні Арапша помітив серед коней, що мирно паслися, стрункого білого жеребця, свого Акчіана. Він неприборканим звіром носився між косяками, втішаючись привіллям, сміливо вступаючи в бійку з іншими жеребцями. З диким виском учепився він зубами в шию рудому жеребцеві, повалив його і з дзвінким іржанням поскакав далі степом. Вітер розвівав його сріблясту гриву.

Арапша свиснув. Акчіан зупинився і нашорошив вуха. Арапша свиснув іще раз і почув у відповідь іржання. Вигнувши шию й легко викидаючи стрункі ноги, Акчіан понісся пружними стрибками назустріч хазяїнові.

Але двоє табунників вже давно стежили за ним і поскакали навперейми, звільняючи аркани. Арапша з усіх сил біг до коня, але було пізно: два аркани зашморгнули шию скакунові, і він зупинився, кидаючись на всі боки, намагаючись вирватися на волю.

— Облиште! Це мій кінь! Він під моїм сідлом! — кричав Арапша.

— Іди геть звідси, поки цілий, степовий бродяго, конокрад! — кричали табунники. Один з них скочив з коня і вчепився за Акчіанів повід.— Тут земля і табуни хана Баяндера! Блукаючий кінь — здобич хана!..

Арапша вихопив меч і крикнув з такою люттю, що табунники позадкували:

— Слухайте ви, нікчемні раби Баяндера! Ви, ханські табунники, крадете чужих коней? Чи не хочете ви поставити ваше паршиве тавро на сріблистій шкурі цього благородного коня?

— Хан Баяндер сам поставить тобі на лоба своє

тавро,— відповів табунник,— і будеш ти лежати падлом на кургані!

Той, що говорив, відскочив набік, ледве встигнувши ухилитися від розлютованого воїна, який кинувся на нього з піднятим мечем.

Але несподівано вибіг з шатра і заступив дорогу Арапші смаглявий кремезний монгол у драному плащі.

— Зажди, бек-джигіте! — сказав він спокійно. — Ти завжди встигнеш світлою шаблею зарубати грубіяна. Вислухай спочатку, що я скажу тобі. А твій кінь від тебе нікуди не піде!

Він зробив знак рукою, і табунники розплутали петлі, накинуті на білого жеребця. Той, що говорив, був молодий. Темний пушок ледве відтіняв його верхню губу. Під нахмуреними бровами застигли скошені, холодні, немовби скляні очі, в яких відчувалася затаєна, невідступна думка. Він тримався з упевненістю, яка видавалася дивною, зважаючи на його вицвілий жебрацький плащ.

Арапша мимоволі спинився, вражений владним виразом обличчя незнайомого, і раптом згадав слова Хаджі Рахіма: «Кінь до тебе повернеться... На ньому поїхала незвичайна людина, яка може за нього дати тобі тисячу коней...»

— Твого жеребця ніхто не посміє зачепити,— продовжував молодий монгол.— На ньому поскакав я, коли за мною гналися вороги. Я купую його. Скільки золотих динарів ти за нього хочеш?

— Продати мого Акчіана?! — вигукнув Арапша. — Для сміливого джигіта кінь — найкращий друг! Хіба друзями торгують?

— Ти добре сказав! — відповів незнайомий. — Цей благородний кінь створений для того, щоб на ньому їздив султан, хан чи сам каган. Для чого тобі, сміливому, але простому джигітові, такий кінь? Я заплачу тобі за нього стільки, що ти купиш собі десяток добрих коней і шовковий одяг. Кажи, що ти хочеш за коня?

— Я нічого не хочу! — заперечив Арапша.— Я тільки що ледве знайшов його. У мене немає батьківщини, нема юрти, нема білобородого батька чи сміливого брата. Все моє багатство — меч і оцей кінь. Навіщо ж ти хочеш відняти його? Хто врятує мене у вогні битви, на краю безодні? Я не віддам його!

— Білий кінь потрібний мені! Я дам тобі взамін кращого коня із цього табуна. Згодний?

Очі Арапші розширились. Він загорівся гнівом. Але йому знову пригадалися слова Хаджі Рахіма. Арапша замислився на мить, потім труснув чорними кучерями і сказав:

— Якщо мій кінь потрібний тобі не для того, щоб водити його під парчевим чепраком по базару на подив юрбі, а для походу і для битви,— я дарую тобі мого коня! Ти злетиш на ньому до далекої блискаючої зірки. Він буде конем переможця і принесе тоді удачу!

Незнайомий у драному плащі здригнув. На мить очі його допитливо зупинились на Арапші. Потім він обернувся до табунників і спитав недбало, як про щось дріб'язкове:

— Скажіть, джигіти-молодці, чи можете ви продати мені коня, якого я сам виберу?

Табунники перезирнулись і пошепотілися між собою. Молодший з них, чорний від загару, мов жук, сказав:

— Коні не наші, а хана Баяндера. Але хан наш любить золото, і ми можемо продати потрібного тобі коня, якщо ти заплатиш не менше, аніж купці на базарі в Сигнаку. Чи даси ти нам за нього двадцять п'ять золотих динарів? Тоді ми піймаємо жеребця, якого ти сам вибереш, а коли ти ще додаси нам за старання, то ми його приборкаємо на твоїх очах.

— Я не баришник! — відповів дивний монгол.— Я не торгуюсь, а беру, що хочу. Ви одержите, що просите. Крім того, я додам кожному по золотому динару.

— Живи тисячу років! — вигукнули табунники.— Наказуй швидше!

Розділ тринадцятий

БРАТИ-ТАБУННИКИ

Назар-Кяризек поспішав побачити синів, щоб порадувати їх вістю про милость хана, який віддає їм п'ятеро коней. Він підганяв, як міг, худу кобилу. Вона то плентались кроком, то бігла підтюпцем і прибула, нарешті, в долину, де паслися табуни хана Баяндера.

Слідом за Назаром прибіг, плигаючи, мов заєць, маленький Турган. Він видерся на горб і закричав до батька:

— Швидше тату, швидше сюди! Тут ловлять вовків!

Назар ляснув батогом і вибрався на горб.

У лощині між горбами у всіх напрямках скакали, з криком і свистом, джигіти хана Баяндера. Заливаючись тонким гавканням, сухорляві хорти ганялися за кількома вовками. Рятуючись, вовки кидались під ноги коням.

Особливо гаряча бійка відбувалась навколо великого старого вовка. Він огризався, клацав оскаленими зубами, відшпурнув собаку, який заскавулів несамовито, і крутився, відбиваючись од ворогів, що напосідали.

До вовка підскочив джигіт, звалився з сідла просто на нього і намагався схопити його за вуха. Але вовк вирвався, перекотився сторчма через собак і великими стрибками понісся навтіки.

Джигіти помчали за вовком.

— Держи його, Нурі! Не упусти... Лови його за вуха, Нурі!..

У хмарі пилу, з гамором і зойками зникли за горбом мисливці, вовки і собаки.

Тоді Назар-Кяризек побачив на місці бійки людину, що лежала зв'язана вірьовками. На ній був синій монгольський чапан. Ковпак дервіша, що відлетів набік, видався знайомим. Назар під'їхав і зійшов на землю.

— Та це наш сусіда, учений факіх Хаджі Рахім! Чи не задушив його старий вовк? Чи ти живий, Хаджі Рахіме? Великий аллах, прийди на допомогу!

Очі лежачого розплющились і втупилися здивовано в старика, який схилився до нього. Хаджі Рахім поволі очунював.

— Я не знаю, чи я живий, чи безжалісний Азраїл тягне мене в царство ночі... Через мене проскакали мисливці і джигіти... На моїй спині билися собаки з вовком... Ти багато разів рятував мене від голоду, Назаре-Кяризек... Врятуй іще раз, не залишай мене тут!

Назар розплутав мотузки і згорнув їх.

— На оцих петлях мої сини повісять розбійників, які образили мого шановного сусіду.

Старик допоміг пораненому дервішеві сісти на коби-

лу і поволі повів її, тримаючи за уздечку. Хаджі Рахім охав і скаржився:

— Іволга женеться за осою і не помічає, що мисливець уже натягнув лук і готовий наздогнати її гострою стрілою... В цей же час тигр готується до стрибка, щоб розтерзати мисливця! Хто знає наше майбутнє: хто раніше загине — тигр чи мисливець, івогла чи оса?.. Я вже зовсім гинув від рук страшних монголів, і хто ж мене виручив? Старий злобний вовк і розлютовані собаки!...

Біля підніжжя горба, коло прозорого джерела, стояли два очеретяні курені. В них жили пастухи, сини старого Назара-Кяризека. Старик підійшов до куренів. Хаджі Рахім охаючи зліз з кобили і зупинився, вражений: перед ним стояв його нічний гість.

— Хто посмів тебе образити? — спитав молодий монгол, нахмуривши брови.— Синій чапан у грязюці і розірваний... Що трапилося з тобою?

Хаджі Рахім розповів, як на нього напали монгольські воїни. Юнак на мить закрив рукою очі. Впечившись у рукав Хаджі Рахіма, він прошепотів:

— Це вони! Невідомі лиходії невідступно переслідують мене! Хаджі Рахіме! Вночі ти допоміг мені втекти, тепер ти сам мало не загинув через мене! Вони впізнали на тобі мій синій чапан!..

До Хаджі Рахіма підбіг Арапша.

— Пробач, мій шановний учителю! Я винен: навіщо я, твій мюрид, залишив тебе самого!

— Ти знаєш його? — вказав на Арапшу монгол.— Скажи, Хаджі Рахіме, чи можу я довіритися цьому джигітові?

— Арапша — хоробрий, як гірський барс, непохитний і твердий, мов алмаз! Його язик не знає брехні, рука не зраджує другові...

— Я радий тому, що ти сказав. Я возвеличу його!

Шанобливо зігнувшись, наблизився старший з табунників:

— Послухай, хане! Хоч ти без юрти і без коня, але якщо в твоєму гаманці дзвенить золото, ми зловимо тобі зараз чудового коня.

— Арапшо! — сказав монгол.— Вибери собі найкращого!

Арапша озирнув поглядом табун і вказав на молодого гнідого коня. Він був трохи вищий за інших і на-

багато неспокійніший. В той час, як решта коней мирно поскубували траву, гнідий жеребець, підвівши голову, озирався і одбігав, щоб побитися з іншими жеребцями.

— Ойє! Нелегко буде зловити його! — сказали табунники.— Це вогонь, а не жеребець! Це звір зіркий і полохливий... Його батогом не вдариш, він сам кинеться на людину!

Встряв у розмову Назар-Кяризек:

— Мусук зловить коня, а мій молодший син, Турган, приборкає його. Це йому не вперше!

Турган, сівши на руду кобилу, жадібно слухав. Він радів. Очі його іскрились гордістю: йому довіряють таку небезпечну й завзяту справу—втихомирити дикого коня!

Розділ чотирнадцятий

ПРИБОРКУВАННЯ ДИКОГО КОНЯ

Мусук, що його прозвали отак за спритність [1], тугіше затягнув поясом свій тонкий стан, скочив на сухорлявого горбоносого коня і з довгим тонким укрюком в руці поскакав до гнідого жеребця.

Спочатку Мусук зробив широке коло, намагаючись обійти коня. Гнідий жеребець не здогадувався, що йому загрожує небезпека, і загравав з сусідніми лошатами.

Раптом щось його занепокоїло: він помітив табунника, який наближався. Матки, оберігаючи лошат, спокійно відходили набік, відкриваючи вершникові дорогу. Лошата, стежачи за рухом маток, відбігали за ними.

Гнідий нашорошився. Він відчув наближення ворога і метнувся щодуху вбік, намагаючись загубитися серед інших коней.

Мусук ні на мить не випускав його з очей. Він кидався всередину коней — ті розбігалися — і мчав за гнідим, який усе віддалявся. Вершник був не раз зовсім близько і готувався накинути петлю, але розгніваний кінь, змахнувши хвостом і трясучи головою з піднятою і наїженою гривою, стрімко кидався вбік і зникав між іншими сполоханими косяками.

---

[1] *Мусук* — кішка *(по-тюркському).*

Мусук розгарячкувався, не пам'ятав і не бачив нічого, крім непокірливого звіра, що знову вислизав. Він повинен був зловити його за всяку ціну і не випустити з рук, що теж було важкою справою. Вже кілька разів гнідий кінь вислизав від табунника, брикав ногами й кидався грудьми на збитих докупи коней, які, піднявши голови і нашорошивши вуха, з неспокоєм стежили за шаленою погонею.

Сухорлявий горбоносий степовик, на якому, пригнувшись до шиї, мчав Мусук, немовби розумів таємні бажання вершника. Не Мусук правив конем, а скакун в одному пориві з мисливцем нісся за вислизаючим диким жеребцем, вишукуючи його серед сотень інших коней.

Нарешті молодий джигіт наздогнав свою жертву, накинув аркан, відкинув набік укрюк і, прихопивши кінець аркана коліном, правою рукою стримав дикого, прекрасного в своїй люті коня.

Коли петля зашморгнула шию вільного скакуна, табунники, що стежили за полюванням, зняли дике виття. Коні тисячного табуна скам'яніли, вражені перемогою людини. Вони стали немов укопані, нашорошивши вуха, і спрямували погляди на спритного вершника та на розлюченого жеребця із здибленою чорною гривою, схопленого натягнутим, мов струна, чорним волосяним арканом.

Дикун, здивований ніколи не знаним відчуттям гострого болю в шиї, стояв нерухомо тільки першу мить. Згодом, розставивши ноги й загинаючи голову донизу, він намагався порвати аркан.

Раптово звівшись дибки, він зробив одчайдушний стрибок убік, стараючись вирвати аркан із залізної руки табунника, але петля ще сильніше стала душити шию. Гнідий жеребець іржав від люті, припадав на коліна, робив нові стрибки, згинався і високо підкидав задні ноги.

Кінь Мусука був сильний і досвідчений в подібній боротьбі і не піддавався ні на крок. Мусук зірко стежив за кожним рухом розлюченого противника. Двоє табунників підбігли до збожеволілого коня, що іржав, міцно вхопили його за вуха, в той час як двоє інших конюхів поспішали зв'язати ременями його ноги. Один із них пропустив між зубами жеребця волосяну вірьовку, потім спритно обплутав нею живіт і закріпив кінець на спині.

В цю мить на спині страшного коня опинився босоногий хлопчик у червоній сорочечці й засуканих шароварах. Ухопившись за кінці вірьовки, просунутої коню в зуби замість повіддя, він вчепився лівою рукою в його густу гриву. Табунники, звільнивши ноги коневі, одбігли. Турган, стьобаючи коня батогом, помчав у степ.

Назар-Кяризек, розкривши рота й підвівши руки, сповнений захвату і тривоги, кричав:

— Берикелля́! [1] Із синка буде справжній джигіт!

Хлопчик міцно сидів на спині бистроногого коня. Незабаром він уже був так далеко, що здавався маленькою червоною цяткою. Табунники зірко стежили за боротьбою коня і дитини, готові помчати на допомогу.

Кінь гасав навкруги по степу, кидаючись з одного боку в другий. Він намагався скинути хлопчика несподіваними стрибками вбік. Бив задом і передом, підплигував на місці, ставав диба, йшов на задніх ногах і знову мчав у степ, розлючений до краю.

Турган, вчепившись з усіх сил у вірьовку і скуйовджену гриву, не втрачав ні сміливості, ні впертості. Він то стьобав коня батогом, то підбадьорював і заспокоював його ласкавими словами. Дикий жеребець почав, нарешті, трохи слухатися повода.

Це помітили табунники. Старший брат, Демір, закричав:

— Хлопчисько переборов коня! Час виручати його! Він втомився і силоньки невистачить. Я сам поїду.

Демір помчав до Тургана. Гнідий був змучений, виснажений, наполовину приборканий, і наздогнати його здавалося справою неважкою. Але як тільки він помітив, що до нього наближається інший вершник, жеребець знову розлютився, став вигинатись і плигати вбік. Однак він уже явно втомився і, втрачаючи сили, побіг дрібною риссю. Його рухи ставали більш рівномірними і правильними. Вже помітно було, що він слухався повода і робив рівне коло, наближаючись до місця, де стояли Назар і табунники.

Дикого коня було приборкано...

---

[1] *Берикелля́* — молодець.

Демір, який поскакав на допомогу хлопчикові, порівнявся з ним і продовжував мчати поряд. Хлопчик, тримаючись лівою рукою за холку коня, підвівся на коліна, потім швидко звівся на ноги. Цим скористався досвідчений табунник і, під'їхавши майже впритул своїм конем до приборканого жеребця, обійняв дитину правою рукою і перетягнув до себе.

Приручений кінь уже скакав поряд на поводі. Чорний, загорілий табунник, притримуючи стоячого на його сідлі хлопчика, повернувся до куреня. Підбігли брати, зняли втомленого юного приборкувача, який ледве тримався на ногах, і навперебій обіймали й цілували його.

Арапша кинувся до гнідого жеребця, впіймав його за повід, плескав по шиї, називав ласкавими іменами. Кінь стояв, розчепірившии ноги, схиливши голову, байдужий, з повислими вухами.

Старий Назар-Кяризек сказав:

— Поводи його до заходу сонця, не давай води до півночі. Це буде кінь першорядний, знаменитий!

Молодий монгол, який уважно стежив за скачкою, повернувся до табунників і почав недбало відлічувати з шкіряного гаманця золоті динари. Він висипав монети у підставлені долоні старшого брата, потім скочив на білого жеребця і, стримуючи його, сказав:

— Дякую вам, джигіти-табунники! Незабаром ви про мене почуєте...

Він торкнув коня, але зупинився, вдивляючись у далечінь. На горбах, що оточували долину, з'явився розтягнутий кінний загін. По маленьких міцних конях з крутими, товстими шиями можна було відразу пізнати монголів. Вершники швидко оточили місце, де стояв курінь. Монголів очолював молодий хан з суворим, кам'яним обличчям. За ним невідступно їхало троє воїнів. Середній з них тримав списа з тріпотливим жовтим клаптем. Похмурий хан під'їхав до табунників. Зустрівшись поглядом з молодим вершником на білому жеребці, він схилився до луки сідла:

— Менду [1], Бату-хане! Не легко нам було знайти тебе. Чому на тобі одяг, не належний царевичу-чингізиду? [2]

---

[1] *Менду* (по-монгольському) — здрастуй.
[2] *Чингізид* — син чи потомок Чингіз-хана.

— Жовтовухі собаки Ґуюк-хана переслідували мене. Я переховувався у курені оцих бідняків.

— Мій поважний батько, Субудай-багатур, турбується. Він просить негайно прибути до його шатра.

— Я готовий, багатуре Урянх-Кадан!

Монголи з місця пустили коней навскач і швидко зникли за горбами.

Арапша одвернувся, не бажаючи бачити, як віддаляється його улюблений білий Акчіан. Жмутком трави він витирав піт, що стікав по боках його нового коня. Ласкаво шепотів йому:

— Не сумуй! Не шкодуй про втрачену волю! Тепер ти став моїм другом. Досі невдачі гралися мною, ти ж приносиш мені надію! Будеш віднині зватися Іт-алмазом! Станеш відданим і вірним, як собака[1], і невтомним і міцним, мов алмаз...

Розділ п'ятнадцятий

СПРАВЕДЛИВІ СУДДІ

Киз-Тугмас[2] не раз виходила з юрти і позирала на дорогу, піджидаючи повернення старого. Нарешті, втомившись, сіла на шматку килима біля дверей юрти і, обійнявши коліна, мовчки дивилась на пустинний горб, над яким хмарою кружляла дрібна рожева сарана.

«Говорила я, не на добре він виїхав! — думала Киз-Тугмас.— Відчувала, трапиться з ним недобре. Куди йому, старому, їхати на війну! Він і мішка джугари[3] не принесе додому, щоб не розсипати. Але він упертий, мов старий козел, а вибрикує — як молоде козеня...»

Надвечір приїхав її улюблений син Мусук. Він стриножив коня і пустив його пастися. Скинувши розірваний чекмінь і сорочку, він кинув їх на коліна матері:

---

[1] *Іт* — собака.

[2] Кочівники, даючи новонародженим імена, часто виявляють у самому імені завітні побажання дитині, наприклад хлопчикам: Турсун (хай живе!), Ульмас (та не помре!) або дівчаткам: Юлдуз (зірка), Киз-Тугмас (та не матиме дочок) і т. ін.

[3] *Джугара* — висока рослина, що має стебло, як у кукурудзи, і волот крупних зерен, з яких вариться каша — звичайна їжа бідняків.

— Поки в мене немає хазяйки, хто зашиє одяг?

Мусук розтягнувся на землі і довго лежав мовчки, стежачи за руками матері, яка вправно пришивала латку.

— Де Юлдуз?

— Де ж їй бути! Пасе в степу, іще не поверталась.

Юлдуз була приймачкою; її пригріла Киз-Тугмас тому, що хоч вона й носила ім'я «Не буде мати дочок», але все-таки сумувала за дочкою. Адже дочка завжди в'ється біля матері, і навіть замужем, у новій юрті, вона ближче до матері, аніж сини.

«Юлдуз скоро можна буде віддати за немалий калим — корову, коня і верблюда; Юлдуз — струнка, красива дівчина, з веселою посмішкою і блискучими карими

очима. Дарма, що Юлдуз бідно одягнена! Її блискуче чорне волосся завжди старанно заплетене в шістнадцять кісок і перевите нитками скляних бус. Не один джигіт уже задивляється на неї...»

Мати знала, що Мусуку подобається Юлдуз. Але яка старим вигода, якщо бідняк одружиться на жебрацькій сироті? Чи не краще йому зачекати з одруженням, а Юлдуз видати за багатого кочівника чи муллу? Але про це Киз-Тугмас ніколи не говорила і не раз зітхала, думаючи:

«Мусук упертий, як батько, і робитиме, як сам захоче. Тоді ми ніколи не виб'ємося з бідності!»

Собака, що лежав біля порога юрти, підвів голову, загарчав і з голосним гавканням помчав у степ. Мимо їхав кочівник і щось кричав, указуючи рукою на́бік. Він не зупинився і проїхав далі.

— Ось і Юлдуз! — сказала мати.

На горбі з'явились ягнята. Вони йшли, розтягнувшись по стежці, здіймаючи пилюку. Серед них крокувала тонка дівчина, підганяючи особливою чабанською пісенькою відстаючих. Почувши її голос, з сусідніх юрт вибігали жінки й поспішали до отари. Юлдуз, віддавши шкутильгаюче ягня, яке несла на руках, бігом помчала додому. Вона зробила знак Мусуку і прослизнула до юрти.

Юлдуз схвильовано шепотіла:

— Їхав мимо чоловік і сказав, що бачив нашу кобилу поблизу дороги в степу. Вона пасеться, а сідло зсунулося набік... З батьком трапилася біда! Я боюсь сказати матері.

Мусук обережно вийшов з юрти, намагаючись непомітно пройти за спиною матері до свого коня, але раптом зупинився. З степу почувся тонкий зойк і плач.

«Та це Турган!»

Хлопчик з'явився на горбі. Він біг спотикаючись, ноги плутались, він падав, знову підводився і шкандибав далі. Мусук підхопив його.

— Вай-уляй...— плакав Турган.

Хлопчик не міг говорити, підборіддя його тремтіло, по обличчю, брудному від пилюки, текли сльози.

— Що трапилось?

— Його вішають...

— Кого?

— Тата!..

Мусук приніс брата до юрти і зачерпнув йому води. Зуби хлопчика цокотіли об край дерев'яної чашки.

— Біля міста... Тато їхав на базар... Його схопили джигіти. Вони потягли його, зв'язали віровкою... Я хотів протиснутися до тата. Мене відштовхнули так, що я впав...

— Розповідай далі!

— Вони кричали, що тато — грабіжник! Тато нікого не грабував, його завжди інші грабували...

— Де це було?

— Біля Воріт Намаза, де високі тополі...

Мусук зірвав з стіни свою криву шаблю у старих рудих піхвах і, як був, без сорочки, побіг до коня, скинув з його ніг пута і скочив у сідло.

— Юлдуз!... Тургане! — крикнув Мусук.— Біжіть у степ, шукайте нашу кобилу! Я поскакаю рятувати батька...

Великий натовп тіснився навколо старого високого карагача [1] біля воріт міста Сигнака. На товстому суку висіло кілька чоловік. Їхні голі ноги були судорожно витягнуті. Обличчя страшенно спотворились. Двоє стражників, приставивши до дерева драбину, зашморгували петлі на шиях інших. Кілька бідно одягнених кипчаків, з закрученими за спиною руками, з блідими обличчями, тремтіли, сидячи навпочіпки під деревом.

Благообразний і поважний мулла, верхи на старому білому коні, височів над натовпом. Він голосно читав наказ:

— Правитель області повеліває,— слухайте всі уважно! — «За відмовлення сплатити оголошені податки з нагоди прибуття непереможного монгольського війська, за приховування зерна і борошна, необхідних для харчування відважних воїнів, — присуджуються до смертної кари лукаві торгаші міста Сигнака...»

Галас і крики примусили муллу зупинитись. Він суворо подивився в бік порушників порядку. Троє вершників

---

[1] *Карагач* — високе розлоге дерево, дуже тінисте, з породи берестів, досить поширене в Середній Азії.

стьобали канчуками зустрічних і вперто пробивалися крізь натовп. Спереду одчайдушно кричав напівголий джигіт, розмахуючи кривою шаблею.

Мулла, побачивши джигіта, одразу повалився з коня.

— Божевільний! Що ти робиш? — кричали у натовпі. — Ти осуджуєш наказ правителя області!

— До собак усі ваші накази! — галасував джигіт.— Замість базарних злодіїв тут вішають хоробрих воїнів хана Баяндера! Зараз він сам сюди примчить із своїми джигітами... Всіх вас порубає, як солому!

Джигіт підскакав до стражників, які, сидячи на товстому суку дерева, підтягували на вірьовці старика, який розпачливо виривався. Косим ударом шаблі джигіт перерубав вірьовку. Обидва кати впали з дерева.

— Розв'яжіть старому руки, інакше я знесу вам голови.

Глядачі допомогли розв'язати лежачого старика і підвели його.

— Здрастуйте, тату Назар-Кяризек! — сказав джигіт і зіскочив з сідла.— Сідай скоріше на мого коня! Ти рано зібрався покинути нас заради плову в райських садах аллаха.

— Вчасно прискакав, синку Мусук! — відповів старий.— Оці баранячі голови повинні були повісити кількох багатих купців, що приховали свої запаси. А судді одержали від купців подарунки, і тому схопили на дорозі перших зустрічних бідняків і повісили їх замість купців. І мене збиралися повісити! Заждіть, мерзотні шакали! Недарма в мене п'ятеро синів-джигітів! Я поїду до самого хана Баяндера! Він скрутить вам голови!...

Натовп гомонів. Перехожі збігалися. Крики посилювались. Мулла, підібравши поли довгого одягу, швидко втікав. За ним поспішали і стражники. Навздогін катам летіли сухі грудки землі.

Мусук допомог батькові сісти на коня.

— Я зустрів двох знайомих пастухів і попрохав їх мені допомогти. Добре, що ми не запізнились.

— Добре, що в мене ще міцна шия! Старий Назар-Кяризек не з таких, щоб висіти, як туша, на потіху всьому базару. Я вирушаю на війну і повернуся звідти славним батирем [1] з табуном коней!..

---

[1] *Батир* (по-тюркському) — хоробрий, молодець.

Розділ шістнадцятий

ЖІНОЧА РАДА

Назар-Кяризек повертався до своєї юрти, оточений натовпом кипчаків. Із сусідніх кочовищ збігалися подивитись на щасливця, який вислизнув з міцної петлі всесильного кадія. Кожний хотів торкнутися за повід коня, на якому, взявшися в боки, їхав старий Назар у козячому кожусі, з кривою шаблею біля пояса.

— Хто врятував Назара? Де цей сміливець?

— Його молодший син, Мусук! Він перерубав шаблею віровку, а натовп камінням одігнав собак-катів.

— Який саме його син?

— Та он іде поряд, завзятий, красивий. Він джигіт хана Баяндера...

— Тоді йому, мабуть, нічого не буде! Хана Баяндера бояться більше, аніж головного суддю.

Назар під'їхав до своєї юрти поважний і урочистий. Тепер він міг показатися перед дружиною у всій славі. Адже вона йому торочила, щоб він нікуди не їздив, що він старий козел і ні на яке діло більше не здатний. А він повертається тепер не менше знаменитим, аніж сам хан Баяндер!

Однак Киз-Тугмас, побачивши Назара, почала плакати-ридати, наче їй привезли небіжчика:

— Краще б ти помер, аніж день у день видумувати різні витівки! Хіба я не правду говорила, що не тобі їхати на війну? Не міг навіть доїхати до міста, як уже потрапив у петлю! Більше від юрти та від мене не одійдеш ні на крок!..

— От гієна, а не жінка! — закричав Назар.— Нічого не розуміє! Якщо я врятувався від петлі самого кадія, значить, мені судився великий шлях! Мені тепер ні меч, ні стріла не страшні! Я повернуся з війни, якщо не ханом, так батирем з табуном відбірних коней. Мене всі величатимуть: «Салям тобі, сліпучий Назар-бай, батире!» Завтра ж поїду до найголовнішого монгольського начальника Субудай-багатура. Він дасть мені достойне місце у своєму війську!

— Нудно тебе слухати, старий порожній ти гарбуз!

Киз-Тугмас безнадійно махнула рукою і зникла в юрті.

А Назар сів біля дверей на шматку повстини. Перед ним юрбилися сусіди, і він без кінця розповідав, як сам хан Баяндер подарував його синам п'ять своїх кращих коней із заповідних табунів, як хан обіймав його і називав старшим братом та батьком і розпитував, як краще повести свій п'ятитисячний загін і яким шляхом. Усі, роззявивши рота, слухали й дивувались винахідливості й сміливості старого Назара і говорили, що варто було б влаштувати окремий загін під його командуванням, що цей загін буде особливо щасливим і повернеться з великою здобиччю.

Пізно увечері, коли цікаві розійшлися, Киз-Тугмас підсіла до Назара, гладила його руку й шепотіла:

— І чого тебе тягне на війну? Лишайся вдома!

Назар, бундючний від пихи, твердив, що завтра він все-таки піде до найповажнішого з монголів, Субудай-багатура. Дізнавшись про те, хто такий Субудай-багатур і які в нього дивацтва, Киз-Тугмас сказала:

— Хоч цей начальник і багатий, і знатний, ти все ж до нього з порожніми руками не ходи. Багаті люблять подарунки — хоч яйце, та принеси йому! Тоді він тебе слухатиме. А ти йому принеси, знаєш, що? Нашого довгоногого півня! Він, правда, старий і майже без пір'я, але це вже така бухарська порода. Кричить же він ранками так дзвінко, як азанчі на мінареті. Може, й справді півень принесе тобі щастя...

Розділ сімнадцятий

ЮЛДУЗ

Юлдуз рано-вранці, як завжди, наспівуючи пісеньку, погнала ягнят. За нею поїхав Мусук. Відійшовши далеко, до зеленої долини, вони обоє довго сиділи поряд на горбі. Юлдуз розпитувала свого друга про війну. Чи надовго підуть у похід джигіти? Обличчя Юлдуз завжди веселе, з ямочками на щоках, витягнулось, і вузькі брови зсунулись. Ще б пак! Скільки разів вони говорили про майбутнє спільне життя, а тепер через оцей страшний похід усі мрії розлітаються, як сполохані пташини. А якщо Мусук не повернеться?.. Хіба мало сміливих

джигітів тратило свої одчайдушні голови на далекій стороні, у безлюдній пустелі, де шакали розтягнули їхні порубані кістки.

Але Мусук посвистував і сміявся. Напад — це свято для молодого джигіта. Він побачить нові країни, він прославиться завзяттям, стане знаменитим батирем. Повернувшись з походу, він усім привезе подарунки, а для Юлдуз особливо: і червону шовкову сорочку до п'ят, і кольоровий пояс, вишитий бісером, і зелені скляні буси, схожі на ізумруди, і перстень з каменем, що блискає голубими іскрами.

Мусук не міг утішити ніжну, боязку Юлдуз. Сльози одна за одною скочувались по її щоках. Вона сказала:

— Для чого оця проклята війна? Всі добре пам'ятають, що було тут, у Сигнаку, коли прийшли страшні монголи. Вони всіх різали, палили будинки і повели невідомо куди половину жінок та дітей! Тоді в мене не стало батька й матері... Мені не потрібно ніяких подарунків! Адже ми хотіли з тобою поставити свою юрту на березі струмка, де у нас будуть свої ягнята, де ми матимемо щодня свіжий корж і шматок сушеного сиру. А ти хочеш разом з безжалісними монголами вбивати людей, палити їхні юрти і віднімати в них останній корж і сир!

Мусук розсміявся і вигикнув:

— Не плач, Юлдуз! Ти моя щаслива зірка! Я вирушу в похід, і вдень і вночі думаючи про тебе... Хто рано поїде — щастя знайде. А хто сидить на місці — втратить останнє...

Мусук обійняв Юлдуз, скочив на свого коня і, безтурботно махнувши папахою, поскакав навпростець через степ до табунів хана Баяндера.

Він зустрів дорогою натовп вершників. Вони були на чудових конях, прикрашених золотою збруєю, з соколами на рукавицях, оточені хортами. Вдалині сотні з дві джигітів, розтягнувшись ланцюжком, заганяли дичину. Мусук проїхав близько від нарядних вершників у синьому монгольському одязі. Із заростей вибігло четверо джейранів і, закинувши на спину ріжки, помчали степом. За ними погналися мисливці. Вони попрямували в той бік, де Юлдуз пасла ягнят. Мусук подумав: «Коли б оці монгольські хани, побачивши красиву дівчину, не нака-

зали своїм джигітам захопити її з собою. Для хана немає закону, від його примхи порятунку немає».

Через день, надвечір, Мусук повернувся до батькової юрти. Там сиділи Назар-Кяризек і четверо братів. Коли увійшов Мусук, усі замовкли. Мусук сказав звичайне привітання і підсів збоку. Всі жадібно їли рисовий плов з бараниною. По черзі, статечно брали кінцями пальців жменьки рису і клали в рот.

«Звідки у нас плов? — здивувався Мусук.— Значить, у хаті бариші! Чому? Де батько заробив стільки, що всіх синів частує дорогим пловом?»

Мусук оглянувся. Чому в матері заплакані очі? Чому вона сердито гримить посудом? Маленький Турган сидів не поряд батька, а зіщулився біля дверей, наче винний, і боязко відводить очі.

— Що ж ти не їси, Мусук? — сказав Демір.

Мусук вагається. Що трапилось? Тривожні думки, жахлива догадка перехопили дихання.

А батько дістає пальцями з дерев'яного блюда шматочки м'яса і по черзі, на знак доброзичливості, запихає в широко роззявлені роти синів... Сьогодні він хазяїн, сьогодні він частує, може своєю рукою запхнути до рота гостеві смачний шматок. Він узяв жирний шматок м'яса і простягнув до обличчя Мусука.

Мусук різко відхилився:

— Їсти я не буду!

Дерев'яне блюдо було незабаром очищене до останньої крупинки. Демір, звертаючись до Мусука, сказав з поважністю й гідністю старшого брата:

— Наш молодший брате Мусук! Ти, звичайно, сам розумієш, що нам, синам нашого шановного батька Назара-Кяризека, необхідно з'явитися до загону хана Баяндера на справних конях, з добрими для походу сідлами і з вигостреними клинками. Якщо хан Баяндер побачить нас обдертими байгушами [1], він з нами не стане й розмовляти...

Мусук схопився на ноги й відступив до дверей:

— Так це правда? Ви продали Юлдуз на базарі, як зв'язану курку, жирному баєві чи торговцеві рабами?

— Але ти сам подумай! Їхали мимо, полюючи, сигнацькі багачі. Побачили Юлдуз і сказали: «Ось бажана

[1] *Байгуш* — сова, сич; тут — у розумінні жебрак.

квітка для нашого хана!» Вони запропонували батькові дуже хорошу ціну — двадцять чотири золоті динари. Де нам, біднякам, розшукати такі гроші? Ось твоя частка — чотири динари. Ми чесно все розділили, врахувавши й тебе.— І Демір кинув на повстину чотири золоті монети.

Мусук відповідав злобно, але тихо, поклавши руку на рукоятку ножа, засунутого за строкатий пояс.

— У мене більше немає ні братів, ні батька! Не трапляйтесь мені на дорозі!

Він вибіг з юрти. Всі мовчки, опустивши очі, прислухалися до того, як Мусук сідав на коня, і чекали, що він скаже матері і Тургану, які з плачем вибігли за ним.

— Ти ще повернешся сюди?

— Ніколи!

Розділ вісімнадцятий

«СКЛИКАТИ ВСІХ ДЕРВІШІВ!»

Субудай-багатур розіслав нукерів у всі кінці міста Сигнака — розшукати й привести дервіша, літописця і поета, на ім'я Хаджі Рахім аль-Багдаді. Нукери повернулися з відповіддю: «Цього дервіша в місті немає. Хатина його забита, і сам він виїхав невідомо куди».

Субудай, розсердившись, послав дві сотні з наказом привести на ранок наступного дня всіх дервішів Сигнака з їхніми святими шейхами й пірами.

Вранці загін монгольських вершників пригнав до табору натовп дервішів і обірваних бродяг. Дервіші були в просторих балахонах з строкатими латками, підперезані мачульними мотузками; вони наближалися у хмарі пилюки з криками, тужливими піснями й глухим виттям. Одні хором повторювали: «Я-гууу! Я-хак!» Інші вигукували священні заклинання. Кілька календарів [1] рухались попереду натовпу, кружляючи, мов дзиги. Один надзвичайно брудний дервіш з довгими патлами чорного скуйовдженого волосся тримав на плечі мавпеня, в якого від страху був безперервний понос.

---

[1] *Календар* — жебрак. Була також община дервішів «календарів».

Нукери поставили дервішів широким півколом. Дервіші гомоніли, скаржились і стогнали, галасуючи, що вони святі, над якими владен тільки великий аллах. Кілька дервішів, широко розвівши руки, безшумно вертячись, пливли по колу.

Із юрти вийшов старий, сутулий і кульгавий полководець і зупинився. Похмурий і страшний погляд його розкритого, нерухомого ока примусив усіх замовкнути. Останній дервіш, що крутився, звалився, немовби втративши свідомість, на землю біля ніг Субудая і, розплющивши обережно очі, стежив за кожним рухом прославленого монгола.

Коло Субудая з'явився молодий товмач у червоному смугастому халаті й білій чалмі. Субудай-багатур заговорив хрипко й уривчасто. Його слова голосно перекладав товмач:

— Ви — святі!.. Вас чує небо. Ви одмовились від багатства... Тому ви все можете... Все знаєте...

Дервіші хором закричали:

— Ми знаємо не все! Ми не знаємо, хто нас нагодує і завтра і сьогодні!

Субудай знову обвів поглядом натовп, і він затих.

— Мені потрібний один дервіш. Його зовуть... Як його зовуть? — звернувся Субудай-багатур до товмача.

— Хаджі Рахім із Багдада! Хто його знає?

— Ми не знаємо його! Він не наш! Вибери замість нього, кого хочеш, із нас. Ми будемо вірно служити тобі!

Субудай чекав, доки дервіші замовкнуть.

— Ви всі разом не варті його одного. Мовчіть, хто не знає. Нехай кричить той, хто знає!

— Я знаю! Я скажу!

Крізь натовп протиснувся старик. Він підійшов до Субудай-багатура, тремтячими руками вийняв з червоної хустки великого облізлого півня майже без пір'я, з м'ясистим, схиленим набік червоним гребенем.

— Ти великий полководець! — зарепетував старик.— Ти пройдеш через степи і ріки! Ти переможеш увесь світ! Ти перший з перших полководців! Прийми від мене першого з перших півнів! Він співає, як святий азанчі на мінареті, завжди в один і той же час і голосніше за інших півнів! Він буде славити твої подвиги перед сходом сонця! Він принесе тобі нову славу!

Старик поставив півня перед багатуром. Довгов'язий півень зробив кілька кроків, високо підіймаючи довгі тонкі ноги.

Щось подібне до посмішки скривило обличчя полководця.

— Я спитав: де дервіш Хаджі Рахім?

— Я скажу, де він. Недалеко. Він лежить хворий у моїй юрті, в юрті старого чесного труженика, твого слуги Назара-Кяризека. Його побили сини шайтана, чиїсь нукери.

Субудай-багатур насупив брови.

— Товмач! Візьми двох нукерів і поїдь по старого. Привези до мене Хаджі Рахіма. Не відпускай цього старика ні на крок. Якщо він збрехав, нехай нукери виб'ють з нього пилюку.

— Буде зроблено, великий!

Субудай повернувся до юрти, але зупинивсь:

— Я беру цього голого півня. Що ти хочеш за нього?

— Я прошу тільки одного: візьми мене з собою у похід!

— Приведи спочатку мудреця Хаджі Рахіма.

Субудай попрямував до юрти човгаючою ходою.

Дервіші зарепетували:

— Хто нагодує нас сьогодні? Навіщо ти скликав нас?

Субудай промурмотів товмачеві кілька слів.

— Тихше! — крикнув товмач.— Субудай-багатур наказав, щоб ви старанно молилися за вдалий похід. Хто із вас хоче вирушити в похід на Захід, може йти, але харчуватися повинен сам.

— Ти все можеш! Ти великий! Накажи сьогодні нагодувати нас...

Субудай-багатур відповів:

— Я нікого годувати не можу. Я тільки воїн, нукер на службі у мого хана. Ви, святі праведники, підіть у Сигнак до багатих купців і скажіть їм, що начальник

монгольського війська наказав купцям усіх вас сьогодні нагодувати.

Дервіші знову заспівали і натовпом, з гуком і криками, рушили степом назад до Сигнака.

Розділ дев'ятнадцятий

МРІЯ ЗАВОЙОВНИКА

Ми кинемо народам полум'я і грози—
Сіючі смерть Чингіз-хана сини.

(Із стародавньої монгольської пісні).

Монгольські застави з подивом пропускали химерних подорожніх, які прямували до юрти головного полководця Субудай-багатура. Попереду йшов худий дервіш у високому ковпаку з білою пов'язкою прочанина з Мекки. Його можна було б вважати за звичайного подорожнього жебрака, коли б не просторий шовковий синій чапан з рубіновими гудзиками, оправленими в золото. Через плече висіла торба, з якої висовувалась книга у шкіряній оправі з мідними застібками. У руці він тримав довгий посох і сплетений з очерету ліхтар з товстою восковою свічкою. За дервішем плентався старик у козячому кожусі, з кривою шаблею біля пояса. За стариком їхали поряд на невеликих сірих конях молодий товмач і двоє монгольських нукерів. Обидва монголи без кінця тягнули тужливу пісню. Наближаючись до застави, вони кричали: «Увага й покора!» і потім знову продовжували протяжну пісню. Дервіш, наближаючись до дозорних, зсовував на потилицю ковпак, і на його лобі блищала овальна золота пайцза з зображенням летючого сокола.

Дозорні дивились, роззявивши роти, і запитували навздогін:

— Іде до самого?

— А то ж до кого!

Біля юрти полководця Субудай-багатура дервіш зупинився. Двоє величезних рудих вовкодавів, брязкаючи ланцюгами, плигали на місці, давлячись від злобного гавкання.

Дервіш довго стояв замисдившись, спираючись на посох. З юрти почувся голос:

— Нехай учитель увійде!

Дозорний, що стояв поряд, штовхнув списом непорушного дервіша і вказав на вхід.

У юрті на килимі сиділо кілька воєначальників, схилившись над круглим аркушем пергаменту, де накреслені були гори, чорні лінії річок і маленькі кружки з назвами міст.

Гладкий сутулий Субудай-багатур підвів загоріле обличчя, втупився на мить виряченим оком у дервіша і знову схилився над пергаментом, тикаючи в нього корявим коротким пальцем.

— Ви бачите: від Сигнака до великої річки Ітілю для каравану сорок днів путі. Нам же доведеться йти в два-три рази довше. Як тільки оберемо джихангіра, військо виступить.

— Хай допоможуть нам захмарні небожителі! — вигукнули монголи, підвелись і, притискаючи руки до грудей, один за одним вийшли з юрти.

Субудай-багатур лишився на килимі сам. Він примружив око, вдивляючись і ніби бажаючи проникнути в таємні думи дервіша. Хаджі Рахім стояв непорушно, спокійно витримуючи погляд полководця, прославленого перемогами, відомого своєю нещадною жорстокістю під час придушення ворогів і під час розгрому мирних міст.

— Я чув про тебе, що ти знаєш багато чого!

— Все життя я вчусь,— відповів Хаджі Рахім.— Але знаю тільки дуже малу крупинку премудрості всесвіту.

Субудай продовжував:

— Ти був першим учителем мого вихованця. Я вожу його з собою вже десять років через землі багатьох народів. Він у сідлі вчився бути воїном і полководцем. Ти чув про це?

— Тепер почув.

— Я хочу, щоб він закінчив великі діла, які не встиг завершити його дід, священний «Потрясатель Всесвіту». Я чув одного разу, давно, як ти розповідав про хороброго полководця Іскендера Зуль-Карнайна. Він так само почав походи юнаком. У нього були досвідчені у військовій справі радники, які оберігали його...

Субудай-багатур примружив око, відвернувся і деякий час мовчав. Потім знову повернувся до дервіша:

— Бату-хан сповнений пристрасних бажань, як пантера, яка бачить навколо себе одразу багато диких кіз і кидається то праворуч, то ліворуч. Біля нього повинен

бути відданий, вірний і обережний радник, який буде попереджати його і не побоїться говорити йому правду.

— Я араб. Брехня вважається у нас пороком.

Увійшов дозорний і зупинився біля входу, піднявши трохи завіску.

— Увага й покора! — сказав він напівголосно.

Субудай-багатур з кректанням підвівся і, шкутильгаючи, поволі попрямував назустріч. До юрти стрімко ввійшов Бату-хан. На ньому був новий синій монгольський чапан з рубіновими гудзиками в золотій оправі. Молоде загоріле обличчя з скошеними вузькими очима було тривожним. Рот ледь кривився хижою посмішкою, на темному обличчі здавалися особливо білими крупні вовчі зуби.

Субудай-багатур низько схилився перед ним:

— Ти хотів бачити вченого мудреця. Ось він!

Бату-хан швидко підійшов до Хаджі Рахіма і схопив рубінового гудзика на його плащі:

— Я посилав по тебе, мій старий учителю Хаджі Рахім. Віднині ти мене не покинеш. Скоро почнеться ще небачений великий похід. Ти будеш моїм літописцем. Ти повинен записувати мої повеління, мої висловлювання, мої думи. Я хочу, щоб правнуки мої знали, як трапилося вторгнення непереможних монгольських військ у землі Заходу. Поглянь сюди!

Він сів на килим і почав водити пальцем по пергаменту.

— Субудай-багатуре, сідай тут, а ти, Хаджі Рахіме, сядь з другого боку. Ось великий шлях червоною, кривавою ниткою ліг на захід. Я піду далі, аніж заходив мій дід. Я поведу війська вперед до кінця всесвіту...

Бату-хан продовжував говорити, вказуючи на пергамент, про майбутній похід, перераховував назви різних селищ і міст. Очевидно, він давно продумав план війни.

— Ти описуватимеш кожний мій крок, прославлятимеш моє ім'я, щоб ніщо не було забуто.

Субудай-багатур дивився вбік з кам'яним, байдужим обличчям.

— Я повинен виконати задуми мого діда. «Монголи — найхоробріші, найсильніші й найрозумніші люди на землі», говорив він. Тому монголи повинні царювати над світом. Тільки монголи — обраний народ, відзначений небом. Усі інші народи повинні бути нашими рабами і трудитися для нас, якщо ми залишимо їм життя. Всі

зухвалі й непокірні будуть зметені з рівнини землі. Вони, як кізяк, згорять на монгольських багаттях!

Бату-хан звернувся до Субудай-багатура:

— Чи скоро ми вирушимо у похід?

Субудай-багатур здригнувся, немов опам'ятавшись:

— Коли ми прочитаємо війську заповіт Священного Правителя [1] — затвердимо джихангіра [2]. До цього прошу тебе, Бату-хане, будь особливо обережний. Тримайся самотньо. Бережися хмільних бенкетів. Не можна піддавати себе небезпеці перед початком великої справи. Якщо ти загинеш, військо поведе інший царевич — Гуюк-хан чи Кюлькан-хан. Вони ніколи не зуміють виконати великих задумів діда, і військо розвалиться.

— Дзе, дзе! [3] Мені потрібно мати біля себе віддану людину, яка завжди нагадувала б мені про важливе й термінове і говорила правду. Навколо я чую тільки лестощі й вихваляння. Ти мені допоможеш, мій старий учителю Хаджі Рахім. Я думаю також про сміливого юнака, який віддав мені свого білого коня. Його зовуть Арапша. Субудай-багатуре, накажи розшукати його. Він здається мені вірним і нездатним на зраду й лукавство. А ти, Хаджі Рахіме, з сьогоднішнього дня почнеш описувати великий похід. Почни з мого повчання:

«Великий полководець повинен бути загадковим і мовчазним. Щоб стати сильним, треба оточити себе таємницею... твердо йти шляхом великих дерзань... не робити помилок... і нещадно знищувати своїх ворогів!»

Розділ двадцятий

ДЖИХАНГІР, ЗАВОЙОВНИК ВСЕСВІТУ

Минуло сорок днів. Зі сходу безперервно прибували монголо-татарські війська. Слідом за ними йшли загони киргизів, алтайців, уйгурів та інших кочових племен.

---

[1] *Священний Правитель,* або *Войовник,*— назва Чингіз-хана. Після його смерті ім'я його не вимовляли вголос, замінюючи іншими шанобливими словами.

[2] *Джихангір* (по-арабському) — завойовник всесвіту, титул головнокомандуючого.

[3] *Дзе, дзе* (по-монгольському) — так, так. Добре.

У Кипчацькому степу скрізь горіли багаття військових таборів. Племена розташовувались окремими стоянками, не змішуючись і не наближаючись одне до одного.

Як кінські косяки тримаються однією сім'єю завдяки злобності зірких жеребців, так воїни кожного племені гуртувалися навколо своїх вождів. Усі чекали останнього заклику до походу на Захід: дев'яти димних вогнищ, запалених на вершині «Кургана тридцяти богатирів».

Монгольські царевичі провели оці сорок днів в бенкетуваннях і в опівнічних моліннях. Шамани в танцях і гаданнях шукали «день щасливого місяця», коли боги дозволять обрання джихангіра — головного вождя всього війська. Тисячовустий поголос вже розносив вість, що джихангіром належить бути тільки Гуюк-хану: він спадкоємець великого кагана Угедея, і хоч молодий, але в поході набуде досвіду і бойової слави... Однак старі, досвідчені у війні, вкриті рубцями монголи похитували головами:

— Заждемо, що скаже мудрий, випробуваний у походах Субудай-багатур. Цей зранений злобний барс разом із Джебе-нойоном, Богурчі [1] і намісником Китаю — Мухурі — складали четверо копит побідоносного Чингізханового коня. Тільки спираючись на оці четверо сталевих копит, Чингіз-хан міг проноситись від перемоги до перемоги. Нам потрібно не тільки обрати джихангіра, але й вождів; виняткових за військовим досвідом начальників правого і лівого крила, і навального темника [2] передового загону розвідників, який вміє заманювати ворогів до пастки... Нехай проникливий Субудай-багатур вирішить, чи годиться в джихангіри Гуюк-хан? Чи стримають його руки повіддя коня? Чи зуміє він повести військо для завоювання всесвіту?

Поки хани й царевичі домовлялися про обрання дрібніших вождів, старий Субудай-багатур, глава і керівник майбутнього походу, сидів безвихідно у своїй юрті. Нікого туди не впускали мовчазні дозорні-тургауди, і ніхто не знав, що робив, що обдумував передбачливий, скритний старик.

На кургані, де стояла юрта Субудая, в сусідніх з нею юртах товпились вісники, монгольські воєначальники і

---

[1] *Богурчі* — найвизначніший полководець Чингіз-хана.

[2] *Темник* — начальник корпусу на 10 тисяч чоловік.

кипчацькі хани. Вони сідали на повстині біля помічників Субудая — юртджі [1],— і передавали їм свої строкаті розфарбовані стріли. Юртджі проводили декого з прибулих ханів до старого Субудая, і той, впиваючись своїм єдиним оком у співбесідника, говорив з ним уривчастими словами, або одвертався, буркнувши: «Такого не треба!», або передавав овальну пластинку, золоту пайцзу.

Начальник загону, який одержав пайцзу, зобов'язувався безвідмовно підкорятися джихангіру, без вагання виконувати всі його накази і відчайдушно кидатися в бій. Заборонялося самовільно переходити з одного крила на друге, йти невказаною дорогою чи зволікати під час виконання наказу. За всі промахи загрожувала тільки одна кара — смерть.

Привезена ханом чи беком стріла з строкатими знаками, які означали духів війни, ставала залогом вірності тисячі відданих вершників. До тисячі прикріплювався монгольський нукер, досвідчений у походах. Він стежив, щоб строго виконувались бойові правила, введені Чінгіз-ханом, щоб одна п'ята частина захопленої здобичі поступала на користь джихангіра, а друга п'ята частина відсилалася в далеку Монголію, на користь великого кагана. Для війська лишалося три п'ятих військової здобичі. Монгольський начальник стежив, щоб не було сварок і ворожнечі між окремими загонами. За найменше порушення правил, написаних у великій «Ясі» Чінгіз-хана, винному загрожувала негайна смерть.

Воїни повинні були з'явитися в похід на міцних конях, з справною зброєю, вже розділені на десятки й сотні, де вони були підпорядковані своїм десяцьким і сотникам.

Нарешті шамани оголосили, що боги, які живуть за хмарами, дозволяють обрати джихангіра, вождя походу, що починався в щасливий, сорок перший, день наради. Тільки найзнатніші хани і тисячники могли брати участь в цьому урочистому обранні. Решта дрібніших воєначальників розташувалася з своїми загонами у степу, навколо «Кургана тридцяти богатирів», чекаючи рішення ханів. Хан Баяндер виїхав ще до світанку з свого кочо-

[1] *Юртджі* — своєрідні монгольські чини «генерального штабу», які вели записи, розсилали накази джихангіра, складали зведення вістей і через особливих лазутчиків провадили розвідку.

вища для участі в святі обрання. Золота овальна пайцза з зображенням летючого сокола висіла в нього на грудях на жовтому шнурку. Нелегко було одержати оцю пайцзу. Напередодні хан Баяндер особисто привіз Субудай-багатуру п'ять «тисячних стріл». Старий полководець витягнув з шкіряної скриньки золоту пластинку і сказав:

— Нехай твої п'ять тисяч кипчацьких джигітів у нападах будуть, як кречети, що кидаються на соколів, а ти сам будь обережним, як вовк ясного дня, і терпеливим, як ворон темної ночі. Під час стоянок, бенкетів і розваг нехай твої кипчаки живуть з монголами дружно й невинно, як тримісячні телята. Я перевірю в боях сміливість, доблесть і вірність твоїх кипчаків.

Хана Баяндера проводжав пишний почет. Сотня завзятих джигітів у шовкових халатах і білих баранячих шапках їхала за ним до підніжжя кургана. Найзнатніші воєначальники, зійшовши з коней, піднялися на курган, інші чекали на віддаленні.

Серед вибраних, які пройшли слідом за ханом Баяндером, була його старша дружина, огрядна й величава Бурла-Хатун. Пишні зборки її шовкового плаття покривали всю спину коня — від гриви до хвоста. Молодші ханші й служниці допомогли їй зійти з коня. Шелестячи просторим шовковим одягом, ханша піднялась, задихаючись, на вершину кургана. Розпорядники примусили її обійти золотий трон, остерігаючи, щоб вона не ступила ногою на розісланий перед троном священний строкатий килим. Ханша опустилась з лівого боку трону серед інших, таких же гладких, шановних дружин кипчацьких ханів, що потопали у нарядному вбранні. Обличчя їхні ховалися під величезними тюрбанами з пишними пучками білого пір'я.

Слідом за старою ханшою прослизнули дві смугляві дочки Баяндера, позираючи спідлоба, дико й насторожено. Тонкі дівочі стани були перехоплені золотими поясами з маленькими кинджалами.

У натовпі зашепотіли:

— Ось майбутні дружини джихангіра... Хан Баяндер привіз їх напоказ! Щасливий хан Баяндер, що має таких красунь дочок! Буде в нього зятем монгольський хан...

Розділ двадцять перший

ОБРАННЯ ГОЛОВНОГО ВОЖДЯ

Схід швидко розгорявся. Золотистожовта смуга над горизонтом стала вогняною. Нарешті червоне коло сонця викотилось на небосхил. Одразу ж пролунало люте, хрипле ревіння довгих труб, звіщаючи про початок урочистого свята.

За стародавнім степовим звичаєм, усі монголи, знявши шапки й повісивши пояси на шию, впали на землю, поклоняючись небесному світилу. Шамани, б'ючи в бубни, нестройним хором заспівали молитву й заклинання, просячи захмарних, завжди гнівних богів стати милостивими, дати успіх і благополуччя майбутньому походові, просвітити ясним розумом голови ханів: нехай вони виберуть найкмітливішого і найщасливішого з монгольських царевичів-чингізидів. Він візьме в сильні руки повід Чингізханового коня й поведе військо для підкорення всесвіту.

Молодий Гуюк-хан сидів першим праворуч від порожнього золотого трону. Задоволена, щаслива посмішка пробігла по його пухлих губах. Кому ж бути джихангіром, як не йому, синові великого кагана, спадкоємцеві золотого трону монгольських повелителів! Він озирав неспокійним поглядом інших ханів, що приховували думки під кам'яною непорушністю жовтих, застиглих в шанобливий посмішці облич. Гуюк-хан часто обертався: його тривожила відсутність Бату-хана. Його ніде не було видно. Тільки брати його — Урду, Шейбані і Тангкут — з похмурими, настороженими обличчями сиділи тісною групою осторонь.

Зойки і завивання шаманів різко урвалися. Гуюк-хан, вважаючи себе найзнатнішим, підвівся, бажаючи говорити. Але хрипкі труби знову заревли, і Гуюк-хан опустився на килим.

Тоді схопився знаменитий полководець Джебе-нойон, що воював разом з Субудай-багатуром як начальник його передового загону розвідників. Широкогрудий, сильний, прозваний за стрімкість «Стрілою», він почав кричати могутнім голосом улюблені слова Чингіз-хана, які вимовлялися звичайно перед оголошенням його наказів:

— Слухайте, війська непереможні, подібні до соколів, які кидаються на здобич! Слухайте, війська дорогоцінні, мов алмази на шапці великого кагана! Війська єдині, як складений з каміння високий курган! Слухайте, багатури, подібні до густої хащі очеретів, що виросли тісними рядами один біля одного! Виконуйте волю Священного Правителя! Тільки його слова мудрі, тільки вони приносять перемоги, тільки його накази дадуть вам щедрі багатства, тисячні стада і немеркнучу славу!

У всіх кінцях нукери закричали:

— Слухайте слова Священного Правителя! Слухайте шанобливо і з трепетом!

Усі стали на коліна, торкаючись руками землі, і, підвівши голови, слухали, що буде сказано.

Чотири писарі Субудай-багатура, мусульмани, уйгури [1], в білих тюрбанах, обрані оповісниками за свої гучні голоси, підвелися на чотирьох боках кургана. Тримаючи в руках пергаментні сувої, вони одночасно почали читати, намагаючись перекричати один одного:

— Слухайте, непереможні воїни, слухайте! Ось що повелів десять років тому великий Священний Правитель. Ось які слова записані в його заповіті: «Ми поставили на високий ханський престол нашого старшого сина — Джучі-хана,— підпорядкувавши йому західні улуси. Ми звеліли йому йти далі, на захід сонця, з військом непереможних монголів. Ми звеліли йому йти підкоряти всесвіт до Останнього моря, до того місця, куди зможе ступити копито монгольського коня. Але таємний ворог, подібно до чорної собаки, який підповзає дощового дня, підкрався до мого непереможного сина і перетворив багатура Джучі-хана в порох, розвіяний вітром. Слухайте, мої вірні сподвижники, багатури і нойони! Ми призначаємо повелителем монгольського війська, яке йде на вечірні країни, мого сміливого, доблесного онука Бату-хана, сина Джучійового. Він поведе до нових перемог і прославить зібраний мною монгольський народ, для чого я даю йому прапор з рудим хвостом мого бойового коня. Ми наказуємо нашому вірному слузі, досвідченому у віськових справах Субудай-багатуру, допомагати нашому онукові Бату-хану міцно тримати золоте повіддя.

---

[1] *Уйгури* — плем'я, що жило поблизу Алтаю. Уйгури часто служили писарями і чиновниками у монголів і в інших племен.

Онукові нашому повеліваємо у всьому слухатися порад обережного і мудрого Субудай-багатура. Тоді Бату-хан зірве з неба вранішню зірку, знищить усіх ворогів, підкорить всесвіт до того місця, куди провалюється сонце. Тоді припиниться мор, голод і посуха і настане загальний мир». Слухайте, воїни, таке бажання Священного Правителя, таким повинно бути і бажання всього монгольського народу!..

— Хай так буде! — закричали монголи і татари, які стояли навколішки біля кургана.— Нехай воля Священного Правителя знову поведе нас війною на інші народи! Нехай вказує нам дорогу прапор з хвостом Чингізханового жеребця! Покажіть нам його.

З сотні завзятих вершників, що стояли на сторожі біля підніжжя кургана, виїхав молодий смуглявий монгол на білосніжному жеребці. Він вихором злетів на вершину кургана і осадив скаженіючого коня на краю схилу. За ним примчали три воїни. Середній тримав білий п'ятикутний прапор[1] з дев'ятьма стрічками, що тріпотіли під вітром. На золотому вістрі древка розвівався довгий рудий кінський хвіст, добре відомий усім старим монголам, соратникам непереможного Чингіз-хана.

— Це Бату-хан! — завив натовп. — Це Бату-хан, син Джучі, онук Чингізів! Під ним Сетер, білосніжний кінь великого бога війни Сульде! Веди нас в бій, Бату-хане!

Ранкове сонце яскраво освітлювало золотий шолом Бату-хана, його кільчастий панцир і гарцюючого гарячого жеребця з вогняними очима. Бату-хан натягнув золоте повіддя і підняв над головою криву шаблю.

— Слухайте, мої багатури, хто дивиться мені в очі!— крикнув він сильним, дзвінким голосом, і рівнина затихла.— Великий дід мій, Священний Потрясатель всесвіту, наказав мені завоювати всі землі на Заході до останньої межі, і я клянусь, що з вами, неперевершені в хоробрості

[1] *Прапор Батия.* Монгольські і китайські джерела вказують на білий і чорний прапори Чингіз-хана. Білий колір у монголів вважався священним, чорний — угодний підземним мстивим богам. «Дев'ятихвостий» і «дев'ятиногий» прапор, на думку деяких дослідників, був бунчуком з дев'ятьма кінськими хвостами. На думку інших, головний монгольський прапор був з матерії, з зображенням сірого кречета з чорним вороном у кігтях і з дев'ятьма широкими і довгими кінцями (стрічками), на зразок китайських прапорів, у яких кількість стрічок свідчить про чин, ранг полководця.

багатури, я зроблю це і проведу криваву вогняну стежку до кінця всесвіту!

Гомін радісних вигуків прокотився по рядах воїнів і стих.

— Я обіцяю, що шовковими тканинами обгорну животи моїх воїнів! Я захоплю сотні тисяч биків і баранів і годуватиму м'ясом удосталь усе військо. Я обіцяю, що кожний одержить нову шубу! Попереду — багаті країни, де народи розлінувались від спокійного життя. З вами, непереможні багатури, я підкорю боягузливі народи, які не вміють битися. Ваші канчуки гулятимуть по їхніх жирних потилицях!

Крики знову пролунали над рівниною:

— Ти справжній онук Потрясателя Всесвіту! З тобою ми підкоримо всі народи!

— Клянуся іще про одне! Я не забув своїх ворогів, я розшукаю тих нічних жовтовухих собак, які задушили мого батька, і я зварю їх у казанах живими! Хоча б винуватцем виявився мій брат, клянусь, що і з ним я зроблю так само! Більше зволікати ми не будемо! Завтра на світанку вирушаємо в похід. Перший збір всього війська буде на берегах великої річки Ітіль. Звідти почнеться буйне і веселе полювання на племена й народи. Там я випущу в бій моїх сміливих орлів і кречетів!

Кожний кипчацький рід, кожне коліно викрикувало свої бойові урани:

— Манатáу! Карабурá! Аманджýл! Уйбáс! Дюйт! Еебуганнам-кайд-шуляйм!...

А новий джихангір, завернувши гарцюючого білого жеребця, поволі під'їхав до юрти Субудай-багатура. Кілька ханів підбігли до нього, вхопили золотий повід, торкнулися до стремена і терлись бородою об замшовий чобіт Бату-хана:

— Благаємо тебе, великий джихангіре! Зійди з коня, сядь на трон, який віднині належить тобі! Радіючи з твого обрання, ми влаштуємо урочистий бенкет! Усі хани і кипчацькі султани хочуть поцілувати перед тобою землю і висловити тобі відданість і щирість!

Бату-хан поблажливо всміхнувся й зіскочив з коня. Хани розступились, даючи йому дорогу до візерунчастого килима перед золотим троном.

Але молодий воїн з білим тюрбаном на довгих чорних

кучерях, грубо розштовхуючи ханів, кинувся вперед і загородив списом доступ до трону:

— Назад, Бату-хане! Дивися, що чекає на тебе!

Він з силою метнув списа в середину візерунчастого, строкатого килима перед троном, і спис, пробивши тканину, зник. Воїн схопив килим за край і одгорнув його: під килимом зяяв чорний отвір глибокої криниці.

Бату-хан вигукнув:

— Арапшо, за мною! — Кинувся до юрти Субудай-багатура і зник за вхідною завіскою.

— Які хитрі лиходії, які жовтовухі собаки могли підготувати таку пастку? — шепотіли хани і тіснились до криниці, намагаючись у неї зазирнути.

— Субудай-багатур іде! — пронісся гомін натовпу.

Старий, згорблений полководець на кривих ногах з скоцюрбленою правою рукою поволі підходив до трону. Виряченим неморгаючим лівим оком він обвів безмовний натовп ханів і гостей:

— Два дні я був відсутній і недодививсь, як чорні нічні мангуси [1] підрили пастку біля стоянки джихангіра. Доки я живий, оцим отруйним чудовиськам не пощастить занапастити молодого вождя, призначеного Священним Правителем! Я вирву кліщами язики всім, хто готував йому загибель. Подивлюсь, чи будуть вони такі ж хоробрі зі мною, як були хитрими, готуючи пастку! Ми не станемо зволікати. Ми виступаємо у похід не завтра, а сьогодні, зараз! Згортайте шатра! Сідлайте коней! Нукери, запалюйте багаття!

Крекчучи і ще дужче зігнувшись, старий полководець повернувся і поволі зашкутильгав до своєї юрти.

Вітер стих, і в непорушному повітрі над курганом потягнулись до неба дев'ять стовпів диму — це моторні нукери Субудай-багатура розпалили приготовані заздалегідь багаття, кидаючи в них вогку солому, повідомляючи всі кочові племена, що почався великий похід на Захід.

---

[1] *Мангуси* — казкові кровожерливі чудовиська, вампіри, які завдають шкоди людині й володіють надприродною силою. З мангусами воюють герої-богатирі монгольських билин.

ЧАСТИНА ДРУГА

БАТУ-ХАН ВИРУШИВ НА ЗАХІД

...Даремно гадати, що монгольська навала була безглуздим вторгненням безладної азіатської орди. Це був глибоко продуманий наступ армії, в якій військова організація була значно вищою, аніж у військах її супротивників.

(Наполеон).

Розділ перший

ВІЙСЬКО ВИСТУПИЛО

З того дня, як старий Назар-Кяризек, тримаючи в червоному вузлику довгого півня, доставив його в юрту грізного монгольського полководця, факіх Хаджі Рахім опинився в повному полоні в одноокого вождя Субудай-багатура, який, пирхаючи, наче випльовуючи слова, сказав:

— Великий джихангір Бату-хан велів, щоб ти, його багатознаючий учитель, завжди знаходився біля нього... Щоб ти старанно, дуже старанно описував походи сліпучого через всесвіт. Так! Щоб ти мав достатньо паперу і чорної фарби і двічі на день одержував рисову кашу і м'ясо. Ти все одержиш — моє слово кремінь! А оцей хитрий старик буде про тебе турбуватися... Щоб ти не втік, так!.. Ти не будеш скакати, як одчайдушний нукер, на неприборканому коні — під час скачки ти розгубиш і пера, і папір! Так!... Ти поїдеш на сильному тангутському верблюді. Ви обоє їхатимете на ньому за мною. А ти, півнячий дідугане, пам'ятай, що коли оцей вчений книжник писатиме ліниво чи захоче втекти, то з тобою поговорять мої нукери і виб'ють з тебе пилюку, накопичену

за шістдесят років... Не сперечайся і не відповідай! Так наказав джихангір, і так буде! А тебе, старик, я, крім того, призначаю вартовим будильного півня. Дозволяю йти.

Субудай одвернувся, немовби забув про факіха. Двоє монголів, підхопивши під руки Хаджі Рахіма, потягли його до величезного темносірого верблюда. По боках його мохнатих горбів, на солом'яному сідлі з дерев'яними розпірками, висіли дві продовгуваті корзини-люльки, «кеджаве», сплетені з лози. Верблюд з протяжним стогоном опустився на коліна. Монголи посадили Хаджі Рахіма в люльку. В ній було тісно, і коліна піднялись до підборіддя.

Назар-Кяризек вліз до другої люльки. Він зітхав і невдоволено бурчав:

— Мені б краще бойового коня!... Чи подобає ж старому воїну сидіти в корзині!

Він старанно прив'язав до корзини ремінцем-сирицею свого півня. Верблюда одвели осторонь і опустили на коліна поряд з іншими, на яких в'ючили частини розібраних юрт. Назар-Кяризек шепнув сидячому в роздумі факіху:

— Все, що сказав оцей шкутильгаючий шайтан, буде виконано, крім одного,— про їжу нам доведеться турбуватися самим. Завжди голодні монголи і зернинки рису нам не дадуть, а самі його зжеруть. Я проберуся до кухаря нашого лютого начальника і постараюся з ним подружитися... Тоді нам знайдеться що поїсти.

Старик виліз з корзини і зник.

Хаджі Рахім спостерігав гомінливу суєту воєнного табору. Воїни бігали, кричали, підганяли один одного. Субудай-багатур вже зажадав собі коня. Кипчацькі жінки з пронизливими піснями розбирали юрти, згортали повстини, зсували косі грати і в'ючили все це на верблюдів разом з бронзовими казанами, залізними таганками й чувалами. Нукери волочили строкаті мішки з зерном та борошном, тягли за роги баранів, прив'язували на запасних коней килимові сакви, підтягували ремені і мчали навскач, приєднуючись до загону, який збирався на рівнині.

Субудай-багатур, крекчучи й шкутильгаючи, підійшов до догоряючого багаття. Біля нього з'явилися шамани — один старий, сивий, і кілька молодих. Вони били в бубо-

ни, дзвеніли брязкальцями і вили заклинання. Субудай дивився на вогонь виряченим оком і шепотів молитву, яка мала врятувати від отрути, удару стріли і злого ока. Вітер підхопив клубки сизого диму і обгорнув ними Субудая, осипавши іскрами.

— Щасливий знак! — сказали монголи, що тіснилися навколо.— Дим відганяє нещастя, священні іскри принесуть удачу!

Субудай, похмурий, непорушний, сутулуватий, стояв довго, глибоко замислившись, наче бачив перед собою майбутні битви, втікаючі перелякані натовпи і ранкове сонце бойової слави його вихованця, покорителя всесвіту Бату-хана.

А той уже під'їздив на білому нарядному жеребці. За ним їхали вслід у три ряди дев'ятеро охоронників. У переднього на бамбуковій жердині майорів п'ятикутний білий прапор з тріпотливими під вітром вузькими кінцями, на прапорі був вишитий шовками сірий кречет, який тримав у кігтях чорного ворона[1]. Бату-хан був у легкому шкіряному шоломі, прикрашеному пучком білого пір'я сріблистої чаплі. Безвусий, загорілий, з чорними, ледь скошеними жвавими очима, в синьому шовковому чапані з рубіновими гудзиками, він упевнено сидів на гарцюючому коні. Лівою рукою він натягував повід із золотими бляшками, у правій тримав короткий чорний батіг.

— Я готовий! Дивися, військо вже знімається з стоянки! Дивись, мої загони квапляться швидше прибути до великої річки Ітіль, щоб кинутися ураганом на тремтячі від страху племена!

Бату-хан вказав батогом на захід. З горба було видно широчезну рівнину. По всіх стежках тягнулися кінні загони воїнів, що вирушили на захід.

Субудай, опам'ятавшись, обернувся до Бату-хана. Він нагнувся і, кректячи, торкнувся корявими пальцями сухої землі.

— Я давно готовий,— сказав він.— Вірно сказав: з таким військом ти накинеш аркан на всесвіт!.. — Підійшовши щільно до Бату-хана, Субудай додав пошеп-

---

[1] Сірий мисливський кречет, який несе чорного ворона, вважався покровителем роду Чінгіз-хана, тому що бідний предок його Бодуанчар жив виключно завдяки полюванню свого прирученого кречета.

ки: — Не від'їжджай від мене ні на крок! Пам'ятай, що небезпека загрожує тобі не з заходу, а тут, серед викопаних для тебе ям і солодких посмішок зрадників!

Бату-хан похмурнів. Його рот скривився. Він одмахнувся канчуком.

— Надокучили вони мені! Чи скоро ми будемо за річкою Ітілем, у Кипчацьких ковилових степах! Вільний вітер тягне мене вперед, далі від оцих місць, де все отруєно зрадою, заздрощами та лестощами... — Він продовжував напівголосно: — Я їду не оглядаючись і більше сюди не повернусь. Там, попереду, я підкорю народи і створю нове, небувале царство, до якого не дотягнеться чіпка лапа Каракорума!..

— Добре, добре! — мурмотів Субудай і косився на монголів, які стояли поблизу.

Шамани підкинули в багаття оберемок сухого полину. Жовті язики полум'я піднялися догори, розсипаючи іскри.

Субудай сів на товстоногого буланого інохідця і, суворий, нахмурений, поїхав позаду Бату-хана. Монголи сідали на коней, в'ючили останні казани. Незабаром довгий караван потягнувся з горба в бік укритого сірими хмарами невідомого Заходу.

Розділ другий

В ДОРОЗІ

> ...Всі монгольські принци одночасно вирушили на захід весною року Мавпи, місяця Джумада-другого. Перебувши в дорозі літо, вони восени з'єдналися в краях Булгарських з родом Бату, Урду, Шейбані і Тангкута (синів Джучійових), яким були призначені в володіння ті краї.
>
> *(Рашід ед-Дін, Літопис).*

«...З яких хмар я зірву миготливі блискавиці разючих слів, у якому озері мудрості я зачерпну міцною сіткою сріблистий табунець правдивих хвилюючих думок, де я знайду розжарений казан кип'ячої смоли, щоб нею

накреслити сповнені пекучої жалості й обурення картини горя, відчаю й безутішних сліз, якими супроводжується кожний крок уперед монгольського війська?.. Це військо пожирає і знищує все, що йому трапляється на шляху... Кожна людина, жінка чи дитина стають безпомічними жертвами невблаганних воїнів... Всякий опір карається смертю, всяка покірливість тягне за собою тяжке рабство, і ніщо не врятовує зустрічного... Де ж ряди сміливих, які не здригнуться при страшному витті чотирьохсоттисячної орди монголів, що несуть розгром і смерть? Хто відкине степових хижаків, зайнятих тільки пристрастю грабунку й насильства?»

Так писав Хаджі Рахім, сидячи у плетеній корзині, зіщулившись у грудку, тримаючи на колінах аркуш сірого самаркандського паперу. Він старанно продовжував свої «Дорожні нотатки». Верблюд ішов розгонистою ходою, не відстаючи від охоронної тисячі «шалених» Субудай-багатура. Той їхав попереду на буланому інохідці, то збавляючи ходу при підйомі й зупиняючись на вершині горба, то прискорюючи її на гладенькій рівнині. Тоді верблюд, розгойдуючись, м'яко біг сильною стрімкою інохіддю і рівномірно підкидав Хаджі Рахіма й старого Назара, які цупко вчепилися в краї корзини.

Хаджі Рахім писав:

«...Вийшовши з Сигнака весною, військо йшло на захід [1] протягом усього літа, сухого, пекучого, без дощів. Шлях, прокладений віками, прослався від однієї степової річки до іншої, так що величезне стовпище коней не особливо страждало від спраги та паші. Степ зеленів весінніми пагінцями, а чим далі, тим більше траплялося заливних лугів, болот і річок з очеретами, які збереглися після весняних розливів, де було вдосталь корму для невибагливих татарських коней.

Тридцять три тумени, кожний на десять тисяч вершників, йшли тридцятьма трьома дорогами такою широкою лавиною, що потрібно було б три дні путі, щоб проїхати від лівого крила до крайнього правого крила

[1] Частина монголо-татарського війська, очолювана Шейбані-ханом, попрямувала на північний захід, до Булгарського царства, на річці Камі, і швидко його підкорила. Решта, більша частина війська, пішла на захід через «Ворота народів», споконвічним шляхом кочівників — між південними відрогами Уральських гір і північним узбережжям Каспійського моря.

величезного монгольського війська. Кожний тумен знає тільки свою стежку і зупиняється особливим табором. Передові розвідники відшукують для нього заздалегідь зручні для зупинок місця, багаті очеретами чи луговою травою.

Саме крайнє до півночі праве крило веде хан Шейбані і з ним двоє інших братів Бату-хана. Кожний з них має свій тумен, вони підтримують один одного і з допомогою гінців перебувають у постійному зв'язку. Вони виконують наказ джихангіра: підкорити північне — Булгарське — царство, яке лежить на річці Камі, притоці Ітілю. Середину всього війська займає Гуюк-хан, а далі, до лівого крила, рухаються тумени інших царевичів-чингізидів. Гуюк-хан навмисне вибрав собі середину війська — він усе ще надіється, що влада над усіма загонами перейде до нього, що Бату-хан буде скинутий чи раптово помре — та збереже його небо від цього! — і тоді, вже без суперечки, Гуюка оголосять джихангіром.

Де знаходиться Бату-хан — ніхто не знає. Він звичайно їде з Субудай-багатуром, а цей старий одноокий полководець прославлений своїми стрімкими переходами і проноситься, мов ураган. Він з своїм туменом раптово з'являється то на правому, то на лівому крилі, то в середині війська, влаштовує нічну зупинку і знову зникає у невідомому напрямку.

Обоз Субудай-багатура дуже невеликий: четверо швидкохідних верблюдів з розібраним похідним його шатром і легкими шкіряними китайськими скринями. У них зберігаються: нанесене на пергамент креслення земель, через які передбачається похід. Там же знаходяться пайцзи золоті, срібні й дерев'яні, їх джихангір роздає тим, кому хоче виявити милість.

Крім того, в цьому маленькому особистому обозі великого «аталика» їде його бойова залізна колісниця [1]. Це — закритий ящик, обшитий залізними листами, поставлений на двоє великих коліс. У всі чотири боки прорізано вузькі щілини, призначені для спостерігання і стрільби з лука. Всякий, хто наблизиться до колісниці без дозволу, буде поранений отруйною стрілою. Іноді втомлений походом старий полководець спить у ній, згорнувшись, мов хижий звір. Маленька собачка китайської

[1] Про цю залізну колісницю згадують китайські літописці.

породи чуйно вартує спокій свого хазяїна: почувши кроки незнайомої людини, вона зчиняє пронизливе гавкання. Залізного воза везуть четверо коней, запряжених по двоє. На лівому передньому коні сидить візниця.

Субудай-багатур, побоюючись зрадницького нападу, одного разу умовляв Бату-хана придбати для себе такого воза. Батий сердито відповів:

— Мене досить охороняє твоє зірке око і відданість моїх тургаудів.

Даремно гадати, що царевичі-чингізиди насправді є начальниками своїх загонів. Вони тільки називаються так. До кожного з них приставлено досвідченого монгола-темника, який вивчив військову науку в походах Потрясателя всесвіту, непереможного Чингіз-хана. Темники розпоряджаються, ведуть за собою загони, призначають зупинки, розсилають розвідників і гінців і підтримують зв'язок з Субудай-багатуром, котрий, як головний вождь, керує всім військом у поході. Через кожні дев'ять днів з усіх туменів до Субудай-багатура летять гінці і розповідають, де знаходиться їхній загін, як полюють з соколами чи хортами, як обідають і проводять час царевичі-чингізиди, яким шляхом піде далі загін, які в дорозі корми для коней, чи справні коні, чи ще є жир на їхніх ребрах...

Субудай уважно всіх слухає, похитує головою й каже: «Чую, чую!» Він ніколи нікого не хвалить, а тільки бурчить і пирхає і сам розпитує гінців, хто з кипчацьких ханів їздить на поклін до царевичів і про що вони шепчуться. Якщо гонець скаже: «Не знаю», Субудай б'є кулаком по коліні, проганяє гінця і забороняє йому з'являтися вдруге.

Бату-хана можна побачити тільки разом з Субудай-багатуром. Він слухається одноокого лютого полководця, як мудрого вчителя, якщо той щось йому шанобливо порадить. Субудай-багатур ставиться до Бату-хана, немовби той і розумніший, і досвідченіший. Під час розмови старик схиляється до землі, поважаючи в Бату-хані онука Священного Правителя. У Бату-хана є своя тисяча нукерів особистої охорони. Їх називають «непереможні». Половина цих хоробрих вершників їздить на рудих конях, половина — на гнідих. Начальником однієї сотні гнідих з самого початку походу призначено молодого воїна Арапшу. Бату-хан ласкаво ставиться до нього і ціл-

ком йому довіряє, з того часу як Арапша в день обрання вождя врятував життя молодому джихангірові. Арапша з своєю сотнею скрізь супроводжує Бату-хана і вночі охороняє його сон.

У Субудай-багатура є свій тумен. Воїни його особистої охоронної тисячі прозвані «шаленими». Вони брали участь разом з Субудай-багатуром в його походах, готові беззавітно виконувати найтяжчий наказ свого вождя; з них він готує начальників окремих загонів. Такий порядок було встановлено Субудай-багатуром ще при великому Потрясателі всесвіту — Чингіз-хані...»

Розділ третій

ХТО ВІДСТАНЕ — ПОБАЧИТЬ СМЕРТЬ

«У мене немає більше домівки з білобородим батьком і срібловолосою матір'ю, немає братів, немає сестер — усе відлетіло, як підхоплений вихором жмуток соломи!.. У мене лишився один друг — кінь хана Баяндера з поганим сідлом. Степовий вітер жене мене оцими рівнинами, як сліпого вовка. Треба приєднатися до якого-небудь загону. Але хто мене візьме? В мене немає ні меча, ні списа, я захопив тільки відгострений уламок ножа. Всі ідуть родами, племенами і нікого стороннього до свого загону не пускають... А хто метається, як я, той байгуш, карапшик [1], степовий бродяга... Всякий воїн має право відняти в мене мого гнідого, і сідло, і мій шкіряний похідний мішок, звинувативши мене, що я конокрад, блукаю з жадібними руками...»

Так похмуро думав Мусук, сидячи на пагорку в безмежному степу. Внизу, в лощовині, біля підсихаючої калюжі, пасся гнідий кінь, зморений і схудлий.

Вже кілька днів Мусук роз'їжджав по степових кипчацьких кочовищах, просячи прийняти його до загону. Ніхто з ним і розмовляти не хотів: «Будемо ми ділити з тобою захоплену нами військову здобич! До цього всякий рад примазатись! А де твій рід, де твоє кочовище? Що-небудь погане зробив ти і тепер не смієш туди показатись?..»

---

[1] *Карапшик* — чорна кішка, розбійник.

В одному кочовищі благообразний старшина з пов'язкою хаджі на баранячій шапці, добродушно посміхаючись, привітно сказав:

— Ти, звичайно, знаєш суворий наказ джихангіра — виступати в похід тільки цілими племенами, розподіленими на тисячі, сотні й десятки, і щоб кожний джигіт був на доброму коні і мав справну зброю,— інакше буде не військо в поході, а стадо без пастуха. Знаєш ти також, що ми можемо бродяг-одинаків зсаджувати з коня і бити без суду. Ти чув про такий наказ?.. Але я тебе пожалію. Я прийму тебе до нашого племені конюхом запасних коней, якщо тільки проти тебе не закричить наше родове коло. Я навіть дам тобі і зброю — бачу, що в тебе її нема! Але за це ти віддаси мені свого коня. Не бійся, я дам тобі взамін іншого коня, простішого. За меч ти пригониш трьох корів, за щит і спис — трьох корів, за сталевий шолом — трьох корів і за кольчугу — іще шість корів. Всього п'ятнадцять корів [1]. Ти джигіт кмітливий, чи тобі важко пригнати півтора десятка корів!..

Мусук похитав головою:

— Про це нема чого й думати!

— Ти можеш виїхати у похід з одним лише мечем. А сталеву зброю відбереш потім у ворогів. Сутичок буде без ліку!

Мусук якнайшвидше від'їхав од занадто привітливого старшини і знову блукав у степу.

Нещастя зближає невдах. Мусук помітив у далечині між піскуватими горбами загін з семи вершників. Ну й коні! Старі, облізлі шкапи! Жоден порядний мусульманин навіть не назове таких тварин благородним словом «кінь», для них є кличка — «ябі», в'ючна худоба для перевозки соломи та гною.

Вершники були озброєні. У кожного в руках колихався тонкий спис. Небезпечна справа зустрітися з такими вершниками у пустинному степу. І Мусук сповз з горба, скочив на гнідого і попрямував убік. Зробивши півколо, переваливши через піскуваті бугри, Мусук поба-

---

[1] У середні віки зброя цінувалася дуже високо. Воїн, щоб з'явитися в повному озброєнні, повинен був витратити на придбання її суму, рівну вартості стада в 15—18 корів (див. Дельбрюк, «Історія воєнного мистецтва»).

чив, що семеро вершників з'явилися знову перед ним зовсім близько. Тепер вони були зайняті справою, а восьмий як вартовий лежав на горбі. Вони працювали ножами, схилившись над тушею верблюда. Один із них махнув закривавленою рукою:

— Слухай ти, самотній вовче, сміливий беркуте, одчайдушний барсе! Хочеш пообідати з нами?

Мусук другий день нічого не їв. Він вагався недовго. Стриноживши коня, він підійшов до верблюда.

— Бери голову, — сказав один. — Нам всього не забрати.

«Вони схожі на бродяг», подумав Мусук, але голод підстьобував його.

— Чий верблюд?

— Хазяїн далеко! Тебе не спитає...

Високий, худющий і косоокий джигіт, швидко орудуючи ножем, одрізав голову верблюда і протягнув її Мусуку.

— Бери!

Мусук подякував і загорнув голову в хустину.

— А якого ви загону?

— З загону найхоробрішого з хоробрих, батиря Бай-Мурата.

— Великий у вас загін?

— Невеликий, зате хвацький, і якщо ти до нас пристанеш, то нас буде вже дев'ять чоловік, священне число.

— І ви підете з військом джихангіра?

— Чому не піти? У майбутньому до нас приєднається немало іще отаких, як ти, блукачів, і ми скоро зберемо цілий тумен під зеленим прапором Бай-Мурата.

Вартовий на горбі крикнув:

— В далечині показалися люди! Очевидно, хазяїн веде сюди голодних гостей.

Всі заметушились, витираючи об пісок закривавлені руки. Скочивши на коней, вони кинулися стежкою вбік, до великої дороги.

Косоокий опинився поряд з Мусуком:

— Рятуйся разом з нами! Хазяїн знайде в тебе голову свого верблюда і зірве твою. Я, батир Бай-Мурат, начальник загону, призначаю тебе своїм помічником.

«Іди до тих, хто кличе тебе!» пригадав Мусук кипчацьке прислів'я і попрямував за Бай-Муратом. Вони довго кружляли по степу, потім Бай-Мурат свиснув, і

його супутники повернулися до Мусука, разом накинулись на нього і збили з коня. Він лежав, приголомшений, на піску, двоє приставили до його грудей списи:

— Лежи, швендя, прошак, і не ворушися! Молись аллаху!

Бай-Мурат пересів на одібраного гнідого і, мабуть, спочатку вагався, чи не залишити взамін свого облізлого яби, але потім рішуче прив'язав його повід до луки сідла.

— Батир Бай-Мурате! — крикнув Мусук.— Ти сказав, що береш мене до свого загону. Де ж твої слова?

— Я передумав. Хто тебе знає, що ти за людина? Можливо, вночі ти всіх нас заріжеш?

— Залиши мені коня! — простогнав Мусук, відчуваючи на грудях вістря списів.

Щось стривожило Бай-Мурата. Він гукнув:

— Уперед! Швидше!..

Мусук почув тупіт коней, що віддалялися, і залишився лежати непорушно, уткнувшись обличчям у долоні. Загибель здавалася йому тепер неминучою: навкруги — голий глухий степ, блукаючі злодійські зграї і голодні звірі... Допомоги ждати нізвідки. І він вигукнув:

— Старий, праведний Хизр! [1] Прийди до мене на допомогу! Виручи мене! Заріжу для тебе жирного барана!..

Розділ четвертий

ОДИН У ПУСТЕЛІ

Настала темна ніч. На небі мерехтіли рідкі дрібні зірки. Вдалині завив голодний вовк. Другий йому відповів. У кількох місцях підхопили пронизливим вищанням дикі голоси шакалів.

Мусук сидів нерухомо, насторожено прислухаючись. Але втома брала своє. Очі злипались. Поступово він поринув у глибокий сон.

Мусуку снилося, що він сидить на високому горбі. Перед ним широко розляглася квітуча степова рівнина.

---

[1] У мусульманських легендах розповідається про праведного старика Хизра, який блукає по світу, виявляючи заступництво і захист стадам, пастухам і подорожнім, коли закликати його в час біди.

Всюди паслися рябі коні й руді лошата. Із землі почав швидко рости пишний кущ ожини. Віти його сплітались, згинались, підіймались до неба, як стовп, і перекинулись дугою через усю рівнину. По цій дузі, як по мосту, поволі дерлася знайома руда корова його матері, хитаючи головою і подзвонюючи прив'язаним дзвіночком. А за коровою по лузі пробиралася дівчина в червоному платті, що розвівалося під вітром. Він одразу впізнав її. Це йшла Юлдуз з шкіряною дійницею в руці. Вона йшла похитуючись і боялася зірватися з вузького моста. На синьому небі швидко проносились дрібні білі хмарки. Корова дійшла до середини мосту, що гнувся під нею, і зупинилася з жалібним муканням. А Юлдуз знайомим дзвінким голосом закричала: «Мусук!..»

Мусук насилу розплющив втомлені очі. Палюче сонце осліпило його. Великі зелені мухи кружляли над головою. Раптом він знову виразно почув: «Мусук!» Зажмурившись, прикриваючи рукою очі, він побачив перед собою кілька жовтих високих верблюдів, прикрашених нарядною збруєю з червоними китицями і бахромою. Маленькі двомісні паланкіни з кольоровими завісками були укріплені між горбами верблюдів. Там сиділи одягнені в яскраві шовкові плаття жінки. Їхні обличчя були так густо набілені й підмальовані, що всі видавалися схожими одна на одну. Жінки сміялися, ховались за завісками, одна з них кинула в Мусука жменю фініків та горіхів. Тонка рука з золотими браслетами кинула йому шовковий мішечок. У цей час з дикими криками прискакали монгольські вершники, і верблюди з хрипким ревінням рушили вперед, мірно побрязкуючи бубонцями й дзвіночками.

Гублячись між горбами, караван одійшов, як сон... Але це не був сон! Мусук визбирав на глиняному грунті багато фініків, горіхів, кілька коржів, посипаних анісом, і шовковий смугастий мішечок, перев'язаний шнурком. Усередині його виявились жовті шматочки льодистого цукру [1], фісташки, мигдаль і дев'ять золотих монет. Цей дивний подарунок Мусук засунув за пазуху.

«Старий добрий Хизр почув мій заклик і допоміг мені!» Мусук піднявся на найближчий горб, зарослий

---

[1] Цукор у той час являв велику цінність. Він добувався в Індії та в Єгипті з цукрової тростини, був прозорий, жовтого кольору, мав кристалічну форму.

рідкою сивою жорсткою травою. Перед ним протягнулася довга вузька торгова дорога, що вела з Кипчацьких і Киргизьких степів на захід, до великої річки Ітіль. Це була вдавлена у глинясту землю колія, шириною в слід верблюда, протоптана на протязі століть перехожими караванами. Де-не-де біліли кістки, валялись баранячі балабушки й вицвілі клаптики.

«Треба залишатися тут! Можливо, старий Хизр знову принесе удачу...»

Степ довго здавався безмовним і пустинним.

Сонце вже схилялося з палаючого неба, коли вдалині, між горбами, показалися вершники. Десять чудово озброєних джигітів у великих чорних з овечої шкури шапках скакали з списами напереваги на темногнідих відбірних конях. Спереду їхав молодий воїн у білому арабському тюрбані. Щось знайоме здалося Мусуку в його посадці і суворому, похмурому обличчі і особливо — в стрункому гнідому коні.

Під'їхавши до Мусука, вершник притримав коня:

— Як звати тебе? Де твій загін? Чому ти валяєшся тут?

Мусук підвівсь і, квапливо, сповнений відчаю, розповів про свої злигодні, про бажання взяти участь у поході і про пограбування його ватагою Бай-Мурата.

З непорушним кам'яним обличям вислухав дивовижний вершник розповідь Мусука. Він сказав:

— Мене звуть сотник Арапша. Тебе я пізнаю: ти раніше був конюхом у хана Баяндера. Я вірю тобі і беру з собою. Поки що ти будеш на випробуванні, конюхом, а потім одержиш коня, спис і меч. Сідай на крайнього коня.

Мусук сів на круп коня одного з вершників і вхопився за його пояс. Вершники помчали. У Мусука засвітилася надія, що почалась нова, щасливіша смуга в його житті.

Розділ п'ятий

«ВОРОТА НАРОДІВ»

Хаджі Рахім, зіщулившись, як тільки міг, не помічаючи похитувань скрипучої корзини і густої пилюки, що осідала на сторінки його книги, старанно писав рядок за рядком...

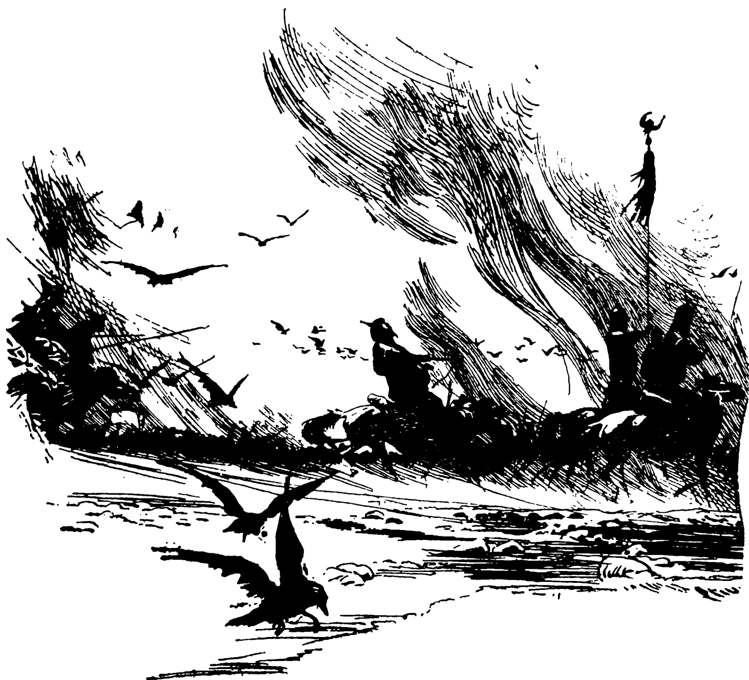

«...Військо сліпучого Бату-хана безперервно рухається на захід шляхом, який споконвіку зветься «Воротами народів». Він тягнеться рівнинами на південь від Кам'яного пояса[1] й на північ від Абескунського моря. Цим шляхом колись пройшли з східних степів войовничі хунну, поважні предки монголів[2], і потрясли жахом західні народи.

Спереду війська скачуть розвідники, але й без них подорожній знайшов би у степових просторах стежку, що простяглася через великі «Ворота народів». Усюди можна помітити покинуті в давні часи стоянки по розкиданих осколках побитого розмальованого посуду. Далеко на краю небосхилу, немов сигнальні віхи, видно сині

[1] *Кам'яний пояс,* чи *Кам'яна гряда,* — Уральські гори.

[2] *Хун-ну* — племена тюрко-монгольського кореня, які вийшли в I ст. нашої ери з Центральної Азії на захід і в VI ст. під начальством Аттіли вторглися до Західної Європи, де вони були відомі під іменем гуннів.

могили, де поховані невідомі багатури невідомих племен... Мир їхньому праху!»

Поки стояла весна, поки всюди ще блищали калюжі й перепадали дощі, просування війська було урочистим і величним і не таким нестерпним, яким воно стало тепер. Коли ж настали пекучі дні, коли під промінням палючого сонця земля почала висихати і тріскатись, тисячі коней і людей, що рухалися вперед, почали здіймати хмари куряви, яка закрила все небо. Цей тонкий густий пил зовсім затуляє сонце, так що стає темно, як уночі. За кілька кроків уже не можна впізнати людського обличчя. Всі вершники повинні твердо зберігати своє місце і в десятку, і в сотні, бо коли трохи одійти набік, можна загубитися в натовпі, як в очеретах, і доведеться кілька днів шукати свій загін.

Є щось страшне в цьому безмовному рухові чотирьохсоттисячного війська в півімлі, в клубах збитої пилюки, коли навколо видно тільки тіні коней і людей... Ніхто не

промовить ні слова: «Про що говорити, все вже сказано і все відомо!» Та й розмовляти важко: пилюка проникає і в горло, і в ніс, і в груди. Люди почали погано бачити, оглухли і думають тільки про зупинку, щоб випити чашу холодної води, щоб витрусити одяг, щоб прохолодний нічний вітер одніс пилюку, щоб знову показалося синє, спокійне небо...

Надвечір — зупинка біля річки з небагатьма кущами і старими кривими вербами. Довгий табір розтягується по обох берегах. Палають тисячі багать, здається — увесь степ загорівся. Люди кричать, кашляють, співають, одводять коней і верблюдів у степ, щоб пустити їх пастися на волі. Слабий вітерець односить хмари куряви від табору, і, нарешті, пізно вночі лине легкий аромат степового полину...

На стоянці з лютим ревінням опускається на коліна тангутський сірий верблюд. З люльки насилу вилізають факіх Хаджі Рахім і старик Назар-Кяризек, розминаючи затерплі, одерев'янілі ноги. Вони довго вибивають з плащів густо осілий пил. Даремне старання! Вони кидають плащі на землю і радіють, що поблизу горить багаття, що на вогонь уже поставлено закоптілий казан, що можна розтягнутися на землі, що над головою вже темніє безмежне небо.

Назар-Кяризек, кмітливий в життєвих справах, іде до субудайбагатурового повара, говорить йому довгі шанобливі привітання і повертається від нього з горщиком рисової каші чи м'ясної юшки; іноді він сам пече у попелі коржі чи смажить над жаринами вузькі шматочки м'яса, добутого невідомо де. При цьому він без кінця розповідає казки чи співає розбитим, деренчатим голосом старовинні кипчацькі билини.

Хаджі Рахім не може відійти од каравану: верблюди — його житло. Факіх старається записати все, що бачить і чує, бесідуючи з ким-небудь з начальників чи простих воїнів. Він помітив, що великий радник Субудай-багатур не завжди їде разом з своїм туменом, не завжди ховається в своїй залізній колісниці. Часто він від'їздить у супроводі охоронної сотні вбік од головного шляху. Іноді по кілька днів не видно зовсім монгольського полковника, який зникає разом з молодим джихангіром. Увечері вони раптово з'являються біля визначеного

заздалегідь місця зупинки. Хаджі Рахім тоді їде до них і записує їхні зауваження.

Перед заходом сонця караван прискорює хід. Усі, навіть тварини, знають, що скоро буде вода і відпочинок, і рухаються веселіше. Караван-баші [1] посилає зранку розвідників, які мчать на легких конях і зникають. Вони знаходять рівну площинку і подають знаки здалеку, піднявшись на горб, повертаючи коня то праворуч, то ліворуч, то кружляючи по двічі-тричі; все це має особливе, зрозуміле воїнам значення.

На обраному місці верблюдів опускають на коліна, розв'язують важкі в'юки. Одводять у степ звільнених від поклажі тварин. Тут вони всю ніч поволі блукають, зупиняються біля кущів «колючки» [2], хатаючи її своїми жорсткими губами. Особливі, обозні верблюди підвозять заготовлений заздалегідь у дорозі хмиз. Раби розпалюють багаття, ставлять на них великі китайські бронзові казани на трьох ніжках. Із шкіряних бурдюків у казани наливають воду, туди ж кришать м'ясо, насипають рис.

Дозорні не підпускають нікого з інших загонів до місця стоянки Субудай-багатура. Кожний загін повинен іти своїм шляхом, не змішуючись з іншими, повинен мати свій табір. Навколо стоянки Субудай-багатура розташовується тільки його особиста тисяча «шалених» і далі, по степу, воїни його тумену.

Воїни з охорони розкладають свої окремі багаття, варять собі в казанах юшку і хто що зумів дістати. Вони розташовуються навколо багать, розтягнувшись на повстяних попонах. Їхні стриножені коні пасуться поблизу в степу. Коні самі собі знаходять корм, об'їдаючи непривабні рослини і вибиваючи копитами коріння. Вони такі невибагливі до їжі, що на них можна проїхати, не боячись, через увесь світ.

У темряві чується перегукування дозорних на горбах і тягучий вигук, що повторюється:

— Увага й покора!

Іноді на місці стоянки ставляться шатра. Всі розуміють і радіють: два-три дні буде зупинка і відпочинок. У шатрах розіслані повстини й килими, кинуті шовкові

---

[1] *Караван-баші* — начальник і провідник каравану.

[2] *«Колючка»* — особлива рослина середньоазіатських пустель, вкрита дрібними шпильками, яку охоче їдять верблюди.

подушки. Можливо, передбачається нарада ханів чи готується святкове облавне полювання.

При повній тиші долітає тупіт великої кількості копит — це під'їздить сліпучий Бату-хан, з ним — Субудай-багатур і їхні відбірні нукери.

Перед однооким, похмурим Субудай-багатуром усі тремтять більше, аніж перед Бату-ханом. Субудай завжди помітить непорядки, скаже тихо кілька слів, після чого кудись скачуть стрімголов вершники, когось тягнуть, десь чути одчайдушні крики...

Бату-хан не помічає дрібних непорядків. Його погляд блукає поверх людей, його думки зайняті великими планами, він любить говорити тільки про майбутнє. Коли обидва полководці, молодий і старий, входять до жовтого шовкового шатра, там уже повинен бути готовий обід. «Розстелювач скатерті» і «подавач» стоять шанобливо, склавши руки на животі, чекаючи наказів. Обід відбувається урочисто. Троє головних шаманів сидять тут же, мурмотячи напівголосно сприятливі закликання...»

Розділ шостий

СІМ ЗІРОК БАТУ-ХАНА

«...Разом з передовою відбірною тисячею «непереможних» сліпучого Бату-хана іде особливий караван з п'ятнадцяти рослих тангутських верблюдів. Вони жовто-сірі, з сивиною, напівдикі і люті, але дуже сильні й швидкохідні, і в час стрімких переходів Субудай-багатура майже ніколи не відстають.

На цих верблюдах їдуть «Сім зірок» Бату-хана. Так їх називають у загоні. Це його сім прекрасних дружин. Вони були одібрані перед походом іще в Сигнаку з сорока дружин Бату-хана його мудрою матір'ю Орі-Фуджинь, яка сказала синові:

— Ти завойовуватимеш нові країни. В кожній країні підкорений народ надішле тобі в дар свою найблискучішу і в той же час найпідступнішу жінку, щоб знищити тебе. Пригадай долю свого діда, Священного Правителя. Йому до шатра привели тангутську царівну, і вона його зранила, прискоривши смерть Найвеличнішого. Не

довіряй чужим умовлянням, остерігайся ворожих дарів! Як на небі вночі, на Візку вічності [1], світиться сім зірок, так і тобі в дорозі вірно і віддано світитимуть, приносячи щастя і радість, сім найкращих красунь, яких я сама вибирала.

Бату-хан, завжди шанобливий до матері, відповів:

— Я повинен спочатку поговорити з моїм вірним радником Субудай-багатуром.

Наступного дня Бату-хан з'явився до матері разом з великим старим полководцем і сказав:

— Мій похідний літописець і вчитель Хаджі Рахім перевірив по книгах і мені пояснив, що Іскендер Дворогий під час походів ніяких дружин з собою не возив, а всі його турботи були тільки про розгром зустрічних народів...

Орі-Фуджинь не замислюючись сказала:

— А я і без книг знаю, що, завоювавши Персію і одружившись на дочці підкореного перського царя Дарія, Іскендер занедужав від отрути і помер молодим... Нехай збережуть тебе від цього небожителі!

Старий Субудай-багатур, упавши лицем до землі перед ханшею, сказав:

— Твої слова блищать мудрістю, як дорогоцінні алмази! І якщо ти, сповнена турбот про твого сліпучого сина, забажаєш, щоб разом з ним їхали бодай усі сорок дружин його прекрасного джерела радості, то в моєму загоні вони будуть так само недоторкані, як у твоєму улусі, ніколи не відстануть і жодна не загубиться. Твій наказ — кремінь, я — тільки іскра, яку ти викрешуєш. Якщо джихангір, зайнятий військовими турботами, не хоче зараз бачити своє блискуче сузір'я, можливо, він забажає його побачити в дорозі. Але тоді зірки будуть далеко. Передбачливіше взяти їх з собою!

Орі-Фуджинь схилилась так, що пір'я її вишитої перлинами шапки торкнулося вкритих пилом замшових чобіт сина:

— Ти — повелитель, ти — джихангір, ти й наказуй!

Бату-хан неохоче промовив:

— Хай буде так! Але одну з семи я виберу сам. Це повинна бути дівчина, яку звуть «Ранкова зірка», Юлдуз... Субудай-багатур, ти мені її розшукаєш!

---

[1] *Візок вічності* — сузір'я Великої Ведмедиці.

Через день нукери Субудай-багатура розшукали в Сигнаку кілька дівчат, на ім'я Юлдуз. Усіх їх, тремтячих від страху, привели до Бату-хана. Він озирнув приведених байдужим поглядом і вказав на худеньку дівчину, майже дівчинку, з сльозами на віях. Її закутали в шовкове покривало і одвели до старої ханші Орі-Фуджинь. Ханша наказала її роздягнути, сама оглянула, помацала худі плечі і ребра і впевнилась, що дівчинка Юлдуз не має зовнішніх вад, скромна, красива, очі її проникливі, на щоках у неї ямочки, але худа й полохлива вона, як дике гуся.

— Що ти вмієш робити? — спитала ханша.

— Я вмію... доїти злу корову, — скромно пробелькотала Юлдуз.

— Це не легка справа! — зауважила Орі-Фуджинь і засміялася низьким чоловічим голосом.— Для цього потрібно терпіння. Іще що ти вмієш?

— Я вмію... пасти ягнят, в'язати строкаті візерунчасті носки, пекти в попелі коржі з ізюмом...

— У дорозі все це корисно, — сказала стара, знову засміялась і ласкавіше подивилася на дівчинку. — Іще що ти знаєш?

Безшумно підійшов Бату-хан і слухав відповіді Юлдуз.

— Кажи, що ти іще знаєш?

— Я можу співати наші кипчацькі пісні і розповідати казки про старого Хизра, про свистячих джинів[1] і про сміливих джигітів...

В очах Бату-хана блиснули веселі іскри, і він перезирнувся з матір'ю.

Орі-Фуджинь милостиво хитнула головою:

— Вона може їхати!..

Розділ сьомий

СЬОМА ЗІРКА

Коли татарсько-монгольське військо вирушило в похід, Юлдуз посадили на сьомого верблюда разом з рабинею-китаянкою, приставленою до неї за наказом

[1] *Джини* — казкові істоти, що шкодять людям; згадуються в східному фольклорі.

ханші Орі-Фуджинь. Юлдуз сиділа в кеджаве під балдахіном, прикрита шовковою завіскою. На другий день путі вона раптом занепокоїлась, цілий день ховала своє обличчя під покривалом і увечері сказала своїй рабині:

— Я бачу недалеко від нас на верблюді їдуть двоє: старик і дервіш — факіх. Якщо б вони почали розпитувати про мене, не смій їм відповідати. Я боюсь цього старика, він мені вже приніс нещастя... Зроби так, щоб мене ніхто не впізнав...

Досвідчена в жіночих хитрощах китаянка на зупинці старанно розтерла білила, навела рум'янець, здовжила до скронь брови і так розмалювала Юлдуз, що вона сама себе не впізнала, подивившись у срібне відпoліроване дзеркальце.

В дорозі «Сім зірок» тримались окремим караваном, маючи особливу охорону. На передніх чотирьох верблюдах їхали чотири монгольські княжни. Вони були з найзнатніших кочових родів, відзначалися огрядністю й довгими косами до землі. За ними їхали дві кипчацькі княжни. Одна з них була дочкою хана Баяндера. Обидві кипчацькі княжни звичайно вмощувалися вдвох на одному верблюді, безугавно базікали і сміялись, а на другому верблюді розмістилися їхні служниці. Якось на стоянці вони підійшли до Юлдуз, заговорили з нею й розповіли, що кожна з них має свого власного скакового коня, що вони братимуть участь у святковому облавному полюванні і на скачках.

— Ти, звичайно, робоча, чорна дружина![1] Коней у тебе немає, придане — твій одяг і прикраси — тобі дала ханша Орі-Фуджинь. Бату-хан на тебе й дивитися не стане. Ти облизуватимеш чашки, з яких ми п'ємо.

Юлдуз знітилась, позадкувала і пригорнулася до рабині-китаянки. З непорушним, скам'янілим обличчям розглядала вона кипчацьких князівен.

— Що ж ти не відповідаєш? Ти, корівниця, хіба не вмієш говорити? Тоді мукай!

Юлдуз опустила додолу очі і хотіла щось відповісти, але не змогла... Вона схопила шовкову хустку, звичним жестом почала її згортати і згорнула в ляльку, як то

[1] У народів Середньої Азії, в яких мало місце багатоженство, в більш заможних родинах звичайно дружини розподілялися на привілейованих, з багатих родин, і «чорних, робочих» дружин, на долю яких припадала вся важка робота по господарству.

звичайно роблять дівчатка в кочовищах. Нарешті вона вимовила:

— Ідіть геть звідси, якщо я корівниця. Коли мій хазяїн накаже, я митиму чашки, накаже — я пожену вас у поле хворостиною, як корів...

— Вона ще зовсім дурне дитя,— сказала одна.

— І залишиться дурною на все життя! — додала друга, і обидві з сміхом одійшли.

Наступного дня на зупинці до Юлдуз прийшли монгольські ханші, крім першої, Буракчінь, найповажнішої. Вони торкали Юлдуз, обмацували її худі руки, міцність матерії на платті, оглянули її зуби.

Юлдуз покірливо дозволяла себе мацати і посміхалась. Монголки по черзі доторкнулися пальцем до ямочок на щоках і засміялися. Старша спочатку трималася поважно, але потім так само почала сміятись. Ханші брали до рук ляльку, згорнуту з хустки, і показували, як гойдатимуть дитину і годуватимуть грудьми. Потім вони підвелися, сказавши ласкаве прощальне привітання, й пішли. Найюніша повернулася і прошепотіла:

— Приходь до мене базікати, я їду на четвертому верблюді!

Коли Юлдуз залишилася сама, вона струсила хустку, закуталася в неї з головою і почала плакати. Не вперше вона плаче з того дня, як батько і старший брат Демір одвезли її до караван-сараю невольників і продали чорнобородому купцеві в червоному смугастому халаті, з великим тюрбаном, круглим, як качан капусти. Їй було образливо: її оглядали, мов вівцю, визначену на продаж. У чому вона винна? Вона хоче жити бодай у найбіднішій закоптілій юрті біля джерела, і щоб до неї кожного вечора приїжджав Мусук на своєму гнідому коні і розповідав, що діється в табуні, як б'ються жеребці, які народились лошата і як він одігнав вовків, що до них підкрадалися...

Чиїсь пальці ніжно торкнулися ліктя, і тонкий голос прошепотів:

— Чому ти плачеш, зіронько? Це ще не горе, велике горе ще попереду.

Це була рабиня, китаянка І Ла-хе. Вона сиділа на колінах перед Юлдуз і з звичною шанобливістю швидко кланялась, поклавши на килим долоні.

— Коли ж надійде велекие горе?

— Коли ти побачиш, що твоя дитина вмирає...

— А ти бачила велике горе?

Китаянка провела маленькою висхлою рукою по очах, немовби бажаючи стряхнути набіглу сльозу, і озирнулась. Навколо горіли багаття, освітлюючи багровим світлом лежачих і сидячих воїнів. Китаянка і Юлдуз пригорнулися одна до одної, сидячи на маленькому оксамитовому килимі. Вони почували себе загубленими серед великого людського натовпу, який гомонів, кричав, співав, брязкав зброєю, а тепер поступово затихав, втомлений переходом, і поринув у сон і забуття.

Китаянка сказала:

— Тяжко мені пригадувати те горе, яке довелося пережити. Але слухай! І велике й маленьке горе — все побачили мої бідні очі! Я почала життя щасливо й безтурботно у батьковій хаті. Він розумів значення кожної зірки і по їхньому рухові пророкував майбутнє людини. Батько проводив кожну ніч на дахові палацу Цзінського [1] імператора і все, що дізнавався з руху і схрещення зірок, записував до великої книги. А вранці він показував книгу головному наглядачеві палацу, який розповідав усе найважливіше самому володарю — повелителеві Китаю. Коли я підросла, батько мене віддав заміж за веселого і знатного начальника двохсот п'ятдесяти вершників. Він був старший за мене на двадцять років, але ми жили щасливо, ми мали двох красивих дітей. Ми жили в невеликому будинку з садом і ставком, де росли лотоси і плавали золоті рибки. Раптом примчали до міста монгольські воїни Чингіз-хана, коли їх ніхто не ждав. На чолі монгольського загону був оцей самий одноокий полководець, який тепер не розлучається з Бату-ханом. Мій чоловік кинувся з своїм загоном у битву і назад не повернувся. Монголи забили мою матір і забрали моїх дітей. Дикий, страшний монгольський сотник узяв мене до себе за рабиню. Я намагалася догоджати йому, як могла, я хотіла жити, щоб розшукати і врятувати своїх дітей. Моєму новому панові сподобалися коржі з медом і пиріжки з губками. Він тримав мене біля себе і не погоджувався дати мені волю за викуп. Потім

---

[1] В той час Китай розподілявся на два царства: північне — Цзінь і південне — Сун.

він подарував мене ханші — матері Орі-Фуджинь, і я потрапила до її шатра. Тепер ханша приставила мене до тебе, щоб я навчила тебе ходити, співати, кланятись, говорити тонким голосом і красивими рухами наливати чай у чашки, як це роблять знатні жінки у палаці... [1] Ти хочеш цьому навчитися?

— Якщо це потрібно, я все вивчу,— відповіла Юлдуз.

— Цього замало! Я навчу тебе розповідати такі цікаві, страшні й веселі казки, що твій хазяїн буде постійно до тебе приходити, щоб тебе слухати. Тоді він робитиме все, що ти попросиш. Я розповім тобі казку про людей, які їздять по небесному шляху в візочку, запряженому ластівками, казку про бідного пастуха, який примусив дракона збудувати місто, де люди не знали сліз, і багато інших казок...

З цього дня Юлдуз уже не почувала себе самотньою. Вона вбачала в китаянці свою захисницю і слухала її вказівки, поради й казки, потрібні для того, щоб красиво й грацїйно прийняти, почастувать і розважити свого пана, коли він захоче відвідати її.

Розділ восьмий

БЕСІДА З ДЖИХАНГІРОМ

«...Пише Хаджі Рахім, — хай допоможе йому небо в його незвичайних випробуваннях...

...Вранці у п'ятнадцятий день місяця Ребі другого [2] сліпучий закликав до себе в золотистожовте шатро Хаджі Рахіма.

Бату-хан сидів на шматку простої темної повстини, кинутої на оксамитовий перський килим. Поряд з ним лежали сагайдак з трьома червоними стрілами [3], лук і

[1] На Сході дівчата знатних родин одержували спеціальне виховання. Їх навчали ходити особливою, дрібною ходою і говорити тонким, пташиним, щебетливим голосом. Це вважалося витонченістю і своєрідністю, яка подобалася чоловікам. Для жіночої мови існував навіть свій словник спеціальних і старовинних слів і висловів, які не вживалися в чоловічій розмові.

[2] *Місяць Ребі другий* — червень.

[3] Особи вищої аристократії мали в своєму сагайдаку певну кількість стріл. Чим знатніше, тим менше стріл. Тільки прості воїни зобов'язані були мати повний сагайдак.

вигнутий меч; над ним висів бронзовий щит. Жестом руки джихангір запросив факіха сісти біля нього. Хаджі Рахім поцілував землю і, лишившись на колінах, приготувався записувати те, що почує.

Джихангір заговорив пошепки. Його слова часом летіли в такому безладді і з такою швидкістю, що було важко записувати, але Рахім старався затримати їх у своєму серці.

— Сьогодні буде велика рада ханів... День може закінчитися кров'ю, якщо монголи, втративши розум, почнуть рубати один одного... Тоді нові сині могили виростуть на стежці «Воріт народів»... Так, це буде!.. Пам'ятаєш великий курултай[1] мого діда, непереможного Чингіз-хана? Я добре все пам'ятаю, хоч мені тоді було сім років... Спершу Священний Правитель зрідка запитував, і всі хани відповідали з старанністю і трепетом, не перебиваючи один одного. Кожний зважував на терезах обережності свою відповідь. Коли ж Покоритель Всесвіту почав говорити, слова його падали на серце, як блискавка, як удар меча, як стрибок коня через прірву, стрибок, після якого немає вороття... Ніхто не насмілювався заперечувати чи висловлювати сумніви в удачі походу. Тепер хани забули великі правила наймудрішого, єдиного. Вони сваряться між собою, як це було в наших монгольських степах до того дня, коли Священний Правитель затиснув усіх в своїй могутній долоні... Сьогодні на великій раді всі хани, крім Менгу-хана[2] і моїх братів, захочуть зробити мене смішним і жалюгідним, щоб я, мов кабан, пронизаний стрілою, втік боягузливо в очерети... Цього не буде! Або я переб'ю всіх, хто не поцілує передо мною землю, або я сам упаду, розсічений на шматки... Я вже давно б зламав їм усім хребти, але я пам'ятаю заповіт діда — «не заводити чвар серед його потомків». Чи не в їхніх руках влада над всесвітом? Чому ж вони розгойдують і підрубують стовп, на якому тримається шатро роду Чингізового?.. Сьогодні я покажу їм, чи по праву я тримаю дев'ятихвостий прапор мого діда!..

Дверна завіска заколивалась, і велика квадратна

---

[1] *Курултай* — рада вищих осіб Монгольської держави — аристократів-феодалів і воєначальників.

[2] *Менгу-хан* — друг Бату-хана, майбутній великий каган монголів.

долоня, протиснувшись, вхопилася за бокову дерев'яну стойку. Почулися сердиті крики.

— Це чужий! Це не наш! — прошепотів Бату-хан, схопив лук, натягнув його, і червона стріла, пронизавши долоню, впилася з тремтінням у дерев'яну стойку дверей. Рука зникла разом з стрілою.

Голоси затихли.

Бату-хан ударив калаталом у бронзовий щит. Увійшов дозорний в довгому монгольському одязі, у шкіряному шоломі з напотиличником, з коротким списом у руці.

— Хто поривався увійти сюди?

— Гонець від Гуюк-хана. Він намагався відштовхнути мене, показував золоту пайцзу і ліз без дозволу до шатра. Я витягнув меч і вдарив його рукояткою по зубах. Я сказав, що коли він ступить іще крок, то мій меч пронизe його груди під ребро...

— Ти діяв, як вірний нукер,— сказав Бату-хан.— Я возвеличу тебе. Де сотник Арапша?

— Він потягнув гінця до своєї юрти.

— Для чого?

— Щоб відрізати йому ліве вухо...

Бату-хан замислився, очі його скосилися. Потім він розсміявся:

— Як тебе звати?

— Мусук.

— Де я тебе бачив?

— Ти мене бачив, коли я ловив для тебе гнідого жеребця. На ньому їздить тепер сотник Арапша. Він мене забрав до своєї сотні.

— Пізнаю Арапшу. Погано тим, хто стає йому на дорозі. Але він не забуває тих, хто зробив йому послугу. Іди!

Дозорний вийшов. Бату-хан знову почав говорити, звертаючись до Хаджі Рахіма:

— Я веду війська на захід і знаю, що́ я там зустріну. Мої лазутчики й купці, надіслані мною в землі урусутів, мені все розповіли... Я підкорю урусутів і ті народи, які живуть далі за ними. Підкорити урусутів, оцих лісових ведмедів, буде неважко. Вони всі розбиті на маленькі племена, і їхні хани-конази ненавидять один одного. У них досі не було свого Чингіз-хана, який зібрав би їх в один народ. Я посаджу в їхніх містах моїх баска-

ків, щоб збирати податки, а сам піду далі, до Останнього моря — кидати під копита мого коня зустрічні народи... Тоді на увесь всесвіт опуститься монгольська рука!..

До шатра безшумно увійшов важкий і широкий Субудай-багатур. Він круто повернувся до дверей і, притуливши руку до широкого вуха, уважно прислухався. Виднілася тільки його сутулувата кругла спина у старому синьому шовковому чапані, забрудненому жирними плямами. Потім, невдоволено косячись на Хаджі Рахіма, він підійшов, човгаючи кривими ногами, до Бату-хана, крекчучи, схилився до землі й став на коліна. Бату-хан зачекав, поки він виконав обов'язковий земний уклін, і попросив старого полководця сісти поруч.

Субудай знову подивився скоса на Хаджі Рахіма і зітхнув, голосно сопучи.

— Говори все, не бійся! Мій учитель відданий мені і мовчазний, як придорожній камінь.

— Те, що я говорив раніше, підтверджується. Гуюк-хан привів сюди, до нашого табору, свою тисячу. Я посилив охорону і наказав, щоб нікого близько не підпускали. Інші хани так само прибули, всупереч наказові, з загонами в кілька сот воїнів. Крупніші їхні загони стоять недалеко, і якщо хани підіймуть тривогу, війська можуть з'явитися сюди негайно.

— Що ж робити? Битися?

— Це буде видно сьогодні ввечері. «Шалені» і «непереможні» напоготові...

Розділ дев'ятий

ВЕЛИКА РАДА ЧИНГІЗИДІВ

> Ненависть, гнів і заздрість притаманні природі цього народу.
>
> *(Рашід ед-Дін).*

Вечір був спокійний, без вітру. Легкий дощ прибив надокучливий пил. Навколо палали багаття, і линули пахощі смаженого баранячого сала.

Хани під'їздили з п'яним сміхом і брутальними вигуками. Вони зупинили коней на відстані десяти кроків од великого золотистожовтого шатра — далі їх не пустили

гургауди, заступивши дорогу списами. Хани хотіли юрбою попрямувати до шатра, але троє головних шаманів підвелися перед ними.

— Проходьте між вогнями. Ми обкуримо вас священним димом. Він очистить серця від злих помислів, прожене чорних духів темряви.

Вартові стояли двома рядами обабіч стежки, що вела до шатра. Хани та їхні воєначальники проходили поволі, зупинялися біля восьми жертовників, складених з каміння та глини. На них димилися багаття. Шамани розмахували опахалами, сплетеними з очерету, роздмухували вогонь, намагаючись, щоб дим відносило у бік ханів. Інші шамани вибивали в бубони і голосно співали старовинні заклинання.

Біля входу до шатра двоє дозорних підтримували списами дверну завіску і, нахилившись, стежили, щоб ті, що входили, не торкнулися ногою священного порога.

Всередині шатра, на високих бронзових підставках горіли світильники, розповсюджуючи аромат амбри, мускусу і алое. Навколо на розісланих строкатих килимах лежали сап'янові і шовкові подушки. У глибині шатра з стелі спускалася, закриваючи задню стінку, широка малинова шовкова завіска, розшита золотими птахами і квітами.

Субудай-багатур, у парадному китайському одязі, блискаючи золотом, стояв біля входу і запрошував прибулих знімати зброю і складати її біля дверей, потім проходити далі й сідати праворуч. Менгу-хан і чотири брати Бату-хана розташувалися ліворуч. За ханами сідали їхні головні воєначальники, найзнатніші нойони та багатури.

Гуюк-хан, у червоних сап'янових чобітках на дуже високих вигнутих каблуках, увійшов останнім, переступаючи дрібними кроками. Його пухлий живіт був перетягнутий парчевим поясом, за який був засунутий китайський кинджал з нефритовою рукояткою. Синій шовковий чапан був застебнутий великими рубіновими гудзиками. З-під чапана виглядала малинова безрукавка, розшита золотими драконами.

Презирливо посміхаючись, Гуюк-хан сів у глибині шатра і обвів усіх підозрілим поглядом. За ним намагалися пройти троє монгольських охоронників, але Субудай-багатур зашипів на них:

— Назад! Хто вам дозволив входити на нараду князів!

Гуюк-хан втрутився:

— Нехай залишаються! Нехай вчаться, як керувати!

— Арапшо! Викинь їх! — крикнув Субудай.

Монголи, які прийшли, настирливо лізли до Гуюк-хана. Арапша схопив ззаду одного і виволік з шатра. Брати Бату-хана підвелись і виштовхали двох останніх.

Увійшли троє рабів у китайському простому одязі і внесли золоті з візерунками підноси, на яких стояли прості дерев'яні аяки [1] з пінистим білим кумисом. Оці сірі обкусані чашки зберігалися в Бату-хана як святиня — з них пив колись сам великий Чингіз-хан. Усі позирали шанобливо на оці старі аяки, такі звичайні в юртах бідняків. Чаш було одинадцять, по числу ханів з роду Чингізового. Раби стояли нерухомо, тримаючи підноси на витягнутих руках.

Субудай пройшов у глиб шатра й обережно відслонив малинову, гаптовану золотом завіску. За нею на широкому і низькому троні, оздобленому золотими прикрасами, сидів суворий і непорушний Бату-хан. На ньому була блискуча сталева кольчуга, що переливалася іскрами, китайський золотий шолом з напотиличником, прикрашений зверху великим, з голуб'яче яйце, алмазом. З шолома звисали по боках чотири хвости чорнобурих лисиць.

На грудях Бату-хана красувалася на золотому ланцюжку овальна золота пластинка, пайцза, з зображенням голови розлютованого тигра. Цю пайцзу одержав з рук самого Чингіз-хана батько Бату-хана, суворий і сміливий Джучі-хан. Голова тигра означала повеління кагана: «Всі повинні коритися охоронцеві цієї пайцзи, немов ми самі наказуємо». На колінах Бату-хан тримав китайський меч з довгою рукояткою, що виблискувала алмазами.

Всі затихли, вдиваючись поглядом в похмурого джихангіра. Він дивився вперед, поверх людей, з кам'яним обличчям і нахмуреними бровами, немовби далекий від звичайних земних справ.

Гуюк-хан кілька секунд сидів нерухомо, потім повернувся до хана Кюлькана, що сидів поруч, і шепнув так, щоб інші почули:

---

[1] *Аяк* — чашка для пиття, видовбана з кореня берези чи березового наросту.

— Польовий щур, який гадає, що схожий на лева!

Субудай-багатур став перед троном на коліна і сказав:

— У цьому поході джихангіром оголошений Бату-хан, — він справедливий, він бездоганний, він сміливий! Йому належить зватися «Саїн-хан» — доблесний! Ви бачите золоту пайцзу на його міцних грудях і знаєте, що означає голова розлютованого тигра. Виявіть пошану Бату-ханові, немовби перед вами — сам Священний Правитель. Якщо все військо буде коритися Саїн-ханові, як воно корилося єдиному і найвеличнішому, то увесь всесвіт лежатиме під копитами наших коней. Упадіть ниць перед джихангіром!

Брати Бату-хана підвелись, склали руки на грудях і впали ницьма. За ними Менгу-хан і деякі старі полководці так само підвелися і земно вклонились, поцілувавши килим. Сім царевичів, скрива поглядаючи на Гуюк-хана, лишались нерухомими.

У Бату-хана ледь здригнули губи:

— Роздайте чаші!

Субудай зіщулився, ще більше згорбився і подав знак рабам. Вони з безшумною спритністю обійшли всі чингізидів і передали їм старі дерев'яні чаші з кумисом. Таку ж просту чашу взяв Бату-хан і, тримаючи її перед собою, готувався виголосити моління.

Гуюк не дав йому цього зробити. Він почав говорити, кваплячись перебити Бату-хана, бажаючи показати, що він, наслідник престолу великих каганів, є вищим ханом на цих зборах:

— Перші краплі нашого родового кумису із цих стародавніх священних чаш ми вип'ємо за процвітання, велич, здоров'я і могутність великого володаря всіх монголів і повелителя ста сімдесяти інших підкорених йому народів, якого охороняє вічне синє небо, — кагана Угедея... [1]

Деякі хани піднесли чаші до губів і почали пити, інші вичікували, позираючи на Бату-хана. Він залишався непорушним і в тиші, яка настала, розтягуючи слова, голосно сказав:

— Першу чашу нашого кумису ми вип'ємо на спомин про Священного Правителя, який пішов від нас повелівати захмарним світом, того найвеличнішого войовни-

---

[1] *Угедей* — батько Гуюк-хана, каган (імператор) монголів.

ка, що наказав почати цей похід, аби пронести жах монгольського імені до останніх меж всесвіту!..

Бату-хан поволі випив чашу до дна, залишені ж краплі вилив на руку і провів нею по грудях. Усі царевичі негайно припали губами до чаш — хіба можна відмовитися випити на спомин про великого Чингізхана!

Раби принесли срібні підноси з золотими кубками і чашами різної форми і почали їх наповнювати кумисом з великого телячого бурдюка, що висів біля дверей. Всі пили за великого творця монгольської держави і за майбутні перемоги.

Бату-хан знову заговорив тихо, але його слова звучали чітко в шатрі, де всі сиділи непорушно, передчуваючи, що тепер можуть вирватися назовні таємні злобні пристрасті, що кипіли в чингізидів:

— Ми зараз будемо говорити про те, що в цьому поході корисне і що непотрібне. Ось що я хочу вам оголосити...

Гуюк совався на місці, шептався з двома сусідніми ханами. Він ще раніше, вдень, випив занадто хмільного айрану, і очі його налилися кров'ю. Він закричав хриплим, лютим голосом:

— Про що ти можеш оголошувати?! Хто тебе захоче слухати? Чи ж тобі сидіти на троні, чи тобі очолювати війська? — і, захлинаючись від сміху, Гуюк обернувся до інших ханів: — Адже ж правда, що Бату-хан не що інше як баба з бородою! Я накажу останньому з моїх нукерів побити його поліном!

Прибічник Гуюк-хана полководець Бурі на весь голос заверещав:

— Га, га! Дай це зробити мені! Я тикну Бату-хана п'яткою, звалю його й розтопчу!

Царевич Кюлькан сміявся, п'яно верещав і намагався переступити через ханів, які сиділи навкруги нього.

— Увіткни оцій бабі з бородою дерев'яний хвіст! Пропустіть мене, я це зроблю!

За знаком Гуюка, всі його однодумці схопилися і, дістаючи з-за пазухи ножі, штовхаючи один одного, кинулися до трону.

Голова Бату-хана поринула в плечі, зуби вищирились, очі перетворилися в щілинки. Він раптом випростався, відкинув набік меч і вихопив із-за халяви на-

гайку. З розмаху він почав стьобати нею по головах ханів, що наступали на нього.

— Я проклинаю великим прокляттям тих, хто в поході не підкоряється джихангіру! А тобі, Гуюк, не бувати великим ханом, як не літати курці під хмарами! Назад! На коліна!

Раптом прогримів хриплий, лютий голос Субудай-багатура:

— Ойє! Урянх-Қаган! Гукай «шалених» і «непереможних»!

Молодий сильний голос повторив:

— «Непереможні» і «шалені», сюди!

Із-за завіски, з шкіряних скринь, із-за згорнених килимів в одну мить вискочили монгольські воїни. Вони кинулися до Бату-хана, підхопили його на руки, і він зник за полотнищами шатра. Інші воїни били ханів, що металися, кулаками просто в обличчя, звалювали їх і тягли за ноги з шатра.

Бронзові підставки з горючими світильниками попадали на ханів. У шатрі стало темно. Останні хани і нойони намагалися поповзом пробратися до виходу.

З лютими прокляттями хани і почет збиралися біля шатра, де ще чулися глухі удари і дзенькіт падаючого посуду. Оправляючи розірваний одяг, витираючи рукавом кров з обличчя, деякі поривалися ввійти знову до шатра, але незворушні дозорні їх не пускали, брутально відштовхуючи списами.

З-під бокового положка шатра виліз Субудай-багатур, бережно тримаючи в руках залишений Бату-ханом його спадковий кривий меч з алмазною рукояткою. Біля Субудая шикувались тісними рядами «шалені» й «непереможні». До них підбігали все нові нукери. Субудай-багатур спокійно чекав, поки його син Урянх-Қадан разом з іншими воїнами виносили непокірного Гуюка. Перевалюючись на кривих ногах, Субудай наблизився, крекчучи, низько схилився, впав на коліна і торкнувся лобом до землі. Гуюк намагався вдарити в обличчя Субудая ногою в червоному сап'яновому чоботі, але монголи відтягнули його назад.

Субудай підвівсь, випростався й сказав:

— Синові найвеличнішого увага й покора! Чим можу я виявити свою відданість?

— Де він?! — знову закричав Гуюк. — Я роздеру йому обличчя! Він щур, а не джихангір!..

Субудай примружив своє червоне око:

— Священний Правитель бесідує тепер з небожителями там, високо, за грозовими хмарами. Він дивиться звідти, як успішно йде похід, як рухається на захід його монгольське військо, що не знає поразок!.. Як поводяться його онуки?! Так! Серед його багатурів не може бути сварки, не може бути ворожнечі... Так! Усі повинні триматися тісно, як дерева в густому лісі, дружно, як одна вовча зграя!.. Так, так, так! Дружно! — останні слова Субудай прокричав з дикою люттю.

Слухаючи Субудая, всі хани затихли, Гуюк перестав шарпатися і завмер, зрозумівши, що зараз чинити опір одноокому старикові небезпечно.

— «Непереможні», готуйтесь! — крикнув Субудай.

Нукери вдарили долонями по рукоятках і з різким брязкотом вихопили з піхов криві мечі, а Субудай продовжував кричати, наступаючи на Гуюка:

— Велике непереможне військо веде призначений Священним Войовником джихангір Бату-хан і повеліває тобі, Гуюк-хане, зараз же, не переводячи дихання, виїхати до берега великої ріки Ітіль і дожидатися там біля того місця, де в неї вливається річка Єруслан [1].

Гуюк знову спалахнув гнівом:

— Ти не смієш так розмовляти зі мною, спадкоємцем золотого трону! Ти — бродяга, пастух, возвеличений моїм дідом! Мовчи, мій слуго, косоокий каліко, і підкоряйся!

Субудай, який шипів і задихався, двічі підскочив на місці. Нукери потім запевняли, що в цю мить налите кров'ю око розлюченого Субудая горіло, пронизувало й пропікало, як розжарений до червоного цвях.

Старик тихо промовив:

— Так! Я нукер! Я виконую волю мого і єдиного для всіх тут повелителя, джихангіра Бату-хана! Для нього я нукер і слуга! Хто сперечається, того буде зметено з

---

[1] *Єруслан*—ліва притока Волги (Ітілю), біля 40 кілометрів вище Камишина. Поблизу злиття Єруслана з Волгою, на підвищеній рівнині, знаходиться 17 могил, одна з них величезна. Існує припущення, що тут було або татарське кладовище, або поле битви, на якому поховано тіла загиблих воїнів («Росія», під ред. Семенова, т. VI, стор. 502).

шляху! Хто не виконає наказу, буде розсічений на дев'ять частин! Ойє, «непереможні», перший десяток! Посадіть захмелілого хана Гуюка на коня! Скрутіть йому лікті! Він іще занадто молодий. Айран ударив йому в голову. Єдиним духом одвезіть молодого хана до його табору! Здайте його на руки нойону Бурундаю і негайно мчіть назад! Якщо мене вже тут не буде, доганяйте! Вперед, уррагх! Уррагх!..

Нукери, які тримали Гуюк-хана, скрутили йому руки за спиною і поволокли до його коней. Субудай-багатур оглянувся. Нукери, поклавши блискучі мечі на праве плече, стояли, мов кам'яні. Хани і нойони, стиха перемовляючись, розходились. Субудай підкликав похмурого Арапшу, який спокійно за всім стежив.

— Де джихангір?

— Ми віднесли його до твого шатра. Я посилив дозорних.

— Правильно зробив. Треба чекати нового удару. Накажи трубачам і великим барабанам з першими півнями підіймати військо у похід.

Розділ десятий

НА БЕРЕЗІ РІЧКИ ІТІЛЬ

Були часи, татарин злий ступив
Через кордони охоронні Волги.

(Орест Міллер).

Монгольське військо, що вийшло з Сигнака ранньою весною, прибуло до берегів Ітілю пізньої осені. Перехід через степи до перших рубежів земель урусутів, булгар та інших непідкорених народів продовжувався півроку. Бату-хан і «біля стремені його» Субудай-багатур прибули на чолі передової тисячі «непереможних» до берегів великої ріки Ітіль. Вершники, вкриті густим пилом, забувши порядок, розсипались по надбережних піскуватих горбах, вражені величною, могутньою рікою, яка вільно несла буйні глибокі води.

— Якщо її загородити,— говорили монголи,— вода за один день піднялася б до неба!

Воїни стояла на горбах, насилу стримуючи спітнілих коней, які тягнулися до води.

— Це не те, що наш голубий Керулен чи золотий Онон, які ми переходимо вбрід. Ану попробуй перепливти цю річку... Однак упертий Субудай перетопить половину війська, але якщо він вирішив переправлятися тут, то він примусить нас пливти...

Бату-хан у шкіряному шоломі, закутаний у плащ, на білому жеребці, потемнілому від пилу, спустився до берега.

Неспокійні сірі хвилі набігали на пісок, викидаючи клоччя тремтливої од вітру піни, і перекочували великі смугасті черепашки.

— Тут закінчилися наші монгольські степи,— сказав Батий Субудаю, що саме під'їхав.— Там, за рікою, все буде інше! Там засяє наша слава!..

На протилежному березі річки по відлогих горбах тягнулися кучеряві ліси, вже помережені золотом осені; де-не-де яскравими малиновими плямами вирізнялися зарості осичини. На горбах височіли дві сторожові башти, складені з колод. Піскуваті обмілини довгими жовтими смугами відділялися од зелених берегів. Табунцями пролітали кулики, качки та інші птахи.

Там же височіла самотньою громадою скеляста сіра гора. За нею слалися в далечінь густі ліси. На горі чорніли великі отвори, чергуючись з білими дивними стовпами. Берегом ліниво брело кілька корів. З гори збігли дві жінки і, стьобаючи корів хворостинами, загнали їх до лісу.

— Наш обід од нас тікає,— зауважив монгольський воїн.

На вершині похмурої гори товпилися люди. Вони, мабуть, хвилювались, перебігаючи з місця на місце.

Табунець білих чайок літав, кружляючи над рікою, припадаючи до води. Чайки сідали на пливучі колоди, сварилися, злітали з криком і знову сідали.

— Це не колоди! Дивіться, це пливуть трупи... Справа рук хана Шейбані... Він наводить всюди монгольський порядок.

Трупів пливло багато. Один, роздутий, з опухлим синім обличчям, гнаний вітром і хвилями, поволі підплив до берега і застряв на обмілині.

Війську була оголошена триденна зупинка. На рівнині повсюди задиміли багаття. Наступного дня сотник Арапша сказав Мусукові:

— За наказом начальника тисячі Кунджі, тобі доручається важлива справа: спіймати і привести яку-небудь людину з тих, що живуть на оцих берегах. Тут, очевидно, багато людей рибалить і сіє ячмінь,— скрізь видно посіви і в воді край берега прив'язані сіті-мережі. На другому березі помітні вузькі чорні човни. Проберися вгору по річці і захопи рибалку, який вийде на берег. Я дам тобі на допомогу нукерів.

Мусук і п'ятеро монголів від'їхали од берега у ковиловий степ, знайшли стежку, мало не загрузли в болоті і ледве вибрались, витягнувши один одного арканами. Потім знову наблизились до річки і пішли очеретами, ведучи коней за повід. Двічі, зовсім близько від берега, пропливли човни. В однім гребли жінки в білому одязі, обшитому червоною тасьмою. У другому сиділи старик і хлопчик. Кожний гріб одним коротким, як лопата, веслом. Човни були такі вузькі, що треба було особливе мистецтво, щоб триматися на сірих неспокійних хвилях і не перекинутись.

Мусук домовився з монголами, що він буде «скрадати» старика з хлопчиком. У них повинна бути завітна обмілина, на якій вони спиняться. Один з нукерів лишився за горбиком при конях, решта пішла вздовж берега, ховаючись за кущами, чекаючи на знак Мусука.

Човен старого просувався поволі проти течії, і так само поволі повзком пробирався берегом Мусук, тримаючи в руці короткого списа. На шляху виявилось дві річки. Він перейшов їх убрід, по шию в воді, сполохав кабаниху з поросятами.

Мусук кілька разів втрачав з поля зору старика. Човен почав віддалятися од берега, прямуючи до острова посеред річки. Там старий довго порався в очеретах, перевіряв мережі і кидав у човен зловлену рибу.

Мусук лежав увесь промоклий на піску й вичікував. Човен знову прямував до берега, вже вниз за течією. Він плив тепер швидко і, нарешті, зник з очей. Мусук знову перейшов обидві болотисті річки, вибрався на берег і раптом спереду, зовсім близько, почув голоси. Він поповз якнайтихіше, щоб не виявити себе.

Нарешті крізь стеблини очерету Мусук розрізнив

невелику затоку; чорний човен був витягнутий кормою на піскуватий берег. Старик і хлопчик лежали біля багаття. У вогні стояв закоптілий горщик, з нього стирчав риб'ячий хвіст. Кипляча юшка збігала піною через край. Хлопчик підкинув у багаття кілька гілочок. Старик витягнувся, підклавши руки під голову; сива борода його стояла сторчма. Він заплющив очі і почав хропти. Мусук добре бачив його сіру в латках, довгу до колін, полотняну сорочку, широкі штани з ряднини, продрані на колінах, старий, з мідяною пряжкою черес і підвішений до нього ніж у дерев'яних піхвах. Раптом хлопчик підвівся і почав тривожно оглядатися.

Мусук кинувся вперед, ламаючи очеретиння, і навалився на старика. Хлопчик стрімголов помчав до човна, відштовхнув його од берега, спритно скочив у нього, відчайдушно кричачи:

— Діду, діду! Швидше до мене, в човен!..

Мусукові здавалося легкою справою перемогти кістлявого, худого старика. Він лежав на ньому, підгинаючи його руку, яка тягнулася до ножа, намагаючись обплутати його ременем. Але старик був міцний. Він бився з усіх сил. Звільнивши руку, він схопив камінь і вдарив Мусука в око. І багаття, і очерет, і річка — все закружляло, але Мусук продовжував боротися, пам'ятаючи, що «язика» треба взяти живим. Старик бився, мов дикий звір, кусаючи Мусука за лікоть і кричав:

— Ах ти, холера! Не подужати тобі мене, жовтоморде цуценя!

Старику пощастило вивернутись, і він поривався звестися на коліна. Мусук продовжував притискати його, скручуючи руки. Старик кричав до хлопчика:

— Не від'їжджай, Кирпо! Зараз я його прикінчу!

Він сильно вдарив Мусука в живіт. Від удару Мусук звалився на бік. Крики почули монголи. Двоє з них накинулись на старого в ту мить, коли він, сидячи на Мусукові, вже діставав ножа. Старик заверещав, відбиваючись од нукерів, але ті збили його з ніг і скрутили руки сирицею. Хлопчик у чорному човні швидко плив на середину річки, що вигравала сонячними блискітками.

Монголи набили старикові в рот листя та трави і перев'язали обличчя ганчіркою.

Згори, ковзаючи по бистрій течії, з'явився великий човен. Четверо гребців сильно били по воді довгими вес-

лами. На кормі рульовим веслом правив з вигляду знатний чоловік в темномалиновому оксамитовому каптані, розшитому золотими квітами. В його ногах на дні човна сиділо ще двоє молодців з довгими ножами за поясом.

Човен з розбігу врізався в піскуватий берег. Гребці, склавши весла, з списами в руках сплигнули на пісок і підтягнули човна.

Чоловік в оксамитовому каптані сказав владним звучним голосом по-татарськи:

— Здрастуйте, мисливці! Якого звіра спіймали! Зждіть його добивати... Він людина стара і дуже знаюча, наш найкращий рибалка, всі рибні місця тут знає... Хто ви? З якого племені?..

Мусук тяжко хропів, з великим зусиллям намагаючись підвестися. Кров залила його око. Один з монголів відповів:

— Ми нукери джихангіра Бату-хана. Чому ти втручаєшся в наші мисливські справи?

— Я посол від великого племені рязанського. Князь Гліб Володимирович. Їду вітати вашого великого хана, побажати йому благополуччя і багато літ царювання... Чи далеко мені ще їхати?

— Якщо поїдеш з нами поволі, будеш у Бату-хана через три дні. Якщо захочеш проскакати швидко, їхатимеш сто днів і його не зустрінеш, а знайдеш собі могилу на перехрестях трьох доріг.

— Тоді я поїду разом з вами. Вкажіть мені дорогу, збитків не матимете.

Мусук віддихався, промив у річці рани і перев'язав голову клаптем, одірваним від сорочки. Тепер здоровим оком він міг роздивитися знатного чоловіка, що сидів у човні. Він був уже не молодий. Чорна широка борода з сильною просіддю спадала на широкі груди. Оксамитова шапка, облямована бобром, була не нова і дуже вицвіла. Та й красивий квітчастий каптан був приношений. Суворе обличчя і пильні чорні очі дивилися важко і непривітно. Мабуть, чоловік цей колись жив у великій пошані й достатках, а з того часу бував у бувальцях, і життя його сильно пошарпало.

Князь довго сперечався з монголами, як вони їхатимуть і, нарешті, кінчили на тому, що знатний посол човном попливе недалеко від берега, а монголи верхи будуть триматися поблизу.

Напівживого Мусука посадили на коня, а полонений старик, з кляпом у роті і ремінною петлею на шиї, пішов поряд з стременом переднього нукера.

Розділ одинадцятий

СТАРИК ВАВИЛО

Бату-хан наказав Хаджі Рахіму прийти до його золотистожовтого шатра і бути присутнім при бесіді з іноземцями. «Сліпучий», в парчевому каптані, поблискуючи алмазами перснів на всіх пальцях, сидів на золотому троні в глибині шатра. Ліворуч від нього сиділи мовчазні й статечні Субудай-багатур і головні воєначальники, у своєму найкращому одязі. Праворуч, у високих шапках, обвитих перловими нитями, і в шовкових, розшитих золотими квітами платтях, красувались, мов казкові пташки, чотири дружини Батия — монголки. Передбачалась важлива нарада, яка вимагала таємниці, коли присутніми бувають звичайно тільки дружини-монголки, інші дружини не допускались, тому що джихангір не раз висловлював побоювання, що кипчаки балакучі і брехливі, а особливо їхні жінки.

Слуги рознесли всім кумис у дорогоцінних чашах; він був свіжий, пінився, і після довгої дороги по випалених степах було насолодою пити холодний кислуватий напій.

Першим увійшов начальник «непереможних» — сотник Арапша. Звичайну в монголів шапку з одворотами він замінив індійським шафрановим тюрбаном, один кінець якого спадав на ліве плече. Арабський шерстяний чекмінь обтягував його худорлявий стрункий стан і прямі плечі. Чорні суворі очі Арапші дивилися пильно, і ніхто не бачив, щоб оцей гордий нукер колись безтурботно сміявсь, як раніше.

За Арапшею увійшов Мусук. Обличчя його було перев'язане кольоровими ганчірочками. Напередодні Хаджі Рахім застосував усі знання, набуті ним у Багдаді, щоб промити міцним чаєм і зашити обличчя, зранене в боротьбі при захопленні важливого полоненого. Дізнавшись про це, Бату-хан побажав почути розповідь Мусука і полоненого ним жителя з берегів Ітілю.

Лисий старик, з обличчям, густо зарослим сивою бородою, увійшов до шатра. Його руки були зв'язані за спиною. Шию давила сиричина, кінець якої намотав собі на руку монгольський воїн. Обличчя і загоріла плішина старика були в засохлих ранах. Він стояв прямо, переляку не було в його світлих спокійних очах.

Ті, що ввійшли, стали рядом на коліна перед золотим троном. Двоє товмачів перекладали незрозумілі слова старика. Один з них спитав:

— Покоритель всесвіту бажає знати: хто ти, як тебе зовуть, звідки ти родом і як потрапив сюди на річку?

— Я слуга великого чаклуна і звіздаря Газука, охоронця священної Уракової гори. Я бідний раб його... На мені тамга [1] мого хазяїна...

Бату-хан кивнув:

— Покажи!

— Сорок років тому мені випалили її на стегні.

Монгольський воїн спустив полотняні штани старому, і він повернув до хана худе стегно, де червоніла випалена тамга: коло з двома ріжками, мов у козла.

— Що значить така тамга? Чому роги?

Старик повернувся до монгола, який стеріг його, і суворо сказав:

— Коли ти спустив штани, ти і натягни. Бачиш, я руками поворухнути не можу!

Монгол поправив шаровари, і старик звернувся до Бату-хана.

—Бачив ти на тому боці сіру гору? Зветься вона — городище хана Урака... Там живе старий чаклун Газук. Йому понад сто років, і навіть я годжуся йому тільки в онуки. Але він усе пам'ятає, що було раніше, в старі часи, і багато розповідає. Кожного повного місяця на горі влаштовується моління на честь богів водяного і громового. Тоді звідусіль приїжджають кумани й інші степовики, ріжуть чорних козлів і п'ють айран. Тому в Газука і тамга з рогами козла...

— Як звати тебе?

— Мене зовуть дід Вавило. Родом я з Рязані. Був бортником [2]. Мене обманом піймали на полюванні, коли я ходив за диким медом, ушкуйники-новгородці, повезли

---

[1] *Тамга* — тавро.

[2] *Бортник* — мисливець за диким лісовим медом.

вниз рікою і продали купцеві, а той перепродав іншому. Так я переходив з рук у руки, доки не потрапив до чаклуна Газука.

Субудай-багатур перебив старика:

— Зажди! Відповідай тільки те, про що в тебе запитують.

Бату-хан спитав:

— Які війська ти бачив на тому боці? Чи багато піших і кінних воїнів?

— Я рибалка, плаваю по річці. Чи багато я в очеретах побачу?

— А що чув?

— Чув я, що куманські хани іще недавно кочували поблизу. Потім вони від страху почали відходити геть, у свої степи. Женуть табуни, худобу, везуть юрти. Ніколи раніше у них такої втечі не бувало...

— В який бік відходять?

— До Лукомор'я, до Синього моря!

Старик стояв нахмурений, насупивши густі сиві брови. Субудай знову втрутився:

— Ти знаєш імена куманських ханів, які кочували поблизу?

Старик огризнувся:

— От іще! Чого захотів! Коли б я торгував з ними, коней міняв, я б знав. Ти краще спитай: яка риба водиться в річці, чи багато тут осетрів, щук, судаків, де багаті рибні місця — все тобі викладу, наче сам під воду в гості лазив до водяного діда!

— А хто це — водяний дід? — спитав Бату-хан.

— Водяного не знаєш! Це цар морський, що під водою на дні сидить. І хороми там у нього найбагатші. В них живуть його сто дочок, що русалками звуться.

— Ти бачив їх?

— Сорок років на річці рибалю, та щоб не бачити! Не тільки бачив, але й чув! Русалки ночами співають, плачуть, підкликають подорожніх-роззяв, пересміюються. Якщо хто близько до берега підійде і русалкам повірить, вони його залоскочуть і до виру потягнуть, а назад не випустять...

Серед монголів знялися вигуки. Монгольські ханші сплеснули руками й почали здивовано перешіптуватись.

— А царя водяного ти теж бачив? — запитав Бату-хан.

— Не раз бачив. Він з очеретів висуне свою личину, волосату, як у мене, і бороду в воді виполіскує. Очі рачачі витріщить і голосно так гукає: «Хан-Урак! Хан-Урак!..»

Субудай-багатур звернувся до Бату-хана:

— Сліпучий! Дозволь сказати слово! Оцей старик дуже цінний, він знає багато казок і може їх розповідати і день, і два, особливо коли йому підливати в чашку айрану. Страчувати його не слід, а треба притримати, він знадобиться нам у поході на землю урусутів. Може, ти його ще покличеш, щоб він тебе розважив. Він сказав важливу для нас вість: куманські хани відходять, виганяють худобу. Тому потрібно квапитись, треба їх наздогнати, нам потрібні великі гурти худоби, щоб підхарчувати втомлені війська. Треба спішно переправлятись через Ітіль.

— Нехай буде так! — сказав Бату-хан. — Сотнику Арапша! Розв'яжи старому руки, зніми петлю і дай йому віддихатись.

Арапша підвівся з колін, перерізав поясним ножем ремені на руках полоненого, здійняв шкіряну петлю з шиї і струснув старика.

— Дякуй джихангірові! Сліпучий дарує тобі життя,— сказав Арапша.— Якщо будеш старатися, станеш хан ським рибалкою, казкарем і товмачем. Кланяйся! Цілуй землю!..

Старик простягнув руки і хотів зігнути їх, але від ременів вони так зомліли, що ледве рухались. Монголи підхопили його й виволокли з шатра. Бату-хан розпитав Мусука, як він піймав рибалку, лишився задоволений і наказав видати Мусукові в нагороду шовковий одяг.

Розділ дванадцятий

ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ ІТІЛЬ

Підходячи до Ітілю, всі монголо-татарські війська одержали наказ джихангіра за три дні переправитися на другий берег. Гінці гасали вздовж таборів. Деякі загони ще не прибули і десь тягнулися позаду випаленою сонцем рівниною.

Одним з перших прибув до ріки Ітіль хан Кюлькан, молодший син Чингіз-хана від його останньої молодої дружини, красуні Кулан-Хатун, яка померла в Каракорумі від отрути, піднесеної на обіді заздрісними родичами.

Високий і красивий, як його мати, з вузькими, трохи скошеними очима, завжди безпечний і напівп'яний, Кюлькан відповів гінцеві, що тут багате полювання на птахів, дзеренів і сайгаків, і що він переправиться тільки після закінчення полювання.

Кюлькан поставив на березі Ітілю знамениту юрту своєї матері Кулан-Хатун, в якій вона приймала Священного Войовника Чингіз-хана. Замість повстин, юрта була покрита плямистими шкірами гірських барсів і обшита соболем. Хан Кюлькан влаштовував у ній кожного дня бенкети і веселився з молодими ровесниками, монгольськими знатними ханами.

Незабаром до нього прискакав другий гонець в супроводі сотні «шалених» Субудай-багатура. Суворий полководець повідомляв безпечного чингізида, що «той, хто не виконає наказу, побачить смерть, а той, хто зволікатиме переправу, буде зміщений на найнижчу посаду, і його місце займе моторніший...» Гонець додав від себе, що «непереможні» і десять тисяч відбірних воїнів одержали наказ сідати на коней, якщо хан Кюлькан знову відмовить.

Хміль раптово вилетів з голови Кюлькана. Він скликав своїх нойонів і багатурів, які почали пригадувати, як у таких випадках діяв Чингіз-хан. Монголи почали спішно різати баранів і козлів, білувати шкіри панчохою, через шию, перев'язувати отвори жилами і надувати бурдюки. Великі турботи і клопіт викликали обози, які в кожного чингізида сягали значних розмірів і в поході були занадто обтяжливими. Воїни Кюлькана майстрували з бурдюків плоти і тесали з жердин весла. Від Кюлькана у всі боки помчали гінці дізнатися, чи готуються до переправи інші загони.

Субудай-багатур про багато чого потурбувався заздалегідь. Згори, з царства Булгарського [1], прибула тисяча двадцятивеслових просмолених човнів. Цей подарунок надіслав Бату-хану його брат Шейбані-хан на прохання одноокого полководця. У човнах сиділи напівголі, у

---

[1] *Булгари* — народ, який жив у пониззі Ками.

дранті гребці-булгари, які стали від палючого сонця темними, як соснова кора.

Човни зупинилися в усті Єруслану і вздовж берега Ітілю. Субудай-багатур виділив сто човнів і наказав, щоб до кожного човна увійшло по двадцять нукерів, маючи з собою лише сідла, сакви і триденний запас ячменю для корму коня. Коні ж самі перепливуть річку.

Був яскравий, теплий осінній ранок. Річка спокійно несла прозору воду, ніжачись під ласкавим промінням сонця. В цьому місці річка була дуже широка, коням доведеться пливти через силу. Чи справляться ж вони з течією?

Арапша з своєю сотнею повинен був переправитися першим. Він стояв на піскуватому березі і вимірював поглядом ширину річки. Сміливості-то вистачить, а ось чи вистачить сили? До нього підійшов кремезний монгол у синьому, довгому до землі чапані, з загорілим молодим обличчям. З-під одворотів повстяної шапки дивилися владні, холодні очі. Це був син Субудай-багатура — Урянх-Кадан, який відзначився в китайській війні рішучістю і сміливими наскоками.

— Я дізнався, що мій шановний батько доручає тобі першому переправитися на той берег. Справа не тільки в переправі. Чи приготувався ти до битви? На тому боці зібралися якісь вершники. Скільки їх — невідомо. Вони можуть вступити в бій. Хто вони — саксини, кумани, буртаси [1] чи урусути, хіба не все одно! Треба їх одігнати, зайняти берег і одіслати всі човни сюди назад. У кожному човні повинно залишитися п'ятеро нукерів доглядати за гребцями, бо інакше, повертаючись, булгари захочуть втекти від нас униз по річці. На конях треба залишати оброті [2] чи вуздечки і зв'язувати їх чембурами [3]. Слабі коні повинні пливти біля човнів, їх слід підтримувати за повід. Мій шановний батько дає в твої руки старого міцного жеребця, свого улюбленого буланого, який покаже іншим коням, як треба пливти. Він уже перепливав і срібний Улуг-Кем, і багатоводний Джейхун [4].

---

[1] *Саксини* і *буртаси* — зниклі племена, які жили в пониззі Волги. *Кумани* — половці.

[2] *Оброть* — кінська вуздечка без удил, з одним ременем.

[3] *Чембур* — довгий ремінь, що йде від вуздечки, яким прив'язують коня.

[4] *Улуг-Кем* — Єнісей, *Джейхун* — Аму-Дар'я.

— Я збережу дорогоцінного коня! — сказав Арапша.— Тільки навіщо посилати назад для нагляду за гребцями по п'ять нукерів? Досить одного! Хто насмілиться не слухатися одного монгола?

— Обережність у великій справі не шкодить! — відповів Урянх-Кадан.

Субудай-багатур, сутулий і гладкий, стояв недалеко на березі, біля буланого жеребця з широкими грудьми, чорною гривою і довгим чорним хвостом. Субудай гладив його товсту мускулисту шию, щось шепотів йому на мохнате вухо, знову гладив, і голубив, і годував його кипчацьким просяним коржем.

Відганяючи кружляючих гедзів, буланий хитав головою і, здавалося, мовчазно погоджувався підтримати славу монгольського коня.

Мусук був у сотні, якій передбачалося першій перепливти через величезну ріку. Він був готовий до всього — пливти, так пливти! В ногах його лежало сідло, поруч стояв кипчацький кінь, подарований йому Арапшею. Але кінь був дуже звичайний і сильно заморений.

Арапша підійшов, глянув на Мусука і запитав:

— Ну як?

— Перепливу.

Арапша помацав ребра коня, западини над очима і махнув рукою.

— Поганий твій кінь! Не витримає! Сідай ззаду, на кормі човна. Тримай коня міцно за повід, допомагай йому пливти і бережись, щоб вода не потрапила йому до вух. Якщо ж обірветься повід і кінь потоне — так тобі й треба! Про міцний ремінний повід треба було дбати заздалегідь.

Субудай-багатур глянув на ситого, мускулистого, з шовковистою блискучою шерстю гнідого коня Арапші і милостиво дозволив прив'язати його чембур до вуздечки свого буланого улюбленця.

Субудай сам звів жеребця до річки і увійшов разом з ним у воду, іще раз щось шепнув коневі на вухо і вдарив його долонею:

— Уррагх! Уперед!..

Жеребець нахилив голову до води, понюхав, пирхнув, пограв ногою і рішуче попрямував уперед. Біля нього жваво крокував струнким гнідий кінь Арапші, за ними йшли коні всієї сотні.

Тисячі монголів видерлись на берегові горби і спостерігали, як їхні коні самі пливуть через велику річку.

Спочатку довелося йти через піскувату обмілину, за якою одразу починалася глибина.

Буланий занурився першим, за ним гнідий; тільки лоб і нашорошені вуха підіймалися з стрімкої, блискучої під сонцем води. Двоє-троє наступних коней жваво попливли слідом за ними, потім інші, нарешті увесь табун зник у хвилях, і стрімливі вуха і трохи спливаючі голови виявляли, як рухаються коні, намагаючись перебороти могутню течію Ітілю.

В цей час перші великі чорні човни висунулися з гирла Єруслану. До них квапливо сідали воїни, блискаючи зброєю, деякі вели за собою слабіших коней. Гребці опустили в воду довгі білі весла, змахнули ними, і човни поволі попливли.

Мусук сидів на кормі і спостерігав, як його невеликий рудий кінь плив поряд, старанно загрібаючи ногами. Човен пересувався занадто швидко для коня, і ремінний повід натягувався все тугіше. «Обірветься ремінь, кінець моєму коневі! — думав Мусук. — Знову стану безкінним конюхом...»

— Тихше гребіть! Не втопіть коня! — благав він гребців.

Стрімка річка відносила далеко пливучих униз коней і човни. На середині річки Мусук з жахом помітив, що його кінь почав утомлюватися і разів зо два лягав на бік.

— Вода наллється у вуха — загине! — мурмотів Мусук.— Ну, постарайся, красунчику, ну ще потрудися, друже! — і він з усіх сил підтягував коня, який знову випростувавсь і гріб ногами. Але ненадовго. Незабаром він знову ліг на бік, і його світлоруде пузо підвелося з води, ополіскуване хвилями. Мусук уже намагався витягувати з води тільки ніздрі і вуха коня.

Мусук оглянувся. Правий берег швидко наближався. Ось жовті, піскуваті обривисті береги, зарослі сріблистою осокою. Далі видно втікаючих людей. Вони на бігу метають стріли з невеликих луків. Кілька стріл ударилося в борти човна, інші плеснули по воді. Монголи відповідали з човна, натягуючи тугі величезні луки, вправно влучаючи довгими стрілами в найближчих противників.

Човен зашарудів по піскуватому дну. Нукери зскакували просто в воду, тягли сідла, бігли до своїх коней, котрі підпливали до берега нижче по течії річки. Кінь Мусука відчув дно і намагався підвестися на ноги, але дві стріли впилися йому в бік. Вода зафарбувалася широкою червоною плямою. Кінь, вигинаючись, знову впав у воду.

Табун коней, очолений буланим жеребцем Субудая, вже виходив на піщану мілину. Монголи бігли до коней, накидали сідла на їхні мокрі блискучі спини, підтягували попруги, сідали і видиралися вгору по піскуватому схилу, готові до бою.

Арапша вискочив з човна і оглянувся.

Далеко за блискучою гладінню річки видно було лівий берег. На ньому, ніби мурашки, рухалися піші та вершники величезного монголо-татарського війська. Чорні човни, змахуючи білими веслами, вже пливли назад до залишеного берега, а їм назустріч пливло багато інших човнів, і скрізь на гладіні річки виднілися нашорошені вуха і морди пирхаючих коней.

Почувся дужий голос Арапші:

— На коней! Швидше! Готуйтеся!.. Вперед!..

І монголи з дикими криками кинулися переслідувати втікаючих воїнів невідомого народу.

Розділ тринадцятий

КРИВАВА КОМЕТА

Жовтосірі двогорбі верблюди стояли на лівому березі Ітілю. Підвівши мохнаті голови з опуклими блискучими очима і випнувши нижню губу, вони дивилися з гордовитою поважністю на величну течію багатоводної ріки і на незвичну суєту людей.

Зігнувшись в кеджаве, поклавши книгу на коліна, Хаджі Рахім старанно писав:

«...Навіщо такий неспокій, коли і небо, і степ, і увесь всесвіт урочисто спокійні? Ніщо не змінюється, рівнини землі неосяжні, і чи не мудріше йти по них розміреною ходою каравану? Хто мчиться вихором на коні, чи не опиниться він все одно на тому ж місці, куди прийде рівномірно крокуючий безтурботний верблюд?..»

На верблюді під тріпотливою од вітру завіскою сиді-

ла Юлдуз. Широко відкритими, здивованими очима дивилася вона на шумливу переправу багатотисячного війська. Вона стежила за кіньми, що перепливали річку, за чорними човнами, і погляд її мимоволі шукав серед вершників, які спускалися до річки, стрункого молодого джигіта. Деякі вершники здавалися їй схожими на нього, але ні, це не він, не його гнучкі, кошачі рухи. Мусука ніде не було... «Де він блукає? Чи живий він, чи загинув десь у неосяжному степу і став здобиччю орлів і ворон?..» Туга часом змінювалась злим почуттям: а якщо він сам допомагав прóдажу своєї прийманої сестри? Для чого? Щоб взяти участь у поході завдяки її загибелі? Коли так, то нехай його терзають хижі птахи, нехай помре він без води в палючій пустелі, нехай ніхто не прийде освіжити його палаючі, висохлі уста!

Китаянка, що сиділа в другій корзині, обережно торкнулася до плеча Юлдуз:

— Джихангір дивиться сюди!

Піскуватим берегом, на чолі великої групи вершників, на білосніжному коні їхав Бату-хан. Він звернув убік і підійнявся на горб. Там він зупинився, вказуючи на протилежний бік річки. Від його почту відокремлювались один за одним вершники і мчали навскач виконувати одержані накази.

Молодий нукер, одягнений по-мусульманськи, в арабському плащі і тюрбані, підійшов до верблюдів. За довгу дорогу через степи Юлдуз не раз бачила його. Він був начальником сотні і всюди супроводжував Бату-хана. Юлдуз знала, що зовуть його Арапша Ан-Насир. Він тільки що повернувся з правого берега і давав накази обпаленим сонцем до чорноти провідникам, які сиділи на піску. Вони швидко підвелись, схопили оброті і звели верблюдів до річки.

Довгі чорні човни наближались. Гребці ставили їх рядом, по три човни, настилали впоперек дошки і скріплювали їх вірьовками. Виходили міцні пороми.

Арапша давав накази спокійно, виразно, не вживаючи зайвих рухів. Його розпорядження виконувались швидко і беззаперечно. Раби тягли дошки й кілки, цокали сокирами, забивали кілки поблизу берега, переплітали їх гілками лози. Всі працювали з надмірною швидкістю, не ходили, а бігали що було сил. Незабаром від берега потягнулися в воду містки. До них пристав пором.

Теслярами розпоряджався високий огрядний чоловік у дивному просторому одязі. З його невеликої синьої шапочки спускалося на спину довге перо. Він постійно звертався до Арапші, який стояв непорушно біля самої води і наглядав за роботою.

Китаянка знову шепнула:

—Оцей чоловік з довгим пером на шапці — великий майстер, будівельник Лі Бун-по. Він уміє будувати будинки, мости, палаци, легкі, як мережива, кіоски — все! Я чула, як він зітхає і лається на нашій мові: «Ні, тут мені не жити! Ця проклята дика країна не для мене!» Він великий учений, полонений китаєць. Я чула про нього ще на батьківщині...

Старші дружини занепокоїлись і запищали тонкими пташиними голосами:

— А якщо човни перевернуться? Ми не хочемо їхати! Нехай спочатку спробує хто-небудь інший!

Арапша, не глянувши на ханських дружин і не відповідаючи їм, наказав рабам проводити окремо по одному верблюду на кожний пліт. Ханші знову захвилювались:

— Нехай першою поїде чорна, робоча дружина! Ми подивимось, чи не втопиться вона.

Арапша наказав погоничам провести на пором крайнього, сьомого верблюда, на якому їхали Юлдуз і її китайська служниця. Коли верблюд порівнявся з Арапшею, І Ла-хе сказала йому:

— Накажи майстрові Лі Тун-по їхати разом з маленькою ханшею Юлдуз.

Арапша підвів на китаянку холодний, недовірливий погляд і відвернувся.

Біля містків верблюд опустився на коліна. Китаянка і Юлдуз обережними, дрібними кроками зійшли на пором. Спереду йшов китайський майстер, стежачи, щоб вони не оступились. За ними погоничі провели на пором величезного мохнатого верблюда. Він ревів, мотав головою. З довгих губів падала клоччям біла піна. На поромі верблюд не захотів опуститися на коліна і стояв, гордовито повертаючи голову, наче бажав втішитися рідким видовищем переправи незліченного війська через широку річку.

Юлдуз, укрита великою шафрановою хусткою, опустилася на килимок у куточку порома. За нею стала ки-

таянка І Ла-хе. Вітер грався зборками легкої шовкової тканини її лілового плаща. Гребці опустили весла у воду. Раби почали розмотувати кінці каната.

Почулися крики: «Заждіть!..»

Бату-хан на білому жеребці під'їхав до містків і легко скочив з сідла. Сам узяв повід, провів недовірливо пирхаючого коня на пором і поставив його поруч з верблюдом. За джихангіром пішов Арапша. Кілька монголів бігом подалися до порома. Арапша повернувся, відкинув їх назад; один оступився і впав у воду. Арапша плигнув на пором, коли той почав уже віддалятися од містків.

Бату-хан стояв між білим конем і гордим верблюдом. Обличчя джихангіра світилося нетерпінням і хижою радістю: перед ним розстелялася земля, завоювання якої принесе йому немеркнучу славу!... Він звернувся до маленької жінки, закутаної в жовте покривало:

— Як твоє ім'я, маленька хатун?

— Юлдуз, мій повелителю.

— Це добре ім'я, воно приносить удачу.

Підійшов китайський будівельник Лі Тун-по:

— Сьогодні великий день. Ти, сліпучий, перетинаєш величезну ріку, яка відокремлює Захід від Сходу. Ти пливеш разом з прекрасним сміливим конем і другом подорожніх — могучим верблюдом. А перед тобою світиться Юлдуз-зірка, яка принесе тобі удачу.

І Ла-хе непомітно шепнула Юлдуз кілька слів.

Пам'ятаючи накази старої ханші Орі-Фуджинь слухати поради китаянки, Юлдуз покірливо підвелась. Почервонівши від хвилювання, вона голосно сказала Бату-хану:

— Твоє ім'я, мов яскрава комета, пролетить по темному небосхилу! Воно освітить сліпучими перемогами шлях монгольського війська!..

Бату-хан ледь посміхнувся, насупив брови і знову став холодним і непроникним:

— Я зумію виконати велике завдання: поширити до кінця всесвіту непохитну владу монголів.

Білий кінь скоса поглядав чорними очима на сплески хвиль і перебирав ногами за кожним змахом довгих весел. З другого боку гордий і величний верблюд спокійно дивився в далечінь, знайомлячись з вільним простором водяної стихії.

Протилежний берег наближався. Там, на піщаній косі, вишикувалась сотня монгольських нукерів з списами і тріпотливим кольоровими значками.

Ріжки, деренькаючи, подали сигнал:

«Увага й покора!»

Все велике монголо-татарське військо пепреправлялося через Ітіль багато днів. Просмолені човни всіх розмірів безперервно перевозили воїнів, їхні похідні в'юки, розібрані юрти, мішки з зерном, борошном і т. ін. Човнів невистачало, тому були зв'язані плоти з колод і надутих повітрям шкіряних бурдюків; на ці плоти зганялися верблюди та інша худоба; все це з гомоном, ревінням і криками пливло по річці до правого берега.

Бату-хан деякий час лишався поблизу гори Урака. Він наказав передовим загонам, які переправилися через річку, вирушити вперед, до великого Половецького степу, і там почати погоню за половецькими племенами, що швидко відходили на захід і на південь.

— Хто буде чинити опір,— говорив Бату-хан,— того знищувати! Хто із зустрічних ханів покориться разом з своїми родами, нехай приєднується до війська, але його худоба і все майно повинні прислужитися для монгольських воїнів як військова здобич. Для кипчаків та інших племен — велика честь вступити воїнами у моє могутнє військо. Своїми перемогами вони придбають нові багатства...

Розділ чотирнадцятий

ЧАКЛУН З УРАКОВОЇ ГОРИ

Восени 634 року Біджан-Ілі [1] ставка Бату-хана знаходилася вже на правому березі багатоводної ріки Ітіль, проти гирла її лівої притоки Єруслану, поблизу гори хана Урака [2].

Золотистожовте шатро з золотою маківкою стояло поблизу струмка, біля підніжжя похмурої гори. Біля шат-

[1] *Рік Біджан-Ілі* — рік Черепашки — 1237 р.

[2] Гора Урака збереглася під цією назвою до цього часу. В землі навколо неї знайдено багато стародавніх речей.

ра були прив'язані до припон дев'ять відбірних жеребців; серед них відзначався статечністю й легкістю рухів знаменитий білий кінь джихангіра. Далі розташувалися підковою шатра «Семи зірок» Бату-хана, його прекрасних дружин. Над шатром джихангіра, на високій бамбуковій жердині, прикрашеній китайським різьбленням, розвівався п'ятикутний дев'ятихвостий прапор.

Інші царевичі-чингізиди поставили свої шатра вздовж берега річки. Кожне шатро знаходилося в центрі кільця юрт, в яких містилися охоронці-тургауди, шамани, знахарі, ловчі з соколами, доїжджачі з хортами, куховари, флейтисти, трубачі та інший почет.

З обох боків річки протягнулися гомінливими таборами загони різних племен і народів, що приєдналися до монголо-татарського війська.

Човни і плоти безперервно перевозили воїнів, коней, худобу й вантажі.

На лівому березі річки, де розкинулися зелені луги, паслися тисячі різношерстих коней з загонів, які ще не встигли переправитись.

На третій день після переправи було оголошено празник Надам[1] з нагоди прибуття монгольського війська на правий берег великої ріки, де починалися землі ще не підкорених і невідомих народів.

Начальники загонів прибули з своїми бойовими прапорами і поставили їх на вершині Уракової гори. Яскраві, візерунчасті тканини тріпотіли на високих жердинах під сильними поривами осіннього вітру. Серед великої кількості полотнищ виділялися величезні кольорові шовкові прапори одинадцяти царевичів-чингізидів.

Вітер гнав великі сірі хвилі могутньої ріки. Довгі чорні човни поспішали перевезти воїнів на урочисте свято великого монгольського війська.

Бату-хан кілька разів радився з близькими ханами. Він побоювався злих чарів ураківських чаклунів, які могли нагнати бурю. Якщо розбушується багатоводна ріка, вона змиє з берегів самовільних гостей.

На горі Урака монголи знайшли чаклунів, що ховалися. Головний чаклун, Газук, заперся у печері всередині Уракової гори і не вийшов вітати вождя прибулого вій-

---

[1] *Надам* — монгольське народне свято, яке існує до цього часу.

ська. Біля входу до печери вартували його помічники і нікого до нього не пускали.

Бату-хан оголосив суворий наказ, щоб воїни ставились до чаклунів шанобливо і нічим їх не сердили.

— Якщо небожитель, володар грому Хоходой-Моргон розсердиться, то ніяка земна сила не врятує від його блискавиць. Треба берегти і ублажати чаклунів і шаманів усіх народів, щоб вони молилися добрим і злим богам, прохаючи їх допомогти перемозі монгольського війська.

Бату-хан наказав, щоб Газук, головний шаман Хоходой-Моргона, з'явився на свято і молився за джихангіра. Чаклуни відповіли, що Газуку понад тисячу років, він такий старий, що приріс корінням до землі, і його не можна зсунути з місця.

Бату-хан звернувся до свого мудрого радника, Субудай-багатура:

— Треба побачити упертого Хоходай-Моргона і дізнатися, що він робить у своїй печері. Може, він чаклує проти нас? Чи не подарувати йому корів і коней, всього, що може сподобатися старику? Або ж слід його задавити?

Субудай-багатур відповів:

— Дуже старі діди люблять тільки пошану. І я так само гадаю, що він устиг зібрати від своїх шанувальників більше золота, аніж ти збираєш у всіх своїх походах...

Бату-хан примружився:

— Дзе-дзе!

— Я його притягну на верблюді.

Субудай наказав покликати сотника Арапшу. Той з'явився одразу ж, уважно вислухав одноокого полководця й сказав:

— Я один нічого не вдію.

— Тобі допоможуть наші шамани.

— Ні, тут потрібні не вони, а сотня нукерів.

— Візьми хоч три сотні! Але старому Газуку допомагатимуть усі злі духи! Остерігайся їх образити і будь обережний.

Субудай наказав привести двох сотників і слухав, що їм пояснював Арапша.

— Ми повинні витягнути неушкодженим з оцієї гори святого, всесильного і дуже хитрого чаклуна Газука.

Кажуть, він може обертатися у ведмедя, в змію, в щура або в черв'яка. Але не бійтеся! З нами наказ Субудай-багатура, а він сильніший від усіх небожителів, тому що його охороняє великий бог війни Сульде!

— Правильно,— сказав Субудай.

— Ми боїмося, — прошепотіли сотники. — Битися в битві нам не страшно, а ловити чаклуна, який обертається в змію і черв'яка, нам не доводилось!..

— Сьогодні попробуєте, і якщо вам пощастить, ви матимете велику нагороду від Бату-хана.

— Так! Так! Буде нагорода! — сказав Субудай.

— Дійте так,— сказав Арапша,— як на полюванні на чорнобуру лисицю чи на хитрого борсука. Вони так само живуть у горбах, де багато запасних ходів, щоб втекти, якщо собаки пролізуть до нори...

— Зрозуміли!

— Ви оточіть гору кільцем нукерів. Розшукайте запасні виходи. Якщо старик-чаклун іще в печері, ви його зловіть. Якщо він утік, то він недалеко, і ви його піймайте.

— Зрозуміли!

— Огляньте ретельно, чи немає де заготовлених коней або верблюдів. Кожну печеру, кожну нору, в яку може пролізти людина, треба перевірити і поставити біля неї дозорного.

— Зрозуміли!

— Візьміть з собою собак, вони особливо допоможуть. А я піду до головного входу в велику печеру і стежитиму за чаклунами, помічниками Газука.

Триста вершників вирушили на розвідку. Всім обіцяна була нагорода, всі мріяли про золото, сховане чаклунами в Ураковій горі. Вершники розтягнулися кільцем навколо гори, промацуючи кожний кущ, кожну нору.

Арапша чекав біля входу до головної печери. Вхід було загороджено камінням і великою кам'яною плитою. У вузькому отворі показалася голова в хутряному гостроверхому ковпаку, з сивою бородою і червоними сльозавими очима. Беззубий рот шамкав щось незрозуміле.

— Це головний чаклун? — спитав Арапша.

— Ні, це його пра-пра-правнук! А сам Газук сидить у глибині печери і не може поворухнутися, тому що від його ніг вросло в землю довге товсте коріння.

Помічники чаклуна клялися, що увійти до печери не можна, що іншого ходу туди немає, а з цього маленького отвору Газук вилітає ночами, обертаючись у кажана.

За вимогою Арапші до гори пригнали полонених з кирками й лопатами. Вони почали копати землю біля входу. Арапша стояв коло віддушини, даючи накази. Раптом у щілині показалася сова. Вона сиділа з широко відкритими круглими очима й шипіла.

— Відлітай! — сказав Арапша, підхопив сову і підкинув її в повітря. Голосно б'ючи крильми, сова полетіла низько над землею, піднялась і примостилась в густому гіллі сріблистої тополі.

Один з чаклунів сказав Арапші:

— Ось бачиш, Газук розсердився, перекинувся совою і може завдати тепер багато біди. Сьогодні вночі на річці здійметься небувала буря...

— Тим краще! — відповів Арапша.— Тоді наше військо побачить, що всі ви, уракські чаклуни, бажаєте заподіяти нам зло. За це вас спалять живими на багатті!

— Ні, ні! Не робіть цього! — перелякались чаклуни.— Ми молимося за ваше здоров'я й удачу... Ми все зробимо для вас!

Полонені продовжували розхитувати плиту, вона стала піддаватися, і, нарешті, відкрився вхід. Арапша з двома монголами увійшли до печери. Решта нукерів залишилися при вході. Чаклуни кричали і шаленіли від того, що нукери їх зв'язали, потім почали ревно плакати:

— Тепер небо обрушиться на землю, і весь світ загине! Не займайте Газука!

Біля вогких стін печери були зроблені нари з жердин та шкір. Стародавній бронзовий казан на трьох ніжках стояв посередині печери, під ним іще тліли жарини. Збоку виднілися відкриті шкіряні скрині. Біля них валялися кинуті спохвату одяг, хутра, мідні чашки і глечики. В темному кутку височів непорушний істукан.

Арапша роздмухав жарини і розпалив березовий луб. Печера освітилась, і він побачив кам'яного ідола у два чоловічих зрости з виряченими очима, з довгими, нижче колін, руками і короткими, зігнутими в колінах, ногами.

— Газук утік! — зауважив один з нукерів.

— Він десь недалеко! — сказав другий.

— Він так поспішав, що розгубив золото! — Арапша вказав на кілька монет, які лежали на землі. Нукери

кинулись і підібрали їх. Монети були стародавні, потерті, з зображенням палаючого жертовника.

Арапша оглянув ідола. Він стояв на кам'яній основі. На плиті були стерті місця. Арапша поторкав ідола. Статуя несподівано легко повернулася на осі. Почувся голос:

— Не вбивайте мене!..

Показався вхід до підземелля. Там, зіщулившись, сиділа стара жінка, благально простягаючи руки.

— Хто ти? Де Газук?

— Він брехун! — відповіла жінка.— Він обіцяв взяти мене з собою... а запер мене тут... і втік... Захопив золото і молоду дружину...

З стогоном і сльозами стара вилізла з ями і відсунула скриню. За нею були невеликі низькі дверцята.

— Треба пробиратися на колінах по цьому ходу. Через тисячу кроків буде вихід до густого лісу. Там на нього чекають коні.

Арапша повернув на попереднє місце кам'яного ідола, наказав нукерам вартувати печеру та стару жінку, а сам поспішив до Субудай-багатура.

Ждати довелося недовго. Незабаром повернулися надіслані в розвідку нукери. Вони гнали коней, нав'ючених саквами. На одному з коней сидів, зігнувшись, старик у ведмежій шубі. Його обличчя густо заросло бородою, сиве волосся стирчало клоччям на всі боки. Сиплим голосом він співав на незрозумілій мові тягучу пісню, не звертаючи уваги на зустрічних, і розмахував посохом з золотим набалдашником. На іншому коні сиділа молода смуглява жінка з злими чорними очима. Косячись спідлоба, вона мурмотіла прокляття і огризалась, вишкіряючи зуби на всякого, хто до неї підходив.

Субудай-багатур вийшов з юрти, щоб подивитися на чаклуна, якому «тисяча років».

— Нехай мій юртджі огляне і перепише все, що привіз з собою оцей хитрий старик. Якщо є цінності, всі вони повинні належати джихангіру. Увечері приведіть цього чаклуна до Бату-хана. Джихангір хоче послухати його розповідь про те, що відбувалося тут тисячу років тому.... Корисно все знати... Одягніть на чаклунів ланцюги, нехай вдруге вони не ховаються від великого володаря всесвіту! Нехай і інші їх побачать і пам'ятають!

Розділ п'ятнадцятий

СВЯТО МОНГОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Задоволений щасливою переправою, Бату-хан оголосив триденний відпочинок і влаштував для воїнів урочисте свято на лузі поблизу Уракової гори. У призначений день прискакали тисячі вершників. Воїни сиділи на п'ятках широким колом. За першими рядами тих, що сиділи й стояли, тіснилися верхові на міцних невеликих конях. Бату-хан та інші хани розташувалися на схилі гори Урака, на розстелених килимах і кінських попонах.

Довгі труби сипло й люто ревіли. Оповісники вигукували:

— Приходьте на боротьбу безбоязливо, безстрашно! Приходьте в доброму здоров'ї! Покажіть ваше молодецтво, виявіть вашу силу!

Кращі силачі, залишивши коней на догляд товаришів, виходили в широке коло. Вони стояли в різних кінцях поля групами по кілька чоловік. Кожного силача й молодця супроводжували віддані друзі. Вони повинні були стежити, щоб боротьба провадилася правильно, без злоби, без кусання, каліцтва та вбивства.

— Починайте! Оге, починайте! — закричали оповісники.— Джихангір Бату-хан дивиться на вас! Він дасть спритному молодцеві кращу нагороду! Кожний повинен пройти троє важких змагань, три упертих сутички! Хто ні разу не торкнеться плечима землі, той буде оголошений багатуром. Такий закон нашої країни, та і звичай всіх людей такий! Славній справі не буде перепони, чистому небу не бувати похмурим!

Спочатку виступило наперед дванадцять воїнів — рослих, плечистих, молодих. Загони заздалегідь одібрали своїх найкращих молодців. Решта суперників, чекаючи своєї черги, сіли навпочіпки по краях поля.

Борці почали підплигувати на місці, перевалюватися з ноги на ногу, махаючи руками, немов крильми, припадаючи на зігнутих колінах. Вони кидали вгору землю й траву і, наслідуючи орлиним стрибкам, почали наближатися один до одного.

Шість пар одночасно зчепилися в могутніх обіймах. Вони вхопилися за плечі, за руки, за ноги, за шию і стали кидати один одного, кружляти, підіймати з землі і

підставляти ногу, намагаючись повалити противника на землю. Біля кожної пари топталися, кружляли і присідали друзі, розпалюючи борців криками.

Упав один, його тіло торкнулося землі — він уже вибув із змагання. Похмурим виходив він з поля разом із друзями. А переможець такою ж плигаючою ходою попрямував до місця, де сиділи поважні судді. Там стояли мішки з печеними шматочками солодкого тіста. Переможець брав руками пригорщі печення, підносив до губів, наче хотів укусити, потім несподівано зсипав печення в підставлені подоли друзів, а частину кидав у поле на честь богів, які принесли йому перемогу.

Одна за одною приходили групи суперників; вони стикалися, боролись. Переможені виходили, переможці залишалися і продовжували боротися між собою.

Кращим переможцем виявився високий, могутнього і страшного вигляду монгол, на ім'я Тогрул, що поборов усіх супротивників. Останнього суперника він підняв над головою і з диким торжествуючим зойком кинув на землю. Переможений лежав нерухомо і плакав: він перед цим поборов дуже багатьох. Тогрул підійшов до нього і, широко розставивши ноги, спитав:

— Чого ти журишся?

— Коли б я був мертвий, не мав би я журби. А якщо тепер мені доведеться ходити живим, то радості мені мало...

Тогрул обережно підвів його і сказав:

— Зробимо славне діло для величі монгольської держави!

Обоє вийняли ножі, полизали один в одного леза, понюхали щоки і, обійнявшись, пішли з поля, як побратими — «аньда».

До них під'їхав на коні нукер і сказав:

— Сліпучий Бату-хан надіслав мене похвалити вас за доблесть і оголосити, що бере вас обох до своєї охоронної тисячі тургаудів.

Після боротьби відбулися скачки, стрільба з лука, але скоро довелося роз'їжджатися — почалася злива. Буря наростала. Хвилі великої річки налітали з шумом на берег, падали і злизували все, що до них потрапляло. Човнярі не відважувались більше перепливати річку. Всі прибулі на свято скочили на коней і помчали до своїх таборів.

— Це тутешні чаклуни накликали бурю, — говорили монголи.— Що ж воно іще буде цієї ночі! Що ми побачимо далі в країні урусутів!

Розділ шістнадцятий

ЗЛА НІЧ

Звідки будеш ти, смілий добрий молодець,
З якої землі, з якої орди?
Як тя нуть зовуть по іменнячку,
Величають та по отчині?..

(З стародавньої билини).

Надвечір негода посилилась.

Ітіль-річка бушувала, хвилі шалено билися об круті береги. Вітер хитав шатра, немовби намагався скинути їх у річку. Потоки дощу лилися на татарський табір.

Воїни, проклинаючи злих урусутських мангусів, які зустріли їх холодом і бурею, мерзли біля згасаючих багать.

У шатрах стало холодно, вогко й похмуро. Верхні отвори були затягнуті повстиною. Вогники тьмяних світильників коливались при кожному пориві вітру. Довгі тремтливі тіні падали на стіни.

Арапша пройшов уздовж наметів, перевіряючи охорону. Йти було важко, темно, за два кроки нічого не видно. Вітер збивав з ніг. Арапша повторяв нукерам:

— Зла ніч! Бережіться! Такі ночі люблять вороги.

Арапша увійшов до юрти джихангіра.

Бату-хан, сидячи на пухнастих шкурах, бесідував з вірним своїм радником Субудай-багатуром. Арапша шанобливо зупинився біля входу.

— Злі боги урусутів зіпсували нам свято,— говорив Бату-хан.— Вони нагнали бурю, зливу і холод на моїх хоробрих воїнів, щоб налякати нас, щоб не пустити нас до своєї землі.

Різкий порив вітру потряс стіни шатра. Бату-хан підвів голову:

— Чуєш, як реве Ітіль? А ми все ж його перепливли!

Бату-хан замовк і знову прислухався до лютого ре-

віння хвиль. Крізь шум негоди долинув відгомін суперечки.

Арапша вийшов з шатра. Він незабаром повернувся:

— Якийсь незнайомий хоче бачити тебе, сліпучий! Він говорить, що знає важливе.

— Нехай увійде.

Арапша трохи розчинив двері. Свистячий порив вітру вирвав їх і швиргонув до юрти дверну завіску, обдавши холодом і крижаними бризками. Полум'я заколивалось. Стало темно...

Світильник, мигаючи, розгорівся. Тьмяний вогонь знову освітив юрту. Біля дверей стояла висока худа людина.

Незнайомий зняв темний ковпак з мокрим бобровим околишем і струхнув його. Він ступив крок уперед і опустився на килим.

— Кланяюсь великому царю мунгалів! — промовив він хриплим, низьким голосом.— Слава твоя летить поперед твого могутнього війська.

— Будь гостем,— милостиво відповів Бату-хан.— Що привело тебе сюди у таку негоду?

Монголи з цікавістю роздивлялися нічного відвідувача. Він говорив по-татарськи, але не був схожий на татарина. Великий ніс з горбинкою надавав хижого виразу його худому і кістлявому обличчю. З-під навислих густих брів горіли темні, глибоко посаджені очі. Він часто проводив по довгій чорній з сивиною бороді вузлуватою, сухою рукою.

— Великий хане! Ти бачиш перед собою не простого подорожнього, а людину, народжену багатою і сильною. Я великий князь — Гліб Володимирович рязанський!

Бату-хан примружився:

— Ти посол від Резані, коназ Галіб? Чому ж ти сам?

Князь Гліб поморщився:

— Ні, великий хане! Не як посол прийшов я до тебе. Я прийшов запропонувати тобі стати твоїм союзником.

— Що це значить?

— Я знаю всі дороги й міста великої руської землі. Я буду тобі корисний.

— Субудай-багатур! Покажи коназу землю урусутів.

Субудай-багатур розгорнув на килимі аркуш пергаменту.

— Ось, коназ, дивися: ось Ітіль, ось твоя Резан, ось Ульдемир [1]. Тут всі урусутські міста, і ріки, і дороги.

— Креслення земель руських! Звідки? Як ти міг роздобути його?

— Я все можу! — Бату-хан поклав руку на пергамент.— Ось так земля урусутів буде зім'ята під моєю рукою. Я примушу всіх підкоритися мені! Може, ти за цим прийшов, урусутський коназ?

Князь Гліб, вражений, мовчав. Бату-хан продовжував, явно насміхаючись.

— Де ж твої покірні нукери? Де твій народ? Де твої подарунки, великий коназ Галіб?

Князь Гліб труснув напівсивими кучерями:

— У мене більше немає ні народу, ні дружинників, ні багатства! Вороги відняли у мене все. Мені довелося втікати. Вже багато літ я живу вигнанцем у половців.

Бату-хан нахмурився:

— Чого ж ти хочеш від мене?

— Я хочу допомогти тобі бити моїх ворогів.

— Хто твої вороги?

— Князі, які правлять тепер Рязанню.

— Я сам караю своїх ворогів! Коли ми прийдемо, загинуть усі, не тільки коланзи.

— Я ненавиджу увесь народ рязанський! Рязанське віче мене вигнало! [2]

Бату-хан глянув на Субудай-багатура, який похмуро мовчав.

— Що скажеш ти, мій мудрий раднику?

— Безсмертний войовник, твій великий дід залишив на повчання потомкам мудрі закони «Джасак». Вони говорять, що «лазутчики, лжесвідки, всі люди, які підлягають ганебним порокам, і чаклуни — присуджуються до смертної кари» [3].

Князь Гліб мимоволі відсахнувся. Бату-хан дивився на нього примруженим оком:

— Коназ Галіб! Не союзником моїм ти будеш, а по-

---

[1] *Ульдемир* — Владимир.

[2] Князь Гліб Володимирович рязанський, бажаючи захопити єдинодержавну владу, запросив на бенкет своїх братів і родичів. Разом з найманими половцями він їх усіх перебив. Це викликало обурення в народі. Князь Гліб примушений був втікати до половців, де він блукав багато років.

[3] *Джасак* Чингіз-хана, стаття 57.

слушним нукером. Якщо ти захочеш обдурити мене, то попрощаєшся з життям. Можеш іти! Арапшо, потурбуйся про нього!

Князь Гліб схилився до землі, чекаючи на привітливе слово. Бату-хан одвернувся. Субудай-багатур дивився просто перед собою немигаючим оком. Арапша з кам'яним, непорушним обличчям відчинив двері юрти.

Чорні очі князя злобно блиснули. Він ступив крок у сльотаву темряву.

Розділ сімнадцятий

КАЗКА ПРО ХАНА ІТІЛЯ

> ...Чи-чи, вождь племені Хун-ну, яке пішло на захід, сказав:
>
> — Провадячи бойове життя наїзників, ми складаємо народ, ім'я якого сповняє жахом усіх варварів... І хоч ми помремо, але слава про нашу хоробрість житиме, і наші діти й онуки будуть вождями народів.
>
> *(З східного літопису).*

Буря розігнала ханів, які з'їхалися на монгольське свято: велике вечірнє бенкетування було відмінене. Бату-хан сказав, що має намір з небагатьма співбесідниками провести вечір у шатрі своєї сьомої зірки Юлдуз-хатун, і наказав баурші [1] приготувати все для бенкету.

— На скільки гостей? — прошепотів шанобливо баурші.

Бату-хан примружив очі, прошипів:

— Хи-хи! — і відвернувся.

Баурші метнувся до своїх помічників і наказав бути напоготові. Золотий посуд, напої, вуджена лошатина, солодке печення і в'ялений виноград, привезені з Сигнака — все повинно бути під рукою, скільки б гостей не прибуло на бенкет...

---

[1] *Баурші* — завідувач господарством, дворецький.

Юрта стояла на підвищенні і була обкопана канавкою, щоб дощові потоки в неї не проникали. Китаянка І Ла-хе давала останні поради Юлдуз, як одягнутись, як зустріти, що сказати.

— Я буду біля тебе й шепну, якщо буде потреба. Нічого не бійся!

Першим, з наказу джихангіра, прийшов Хаджі Рахім. Юлдуз спочатку злякалася, але потім заспокоїлась, бачачи, що факіх не пізнає її набіленого і розфарбованого обличчя. Вона шанобливо привітала його. І Ла-хе підклала гостеві замшову подушку й почала розпитувати його про те, що було на Ітілі раніше, давно, тисячу років тому. Хаджі Рахім відповів докладно. І Ла-хе слухала його уважно й шанобливо.

До юрти примчали вершники. Попереду був Бату-хан у нарядному одязі і червоних шагреньових чоботях. Разом із ним прибули Субудай-багатур і хани, його беззмінні супутники і співбесідники в час обіду.

Юлдуз у шовковому китайському одязі, в високій оксамитовій шапці, прикрашеній золотим мереживом, зустріла гостей. Вона схилилася до килима, коли Бату-хан увійшов до юрти.

— Маленька Юлдуз-хатун, — сказав Бату-хан, сівши на сап'янових подушках позаду багаття. — Я пригадав, що ти вмієш добре розповідати казки. Тому я вирішив показати тобі надзвичайну людину, які бувають тільки в казках. Це чаклун, на ім'я Газук. Кажуть, що йому тисяча років. Але він, звичайно, так само обдурює, як це люблять робити всі.

І Ла-хе шепнула щось своїй пані. Юлдуз сказала:

— Якщо оцей старик прожив тисячу літ, то він повинен пам'ятати народ Хун-ну, який жив тут, на річці Ітіль, і, очевидно, бачив його знаменитого вождя, царя Ітіля [1].

— Ти добре придумала,— зауважив Бату-хан.— Подивимося, що буде видумувати старик.

Нукери привели чаклуна Газука. Худий, сухорлявий, з сивою бородою, що стирчала клоччям, він увійшов до юрти, скований ланцюгом разом з молодою жінкою. З-під мохнатих сивих брів чаклуна дивилися з переля-

---

[1] *Цар Ітіль* — вождь гунів Аттіла, тобто «людина з Ітілю» (Волги), чи «волжанин».

ком і ненавистю колючі очі. Обоє полонених сіли навпочіпки поблизу стінки юрти.

Всі з цікавістю розглядали чаклуна. Він сидів, опустивши повіки з білими віями. Іноді очі розплющувались і озирали всіх швидким допитливим поглядом. На старикові був гостроверхий ковпак з нашитими старовинними монетами. Його смугастий каптан, підбитий сірим смушком, був розшитий кольоровими візерунками і незрозумілими написами. На ногах — просторі сап'янові чоботи з дуже довгими, задертими догори носами. Чаклун з поважністю скинув чоботи і розмотав онучі. Нігті на ногах виявились незвичайної довжини. Вони скрутились, як сухі стручки. На ногах, між розчепіреними пальцями, були повтикані висушені жаби. Монголи дивилися на чаклуна, широко роззявивши рота, — такого шамана їм іще бачити не доводилось!

Бату-хан спитав:

— Старик, скільки тобі років?

— Не пам'ятаю. Туман окутав пролетілі роки. Можливо, мені тисяча років, а можливо, й більше...

— Тоді ти пам'ятаєш час, коли тут, на річці, жив народ Хун-ну? Чи зможеш ти розповісти про царя хуннів Ітіля?

Старик похитав ствердно головою і заворушив пальцями ніг. Сушені жаби зашелестіли.

— Я чув казку про царя Ітіля. Її тут раніше розповідали наші сліпі казкарі.

— Розкажи нам цю казку.

Газук заплющив очі і став поволі розгойдуватись. Він почав співучим голосом:

— У проміжок між кінцем давніх, минулих, справді прекрасних десяти тисяч віків і початком нових тисяч віків, в один добрий, непохитний, справді спокійний час, коли було багато відчайдушно сміливих, широко славних батирів-войовників, тут, на березі річки, на оцій горі жив хан Урак. Це був сильний, могутній, славний хан. Палац його стояв на тім'ї гори, оточений високим дубовим тином, і на кожній жердині стирчала людська голова, відрізана ханом у битві з ворогами.

На конюшні хана Урака завжди годувалося сто жеребців з золотими гривами, а в степу паслися табуни кобилиць — їх було видимо-невидимо, хан сам не знав їм ліку. Всі народи вгору і вниз по річці підкорялися

хану Ураку, і не було йому рівного. По річці пропливали кораблі іноземних купців з крамом із далекого Арабістану і з холодної землі Варангістану[1], де півроку тягнеться ніч. Кожний корабель зупинявся біля гори Урака і підносив ханові дари, від яких його багатства все збільшувались.

Одного разу на річці знялася страшна буря. Всі чаклуни почали молитися богам, щоб вони перестали сердитись. Але буря все посилювалась. Хвилі викидали кораблі на берег і розбивали їх. Головний чаклун молився вдень і вночі, сидячи на скелі на березі річки. Нарешті він прийшов до хана Урака і сказав йому:

«Сьогодні вночі, коли буря трохи стихла і в небі з'явився місяць, я побачив на річці водяного царя. У нього довге волосся і борода до колін, риб'ячий хвіст і лапи з перетинками, а на голові золота корона з алмазами, які горять, мов зірки. Він лаявся і бив риб'ячим хвостом по воді, від чого хвилі ходили ходором. «Ваш цар Урак, — говорить він, — тільки тому могутній, що годується рікою, всі його багатства від кораблів, які пливуть по Ітілю і привозять Уракові подарунки, а мені, водяному цареві, ніхто нічого не дає. Так я більше терпіти не буду. Нехай хан Урак щороку дарує мені свою дочку. Якщо він цього робити не захоче, я топитиму всі кораблі, і жоден заморський купець до нього більше не приїде».

З того часу хан Урак завів дружбу з водяним царем. Він вручав головному чаклунові дорогі подарунки для водяного царя. Чаклун викликав водяного особливими молитвами і заклинаннями і кидав в Ітіль скриньки з дорогоцінностями. Раз на рік, восени після жнив, хан жертвував цареві свою доньку. Одного разу в хана Урака народився син, і його назвав він Ітілем на честь водяного царя великої ріки.

Коли підріс молодий хан Ітіль, водяний цар підплив одного разу до палацу, висунувся з води і закричав:

«Гей, хане Урак! Кажуть, твій син підріс і став батирем. Надішли його до мене, нехай вибере будь-яку з моїх дочок. Нехай залишиться в моєму підводному царстві і буде моїм спадкоємцем. Якщо ж він одмовить-

---

[1] *Варангістан* — країна варягів

ся приїхати, я здійму таку бурю, що змию хвилями і твій палац, і все твоє Уракове царство!»

«Добре! — відповів хан Урак.— Через три дні чекай гостей».

А син царя, Ітіль-хан, у цей час полював з соколами у зарічній степовій стороні. Повернувся він додому, старий хан Урак йому й говорить:

«Водяний цар кличе тебе до себе і хоче віддати тобі свою дочку. Готуйся до весілля, посилай подарунки і сватів!»

Молодий хан Ітіль відповів:

«Ти п'ятнадцять років віддаєш щорічно своїх дочок водяному цареві, і хоча б одна із них повернулася тебе провідати і показати тобі твого онука! І в мене буде така ж доля. Як упірну я на дно, як з'явлюсь до кришталевого палацу водяного царя, так забуду я все моє колишнє життя, батька й матір, товаришів і рідний дім! Ні! Я люблю привільні степи, люблю коней і грозову бурю! Краще візьму я з собою джигітів і піду підкорювати інші країни!»

Бату-хан, який спокійно слухав казку, раптом нахилився до старика і радісно вигукнув:

— Оце справжній багатур! Якщо він пішов підкоряти народи, він зробить великі справи.

— Слухай, що було далі! — продовжував старий Газук.— Батько Ітіля, хан Урак, так відповів синові:

«Йти воювати — небезпечна справа! Можна підкорити чужі країни, а можна втратити свою голову в пустинному степу. Лишайся краще вдома, укріпляй моє царство, споруди собі новий палац у пониззі, де Ітіль розділився на сотню рукавів. Там ти збудуєш нове прекрасне місто, неприступну фортецю. Хіба ти не зможеш збудувати у палаці горницю з кольорових кахлів, наповнену свіжою водою? Ти будеш у ній тримати дружину, водяну русалку, і зустрічати в ній тестя, водяного царя, коли він приїде до тебе в гості!»

«Я знаю, що треба робити!» відповів царевич Ітіль. Він наказав заготувати багато довгих сітей і прикликав тисячу джигітів і тисячу рибалок на свято з нагоди свого весілля. На березі чаклуни співали, били в бубни і розпалювали великі багаття. Вони викликали водяного царя і кричали, що царевич Ітіль разом із друзями їде в гості до кришталевого підводного палацу.

Хан Ітіль сів у великий човен з двадцятьма гребцями, одягненими в парчеві одяги. А сам він був у червоному оксамитовому чапані й соболевій шапці з червоним верхом. Він сидів на задньому ослоні. Біля нього був великий візир, який тримав у руках скриньку з дорогоцінностями — подарунок для дочки водяного царя.

Човен виплив на середину річки, де були найглибші вири, і хан Ітіль почав кликати водяного царя. Тричі викликав Ітіль царя. Нарешті, третього разу сколихнулася річка, пішли хвилі ходором, знялася буря з громом, блискавки краяли небо. Хан Ітіль схопив скриньку з дорогоцінностями і нахилився над водою, закликаючи водяного царя підпливти ближче. А тим часом тисячі рибалок уже опустили в воду сіті і з усіх боків поспішали на човнах до хана Ітіля.

Коли грім зарокотав особливо страшно, наче небо впало на землю, великий візир ударив ножем у спину хана Ітіля і зштовхнув його в воду. Гребці, побачивши це, кинулись на візира, побили його веслами і скинули в річку.

Але рибалки підпливали з усіх боків. Вони виловили обох. Ітіль був живий і неушкоджений — він сподівався на зраду і одягнув під чапан сталеву кольчугу. Великий візир був мертвий, з переламаними кістками, а в його кишенях і за пазухою були дорогоцінності, всі подарунки, приготовлені для нареченої — мавки. Рибалки виловили скриньку — вона була наповнена простим камінням...

Хан Ітіль повернувся до човна і закричав до рибалок:

«Закидайте сіті глибше! Виловіть мені водяного царя!»

Тоді рибалки виловили величезну білугу, таку стару, що в неї на голові виросли великі нарости, схожі на корону, а довгі вуса й борода були сивими. Білуга металась і шматувала міцні сіті.

— Дзе-дзе! — вигукнули слухачі.

Хан Ітіль сказав:

«Можливо, це і є водяний цар? Непристойно мені їсти шурпу[1] з мого тестя, водяного царя! — і він наказав рибалкам: — Відпустіть білугу на волю! Нехай іще погуляє!»

---

[1] *Шурпа* — юшка.

Білуга пірнула в воду, але так розсердилась, що зняла бурю ще більшу. Хвилі, мов гори, перекочувались по річці, налітали на берег і змивали човни, людей, биків і вози з кіньми. Грім гримів не перестаючи, дощ лив, наче хотів змити з землі все живе,— це на прохання водяного царя бог-громовик мстився ханові Ураку. Кілька блискавиць ударило в високий палац на Ураковій горі. Палац запалав і згорів дощенту. Величезні водяні вали прокотились через Уракову гору і змили останні обвуглені головешки. Тоді буря ущухла.

Хан Урак від жаху обернувся в кам'яну скелю. Обмивана хвилями, вона дивилася виряченими очима на загибель Уракового царства. Човен хана Ітіля буря віднесла далеко на берег і посадила на вершечок старої берези. Ітіль та його вірні друзі врятувались. Коли буря стихла, молодий хан влаштував на честь загиблого батька урочисту тризну. Кожний воїн приніс шапку, повну землі, і висипав її на вершині Уракової гори над кам'яним тілом хана Урака. Так утворилася на горі висока могила, на якій щороку проводяться моління богам водяному і громовому, щоб вони не гнівилися більше на жителів Уракового краю...

Старий чаклун Газук замовк. Усі затихли, тільки шелестіли сухі жаби, якими ворушив старий оповідач.

Бату-хан спитав:

— А що сталося з молодим ханом Ітілем? Чи збудував він нове місто? Чи пішов він завойовувати інші країни?

— Він нового міста не збудував, сказавши: «Ще встигну!» Хан Ітіль зібрав велике військо і вирушив проти західних народів. За військом потягнулися вози, запряжені волами та верблюдами. У возах їхали жінки, діти й старики. Військо одійшло далеко, на десять років путі. Хан Ітіль розбив усі зустрічні народи, завоював дев'яносто дев'ять царств, але помер образливою смертю. Хоч у нього було триста дружин, все ж він вирішив одружитися на дочці останнього підкореного царя. Вночі, після весілля, нова молода дружина зарізала хана Ітіля, найхоробрішого з хоробрих... Воїни вирішили спалити його тіло на багатті на березі Дунаю. Вночі, при сяйві місяця, з річки вийшла дівчина-русалка. Вона сказала воїнам, які охороняли тіло Ітіля:

«Я дочка водяного царя. Мій суджений, хан Ітіль,

обіцяв одружитись зі мною. Покладіть його тіло у кришталеву труну і опустіть на дно річки. Я берегтиму його і разом з подругами-русалками співатиму йому пісні...»

Воїни так і зробили. Кришталеву труну з тілом хана Ітіля було опущено на дно річки Дунаю. Коли опускали кришталеву труну, з води знову показалася дочка водяного царя, вона гірко плакала і навіки зникла на дні річки.

— Що ж сталося з народом Хун-ну, який пішов так далеко на захід? Чи повернувся він назад?

— Без хана Ітіля народ розпався на дрібні племена, які воювали з іншими народами, все рідшали і, нарешті, щезли. Лишилися тільки казки і пісні про хороброго хана Ітіля та його батька, хана Урака, який обернувся на камінь.

Бату-хан звернувся до задумливої Юлдуз, яка пригорнулася до китаянки І Ла-хе:

— Маленька хатун! Чи сподобалась тобі казка?

— Ні, мій повелителю! Це дуже сумна казка. Набагато краща інша казка, ми вже знаємо її початок. Ми бачимо багатура сміливішого і могутнішого, аніж хан Ітіль. Це ти, великий Бату-хане! Ти яскравою зіркою освітиш переможний шлях монголам!

Бату-хан ударив кулаком по коліну:

— Так! Я зроблю це! Клянусь вічним синім небом! Я підкорю всесвіт! Прославлю монголів!

Усі хани почали кричати навперебій:

— Ти дивний! Ти надзвичайний! Ти — серце монголів!..

Бату-хан, глянувши на Арапшу, що стояв біля входу, зробив рух пальцями, показуючи, щоб він вивів з юрти старого чаклуна. Зустрівшись поглядом з баурші, він повів правою бровою, дозволяючи подавати угощення.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МОНГОЛИ НАСУВАЮТЬСЯ НА РУСЬ

Перед тою та бідою за великою
рікою
Бори давнії загорялися...
Загорялись бори давнії, дрімучії.
Чорний дим стояв, закрив сонце в
небі...
А над тими над борами через
полум'я,
Через дим не можна птахам летіть...
Тоді по землі вісті пішли,
Вісті страшні, вісті ратнії...

(Ів. Рукавишников, «Ярило»).

Розділ перший

СТАРШИЙ ЛІСОВИК

Нелюдимий і похмурий Савелій Севрюк, на прізвисько Дикорос[1], жив на березі відлюдного озера, загубленого у глибині вікових рязанських лісів. На невеликій поляні стояли хати висілка і брусована капличка. Навколо густо росли пишні кущі ожини, малини і смородини. І поляна і виселок називались Перунів Бір.

Розповідали старики, що тут раніше жили чаклуни, поклонялися дерев'яним істуканам. Один такий істукан, трухлявий, що вріс у землю, лежав у малинових кущах серед ялинника.

[1] У XIII ст. у руських, крім християнського імені, було прізвисько, звичайно старослов'янське (наприклад, Булатко, Гнєваш, Шолох, Прокуда, Шестак і ін.); пізніше обидва імені вписувались у документи. З цих імен утворились прізвища: Севрюков, Ваулін, Прокудін, Звягінцев, Шестаков, Шолохов і т. п. Другим ім'ям могло бути не тільки прізвисько (не обов'язково язичницьке), але й інше християнське ім'я. В той час вірили в заклинання, в «чорне око», в наврочення. Тому визначене при хрещенні ім'я приховувалось, щоб не «зурочити», а в ужитку використовувалось друге ім'я.

На всі боки тягнулися багнисті болота і бездонні трясовини, по яких ледве помітними стежками пробігали тільки зайці... Оці драговини засмоктали немало необережних мисливців, спокушених привабливими ізумрудними лужками.

У висілку, крім Дикороса, жило ще кілька селян-лісовиків. Найближчого сусіду праворуч звали Ваула. Був він мордвин і втік з своєї батьківщини, шукаючи кращої долі. На зріст невисокий, чорноволосий і рябий, він і дружину мав таку ж низькорослу й рябу. Між собою вони розмовляли по-мордовськи, від чого й пішло селянинові прізвисько «Ваула» (шепелявий). Дітей у них була повна хата — все маленькі, в'юнкі й чорноокі, як мишенята.

Другим сусідою Дикороса був Звяга, який прийшов з Рязані, високий, худий і кістлявий. Жив Звяга у невеликому зрубі, критому дерном і шатром березового лубу; в хаті його головне місце займала глиняна піч. Дітей було багато, всі біловолосі, забруднені кіптявою, тому що в хаті топилося «по-чорному», комина не було, а дим з печі виходив через волокове віконце над дверима. Дружина Звяги, теж худа й висока, ледве встигала і по господарству, і по роботі в лісі: вона допомагала чоловікові влітку рубати вікові сосни та ялини, а взимку вивозити їх по льоду до ближнього монастиря.

Жив у висілку ще селянин Лихар Кудряш. Прийшов він із Суздальської землі пізніше від інших, разом з молодою дружиною. Удвох вони нарубали рівних сосен, звезли їх по первопутку на поляну, поставили собі зруб і прибудову для худоби. У новій хаті родилася дочка, назвали її Вешнянка. Занедужала дружина гарячкою і незабаром померла. Видовбав Кудряш з липового кряжу труну, поховав тіло молодої дружини під берізкою і залишився з маленькою дочкою життя вікувати вдівцем. Кудряш вигодував її з мізюка, коров'ячої соски, потім часто ходив то на будови до Рязані, то в Дике поле [1],

[1] *Дике поле* — так звалися вільні степи на південь від Рязанського князівства, де кочували з тисячними стадами і табунами половецькі хани. Біля рязанських прикордонних застав і сторожових фортець виникали тимчасові селища, куди приїжджали половці і влаштовували мінову торгівлю, обмінюючи шкури, баранів, биків, коней, шерсть на руське зерно, борошно, хутра, бортовий мед і т. ін.

де кочують половці, торгувати біля сторожових застав; то він тижнями перебував у лісі, де ловив сильцями і пастками білок, горностаїв, куниць та інших звірят. А Вешнянка тим часом жила, як рідна, в хаті сусіди Дикороса.

У селищі вважали Савелія Дикороса за старшо́го — він раніше від інших оселився у Перуновому Бору і всім показував приклад: коли починати орати, коли сіяти, не боячись ранкових холодів, чи одвозити по замерзлих трясовинах лящів, мочені ягоди і солоні гриби для монастиря. Дикорос був ширококостий, міцний мужик, з похмурим поглядом з-під навислого на лоба волосся. Своїми руками, своїм горбом батько й дід Дикороса розчистили лісову хащу, викорчували і випалили старі величезні пеньки. Першими засіяли вони зорану і засипану попелом цілину — спочатку вівсом, а в наступні роки житом і коноплями.

З радістю пішов би Дикорос іще далі в глиб лісів, щоб працювати на привіллі без чужого хазяйського ока, але все одно не сховаєшся від довгої руки монастирського збирача у підряснику чи княжого тіуна [1] з гострими хижими очима, все одно розшукають і доберуться до розораних місць і почнуть вираховувати і надбавляти дань [2]. Крякне Дикорос, кине спересердя об землю собачий ковпак, трусоне патлами й прогуде:

— Згляньтеся, заждіть з данню! І коневі дають пере-

---

[1] *Тіун* — довірений прикажчик князя, управляючий, збирач, часто з селян.

[2] Податки і податі селян (смердів) у той час звалися «данню». Князь посилав по дань тіунів, іноді об'їздив сам. Це звалося «полюддя».

починок, пускають на луги пастися. Так навіщо ж добивати людину? Адже працюю один не покладаючи рук. Коли ще підросте мені підмога! Синочок ще малий.

І знову Дикорос налягав на рогалі[1] чи брав важку сокиру і приступав до звичної роботи: звалювати столітні стовбури, прорубувати просіку чи, по пояс у багнюці, виводити з болота канаву.

Всю надію Дикорос покладав на єдиного сина. Поки той був малий, звав він його Глуздирем[2], а як хлопчина почав підростати і в роботі виявився кмітливим і розторопним, дали йому сусіди кличку Торопко. Було у хлопчика й інше ім'я, що ним при хрещенні нагородив його старий піп на погості, та ім'я те нелегко вимовити: Анемподист. Високий, вихрястий, у ластовинні, з міцними руками, він нагадував під час роботи батька: і дерево зрубає, цілину виоре, і стрілою з лука зіб'є стрибаючу по гіллі веселу білку.

Була в Перуновому Бору іще вдова, звали її Опальониха. Вважалася за селянина: і землю сама орала, і дрова рубала, і на озері сіткою ловила коропів та лящів.

Овдовіла вона з того часу, як у пониззі Оки поволзькі розбійники забрали в неї двох дітей, хлопчика і дівчинку, і продали булгарським купцям. А чоловіка, який намагався відбити дітей, розбійники кинули в багаття, після чого він і помер. З того часу пішло її прізвисько — Опальониха. Переселилась Опальониха до Перунового Бора. Працею хотіла тугу приглушити. Завела кілька овець. Вони в неї жили й плодилися, тоді як в інших вівці гинули.

Опальониха все дітей своїх пригадувала. Міцно прихилилася вона до Вешнянки, більше за інших сусідів няньчила її, а в голодний рік[3] підібрала на погості двох сиріт, почала їх годувати і пестувати, як рідних дітей.

---

[1] *Рогалі* — рукоятки сохи.

[2] *Глуздир* — пташеня *(старовин.)*.

[3] За вісім років до татарської навали була страшна посуха, всі поля загинули, а потім об'явився мор і почався голод, який продовжувався два роки.

Розділ другий

ПРИШЕЛЬЦІ З «СВІТУ»[1]

Рідко хто заходив до Перунового Бора. Лежав він осторонь від великої дороги, і частіше, аніж люди, туди навідувались звірі: то величезний лось-сохатий з лосихою й телятком, то незграбний ведмідь, то вимчить на поляну стрункий плямистий олень, рятуючись від рисі, а взимку підходили до хат вовчі зграї, і навкруги по полях петляли й жирували зайці.

Взимку, коли багнисті болота затягувались міцною кригою, до глухого озера приїздили з «світу» двоє чудних вершників і з ними слуга. Сиділи вони на відбірних конях, і зброя в них була у сріблі. Один, молодий і з вигляду сили неабиякої, часто жартував і швидко здружився з мешканцями Перунового Бора. Другий був похмурий старий чернець, з довгим напівсивим волоссям, у чорному підряснику під кожухом, у гостроверхій скуфейці.

Вони розпитували Кудряша і Дикороса про диких звірів, де помічено ведмежі барлоги, де проходили сохаті. Потім переодягались, як зручніше для полювання. Чернець скидав довгополий одяг, одягав заячий тривух, кожух і брав рогатину. Обоє ставали на лижви і разом з Дикоросом, Кудряшем і Торопкою вирушали загонити лося чи підіймати ведмедя з барлога; цілі дні блукали по лісі, доки не знаходили і не валили звіра.

Повернувшись на ніч до хати Дикороса, мисливці їли капусняк із лося і розповідали, які з ким траплялися випадки на полюванні. Якось Дикорос запитав старого ченця:

— Чому ти, отче Єпімах, одягнув на себе чорну рясу? Тобі б меч чи спис були б значно зручніші. Ти напрочуд спритний на ведмедя. Твоє діло ходити в бій, а не класти земні поклони.

Чернець відповів:

— Чи не гадаєш ти, що мені, витязю Ратибору, який звик полювати[2] у диких степах половецьких, було радістю скинути бранну кольчугу? Та хіба з своєї волі в

---

[1] У глухих лісових селищах «світом» звичайно називали густо населену частину області. Вирушаючи з лісу у великі села чи міста, говорили: «поїхав у світ», «повернувся з світу», «що чути в світі?».

[2] *Полювати* — воювати у степу.

монастирі я зробився засланим? Став я декому на дорозі, і ось довелося упокоритись і піти до глухого монастиря... Князів і князьків розвелося тепер багато, всі клацають зубами, харчуватися хочуть і приглядаються, якого б стола прибутковіше захопити? Ну й нехай собі князі гризуться! А я сиджу в своїй келії, пишу літопис про те, що чую, додаю те, що пам'ятаю з мого довгого бранного життя... А коли за мною заїжджає молодий витязь Євпатій, я кидаю гусячі пера і беру ведмежу рогатину... Любо мені плечі розім'яти та випробувати силоньку сам на сам з ведмедем...

— А якщо вороги прийдуть в наші землі? — спитав Дикорос. — Що ж, і тоді ти залишишся в своїй келії?

— Не затримають мене тоді в монастирі ні кам'яні стіни, ні заборони ігумена. Вступлю до дружини сміливого витязя Євпатія хоча б простим воїном, і життя віддам за нашу землю святоруську.

Одного разу взимку до Перунового Бора заїхав блукаючий торговець у санях з плетеним з верби коробом, запряжених парою мохнатих коненят. У коробі торговця зберігалося багато принадного краму: голки, кольорові стрічки, нитки, хустки, вишивані квітами, скляні буси, медові пряники. Грошей торговець не брав; шукав він тільки на обмін хутра: кунячі, лисячі, боброві й інші. Торопко виміняв у нього на в'язку білячих шкурок зелені скляні буси і подарував їх Вешнянці.

Торговець був не руський. І шапка в нього інша, горщиком, обмотана білим рушником, і халяви пошиті з кольорових клаптів сап'яну, і каптан особливого покрою. Жінки одразу помітили, що каптан його застібався не на правий бік, як у всіх православних християн, а наліво — як у бусурман чи в лісовика.

Від торговця мешканці Перунового Бора вперше почули про прихід зі сходу, з степів, страшного народу, який нікого й нічого не щадить, усіх б'є: і старого й малого, спалює села та міста.

— Ну, повідай нам про цих недолюдків!

— Примчали ці люди до нас, до булгарів, у наше місто Біляр, що на річці Камі,— розповідав торговець.— Упали вони на наші голови, як град серед білого дня, і була то передова рать хана Шейбані, онука Чагоніза [1],

---

[1] *Чагоніз* — так руські називали Чингіз-хана.

і зовуться вони татари і мунгали. Зруйнували вони наші міста, наловили людей, одібрали тих, хто знає ремесла. Зв'язали їх і одвели в невідому країну. Врятувалися тільки ті, хто сховався в лісах... Татари поставили загони у п'яти містах, щоб заклепати над булгарами неволю, а головна їхня рать пішла далі, у Половецькі степи... Скоро і ви їх побачите. А боротися з ними несила. Багато їх, як комарів над болотом... Нападають вони навалою, з диким виттям, тисячі за тисячами, страшні, у закоптілих овчинах... І немає від них порятунку!

— Це для вас, булгар, татари страшні вороги,— сказав Дикорос.— Ви, булгари, звикли торгувати та чоботи шити, а доброго воїна з булгарина ніколи не бувало.

— Подивимось! — відповів торговець. — Як татари наваляться, що від вас лишиться?

— Щоб тобі тіпун на язик! — закричала Опальониха. — Нехай тільки оці нехристи сунуться сюди, ми їхнього Чагоніза зустрінемо сокирами!.. І жінки підуть битися поряд з чоловіками.

— Нехай татари кричать і на нас хмарою йдуть, — сказав Дикорос. — І ведмідь реве, коли суне на рогатину. І половці по-звірячому кричать, коли в бою налітають, — залякати хочуть... Наші рязанські дружини до цього звичні і знають, як їх назад у степ одігнати. Чим татари від них страшніші?

Розділ третій

ПЕРША ТРИВОГА

Торговець виїхав, чоловіки поговорили про татар і мунгалів Чагоніза й забули про них: «До нас далеко! До нас вони не поткнуться!» А через півроку, пізньої осені, з найближчого погосту Ярустова (що стояв на відстані двадцяти верст на узліссі бору) прибіг захеканий гонець. Він пробрався навпростець, через болота, підмерзлими стежками. Гонець кричав у віконце кожної хати, що від князя рязанського привіз він наказ, і нехай всі зберуться вислухати княжу волю.

Гонець почекав на складених колодах, поки підійшли мужики. Прибігли й баби з дітьми. Гонець сказав:

— Князь рязанський Юрій Інгварович, батько наш...

— Який там батько! — перебив його Кудряш. — Ніколи ми цього батька не бачили!..

Гонець витер рукавом носа і спокійно продовжував:

— Князь кличе народ збиратися у похід. Велика ворожа сила йде на рязанські землі. Поки нехристи підійдуть з Дикого поля до наших застав, треба вийти їм назустріч і не пустити на наші ниви...

— Звідки ти це почув? — обірвав гінця Звяга.— Хто тебе послав до нас: волостель, чи піп, чи ще хтось? Навіщо нас лякаєш?

— Приїхав до нас у Ярустово княжий тіун і з ним охорони двадцять отроків [1], всі нарядні, на добрих конях. Староста розставив всіх по хатах, і ми їх годуємо другу добу. Ну і їдять, мов кабани, наче в Рязані їх не годували! Тіун скликав сход і розповідав, що йде на нас невідомий народ, на прізвисько татари. Тіун наказав, щоб усі чоловіки та хлопці від шістнадцяти років з сокирами і рогатинами, що в кого є, йшли до Рязані. Там князь збирає «великий полк» [2] і роздає всім мечі, списи і сокири. Тіуни і дружинники княжі поскакали у всі кінці: і в Зарайськ, і в Муром, і до великого князя суздальського у Владимир — всюди скликати народ...

Дикорос, похмуро вислухавши гінця, закректав і спитав:

— Тебе як же звати?

— Яшка Брех!

— Ти з чиїх? Чи не Пахома-рибалки?

— Якраз його. Пахом Терентійович отець мені.

— Він братан мій. На нещастя ти прибіг! Що ж це князь так пізно спохватився? Татари вже на рязанські ниви входять, а ви тільки розкачувати народ починаєте. Куди ж раніше дивилися? Чому на сторожові застави у Дикому полі не прийшли суздальські полки? Великий полк суздальський набагато сильніший нашого — рязанського. Тепер будуть татари натискати на рязанців, а суздальці, сидячи за стінами, на нас позирати та приказувати: «Бийте їх по сусалах!» А самі будуть чухатися та крізь вуса посміюватись. Чому всім не піти однією стіною?

---

[1] *«Отрок»,* чи «дитячий дружинник», — молодий воїн з дружини князя.

[2] *«Великий полк»* — головна частина війська, центр.

— Чи бач, чого захотів! — сказав Звяга.— Князі готові один одному горло перегризти. Та чи стануть вони допомагати один одному!

Дикорос сказав гінцеві з Ярустова:

— Скажи волостелю і тіунові, що від нашого висілка підуть завтра до Рязані всі мужики. В Ярустові я зайду до твого батька і обміркуємо, що і як.

Гонець одразу ж вирушив назад, плигаючи через купини, тільки лапті його замелькали, і незабаром зник на просіці серед засипаних снігом ялин.

Розділ четвертий

ПІШЛИ В ДИКЕ ПОЛЕ

Савелій Дикорос почав готуватися до походу. Оббілував останніх спійманих білок, вивернуті шкірки повісив під стелею у кладовій.

— На випадок чогось такого, — сказав він дружині, — обміняєш білок на жито.

Оправив і заново обтягнув жилами-підтужинами залізний ніж на рогатині, з якою ходив на ведмедя. Насадив важку сокиру на довше топорище. Привіз із лісу хмизу та сухостою, щоб жінці було легше тріски колоти та піч топити. Приготував з уламку коси другу рогатину для Торопки. А легку теслярську сокиру залишив дружині для господарства.

Дружина його Мар'їця разом з Вешнянкою замісили тісто з житнього борошна на житньому квасі, спекли три хлібини і кілька медяників. Хліб розрізали на тоненькі скибочки і висушили в печі. Сухарями набили заплічні мішки, поклали туди ж цибулі, пареної ріпи і жменьку солі в ганчірці.

— Сіль у нас кінчається, — сказала Мар'їця. — Там, у світі, легше солі знайдете.

Вранці, ледь між дрімаючими ялинами засвітилася багрова зоря, чоловіки зібралися біля хати Дикороса. У кожного за плечима був зручно прив'язаний мішок з «запасом», на поясі сокира і пара нових ликових лаптів.

Жінки, накинувши на плечі сіряки, проводили ратників до незамерзаючого струмка, через який було покла-

дено три колоди. Тут вони кинулись на шию тим, що йшли, і почали з зойками заводити:

— Бідні наші голівоньки! На кого ж ви нас залишаєте! На кого ви нас покидаєте!

Дикорос підвів з землі Мар'їцю й сказав:

— Чого побиваєшся? На ведмедя йти легше? Однаковий клопіт! Гнідка доглянь... Та й від звіра, і від лихої людини ховайтесь. Може, повернуся додому на доброму коні татарському і тобі привезу новий сіряк, критий оксамитом, теплу фофуддю [1] з обшивкою і чоботи нові...

— Не треба мені нічого, тільки б ти, мій голубе Савочко, додому цілим повернувся! Зрубають тобі нехристи буйну голівоньку, нікому буде й поплакати над твоєю могилкою! Горенько наше жіноче! Синка бережи! Навіщо я родила, навіщо поїла, ростила його? Навіщо синка з собою береш? Заховали б ми його у лісовій хащині! Чи побачу я тебе, чадо моє кревне! — і Мар'їця обхопила Торопку, захлинаючись від плачу.

Дикорос поклав руку на плече Мар'їці і почав тихо говорити, з незвичайною для нього ніжністю:

— Та зажди ти, моя лебідонько! Слухай! Діло тобі кажу.

Мар'їця затихла.

— Коли тут, на Глухому озері, стане туго, а чи звір почне перемагати, ти хату забий і переберися на погост Ярустов, хоча б до Пахома Терентійовича, рибалки. А туди я до тебе навідаюсь...

Чоловіки одірвалися від жінок, що чіплялися за них, і один за одним покрокували через струмок по колодах. Потім не озираючись пішли далі, зникаючи в ранковому тумані серед вікових стовбурів похмурого лісу, і довго ще чули вони зойки жінок, які лишилися за струмком.

Вешнянка була разом з жінками. Вона не плакала, а тільки дивилася в далечінь розширеними очима. Жінки схлипуючи поплентались назад. Вешнянка пробралася в сарай Дикороса, де стояв його старий Гнідко. Вона обійняла коня за шию й зашепотіла йому в мохнате вухо:

— Залишилися ми з тобою, Гнідунько, сиротами. Чи побачимо ще наших господарів? Чи пропадуть вони в

[1] *Фофуддя* — теплий одяг, фуфайка (за Погодіним).

полі чистому, як стеблинки підкошені, і навіть ворон перелітний вістоньки про них не принесе!?

Гнідко хитав головою і м'якими губами хапав Вешнянку за плече.

Розділ п'ятий

НАРОДНИЙ СПОЛОХ

Ще опівдні ратники з Перунового Бора прибули до погосту Ярустова, на великій дорозі з Мурома до Рязані. Потемніла рублена церква «одноденка», колись збудована за один день всією громадою, була оточена густими хрестами кладовища. Між хрестами товпилися чоловіки з вилами, списами і бердишами. Вигуки й гул народний чути було здалеку. Над тисячним натовпом тривожно гудів на сполох мідний дзвін.

Навколо церковного пагорба звивався струмок, чорніючи серед засипаних снігом берегів. Тут, біля води, розташувався строкатий табір. Коло сотні людей, одягнутих незвичайно,— чоловіки в обшитих червоними стрічками повстяних шапках, жінки в яскравих кольорових шабурах[1], жовтих і зелених хустках, діти, напівголі, в дранті, — тислися й гомоніли коло багать.

Перехожі зупинялися біля табору; до них підбігали діти, простягаючи голі, брудні від попелу руки, підповзали жінки. Всі повторювали:

— Хлібця!.. Кушай треба!.. Наші булгар... татар резаль...

Перехожі давали біднякам шматки хліба і прискорювали ходу.

— Знову булгари! Скільки їх прибігло. Що за лихо скоїлося з ними?

На приступцях церковки з'явився старий священик у ліловій ризі з грубого фарбованого полотна з нашитими жовтими хрестами. Двома руками він високо піднімав невеликий мідний хрест і благословляв натовп. Деренчливим голосом кричав:

---

[1] *Шабур* — верхній жіночий одяг з домотканої шерстяної матерії.

— Доспівайте[1] православні! Ідуть на Русь ратні вої, мунгали-табунники, воєводство держащу безбожному хану Батизі! Рать ворожа йде від Дикого поля, стани їхній соглядали на річці Воронежі...

Чоловіки уважно прислухались, а священик продовжував вигукувати:

— Услиша отець наш, князь Юрій Інгварович, що на рубежі землі рязанської став Батига, немилосердний і підлесливий хан табунецький. Наш князь послав гінців по браття свої і до Мурома, і до Коломни, і до Красного, і по сина свого Феодора Юрійовича, до Зарайська, і по другого сина, Всеволода Юрійовича, до Пронська. Всі князі відповіли, що ідуть з багатьма вої на підмогу, не залишать наші землі, стануть у ратному бою поряд з рязанцями.

Священик зупинився, а з булгарського табору линули крики:

— Хлібця! Дай хлібця!

Дикорос стояв у натовпі, обпершись на рогатину. Поруч нього Торопко скоса позирав в обличчя батькові.. Похмурою думою заслалися суворі очі Дикороса.

— Тату,— запитав стиха Торопко, потягнувши батька за рукав,— чи справді на нас табунники ідуть, чи старик бреше?

— Подивимось та послухаємо, — сказав Дикорос. — Кудряш, ти якої думки?

Сумно похитавши головою, Кудряш відповів:

— Подививсь я на цих булгар, що поневіряються внизу біля струмка. А раніше булгари всі у шкіряних чоботях гостями в човнах приїжджали. Чи нам же отак босими горювати, втікши від полів наших? Та й куди бігти?

— Доспівайте, православні! Не дозволяйте окаянному цареві Батизі володіти руською землею! — продовжував надриватися священик.— Всі вступайте до великого полку князя Юрія Інгваровича!..

— А куди йти? Де збір? — прогудів Дикорос.

У натовпі почулися вигуки:

— Де збиратися? Хто поведе?

---

[1] У XIII в. багато слів мали інше значення, аніж тепер: доспівайте — збирайтесь; вой — воїн; воєводство держашу — під начальством.

Священик відповів:

— Зараз вам слово скаже дружинник князя рязанського, славний витязь Євпатій Коловрат! — священик сховав мідний хрест за пазуху і засунув змерзлі руки в широкі рукава.

На паперть вибіг високий воїн в короткому кожушку і залізному шоломі. На туго затягнутому ремінному поясі була привішена довга крива шабля в зелених піхвах. Він змахнув бойовим топірцем із золотою насічкою і, випроставшись, озирнув натовп веселим поглядом. Потім низько вклонився на три боки:

— Б'ю вам чолом, міцні ратники, ведмежі мисливці, завзяті молодці, узоріччя [1] й виховання рязанське! Дайте мені слово сказати!

— Говори, говори, Євпатію! Слухаємо!

— Знаю я, хто такі оці табунники-татари! Своїми очима їх бачив, своїми руками їх промацав і хребти їм сам ламав. Та й мені вони залишили немало шрамів на грудях. Ось ця залізна шапка і крива шабля зняті з побитого князя татарського.

— Бач, який наш Євпатій Коловрат!

— Дванадцять років тому — багато з вас це пам'ятають — ходив я разом з ростовськими дружинниками проти оцих татарських лиходіїв. Далеко ми зайшли, до самого Синього моря, на Калці зустрілися з татарською раттю. Тоді нам уперше довелося бачити, як вони налітають, як ухиляються від бою, як біжать від нас, немовби від страху, а самі заманюють нас у свою засадну рать. Здорово б'ються, але нестійкі, як тільки їм щось відразу не далося, втікають неóглядки і знову скупчуються вдалині...

Кудряш підштовхнув у бік Дикороса:

— Чув, що татарва робить? Нам би не сплохувати...

— З таким би нам воєводою піти, як наш ведмежатник Євпатій! Разом ми на ведмедів ходили, з ним буде нам зручніше і татар бити.

Євпатій сказав іще кілька гарячих слів, закликаючи всіх іти до Рязані, на княже подвір'я, і там приєднуватися до великого полку. Він швидко збіг з паперті і, проходячи крізь натовп, що розступився, побачив Дикороса.

---

[1] Від російського — *узорочье,* як прикметник до людини означає: диво, рідкість, дорогоцінність.

— Здоров був, Савелію,— сказав він.— Мабуть, воювати зібрався?

— Ось і сина з собою веду. І сусіди йдуть. У твоїй дружині битися хочемо.

— Візьму. Поспішайте до Рязані. Знайдете мене на княжому дворі.

Двоє дружинників підвели великого гарячого коня. Євпатій скочив на нього і поскакав у напрямі Рязані.

Розділ шостий

РЯЗАНСЬКЕ ВІЧЕ

...Повідай, місто величаве,
Де ті часи цвітіння слави,
Коли твій голос, бич князів,
Звучавши міддю в бурнім вічі,
До суду чи грізної січі
Скликав слухняних він синів?

(Дм. Веневітінов).

Вічовий дзвін з самого ранку скликав народ на віче. У тихому морозяному повітрі пливли густі тягучі звуки і сіяли навкруги тривогу. Далеко чули їх навколишні села. Люди виходили на ганок, прислухались і, квапливо накидаючи на себе сіряки й кожушки, хапали шапки. По обох берегах річки, на заметених снігом нивах, зачорніли юрби мужиків, що йшли до міста.

— Чуєш, як «вічник» вибиває на сполох! — міркували вони ідучи.— Що там діється?

Стара Рязань на високому обривистому березі Оки, вся засипана снігом, здавалася срібною. Високі земляні вали навколо міста і «дитинець»[1] всередині, оточений тином і сторожовими баштами, складений з столітніх дубових кряжів, надавали місту вигляду грізної, стійкої фортеці.

Що може загрожувати Рязані? Чому так настирливо гуде мідний «вічник»? Знову сварка князів? Знову по-

---

[1] *«Дитинець»* — укріплена частина всередині міста, кремль, де жили «діти» і «отроки», тобто бойова дружина, що охороняла князя.

шлють мужиків бити один одного, як двадцять років тому на річці Ліпиці? І для чого? Щоб зіпхнути з своєї шиї одного князя і посадити іншого? Нехай князі між собою б'ються, навіщо ж гнати на бойню мужиків?

Майдан на Соколиній горі, біля Фотьянового стовпа, як звичайно в базарні дні, був заставлений селянськими возами з зерном, борошном, мороженими свинячими і телячими тушами, глиняним посудом, дерев'яними діжками й іншим селянським їством і начинням. Але в цей день майдан так густо заповнився натовпом, що в ньому загубились селянські вози. Мужики й городяни вливалися з усіх кінців на майдан, старающись наблизитися до паперті соборної церкви Успенія богородиці, де виступали на вічі князі з княжичами.

Дикорос та його супутники з Перунового Бора протислися до самої паперті, де двоє дужих молодців, скинувши шапки й кожушки, старанно розгойдували залізний язик великого мідного дзвона, підвішеного біля церкви до рублених кроків дзвіниці.

Після жвавого передзвону дрібних дзвонів з церкви вибіг служка з заплетеною косичкою у підряснику і махнув червоною хусткою молодцям, що калатали у «вічник». Ті перестали дзвонити і витерли рукавами спітнілі лоби. Натовп ще більше потіснився до паперті. Мужики ставали на вози, сідали на запряжених коней — всі хотіли дізнатись, з чого знявся народний сполох.

Із церкви з протяжним співом вийшов хор півчих. За ними рухалося четверо міцних дияконів-ревунів у церковних облаченнях, розмахуючи димлячими кадилами. Потім урочисто випливли десять священиків у золотих ризах з срібними і мідними хрестами в руках; нарешті з'явився єпіскоп, підтримуваний під руки двома хлопчиками в убранні послушників.

Слідом за духівництвом з церкви вийшов князь рязанський Юрій Інгварович у червоному плащі «корзно», розшитому перлинами і дорогоцінним камінням. Двадцять бравих дружинників з оголеними прямими мечами на правому плечі охороняли князя і відштовхували народ, який тіснився до паперті. А тим часом з собору виходили все нові й нові люди: велика княгиня Агріппіна Ростиславна, оточена невістками, молодими дружинами семи синів і племінників князівських, старші бояри і найзнатніші наближені князя. Юрій Інгварович піднявся на

кам'яне підвищення поблизу вічового дзвона, а почет і духівництво вишикувались уздовж паперті.

На другому боці її зібралися старости різних кінців міста і ближніх слобід. Вони стояли поважні і скромні в кожухах з овечої шкіри і купецьких каптанах темносірого домотканого сукна. Один з них, благообразний старик з сивою бородою, староста нижньої слободи, вклонився окремо князеві та княгині і голосно сказав, притискаючи до грудей соболеву шапку:

— Слава тобі, отець наш, князю Юрію Інгваровичу! Жити тобі разом з княгинечкою Агріппіною Ростиславівною в добрі та здоров'ї, горя не знати і нас, маленьких людців, не забувати! А дозволь же мені слово мовити. Навіщо ти народ зібрав? Навіщо у вічник наказав бити? Що тобі від народу рязанського потрібно?..

Князь, який похмуро оглядав натовп, труснув напівсивими довгими кучерями і поважно вклонився на три боки затихлому натовпу.

— Слухайте, православні,— зоговорив він втомленим, згаслим голосом. — У важливій справі скликав я вас. Не без тривожної причини зранку гудів вічовий дзвін. Треба нам разом, однією волею, одним серцем вирішити невідкладну справу...

— Говори, говори, княже, а ми розсудимо! — почулись голоси.

— Уже давно, з весни, з Дикого поля приходили вісті недобрі, що серед половецьких ханів йде заворушення, б'ються половецькі полки з народом невідомим, який прийшов здалеку, з-за Волги. Народ цей, злобний і сильний, побив половецьких ханів, погнав їх з кочовищ по всьому Дикому полю і ограбував їх дочиста...

— Чуєте, православні, що за народ об'явився!

— Найзнатніших ханів потіснили пришельці, вибили і зробили своїми конюхами.

— Які ж це такі люди? Як звати їх? Вони теж табунники?

Князь продовжував:

— Зветься цей захожий народ — безбожні мунгали і татари. Розгромили вони половецькі вежі [1], порізали їхніх биків і баранів, а тепер пішли в наш бік і стали по-

---

[1] *Вежі* — шатра, юрти.

близу наших застав на річці Воронежі. Мабуть, хочуть іти війною на нас. Надіслали татари нам послів гультяйських,— про все вони розпитують, про все допитуються, все хочуть знати — двоє чоловіків татарських і одна бабера...

— Давай їх сюди! Ми на них подивимось і скажемо, якою дорогою їм від'їжджати назад...

— Ану ж бо, приведіть сюди татарських посланців! — сказав князь дружинникам.— Та охороняйте їх, як своє око, щоб наші хлопці не стали з ними балуватися, чи довго їх образити! Все ж вони посланці могутнього царя татарського — Батиги.

Розділ сьомий

ПОСЛИ ТАТАРСЬКІ

Кілька дружинників поспішили до княжого дому. Вони повернулись звідти з татарськими послами і провели їх на високий поміст поблизу вічового дзвона. Послів було троє: перший — старик у хутряній шапці, пов'язаній білою тканиною, у довгій до п'ят жовтій лисячій шубі; другий — кремезний молодий воїн у повстяній шапці з одворотами, у синьому каптані і з кривою шаблею біля пояса. Щось незвичне відчувалося в цьому воїні — коротка шия і богатирські плечі, похмуре безбороде обличчя і владний погляд. Він позирав на натовп з спокійною байдужістю людини, яка звикла повелівати, карати і милувати. Третій посол своїм виглядом здивував усіх. Це була стара жінка з опухлим обличчям і блукаючими божевільними очима, на плечах — ведмежа шкура, на голові — високий ковпак, на поясі висіли на ремінцях ведмежі кігті і зуби, черепашки, вузькі довгі ножі і великий круглий бубон, розмальований зірками. Ні на мить вона не лишалася спокійною, увесь час оглядалась навкруги, немовби чогось шукала, і мурмотіла напівголосно якісь страшні слова.

— Та це відьма-чарівниця! — сказали у натовпі.

— Скажи нам, княже, чого хочуть посланці? Що їм від нас потрібно?

Князь сказав ближчому думному боярину:

— Розпорядись, нехай вони народові скажуть, чому завітали до нашого міста...

Біля послів з'явився перекладач.

Лихар Кудряш штурхнув ліктем Дикороса:

— Ану глянь, чи пізнаєш товмача? Адже він до нас у Перунів Бір приїжджав, пам'ятаєш торговця-булгарина, що на хустки, голки і буси хутра вимінював? Значить, це був їхній шпиг, шляхи й дороги вивідував! Щоб на нього трясця напала!

Перекладач говорив з послами і напівголосно передавав їхні відповіді думному боярину. Той, звертаючись до натовпу, почав голосно пояснювати:

— Слухай, князь з княгинею і народ православний, чого посли мунгальські від нас вимагають. Кажуть, бач, що їхній цар Батига Джучійович над всіма князями князь, над всіма царями цар. Усі народи підкорилися його дідові, хану Чагонізу, і він забрав їх під свою руку. Кажуть оці гультяйські посланці, що тепер народ руський повинен цареві Батизі Джучійовичу покоритись, а трапиться — не захоче йому бити чолом, так Батига всіх розтопче кіньми, як роздавив усіх ханів половецьких і зробив їх своїми пастухами й конюхами...

— Даремно похваляється! Не бувати тому! — закричав Євпатій, що стояв поблизу князя.

— Вістимо, бреше, нахваляється,— сказав князь Юрій Інгварович.— Поясни їм, щоб нам не погрожували, а до ладу сказали, чого вони хочуть від рязанської землі.

Боярин знову звернувся до перекладача, а той до послів. Молодий монгол говорив різко, тупотів ногою, хапався за костяну рукоятку кривої шаблі. Старий посол стояв нерухомо, з'єднавши долоні, а бабера-відьма сіпалася, пританцьовувала і мурмотіла незрозумілі слова.

Боярин знову говорив:

— Не гнівайся, княже, за слова безсоромні, що я почув від оцих мунгальських посланців. Вимагають вони данини невідступної, десятої долі у всьому: і в князях, і в людях, і в конях — десятої в білих конях, десятої в бурих, десятої в рудих, десятої в рябих...

У натовпі настала тиша, як перед бурею. Чітко прозвучали слова князя:

— Коли нас не буде, нехай тоді беруть усе!

У натовпі прокотився гул, почулись вигуки і сміх:

— Го-го-го! Чи бач, чого захотіли! Візьми ось дулю! Жени їх, княже, назад у Дике поле і випусти навздогін собак!

Поводячи злими очима, посли спостерігали, як розливається грізний гомін на майдані.

Князь повернувся до Євпатія і сказав:

— Ти вмієш розмовляти з нашими крикунами. Заспокой їх, а то вони, чого доброго, розірвуть послів.

Євпатій легко вийшов на віковий поміст і, подавши знак рукою натовпу, закричав так голосно й чітко, що слова його долинули до крайніх мужиків, які сиділи на возах із сіном.

— Слухай мене, народ рязанський! Раніше Рязань слободою вважалася, селянщиною, а зараз Рязань зветься стольним містом... А для міста потрібне ставлення не як у мужиків кривоп'ятих, а ввічливе, з усмішечкою... Не годиться посланників іноземних зустрічати словами образливими і проводжати собаками. Ви ж усі молодці, узоріччя і виховання рязанське, не осоромтесь і виступайте соколами...

— Го-го-го! — загомоніли в натовпі. — Ось як наш Євпатій розливається!

— Посли мунгальські запросили з нас багато, а хто з половецьких табунників, коли коней продавав, не запрошував утридорога? Ми їм скажемо: спасибі, гості дорогі, на доброму слові, але не ми господарі! Не ми вирішуємо! Є хазяїн вище за нас, великий князь Георгій Всеволодович у стольному місті Владимирі-Суздальському. Ось до великого князя ми й надішлемо послів царя мунгальського Батиги. Відвеземо їх з пошаною, на санях, критих килимами і запоною ведмежою, на тройці з бубонцями і з дзвіночками. І нехай великий князь суздальський Георгій Всеволодович їм своє слово скаже: чи віддавати нам десятого мужика і десятого коня татарам, чи ще почекати.

— Правильно, Євпатію! Правильно!

— Провести гостей до міста Владимира!

— А зараз князь Юрій Інгварович просить дорогих гостей до своєї горниці покуштувати хліба-солі, пирогів і калачів... — звернувся Євпатій до послів.

Посли зійшли з помосту, а народ ще довго не розходився і хвилювався на майдані. Всі говорили, що треба

грудьми стати за рідну землю, одігнати нахабного ворога, поки він не вдерся на рязанські землі.

Князь почастував татарських послів якнайкраще. Слуги приносили всяких ситних страв без ліку. Разом з послами вечеряли і бояри-думці, і старі дружинники. Посли їли дуже мало, остерігаючись, кожний шматок спершу обнюхували, і ні вина, ні меду зовсім не попробували.

Після вечері до ганку подали тройку з плетеним коробом на санях, обтягнутих пухнастими хутрами, але посли відмовились їхати в санях. Вони зажадали своїх коней і вирушили верхи. Князь наказав тройці з санями їхати невідступно за ними, на випадок, якщо послам у дорозі спати захочеться. А охорону послів доручив півсотні верховим дружинникам.

Провівши послів до воріт, князь прикликав Євпатія і сказав йому:

— Чує моє серце, грізна хмара йде на нас із Дикого поля. Треба скликати на підмогу всіх, хто може тримати меч. Разом з мунгальськими послами я послав до Владимира брата просити великого князя Георгія Всеволодовича підіймати увесь народ суздальський, ростовський і бєлозерський, закликати на допомогу і великий Новгород і поспішити сюди назустріч татарам, поки ми будемо вести з ними переговори. А в Дике поле до царя татарського я надішлю сина свого Феодора з дарами і з спритними думними боярами, щоб Батигу влещувати. Ти ж, Євпатію, виїжджай до Чернігова, кланяйся там земно князеві Михайлові і приведи його рать нам на підмогу. Боюсь туди послати когось іншого — і війська не приведе, і сам не повернеться... Тебе ж, Євпатію, я знаю. Своїх кревних братів, рязанців, ти не підведеш і вчасно прийдеш з підмогою. Бери з моїх конюшень змінних коней, скільки тобі потрібно, й швидше повертайся!

І помчав Євпатій тієї ж ночі до Чернігова.

Розділ восьмий

У ДИКОМУ ПОЛІ

Уже три дні ратники йшли на південь, усе більше заглиблюючись у Дике поле. Рязань, передовий оплот руської землі, з усіма її тривогами і сум'яттям, лишилася далеко позаду. Першим ішов кінний загін, очолений князем Всеволодом Пронським. Довгими рядами рухалися вершники віками протоптаним через степ шляхом. А іще далі, під самим обрієм, гасали кінні розвідники, надіслані стежити, чи не покажуться де ворожі загони. Вони підіймалися на положисті горби й самотні могили, подавали знаки, підкидаючи шапки і кружляючи на місці, і знову мчали у степовий простір.

Навкруги прослалася пустинна безкрайня рівнина, заметена снігом. Де-не-де по положистих горбах мелькали кущі осичини з не опалим ще червоним листям або чорніли смуги дубняка вздовж звивистої річки, що врилася в землю.

Шлях слався на південний схід мережею стежок, протоптаних караванами з далекого Сурожа[1], стадами й табунами степняків і загонами бродячих по степу хижаків. Усі вони їздили до Залісся, як тоді звалася північна Русь, одні для обміну й торгівлі, інші для наскоків і грабунку.

Торопко йшов стежкою, жадібно стежачи за вершниками. Втішаючись степовим привіллям, що розкинулося перед ним, він мало думав про небезпеку, пишаючись, що бере участь вперше, як доросла людина, у поході. І жахливо і весело було думати, що йому доведеться битися з невідомими людьми, страшними татарами. Можливо, він зазнає слави, відзначившись перед іншими ратниками. Батько напередодні казав: «З тобою ми ходили на ведмедя, і ти, мабуть, зрозумів, що звір страшніший, доки його не бачиш, а як побачив, тільки й думаєш, як би він не втік. Татарин така ж, як ми, людина, анітрохи не сильніша, і кричить він, нападаючи, тому що боїться, і суне він, вирячивши очі з переляку. А ти дивись, пильнуй, не задкуй, а то ворогові сміливості додаси, і приймай його сокирою або на рогатину...»

---

[1] *Сурож* — торгове приморське місто в Криму, зараз Судак.

«Батько знає військову справу,— думав Торопко.— Він і з суздальцями бився, і на Дике поле ходив, і не раз повертався додому перев'язаний побурілими від крові ганчірками!»

У дружині, за розрахунком Торопка, було близько двох тисяч ратників. Люди йшли врозбрід, де кому краще, розподілені на сотні. У сотні люди тіснилися один до одного, не змішуючись з іншими сотнями. Вів сотню «соцький», з княжеських дружинників. Їхав він на огрядному коні, прикрашеному мідними бляхами й ланцюгами. На чолі деяких сотень ішли старости, що вміли «воєводствувати» і ходили раніше на Дике поле.

За кожною сотнею тягнулися «товари» [1]. Вони складалися з возів і гринджол, у яких везли буханки житнього хліба, мішки з борошном, пшоном, салом. У ці ж сани складалися кольчуги, броня, зброя й кожухи, щоб ратникам було легше йти. На спусках і поворотах сани на дерев'яних полозках розковзувались, і ратники збігалися їх підтримувати, щоб вони не перекинулись.

Ратники з Перунового Бора йшли дружно, в одній сотні з ярустовськими чоловіками. Спереду дріботів у ликових личаках низькорослий і широкий Ваула-Мордвин. Він співав свої мордовські пісні і раптово обривав їх, коли помічав на шляху що-небудь нове, ним не бачене. Він уперше потрапив у степ, проживши все своє життя в лісах. Коли стадо сайгаків (диких кіз) вибралося з балки і, помітивши натовп людей, кинулося геть довгими стрибками, пригнувши до спини вигнуті ріжки, Ваула присів від захоплення, плескаючи себе по стегнах.

Звяга, худий і довгов'язий, мовчки йшов за Ваулою, заглиблений в свої невеселі думи.

— Ану, Звяго, в тебе ноги довгі, піймай козла за хвіст!

— А чи слід мені за цими козлами ганятися? Це ви, мордвини, всі спритні, ловите за вуха зайця стрибаючого. Ти й стрибай за ним!

Лихар Кудряш ішов осторонь. Він часто збігав на могили, вдивлявся у далечінь і вказував:

— Там із сходу Соснова Ряса тече, а із заходу — Ягідна Ряса. Обидві річечки впадають у річку Воронеж.

---

[1] *Товарами* у той час звалися обози.

А ось там, під яром, минулого року стояли білі вежі половецьких ханів. Вони приганяли баранів і биків на продаж... Я в них днів з дванадцять жив; для їхнього хана набивав на вози залізні скоби і на колеса обо́ди. Нічого собі люди! По їхньому розмовляти навчився, звуть вони себе «команами». У мене залишилися серед них побратани, кардаші... Весною в степу добре. Трава вища від людини. Бика з рогами не видно. Весною в табунників багато молока, вони роблять з овечого молока сир, а з кобилячого — хмільний ку́мис. Весною всі половці ходять веселі, біля багать пісні співають і танцюють...

Дикорос ішов мовчазний і похмурий. Двічі він у роздумі сказав Торопці:

— Не знаю, чи повернемося ми цілими додому...

Коли стало темніти, сотня спинилася на привал у яру поблизу положистого берега річки. Протилежний берег був високий і обривистий. Там причаїлися дозорні на ніч. Сани поставили колом. У середині кола розвели багаття. Палили реп'яхи та бур'ян, завидна назбирали його багато, щоб усю ніч не згас вогонь. Стриножені коні паслися недалеко, з'їдаючи торішню траву й очерет.

Мужики, розібравши з возів кожухи, лежали покотом біля вогнищ, слухали розповіді бувалих людей про Дике поле, про життя руських «кайданників» у полоні половецькому і про сміливу їхню втечу.

Серед ночі батько розбудив Торопка, наказав іти в дозор і до світанку вартувати на високому горбі:

— Причаїсь там і на очі не показуйся, не ворухнись — татарва може підкрастися й зарізати! А коли що примітиш — гомони і скликай підмогу!

Торопко видерся на горб і причаївся між кущами сухого реп'яха. Навкруги було темно. В яру поблизу річки догоряли багаття. Біля них мирно спали мужики. Недалеко, тривожно, наче відчуваючи близькість звіра, пирхали коні.

Торопко сидів насторожившись, міцно стискаючи в руках рогатину. Сон зникав, втома була забута. Йому здавалося, що в темноті до нього підповзає татарин, тримаючи в зубах довгий ніж. Крізь туманні обривки низьких хмар де-не-де проглядало темне небо з дрібними зірками. Тихо шурхотіли високі стеблини бур'яну. Задумавшись, Торопко пригадав останні слова і обійми матері, пронизливі крики жінок, коли прощалися з чоловіка-

ми, і осторонь Вешнянку, з непорушними розширеними очима. Але інший образ заступив Вешнянку і ще яскравіше загорівся перед ним: легкий, стрункий половецький кінь, що скаче степом. Передовим дозором мчить він на коні розшукувати притаєного татарина — ось куди линули всі думки, всі сподівання Торопкові.

Тужливий тягучий крик донісся з степу. Так іноді вночі кричала в лісі неясить [1]. Друге тонке виття почулося десь ближче. Що це? Вовки? Чи татарські лазутчики подають один одному вість і підкрадаються в темряві?..

Серед темної ночі небо світиться, і на ньому чітко видніються стеблини сухого реп'яха. В одному місці стеблини сильно загойдалися. Ого! Це неспроста! Хтось пробирається крізь зарості... Показалась голова людини... Людина трохи підвелася, обернулася озираючись, і знову безшумно опустилася в траву... Свій чи ворог?... Закричати, кликати на підмогу? Ворог втече. А якщо це свій, засміють, що даремно зчинив тривогу!

Торопко вслухається в кожний шурхіт і жде... чи не покажеться знову голова?.. Ось знову підвелася невідома людина, вона тепер праворуч і ближче. Торопко жде і чує сиплий шум зліва, наче дихання звіра... Він почуває гострий запах овчини і шепіт... не руський! Незрозуміла мова...

Хтось причаївся зовсім близько від нього... Помітить, поразить мечем чи стрілою... Не можна зволікати!.. Треба його випередити...

«Може, славу одержу перед стариками за відвагу?» пригадалися недавні думи. Рогатина в руках напоготові, її кінець відгострений, мов жало.

Всі сили напружив Торопко і кинувся вперед. Рогатина увіткнулася у щось пружне... Стогін хриплий, стриманий, щоб себе не виявити, і жалібний... В ту ж мить важка туша навалилася на Торопка. Друга звалилася під ноги. Жорсткі долоні обхопили обличчя, здавили ніс, пальці міцно стискають рот, не дають дихнути...

Торопко заборсався, намагаючись вивернутись, але збільшилася ще вага. Хтось душить горло... Не можна ні крикнути, ні застогнать. Його волочать по землі.

Як повідомити батька? У біді батько сина не зали-

---

[1] *Неясить* — сова.

шить... Але Торопці важко дихати, не тільки крикнути... Його тягнуть через зарості. Колючки засохлих реп'яхів дряпають і рвуть одяг. Руки, жорсткі й сильні, пахнуть по-чужому. Йому запихають ганчірку до рота, зав'язують обличчя... Ноги й руки міцно сплутані мотузками...

Розділ дев'ятий

ТАТАРИ ПІШЛИ!

> Літа, від створення світу 6745, (1237 р.) прийшов безбожний цар Батий на руську землю з багатьма воїнами татарськими і став на річці Воронежі, поблизу Рязанської землі.
> *(Літопис).*

Татари йшли на північ тим шляхом, що пізніше, протоптаний кримськими татарами, став зватися Калміуським шляхом, по водорозділу між Доном і Дінцем. Тут дорога була легка, не доводилося переправлятися через багатоводні ріки; пізній сніг ледь запорошив степ, де-не-де в ярах вітром намело кучугури. Бур'яну, реп'яхів було багато для багать. Степових пожеж восени не було, і зав'яла трава—готовий корм невибагливим татарським коням — лежала повсюди, прибита осінніми дощами.

Вели татар половецькі провідники.

Татари йшли окремими загонами, родами і колінами, тисячними стовпищами коней, тримаючись широкими розгорнутими крилами. Була особлива ревність і суперництво між окремими загонами і племенами, та і грізні накази Субудай-багатура вимагали, щоб не змішуватись, не потрапляти на чужу стоянку.

Татарський вершник, що чомусь відстав і затесався до чужого табору, зустрічав насмішкуваті вигуки:

— Ойє, бродяга, шатун! Якого племені?

Той, що відстав, повинен був відповісти своїм бойовим ураном: «Уйбас», або: «Е-е, буганам кайда куянм», або іншим,— і зараз же одержував відповідь:

— Токсабаєць! Одразу видно: токсабайці коня з пришитим хвостом купили!.. Джузнаєць ніколи не може знайти свого батога, засунутого за спину!.. Карабірклі за-

снув на краденому коні, а той привіз злодія до хазяїна!

Кожний загін через гінців підтримував зв'язок з своїм ханом, а той — з головною ставкою, в якій знаходилися джихангір Бату-хан, який розпоряджався всіма військами, і з ним його військовий радник, одноокий Субудай-багатур.

Одинадцять царевичів-чингізидів йшли кожний з своїм окремим туменом у десять тисяч коней. Особливі воєнні радники, приставлені до царевичів, тримали в своїх руках усю владу над воїнами. Царевичі проводили час безтурботно, полювали з хортами та соколами і пиячили, цілком покладаючись на своїх радників, які пройшли сувору школу війни у походах грізного Чингіз-хана.

Бату-хан вів усі загони на північ широким фронтом, особливими стежками і в певні місця, вказані суворими повеліннями Субудай-багатура. Кипчацькі провідники, яких охороняли монгольські дозорні, під загрозою страти відшукували місця для стоянок.

У цьому поході трьохсоттисячного війська на північ корінних монголів було мало, всього близько чотирьох тисяч, але в різномовній армії вони відігравали головну роль, будучи керівниками, воєнними радниками, охоронцями чингізидів. Вони ж стежили за порядком і виконанням наказів головної ставки — «орги».

Вершники йшли порожнем, без юрт. Спали вони на землі, поблизу коней, які паслися: адже втратити коня у поході — це вірна загибель у безмежному степу! Багато воїнів мали двох чи кілька коней і в дорозі пересідали з одного коня на другого.

Шатра і розбірні юрти належали тільки найзнатнішим ханам — їм не личить часто показуватись перед простими воїнами і сидіти поряд з ними біля вогнища. Проворні слуги з полонених кайданників вели десятки високих швидконогих верблюдів, нав'ючених розібраними частинами шатер, юрт, купами розмальованих повстин, мідними казанами і харчовими запасами — мішками борошна, рису, сушеного винограду, копченої і в'яленої конини і солоного сала.

Слуги, дзенькаючи ланцюгами, встигали на стоянках поставити кілька юрт для хана, його дружини, воєнного радника, лікаря, звіздаря, писаря, шамана, мулли і головних ханських дармоїдів і приготувати для них обід.

Прості воїни самі турбувалися про їжу і харчувалися тим, що зуміли добути в дорозі. Голод був головною силою, яка не дозволяла загонам довго стояти на одному місці,— вони повинні були рухатися вперед і вперед, пожираючи всі запаси, що траплялись на шляху.

Хан Баяндер з своїм п'ятитисячним загоном кипчаків йшов попереду монголо-татарського війська. Йому доручено було стежити за степом, провадити розвідку, дізнаючись, де знаходяться передові сторожові пости руських, і намагатися ловити їх, щоб спішно доставляти спійманого «язика» до шатра Субудай-багатура.

Баяндер виділив із загону чотири сотні відчайдушних нукерів; вони гарцювали далеко спереду, були очима, щупальцями загону і кожного дня доповідали своєму ханові про все, що помічали в пустинній рівнині між колишніми половецькими володіннями і руськими лісами.

Ця пустинна смуга, «нічия», являла собою положисті горби, з рідкими дубовими гайками за течією річки, ярами і байраками. Тут легко було сховатися і стежити за степом. В ярах могли переховуватись цілі полки, чекаючи на противника. Тому загін хана Баяндера просувався вперед обережно, зупиняючись на ніч біля стрімких берегів річок, боячись засад, і висилав уперед лазутчиків з найбільш спритних нукерів.

Кожного дня від Субудай-багатура скакали гінці з наказом: «Давайте полонених! Надсилайте «язика»! Якщо не буде полонених, переведу хана Баяндера в тил війська плентатись у хвості, харчуватися недоїдками майбутніх перемог!»

Хан Баяндер сердився, викликав до себе і лаяв тисяцьких — «бін-баші», тисяцькі викликали і лаяли сотників — «юз-баші», а сотники лютували над десяцькими — «он-баші».

В одній з передових сотень знаходилося чотири сини Назара-Кяризека. Начальник сотні — Тюляб-Бірген — який раніше був простим нукером-сокільничим у Баяндера, викликав до себе одного разу чотирьох братів:

— Ви молодецькі джигіти, степові вовки! Ви, мов ящірки, заховаєтеся в піску! Вирушайте сьогодні вночі уперед, до отого далекого дубового гаю... Сьогодні там були помічені урусутські вершники. Треба їх підстерегти. Проберіться непомітно балками до самого гаю. Там

сховайтесь і захопіть у полон хоча б одного урусута. Зв'яжіть його і притягніть у цілості...

Начальник сотні, погладжуючи блискучу чорну бороду, позирав спідлоба на чотирьох братів. Вони стояли похмурі: одержаний наказ їх не радував.

— Що ж не відповідаєте?

Старший, Демір, сказав:

— Якщо ми приведемо урусута, що нам даси в нагороду?

— Розкажу про вас хану Баяндеру. В його милості буде вас нагородити.

— Е-е, ні! Давай кожному по овчинному кожуху! Бачиш, у яких рваних чапанах доводиться нам ночувати у чистому полі. А ти везеш з собою два тюки кожухів, віднятих у кипчацькому кочовищі. Ми мерзнемо...

— Приведіть мені завтра урусута, буде вам по кожуху на кожного.

— Вірним повинно бути твоє слово!

Другий брат, Бурі-бай, сказав:

— Ти нам наказуєш вирушити повзком до гаю,— нічого з цього не вийде! Ми не так боїмося урусутів, як боїмося йти пішки. Ми звикли їздити на коні і порвемо собі підошви раніше, ніж доберемося до гаю. Туди треба їхати вночі, в темряві; коней заховати в яру. А потім ми пошаримо в гаю,— можливо, засвітиться багаття, де гріються їхні дозорні. Тут ми на них і навалимось... А коли урусутів буде багато? Як ми збережемо цілими наші голови? Тільки коні можуть нас врятувати!

— Беріть коней! За сміливим тінню біжить удача. Але тільки з порожніми руками не повертайтесь і притягніть полоненого не напівдохлим, а неушкодженим, щоб його можна було показати хану Баяндеру! І підпалити йому п'ятки, щоб він усе нам виказав. Аллах вам підмога!

Розділ десятий

У ТАТАРСЬКІЙ ПЕРЕДОВІЙ СОТНІ

Передова сотня Тюляб-Біргена стояла в «Долині блукаючих небіжчиків». Тут протікав струмок, приморозки вкрили його крижаною кригою. Збереглися землянки,

оточені валом і рубленим тином. Раніше це була стоянка рязанського сторожового поста. Дізнавшись про наступ татар, рязанці відійшли на північ. До цього ж поста раніше приїздили руські купці і торгували з кочівниками, які приганяли гурти худоби. Всюди земля була засипана кінським гноєм і баранячими балабушками.

Сотня Тюляб-Біргена, яка приїхала в цю долину, застала в ній тільки худу стару бабу з чорними блискучими очима і совиним носом. Вона байдуже сиділа на порозі напівrозваленої землянки. Обнишпоривши землянку, татари забрали в старухи все, що знайшли, так що в неї залишились тільки широкі шаровари, порваний чапан і глиняний тріснутий глечик, яким вона черпала з струмка воду. Увечері, коли татари вкладалися спати, старуха підходила до багаття, підбирала недоїдки і тихо поверталася до свого порога.

— Ти хто? — суворо спитав її провідник з кипчаків, Сентяк, приставлений до сотні.

— Ясирка...[1] Родом я з П'ятигір'я[2]: Поки я була сильна, мене тримали на ланцюгу і примушували працювати. А стала я немічною і старою, мені сказали: «Іди під чотири вітри!» А куди я піду? Та ще через степ?

А степ прослався навкруги пустинний, запорошений снігом, на якому схрещувались сліди сайгаків, лисиць і вовків.

Вершники заглянули до землянок, вогких і зруйнованих, де повзали мокриці, плюнули й поставили собі поблизу багаття косі навіси з жердин та очерету. Вони гаяли час, лежачи біля вогню, чи йшли на горби й ховалися там у заростях бур'яну, стежачи за степом.

Частина стриножених коней паслася в лощовині, де збереглися очерети, решта коней, осідланих, була завжди напоготові.

У кращій землянці з непроламаним дахом помістився сотник Тюляб-Бірген. У цій землянці збереглася в цілості пузата глиняна піч, складена урусутами, і біля неї нари з жердин. Сотник подовгу сидів на нарах, підібравши ноги, накинувши шубу на плечі, і мовчки дивився на вогонь, що палав у печі.

---

[1] *Ясирка* — полонена рабиня.

[2] *П'ятигір'я* — місцевість на Північному Кавказі.

Джигіти проклинали це місце з похмурою назвою «Долина блукаючих небіжчиків».

— Куди нас загнав хан Баяндер? Хіба в степу немає кращого місця, аніж оці землянки, схожі на розриті могили, з худою старухою, яка чатує, поки ми всі тут здохнемо? То мокрий сніг, то мороз — нема часу просушити одяг! Коли ж ми підемо вперед, обігріємось біля палаючих міст, переодягнемося в урусутські шуби з куниць та соболів?!

Забобонні джигіти всю ніч не гасили багать, а дозорні, підіймаючись на горби, тремтіли від страху і озирались, чи не блукають у степу душі непохованих воїнів, які втратили тут свої голови. Тривогу посилював і розпалював мулла Абду-Расулли, котрий пристав до сотні іще в Сигнаку. Худий, з густою рудою бородою, мулла своїми повчаннями не залишав вершників у спокої, вимагаючи, щоб вони п'ять разів на добу здійснювали моління. При кожній зручній нагоді він співав молитви, а вночі лякав слухачів розповідями про пригоди лукавого Ебліса, губителя правовірних, про блукаючих у степу мерців і про літаючих вночі джинів, які п'ють кров у сплячих людей. Для спасіння від нечистої сили мулла писав вузенькі папірці із замовляннями, вчив заклинанням, що відганяють злих духів, і доводив, що без його допомоги воїни давно б загинули від хвороб і лихого ока.

Мулла Абдул-Русулли багато спав на нарах у землянці сотника, але мав особливий нюх: коли починали щось варити чи смажити їстівне, мулла негайно прокидався і підсідав до вогню, щоб попоїсти. Їжі лишалося мало — барани, захоплені в половецьких кочовищах, були давно з'їдені, і воїни не особливо радісно позирали на мулу. Вони сідали тісним колом навколо казана з просяною кашею або з «кавардаком» з обрізків в'яленого м'яса, але мулла настирливо читав молитву і без сорому протискувався всередину, ближче до казана.

Начальник сотні Тюляб-Бірген викликав двох десятників — Кадира і Джабара:

— Вже дві доби немає чотирьох братів. Чи не кинув їх аллах на солончак бідування? Вони повинні були пробратися до того дубняка, що видно вдалині. Треба піти по їхніх слідах і дізнатися, що сталося з ними. Ти, Кадире, підеш по слідах чотирьох коней, поки не знайдеш братів. А ти, Джабаре, поїдеш осторонь, зробиш коло і

теж простуватимеш до дубняка. Якщо там сховалися урусути, вони виїдуть з дубняка і поженуться за одним із вас. Ви відходьте назад і заманюйте урусутів сюди. А я виїду з своєю сотнею, накинуся на них, і тут уже ми напевно захопимо хоч одного «язика». Це доручення важливе, воно виходить з ставки Бату-хана; його потрібно виконати за всяку ціну! Вирушайте!

Сотник Тюляб-Бірген стояв, прихилившись до стовпа землянки, не зводячи з степу похмурих очей. Він був кремезний, понурий і мовчазний. Мав міцну руку, міг жартома стримати спійманого арканом коня. Чорну бороду підстригав лопаткою, виголюючи щоки. Один з джигітів, що оголосив себе його нукером, стежив за підстриганням сотникової бороди і за блиском шерсті на його гнідому жеребці. Він сидів навпочіпки за два кроки, готовий кинутись куди завгодно за першим знаком сотника. А Тюляб-Бірген вдивлявся у зріз горба і далі в степ, все ще надіючись, що покажуться четверо братів і з ними спійманий полонений урусут.

Недалеко навколо вогню сиділи джигіти і слухали, що їм говорить мулла Абду-Расулли:

— Увесь степ навколо — безмовна могила. Тут билися народи з народами, і загиблі воїни лишилися без поховання. Тому ночами чути тут стогони і блукають загони небіжчиків. На примарних конях вони випливають легким туманом з ярів, мчать безшумними рядами по полях, стикаються з іншими загонами.... Тоді виразно чути дзвін мечів, що б'ються по кольчузі.

З степу долинув віддалений одчайдушний крик, обірвався і незабаром повторився знову.

— Засипати багаття! — наказав напівголосно сотник.

Джигіти закидали багаття землею. Спалахи вогню завмерли в трепетних згасаючих відблисках. Усе поринуло в темряву. Джигіти безмушно пробралися на горби.

Здалеку чувся тупіт. Коні наближалися у стрімкій скачці. У тьмяному світлі місяця, який пробився крізь димчасті хмари, були помітними тіні, що наближалися.

— Це вони! Небіжчики! — прошепотів у темряві чийсь голос.

— Мовчи і пильнуй! — почулася відповідь.

Табун коней на кілька десятків голів примчав до об-

риву яру, затримався на мить і шалено скотився до струмка. Чувся глухий тупіт ніг, сплески води і хропіння коней, що пили воду.

Щось їх стривожило. З лякливою стрімкістю, штовхаючи і давлячи один одного, вони знову кинулися вперед, у темряву, піднялися по схилу яру і помчали в степ... Недалеко чулася метушня, верещання, глухі удари копит.

— Запалюйте багаття! Сюди, до мене! Тягніть аркани! — кричав сотник.

Джигіти заметушились. Багаття знову розгорілося і освітило рябого коня. Аркан зашморгнув йому шию і натягнувся, мов струна. Сотник закручував кінець аркана за стовбур горобини. Дерево здригалося від стрибків коня.

— Прикінчуйте коня! — кричав сотник, натягуючи аркан.

Джигіти підбігли до коня, що тремтів від люті. Три довгих червоноперих стріли пронизали йому бік. Кінь упав на передні коліна, хотів піднятися, але один із джигітів навалився і перерізав йому горло.

— Праведний Хизр надіслав нам вечерю! — сказав мулла. — Не забувайте молитов, дотримуйте рузу [1], згадуйте вдень і вночі ім'я всевишнього, і він винагородить вас!

Джигіти, засукавши рукави, швидкими звичними способами здирали рябу шкуру з коня і розсікали її на частини. Червона туша вже лежала на здраній шкурі, і джигіти, задоволені, посміювались:

— Бравий джигіт наш сотник Тюляб-Бірген! Коли всі тремтіли від страху, гадаючи, що бачать скакаючих небіжчиків, наш начальник накинув аркан на коня і стримав його однією рукою. Коли б ми не ловили гав, ми могли б захопити живцем іще кілька диких коней.

— Хіба то були дикі коні? — сказав провідник Сентяк.— З приходом татар багато кипчацьких табунів розбіглося по степу, і коні зовсім здичавіли. Такий і оцей рябий кінь, дворічка, з тавром хана Котяна... А дикі коні не такі — вони піскуватої масті, з темним ременем вздовж хребта. Але ми з'їмо оцього рябого коня так само дочиста, як і тоді, коли б він був диким...

---

[1] *Руза* — релігійний піст у мусульманів.

Розділ одинадцятий

ПЕРШИЙ РУСЬКИЙ ПОЛОНЕНИЙ

Уночі провідник Сентяк розповідав про наскоки кипчаків на урусутське Залісся. Джигіти лежали навколо багаття і крізь сон слухали його розповідь. Легка снігова поземка неслася низько над землею і засипала лежачих. Сотник, накинувши на плечі баранячий кожух, сидів серед джигітів і мовчки, немигаючими очима дивився на вогники багаття, що стрибали по гілках. Здалеку долинуло виття вовка, знову на рівнині з'явилися тіні! Звір чи людина? Ворог чи друг?

— Перший десяток! — сказав не ворухнувшись сотник.

Десять джигітів схопилися і попрямували до своїх коней. Вони піднялися по схилу, і тіні їхні зникли в темряві. Сотник пішов до своєї землянки. Решта джигітів, оправляючи зброю і насторожено прислухаючись, продовжували сидіти біля вогню.

— Наші,— сказав чийсь голос.

На горбі з'явилося чотири вершники. Біля переднього йшов полонений без шапки, із зв'язаними за спиною руками. Світле, мов куделя, волосся розкуйовдилось. Обличчя було змучене. Ноги ледве пересувались. Другий вершник сидів, пригнувшись до кінської гриви, і безперервно повторював:

— Вай-уляй! Пече!.. Вогонь у мені!.. Води, дайте холодної води загасити вогонь у моєму животі!

Поволі спустилися вершники по косогору і зупинилися біля багаття. Сотник, дізнавшись про повернення чотирьох братів, засунувши руки за пояс, підійшов до полоненого й уважно його оглянув. Високий худий юнак, у полотняних штанях, у розхристаній сорочці і босий, стояв байдужий, скам'янілий, з посинілим від холоду обличчям, і тільки облизував розсічену верхню губу, з якої сочилася кров. Метнувши недовірливий погляд на сотника, він знову втупився в одну точку.

Троє братів, скочивши з коней, обережно зняли четвертого і поклали на повстину близько багаття... Поранений лежав на спині з напівзаплющеними очима, обличчя його видовжилось, ніс загострився. Рот кривився, і губи щось шепотіли.

Мулла Абду-Расулли сів на п'ятки біля пораненого і, вдивляючись в його обличчя, суворо говорив:

— Повторюй за мною: «Бог цар царів! Слава аллаху! Немає бога, крім аллаха, і бог великий!..»

Сотник Тюляб-Бірген довго стояв біля пораненого, підвівши праву брову, вдивлявся в його обличчя, що судорожно сіпалося, нарешті безнадійно махнув рукою і, скинувши з плечей кожух з овечої шкури, покрив нею умираючого джигіта.

До сотника підійшли брати, що повернулися. Бурібай сказав:

— Як ти наказав, ми пробралися ярами до дубового гаю. Ми залишили коней внизу, а самі проповзли на високий горб. Побачили табір урусутів. Їх було близько тисячі. Вони хропли на весь степ. Ми почали пробувати, як би викрасти одного із сплячих, і просувалися до них. Демір просувався першим і наткнувся в кущах ось на цього хлопчиська. Хлопчик схопився і перерізав Деміру кишки. Коли б не твій наказ, ми б тут же прикінчили сосунка — так образливо було за Деміра. Такого сміливого брата, приборкувача диких коней, втратити через якогось сопляка! Ми зв'язали його і заткнули йому рот. Коли б Демір закричав, нас схопили б урусути,— вони були поряд. Але Демір мовчав, наче відкусив язик... Добу ми просиділи в дубняку, вичікували. І праворуч і ліворуч проходили загони урусутів. Тепер полонений перед тобою. Ми свою справу зробили, а брата Деміра кличе до себе аллах. Давай нам обіцяні кожухи.

Сотник сказав сухо:

— Хоробрий був джигіт Демір! Аллах його заспокоїть в своїх райських гаях... Мій кожух на ньому... А навіщо ви ограбували полоненого передчасно? Навіщо зняли з нього чапан? Чому він босий? Я повинен показати його хану Баяндеру цілим і необмороженим, а голий він здохне цієї ж ночі.

Щось незадоволено бурмочучи й лаючись, троє братів почали одягати полоненого, обгортати його ноги онучами і підв'язувати личаки. Провідник Сентяк, який знав трохи по-російськи розпитував полоненого, скільки всіх урусутських воїнів, чи хочуть урусути битися.

Полонений говорив мало і уривчасто. Дивився злобно і все облизував розсічену губу.

— Звуть його Торопком, родом він з лісового висілка

Перунів Бір. Скільки війська — він не знає. А битися з татарами хочуть усі урусути, і всі пішли на війну...

Сотник уважно слухав, що перекладав провідник Сентяк, і примушував муллу Абду-Расулли записувати все сказане на клаптиках з заклинаннями... Перекладач швидко використав усі російські слова, які знав, і більше нічого не міг випитати від полоненого. Кілька ударів по голові багатогом не допомогли справі: хлопчисько уперто мовчав.

Сотник сказав, що він одвезе полоненого до хана Баяндера. Його гнідий жеребець, давно осідланий, був прив'язаний біля землянки. Десять джигітів повинні були його супроводжувати. Але виїжджати в завірюху серед ночі було небезпечно. Стежки замело снігом, і метелиця посилювалась. Доводилось чекати світанку, і сотник пішов до своєї землянки.

Торопко сидів на землі поблизу багаття. Руки, закручені за спиною, потерпли і болісно нили. Сніг, що летів збоку, засипав голову й плечі, і Торопко не міг струсити його з обличчя. Петля аркана давила шию. Кінець аркана тримав у руці молодий джигіт, який сидів поруч. З другого боку лежало на кінському пітнику Демірове тіло, вкрите кожухом з овечої шкіри. Демір уже перестав стогнати і назавжди затих.

Минуло чимало часу. Багаття, в якому лежали звечора великі жердини, майже зовсім догоріло. Останні вогники перебігали по тліючих у попелі червоних жаринах. Табір заснув. Не спав лише Торопко, обдумуючи, як би вирватися з полону, і не спала виснажена, худа стара «ясирка». Вона сиділа на порозі своєї напівзваленої землянки і дивилася на вогники багаття злими чорними очима... Вона чекала, коли джигіт, що вартував хлопчика, приляже на бік. Тоді вона підвелась і безшумними котячими рухами наблизилась до багаття. Вона не шукала залишків їжі. Вона схилилася до обличчя джигіта, відсахнулася і ступила крок до Торопка. Витягнувши з широких зборок своїх синіх шароварів уламок відгостреного ножа, обережно перерізала волосяні віровки і безмовно вказала рукою в той бік, де стояв гнідий жеребець сотника. Потім безшумно зникла.

Торопко відчув, як ослабли віровки, але одразу не міг зробити жодного руху затерплими руками. Поволі приливала кров, поступово стали ворушитися пальці.

Торопко, вичікуючи, поглядав на сплячого джигіта. Нарешті підвівся і обережно пішов по м'якому пухнастому снігу до гнідого коня. Тремтливими руками він одв'язав повід і опинився в сідлі...

Він був на бугрі, коли почув позад себе крики. Але вітер уже свистів у вухах, сніг бив в обличчя, а сильний жеребець пружними стрибками ніс його вперед, у простір німої безмежної рівнини.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПЕРШІ СУТИЧКИ З МОНГОЛАМИ

> У всій нашій історії не було страшнішої події, яка могла б зробити більш приголомшливе враження на уявлення наших предків, аніж оцей спустошуючий ураган, який пронісся майже над всіма землями Русі, поглинувши життя сотень тисяч людей, покривши нашу вітчизну пожежами, руїнами і поневоливши рештки населення ненависному татарському ігу.
>
> *(Всев. Міллер. Билини).*

Розділ перший

РУСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО БАТИЯ

Грізні вісті про наступ татарських полчищ примусили добре задуматися князя Феодора і про все потурбуватися перед виїздом у Дике поле. Був він хоч і молодий, але справжній домовитий хазяїн, ніщо не вислизало від його зіркого ока. Він перемовився з боярами, і з прибулими з різних кінців князями й воєводами, і з простими селянами, які заповнили своїми возами міський майдан. Хотів він знати, чи міцно стоятимуть вони за руську землю і про що та як доведеться йому домовлятися з татарським царем.

Усі говорили одне: «За нас не бійся! Ми своїми грудьми зустрінемо перший удар. Суздальці, хоч і сусіди, але, як то й раніше бувало, не захочуть нам допомогти. Іще зрадіють, що рязанці ослабіють. Суздальці, певно, сподіваються, що князь владимирський сховає під свою полу всю ослабілу рязанську землю і зробить її старих бояр своїми конюхами. Не бувати цьому!»

Ніхто не знав, про що радився гордовитий владимирський великий князь Георгій Всеволодович з мовчазними, похмурими татарськими послами. Що він виговорив у них на свою користь? Що йому пообіцяли косоокі шпигуни?

Роздягнені й пограбовані половецькі хани, що прибули з Дикого поля, розповідали: татари і мунгали жалості ні до кого не мають, слова свого вони не дотримують. Один половецький хан, що раніше володів кінськими табунами на десятки тисяч голів, прискакав з своїм слугою тільки на трьох конях. Він розповідав:

— Татари через своїх гінців наобіцяли: «Здавайтеся на повну нашу волю, і ми тоді вас не займемо! Ми залишимо вам усі ваші табуни і стада!» Хто їм повірив і вклонився в ноги хану Батизі, той був обідраний того ж дня, мов баран. Татари примусили їх працювати конюхами. Татари хваляться: «Ми, мовляв, відпочиваємо у Кипчацьких степах, коней підгодовуємо і готуємося до набігу на урусутів. Ми охопимо облогою, як петлею, всі урусутські міста і вигребемо з них все дочиста». Гей, рязанські друзі, готуйтеся до смертної битви! Не вірте татарським умовлянням!

Князь Феодор Юрійович страху не мав. З юних років він був спритний мисливець, і на ведмедя був вправний, і на тура. Він і тепер вирішив їхати до табору царя Батия, як раніше ходив на лютого звіра: «Де не візьмеш силою, спробуй взяти хитрістю!»

Уже все було готове до від'їзду, про все князі домовились; подарунки вкладені в шкіряні скрині і сакви, частина нав'ючена на коней, частина навантажена на вози. Глиняні запечатані глечики з хмільним медом і барила з пивом обережно обкутані повстиною і вкладені в сіно. З возів стирчали ноги морожених телячих і свинячих туш.

Дізнавшись від утікачів-половців, що з царем Батиєм з'єдналося десять мунгальських царевичів, князь Феодор, за порадою батька, відібрав одинадцять кращих рослих жеребців з пишними хвостами, шовковистими звивистими гривами. Жеребців було вимито, гриви намочено квасом, заплетено й перев'язано червоними стрічками. Круті гладкошерсті спини покрито строкатими

шемаханськими килимами. Дванадцятого коня Феодор вирішив подарувати головному полководцеві Батия, його правій руці — «темнику Себядяю».

Чому ж зволікає князь Феодор? Уже вози пущено вперед; уже всі дванадцятеро коней один за одним з заплетеними хвостами і гривами пішли під охороною досвідчених конюхів; уже до ганку княжих хоромів підвели статного рудого коня, легкого, як вітер,— подарунок половецького хана, вже й супутники Феодора, князь Іжеславльський і з ним четверо хитромудрих бояр — усі в похідних кожухах і соболиних ковпаках,— стовпилися біля ганку, а Феодор все ще повертається до гридниці, виходить на ганок, заклопотано озирається на всі боки.

Хтось вигукнув:

— А ось і гостя довгождана!

У кінці майдану із-за рогу будинку вилетіло кілька вершників. З усього духу, збиваючи снігову куряву, помчали вони до ганку. Двоє дружинників скочили з коней і схопили за вудила сірого в яблуках інохідця. З нього легко скочила молода жінка в овчинному кожусі й зеленому оксамитовому ковпаку, обшитому темним соболем. З першого погляду її можна було прийняти за юнака — і чоботи в неї високі сап'янові, і підперезана ременем з коротким мечем, але радісний сміх і рум'яне лице з блискучими карими очима були всім знайомі: завжди рязанці бачили в соборній церкві поряд з князем Феодором його молоду дружину, заморську[1] грецьку царівну Євпраксію.

Мов хлопчисько, побігла вона назустріч Феодору, який сходив з ганку, і кинулась йому на шию.

— Все боялася, що не застану тебе, Феодоре. Всю дорогу мчала, змінюючи коней. Навіщо від'їжджаєш?

Феодор, обійнявши за плечі Євпраксію, піднявся на ганок. Назустріч поспішала княгиня-мати Агріппіна у темному лисячому шушуні, накинутому наспіх. Тремтливими руками обняла вона молоду невістку, і обидві залилися сльозами.

---

[1] До монгольського іга руські князі в багатьох випадках одружувались на західноєвропейських принцесах, герцогинях і т. п., а руські княжни так само часто виходили заміж за можновладних осіб Західної Європи. Взагалі, стародавня Русь до монголів була в дуже тісних взаємовідносинах із Заходом, в очах якого вона стояла тоді досить високо.

— Заспокойся, Євпраксіюшко! — втішав Феодор. — Не воювати їду, а про міцний мир домовлятися. Все полагоджу, та й досвідчені мої радники мені допоможуть і придумають, як втихомирити татарського царя Батигу. А де ж наш Ванятко?

— Їде у візку. А я не могла більше ждати і помчала вперед.

— Ну й дівчисько ти! — сказала стара княгиня Агріппіна.— Бігаєш, мов заєць!

— І я так само кажу,— перебив Феодор.— Тобі іще б таночки водити! — пошепки на вухо додав: — Ось за це й люблю тебе! Знаю, що ти готова зі мною їхати хоч на полювання, хоч у поле воювати.

— Візьми мене, Феодоре, з собою! Можливо, я зумію лестощами та жартами пом'якшити татарського царя.

Феодор наблизив до себе юне рожеве обличчя з блискучими карими очима і поцілував збліділі губи. Він обережно відняв її руки і моргнув матері. Та ззаду обійняла Євпраксію. Молода княгиня кваплива розстібала свій кожух.

— Зажди, Феодоре! Візьми з собою моє завітне перлове намисто із Царграда. Можливо, ти зумієш ним ублажити татарську царицю, а вона заспокоїть свого лютого чоловіка. Та іще візьми з собою моє благословіння...— Вона зняла з шиї золотий круглий образок на срібному ланцюжку. Феодор скинув ковпак; він нахилив до молодої дружини голову з прямим проділом і розчесаним на обидва боки русявим волоссям. Вона одягла йому на шию іконку. Феодор поцілував востаннє Євпраксію в лоб, круто повернувся і, стукаючи підківками червоних чобіт, збіг з ганку до коня, який нетерпляче перебирав ногами.

Євпраксія забилася в голосінні й риданні на руках старої княгині, а князь Феодор, стримуючи сильного коня, попрямував не оглядаючись через засипаний снігом майдан. Похмурий, із насупленими бровами, вдивлявся він у сизу туманну далечінь. З майдану і з фортечних валів видно далеко на десятки верст засніжену рівнину, по ній де-не-де чорніли невеликі гайочки. Низькі сірі хмари поволі пливли над пустинними полями. Чувся сумовитий свист вітру, і хрипле каркання, і гомін галок та ворон, що літали табунами над широким шляхом, який слався до Дикого поля.

Рязанське посольство їхало до табору Батия чотири дні. Дорогою зустрічалися руські сторожові застави.

Хоч князь Феодор віз з собою шатро, але поставив його тільки на четвертий день, коли вдалині показалися татарські пости. Спав Феодор на землі, біля багаття, підіславши овчинний кожух, годувався, як і інші, всю ніч тримав охорону: від татар можна було сподіватися всякого підступу.

На останній руській заставі йому розповіли про молодого воїна, який убив рогатиною татарина, був захоплений у полон, вночі перехитрував татарських сторожів і на добрячому коні прискакав назад.

Князь Феодор наказав його привести, спитав ім'я, хто батько і з якого він погосту. Похвалив його і наказав видати йому в нагороду пару нових шкіряних чобіт.

— Оце так Торопка-розторопка! — сказав він.— Порадував ти мене! Коли доведеться воювати, у нас знайдеться ще немало таких молодців. Не пощастить косооким нас задавити!..

Розділ другий

У ТАТАРСЬКОМУ ТАБОРІ НА РІЧЦІ ВОРОНЕЖІ

Пише Хаджі Рахім: «Нехай збереже блукача небо від нових напастей, які насуваються звідусіль, як чорні хмари перед ураганом!»

Бату-хан зупинився великим табором на річці Воронежі, серед дубового гаю. Навіть узимку в багатому травою степу привільно татарським коням. Розгрібаючи копитами сніг, невибагливі коні знаходили собі достатньо корму. Табори інших чингізидів розтягнулися по степу далеко на схід.

Воїни говорили про скорий набіг на урусутські землі, про те, що там відгодуються і розгуляються вдосталь. Кожний найпростіший воїн награбує стільки добра, що стане багатим, як хан, котрий володіє цілою областю і тисячами підлеглих.

Говорили, що урусути — народ сильний і злобний, як вовки, і в бою упертий і стійкий. Вони не віддадуть без боротьби, без захисту свої ниви, свою худобу.

Несподівано прибуло посольство урусутів. На чолі — Феодор, молодий син рязанського коназа. Бату-хан, бажаючи показати свою велич, повідомив через векіля, що він зайнятий державними турботами і прийме коназа Феодора через кілька днів.

Урусути поставили на березі шатра. Один великий, княжий, із золотою маківкою, і три малих, строкатих, з бухарської тканини. Субудай-багатур оточив табір сторожею, щоб оберігати урусутів від зухвальства татарських воїнів, які одразу полізли на шатро і почали хапати все, що потрапляло під руку. Це викликало кілька бійок прибулих урусутів з татарами. Нарешті «шалені» Субудая встановили порядок, колошматячи ратищем списа цікавих.

Бату-хан, готуючись до прийому урусутів, довго бесідував із сином Субудай-багатура, Урянх-Каданом, який їздив до рязанських земель, усе оглянув там і тільки що повернувся. А шаманка Керинкей-Задан, яка його супроводжувала, чаклувала, напускаючи на урусутів страх і хвороби, щоб їхні серця розірвалися.

Урянх-Кадан розповідав, що він бачив міста Рязань і Ульдемир.

«Це,— говорив він,— не прості міста, а сильні фортеці, і взяти їх буде нелегко. Потрібно буде багато наступів, щоб проламати високі, товсті стіни. Влітку дороги урусутів — як пастки: всюди струмки і багнисті болота. Можна їхати тільки взимку по замерзлих річках. Влітку урусути їздять один до одного човнами. Скрізь дрімучі ліси. Ці ліси — захисні фортеці. Отже, треба йти на урусутів узимку, коли замерзнуть річки».

Бату-хан зажадав бачити привезені урусутами подарунки. Але послів він усе ж до себе не допустив.

Урусутські воїни привели за вудила дванадцять прекрасних коней з налитими кров'ю очима. Один вороний кінь був у збруї під сідлом, прикрашеним золотом, перлами і парчевим чепраком. Це подарунок Бату-хану. Інші коні були вкриті нарядними килимами.

На возах було багато шуб, лисячих і соболевих, критих оксамитом і парчею. Десять воїнів несли по в'язці хутра. У кожній в'язці — по сорок найкращих темних соболів.

Для Бату-хана були ще подарунки: прямий меч із золотою рукояткою, срібне блюдо, чаші і келихи, а для

його дружин — прикраси з дорогоцінних каменів: пов'язки на голову, золоте намисто, персні і зап'ястя.

Бату-хан стояв суворий і невдоволений біля шатра. Він байдуже стежив, як повз нього проносили подарунки. Всі дорогоцінності складалися на килимах у його шатрі. Він сказав, що одержував з китайських палаців розкішніші і майстерніше зроблені дари. Зрадів тільки, коли перед ним провели дванадцятеро коней, один кращий від другого. Кожного вели за вудила, на срібних ланцюжках, два конюхи. Коні були високі, широкозаді, з хвилястими гривами і хвостами. Вони гарцювали, ставали дибки, підіймаючи в повітря конюхів.

Бату-хан одібрав собі вороного жеребця з білими до колін ногами, який косився вогняним оком, підбираючи зад, і намагався вкусити конюхів, що його тримали. Решту коней Бату-хан звелів одвести до інших царевичів.

Бату-хан прийняв, нарешті, урусутських послів. В його шатрі зібралися чингізиди і головні воєначальники. Джихангір сидів на золотому троні в шапці, прикрашеній великим алмазом, в одязі, розшитому золотими драконами. Він піддів сталеву кольчугу, не довіряючи урусутам. По лівий бік сиділи на килимі його дружини, «Сім зірок» Бату-хана. Вони вже прикрасились подарунками, привезеними рязанським князем. На старшій дружині було намисто з крупних перлин, на інших — золоті зап'ястя. У молодшої — на лобі пов'язка з перлинових ниток. По правий бік трону сиділи хани і воєначальники.

Князь Феодор рязанський виявився зовсім молодим воїном, зросту середнього, ставний, з широкими плечима. Тримався просто, дивився гордо в очі, не відводячи погляду, без посмішки — як дикий непокірливий сокіл. Він увійшов без зброї, її відібрали нукери при вході до шатра. Князь Феодор ступив два кроки й зупинився, погано бачачи в напівтемряві шатра. За ним увійшло шість чоловік його почту і чотири боярини — його радники. Вони вишикувались у два ряди. Феодор зняв соболевий ковпак і низько вклонився Бату-хану, торкнувшись пальцями килима. Його почет зробив те саме.

Феодор сказав:

— Здрастуй на багато років, цар татарських країн, володар і вождь хороброго татарського війська!

Бату-хан довго мовчав. Потім, примруживши очі, прошепотів рязанському князеві Глібу Володимировичу, який сидів біля його ніг:

— Як цей неввічливий мені кланяється? Скажи йому, що він мені не рівня, а мій слуга.

Гліб Володимирович сидів на п'ятках, підлесливо притиснувшись до трону. Він сказав послам:

— Княже Феодоре Юрійовичу! Ти стоїш перед ким? Перед величністю мунгальським і, зухвальничаючи, не згинаєш колін? Ти забув, певно, що цар Бату-хан володіє половиною світу, що він онук царя Чингіз-хана, володаря всіх східних земель? Швидше впади на землю і доведи, що ти шануєш його велич.

— Щось мені обличчя твоє дуже знайоме,— відповів Феодор.— Чи не ти князь Гліб Володимирович? Чи не ти зрадою заманив своїх братів на бенкет і всіх перебив? Тепер же ти переметнувся і допомагаєш татарам губити руські землі? Поясни цареві, твоєму новому хазяїнові, що ми, християни, земний уклін робимо тільки перед святою іконою, коли творимо молитву царю небесному, і досі в нас царя земного не було. Ой княже!.. Зустрілись би ми з тобою в полі, не так би повели розмову...

Бояри перешепнулись:

— Живучий Іуда!

Гліб переклав слова Феодора. Піною вкрилися губи Бату-хана. Ошалілий, він заговорив:

— Увесь всесвіт вклонився моєму дідові, «Священному Войовникові». По всьому світу він проніс жах монгольського імені. Чи ви, урусути, гадаєте сперечатися з нами? Всі народи, які зухвало з нами сперечались, повергнені в порох і попіл. На що ви сподіваєтесь? Чи ви за нас сильніші?

Феодор спокійно сказав:

— Я чув про твого великого діда, хана Чагоніза. Я поважаю цього великого войовника і тебе, його онука, і бажаю тобі здоров'я і благоденства на багато літ. Але для чого тобі, такому багатому й сильному, потрібні ще наші бідні рязанські землі? Ви, татари, живете у степах, коні ваші люблять ковилу. Ми ж, як ведмеді, заховалися в лісах, живемо у димних хатах. Чому нам не жити з тобою, як добрим сусідам?

Гліб прошепотів:

— Сосунок! Як смієш ти так відповідати повелителю непереможних монголів?

Бату-хан сказав кілька слів Субудай-багатуру, який сидів поряд праворуч. Феодор збагнув, що оцей старий огрядний монгол з єдиним виряченим оком — прославлений полководець, радник татарського царя.

Субудай сказав:

— На небі одне сонце, на землі — один володар, монгольський каган. Ви повинні йому вклонитися і цілувати перед ним землю. І ви, урусути, це зробите з доброї волі або ж із примусу. Ви будете платити данину кагану і прославляти в молитвах його ім'я, коли Бату-хан поставить свій священний чобіт вам на шию. Даремно ви, зухвалі, досі не підкорились.

У цей час до шатра увійшов баурші і, впавши на землю, прошепотів:

— Обід готовий. Дозволь, сліпучий, принести все, що приготовано для твого бенкету.

— Неси! — сказав Бату-хан, ставши знову непорушним і непроникним.

Феодор і його супутники продовжували стояти. Про них немовби забули.

Князь Гліб, погладжуючи чорну з сивиною бороду, насмішкувато стежив за руськими послами. Він був одягнений в потертий каптан і став схожий на облізлого, але все ж страшного степового орла, прикованого ланцюгом за ногу. Він сказав руським послам:

— Що ж ви стоїте, гості дорогі? Вас не звали, самі напросились, але коли потрапили на бенкет, то й вам частування вистачить. Сідайте, де стоїте.

Огрядний, ставний князь Іжеславльський, що стояв поряд з Феодором, прошепотів йому:

— Потерпимо заради землі руської. Потрудися, княже Феодоре, заради честі твоєї і нашої. Повернутися додому легко, а домовитися з татарами — важко.

Молодий князь Муромський сказав:

— Відчуваю, що всім нам не повернутися, ні мені, ні тобі. Сядемо та подивимось, чи солодка честь татарська.

— Сідайте. Бату-хан запрошує вас обідати,— сказав баурші.

Руські посли відступили до стінки шатра. Опустилися на килим, підгорнувши під себе ноги.

Князь Феодор і його супутники не раз бували в половецьких ханів, знали їхні звичаї: на бенкетах, під час угощення, всяка страва, всякий шматок м'яса має своє значення, свій порядок і показує більшу чи меншу повагу. Тому руські зірко стежили, чи буде їм, як послам, виявлена пошана і яка саме.

За татарськими звичаями, зварений баран чи інша тварина — лоша, дика коза — розтинаються на частини, згідно особливих стародавніх правил. Доручається це спеціальній особі, досвідченій у цій важливій справі. Туша розрізається навпіл — правий і лівий бік тварини — і кладеться на особливому блюді. Тварина ділиться на 24 частини, і ці частини розкладаються або на 24 блюда, або на 12 блюд, по кількості гостей. І кожний гість одержує або ціле блюдо, або, коли гостей багато, з одного блюда їдять двоє чи троє.

Слуги входили по двоє, урочисто несучи перед собою на витягнутих руках одне золоте і кілька срібних блюд.

Баурші, взявши золоте блюдо з рук слуги, зупинився перед Бату-ханом і став навколішки. На блюді лежали стегнова кістка з м'ясом і бараняча голова.

Бату-хан прийняв двома руками блюдо і поставив перед собою. Він вихопив із-за пояса тонкий ніж, відрізав одне вухо барана і передав голову своєму братові, хану Шейбані, який сидів праворуч. Тим часом спритні слуги безшумно прослизали між гостями і ставили перед ними блюда. Четверо гостей одержали по блюду кожний — ознака вищої поваги. Іншим подавали по одному блюду на двох.

Руські посли уважно стежили за блюдами, які розносили, і розуміли: ось оці два хани, що одержали праву й ліву лопатки — начальники правого і лівого крила війська, оці, що гризуть колінні кістки — знаходяться в передовому загоні.

Грудинка була передана старшій дружині. Дрібні частини роздані іншим дружинам.

Баурші промовив молитву, після чого всі татари приступили до їжі.

Про послів усі забули... Ні, і для них слуги принесли двоє блюд і поставили перед ними на килимі. Але що тут було: кінцівки ніг, кишки і хвостові кістки!

Посли зрозуміли, що все це робиться з навмисною метою їх образити, що їм дають ті частини, які виділяються нижчим слугам, жінкам, що очищають нутрощі, і хлопчиськам, які підкладають балабушки кізяка під казан. Жоден з руських не простягнув руки до блюда, всі спокійно стежили за обідом. Деякі жарти, що призначалися для них, були зрозумілі послам.

Князь Гліб їв з одного блюда з двома ханами. Він звернувся до послів:

— Що ж ви, гості дорогі, мало їсте! Хазяїн образиться.

Князь Пронський відповів:

— Ми пам'ятаємо половецьке прислів'я: «Іди на бенкет, поївши вдома досита». Дякуємо ласкавому хазяїну за щедре угощення!

Нарешті всі, що обідали, покінчили з м'ясом і почали витирати вимазані салом руки об кольорові ширінки[1], об поли кожухів, а то й об халяви правого чобота. Слуги принесли срібні підноси, де стояли різного розміру й форми золоті кубки і чаші з хмільними напоями: кумисом і хорзою, хто чого забажає.

Всі взяли чаші до рук. Руським послам так само принесли чаші, повні хмільної хорзи.

Тоді баурші став на коліна перед Бату-ханом і виголосив подячну молитву:

«Тобі, непереможному, доблесному ханові, за гостинне угощення хай пошле небо благословіння на голову твою!

Перетворившись на щасливого птаха, хай відвідає наш заступник бог Сульде оце золоте шатро, де ми сидимо.

Нехай хазяйки цього шатра дванадцять разів будуть плодоносні, і їхні очі засяють радістю, побачивши, що у них народився син, а не дочка.

Та не відступить ніколи від тебе багатство! Дане тобі небом щастя хай не буде ніким розтоптане!

Нехай оточують твоє шатро тисячі верблюдів, у яких задні горби згинаються від сала, і стрункі жеребці, що голосно іржуть один перед одним, і лошата, і стада овець та баранів, і жирні корови й бики, у яких під час ходи хрустять казанки.

А якщо хто замислить зле проти тебе, нехай у того кінь помре в поході, і дружина помре, не побачивши повернення чоловіка, і нехай кибитка заздрісника розламається з тріском, і спиці юрти зламаються й увіткнуться твоєму ворогові в спину!..»

Всі почали пити. Руські теж піднесли чаші до губів. Але тут один з ханів вигукнув:

---

[1] *Ширінка* — рушник.

— Нехай загинуть урусути, як сарана під ногою верблюда!

Інші хани підтримали:

— Нехай розлетяться урусути, як горобці перед кречетом, як шакали перед хортом-вовкодавом!

Посли опустили чаші і поставили їх перед собою.

Бату-хан побачив, що руські не п'ють, і почав глумитися з них:

— Чого ви приїхали самі? Ви б привезли з собою своїх дружин.

Князь Гліб, вторячи загальному сміхові, сказав:

— Ось князю Феодору особливо слід було б привезти свою молоду дружину Євпраксію. Вона заморська царівна і славиться красою, як зірка в небі.

— Скакай швидше додому і привези нам молоду дружину. Вона б нам і заспівала, і потанцювала, і красою своєю потішила б нас.

Князь Феодор відповів спокійно:

— Так діяти недостойно! Якщо ти нас у війні переможеш, тоді заволодієш всім, що в нас є.

Дружини Бату-хана, які сиділи непорушно, мов ідоли, заворушились, дізнавшися, що відповів руський князь. Дві з них заплескали в долоні. Молодша сказала:

— Оцей урусут — хоробрий і благородний муж.

Князь Іжеславльський шепнув князю Феодору:

— Нам тут більше робити нічого.

— Я теж це помічаю.

Князь Феодор підвівся. Бату-хан, примруживши очі, дивився на нього.

— Ти пробач мені, найсвітліший хане, але ми повинні їхати додому...

— Навіщо вам їхати? Частуйтеся кумисом!

— Ми б раді бути друзями з тобою і заключити нерушимий союз доброго сусідства. Однак у нас кажуть: «На милування нема силування». Бути твоїми вірними друзями ми можемо, але стати твоїми рабами-колодниками — цього не буде ніколи! Якщо ти підеш на нас війною, то суперечку вирішать наші мечі.

Феодор і всі посли вклонилися Бату-хану до землі, знявши ковпаки. Феодор випростався, труснув кучерями, пильно глянув на набілену, з підведеними сурмою очима, закутану в парчеве блискуче вбрання, юну дружину Бату-хана, що похвалила його. Він насунув на

брови соболевий ковпак і, прямий, сміливий і гордий, вийшов з шатра. Бату-хан шепнув кілька слів Субудай-багатуру. Той, сильно крекчучи, підвівся і задкуючи прошкутильгав до виходу.

Бату-хан, вчепившись у ручку трону, сидів непорушно. Всі завмерли, прислухаючись і нічого не розуміючи. Почувся кінський тупіт... Вершники промчали мимо шатра.

Відчайдушні крики... Здавлені хриплі стогони. Брязкіт і стукіт мечів...

Бату-хан сидів, як і раніше, нерухомо. Ніхто не відважувався поворухнутися і підвестися з місця.

Повернувся Субудай-багатур. Його око блискало, обличчя вкрилося краплинами поту. Він задихався.

— Ну що? — спитав Бату-хан.

— Усі перебиті!.. Залишився живим один старик-слуга... Віднявши татарський меч, він бився над тілом свого володаря, коназа Феодора, і досі стоїть над ним з мечем у руці. Я наказав його не займати. Твій дід, Священний Войовник, не раз говорив: «Треба возвеличити вірного слугу, навіть якщо володар його був твоїм ворогом».

— Я хочу його бачити. Коназ Галіб, приведи його!

Князь Гліб Володимирович підвівся і, розминаючи ноги, задкуючи по-монгольськи, вийшов з шатра. Він повернувся з високим сивим стариком. Двоє монгольських воїнів тримали старого за лікті. Обличчя його було розсічене, кров стікала по білій бороді.

— Хто ти? — спитав Бату-хан.

— Я пестун і слуга князя Феодора Юрійовича.

— Як звати тебе?

— Апониця.

— Хочеш служити в мене? Ти будеш у повазі!..

— Накажи мене зарубати, а служити в тебе не стану.

Молодша дружина Бату-хана, Юлдуз, сказала тремтливим, слабким голосом:

— Джахангіре, відпусти його!

Бату-хан похитав схвально головою і сказав:

— Ти людина вірна. Я тебе прощаю. Я дам тобі коня. Дозволяю їхати назад. Розкажи коназу рязанському, що його син за зухвалу грубість перед царем всесвіту страчений. Субудай-багатур, визнач до цього урусута чотирьох надійних нукерів. Накажи, щоб вони його в до-

розі не забили, а довезли неушкодженим до першого урусутського сторожового поста.

Монголи вивели з шатра Апоницю. Бату-хан і його гості продовжували бенкет і обговорювали плани наступу на землю урусутів.

Розділ третій

МИРНА ЗУСТРІЧ З МОНГОЛАМИ

Помітивши зникнення Торопка, ратники передового дозору, де знаходився Савелій Дикорос, були охоплені тривогою. Вони піднялися на горб, обійшли його навкруги, розглядали сліди, знайшли калюжу крові. Міркували, сперечались, вирішили, що була боротьба. Краплі крові тяглися по снігу до місця, де виявилися сліди чотирьох коней. Далі сліди вели просто в татарський бік. Савелій, завжди похмурий, став зовсім відлюдькуватим. Він блукав по степу, залізав у хмиз, ночував там не змикаючи очей, все хотів піймати татарина, щоб випитати, чи живий Торопко. Лихар Кудряш йому пояснив:

— Коли б Торопка прирізали, іроди б його покинули роздягнутого. Мабуть, захопили живцем і поволокли з собою.

Морози міцнішали. Вітри намітали кучугури сухого колючого снігу. Небо було ясне, безхмарне. У степу видно далеко, але татари кудись зникли. Вже днів зо три не показувались татарські вершники, які раніше швидко проносилися в далечині під самим небосхилом.

Савелій почав умовляти своїх просунутися вперед:

— Попробуємо! Можливо, наші князі домовилися з царем Батигою, і татари вже відступили назад, у теплі краї, а ми тут дарма мерзнемо.

Ратники з Перунового Бора погодилися піти вперед. Кудряш взявся привести всіх до висілка, де він колись торгував з половецькими гуртівниками. Решта загону обіцяла вичікувати біля дубового гаю.

Четверо — Кудряш, Ваула, Звяга і Савелій — вийшли вночі, захопивши сокири. Вони вже добре вивчили всі яри, могили й горби, збитися з дороги в місячну ніч було

важко. Взяли з собою хліба на кілька днів. Підійшовши до балки, залягли в кущах. Довго чекали світанку. Виселок був у низині серед яру, де протікала мілка річка...

Сонце підвелось у багровому тумані. Насувалися клубочачись сірі хмари.

Із-за горба виринув кінний татарин, тримаючи в руці гнучкого списа. Кінь лахматий, рудий. Сам у кожусі, старому, темному, як земля. Головою крутить, дивиться на всі боки,— на сторо́жі: чи не видно чогось? Попрямував до висілка. Біля заростей, де причаїлися мужики, стьобнув коня. Поскакав уперед, оглянувся, постояв і поїхав далі. Спустився до балки. Чути було, як копита ламали тонку ламку кригу. Зупинився — мабуть, коня напував. Незабаром знову виїхав з балки і показався на бугрі. Одинокий доїхав сніговою безлюдною рівниною, доки не зник за горбами.

Савелій сказав:

— У висілку нікого нема. Інакше косоокий залишився б там, татари загомоніли б, і ми б почули.

— Ти все сподіваєшся тіло Торопка знайти,— сказав Звяга, який лежав поряд. — Твоєму Торопці іще смерть на роду не написана. Він нас переживе.

— Душа моя неспокійна,— відповів Савелій.—Всього мене крутить і вдень і вночі. Я піду вперед. Коли щось побачу — крикну, тоді виручайте.

Савелій зігнувшись поповз і спустився вниз до балки. Довго його не було. Хмари насунулись і облягли все небо. Сніг повалив густіший, далечінь затягнулася пеленою.

Мужики все ждали.

Як ось із-за кущів виліз Савелій.

— Починається завірюха,— сказав він.— Вона може крутити і день, і два. У висілку порожньо, лежить одна зарубана старуха. Переждемо у балці — там є сарай з дахом. Хліба в нас вистачить. У степу ми замерзнемо.

Сніг валив безперервно. Вітер підхоплював його і кидав в обличчя, засліплюючи очі. Тиснучись один до одного, чоловіки спустилися в балку. Напівзруйновані сараї були похмурі й порожні. Біля одного з них сиділа старуха, прихилившись до стіни. Сива голова в хустці була розсічена. Одне око вдивлялося, мов живе. Із сарая вискочив сірий звір. Великими стрибками, підібгавши хвоста, злетів на косогір і зник.

— Вовк! — сказав Савелій.— Я теж сполохав двох. Вони гризуть тут кістки зарізаного коня.

Увійшли до глиняної мазанки з дахом. Приставили кіл до дверей. Стало тихо. Буря завивала вже за стіною.

— Якщо під'їдуть татари, вони нас схоплять, мов цуценят.

— Я сяду біля дверей зовні. Не засну. Якщо мене засипле хуртовина, ви мене одгрібайте. Все одна дума, чи не гризуть вовки мого Торопка.

Вранці Савелія витягли з кучугури. Він не хотів іти і все говорив:

— Я вас затягнув сюди. Моя черга й сидіти! — Але його вштовхнули до мазанки, де вже горіли у вогнищі сучки й бур'ян і кипів горщик з борошняною затіркою.

Раптом ззовні почулися голоси. Хтось хрипло закричав:

— Чи є тут душа жива? Відгукнись, бо силоміць увійдемо.

Схопивши сокири, мужики стали біля входу і відсунули двері. Увійшов укритий інеєм старик. Обличчя й сива борода його були в крові. За ним показалися чотири татарини.

— Хліб та сіль! Дайте перепочити й зігрітися. Всю ніч металися по степу, мало не пропали. Я — Апониця, слуга князя Феодора Юрійовича рязанського. Татарів не бійтеся, вони мені визначені провожатими до першої нашої застави. Вас вони не займуть.

Мужики відступили, засунули сокири за пояс.

Кудряш сказав по-половецькому:

— Зайдіть хліба переламати.

Татари товпились біля входу, перемовляючись між собою. Двоє пішли триножити коней, двоє ступили до мазанки, схрестили на грудях на знак привіту чорні руки.

Всі присіли на п'ятки тісним колом, косячись один на одного. Татари простягнули руки до вогню. Кудряш витягнув з берестяного кошеля хлібину. Розрізав ножем і дав по шматку татарам.

— Куди і звідки бог несе, Апонице? Хто тебе так почастував?

Апониця розповів про злочинне вбивство руського посольства. Про те, що йому сам цар Батига дозволив виїхати до Рязані, розповісти князю Юрію Інгваровичу

про загибель його сина. «Оці іроди мене не займали. Мабуть, живим доберуся до Рязані».

— А який з себе Батига? Невже його бачив?

Мужики жадібно розглядали татар, про яких стільки чули жахів. Тепер вони сиділи поряд і, задоволені, гризли сухий хліб. На них були хутряні довгополі шуби шерстю вверх. Шаровари такі ж, але шерстю всередину, з кінської шкіри, а шуби — овчинні. На ногах широкі чоботи, вистелені всередині повстиною. На голові гостроверхі собачі малахаї з навушниками і назатильниками. На поясі довгі криві мечі і кістені з ланцюжком, на кінці якого залізна гиря.

Татарин витягнув із-за пазухи дерев'яну чашку, накришив у неї хліба і показав на горщик у печі. Ваула відлив йому з горшка затірки і спитав:

— Юрта твоя далеко?

Кудряш переклав по-половецьки.

Монгол подумав, зрозумів і махнув рукою:

— Два роки їхати!

— А скільки років ти воюєш?

— Вже двадцять років...

Обличчя в татарина було темне, в зморшках, як соснова кора. Рідкі вуса звішувались на губи.

З'ївши хліб, намочений в затірці, татарин випив усю чашку. Він вилизав її язиком і дав сусіді.

Той теж попрохав затірки.

Обличчя у всіх були похмурі, темні, вузькі чорні очі косилися на руських і оглядали їх з голови до ніг.

Кудряш сказав:

— Хоча вони наш хліб їдять, а все ж готові нас прирізати. Вибирайтеся потихеньку звідси. Ми самі проведемо Апоницю.

Монголи про щось між собою перемовлялися, показуючи очима на руських. Коли мужики почали виходити один за одним, монголи схопились і вибігли з мазанки, хапаючи короткі списи з залізними гаками.

— Оці крюки, щоб нас з сідла стягати! — сказав Кудряш.

Апониця видерся на коня. Монголи теж сіли на маленьких, вкритих інеєм коней і ждали.

— Їдемо, православні,— сказав Апониця,— дивіться пильно. Вони щось задумали.

Мужики, шурхаючи по коліна в сніг, почали підійматися по схилу.

Вийшовши з балки на рівнину, мужики попростували за Апоницею. Монголи зупинились і закружляли на місці. Раптом, припавши до гриви коням, помчали на мужиків, пронеслися зовсім близько і спритно повернули назад. За ними волочився по снігу приголомшений, збитий з ніг Ваула, захоплений двома арканами.

— Виручайте, братки! — кричав Ваула.

Монголи віддалялися навскач.

— Пропав мужик! — вигукнув Звяга.

— Ой, біди я накоїв,— простогнав Савелій.— Навіщо я завів вас сюди?

Монголи спинилися далеко на бугрі. Вони підвели Ваулу. Він пішов з переднім вершником з петлею на шиї, а інші слідом за ним.

Втомлений кінь Апониці насилу плентався через кучугури. Мужики йшли похмурі, часто оглядаючись, і говорили, що тепер треба сподіватися великого нещастя і кривавих боїв.

— Якщо вже татари князя Феодора і послів перебили, то миру й дружби від табунників не жди!

Розділ четвертий

ЗАВІРЮХА НАД ОРГОЮ

Жовте шатро з золотим драконом на жердині височіло над татарським станом. Воно було прикріплене волосяними арканами до кілочків з мідними голівками. У шатрі щоденно радилися хани, вечорами там бенкетували. Бату-хана оточувало багато поплічників, ласих до арзи, хорзи [1], кумису і медових напоїв, привезених рязанським посольством.

Хоч дні видались морозяні, але сонце, яскраве й блискуче, трохи пригрівало, і в таборі було весело, пожвавлено й гомінливо.

Коні паслися у широкому степу, який ніколи не бачив ні серпа, ні коси. На безмежних рівнинах Дикого

[1] *Арза і хорза* — хмільні монгольські напої, на зразок горілки, виготовлені з молока.

поля всюди підіймались до неба димки багать і виднілися круглі, схожі на шапки, чорні, з білим верхом юрти, привезені ханами. Були й білі юрти, відібрані у розгромлених кипчаків.

Від сонячних променів снігова поверхня підтаяла і до ночі покрилася хрустким настом. Коли з півночі подув холодний різкий вітер, він погнав степом гори дрібного зледенілого інею, який із дзвоном і шурхотом котився по крижаній корі і густо засипав монгольських воїнів, що тислися до багать. Вітер на ніч посилився і незабаром перетворився у виючий ураган. Легкі юрти здригалися. Багато було зметено. Вітер зірвав золотистожовте шатро Батия й звалив його на найближче багаття. Слуги з великим зусиллям намагалися скласти полотнища шатра і прикрити дорогоцінні речі та золотий трон. Батий перейшов до похідної повстяної юрти, де дим від вогнища кружляв по землі од вітру, що врився сюди крізь отвір даху. Крижаний вітер проникав усюди, замітав юрти кучугурами снігу.

Звичні до монгольських буранів воїни розправляли звичайно засукані рукави своїх кожухів і, розгрібши сніг, згорталися в ньому, як бабаки. Лежачи в снігу, вони спокійно прислухалися до завивань завірюхи, затихаючих людських голосів, лютого свисту вітру.

На світанні монголи почали вилізати з кучугур. Обтрушувались і чвалали до юрт чи до балок та ярів, відшукуючи багаття своїх родичів. Біля багать вони пили з дерев'яних мисок затірку з борошна та сала, заїдаючи її хрустким смаженим просом. Їжі було мало. Воїни говорили, що час виступати в похід, бо вже кінчалися награбовані в кипчаків запаси. Татари сідали на коней і роз'їжджали по степу, відшукуючи свої табуни, які завірюха погнала невідомо куди.

Всі позирали на білу юрту Субудай-багатура. До неї було прикріплено дев'ять бунчуків з кінськими хвостами, які належали головним туменам особистого війська Бату-хана. Чи скоро ці бунчуки попливуть спереду війська, ведучи за собою десятки тисяч вершників на північ, у невідому країну упертих, непіддатливих, озлоблених урусутів?

З білої юрти вийшло двоє монголів. Розплутавши вузли й поводи вкритих інеєм коней, вони скочили на

сідла і помчали в різні боки. Тільки снігова поземка заклубилася за ними.

Потім вийшов Бату-хан у шубі з білих песців, покритій жовтим китайським шовком. Нукери особистої охорони підвели Бату-хану вороного коня з білими до колін ногами — подарунок рязанського князя.

Бату-хан приїхав у яр до невеликої білої юрти. Скочивши з коня, він зник за килимовою запоною. Двоє нукерів з списами стали на варті біля дверей. Інші одвели набік вороного коня і сіли навпочіпки, обмінюючись напівголосно короткими зауваженнями:

— Хто тут?

— «Сьома зірка».

— Чи довго ждати?

— Нарада буде. Нойони вже зібралися.

— Про що, не знаєш?

— Можливо, про вирушання?

— Чи не підемо назад?

— Мовчи, а то тебе придушать!

— Не можна більше ждати. Коні об'їли траву.

— На землі урусутів погріємось.

— Спалимо їхні міста.

— Коней нагодуємо хлібом.

Продзвеніли удари в мідний щит. Нукери лічили:

— Дев'ять! Гарді-Гель, це тебе!

Один з тих, що сидів, засукав правий рукав жовтої некритої шуби і трохи підняв запону дверей. Він просунув голову в малахаї всередину юрти. Вислухавши наказ, повернувся до нукерів:

— Ойє, Ору-Зан! Сліпучий вимагає привести негайно шаманку Керинкей-Задан! Ходімо разом. Я один з нею не впораюсь.

Плосколиций молодий нукер з приплюснутим носом захитав головою:

— Не піду, Гарді-Гель! Вона кусається.

— Іди, коли кличуть. Сам її вкуси!

Ору-Зан підвівся. Провалюючись по коліна в сніг, обидва монголи попрямували до чорної юрти під самотнім дубом. На ньому лишалася половина жовтого листя, що з дзвінким шурхотом тремтіла під вітром.

Юрта не виявляла ознак життя — веселий дим не кучерявився над нею. До половини її занесло снігом. Ору-Зан і Гарді-Гель гукнули кілька разів шаманку. Ніхто

не відповів. Вони відгребли руками сніг од дверцят юрти і відкинули повстину, що закривала круглий гратчастий отвір всередині даху. Почулися глухі звуки, схожі на гарчання й гавкіт. Підійшло ще двоє монголів і відчинили двері. В юрті, під купою повстин і кожухів, чулася глуха лайка. Нукери розкидали повстини, з-під них показалася лахмата голова з чорними блискучими очима. Злий голос прохрипів:

— Ви звідки приповзли, жовті хлоп'ята, в яких спереду сльозами та слиною проїдено, в яких ззаду сонцем та вітром обпалено? Як ваше дурне ім'я? Кому нужда, кому діло?

Старший нукер, знаючи звичаї ввічливого поводження, відповів не сердячись:

— До кого у нас нужда, до кого справа, до того ми й прийшли з просьбою і поклоном. Сліпучий надіслав нас, крихітних і маленьких, до тебе, великої шаманки, що розмовляє з онгонами, до тебе, всевідаючої Керинкей-Задан. Він кличе тебе негайно до свого шатра у важливій справі, у тяжкій турботі.

З-під повстин вилізла худа старуха і сіла навпочіпки, обнявши руками коліна:

— Ви, що зжерли м'ясо свого покійного батька, нерозумні жовті дурні! Хто ж так кличе? Юрту трясе, повстини з даху стягує, на мороз слабу жінку виштовхує? Ви спочатку вогнище розпаліть, руки і ноги мені зігрійте! Я три дні під повстинами лежу, вся замерзла. Ніхто мені коржа-сухаря не дав, юшки мені не приніс. Ідіть звідси, дикі нечеми, поки я на вас не наслала хмару ворон з мідними носами і залізними лапами!..

Один нукер почав викрешувати іскри швидкими ударами сталевого огнива. Другий підніс берест. Третій складав гілки ялівцю посеред юрти, а четвертий, старший серед них, Гарді-Гель, продовжував одгортати повстини і шкури, бо шаманка вперто лізла назад, усередину вороху.

Незабаром берест і сучки загорілись і весело затріскотіли. Гарді-Гель, схопивши за руки Керинкей-Задан, тягнув її до багаття. Смагляве обличчя шаманки було розфарбоване червоними й синіми візерунками... Сиве волосся, заплетене в багато косичок, метлялося, як гадюки. Вона вкусила Гарді-Гель за руку, і той її обли-

шив. Тоді шаманка натягла на себе шапку, прикрашену головами птахів з довгими дзьобами і лисячими хвостами, на спину накинула ведмежу шкуру, на груди повісила мідну тарілку, підперезалася ремінцем. На ньому висіли повстяні божки. Шаманка схопила великий бубон і калатало, причепила сумку, з якої стирчала дудка, бараняча лопатка і передня нога кози.

Робила вона все це швидко, мурмотячи молитви, пританцьовуючи й наспівуючи.

Нукери біля багаття мовчки, з страхом поглядали на неї. Нарешті Гарді-Гель вирішив, що приготувань вистачить, і підвівся:

— Тепер ходім до Бату-хана.

— Я не піду без головного шамана Беки.

— Ору-Зан! Бери її за лікті, поведемо велику з пошаною до Бату-хана.

Чотири нукери підхопили шаманку і, підштовхуючи ззаду колінями, швидко вийшли з юрти.

Міцно тримаючи непокірну шаманку, нукери дотягли її до юрти, де вартували «непереможні» Бату-хана. Керинкей-Задан увійшла в дверцята з поважністю, що подобає знаменитій пророкувальниці, яка вміє розмовляти з святими онгонами, пізнавати волю неба і пророкувати майбутнє.

В юрті зібралися головні хани. Від багаття віяло теплом. Позаду вогню, підгорнувши ноги в червоних сап'янових чоботях, сидів на килимі Бату-хан. Примруженими очима він розглядав шаманку. Вона зупинилася при вході, схилилась, дзеленькаючи і гуркотячи брязкальцями, і впала ниць.

Потім із дзенькотом і брязкотом схопилась і підбігла до молодої ханші, яка злякано відсахнулась до стінки. На знак найвищого захоплення шаманка схопила її за вуха, понюхала обидві щоки і вилизала язиком куточки очей. Погладила, приголубила й сіла поряд.

Шаманка втупилася безумним поглядом в Бату-хана:

— Ти — відрада всіх людей, найблагородніший і найхоробріший Саїн-хан. Ти — падіння швидкого беркута! Ти — чорнострокатий барс, що блукає з риканням на вершині снігової гори! Ти — самотній сизий коршак, що з клекотом ширяє над скелями! Ти — серце всього на-

роду! Скажи, навіщо ти покликав мене? Все можу я, все для тебе зроблю!..

Бату-хан відповів:

— Я викликав тебе, велика шаманко Керинкей-Задан! Ти носиш шапку, яка наганяє на народи жах і тугу. Я бачив сьогодні сон.

— Розповідай!..

— Від нього мій розум помутився і серце засмутилося. Поясни мені сон, мій шлях залежить від цього. Ти вмієш бесідувати з грізними жовтими духами-онгонами сімдесяти сторін всесвіту. Виклич їх і спитай, що мені робити: чи йти мені зараз, в оцю хуртовину, на північ, у ліси довгобородих урусутів, чи мені слід переждати? Чи повернути на південь і кочувати там у теплих долинах на берегах Синього моря? Чи йти мені на Рязань, чи на південь до міста Кивамень [1]?

Шаманка закотила очі так, що були видні лише білки, і, розгойдуючись збоку набік, завила: «Аюн-ее! Аюн-ее!» Потім вона вийняла з сумки шкіряний мішечок і посипала з нього на жарини багаття зелений порошок. Заклубився голубий димок, юрта наповнилась ароматом медових степових трав.

— Розповідай свій сон, а я викличу сімдесят жовтих онгонів і спитаю їх: що тобі принесе щастя-удачу, а що — горе-сльози?

Бату-хан опам'ятався, нахиливсь до шаманки і заговорив напівголосом:

— Побачив я сон, немовби маківку моєї голови пече, немовби розжарені вуглини впали на мене з сірої хмари. Від цього застрибали мої легені і серце. Побачив я, що мій дев'ятихвостий прапор покотився й покривився. Побачив я іще, буцім злобні, червоні, як м'ясо, вороги-мангуси заволоділи всіма моїми стадами і підданими. Побачив іще я, як вони мучать моїх верблюдів, як примушують підійматися юрту за юртою і відкочовувати в далекі місця. Поясни мені, шаманко Керинкей-Задан, що цей сон значить, що мені хан-небо говорить?

Шаманка схопилася, взяла свій бубон, забила в нього й, затуливши ним обличчя, завила, загукала, заголосила, наслідуючи вовкові, ведмедеві й сові. Вона стала плигати на місці пританцьовуючи і раптом, стрибаючи на одній

[1] *Кивамень* — Київ.

нозі, вибігла з юрти. Нукери кинулись за нею. Вона підбігла до одинокого дуба і з незвичайною спритністю видерлась на його вершину. Там вона продовжувала кричати, вдаряючи в бубон і кидаючи на північ, у бік урусутів, кістки, які виймала з шкіряної сумки. Потім вона швидко зслизнула вниз і, так само вистрибом, пробігла по снігу й повернулася до юрти. Бату-хан стояв біля входу, стежачи за всім, що виробляла чаклунка. Пропустивши її до юрти, він знову сів на килимі.

Шаманка стала на коліна, затулила обличчя бубоном і низьким чоловічим голосом сказала:

— Я підіймалася на верхівку дерева. Я була на небі під хмарами. Я говорила молитви. Онгони слідом за мною прийшли сюди. Ось вони зараз говоритимуть і пояснять твій сон.

Іншим, верескливим голосом шаманка продовжувала:

— Народжений повелителем землі рязанської, молодий коназ, кращий з витязів, приїжджав з поклоном до тебе, володаря всіх народів, а сам він дивився на всі вісім боків і перераховував твоїх воїнів. Він привіз тобі подарунки, дванадцять прекрасних коней, і серед них — чорного коня, на якому можуть їздити тільки жовті духи онгони. Що ти зробив з цим красунем-конем?

Бату-хан замружив очі, відмахнувся рукою і кілька разів похитав головою, немовби хотів сказати: «Знаю, знаю, про що ти будеш просити!» Він відповів:

— Що я зробив? Я забив коназа Рязані і їздитиму на його вороному коні.

Шаманка знову заговорила низьким голосом:

— Поясни, великий жовтий дух онгоне, що означає сон Бату-хана? Чи не грозить він бідою? Чи потрібно здійснити моління, щоб одігнати повзуче до нас горе?

Шаманка змінила голос і тонким вовчим виттям стала продовжувати, наче говорив інший небесний дух:

— Задуманий похід буде важкий. Бородаті урусути — сини рудочервоних, як сире м'ясо, мангусів. Битися з ними небезпечно: на місці однієї відрубаної голови виростають дві, замість одрубаних двох голів виростуть відразу чотири. Без молитви не можна воювати з урусутами, потрібно принести в жертву дев'яносто дев'ять чорних тварин: коней, биків, баранів і кіз — чорних без плями. Треба першим зарізати чорного коня, подарованого рязанським коназом... — останні слова шаманка ви-

мовляла все тихіше, і здавалось, що вони линули з даху юрти. Тут шаманка припала до землі і звалилася на бік.

В юрті було тихо. Всі чекали, що скаже Бату-хан. Сліпучий, замруживши очі, говорив:

— Ти розумна, мов старий вовк, ти хитра, як лисиця, що побувала в капкані! Можливо, ти мені скажеш: чи не краще мені зовсім не йти на північ у ліси й барлоги урусутів? Можливо, там усе моє військо загине, з'їдене рудочервоними урусутами? Можливо, мій дев'ятихвостий прапор схилиться, мов підрубаний, і мої монголи стануть кайданниками інших народів?

Шаманка мовчала. Бату-хан продовжував:

— Багато хто, в кого душа тремтить, як овечий хвіст, кажуть мені: «Навіщо йти на урусутів? Там непрохідні старі ліси, де блукають чаклуни і їм служать ведмеді. Краще піти в степи, до Синього моря, де вітер жене хвилі сріблистої тирси, де пасуться стада білих биків, білих баранів, білих кіз. Там кочувати привільно...» Чи не ці боягузливі душі навчили тебе, Керинкей-Задан, твоїм лякливим пісням? Де мій учитель, Хаджі Рахім?

Із-за широких спин монгольських ханів підвівся факіх, сухий, виснажений, з довгою сивіючою бородою, у високому ковпаці дервіша.

Схрестивши руки на животі, він тихо сказав:

— Увага й покора! Я слухаю тебе, Бату-хане.

— Як діяв Іскендер Дворогий, коли розпочинав похід? Чи шукав він землі з добрими пасовищами?

— Ні, джихангіре, він шукав тільки загони своїх ворогів і накидався на них, як беркут, що падає з неба.

— Чи з'їдав він перед боєм свого кращого вороного коня?

— Ні, джихангіре! Свого улюбленого вороного жеребця Буцефала він водив з собою всюди у походах, навіть коли Буцефал постарів.

— Дякую тобі, мій мудрий і вірний учителю, Хаджі Рахім. А що скаже мій бойовий учитель Субудай-багатур? Чи потрібно нам іти на урусутів, чи відступити для відпочинку до Синього моря?

Субудай-багатур, поводячи злим і недовірливим оком, сказав:

— Військо тут застоялося. Запаси кінчились. Хуртовини посилюються. Час вирушати швидко на міста урусутів. Там можна відгодувати і людей, і коней. На воро-

ному коні рязанського князя ти в'їдеш до міста Рязані, хоча б сімдесят сім тисяч мангусів намагалися тобі перешкодити. Шаманці Керинкей-Задан, щоб вона не голодувала, подаруй привезену рязанцями морожену тушу чорної свині, велику, як кінь. Жертви сімдесяти семи жовтим духам онгонам ми принесемо в місті Ульдемирі, захопивши табуни урусутських коней. Нехай Керинкей-Задан старанно помолиться, щоб онгони припинили хуртовину. Важко йти в такому глибокому снігу. Якщо хуртовина буде ще злитися днів дев'ять, вона засипле нас снігом назавжди.

Субудай-багатур замовк. Засукавши шаровари на лівій нозі, він старанно чухав покусану вошами волосату ногу. Воєначальники позирали один на одного, і веселі іскорки перебігали в їхніх очах.

— Дякую тобі, завжди мудрий Субудай-багатуре! Я ждав від тебе таких слів. Завтра ми знімаємося з нашої стоянки. Військо піде дев'яносто дев'ятьма чорними потоками і увірветься в рязанські землі. Я поїду на вороному коні з білими до колін ногами і білою зірочкою на лобі. Він принесе мені щастя-удачу. Мій білий кінь Акчіан, загорнутий у повстини, буде відведений кипчацькими конюхами до Синього моря. Він народився в Арабістані і навряд чи перенесе ведмежий холод. Ми не будемо вирізати урусутських харакунів[1]-землеробів. Треба їх захопити якнайбільше і гнати попереду. Ми поженемо їх першими на приступ міських стін.

— А чим їх годувати? — спитав хтось з ханів.

— Навіщо годувати полонених? Нехай вони самі харчуються! Нехай їдять дохлих коней і все, що хочуть. Сьогодні ми будемо відпочивати без турботи. Завтра знову почнеться кривавий бенкет.

Розділ п'ятий

МОНГОЛИ НАСТУПАЮТЬ

Першим у вихорі снігової куряви пішов тумен «шалених» Субудай-багатура. Своїми знаменитими переходами, змінюючи в дорозі коней, Субудай пробирався через

[1] *Харакун* — простий народ, буквально — чорна людина.

замети. Він посадив на коней кількох половецьких полонених провідників. Вони вказували йому ледве помітні степові стежки. Субудай тримав провідників біля себе і розпитував про все, що йому здавалося дивним і незвичайним.

Швидким нападом його передовий роз'їзд захопив у лісі трьох мисливців. На поясах у них гойдалися десятків зо два білок. Біля них вертілася чорна кудлата собачка. Полонених привезли до Субудая. Він сидів на буланому, вкритому інеєм, інохідці. З-під лілового малахая з навушниками виднілося тільки його свердляче око.

— Що ви тут робите? — спитав Субудай через половецького перекладача.

— Білкуємо.

Перекладач пояснив, що мисливці ходять по лісу, б'ють стрілами і ловлять у пастки білок.

— А де ви спите вночі? Ідете назад додому? Де ваша юрта?

— Ні! Доки ми промишляємо, ми спимо в лісі. Хата далеко. Хіба можна до неї повертатися з полювання?

— Як далеко?

— Днів шістнадцять ходу.

— Як же ви спите в лісі? Як заєць у снігу?

— Чому ж як заєць! Ми копаємо в снігу яму до самої землі, щоб було сухо. І тоді вже на землі розпалюємо багаття. Ми спимо біля багаття, як на печі, або лягаємо на те гаряче місце, де горіло вогнище.

— І тепло?

— Як у хаті. Знімеш кожух, накинеш на плечі, грієшся і спиш.

— А яке розводите багаття? З чого? З гілок?

— Чому ж? Звалиш підряд три стовбури, розпалиш їх посередині — деревини й палають усю ніч, одна від одної розгоряються, жару набирають. Уночі встанеш, пересунеш обгорілі кінці стовбурів до вогню і знову заснеш.

— Важко зрубати стовбур?

— Чому важко? Справа звична.

— Покажи, як ти рубаєш?

— Чому не показати?

Мисливці вийняли з-за спини сокири, поплювали на руки. Один з них хотів скинути кожуха. Другий забурчав:

— Не скидай, украдуть твій лопоть [1].

Мисливці вправно й швидко зрубали три ялинових стовбури, відтягли їх і склали рядом, обрубавши гілки. Посередині, швидко викрешуючи з кременю залізним кресалом іскри на трут, розпалили берест. Поклали на берест ялинові гілки, і стовбури запалали веселим полум'ям.

Субудай уважно стежив за роботою мисливців і сказав своїм помічникам:

— Надалі урусутів не вбивати, а брати в полон і гнати перед собою. Ці мисливці будуть показувати полоненим, як прорубувати просіки. По них ми протягнемо до Рязані наші китайські каменеметні машини. Вони розгромлять рязанські стіни.

Субудай показав пальцем на лахмате собача, яке тислося до ніг мисливців і огризалося на монголів.

— Як по-урусутськи зветься оце звірятко?

Мисливець відповів:

— А пес! Пустобріх!

Субудай спитав другого:

— Як зовуть звірятко?

— Жучка! Тютька!

Субудай спитав третього мисливця. Той сказав:

— Лайка! Мисливська собачка.

Субудай похитав головою:

— Важка мова урусутів. По монгольськи все просто і ясно — одне слово «нохой», і всі знають, що це собака. А урусути — плутаники. Кожний називає по-своєму. Ось вони і не розуміють один одного.

Розділ шостий

КНЯГИНЯ ЄВПРАКСІЮШКА

Минали дні, а від посольства, яке вирушило до татарів, усе не було вістей. У Рязані почали тривожитися неабияк: «Що з послами? Чому не шлють гінців? Чи скоро приїдуть?»

Княгиня Євпраксіюшка місця собі не знаходила:

---

[1] *Лопоть* — одяг.

— Навіщо я відпустила Феодора? Чому не умовила його взяти мене з собою? Берегла б його там.

Годинами просиджувала вона у високому теремі. Невтомно дивилася у вікно на далеку снігову рівнину — чи не з'являться довгождані подорожні!..

Але сумовито прослалося безмежне поле, безлюдне, непривітне. Даремно шукали темні очі Євпраксіюшки,— не видно було поїзду посольського. Туманились прекрасні очі, блідло молоде обличчя. Заливаючись сльозами, схиляла вона голову на безпомічні руки.

— Ну що ти, рідна, побиваєшся! — умовляла її стара нянька. — Чи добре ж так? Приїде князь-батенько, що скаже? Не вберегли тебе... Глянь, як схудла!

— Змучилась я... Відчуває серце біду...

— Годі, що ти! Іще накличеш...

Старуха квапливо хрестилася й кланялась до ікон на покуті.

Євпраксія, в тузі й тривозі блукаючи по хоромах, почула озлоблені, роздратовані голоси і вийшла до гридниці. Там зібралися князі, бояри й воєводи, які з'їхалися на нараду. Вони сиділи й сперечалися, кричали, гомоніли. Один говорив одне, інший не погоджувався, і вирішити нічого не могли. Їли й пили за довгим столом і знову починали сперечатись.

— Треба іще раз послати гінців у всі великі міста,— говорив похмурий сивий князь.— Треба зібрати всіх князів, увесь народ, треба всією громадою, спільно йти супроти татарських полчищ.

— Збереш вас! — заперечував Юрій Інгварович. — Надсилав я у Владимир-Суздальський до князя Георгія, а яка користь? Навіть не відповів!

— Невже великий князь не залишить своєї гордовитості? Невже не поведе свої полки на підмогу?

— Буде зволікати! Наше розорення йому на руку: він давно хоче собі примислити рязанські землі...

Старий князь, насупивши брови, похитав білою головою:

— Пора б залишити чвари та сварки. Кожного з нас зокрема легко татари переможуть. Будемо разом стояти, тоді їм з нами не впоратись. Треба нам з'єднатися, однією головою думати!..

Молодий князь спалахнув і схопився з місця:

— А цією головою чи не тебе призначити?

— Куди мені! Я старий!

— Знаю я тебе! Ти давно шукаєш влади, а я до тебе в підлеглі не піду!

— Досить сваритися!—втрутився Юрій Інгварович.— Якщо до Батиги в підлеглі потрапимо, гірше буде! Я гадаю вийти з моїми рязанцями назустріч татарам у Дике поле, щоб затримати їх там, доки з Владимира підійде підмога.

— Самих рязанців занадто мало,— заперечив старий князь.— Треба підняти народ всієї землі руської, закликати всіх: і земян, і міських...

— Яка користь від простих смердів сиволапих! — запально вставив слово один воєвода.

— Може, більше користі, чим від деяких воєвод! — визивно відповів молодий князь.

Всі, що сиділи, схопились і кинулися один на одного.

— Соромтеся, князі! — заспокоював сварливих князь Юрій. — Отямтеся! Всім нам загибель загрожує, а ви що робите?

— А сам ти що зробив? — крикнув зухвалий голос.

— Я сина не пошкодував, до татарів відправив! — з достойністю відповів Юрій Інгварович. — Бог знає, що з ним трапилось! Чи не сталося біди? Досі немає вістей...

— Можливо, вдалося йому умовити царя Батигу? Може, не підуть на нас татари?

— А чого нам їх боятися? Хто їх бачив? Може, й не страшні вони зовсім?

Князі знову засперечалися, знову загомоніли, намагаючись перекричати один одного.

Євпраксія постояла біля дверей, послухала й печально повернулася до свого терема. Іще сумніше стало на душі.

Умовила Євпраксія стареньку покликати ворожку. Прийшла ворожка в хустці вигадливого візерунку. Зерно сипала, віск топила, на тінь дивилася...

— Скоро гість до тебе прибуде, княгинечко! Подарунків привезе заморських, радість тобі буде дивно хрушкая [1]... Ти про що все журишся? Твоє серце далеко, тут нема його... Взяв з собою його добрий молодець... Ти через нього не спиш ночі довгії? Заспокойся: біда не загрожує йому. Бачиш — дорога на нього чекає даль-

---

[1] *Дивно хрушкая* — дуже велика.

няя. Ну дивись сама, коли не віриш мені: ось соколик твій, а ось дорога довга-предовга!..

Євпраксія дивилася, і неясна тінь на білому рушникові здавалася дійсно милим образом чоловіка. Зраділа Євпраксія. Відпустила ворожку, щедро обдарувавши її. Підбадьорилась і нянька:

— Бачиш — правда моя! Казала тобі — немає чого передчасно плакати! Повернеться голубчик, князь наш. Мабуть, шлях йому не близький...

Покликала дівчат Євпраксіюшка, робота закипіла в її моторних руках. Треба приготувати нове красиве плаття для зустрічі чоловіка. Князь Феодор любив наряджати її, часто балував свою княгинечку, милувався з її краси. Дівчата з піснями дрібними вистьобами зшивали м'який шовк, а Євпраксія взялась за вишивання, вправним візерунком покривала кольоровими шовками атласну сорочку — подарунок улюбленому чоловікові.

Робота спорилась днів зо два, потім знову випала з рук. Даремно умовляла няня, даремно дівчата намагалися розважити княгиню. Знову журливо дивилася вона на далеку безлюдну дорогу, знову лилися з очей неслухняні сльози. Стара княгиня, приховуючи власну тривогу, втішала Євпраксіюшку. Навіть невістки намагалися розвеселити її, але Євпраксія нікого не слухала. Безцільно блукала вона по спорожнілих горницях і думала все ту ж безрадісну думу:

«Від князів захисту не діждешся, а Феодора все немає!.. Прийдуть татари. Хто сховає, хто заступиться? Князі все сваряться, кожний верховодити хоче... Погублять вони землю руську. Прийдуть татари... Заріжуть або потягнуть до себе».

Тупаючи ноженятами, підійшов до неї синочок. Міцно пригорнувшись до матері, підвів на неї батьківські очі. Хоч і малий був, а відчувало дитя, що в матері горе. Обійняла Євпраксія улюбленця, ледве стримала сльози:

— Ні! Не віддам тебе татарам, Ванюшко! Не буде рабом татарським син Феодора! Не буде татарською наложницею і дружина його Євпраксіюшка!

Знизу почувся дивний гомін. Загрюкали двері, почувся голосний зойк і ридання.

Серце обірвалося в Євпраксії. Мов несамовита, з дитиною на руках, прожогом кинулася вона вниз, вбігла

до горниці... На руках у ридаючих жінок билася стара княгиня Агріппіна. Князь Юрій, здавалося, втратив розум. Він роздирав на собі одяг і кричав:

— Я винний в його кончині! Я!..

Спереду стояв старий Апониця, вірний слуга і пестун князя Феодора. У драному й брудному одязі, з кривавими ранами, що запеклися, змучений і схудлий, він теж заливався гіркими сльозами:

— Порубали його, окаянні! Нікого живим не лишили! Мене відпустили вам повідати... На моїх руках помер наш соколик!

Євпраксія не закричала, не забилася в сльозах і голосінні. Мовчки повернулась і, пригортаючи до грудей сина, вийшла з горниці. Піднялась по кручених сходах до свого терема, підійшла до вікна, розчинила його і разом з дитиною кинулась на чорніюче внизу каміння.

Розділ сьомий

ПОЛОНЕНІ МОНГОЛИ

Рязанське військо ввійшло в глибину Дикого поля. Застигнуте хуртовиною, воно зупинилося бойовим табором.

Князі й воєводи сиділи в шатрі тісним колом на великому килимі. Думали, як врятувати руську землю. У шатрі, крізь полотнища, чулося завивання метелиці, сумний свист вітру. Скіпки у двох поставцях горіли трепетними вогнями. Жаринки з шипінням падали в дерев'яні ковші з водою. Чадь [1], сидячи на колінах, доглядав за вогнем. Нападу не жди в таку ніч — буря з ніг валить!

Хтось під'їхав на коні. Почав розпитувати, де знайти князя. Трохи піднявши важку запону, до шатра проліз засніжений отрок у некритому кожусі. Скинувши запорошений ковпак, отрок сказав:

— Приїхав старий воєвода Ратибор. Каже: важливі вісті привіз. Чекати до ранку не може.

— Який він воєвода! — сказав один з князів, що давно ворогував з родичами Ратибора.— Не піп і не роз-

[1] *Чадь* — слуга.

стрига! Сидів би в монастирі та бив старанні поклони й молитви! Блукає ночами, як лісовик. Мабуть, на душі немало тяжких гріхів, якщо не спиться, не сидиться і сон не бере.

— Чи істину ти говориш? Адже бог усе чує! — відповів з кутка інший голос.— Силоміць доброго витязя в поруб [1] посадили і постригли в ченці.

— Досить старих чвар! — сказав третій голос. — Імемся відніні во єдине серце!

Всі замовкли. Отрок трохи підняв запону, і до шатра увійшов великий, огрядний Ратибор. Він зняв хутряний тривух, розстебнув некритий кожух. Витягнув і розправив широку сиву бороду. Перехрестився тричі до образа в золоченій ризі, що стояв на шкіряній скрині в кутку, і низько вклонився князю рязанському.

— Проходь, отче Ратибор! — сказав князь Юрій Інгварович.— Сідай з нами. Важкі думи зараз у нас. Може, ти щось добре скажеш.

Ратибор сів на килим і почав свою розповідь:

— Я тримав сотню дружинників у засаді, в очеретяній зарості. Хотів виловити татарина. Треба у них вивідати, що вони надумали. Хуртовина замітала нас снігом, та прикро було відступати з порожніми руками. На щастя наше, помітили ми нехристів. Мабуть, збилися з дороги або самі пробиралися, щоб дістати у нас язика. Ми дружно накинулись на них. Вони метнулися навтікача. Двох пощастило стягнути з коней. Один, простіший, легко здався, інший — мов дикий звір, відбивався, верещав, не хотів підкоритися. Насилу ми його ошелешили сокирою і перев'язали ременями.

— Живцем забрали?

— Забрали й допитували. Мабуть, багато знає, а казати нічого не хоче.

— Катувати не вмієш, — сказав хтось. — Привіз би до мене.

— Я й привіз.

— Давай-но сюди! — сказав князь.

Отроки ввели до шатра монгольських полонених. Руки їхні за спиною були зв'язані ременями. Один — багатший, у суконному чекмені, підшитому смушком, з синіми нашивками на лівому плечі і в замшових білих чоботях.

---

[1] *Поруб* — підвал, погріб.

Обличчя сухе, наче викуване з червоної міді, нагадувало голову розсердженого сича. Очі, гордовиті й зловіщі, на мить гострим допитливим поглядом зупинились на кожному з тих, що сиділи в шатрі. Це були очі гордого, непокірливого, але затравленого звіра, готового до стрибка при першій надії на битву і волю.

Другий полонений — зовсім молодий, років сімнадцяти, в напівзотлілому домотканому чекмені, одягненому поверх облізлого, порваного кожуха. Ноги обмотані ганчірками старої овчини. Він дивився з лякливою цікавістю, вперше бачачи перед собою урусутів, проти яких цар Батий повів свої полчища.

Князь наказав гукнути Лихаря Кудряша.

— Чи ти будеш відповідати? — звернувся Лихар до старшого полоненого.

Той скрива глянув на нього й одвернувся.

— Якщо мовчатимеш, тебе припечуть вогнем.

— Буду відповідати.

— Хто ти? Як тебе зовуть?

— Я сотник Урянх-Кадан, із тумена володаря всіх володарів, Бату-хана.

— Скільки в нього війська?

— Війська в Бату-хана стільки, що перераховувати його доведеться дев'яносто дев'ять літ.

— Де знаходиться Бату-хан?

— Тут, у степу. На відстані польоту стріли. Просто перед вашим військом.

— Куди він іде?

— Бату-хан іде підкорити урусутів і зробити їх своїми кайданниками.

— Чому він стоїть, а не йде вперед? Боїться нас?

— Бату-хан нічого не боїться. Він вичікує, поки втихне завірюха. Злі духи урусутів плюють нам снігом в обличчя, не хочуть пустити нас у свої землі. Коли наші онгони проженуть урусутських мангусів, Бату-хан піде вперед, просто на місто Рязань.

— Хто головний начальник у монголів?

— Їх багато. Головні начальники — одинадцять царевичів священної крові Великого Войовника Чингізхана.

— Чи всі йдуть на Рязань?

— Щоб іти всім на Рязань, невистачить місця військам, корму коням. Війська йдуть поряд, широкими

крилами, як облогою на полюванні. Найправіший — Шейбані-хан, найлівіший — Гуюк-хан.

— Хто з них іде на Рязань?

— На Рязань спершу піде Гуюк-хан, а за ним Бату-хан.

— А що роблять інші начальники?

— Вони йдуть на інші міста урусутів.

Князь Юрій Інгварович звернувся до другого полоненого:

— Як тебе зовуть?

— Мене зовуть Мусук, син Назара-Кяризека.

— Чи правда те, що говорив твій товариш Урянх-Кадан?

— Майже все правда.

— А що неправда?

— Самі здогадайтесь. Я говорити не стану.

— Це твій начальник?

— Так, це мій великий начальник.

— Як ви потрапили в полон?

— Мій начальник хотів подивитися, де війська урусутів. Ми збилися з дороги. Тут нас схопили.

Князь задумався, і воєводи поникли головами. Зрозуміли, що важка буде боротьба з насуваючими, як хмари, татарськими військами.

— Хто ж скаже бадьоре слово? Хто дасть ділову пораду? — спитав Юрій Інгварович.

На обличчі монгольського полоненого немовби майнула глузлива посмішка. Князь Юрій сказав Лихарю Кудряшу:

— Ану, Кудряш, візьми обох полонених і тримай їх міцно: зв'яжи їм ноги сирицею — мотузки вони перегризуть зубами і втечуть. Виведи їх звідси!

Кудряш вийшов з полоненими. Ратибор, розгладжуючи бороду, кректав і зітхав, щось душило його. Воєводи мовчали. Князь звернувся до Ратибора:

— У тебе, отче Ратиборе, досвіду військового багато. Ти б сказав, що думаєш про ті вісті, які нам повідали нечестиві мунгали?

— Похвастав мунгал перед нами. Військо у них велике, правда, — але тут для них і вигода, тут їм і горе. Велике військо, таке, як у них, стояти довго на місці не може. Монгольські коні вже об'їли всю траву, вибили копитами навіть коріння з землі. Ще кілька днів — і в

мунгалів почнеться падіж їхніх табунів, коні один в одного почнуть відгризати хвости. Тому не всі йдуть на Рязань, а широкими крилами рухаються на інші міста по хліб і сіно. Коли б наші князі дружно стояли однією раттю, ніякі мунгали для нас були б не страшні.

— Чи правду казали мунгали?

— Звичайно, брешуть, що татарське військо треба рахувати дев'яносто дев'ять літ, а все інше — правда.

— Що ж, по-твоєму, треба робити?

— Мунгали розтягнулися звідси до самого Пронська. Одним валом вони на нас не вдарять. Якщо не збрехав мунгал, то перед нами стоять полки Гуюк-хана і самого Батиги. Треба, не витрачаючи часу, вирушити вперед і відколоти Гуюка від середини, де стоїть військо Батиги. У таку завірюху вони нічого не помітять. Нападемо на військо Гуюка і поженемо його. Потім повернемо на Батигу. Це буде важка справа, — але якщо на нас наваляться мунгальські полки, то буде нам іще важче. Тоді — наш кінець! Хто тільки захищається — буде розбитий. Ми повинні самі накинутися на татар...

Воєводи заговорили, засперечались, кожний давав свою раду. Князь Юрій Інгварович прийняв, кінець кінцем, пораду Ратибора, наказав на світанку підіймати військо і наступати на ліве крило татар.

Розділ восьмий

БИТВА У ДИКОМУ ПОЛІ

> «...Лежалі на землє пустє, на травє ковилє, снєгом и льодом померзоша, нікім брегомі, і от звєрєй тєлєса їх снєдаємі, і от множества птіц растерзаємі. Все-бо лежаша купно, умроша, єдіну чашу піша смєртную».
>
> *(Повість про прихід хана Батия», XIII ст.).*

На світанку полки були напоготові. Дружинники ночували в снігу. Багать не розпалювали. Хуртовина стихла, посипав лапатий сніг. За горбами займалася зоря. Воїни підводились, струшували сніг, брали мечі, сокири і списи. Хто мав, одягав кольчугу.

Князь Юрій Інгварович проїжджав уздовж полка. Воїни шикувались пліч-о-пліч.

У тихому повітрі чітко линула промова князя:

— Готуйтеся, брати мої молодші, воїни сміливі, молодці, узоріччя рязанське! Окаянний ворог став з мечем біля руських кордонів. Заніс він руку над нашою волею. Готуйтеся до боротьби. Чому піднявся на нас лукавий ворог серед миру і спокою? Він уже володіє всією землею половецькою. Чого він од нас іще хоче? Вогонь і меч пустити по нашій землі! Погані мунгали каменя на камені не залишать у вільній Рязані. Тільки ваша хоробрість — ваш захист, доля рідного міста, наших нив, сіл, любимих дітей, дружин та батьків наших. Грізний ворог не дрімає. Він поспішає на Рязань, щоб обігрітися пожежами, поживитися добром нашим. Ворог тут, перед вами! Скоро почнеться бій. Не відступіть перед ним!.. Я, брат ваш, попереду вас іду випити чашу смертну. Помремо за вільну вотчину батька нашого Інгваря Святославича!

Обличчя князя було похмуре, але суворі очі горіли незламною волею. Він стискав рукоятку меча, стримував нетерпеливого гнідого коня, що застоявся на морозі.

Воїни відповідали короткими криками:

— Постоїмо! Не журися! Швидше Ока назад потече, аніж ми відступимо!

Тисячні і сотники об'їжджали ряди своїх загонів і пояснювали:

— Ми підемо назустріч окаянним мунгалам. Будемо пробиватися в їхню середину, розколювати їх надвоє. Покінчимо з одним крилом, тоді навалимося на друге. Будьте стійкі! Мунгали хитрі. У них стара вовча кмітливість. Вони навмисне побіжать, немовби підібгали хвости, щоб заманити наші полки в засаду. Не вірте їм і не женіться за ними! Стійте так само дружно, плече в плече і ждіть другого удару. Так ми одіб'ємо мунгалів...

Запорошені снігом воїни слухали суворо і спокійно, спираючись на шестопери, списи і сокири. Їхні потемнілі від часу й негоди кожухи і руді сірячини, підперезані вузьким ременем з ножем у дерев'яних піхвах, їхні личаки і шерстяні онучі, обкручені до колін і затягнуті ликовими мотузками, — все свідчило про убоге життя й повсякденну важку працю. Вони піднялися на захист

рязанської землі і готові життя своє віддати, тільки б не допустити ворога до рідних хат, що лишилися позаду.

Військо рушило вперед повільним кроком, видираючись на положисті гребені горбів. Іти було важко. Буря нанесла снігу по коліна.

Вже піднялися на гребінь передні ряди і зупинились. Раптом різкий крик прорізав напружену тишу.

— Урусут! Урусут!

Це закричали з усієї сили, подаючи знак своїм, зв'язані полонені, що йшли поряд з Ратибором. Цей крик повторився і спереду, і праворуч, і ліворуч і покотився вдалину. Степ, засипаний глибокими снігом, що здавався мертвою пустелею, раптом ожив. З снігу підвелися темні постаті, почулись гортанні вигуки, і з гулом і тупотом багато людей і коней помчало сніговою рівниною геть звідси, все далі, гублячись в сутінковому тумані. Гомін затих, і тільки вдалині чулися окремі вигуки. Незабаром все щезло...

— Ну й татарва! Ну й окаянні мунгали! — говорили дружинники. — Чого ж вони побігли? Нас злякалися? Ні, — заманюють! Нас не обдуриш!

Сотники заспокоювали воїнів і вказували місця, де їм лягати, ховаючись за бугри.

Руські ряди опустилися на сніг, вичікуючи, притуляючись один до одного. Темночервоне сонце прорізало низькі хмари і довгим рожевим промінням освітило білосніжну рівнину. Вдалині ясно виднілася звивиста лінія монгольських вершників. Вони вже вирушали назад, виставивши вперед списи, поклавши блискучі криві мечі на праве плече.

Дружинники продовжували безмовно лежати в снігу, ховаючись за грядою горбів.

Уже чувся рівномірний глухий тупіт скакаючих монгольських коней. Здавалося, увесь степ гудів і тремтів од ударів десятків тисяч копит. У хмарах снігової пилюки і пари від розгарячених коней наближалися розлючені монголи.

Вони дико верещали:

— Кху, кху, кху, уррагх!

Татари почали підніматися по положистих схилах горбів, де причаїлися руські. Кілька коней спіткнулося і впало, інші продовжували мчати нестрункою лавиною. Вони були кроків за двадцять від гребеня. Рязанські воїни схопились і кинулись на ворога з криками:

— Вперед, Рязань! Вперед, за отчу землю!

Коні були ошарашені. Одні повернули назад, інші, скинувши вершників, підвелись на диби і впали. Решта продовжувала мчати, зустрічаючи всюди удари сокир,

Руські люто нападали на вершників, розрубуючи хутряні шуби і залізні шоломи. Криві мечі татар мелькали в повітрі. Вони пустили в хід великі луки, метали довгі стріли з загартованими стальними наконечниками. Воїни падали, знову підводились, продовжуючи бій, і просувалися вперед, униз з горбів, куди почала відкочуватись монгольська кіннота.

Рязанці перемагали. Монгольський удар не порушив руських рядів. Ополченці, стиснувши зуби, хриплячи, билися одчайдушно, прорубуючи страшну дорогу серед дуже вертлявих монгольських вершників.

Продзвеніли удари в мідяні щити. Почулися різкі вигуки монгольських сотників. Татарська кіннота круто

повернула й помчала назад, відкочуючись чорними хвилями від снігових горбів, устелених трупами. Намагаючись підвестися, скривавлені коні борсалися на землі. Інші, спотикаючись, намагалися поскакати вбік, волочачи вершника, який зачепився ногою за стремено.

Руське військо поволі відходило. Ряди рязанців сильно поріділи. Багато мертвих тіл лежало на положистому схилі горба, відкритими очима втупившись у низькі свинцеві хмари.

Розділ дев'ятий

ПОХІД НА РЯЗАНЬ

Бату-хан рушив військо на північ. Для постійного зв'язку з окремими загонами він посилав до них своїх гінців. Через кожні два дні до нього в оргу прибували з місць спритні нукери. Вони привозили вісті і одержували накази джихангіра.

Завірюха, розгулявшись, розметала гінців. Загони збилися з намічених шляхів. Незабаром Бату-хан знав тільки місцезнаходження свого тумена «непереможних» і тумена «шалених» Субудай-багатура, який стояв поряд.

Іти далі здавалося неможливим. Військо зупинилось. Годувати коней стало важко. Під глибоким снігом вони насилу докопувались до сухих рослин. Бату-хан наказав з в'ючного обозу видати коням своєї особистої охорони по мисці пшениці. Якщо хуртовина продовжиться іще кілька днів, коні поздихають, а з ними загине і все монгольське військо.

— Вперед, до Рязані! — твердили монголи.

Бату-хану і найзнатнішим ханам знову поставили юрти. Доводилось біля багаття лежати, сидіти було неможливо. Через верхній отвір сипав сніг. Дим сповняв клубами юрту і різав очі.

Бату-хан лежав на животі, роздивляючись пергаментний аркуш, на якому були грубо накреслені головні міста, дороги і річки земель урусутів. Він вираховував відстані, які йому доведеться спішно пройти.

Біля нього тіснилися хани, його тисячники. Вони мовчки слухали, що мурмотів Бату-хан, і хором підтакували йому.

Повернулися надіслані Субудаєм розвідники. Увійшов засніжений старий нукер, у порваному малахаї, в овчинному кожусі, туго підперезаний сирицею. Підіткнувши поли, він став на коліна біля багаття. Засукав довгі рукави і почав гріти зашкарублі скарлючені пальці.

На запитання Бату-хана старик сказав:

— Спереду поблизу залягло в ярах військо урусутів. У таку глупу ніч вони проберуться до нас і виріжуть наших воїнів.

— Що ти ще знаєш?

— Ліворуч недалеко йде військо хана Гуюка, два тумени. Нукери лаються, кажуть, що треба зариватися в сніг і вичікувати, поки втихомириться буря. Інакше коні зваляться. А хан Гуюк жене всіх уперед, говорить: «Ми повинні взяти Рязань раніше Бату-хана, інакше нам нічого не лишиться. Там багато хліба, вина, жінок і золота».

Бату-хан спокійно сказав:

— Дуже похвально, що Гуюк-хан, у приклад іншим туменам, рветься до Рязані, добре, що він хоче захопити оце велике місто урусутів. Чи знаєш ти, де зараз стоїть Гуюк-хан? Чи зумієш його знайти?

— Знаю,— сказав нукер,— і знайду.

— Субудай-багатур дасть тобі смужечку паперу з моєю печаткою. Їдь до хана Гуюка і скажи йому: «Джихангір повеліває війську Гуюк-хана спішно рушити вперед, знайти у степу військо урусутів, що стало нам на шляху, і роздавити його. Якщо ж Гуюк-хан вважає себе слабким, щоб напасти на урусутів, нехай неодмінно чекає мене і про це повідомить. Тоді я надішлю тумен Субудай-багатура, і він знищить урусутське військо без допомоги Гуюк-хана».

Субудай-багатур, який лежав поряд, дістав із-за пазухи золоту коробку з печаткою і червоною фарбою. Він відтиснув на невеличкій смужечці паперу ім'я джихангіра. Старий нукер сховав смужечку за підкладку свого порваного малахая і виповз з юрти.

Серед ночі дістався до юрти Бату-хана інший гонець, молодий, чорноокий, у синьому суконному чекмені, обшитому парчевими смужечками. Він сів на п'ятки, тонкий, високогрудий, з прямими плечима. Зіркими проникливими очима оглядав тих, що були в юрті.

— Де Субудай-багатур?

Баранячий кожух заворушився, з-під овчини показалося червоне обличчя з виряченим оком.

— Навіщо я тобі?

— Я привіз тобі горе. Не катуй мене.

— Говори,— сказав Бату-хан.

— Я їхав до Гуюк-хана. В дорозі я зустрів сина Субудай-багатура, сміливого витязя Урянх-Кадана. Він їхав з чотирма нукерами...

— Він виїхав з дев'ятьма.

— Ми спустилися до яру, тихо їхали один за одним. Напали урусути. Їх було багато. Мій кінь виніс мене з сутички. Я прив'язав його на горі, потім знову спустився до яру. Я знайшов трьох забитих нукерів, але тіла твого сина я не знайшов. Можливо, його повели в полон? З ним зник молодий кипчак, на ім'я Мусук.

Субудай-багатур сидів зігнувшись і з спотвореним від гніву червоним опухлим лицем. Його вирячене око поволі примружилось і стало схожим на щілинку. Одинока сльоза скотилася по зморшкуватій щоці...

Розділ десятий

МЕРТВЕ ПОЛЕ

> О поле, поле, хто тебе
> Засіяв мертвими кістками?
>
> *(Пушкін).*

Вранці проміння багрового сонця, мов смужка крові, протягнулося низько над сніговою рівниною. До Бату-хана прискакали гінці й розповіли, що тумен Гуюк-хана напав на військо урусутів. Урусути билися з одчайдушною лютістю, як злі духи мангуси. Вони рубали сокирами і людей, і коней. Військо Гуюк-хана не втрималось, не могло перемогти урусутів і відкотилося назад, втративши дуже багато воїнів.

Бату-хан поцікавився думкою своїх ханів, а потім Субудай-багатура. Всі говорили, що Гуюк-хан повинен знову напасти на урусутів. Але Бату-хан сказав:

— Якщо Гуюк-хан не міг взяти горби, де залягло невелике військо урусутів, то де ж йому захопити Рязань з міцними високими стінами. Він зганьбив славу і жах

монгольського імені. Нехай він спершу нашиє латки на дірках своїх шароварів, які тріснули після бою з урусутами. Ми повеліваємо: наш тумен «непереможних» і тумен «шалених» Субудай-багатура хай негайно виступають, нападуть на горби, де залягли урусути, і не затримуючись ідуть на Рязань. Гуюк-хана ми ждати не будемо. Моя тисяча піде зі мною. Я сам стежитиму за боєм. Полонених не брати! На полі битви не затримуватись! У дорозі влаштувати найкоротшу зупинку, щоб тільки підгодувати коней і дати їм перепочинок. Хани поставлять юрти тільки перед стінами Рязані.

Хуртовина закінчилася зненацька. Сонце з'явилося на світлому бірюзовому небі. Вітер одігнав на південь сірі хмари.

Яскраво блищала рівнина, гладка, спокійна, поховавши під сніговим покровом тисячі забитих і поранених.

Зграя вовків пробиралася підтюпцем по прямій, мов струна, стежці. Кожний вовк ставив лапу у слід переднього. Вожак ішов у той бік, звідки линув гострий запах крові.

На снігу чорніло багато трупів. Звірі наближалися. Часом той, що лежав, ворушився. Тоді вожак робив стрибок і відходив у новому напрямку.

Хмари ворон і галок летіли до поля битви. Вони сідали біля загиблих, поволі, косими стрибками наближалися до них. Зрідка змахувала рука. Птахи злітали з хрипким карканням, шукаючи нової поживи.

Вовки повернули до яру. Почали спускатися. Раптом кинулися назад. З яру виїхав вершник. На рослому рудому жеребці сидів молодий воїн у блискучій під сонцем броні і стальному шоломі. Він вів за собою монгольського коня. Зупинившись, почав тривожно озиратись. Тяжкий стогін привернув його увагу. Недалеко лежав у снігу богатирського вигляду воїн з сивою широкою бородою.

Вершник скочив з коня й нахилився до лежачого:

— Ратибор! Чи живий ти, Ратиборе?

Діставши глиняну флягу, він притис її до губів пораненого.

Ратибор жадібно відпив, тяжко зітхнув і розплющив очі.

— Вставай, Ратиборе! Прийди до пам'яті! Недалеко монгольські роз'їзди...

— Хто ти?

— Роман, княжич рязанський... Пам'ятаєш, разом на ведмедя ходили?

— Важко встати мені! Допоможи...

Ратибор крекчучи підвівся і з допомогою Романа видерся на міцного монгольського коня. Обидва вершники зникли в яру.

На мертвому полі вовки та ворони продовжували свій кривавий бенкет.

ЧАСТИНА П'ЯТА

РЯЗАНСЬКА ЗЕМЛЯ ГОРИТЬ

...О рідний, любий краю!
Всім серцем трепетним своїм
Тебе благословляю!..

(В. Жуковський).

Розділ перший

ТРИМАЙТЕ МІЦНО СОКИРИ

Твердою рівномірною ходою Савелій Дикорос ішов на північ, назад до Рязані. Біла рівнина, пересічена голими гаями і засипаними снігом ярами, була безлюдною. Іноді вдалині виднілися темні цятки. Це були поодинокі, випадково вцілілі рязанці; всі вони поривалися до рідної землі.

Колись тут, на великому шляху, були дрібні селища, які торгували з степовиками. Вони стояли тепер порожні, і вітер свистів у відчинених навстіж воротах. Зграї галок і ворон сідали на безлюдних подвір'ях і, не знайшовши нічого, каркаючи відлітали.

В дорозі Савелій не зустрічав монголів. «Мабуть, відпочивають після бою, відшукують своїх поранених і грабують наших покійничків».

Його обігнали кілька плетених козубів на полозках. Сани везли міцні лахматі коненята. За ними брели корови, телята, барани. З коробів визирали дитячі голівки. Чоловіки й жінки пленталися позаду, підганяючи хворостиною втомлену худобу.

— Звідки бог несе, добрі люди?

— З застави, за Пронським. Вчасно вирушили, ледве втекли від степовиків, — ніч та завірюха нас сховали. Поспішаємо до Рязані, там знайдемо захист. Тут бояз-

но — нагряне татарва, тоді світу божого не побачимо! Ну йди, Періста! Гей, Ряба! Гей-гей!

Савелій рівномірно йшов, як звик ходити у лісі чи за сохою. Він ішов уночі і вдень, відпочиваючи недовго, прислухався до кожного шурхоту й крику, побоюючись знову побачити татар. Нарешті раннього ранку вдалині, під навислими хмарами, показалися засипані снігом високі вали і брусовий тин Рязані. За ним виднілися різнокольорові церковні куполи. Голубуватий димок звивався над хатами приміських посадів. Жінки в кожухах гнали корів і коней на водопій до річної ополонки. Все було так мирно, немовби нічого страшного не існувало, немовби й не було битви на Дикому полі.

Біля розчинених міських воріт Савелія затримали сторожі в кожухах і залізних шишаках. Спираючись на сокири, вони загороджували прохід.

— Хто? Звідки? Чого йдеш до Рязані?

Дізнавшись, що Савелій іде з Дикого поля, де полягли рязанські полки, сторожа гукнула отрока і доручила йому одвести Савелія до воєводи. На вулицях стояли розпряжені вози з сіном, зерном, дровами й пожитками втікачів, прибулих в надії сховатися за стінами стольного міста.

Старий похмурий воєвода, накинувши шубу на одне плече, стояв на ганку брусованого будинку і, сумно похитуючи головою, слухав розповідь кількох ратників. Усі вони були пов'язані скривавленими ганчірками: кого було поранено в голову, кого в плече або в руку.

— Важко було!— говорив лахматий мужик, без шапки, з пов'язаною головою. — Билися ми люто, та було дуже багато татар. На одного навалиться десять. Одіб'ємося — думаєш: перепочинемо! Куди там! Дивишся — знову мчать, прокляті. Не по-людськи кричать: «Кху, кху! Уррагх!» Багатьох ми порубали. Але і наших не зосталось. Усі полягли там! І государ наш, князь Юрій Інгварович, свою голову поклав на Дикому полі.

— Як же ти врятувався?

— Проти ночі татари затихли. Я спустився до яру, перев'язав сорочкою голову і зарився в кучугурі. На ранок завили вовки. Я рушив на північ, обійшов дорогу на Пронськ. Тут збіги [1] мене підібрали.

---

[1] *Збіги* — біженці.

Воєвода зняв хутряний ковпак, перехрестився на позолочений хрест соборної церкви і сказав:

— Вічна пам'ять тим, що поклали голови за рідну землю. І внуки, і правнуки не забудуть тої крові, яка залила Дике поле. Не ми напали на татар. Це вони прийшли сюди палити наші хати, віднімати наших коней. Це вони хочуть різати мужиків наших і полонити дітей і дружин. Будемо битися, брати! Не віддамо рідної землі!

Тверда рішучість була у всіх на обличчях. Хтось сказав:

— Не відступимо! Будемо битися!

Воєвода продовжував:

— Якщо ми й загинемо, то в лісах заховаються наші діти й онуки. Вони підростуть, дадуть відповідь синам царя Батиги у слушний час. Чую, татари скоро прискакають сюди, до стін Рязані. Вони зухвалі й напористі,— полізуть і далі, на Суздаль, Ростов і Новгород. Але чи втримаються вони там?.. Це ми зорали пустирі й осушили болота. Ми вирубали стародавні ліси, викорчували вікові пеньки, а татарам тут буде не любо. Промчать вони по дорогах, зірвуть сіряки, кожухи і жіночі тілогрійки, а потім все одно повернуть назад до своїх степів. У них коні легкі, до ковили звиклі, на болотяній трясовині вони загрузнуть, нашої сохи-годувальниці не потягнуть. Не опускайте рук, брати-друзі, тримайте міцно сокири! Ідіть на стіни рязанські! Будемо міцно битися! Витримаєм!

Розділ другий

НА РЯЗАНСЬКИХ СТІНАХ

...У війні надія світить нам, не в мирі!

(Із старовинної трагедії).

Розташована на високому обривистому березі над Окою, Рязань здавалася неприступною. Земляні вали були огороджені тином з дубових стояків. Круті схили, политі водою, вкрилися полоєм, по якому видертися було неможливо.

Все населення міста і ближніх селищ піднялося на захист рідної Рязані. Немало розповідей пригадали бійці про те, як у старовину облягали місто і половці, що налітали з степів, і безжалісні суздальці, що грабували своїх же руських братів. Нелегка справа взяти оці величезні схили стін, коли зверху поллється гаряча вода і кипляча смола. Треба тільки дружною раттю зустріти ворогів. Воєвода й бояри не скликали більше охочих людей,— тепер усі вулиці, всі кінці самі зібрали свої дружини. Кожний з'являвся до дружини, приносив з собою меч, сокиру, списа чи тугий лук. Вдень і вночі стукали молотки, ковалі «надуванням мішним»[1] «творили розженіє железу» і кували добротні булатні мечі. Вправні «ремественники» готували шоломи, кольчуги, щити і стріли.

Готувалися до довгої тяжкої облоги.

Савелію Дикоросу було вказане місце на міській стіні — над стрімким схилом до річки. Сам воєвода призначив його бути старшиною над півсотнею ратників. Савелій не стояв без діла. Він потурбувався про запасні стріли й про каміння, складене купами біля кожного захисника. Дістав він і важкі сокири і шестопери. Разом з іншими вирив землянку, щоб можна було в ній сховатися в час негоди.

Недалеко знаходилася крамниця Живили Юрятича, новгородця, де зберігалися прядиво, сіль, хліб та інший крам. Савелій прийшов до купця і суворо спитав:

— Ти, Живило Юрятич, грієшся на теплій лежанці, а чому до нас на стіну не зайшов? Ми і вдень, і темної ночі, в негоду і в морози стоїмо на варті і не бачимо навіть гарячої юшки-пустоварки. Ти як же нам допомогти гадаєш?

Рослий, дебелий купець у лисячій шубі зіщулився і заговорив сумним слабим голосом:

— Адже я не тутешній, я новгородець: та й коли викочував бочку з окропом, надірвався, і тепер мені всередині пече. Краще я моїх молодців-прикажчиків на стіну поставлю. Тільки ось з справами упораюсь. Князю Юрію Інгваровичу я подарував для ратного діла десять човнів з хлібом. Тепер і вас годувати почну. Сьогодні ж

---

[1] *«Надуванням мішним»* — роздуванням міхів.

накажу куховаркам кожного дня давати твоїм молодцям казан юшки і казан круп'яної каші. Можливо, Спас-Нерукотворний простить мені гріхи мої.

Савелій ночував на стіні, загорнувшись у кожух. Йому не спалося, на серці було тривожно. Він часто вставав, прислухався, вдивлявся в туманну далечінь — чи не видно татарських вогнів.

Вранці під'їхали на невеликих рябих конях два половчанини в кольорових клобуках з хутряними вилогами і в одязі, обшитому червоними тасьминами. Один з них гукнув:

— Савелію, невже мене пізнати не хочеш?

— Кудряш? Що ж ти так дивно переодягнувся?

— Їду на Дике поле разом з половецьким побратимом. Воєвода послав розшукати тіло князя Феодора. Проберемося до річки Воронеж, де стояв цар Батига. Там тепер татар нема, один вітер та вовки гуляють. Кружними, малопроїжджими дорогами привеземо тіло до Зарайська. Поховають його поряд з дружиною, княгинею Євпраксією, і маленьким сином.

Савелій зняв ковпак і перехрестився:

— Упокой господи, їхні світлі душі! Кудряш, а ти ж по-даремному їдеш. Татари гасають по дорогах. Поживи шукають. Чув, цар Батига йде сюди з возами, з вельбудами, з вогнем і блискавкою. Схоплять тебе татари і шкуру здеруть.

— Пусте! Нехай не хвастає Батига! — відповів Кудряш.— Може, спіткнеться. У нього дві руки, та й мене мати рідна не з однією рукою родила. Пождемо сьогодні, подивимось, що буде завтра. Якщо побачу, що проїзду нема, зберу ватагу молодців. Будемо за татарами й мунгалами слідом ходити, за п'ятки їх хапати. Не дамо спокою, доки в землю їх не вв'ємо чи самі не звалимось. Ходімо, Савелію, зі мною!

Савелій в роздумі покректав:

— Ні, Кудряше. Мене тут на валу поставив воєвода. Своєю волею цього місця не покину. Ти на коні, а я з сокирою. Удвох одну справу робитимем.

— Ну, хай і так! Прощай, Савелію! — Кудряш від'їхав кілька кроків, раптом повернувся: — Про головне ж сказати тобі й забув! Бачив я твого Торопку. Він живий, втік з полону на татарському коні. І кінь же в нього —

добірний! Коли біжить — земля тремтить, з вух і ніздрів дим валить.

Савелій підбіг і радісно обійняв Кудряша:

— Скажи вірне слово: не брешеш? Мене втішити хочеш?

— Справді не брешу! Торопка сюди приїздив гінцем від князя Пронського. Привіз од нього грамотку і помчав назад. Я його мигцем бачив. Він мені сказав: «Передай, коли зустрінеш, татусеві, Савелію Микитовичу, мій низький уклін. Честі своєї,— сказав,— не замажу і татарам спини не покажу. Якщо я переніс татарську неволю, вдруге мене туди не заманиш...» Ну, прощай, Савелію! Бозна, чи побачимося з тобою іще! Бач, настали які часи!

Лихар Кудряш махнув батогом і разом із своїм супутником-половчанином поскакав. Савелій повернувся на стіну. Тепер, коли він почув, що син його живий, все йому здавалося світлішим: і сніг яскравіший, і голуба далечінь привільніша. Він сів на приступок стіни і схилив голову на руки. На нього, здавалося, дивилися сірі Торопчині очі, посміхалось його веснянкувате худе обличчя. «Тепер Торопка — спритний молодець, — думав Савелій,— їздить він на красуні-коні, немов сам Єгорій хоробрий...»

Розділ третій

«ТАТАРИ ІДУТЬ!»

На міських валах Рязані встановилося своє життя, свій порядок.

Кожний «кінець» міста виділив дружину, яка вибрала ділянку на стіні, де їй передбачалося відбиватися од ворогів. Певні ділянки займали «ремественники»: теслярі, каменярі, шорники, ковалі й інший робочий люд. Окремо стояли купці з своїми прикажчиками. Був тут і змішаний натовп. Захистом міста відав боярин Вадим Кофа. Обрали його на вічі всім народом за прямоту, старанність і військові заслуги. Князь Юрій Інгварович затвердив його, вирушаючи на Дике поле.

На старому білому довгогривому коні, що пасував сивим кучерям і сріблистій бороді вершника, боярин Ко-

фа, Вадим Данилович, і вдень і вночі з'являвся в різних місцях міста, об'їжджав вали, перевіряючи, чи всюди стоять захисники, чи багато складено каміння для метання, чи гострі мечі, скільки заготовлено запасних сагайдаків з гартованими стрілами, чи привезена вода з річки.

— Виливайте більше води на схили,— говорив воєвода Кофа.— Треба, щоб вали так взялися кригою, щоб не можна було ноги поставити. Майте під рукою казани з окропом, запасну воду в бочках і дров удосталь. Кожний стій на своєму місці, знай своє діло і не залишай сторожового поста. Не дивись перед собою, а дивись на всі боки. Ворог хитрий, підкрадеться темною нічкою, а вдень причаїться! А ти не лови гав!

— Де їм добратися сюди! — говорили ратники.— Як на вал випереться, так униз і покотиться!

Воєвода Кофа заставав Савелія на стіні у всякий час. Завжди Дикорос був зайнятий: то він волік колоду, то тягнув на санчатах діжку з водою, то ніс в'язку дров.

Якось боярин прискакав на стіну хмара-хмарою. Зупинився біля Савелія, приклав козирком долоню до очей, довго дивився в далечінь, туди, де прослалися засипані снігом рязанські поля, застогнав і сказав:

— Навіщо тільки ми з тобою родилися в такі тяжкі часи! Нам іще доведеться побачити тяжке горенько, доведеться кров'ю вмитися.

— Що ти стогнеш, бояринe? Якщо ти, воєводо наш, будеш ойкати та журитися, що ж робити нам, простим ратникам? Іще сонце світить над Рязанню, іще ми вільним морозним вітром дихаємо, іще руки наші не опустились, іще ми можемо постояти за отчу землю!

— А де військо рязанське? Де троє моїх синів і зяті, де наш ґосудар, хоробрий князь Юрій Інгварович? Де всі витязі, богатирі, молодці, узоріччя рязанське?

Савелій тяжко зітхнув:

— А може, татари до нас сюди не прийдуть?

— Ні! — сказав воєвода.— Татарська сила йде сюди, вона нагряне на руські землі і, доки не насититься нашою кров'ю, звідси не піде.

— А може, подавиться!

Савелій всю ніч простояв дозорним на стіні. На світанку, вперто відганяючи сон, він усе так само зірко дивився в далечінь, на снігові рівнини. Сонце підвелося з-за золотистобагрових хмар, що протягнулися над самим небосхилом. Рівнина була пустинна, де-не-де чорніли поодинокі дубки.

Раптом щось привернуло увагу Савелія. Він протер очі, вдивляючись у димчасту далечінь. По сніговій рівнині розсипалися чорні цятки. Вони рухалися, збільшувались, повзли квапливо, наче мурашки на білому полотні. Вони вже розділилися потоками, відхиляючись в різні боки. Незабаром можна було розпізнати скакаючих вершників.

«Татари! Кому ж іншому бути!» зрозумів Савелій і побіг що було сили по безлюдних вулицях до будинку воєводи. Той їхав назустріч, підганяючи білого коня.

— Вони! Татари! — задихаючись крикнув Савелій.— Вони!.. Великою хмарою сунуть!

— Біжи до собору! — розпорядився воєвода.— Підніми дзвонаря, нехай б'є на сполох!

Савелій побіг до соборної церкви на майдані. Головні двері були відчинені. Всередині перед іконами в золотих

і срібних ризах мирно горіли лампади. Старий паламар у довгому підряснику з заплетеною косичкою підмітав віником кам'яну підлогу.

— Де дзвонар? Дзвоніть у великий дзвін!

— Обидва дзвонарі пішли на стіну сторожити, а отець протопоп без свого благословення наказує не дзвонити.

— Та ти зрозумій: татари йдуть! Що ти мені голову морочиш протопопом! Давай дзвонаря! — Савелій схопив паламаря і поволік його за собою.

— Та що ти, нечестивий, б'єшся? Чого штовхаєш духовну особу?

— Де дзвонар? Біжи за ним! Сам дзвонитиму!

— Онде наш старий дзвонар! — сказав паламар, намагаючись вирватися з міцних рук Савелія.— Він тепер на спокої, сліпенький.

В кутку, біля свічного ящика, сидів старик з більмами на широко розплющених очах. Він чув розмову і, простягнувши руки, вже йшов спотикаючись до Савелія.

— Можеш дзвонити? — спитав Савелій.

— Як не можу? Сорок років дзвонив, кожну вірьовку знаю, від якого дзвона, великого чи малого...

Всі троє поспішили до дзвіниці. Через отвори в стелі висіли різної товщини вірьовки. Сліпий дзвонар обмацав їх, вчепився за одну кручену, найтовщу, і перепитав:

— На великий сполох дзвонити? Отець протопоп нічого не скаже?

— Твоєму отцеві протопопу влетить по загривку від воєводи, що дзвонарів біля дзвона не було! Давай щосили! Бий тривогу, бий на сполох!

— Як при пожежі?

— При найбільшій пожежі!

Сліпий звичним рухом, двома руками, почав з усіх сил рівномірно натягувати вірьовку. Зверху, з дзвіниці, попливли часті незвичайні удари великого дзвона, викликаючи тривогу, шумливе почуття невідомої біди, набіглого горя.

Спляче місто ожило. Біда, яку ждали, але в яку до останнього дня не хотіли вірити, тепер звалилася наочно: дзвін скликав усіх на стіни, на захист міста.

Загриміли хвіртки, загавкали дворові пси. Люди вибігали на вулицю, зупинялись, прислухались і бігли далі,

до стін. У всіх кінцях міста церкви підхопили заклик, і дзвонарі вдарили у великі дзвони.

Почувши, що в Рязані дзвонять на сполох, відгукнулися церкви ближніх селищ. Всюди сполошний дзвін закликав людей братися за мечі й сокири — зустрічати незваних страшних гостей.

Савелій бігом повернувся на стіну. Спираючись на сокиру, він жадібно вдивлявся, як наближалася чорна кінна маса, наїжившись списами. Він бачив, як по той бік річки вибігали з дворів люди, розмахуючи руками, вказували на почорнілий степ. Одні бігли до воріт Рязані, інші, на санях і піші, схопивши оклунки на спину, відходили вверх берегом річки, женучи худобу в напрямку засипаних снігом лісів.

Татари насувались швидко, і чим ближче до міста, тим сильніше вони прискорювали біг коней. Нарешті передовий загін на світлорудих конях з диким, шаленим виттям, гиканням і свистом прискакав до стін Рязані й зупинився в хмарі пари від розгарячених коней. Вершники замовкли. Непорушно розглядали вони високі земляні вали, покриті крижаним накатом, на валах дубовий тин з вузькими прорізами, крізь які показувались голови захисників Рязані.

Татари заворушились. Од них відокремилась сотня. Вершники, по троє в ряд, не поспішаючи, поїхали навкруги міста. Передній монгол тримав значок довгого списа, з верхушки якого звисав рудий кінський хвіст. За ним їхав вершник у позолоченій кольчузі і в срібному блискучому шоломі з пучком білого пір'я.

Далі рухалися ряди монголів, у панцирах і кольчугах, з короткими списами і круглими щитами на лівій руці.

Друга сотня відокремилась, од натовпу монгольських воїнів і поскакала до найближчого селища, де з дзвіниці ще чувся тривожний дзвін. Незабаром гудіння дзвона припинилось. Над хатами густою хмарою почав кружляючи підійматися чорний дим.

Третя сотня монголів залишалася на другому березі Оки і спостерігала, що робиться на стінах Рязані. Десяток вершників відокремився від загону, спустився на лід річки і не кваплячись піднявся до великих дубових воріт міста.

Рязанці з цікавістю дивилися на не бачених раніше

татар і, забувши боязкість, видиралися на тин і висувалися з бійниць. Вороги були в довгополих кожухах, що прикривали ноги до п'ят. У деяких на грудях виднілися ряди залізних і мідних пластинок. На спині захисних пластинок не було [1]. До сідел були прикріплені саадаки [2] з луками і червоними стрілами. Женоподібні обличчя монголів були темні, як соснова кора.

Один з татарських вершників, старик з довгою бородою, під'їхав до воріт, постукав пужалном і закричав по-руськи до тих, що стояли на стіні:

— Здрастуйте, рязанці! До вас приїхав великий цар Бату-хан, покоритель усіх народів. Надсилайте до нього послів з хлібом-сіллю, бийте чолом і підкоряйтеся йому з повагою і вірністю...

— Довго йому доведеться ждати! — відповіли з стіни.— Від'їжджайте назад, звідки приїхали, і забирайте з собою вашого царя Батигу!.. А ти звідки з'явився, злодюго, перевертень окаянний? Чи не рязанець ти родом?

— Одчиняйте ворота, приймайте дорогих гостей! — продовжував кричати бородатий вершник.— Якщо ви підкоритесь, то ніякої біди вам не буде. А якщо не послухаєтесь, то татари переб'ють вас усіх до останнього, місто буде спалене, і всі ваші хати розібрані по деревинці!

— А чи багато ти одержав від свого царя, щоб продавати рідну землю? Іуда лиходійський, зраднику проклятий!

З стіни полетіло каміння, метнулися стріли. Татарські коні шарахнулись. Вершники стрімголов поскакали назад.

Розділ четвертий

ОБЛОГА РЯЗАНІ

Пише Хаджі Рахім: «Ой, які часи настали, скільки жорстокості і горя бачиш навколо! Після битви у Кипчацькому степу з одчайдушним рязанським військом Бату-хан не захотів ждати і відпочивать. Він послав гінців

[1] За монгольськими поняттями, воїн повинен прикривати свої груди, а спину прикривають тільки боягузи, які втікають.

[2] *Саадак* — шкіряний футляр для лука.

до Гуюк-хана, наказав йому першим вирушити на Рязань і напасти на місто. Гуюк-хан і сам мав затаєну думку — випередити джихангіра і дати своєму війську радість ограбувати багате місто. Але коли це повеління прийшло від ненависного йому Бату-хана, Гуюк-хан роздувся від поважності перед гінцями й відповів: «Моє військо втомилося після славного бою, я хочу дозволити йому відпочити. Після цього я виступлю. Рязань від моїх рук не втече».

До такої відповіді Гуюк-хана спонукало ще й те, що його тумен був сильно пошарпаний після бою з урусутами. Шамани невміло перев'язували поранених.

Бату-хан порадився з Субудай-багатуром,— що робити? Після лютої завірюхи в степу стало тихо. Сонце яскраво освітлювало сріблисті далі. Гінці інших загонів, розметаних хуртовиною, почали знову прибувати з донесеннями. Бурундай повідомляв, що йде на Пронськ, але його затримують вузькі стежки й густі ліси. «По таких дорогах нашим возам їхати дуже важко, а пороки[1] неможливо протягнути».

Субудай-багатур, він імені Бату-хана, відповів Бурундаю: «Ти хоробрий, але не винахідливий! Примусь полонених урусутів рубати широкі просіки, щоб могли рядом їхати три вози. Візьми Пронськ і не зволікаючи йди на Рязань. Жени туди полонених. Навколо Рязані зустрінуться татарські війська. Хто не виконає наказу і запізниться — побачить смерть».

Бату-хан і Субудай-багатур, не чекаючи відповіді, прискореними переходами вирушили на північ. Поранені їхали позаду на возах і на верблюдах.

Бату-хан заявив: «Рязань я захоплю сам».

Через два дні Бату-хан на чолі тисячі «непереможних» був перед стінами Рязані. Джихангір послав перебіжчика-товмача, колишнього рязанського князя Гліба, з десятком вершників до запертих міських воріт. Князь кричав до тих, що стояли на стіні, щоб вони здали місто. Із стін його закидали камінням, і він повернувся, лаючись і витираючи хусткою розсічене каменем обличчя.

Бажаючи застрахати рязанців, Бату-хан наказав палити навколишні селища. Він сам об'їхав навкруги Рязані разом з князем Глібом, докладно розпитував його,

---

[1] *Пороки* — стінопробивні машини.

звідки краще всього зробити приступ на стіни, де їх проламати, де їх підкопати? Увійти в місто було дуже нелегко, з усіх боків зводились круті, вкриті кригою вали.

Монголи почали приганяти полонених урусутів, напівголих, обдертих і побитих. Татари стьобали їх канчуками і примушували будувати штурмові драбини. Урусути спитали: хто їх годуватиме? Вони голодні, два дні нічого не їли.

— Коні й інша скотина нас возить, а їжі не вимагає,— відповідали татари. — Вони самі собі знаходять корм. Можете їсти корені рослин чи кінський гній, а драбини майструйте.

Упертих татари били по голові дубинками з залізною кулькою на кінці. Похмурі, почорнілі від голоду, урусути мовчки розшукували в покинутих хатах сокири і ручні пилки. Вони виламували з хат колоди і дошки й будували драбини. Наступного дня прибули перші пороки, поставлені на полозки. Проти головних міських воріт висунули стінопробивну машину. З гуркотом почала вона метати велике каміння. Друга машина, коли її повезли через річку, проламала кригу і занурилася в воду. Полонених урусутів примусили її витягати, і вони працювали, провалюючись під кригу...

Аллах великий! Бату-хан упертий. Щось страшне буде!»

Розділ п'ятий

«ЧУЄШ, ЯК СОБАКИ ГАВКАЮТЬ?»

Місячна, сріблиста ніч обгорнула дрімливістю Перунів Бір. Хати, витягнувшись вздовж узлісся заснулого вікового бору, глибоко зарилися в снігові кучугури. Тишу зрідка порушував сухий тріск тину і нерухомих дерев. Затихли й собаки, згорнувшись калачиком й уткнувшись носами в пухнасте хутро.

У голубуватому світлі тьмяно височіли горбаті скирти, засипані снігом, чорні стовбури оголених дерев і висока жердина з пучком ялинових гілок біля хати старости.

На околиці висілка кілька разів гавкнув собака, потім раптом зайшовся тонким протяжним гавканням. За

ним озвалися інші. З усіх кінців Перунового Бора собаки завели невгамовне гавкання. Десь грюкнула хвіртка, дзвінко заіржав кінь.

У крайній хаті Опальониха скочила із полатей, обережно відсунула засувку вікна, затягнутого риб'ячим пузирем. Припавши оком до вкритої інеєм тріщини пузиря, Опальониха побачила темну постать людини в довгополому одязі й дивному ковпаку, яка сиділа на тині. Людина зіскочила на подвір'я й попрямувала до току.

— Вешнянко, вставай! — розштовхувала Опальониха дівчину, що міцно спала.— Чуєш, як собаки гавкають? Це вони! На подвір'ї недобра людина.. Побігла до току... Боязно,— коли б не підпалила вона нас! Мужики всі пішли! Як ми, жінки, самі справимося?

Обидві жінки взулися в чоботи, пов'язали хустками голови і накинули кожухи. Знову припали очима до вікна. Все здавалося спокійним у сріблистому місячному світлі. Тільки собаки продовжували заливатися нестримним гавканням і рвалися з прив'язі.

— Тітко Опальонихо, і мені боязно! Що ж воно буде? — пошепки запитувала дівчина. А жінка квапливо підперізувалась поясом, у зубах тримала рукавиці, складала в хустку шматки хліба і витягала з-під лави сокиру.

— Думаю, чи не татари це? Бери ніж і дерев'яну миску. Не забудь кресало!..

Обидві жінки тихо вийшли з хати і причаїлися в тіні. Невідомий порався біля сінного сарая і висікав кресалом іскри.

Страшний крик долинув з кінця села. Луна повторила його з глибини сплячого бору. Знову пронісся крик, сповнений жаху та болю, звірячий крик тяжко пораненої жінки.

Село швидко прокидалось. Заскрипіли ворота, застукали копитами по дошках коні. З криком проскакав зігнутий старик без кожуха й шапки, на неосідланому коні:

— Горимо! Татари! Рятуйтесь!

Опальониха крадучись підбігла до людини, яка поралась біля сіна.

В місячному світлі Опальониха розрізнила довгу до п'ят синю шубу дивного вигляду, білі чоботи з собачих шкур, криву шаблю біля пояса. Невідомий озирнувся, коли вона вже звела над ним сокиру...

Влучний удар...

Забитий звалився обличчям вниз, і кров темною плямою розтікалась по білому снігу.

— Втечемо задвірками, городами! — шепнула Опальониха.— Ходімо швидше, ховайся в тінь...

Пройти вже не вдалося. Через паркан перелізали татари, підібравши і заткнувши поли кожухів за пояси. Обидві жінки сховалися в купі наваленого хворосту і жердин.

Село запалало відразу з кількох кінців. Горіли також дві хати, що стояли осторонь, і тік з скиртами.

Огонь почав здійматися величезними язиками, чорний дим клубами понісся у височінь.

Жалібно мукали налякані корови, яких виганяли на вулицю, метались коні. Звідусіль линули одчайдушні зойки і плач жінок. Жінки бігали, не знаючи, що рятувати, куди бігти, і вихоплювали з запалених хат ридаючих дітей і мішки з хлібом.

Новий, ніколи не чуваний, страшний рев наближався з лісу:

— Кху, кху, кху, уррагх!

Лавина вершників сповнила село метушнею, іржанням коней, хриплими криками і гострим запахом невідомого, страшного народу.

Собаки заливались від одчайдушного гавкання і скавучання, ганяючись за чужими вершниками, які метались по селу, били кривими шаблями з розмаху всіх, хто траплявся на дорозі, і ловили арканами втікаючих жінок.

Татари ввірвалися з обох боків села і гнали всіх зустрічних до середини, на пустир, до хати старости.

Розділ шостий

У ПРИМІСЬКОМУ ПОСАДУ

Об'їхавши міські стіни, Бату-хан повернувся до селища на протилежному березі річки. У покинутих жителями хатах товпились татарські воїни. Вони гасали по вулицях, тягнули оберемки сіна, здирали солому з дахів,— усе годилося на корм їхнім диким невибагливим коням. Всюди над хатами звивалися димки: татари при-

мусили захоплених у полон жінок пекти їм млинці і житні коржі.

Бату-хан проїжджав через посад на вороному коні з білими ногами і білою плямою на лобі. Загоріле обличчя було непорушне, звужені очі дивилися поверх людей, — ніхто не міг прочитати на його обличчі ні радості, ні турботи. За ним їхали по троє в ряд віддані йому хани. Вони носили почесні звання тисячників і десятитисячників, але своїх загонів не мали. Їхні обов'язки полягали в тому, щоб брати участь в обідах Бату-хана, їсти за чотирьох, розповідати побрехеньки і незвичайні пригоди славних витязів. Коли ж вони залишалися наодинці з Бату-ханом, кожний з них передавав плітки про інших ханів, про своїх же співбесідників за обідом. Бату-хан уважно вислухував кожного, примружуючи очі, іноді милостиво шипів: «Дзе-дзе!» Він хотів знати все, що робиться поблизу і далі від нього, у військах інших чингізидів, тому терпів оцих ханів, як потрібних йому людей.

У посаду баурші показав Бату-хату простору хату і запропонував обрати її для ночівлі.

— Хто жив в оцій дерев'яній юрті?

— Урусутський шаман. Зовуть його «піп».

Бату-хан сердито відмахнувся.

Втрутився великий радник Субудай-багатур. Під'їхавши на буланому коні, він хриплим голосом сказав:

— Хіба личить джихангіру жити в юрті шамана та ще урусутського? А це що за будинок? — він указав батогом на брусовану будівлю з гостроверхим високим дахом і позолоченим хрестом вгорі.

— Це дім урусутського бога.

— Джихангіру личить жити там, де живуть боги,— сказав суворо Субудай-багатур.

Бату-хан скоса поглянув на баурші, що опустив додолу очі, на ханів, які почали гаряче підтакувати великому радникові, і повернув коня до церкви.

Баурші кинувся до церковних дверей. На паперті біля входу сиділо четверо монгольських воїнів.

— Сюди не можна! — сказав один із них.

Баурші почав сперечатися з монголами.

— Хто вас поставив сюди? — спитав, під'їхавши, Субудай.

— Сотник Гуюк-хана, Мунке-Сал.

— Повертайся до свого сотника і скажи, щоб він вибирав для свого хана більш підхожу юрту. Забирайся, швидко!

Чотири монголи подивилися один на одного, посвистіли крізь зуби і, підібравши поли довгих кожухів, пішли через глибокий сніг до своїх коней, прив'язаних до церковної огорожі. Один повернувся і сказав Субудаю:

— Коли Гуюк-хан почне нас бити по щоках кістяною лопаткою, адже ти за нас не заступишся?

— Хто тобі відрізав вухо? — спитав Арапша.— Дивися, друге відріжу!

Монгол, оскаливши зуби, присів, витягуючи меч, злісно його засунув назад у піхви і швидко скочив на коня.

— І ти того діждешся! — крикнув він і поскакав.

Арапша злобно подивився йому вслід:

— Гуюк-хан знову підсилає до джихангіра убивць!

Нукери привели старика, знайденого в сусідній сторожці. Він був у собачому ковпаку, полотняних штанях, сорочці й личаках. Він увесь посинів і тремтів від холоду, але не виявляв страху. Старик одімкнув ключем великий замок на дверях. Баурші увійшов перший і, склавши руки на животі, став біля дверей. Бату-хан скочив з коня і, розминаючи затерплі ноги, зайшов до церкви. Татари її не зайняли. Крізь вузькі вікна, затягнуті пузирями, тьмяно проникало світло. Спереду виблискував золотом вівтар з різьбленими дерев'яними дверима. Перед деякими іконами мигали вогники лампад, освітлюючи темні насуплені образи святих.

Бату-хан попрямував до вівтаря, обійшов навколо престолу. На столику в кутку знайшов п'ять круглих білих проскурок. Наказав баурші, який слідував за ним, попробувати оці хлібці — чи не отруйні? Баурші відкусив, пожував і сказав:

— Авва! Хай збереже «хан-небо» і тебе, і мене від нещастя! Хліб смачний!

Бату-хан повернувся на середину церкви, сів на кінську попону. Біля нього півколом розсілися хани.

— Розпаліть тут багаття,— сказав Бату-хан,— і зваріть мені чай [1].

---

[1] Монгольська аристократія в XIII столітті вже знала вживання чаю, одержуючи його з Китаю в обмін на шкури, шерсть, скот та ін. (див. китайські літописи XIII століття).

Баурші заметушився, поговорив з товмачем і полоненим стариком і підлесливо доповів ханові:

— Тут вогонь розпалювати не можна — це прогнівить урусутського бога, і його дім загориться.

Субудай-багатур наказав, щоб його військові помічники — юртджі — розмістилися в будинку урусутського шамана. Рублений дім складався з сіней і двох горниць, розділених стіною. Велика, збудована з каміння й глини квадратна піч виходила в обидві горниці.

У першій половині розташувалися четверо монгольських юртджі і два мусульманських переписувачі-уйгури. Другу горницю взяв собі Субудай. Він побачив рязанського князя — перебіжчика Гліба, який сидів разом з юртджі, і спитав:

— Що таке «гречані млинці»?

— Це важко пояснити, треба покуштувати. Придбай собі бабу, вона тобі щодня пектиме, а ти будеш радіти.

— А що таке «баба»?

— На подвір'ї монгольський воїн пропонує купити в нього двох бабів. Купуй.

— Скільки він хоче?

— Зараз їх приведу.

Гліб вийшов на подвір'я і повернувся разом з старим монголом, який штовхав до горниці двох жінок, що упиралися. Одна, висока, огрядна, у синьому сарафані, увійшовши, пошукала очима і тричі помолилася в той куток, де лишилися кіоти від забраних образів. Склавши руки під пишними грудьми, вона пильним поглядом втупилася в Субудай-багатура, який сидів біля ослона на підлозі, на кінському пітникові. До жінки щільно притислася дівчина з русявою косою і переляканими очима, у порваному дубленому кожусі, з-під якого виднівся поділ червоного сарафана.

— Ось тобі дві добірні молодички,— сказав по-татарськи князь Гліб.— Старша — досвідчена куховарка, а ця — садова квітка, макова голівка.

Субудай оглянув жінок побіжним поглядом і одвернувся.

— Станьте на коліна! — сказав князь Гліб.— Це великий хан. Віднині ви будете його ясирками.

— Великий, та не найбільший! — відповіла жінка.— На коліна навіщо ставати? Підлога ось брудна, дивись, як іроди натоптали.

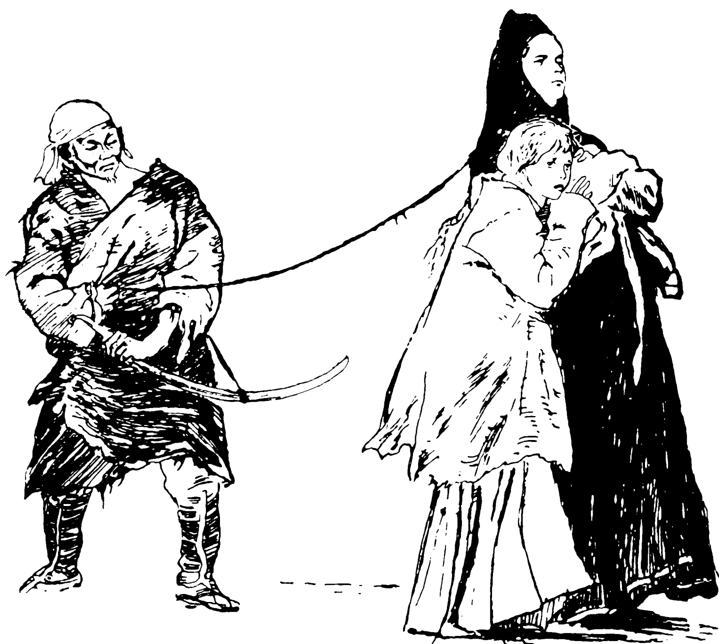

— Вклонися, кажу, своєму хазяїнові!

— Мій хазяїн, мабуть, років десять як помер. Ну, Вешнянко, давай вклонимося, чи що.

Низько схилившись, вони торкнулися пальцями підлоги.

Субудай пильним поглядом втупився в жінок, і око його примружилось. Він покосився на князя Гліба, що сів на дубовому ослоні, підвівся і, поклавши пітник на ослін, видерся на нього, підібравши під себе ногу.

— Як зовуть? — спитав він у Гліба. Той переклав запитання.

— Опальонихою величають, а це Вешнянка.

— Дочка?

— Ні, сирота сусідська. Я її пестую.

— Чому тебе так зовуть? — продовжував розпитувати Субудай.

— Мого чоловіка спалили на багатті.

— Хто? Мої татари?

— Куди там! Наші злодії — розбійники новгородські.

З того часу я стала Опальонихою, а це Вешнянка, весною родилася і сама як весна красна.

— Важкі урусутські імена,— не запам'ятаєш! — сказав Субудай.— Працювати для мене будете чи покликати інших?

— Все життя на когось працювала. Така вже наша баб'яча доля!

— Нехай вони мені спечуть і млинці, і житні коржі, і хліб.

— Був би житній квас та борошно, тоді все буде.

— Вам старий Саклаб все дістане,— втрутився князь Гліб.— Він, певно, не забув розмовляти по-руському.

Обидві жінки швидко обернулися до старого слуги Субудая, що стояв біля дверей.

— Ти наш, рязанський? Ясир?

— Сорок років мучуся в полоні. Нога з ланцюгом зрослася. І з вами те саме буде: як надягли петлю, так до смерті не вирватись.— Старик тяжко зітхнув.— Ось вам борошно, а ось квас... [1] — І він присунув до печі мішок і глиняний бутель. На ногах дзенькнув залізний ланцюг.

— Ой лишенько! — вигукнула Опальониха, сплеснувши руками.— І ти сорок років тягаєш на ногах залізо! — Опальониха погрозилася пальцем до Субудая, що незворушно спостерігав за нею.

— Добре, поговоримо потім... Зараз натягаю дров,— сказав старик.

— Ну, Вешнянко, війна війною, а тісто ставити треба!

Опальониха зітхнула і попрямувала до печі, але її стримав монгол, натягнувши ремінь, накинутий на шию. Вона зупинилась, позираючи на Субудая. Той звернувся до монгола.

— Звідки дістав оцих жінок?

— Я був у сотні, яку послали обійти місто. Ми їхали через ліс, там бігли люди, багато жінок. Одних ми зарубали, інших погнали назад до нашого табору.

— Так!

— Цих двох я сам піймав і притягнув на аркані.

— Так!

— Я хочу їх продати.

---

[1] В той час не було дріжджів, хліб пекли на квасі.

— Так!

— У мене дуже старі порвані чоботи. Ноги мерзнуть...

— Так!

— На урусутах я не бачив шкіряних чобіт, вони ходять у личаках з липової кори.

— Так!

— Я хочу обміняти оцих жінок на пару нових чобіт.

— Значить, ти хочеш, щоб я зняв свої чоботи і віддав тобі? Ти хочеш обідрати свого начальника? Ти знаєш, що тобі зараз за це буде?

Старий монгол з клоччям сивого волосся на підборідді дивився переляканими очима, розкривши рота.

— Я цього не хотів, великий хане! Прийми від мене оцих жінок у дар. Нехай охороняє тебе вічне синє небо!

Монгол одв'язав ремінь і задкуючи вийшов з хати.

Розділ сьомий

«МИ І ХУДОБУ МИЛУЄМО»

До ганку хати, де містився Субудай-багатур, був прив'язаний його буланий жеребець. Перед ним лежав ворох сіна і соломи.

Бату-хан викликав до себе старого полководця. Субудай вийшов, нукер підвів йому коня.

«Незручно хану йти пішки, торкатися ногою землі». Субудай верхи пересік вулицю. Назустріч біг натовп нукерів. Усі кричали, штовхались, намагаючись ближче підійти до монгола у вкритому інеєм малахаї, який сидів на запорошеному снігом коні. Він тримав на поводі другого коня. Впоперек сідла була прив'язана людина. Вона була непритомна. Обличчя, побіліле від морозу, здавалася мертвим.

Раптом Субудай заревів, як божевільний. Він стьобнув коня, врізався в натовп, звалився з сідла і підбіг до замерзлого.

— Урянх-Кадан, опам'ятайся! Розплющ очі! Почуй мене! — кричав Субудай,— припавши обличчям до одягу замерзлого, хапав і обмацував непорушне лице.

— Це син Субудай-багатура,— загомоніли в натов-

пі.— Мабуть, любив сина, Урянх-Кадана! Хоч молодий, а був він одчайдушно хоробрий.

— Куди його везти? — запитував верховий монгол.— Чи не краще покласти його просто на багаття і спалити! Все одно жити йому більше не доведеться.

Субудай вирвав повід з рук вершника і сам повів коня через дерев'яні ворота назад до ганку будинку. Схлипуючи, він кричав:

— Урянх-Кадан! Ти не повинен померти! Я дутиму тобі в ніздрі, нехай мій дух перейде в твоє тіло. Я вирву своє серце і вкладу тобі в груди замість твого замерзлого. Краще я, старий, помру, а ти, молодий, будеш знову славитись перемогами... Зажди лишати цей світ!..

Гомін і крики привернули увагу Опальонихи, і вона вийшла на ганок. Нахмуривши брови, дивилась на Субудай-багатура, який кричав, і зрозуміла: «Косоокий сина жаліє!»

Вона швидко збігла по східцях. Сильною рукою одірвала Субудая від сина. Упевненими, спокійними рухами розв'язала і зняла тіло Урянх-Кадана, звалила собі на плече і, обережно притримуючи, піднялася східцями, увійшла в сіни і поклала замерзлого на соломі.

Князь Гліб виявився тут же. Опальониха, стоячи на колінах, розстібала замерзлому одяг і примовляла:

— Живий іще небіжчик! Мені не вперше застиглих відтирати. Дайте суконку, повстину, лампадне масло і миску снігу. Не можна, косоокий, тягнути його до хати — м'ясо буде відриватися шматками.

Субудай, вражений владними рухами Опальонихи, сидів навпочіпки поряд з непорушним тілом і спостерігав, поклавши палець до рота.

Опальониха стягнула з Урянх-Кадана замшові гутули[1] і почала швидко й уміло розтирати побілілі ступні снігом і повстиною. Два монголи, зрозумівши, що вона робить, почали терти кисті рук. Опальониха розтирала то одну частину тіла, то другу, нарешті вправно й обережно почала розтирати обличчя.

— Ось візьми, чадо моє, потри гусячим сальцем, — косячись на Субудая, сказав священик, хазяїн будинку,

---

[1] *Гутули* — монгольські чоботи без каблуків, вистелені зсередини повстиною.

протягуючи дерев'яну миску.— Та ще влий йому в рот винця.

Довго поралась Опальониха. У сінях стало тепло і душно від нукерів, що туди набилися. Нарешті розплющились очі, погляд, далекий і неясний, ковзнув по тих, що зібралися, зупинився на скривленому обличчі Субудай-багатура і засвітився свідомістю.

— Батьку!.. Слухай..— прошепотіли губи.— Урусути дикі вовки... Їх треба вбити... Вони не здаються!..

— Що ти бачив, сину мій, Урянх-Кадан? Що з тобою трапилось? Хто тебе скривдив? Я його живого розсічу на дрібні шматки.

— Я був у полоні!

Урянх-Кадан знову знепритомнів.

Субудай заходився шарпати його.

— Не заважай! — суворо відсторонила Субудая Опальониха.— Не займай!

— Слухай ти, урусутко,— несміливо попросив Субудай. — Врятуй життя моєму синові, славному багатуру Урянх-Кадану! Я дам тобі волю і нагороду, якої ти не бачила навіть вві сні.

— Постараюся і без нагороди. Ми і худобу хвору милуємо. А він хоч і нехрист, а душа все ж людська...

Субудай спустився на подвір'я, підійшов до свого буланого жеребця, шепотів йому на вухо, дув у ніздрі і слухав, що йому скаже, який знак подасть мудрий кінь.

— Порадь мені, мій вірний товаришу: чи зрубати їй голову, чи одягнути в парчеву шубу? Чи взяти з собою далі в похід, чи роздягнути і вигнати в ліс? Яка урусутка! Багатур — а не жінка! Я таких іще не бачив...

Кінь хитав головою, ніби погоджуючись, і м'якими губами хапав хазяїна за рукав.

Розділ восьмий

ТРИВОЖНІ НОЧІ

Ворог задумів свого ворога не знає.
(Східна приказка).

Всю ніч Савелій провів у тривозі. Вдивлявся крізь бійниці в далечінь, прислухався до гомону збаламученого міста. Звичайна нічна тиша навколо Рязані зникла.

Тисячі вогнів горіли внизу під стінами і на рівнині за річкою, немовби щедра рука розкидала навкруги розпечені жарини. Це татари цілісіньку ніч палили багаття, безжалісно розтягуючи для цього хати, сараї і паркани. Вдалині, під небосхилом, палали величезні пожежі. На низьких хмарах тремтіли їхні багрові відблиски.

Підійшли ратники. Тривожно дивилися в далечінь.

— Онде горить Пронськ!

— Таке скаже! До нього верст п'ятдесят буде.

— А що ж це?

— Адже справді Пронськ...

— Мабуть, Соболєвку підпалили!

— Братці, братці... Ухорську палять...

— Де?

— Та онде за лісом...

— А не Переволоки?

— Ні, їх поки що не зайняли...

— Та що ж це, братці?!. Недолюдки прокляті!..

— Онде ще горить! Онде — далеко!..

— Це Ярустово...

— Як Ярустово? — застогнав Савелій.— Адже ж Ярустово верст тридцять за Рязанню! — і він подумав про своїх, яким радив, на випадок біди, бігти до Пахома-рибалки в Ярустово.

— Навіщо їм ждати, поки візьмуть Рязань? Що їм, окаянним, тридцять верст! Бачиш, їх скільки! Навкруги так і розсипались. Палять та грабують погости...

В напрямі Ярустова заграва була особливо сильною. Яскраве жовте полум'я піднялося високо й лизало хмари.

— Дурні! — сказав молодий ратник. — Це татари на свою голову стоги з сіном підпалили.

— Ні! Дарма сказав! — заперечив Савелій. — Татарам сіно дорожче за хліб. Коні ж без сіна пропадуть... Куди оці негідники подінуться? Це наші самі сіно підпалили. Будемо палити скирти і стоги, татар виморимо.

— Так! Вже тут їм не життя!.. Ми їм не скоримось!

Ніч минула тривожно. Варта не змикала очей.

За річкою проспівали півні. У Рязані відгукнулися інші. Вкриті інеєм воїни вдивлялись у згасаючу заграву. Татарські багаття продовжували мигати тисячами вогнів.

Сонце піднялося над синьою бахромою дальніх лісів. Рожеве проміння, що пробігло по сніговій рівнині, освітило татарські загони, які чорними потоками рухалися до міста.

Коні й люди тягли сани з колодами, жердинами, дошками. На стіні з цікавістю і хвилюванням товпилися рязанці й гадали, що робитимуть татари. Почали прибувати групи полонених. Навколо них кружляли татари і стьобали канчуками, підганяючи відстаючих. З стіни було добре видно, що багато татар уже одягнено в руські селянські кожухи й сіряки, а полонені йдуть роздягнуті, обірвані, багато хто в одних штанях і сорочках. Деякі падали, на них накидалися татари, били доти, доки ті не підводились або ж не затихали назавжди.

Полонені почали будувати внизу, навколо міста, дерев'яний паркан, складаючи розтягнені з будинків колоди й дошки.

— Дивись, наче баранів обгороджують!...— говорили на стінах.

— І шкуру здеруть, як з барана.

— Побачимо, хто кого! Нехай сюди, негідники, поткнуться!..

До воріт під'їхало кілька вершників. Серед них був князь Гліб. Він кричав, клявся, що ніякої шкоди нікому в Рязані не буде:

— Відчиніть ворота і виходьте в поле. Тільки добро своє лишіть вдома. Вільно підете, куди хочете, татари пальцем вас не займуть.

— Це Гліб Володимирович, — захвилювалися на стіні.— Братовбивця окаянний! Родичів обманом перебив. Каїн проклятий!.. Недарма тобі анафему співають!

— Братів згубив, тепер батьківщину продаєш... Кіл тобі осиковий в спину!

З стіни полетіли стріли. Влучно кинутий камінь поранив Гліба. Він спішно повернув коня і помчав назад.

На світанку каменеметна машина присунулась ближче до міських воріт. Татари, ховаючись за великими дерев'яними щитами, почали обстріл. Вони відтягували колоду з залізною чашкою на кінці, клали в чашку великий камінь. Колода з гуркотом відкидалася вперед, шпурляючи камінь. Недалеко, за руїнами будинку, ховалися в засаді татарські вершники, чекаючи, чи не вийдуть сміливці з воріт.

Воєвода Кофа наказав суворо-пресуворо:

— Зберігайте свою силу! Відбивайте невірних! Але не виходьте з воріт. Вони готують нам лукаву витівку!..

Розділ дев'ятий

«ЧИЙ БОГ СИЛЬНІШИЙ?»

Вечір напередодні штурму Рязані Бату-хан проводив у тій же церкві. Юртджі писали останні накази загонам. Найсуворіші кари загрожували тим, хто не ввірветься до міста, а відкотиться назад.

Субудай-багатур сидів біля Бату-хана похмурий і неговіркий. На запитання хитав головою чи заперечливо піднімав палець. Нарешті сказав:

— Сьогодні ти, сліпучий, дав наказ про наступ. Не можна повернути пущеної стріли. Накажи завтра зробити з глини тисячі дзаголма [1], щоб варити м'ясо для бенкету, для свята перемоги. Але цю ніч треба спати і готуватися до бою.

Хани, які сиділи біля Бату-хана, підтакнули і сказали звичайне побажання:

— Хай не буде у нас недостачі в кривавій війні і в бенкетах, залитих жиром і маслом!

Бату-хан стурбувався:

— Я наказав привести мого вчителя, мірзу Хаджі Рахіма.

— Він тут, біля твого шатра. Він охороняє іноземних мусульман.

— Це не його справа. Я кликав його,— він повинен бути тут.

— Сліпучий! Він сам не йде!

Бату-хан підвівся і швидко вийшов з церкви. Біля паперті, притулившись один до одного, сиділа група людей у великих білих тюрбанах і кольорових ватних халатах, обшитих хутром. Одні голосили, інші твердили молитви. Біля них стояв Хаджі Рахім з піднятою рукою, в якій при яскравому місячному світлі блищала золота пайцза.

---

[1] *Дзаголма* — кругла земляна піч у деяких східних народів.

Група монгольських воїнів стояла в кількох кроках, піднявши над головою мечі. При кожному їхньому русі мусульмани починали кричати, а Хаджі Рахім підіймав вище золоту пластинку.

Бату-хан сказав кілька слів товмачеві, який стояв поруч. Вартові монголи відхитнулися. Вони намагалися втекти, але з темряви виступили «непереможні» з вийнятими мечами й зупинили їх.

Товмач звернувся до монголів:

— Жовті дурні, що пожерли свого батька! Блукаючі нерозумні собаки! Чому ви тут біля порога джихангіра? Пошкодуйте своє красне життя товщиною в нитку!

Монголи загаласували, перебиваючи один одного:

— Ми спіймали здобич, вона наша... Її у нас віднімають. Це торгаші... Ми їх зарубаємо, візьмемо їхнє золото і срібло. Вони були разом з урусутами! А цей мусульманський чаклун з довгою бородою підняв над ними золоту пайцзу Священного Войовника. Поки він тримає пайцзу, ми їх не займемо. Коли він опустить руку, ми заколемо торгашів і розділимо здобич...

Бату-хан тупнув ногою:

— Зараз ви почуєте моє рішення. А ви, мусульмани, відповідайте! Де ваша батьківщина? Як ваші імена? До кого у вас справа? Говоріть швидше!

Купці, що стояли на колінах, вклонилися до землі. Один, благообразний на вигляд, з довгою чорною бородою, випростався і сказав:

— Ми люди різних країн, але ми однієї віри — сина Мухаммеда. Ми — купці, приїхали торгувати у твоєму війську. Наше золото і срібло послужить для загальної користі: ми скуповуємо у воїнів речі, які вони продають, і самі продаємо сушений виноград, фісташки, імбир, вино, хліб і все, що потрібно для твоїх надзвичайних смільчаків.

Бату-хан вказав на Хаджі Рахіма:

— Ви знали раніше цю людину?

— Ні, ми його побачили вперше в ту мить, коли він підняв над нами золоту пластинку.

— Ви обіцяли йому нагороду?

— Ми обіцяли і знову обіцяємо нагороду за наше врятування. Але він сказав, що дервіші майна не мають і до золота ставляться з презирством.

Хаджі Рахім перебив:

— Так, ставляться до золота з презирством, крім золотої пластинки з твоїм ім'ям.

Бату-хан заговорив гаряче й різко:

— Слухайте ви, купці! Бату-хан проходить по різних країнах і підкоряє народи. Хто мені не підкоряється, той побачить смерть. Хто вносить безладдя, як ви,— вказав він на монголів, — тому мої «непереможні» ламають спину...

Монголи впали на сніг і заверещали:

— Прости нас, великий джихангіре!

— Ви, купці, підіть до Субудай-багатура. Він перевірить, хто з вас дійсно купець. Кожний купець одержить пайцзу і їздитиме з моїм військом і вільно торгуватиме. Хто ж виявиться брехуном, тому розіб'ють потилицю і кинуть собакам. А ви, швенді, бродяги, що відбилися од свого загону, ви з якого тумену?

— З тумену сина великого кагана Гуюк-хана.

— Я так і знав. Ви не цінуєте того, що знаходитеся у військах майбутнього кагана, і позорите ім'я Гуюк-хана. Субудай-багатур, перевір, з яких загонів оці швенді, відріж кожному праве вухо і з охороною відішли їх назад до табору Гуюк-хана.

Монголи знову зняли зойки, просячи милості. Бату-хан, не звертаючи на них більше уваги, взяв за рукав Хаджі Рахіма і повів його за собою.

У церкві, біля широко розчинених царських врат, були розстелені килими і шуби. На них, підгорнувши ноги, сидів Бату-хан. Він неуважно хитав головою, слухаючи, що розповідав Хаджі Рахім, який сидів поруч. Дервіш був у руському некритому кожусі і хутряних чоботях — подарунок Бату-хана.

Священик у рясі, притримуючи рукою срібний хрест на грудях, тихо ходив по церкві і, хрестячись, приліплював воскові свічки перед кожною іконою. Це він виконував з наказу монгольського володаря, який йому заявив через товмача: «Я хочу виявити пошану кожному урусутському богові. Я не хочу, щоб який-небудь урусутський бог на мене сердився і мені шкодив».

Священик косився на Бату-хана, який продовжував безмовно сидіти. Хаджі Рахім йому говорив:

— Я знову благаю тебе — відпусти мене! Я не хочу

бути в цьому морі крові. Навіщо ти винищуєш стільки народів, які хочуть жити мирно і вільно?..

— Нехай охороняють мечем свою волю! Монголи сильніші за всіх. Увесь всесвіт повинен підкоритися потомкам мого діда — Священного Войовника.

— Навіщо я тобі? Відпусти мене.

— Ні, ти будеш скрізь зі мною. Я чую навколо одні лестощі. Правду говорять мені тільки Субудай-багатур, Юлдуз-хатун і ти... Моє бажання — мати завжди людину, яка говорить правду. Звичайно, ти повинен говорити правду, тільки коли ми лишаємося вдвох. Якщо ти почнеш мене осуджувати при інших, я накажу переламати так само і тобі хребта, щоб інші мене боялися...

— Хто говорить правду, помирає не від своєї хвороби.

Бату-хан звернувся до священика, який проходив м'якими кроками по церкві.

— Чому добре пахне?

— Я кадив перед священними іконами.

— Що таке «кадив»? Покажи.

Священик підсипав на жарини кадила ладану і почав кадити перед іконою. Бату-хан засопів:

— Дзе-дзе! Це добре! Махай на мене!

Священик злякано перехрестився.

— Господи, прости моє прогрішення!.. — І він почав розмахувати кадилом перед Бату-ханом.

— Чиї боги сильніші? — продовжував Бату-хан. — Урусутські чи монгольські?

— Бог один.

— Неправда. Скільки у вас богів навішено по стінах? Богів багато і добрих, і злих. А наймогутніший — наш бог Сульде, бог війни. Він дасть нам перемогу, і всі підкоряться нашому мечу. Тоді монголи правитимуть всесвітом!..

Розділ десятий

ОСТАННІ ДНІ РЯЗАНІ

...Погібє град і земля Рєзанская, ізменіся доброта єя, і не бє что в ней благо відєті, токмо дим, і земля, і попєл.

(«Повість про прихід хана Батия», XIII ст.).

Зранку табори підійшли близько до рязанських стін, підтягаючи за собою драбини. Вони були різні: і зв'язані з кількох коротких тесин, і збиті соснові стовбури з перекладинами, були і зроблені наспіх з довгих брусів з двосторонніми зарубками.

Під міськими стінами чулися крики татар, зойки полонених, яких нещадно били, стукіт сокир і сумовите вищання дудок, якими татарські воїни підбадьорювали себе перед штурмом.

Драбини почали висуватися на стіни одночасно з усіх боків. Вони являли деяку опору для нападаючих.

Першими полізли руські полонені, яких підколювали ззаду списами. Напівголі, у драних плоскінних сорочках, посинілі від холоду, вони ледве підіймалися по драбинах і кричали, благаючи захисників Рязані не бити їх.

— Пощадіть нас, брати! Дайте перевалити через тин. Разом з вами вдаримо на татар... Не своєю волею йдемо, нас ззаду рубають...

Зверху відповідали:

— Повертайте назад! Боягузи, заячі хвости! Віднімайте мечі у татар, бийте їх, ламайте драбини!

Деякі полонені, не бажаючи битися з своїми ж братами-рязанцями, видершись до половини драбини, кидалися вниз і скочувалися по застиглих полоях. Внизу вони стикалися з татарами і падали порубані.

Скрізь кипів одчайдушний бій.

Савелій, озброєний сокирою на довгому топорищі, чекав на стіні, готовий збити всякого, хто підійметься по драбині. Наблизилися одразу кінці трьох драбин. По них швидко, один за одним, видиралися люди. Хто вони — руські чи татари? Напівголі, в дранті, з дрюками в руках, вони лізли з відчаєм жаху і кричали, мов несамовиті.

Савелій крикнув:

— Наш чи ні?.. Перехрестись!

Перший не відповів, а верещав диким голосом, тримаючи над головою дрюка, і хотів ударити ним Савелія. Але дрюк вилетів і покотився вниз зі схилу.

Другий кричав:

— Дикорос! Свате! Не бий... Я Ваула! За мною Звяга...

Сокира Савелія застигла в повітрі. Мужики важко перевалилися через дубову стіну. За ними швидко дерся молодий татарин з кривим, блискучим мечем. Він полетів униз з розсіченою головою. Савелій бив з лютістю й силою так само впевнено, як звик рубати в лісі старі вікові ялини.

Звяга і Ваула стали поряд з Савелієм. Вони зштовхували жердинами кожного, хто підіймався по драбині. Тут же на стіні одчайдушно захищалися інші рязанські ратники, відбиваючи приступ.

Їм допомагали жінки. Вони виливали відра окропу на штурмуючих. Кидали каміння і брили криги на всіх, хто намагався видертися по драбині.

До полудня штурм було відбито. Татари притихли і відійшли. Внизу, під стінами, рухались, повзали і одчайдушно кричали поранені. Татари ходили між ними, своїх вони відтягували, а руських добивали.

Штурми повторювались і вдень і вночі протягом п'яти діб. Рязанці уперто стояли на своїх місцях. Але ряди їхні зменшувались, і нікому було замінити полеглих у бою. Жінки ставали на місце чоловіків, забитих стрілами чи роздроблених пудовими каменями. А татари посилали на приступ усе нові, свіжі загони. Вони лізли вперто, сподіваючись на швидку поживу: хто перший увірветься, грабуватиме все, що захоче.

Савелій, Звяга і Ваула допомагали один одному чергуючись. Під час недовгого затишшя вони лягали тут же, на стіні, і засинали раптово, поклавши під голову руку.

Слідом за каменеметною машиною до воріт підповзли двоє таранів — великі колоди із залізними кінцями, підвішені на міцних підставках. Монголи й полонені, що працювали біля таранів, ховаючись за шкіряні щити, розгойдували колоди, з страшною силою б'ючи ними у міські ворота. Дубові дошки тріщали, відлітали тріски.

З стін лили окріп, гарячу смолу, метали стріли й каміння.

А тарани вперто били, били, били і нарешті розкололи ворота.

З криками перемоги увірвалися в ворота татари і наткнулися на товсту кам'яну стіну, яка наглухо закривала вхід. Її склали за дні штурму рязанські жінки, яким допомагали діти.

Татари не припиняли натиску і, додавши драбин, знову посилали одчайдушних воїнів, які намагалися зламати упертість рязанців.

Захисники міста бачили, що сили їхні слабшають, розуміли, що кінець близький.

Двадцятого грудня удова князя рязанського, Агріпіна, з молодими невістками і близькими бояринями зійшлися в соборній церкві. Вони вирішили зустріти тут неминучу загибель. Їх оточило багато рязанських жінок. Єпіскоп і священики співали молитви і обіцяли райське блаженство всім, хто прийняв мученицьку кончину.

Сліпий дзвонар невтомно продовжував дзвонити у великий сполоховий дзвін. Дзвін, здавалося, сповіщав, що боротьба продовжується, що ніхто не здається, що руські люди ляжуть кістьми за рідну дідівську землю.

На шостий день облоги, 21 грудня, татари знову рушили по драбинах, несучи палаючі факели. Безперервні потоки татар повзли одночасно з усіх боків. Одні билися кривими шаблями, інші стрілами збивали захисників.

Нарешті татари почали перемагати. Дике радісне виття неслося з усіх кінців міста. Татари вже бігли вулицями, вривалися до будинків і рубали всіх, старих і малих, нікого не милуючи.

Вони розбили церковні двері, вбігли всередину храму, порубали жінок і священиків, підпалили будівлю. Вони кидали у вогонь маленьких дітей, вириваючи їх у матерів, яких тут же, на очах у всіх, гвалтували, після чого розпорювали їм животи.

Надвечір у Рязані не лишилося жодної живої душі. Сучасник пише:

«Нікому було стогнати і плакати, нікому вболівати за загиблими, батькам за дітьми, дітям за батьками, братам за братами — всі разом лежали мертві...»

Савелій, глянувши в цей день з стіни, жахнувся: до нього повзло вісім драбин, а внизу чорнів натовп татар, готових іти на приступ. Савелій скидав брили землі, збивав тих, що видиралися, але драбини піднялися і праворуч, і ліворуч. Татари перевалили через стіну. Савелія вони не зайняли: їм було не до нього. Намагаючись перегнати один одного, побігли вони до Дєтинця, де були княжі хороми, кладові, склади і скотні двори.

Савелій потрапив у хвилю втікаючих рязанців, які, одбиваючись від татар, тислися до виступу стіни, навислої над рікою. Рязанці перелазили через стіну, сковзали по полойових накатах і падали в річку в тому місці, де був проламаний лід. У кого вистачило сили, той перепливав ріку і біг полем у напрямі лісу.

Татари поспішали швидше почати грабування і не переслідували втікаючих: «Далеко не втечуть, все одно наші будуть».

У числі тих небагатьох, що врятувалися, був Савелій. Незважаючи на крижану воду, він переплив Оку. В мокрому одязі, з сокирою за поясом, він виліз на протилежний берег і зупинився. Востаннє оглянувся на Рязань.

У вихорі полум'я й диму вирізнялися дзвіниці палаючих церков. Савелій ясно чув страшне виття і крики переможців, рівномірне самотнє гудіння сполохового дзвона, в який продовжував бити сліпий дзвонар.

Так до останнього віддиху, поки його не прикінчив розлютований татарин, дзвонив старий сліпий дзвонар, закликаючи руський люд на захист батьківщини.

Розділ одинадцятий

ПРОЩАННЯ З ПОЛЕГЛИМИ В БОЮ

Штурм закінчено. Пожежа згасала. Рязань, за ніч засипана снігом, уся в обвуглених руїнах, лежала, як страшно спотворена небіжчиця під парчевим сріблистим покровом.

Бату-хан забажав проїхати через підкорене ним стольне місто. Гінці поскакали в найближчі загони «непереможних» з наказом через день до схід сонця вишикуватись проти воріт Рязані.

Татарські загони розтягнулися нерівною хвилястою лінією вздовж берега замерзлої Оки. Сотні вишикувались у десять рядів. Перед кожною півсотнею, з списом, увінчаним кольоровим клаптем, сидів на коні завзятий багатур. Сотню очолював повновладний джагун [1]. Позаду непорушно застигли: барабанщик з двома казанами, обтягнутими шкірою, трубач з ріжком на перев'язі через плече і щитобоєць з круглим мідним гонгом [2].

Сотні помітно поріділи. У багатьох десятках невистачало де по одному, де по троє вершників. Серед тих, що залишилися, було немало перев'язаних — з слідами руських мечів і стріл.

Вздовж ріки, на схилах міських валів і на дорозі, валялися трупи. Голі людські тіла, вже запорошені снігом, лежали в найрізноманітніших позах: одні — згорнувшись, інші — розкинувши руки й ноги, деякі — упавши головою вниз, у вибоїну. З глибокого снігу стирчали роззуті ноги, на яких сиділи гомінливі галки.

Тисяча «непереможних» вже давно вишикувалась вздовж ріки. Коні застоялись і тягнули повід. Вдалині протрубив бойовий ріжок. Інші ріжки повторили сигнал. Джагун першої сотні проревів:

— Увага й покора!

— Увага й покора! — повторили за ним сотники і десятники. Воїни виструнчились, підібрали поводи́. Тисяча завмерла в напруженому чеканні.

З посаду, з боку вцілілої від пожежі церкви, виїхала група вершників. Спереду скакало троє, середній тримав білий п'ятикутний прапор з дев'ятьма широкими розмаяними стрічками. Під золотою маківкою списа висів рудий кінський хвіст жеребця Чингіз-хана. На прапорі було вишито золотими нитками кречета, який тримав у кігтях ворона.

Позаду їхав інший вершник. Він віз надіту на спис голову рязанського воєводи Вадима Даниловича Кофи. Очі були заплющені, обличчя суворе і спокійне; вітер розвівав довгу сиву бороду і срібні кучері.

Далі двоє скороходів у білих каптанах, білих замшових чоботях і високих білих шаманських ковпаках

---

[1] *Джагун* — сотник.

[2] *Гонг* — мідний щит для сигналу термінового збору чи відступу.

вели за повід надзвичайної краси білого жеребця з чорними вогняними очима. Він згинав шию, перебирав легкими ногами з чорними копитами і танцював, намагаючись вирватись. Вкритий малиновою оксамитовою попоною з золотим вишиванням, кінь, як нарядна цяцька, вигравав у промінні ранкового сонця.

Монголи з пошаною дивились на білого коня. Вони вірили, що на ньому невидимо їде бог війни Сульде, який любить монголів і дав їм нову перемогу.

— Бату-хан свавільний, — шепотіли монголи. — Сьогодні він присвячує білого коня богу Сульде, а захоче — завтра сам на ньому поїде. Сьогодні він сів на вороного коня урусутів, а завтра видереться на бурого ведмедя...

Бату-хан їхав на рослому вороному жеребці з білими до колін ногами і білою плямою на лобі. Джихангір був у сріблястій, що переливалася в сонячному промінні, кольчузі і в золотому шоломі з довгим білим пером. На коні була срібна з золотими бляхами збруя, чепрак, розшитий золотом, — усе зроблене руськими майстрами. Кінь був вбраний так, як звичайно їздили руські князі.

За джихангіром на прибраних жеребцях їхали хани. Серед них вирізнявся чудний, гладкий і сутулий Субудай-багатур на буланому коротконогому інохідці в звичайній ремінній збруї.

Бату-хан проїхав вздовж лінії військ. Татари й монголи кричали: «Уррагх!» Їм вторили кипчаки: «Яшасин!» [1].

Джихангір повернув назад. Сотня «непереможних» відокремилась і рушила за ним. Бату-хан з своїм почтом переїхав річку, де на крижинах чорніли великі вимоїни і людські трупи.

Міські ворота були вже розчищені. Біля стіни працювали полонені. За ними стежили монгольські воїни, тримаючи на правому плечі блискучі криві мечі.

Місто було зовсім зруйноване. Дерев'яні будинки згоріли. Повалені обвуглені колоди чаділи. Пахло паленим м'ясом. З тліючих пожарищ стікали брудні струмочки.

Бату-хан під'їхав до руїн соборної церкви і піднявся на кам'яне підвищення, біля якого раніше збирався на-

---

[1] *Яшасин!* — Хай живе!

род. Тут іще зберігся почорнілий від диму мідний дзвін. Перекладини, на яких він висів, обгоріли, і дзвін-вічник боком лежав на снігу.

Похмуре видовище відкрилося перед очима монгольського володаря. На середині майдану були складені колоди, дошки, двері, віконниці, колеса, сани, оглоблі і обвуглені рештки рязанських будинків. На цій купі правильними рядами лежали мертві воїни Бату-хана: монголи, татари, кипчаки, — всі, хто поліг у бою, штурмуючи Рязань.

Скільки їх? Хто перелічить! Хто дізнається, звідки вони родом? Хто скаже, що буде з юртами, де цілими днями рідні очі вдивляються на захід, чекаючи повернення сина, батька, брата, що обіцяв повернутися з кіньми й верблюдами, навантаженими багатою здобиччю?..

Безмовні, з страшними ранами, з застиглими обличчями, спотвореними стражданням, лежали вони на спині, втупивши відкриті очі в чуже холодне небо.

Гомінливі супутники джихангіра затихли, побачивши недавніх товаришів. Вони пішли назавжди в той невідомий небесний світ, де за хмарами померлі воїни примарними тінями збираються в загони Священного Войовника. Так учили шамани...

Мертві воїни залишилися в своєму звичайному одязі. Ніхто не насмілився б зняти з небіжчика синій чапан чи розшиту візерунками безрукавку: воїн повинен з'явитися до тіні Чингіз-хана в пристойному вигляді. У багатьох воїнів на грудях стояла мідна чи дерев'яна чашка, наповнена зерном чи шматочками м'яса. Видатні багатури йшли в царство казок і пісень з своїм кривим мечем, прив'язаним до застиглої долоні.

У тиші, яка настала, прозвучав протяжний жалібний стогін. Він долинув зсередини нагромаджених закляклих тіл. Стогін повторився, виразно почулися слова:

— Важко... Води!..

Монголи захвилювались.

— Не можна розбирати священне багаття!

Бату-хан лишався непорушний. Він процідив крізь зуби:

— Швидше починайте!

Один з наближених ханів сказав співуче:

— Щасливий той, хто разом з багатурами, які поляг-

ли в бою за велич монгольського улусу, полетить, захоплений димом священного багаття! Він потрапить за хмари до алмазного палацу бога Сульде!

Загриміли барабани. Затрубили ріжки. Тридцять шаманів у білому одязі, з ведмежими шкурами на плечах, з пронизливими зойками, пританцьовуючи і б'ючи в бубони, пішли навколо величезного багаття. Деякі монголи, що втратили близьких, зійшовши з коней, послідували за шаманами, піднісши у правій руці шовкову розшиту хустку.

Китайські майстри з восьми боків підпалили клоччя, змочене горючою рідиною. Чорний дим заклубочився над багаттям і швидко побіг по сухих колодах і дошках. Полум'я розгорялось, охоплювало тіла і жовтими язиками злітало в небо.

Жар ставав усе сильніший. Монголи позадкували від багаття, але ніхто не посмів піти геть, поки джихангір, непорушний і мовчазний, прощався з своїми нукерами. Джихангір не від'їздив, чекаючи, поки його вірні слуги не пошлють йому прощального привіту.

Полум'я облизувало трупи. Промаслений одяг спалахував жовтими язиками. Від жару трупи ворушились, корчилися, совали руками. Мертвий монгольський сотник, великий і могутній, трохи підвівся і, наче прощаючись, повернув голову, оглянувся на бойових товаришів, які стояли навколо.

Воїни, прикриваючи очі долонями, жадібно вдивлялися у вогняні язики і клубки сизого диму. Їм здавалося, що багрові язики полум'я перетворюються в примарних вершників, які мчать на коротконогих монгольських конях і в снопах яскравих іскор зринають вгору, відлітаючи в захмарний світ, до священного царства войовничого правителя — Чингіз-хана...

Жар став нестерпним. Гарячий вихор закружляв по майдану. В небо полетіли розпечені головні та уламки дощок.

Батухан, затуляючись рукавом, крикнув:

— Бай-аралла, баатр дзориггей! [1]

Він стьобнув батогом коня і, вириваючись з диму, поскакав з майдану вниз, до річки. За ним, дзенькаючи

---

[1] Спасибі, доблесні богатирі!

зброєю, втрачаючи порядок і зштовхуючись, помчали монгольські вершники з прощальними криками:

— Байартай! Байартай! [2]

Підпалена поминальним багаттям Рязань загорілася вдруге. Цілу добу було видно спалахи вогнів і доносився задушливий сморід паленого м'яса.

Військо відпочивало три дні. Воїни різали пригнаний скот. Хани їли варену лошатину й пили вино, знайдене у підвалах рязанського князя. Прості нукери пили чай, зварений з коров'ячим салом і борошном, і перемовлялися пошепки:

— Гей, о-йо! Якщо при штурмі кожного міста гинутиме стільки воїнів, то чи багато багатурів повернеться на батьківщину... Чуй! Не будемо думати про завтрашній день! Сьогодні будемо веселитись, пити й наїдатися!..

---

[1] До побачення!

ЧАСТИНА ШОСТА

ЧОРНА ХМАРА НАД РУСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Приде весть зла...
Смятошася люді.

(Літопис).

Розділ перший

«СКРИПИТЬ!»

Довгої зимової ночі на кам'яній стіні стольного міста Владимира-Суздальського стояв дозорний. На ньому був бурий сіряк, одягнутий зверху овчинного кожуха. Б'ючи ногу об ногу, дозорний ходив сюди-туди, від однієї бійниці до другої, і нові личаки його поскрипували на хрусткому снігу. На вуха він насунув собачий хутряний тривух. Його жорстка борода стала сріблистою від інею, очі зірко вдивлялися по боках і в далечінь, туди, де засипані снігом ліси дрімали в голубуватому світлі щербатого місяця.

Дозорний Шибалка стежив за дорогою на південь, у бік Рязані. Там, кажуть, рубаються. Які вісті прилетять звідти? Відбили рязанці безбожних татар, що насідали з Дикого поля, чи вороги обійшли місто стороною і тепер мчать по засніжених полянах через суздальські погости просто на Владимир?

Шибалка старий. Але, як і колись, міцно тримає спис його жорстка мозоляста рука. Як і колись, Шибалка готовий іти битися туди, де відчувається небезпека для рідної землі. Багато чого може пригадати старий воїн, і зараз важкі думи огортають його, як сірі хмари, що поволі повзуть у небі.

Місто мирно спить. Ні звуку, ні шурхоту в морозяному нерухомому повітрі.

Тонкі, немов дитячі, голоси почулися внизу, під стіною. Шибалка прислухався. Голоси наблизились. Три тіні, виринувши з-за рогу, рухалися по стіні. Троє хлопчиків у довгих кожушках, притуляючись один до одного, швидко дрібушили личачками.

— Хто йде? Зарубаю! — сказав хрипким голосом Шибалка і стукнув списом.

— Діду Шибалко, не сердься! Це я, Булатко! — відповів голос.— Зі мною сусідські, Поспілко і Незаймайко!

— Бачу, що ти, бісеня! Чого не спите? Чому вночі по стінах блукаєте? Князь дізнається,— роздратується!

— Ми, дідусю, тільки подивитись, що то скрипить?

— Що?

— Ось він, Незаймайко, каже, що земля стогне. А я метикую, чи не татари повзуть до нас? — Якщо прийдуть татари, ми теж хочемо битися з ними,— здається, не маленькі! Ось ми й прибігли дізнатися, що за скрип?

— Чи бач, що вигадав! Який такий скрип? — сказав Шибалка.

— Та ти зніми ковпак, у ньому не чути.

Шибалка зняв хутряний тривух і наставив вухо. В тиші місячної, голубої ночі виразно доносився віддалений невгамовний скрип і звуки, схожі на приглушені голоси і тонкий плач.

Шибалка пильно дивився в далечінь, бажаючи зрозуміти, що за стогін, що за горе лине з глибини снігових полів.

— Дивися туди, дідусю!

Шибалка махнув рукою.

— Ех ви, малі хлоп'ятка! Та це Зима ходить полями у ведмежій шкурі, стукає по дахах, будить бабів уночі топити печі. За Зимою бредуть хуртовини і просять діла:

засипати обоз чи заморозити запізнілого подорожнього... А Зима йде лісом, сипле з рукава іній, іде по річці і під слідом своїм сковує воду кригою на п'ять ліктів. Ось звідки скрипить і потріскує,— то метелиця жіночим голосом виє!..

Але хлопчики не заспокоїлись, а продовжували вдивлятися і, вказуючи вдалину, говорили:

— Та ось там, дідусю, на річці!..

Місяць виплив з-за хмар, і в миготливому сріблистому світлі були виразно видимі коні, сани, крокуючі люди, що рухалися по вкатаній дорозі вздовж річки. Незатихаючий тягучий скрип полозків, і жалібний тонкий плач, і схлипування порушували урочисту тишу морозної ночі. Люди й коні прямували вниз по річці; вони губилися в голубому тумані, а за ними з'являлися нові валки саней, які знову, як тіні, майже безшумно, з легким поскрипуванням йшли вперед.

— Хто це там їде? — запитував хлопчик.

— Це збіги... рятуються в лісі. Значить, татари близько.

— Дідусю! А які такі татари? Ти бачив їх?

— Не бачив, а чув, що це дикі люди, не мають тями людської, живуть з худобою в Дикому полі і злобою всіх перемагають.

— А нас вони теж подужають? Прийдуть вони сюди?

— Можливо, прийдуть, а можливо їх уже порубали й одігнали рязанці. З табунниками битися треба, як з ведмедем: коли побіжиш від нього, він дожене і розірзе, а як полізеш на нього з рогатиною, то перекинеш його і будеш з ведмежою шкурою.

— Глянь-но: сюди збіги їдуть! А за ними воїни на конях. Чи це не татари?

Валка саней прямувала до воріт фортечної стіни; за нею слідом їхала група вершників. Місячний блиск спалахував на коротких списах і залізних шишаках, на пластинках нагрудної броні.

Шибалка схопив стукачку і почав бити у звисле між бійницями чавунне било, підіймаючи тривогу, викликаючи сторожу.

Навантажені сани і десятків зо два вершників під'їхали до запертих фортечних воріт, прозваних «Золотими».

Знизу виразно чути було розмови прибулих. Деякі вершники зійшли з коней і стукали у ворота.

На стіну прибігли воїни і поволі піднявся, загортаючись у ведмежу шубу, поважний сотник.

— Хто такі? — крикнув він із стіни.

— Князь Роман Інгварович з важливою вістю з Рязані.

— А інші возії хто такі?

— Пустіть до міста. Постраждали від безбожних татар. Ми — збіги. Шукаємо тихі місця.

— Які в нас тихі місця! Чекаємо ворогів кожного дня! Князя з його дружинниками пустимо, а ви їдьте в дальні погости, там і відпочинете...

На кількох санях почулися крики і плач. На стіні натовп збільшився. Частина людей спустилася до воріт. Важкі дубові стулки розчинились, пропустили вершників і знову зачинилися.

Збіги, голосно проклинаючи владимирців та їхнього князя Георгія Всеволодовича, поїхали далі шукати захисту і притулку.

Розділ другий

РУКА КНЯЗЯ ЗАГРЕБУЩА Й ВАЖКА

Князь Георгій Всеволодович суздальський був високий, плечистий і огрядний. Широка напівсива чорна борода прикрашала могучі груди. Погляд темних суворих очей з-під чорних брів пронизував наскрізь, кидав у дрож. Коли князь стояв у соборі на вузькому шемаханському килимі, відставивши ногу в строкатому сап'яновому чоботі з срібною підківкою, і, заклавши руку за золотий пояс, правою побожно хрестився, торкаючись перстами білого одкритого лоба, золотого гудзика на животі і широких плечей,— всі, хто молився в церкві, дивувалися з його величних рухів, милувались, як поважно він оправляв кучеряве напівсиве волосся і відкидав його назад.

У народі говорили, що «хазяїн він міцний і крутий, спуску і потурання нікому не дає». Коли він вирушав по князівству, ніхто не міг ухилитися від данини й подарунків, з усякого він умів одержати хоч шерсті жмут. Він вважав себе на голову розумнішим і кмітливішим

від усіх, любив кожного повчати і не терпів суперечників.

— Ти ще молодий, щоб мені перечити! Коли б ти на моєму стольці [1] посидів, то багато чому б навчився і багато чого зрозумів! Богом указано мені княжити і судити людей.

Коли підійшли перші вісті про навалу на Булгарське царство невідомого народу — татар і мунгалів, а потім, коли натовпи булгарських збігів з дружинами й дітьми почали прибувати в Суздальське князівство, князь Георгій Всеволодович тільки посміявся:

— Ну що ж! Булгарам погано, а мені від того краще. Ласкаво просимо, гості багатоцінні, майстри чинбарі та сап'янники! Всім місце знайдеться. Мені такі майстри потрібні. Я їх розселю по різних містах, нехай збивають дубильні кадоби, нехай мочать і мнуть кожу, нехай шиють чоботи. Через рік усі мої бояри і старші дружинники ходитимуть не в личаках-шептунах, а в шкіряних чоботях.

І князь розселив булгарських чинбарів у Кінешмі та в інших містах князівства, і почали вони вичинювати різні шкури: бичачі, кінські, козячі, свинячі, і шити з них чоботи, черевики і постоли.

Надійшли нові вісті: татари з'явились у Дикому полі поблизу рязанських меж. Князь нахмурився, але не особливо стривожився.

— Рязанці завжди зазнаються, свого князя «государем» звуть. Ми ж, суздальці, рязанців били і їхнє місто спалили, князів і бояр рязанських саджали в поруби, а мужиків рязанських розселяли в себе по дальніх погостах. Здавалось, Рязань ніколи вже не відродиться, — а ось дивись! Знову заселилася і росте Рязань дужче колишнього, як трава лобода на пожарищі...

Коли рязанці направили до Владимира прибулих до них татарських послів — двох шпигунів і чаклунку, — князь Георгій Всеволодович прийняв їх пишно, показував своє багатство й могутність: сам сидів на золоченому кріслі і в парчевому каптані; бояри й боярині були в парчевих і оксамитових вбраннях. З послами говорив він владно, не підсолоджуючи своїх промов. Він одіслав їх назад, обдарувавши помалу, не так, як міг би.

[1] *Стольце* — крісло.

Рязанці надіслали до нього чолобитників. Відкинувши свою гордість, вони слізно просили підмоги:

— Надсилай свої полки! Сам веди їх, очолюй рязанську рать! Треба з'єднатися, стане руська сила — грізна. Половецькі лазутчики доносять, що незчисленне татарське військо, що такого ще й не бувало. Потрібно всім, хто може, схопити сокири, грудьми зустріти ворогів, інакше перетворять вони руські землі в попіл.

— Бач, як злякалися, хтозна-що й вигадали! — відповів князь Георгій Всеволодович. Сам прийти відмовився і від своїх полків не захотів дати жодного ратника.— Ви б, рязанці, раніше подумали з Владимиром і Суздалем у дружбі жити і смуту з нами не заводити. А коли до мене сюди татари й мунгали докотяться, я сам з ними впораюсь.

Поїхали рязанці ні з чим. І довелося полкам рязанському, пронському, муромському і зарайському самим вийти в Дике поле, щоб затримати татарський набіг.

Бояри почали обережно запитувати князя, що він робитиме, якщо татари прискакають до стін стольного міста Владимира. Георгій Всеволодович, грізно поводячи очима, сказав:

— Не мені їх боятися! Я знаю добре повадки табунників-молодців: приїдуть, повертяться, пошарпають у погостах і запропонують сплатити їм данину. Тут наша справа переманити їхніх послів, почастувати їх досхочу білорибицею та пирогами, напоїти старим медом і з ними надіслати дари: тисячу пар червоних чобіт, сотню оксамитових і соболевих шуб і на додачу подарунки ханським дружинам, всього, що у нас припасено в скринях та кладових. Захочуть татари іще чого-небудь — коней вороних, рудих, рябих та інших,— так і це дамо. Від того не збідніємо. А стіни міські в мене кріпкі, ворота міцні. Степнякам і на коні їх не перескочити і лобом не пробити.

Все ж князь Георгій Всеволодович деяких заходів вжив. Він одіслав своїх найкращих коней у дальні північні міста, склади зерна і сіна, що були за річкою, перевіз до міста, посилив дружину, переписав у місті охочих людей, всіх закликаючи вступити до дружини. Призначив воєводою Єремія Глібовича, написав князям — новгородському, ростовському, бєлозерському й

іншим, щоб готувалися і на перший заклик поспішали до Владимира відбивати ворогів од руських земель.

Він пояснював усім, що боятися нічого, що він про все подумав, усе передбачив, на все зважив, що татарські табунники три роки стукатимуть у стіни, а потім все ж підуть геть.

Розділ третій

ТАТАРИ БЛИЗЬКО

Був двадцять третій день десятого місяця Студня[1]. Князь Георгій Всеволодович за вечерею, після смаженої гуски з кислою капустою, закусив іще парою мочених яблук і приліг на лежанці, критій баранячими шкурами.

Серед ночі його обережно розбудив старий дружинник, торкаючись плеча. Князь, розігрітий жарко натопленою грубкою, насилу прокинувся. Йому снився архієпіскоп владимирський, суворий владика Митрофан, в повному облаченні. Немовби він з амвона грозився перстом і вмовляв його: «Вставай, княже, прокинься, сонцеворот пройшов, сонце повернуло на літо, і ведмідь у барлозі повернувся з одного боку на другий...»

— Отже, і я повернусь! — мурмотів князь, перевертаючись, але тверда рука дружинника міцно тримала його за плече.

— Вставай, княже, прокинься! — говорив старий відданий воїн.— Погані вісті привезли гінці з Рязані.

— Які гінці? Які вісті? — спитав князь, насилу опам'ятавшись.

— Прибув з Рязані князь Роман Інгварович. Ми його впустили до міста.

— Що говорить?

— Сам тобі хоче розповісти.

— Прибув з Рязані? Що там стряслося? — говорив князь, взуваючи чоботи.

— Рязані більше нема.

— Та чи ти при своєму розумі? Де князь Роман?

---

[1] До XV ст. грудень, або, по староруському найменуванню, Студень, вважався десятим місяцем у році. Рік починався з 1 березня.

— Тут, у гридниці.

Дружинник подав білячий óхабень.

Сильні руки князя Георгія тремтіли і довго не потрапляли в рукава.

Князь Георгій Всеволодович пройшов до гридниці, де звичайно відбувалися його бесіди з боярами. Там уже було кілька близьких радників.

Слабе світло лампад перед старими темними іконами осявало брусовані стіни, де-не-де завішені сукном і килимами. Спереду безмовних бояр стояли князівські сини — Володимир і Всеволод, які спішно серед ночі прибули на раду.

Воєводи Жирослав Михайлович, Єремій Глібович і Петро Ослядюкович стояли спокійно. Ніщо не могло їх здивувати,— в довгому бойовому житті вони всього зазнали.

За столом, на ослоні, покритому килимом, сидів, поклавши кучеряву голову на руки, князь Роман, який приїхав з Рязані. Він міцно заснув, втомившись від безсонної дороги і скакання на перемінних конях.

Голосно, владним голосом заговорив, увійшовши, князь Георгій Всеволодович:

— Що ти привіз з Рязані? Що зробили з нею татари? Чи добре билися рязанці, чи показали п'яти і віддали рідне місто?

Князь Роман Інгварович нічого не чув і продовжував сидіти непорушно. В нічній тиші чулося легке дзеленчання слюдяного віконця і рівне дихання сплячого.

— Я запитую, як билися рязанці? Напевно, вже здали місто?

Князь Роман Інгварович почув останні слова. Він схопився і крикнув хрипким голосом, стримуючи лють, зігнувшись, готовий кинутись на князя Георгія.

— Не тобі так говорити, не тобі в нас питатися! Одвернувся ти від нас у тяжку годину, і сам не прийшов, і підмоги не надіслав... Немає більше Рязані! Спалили її мунгали, і на палаючих руїнах міста полягли всі рязанці! Але ніхто не відступив, і не віддали ми нашого міста. Тільки через наші тіла ввірвалися до нас окаянні мунгали.

— А князь Юрій Інгварович?

— Забитий у Дикому полі.

— А князь пронський, князь муромський, Василь Красний, Гліб Михайлович коломенський?

— Всі полягли, відбиваючись! Усі оглядалися, чи не йдуть на допомогу суздальці, ростовці, новгородці? Де там! Заперлись ви за своїми стінами, видерлись на печі і, перевертаючись, тільки чухались і тарганів давили.

— Не смій говорити такого! — закричав владимирський князь.

— Де ви були, суздальці, сальники, кулики? [1] Що ви зробили, на болоті сидячи?

— Занадто ти зухвалим приїхав! — захрипів князь Георгій.

— А ти не пороч рязанців! Лежать вони, застиглі, на снігових полянах, і нікому навіть кинути на них жменю рідної землі... Розіб'ю тобі голову, якщо почую хоч слово знущання!..

Князь Роман схопив меч, що лежав поруч, але бояри й обидва князівських сини кинулися вперед і повисли на руках у тих, що сперечалися. Князь Георгій, намагаючись вирватися, кричав і тягнувся до меча, що висів на стіні.

— Не йому мене вчити! Зарубаю! Бідний і безрідний прийшов до мене просити допомоги, а каркає, наче ворона, яка залетіла в боярські хороми...

— Батеньку! Не треба так говорити з гостем! — намагалися заспокоїти князя Георгія його сини.

Сильний низький голос раптом покрив гомін. Почулися протяжні слова, що вимовлялися співуче:

— Мир, тиша і благодать дому цьому!

Всі оглянулись. У дверях стояв високий худий чернець у чорному до п'ят одязі і в чорному клобуці. Довга, чорна, з сивиною борода, великий з горбинкою ніс і запалі під густими бровами темні очі робили обличчя ченця похмурим і непривітним. У правій руці він тримав мідного хреста, а в лівій довгий посох.

— Я бачу ро́збрат, чую суперечку в високих князівських хоромах. Не час заводити сварку, рагозу і котору! Я прийшов звідти, де димом заслало небо, де горять міста, де суне на нас нечестивий страшний народ і несе світові смерть і загибель...

---

[1] *Сальники, кулики* — іронічний епітет, який закріпився за суздальцями.

— Хто ти? Звідки прийшов?.. Що тобі потрібно? — спитав князь Георгій Всеволодович.

— Я раб божий, прочанин Феофіл Неврюй, родом новгородець. Іду з святої землі, з града Єрусалима, де вклонявся гробу господньому і хрестові животворящу. У Дикому полі потрапив я в узи немилостивих татар, але чудесним промислом божим я врятувався з неволі і прийшов сюди, у славне місто Владимир. Прийшов я сказати вам: покайтесь, доки не пізно! Народу мунгальського іде сила-силенна, з велбудами, з пороками на колесах. Немає стіни, яку б вони не проламали, немає міста, якого б не захопили і не спалили... Мунгали й татари незліченні, акі прузи [1], і послані творцем-вседержителем у покарання людям за їхні гріхи. Скоро ми всі загинемо, акі обре [2], і забудеться в людях навіть згадка про те, що була колись свята Русь!

— Перестань говорити страшні речі! — вигукнув старий воєвода Жирослав.

— Заростуть наші ниви повитицею, реп'яхами та будяками. Житія світові цьому залишилося всього три місяці і три дні. І коли ми всі поляжемо убієнними, затрублять труби архангельські, блискавкою поразяться орди татарські, і буде воскресіння мертвих і останній страшний суд. Покайтеся!..

Чернець перехрестився тричі і поцілував свій мідний хрест.

— Клянусь на цьому животворящому хресті, що все, мною сказане, — свята істина. Таємницю оцю відкрили мені непорочні отці — пустельники на Афонській горі...

Князь Георгій Всеволодович перехрестився, поцілував мідний хрест і сказав ченцеві:

— Отче Феофіл! Ми бесідуємо про діло порубіжне. Зараз не до тебе! Час пізній. Що ти ночами блукаєш? Хто пропустив тебе сюди? Піди в сінницю, там мої дружинники проведуть тебе до теплої істопки [3]. А завтра я пошлю по тебе.

— Хвала дому цьому! — сказав чернець і поважно вийшов.

У князя Георгія Всеволодовича гнів одійшов, і він

---

[1] *Прузи* — сарана.

[2] *Обре* — авари, стародавнє плем'я, що населяло чорноморські степи, знищене войовничими сусідами.

[3] *Істопка* — істопа — опалювана хата.

заговорив своїм звичайним самовпевненим, владним голосом:

— Я винний, що сказав слово невдале, мову повів не по-вченому. Вічна пам'ять загиблим у бою за землю святоруську. Піднімемо світлий меч, що випав з мертвих рук. Продовжимо бій. Виженемо з нашого князівства татарських злодіїв-грабіжників, винищимо їх злобне плем'я. Я розподілю мої полки: з одним ти, мій старший син, княжиче Всеволод, підеш до Коломни, з другим полком піде до Москви мій молодший син Володимир. Йому на підмогу я дам воєводу Пилипа Няньку. Скакайте ізгонною раттю,— татари можуть напасти раніше, чим ви... А тут, у Владимирі, на час мого від'їзду залишиться воєводою Петро Ослядюкович...

Усі мовчали, вражені бажанням князя в тривожний час виїхати з Владимира. Княжич Всеволод сказав:

— Батеньку, ми виконаємо твою волю. Ми не уступимо рідної землі. Ми будемо битися, доки вистачить сил.

Князь Георгій Всеволодович підвівсь, звернувся до кіота з образами і, урочисто хрестячись, почав молитися:

— Боже всесильний, милостивий! Допоможи мені зібрати святоруське військо, вкласти мужність у душі руських людей! Допоможи єдиною могутньою стіною підняти їх проти нечистивих татар! Допоможи прогнати зле плем'я назад у дикі поля!..

Повернувшись до синів, князь обійняв і благословив їх. Потім він подав знак воєводам підійти ближче. Він говорив тихо, щоб не почули жінки в сусідній горниці:

— Я разом з племінниками виїжджаю на Волгу — до Ярославля, Костроми, Углича. Я знайду затишне поле серед густого лісу, де побудую бойовий стан. Там зберу нову могутню, незламну рать. Князі, і ближні і дальні, з Бєло-Озера, і псковичі, і смоленці, і новгородці — всі надішлють до мене свої озброєні дружини і простих воїнів. Поки татари будуть облягати суздальські міста й класти тут свої раті, я зберу в єдиний сніп свіже могутнє військо і накинуся на них. Вони вже розсипались окремими загонами і безпечно блукають по нашій землі. Я нападатиму на них несподівано, поки вони не зібралися знову в одну силу. Розбиватиму їх по частинах. Я зроблю те, що не вдалося самохвальним рязанцям — переможу татарського царя Батигу!

— Дай боже! Слава тобі! — вигукнули всі.

Воєводи хотіли розпитати князя про військові приготування в місті Владимирі, але він відмовився їм відповідати.

— Тепер ви самі розпоряджайтеся! Тепер ви голови, ви начальники. А до мене приведіть зараз оцього ченця. Я випитаю в нього все, що він бачив у татар.

Молодший син князя Володимир, ще безвусий і рожевий, як дівчина, побіг із гридниці шукати ченця. Роман Інгварович рязанський, який увесь час мовчав, сказав:

— Не подобається мені оцей чорний чернець! І образ його диявольський мені щось знайомий. Звідки він звалився? Яким шляхом сюди прийшов?

Володимир повернувся з слугою, який низько схилився перед великим князем.

— Княже, Георгій Всеволодовичу! Ти нас прости! Оцей старий чернець бог знає якими хитрощами пробрався до твоїх хоромів. Він клявся, що приїхав, мовляв, разом із князем рязанським. Тільки, проходячи крізь вузькі двері в сінях, зачепився він за верхній одвірок, і його клубок звалився. А волосся в нього стрижене. Який же старий чернець може бути стриженим? Тут він почав лаятись. Не встиг я озирнутись, а його вже нема! Наче крізь стіну пройшов! Не інакше, це був вовкулака, перевертень! Я чув, як він ішов і шепотів нечестиве заклинання: «Ніх-ніх, запалам, бада кумара!» Іще, гляди, напустив чорну неміч, а сам перетворився на рудого пацюка і втік!

Розділ четвертий

«ПОСПІШАЙТЕ НА ОБОРОНУ БАТЬКІВЩИНИ!»

Прощаючись з батьком, князем Георгієм Всеволодовичем, молодший син Володимир поцілував йому руку з великим золотим перснем на вказівному пальці.

— Батеньку, скільки дружинників я можу взяти з собою?

— Мої дружинники потрібні будуть тут, для захисту мого преславного міста. Я передумав. Замість війська

я даю тобі воєводу Пилипа Няньку. Він дорожче всякої дружини. Він ополчить[1] городян, прикличе селян, швидко збере цілу рать. Під його керівництвом ти одіб'єш всіх ворогів-недругів. Бийся міцно і не бійся! Я добре знаю оцих табунників: доторкнуться до стін, покрутяться й відхлинуть до своїх диких степів.

— Батеньку, а Рязань же впала? Стіни її не врятували?

— Рязань! Он що сказав! Які в Рязані стіни,— кішка перестрибне! А самі рязанці що таке? Хіба це воїни? Коротконогі, широкі, як пеньки. Інша справа ми — суздальці та владимирці: груди колесом, зросту саженного, красунь до красуня. Ми завжди били й надалі будемо бити рязанців. Гляди ж, синку, не віддай Москви!

— Все ж, батеньку, дай мені скільки-небудь ратників. Адже ти дав моєму братові Всеволоду шість сотень.

— Так Всеволод же їде до Коломни. Вона важливіше Москви. Коломна — передовий поріг Дикого поля. А Москва так собі, перехрестячко між чотирма річечками. Татари, мабуть і дивитися на Москву не захочуть. А втім, вибери десять дружинників, щоб тебе охороняли. Ти їх посилатимеш до мене з вістями, що в тебе робиться. Ну, господь бог нехай збереже тебе в боях ратних! Повернешся з славою, нагороджу тебе добре.

— Дай мені тоді в князівство Рязань.

— Ну й дам. Я давно хочу примислити собі всю рязанську землю...

Великий князь Георгій Всеволодович виїхав на світанку разом з двома племінниками і сотнею верхових дружинників. Княгиня Агафія Ростиславна, висока, огрядна, в соболевій шубі, проводжала чоловіка до останньої приступки різьбленого ганку. За ніч, піднявши всіх куховарок, вона звеліла напекти йому в дорогу пирогів і вкласти їх у дорожній візок. Вона тихо плакала, намагаючись стримати рясні сльози, кланялась, прощаючись, до пояса. Вірила словам князя, що скоро він повернеться.

---

[1] *Ополчити* — тобто зібрати в полк, організувати військовий загін.

Кутаючись у ведмежу шубу, князь зручніше всівся у відкритому плетеному з лози візку. Троє коней, запряжених один за одним, потягли скрипучі сани. Верхи на передньому коні їхав старий слуга, вправний аргун [1]. Виїжджаючи з воріт, князь високо підняв бобровий комір шуби, щоб його не впізнали зустрічні.

На вузьких кривих вулицях міста було ще темно. Де-не-де у маленьких вікнах дерев'яних будинків тьмяне червоне світло пробивалося крізь пузирі, показуючи, що почалося повсякденне життя: топилися печі, місилося тісто, викладалися на дошках хлібини й пироги.

У міських воротах князівський поїзд з двадцяти саней і сотні вершників затримався. Сторож Шибалка допитувався, хто їде, а князь наказав дружинникам і слугам нікому себе не називати. Шибалка зазирнув у візок і пізнав пронизливі чорні очі. Низько зняв він ковпак і побіг відчиняти важкі дубові ворота.

Слідом за вершниками прослизнув за ворота високий бородатий чернець з довгим посохом.

— Бач, скільки їх блукає, чорнохвостих!— пробурчав Шибалка. — Пересік чернець дорогу великому князеві, мов чорний кіт! Не на добро така зустріч!..

Юний князь Володимир і воєвода Пилип Нянька помчали негайно, щоб швидше потрапити до Москви. Супроводжували їх десять дружинників верхи. У кожного був заводний [2] кінь. За ними слідувало десять саней, навантажених кольчугами та іншою зброєю, з запасом їжі для ратників і ячменю для коней.

Їхали спочатку по річці Клязьмі, потім попростували зимовими шляхами, навпростець, щоб уникнути річкових звивин і перевертів. Скрізь у глухих лісових селищах зустрічали тривогу. Вся північна земля сколихнулася. Мужики гострили сокири та рогатини і розпитували, де збирається ратний люд. Але ніхто до пуття нічого не знав, і не було одної голови, щоб зібрати воєдино всю руську силу.

---

[1] *Аргун* — старовинна кличка, прізвисько теслярів. До цього часу владимирських теслярів зовуть «аргунами».

[2] *Заводний* — запасний.

Князь Володимир зупинився в лісовому селищі погодувати коней. Він сидів біля хати на призьбі. З лісу вийшов високий чоловік з великою рогатиною в руці і луком за спиною. Він ніс на плечі дику козу і йшов мирною твердою ходою. Мисливець зупинився перед Володимиром і зняв хутряний ковпак. На плечі впало біле волосся, пожовтіле на кінцях. Він витягнув з-за коміра сиву бороду, яка розсипалась по грудях.

Дізнавшись, що перед ним син князя владимирського, старик поклав до ніг молодого князя козлячу тушу.

— Їж, княжичу, на здоров'я! Полуднуй разом з своїми ратниками. Чув я від ченця-прочанина, що на Русь навалилася незліченна сила. Ось я і не втримався і вийшов з свого звіриного лігва. Вже багато літ живу я в болотах з ведмедями і лосями та іще бортничаю[1] — годують мене дикі бджілки!.. Тепер я піднявся скликати на війну синів та онуків, а їх у мене двадцять сім молодців. Усі разом підемо відбивати лихих ворогів. По парі коней на кожного у них та вже віднімемо! Де нам збиратися?

— Іди до міста, яке ближче,— до Владимира.

— Це до батенька твого, князя Георгія Всеволодовича? Ні, до нього я не піду! У нього рука важка і невдала. Двадцять років тому стояв твій батенько з суздальським військом на річці Гзе, а потім на Липиці. Звідти він перейшов на Авдову гору і даремно поклав там усе своє військо. Десять тисяч мужиків-суздальців тоді полягло. Та які все молодці! А хто нас рубав? Свої ж земляки: новгородські, смоленські, ростовські. А для чого рубались? Ти не скажеш? Ні, ти цього не знаєш!..

— Знаю. Вони хотіли одібрати князювання в мого батька, Георгія Всеволодовича.

— Князі поміж собою не порозумілися: чи сидіти у Владимирі князю Георгію Всеволодовичу, чи його рідному братові Костянтину ростовському. Брат на брата з ножем поліз. Каїн Авеля хотів зарубати. Примусили брати за себе битися простих мужиків. Нам хіба не все одно, який брат сидітиме на нашій спині: Костянтин чи Георгій? Так князі мужиків не пошкодували, і покоти-

[1] *Бортничать* — добувати дикий бджолиний мед, який бджолами відкладається в «бортах», дуплах старих дерев. За відсутністю цукру в ту епоху торгівля медом відігравала велику роль і всередині країни, і в закордонному вивозі.

лися дурні селянські голови! Про татар тоді й не чули, а брати різалися гірше татар. Тепер князь Георгій Всеволодович, твій батенько, мабуть, чухається та охає: як би у чаклунів знайти живої і мертвої водиці і підняти проти татар оцих десять тисяч небіжчиків? Ой княжич Володимире, в тому-то й біда, що небіжчиків ніякими ні замовляннями, ні молитвами не підіймеш! А хто з стариків залишився живий, як я, хто бився на Липиці й пам'ятає, що з нами князі зробили, так ті за князем Георгієм не підуть!

— Ти що ж мову ведеш супротивну,— розсердився молодий князь Володимир.— Та як звати тебе? Та я тебе за такі слова зарубаю на місці!

— Іще одним небіжчиком більше буде, а татари все одно прийдуть. І ми, мужики, будемо з ними битися і гнати їх з нашої землі,— чи бажають цього князі, чи ні. А як буде з ними битися князь Георгій Всеволодович,— ми ще подивимось! Я з синами та онуками свою ватагу зберу і інших сторонників [1] прикличу. Будемо татар ловити і на рогатину насаджувати... А ти, княжичу Володимире, не сердься на старика і їж мою козлятину на здоров'я, та в бою не показуй татарам хвоста свого коня...

Старик зняв ковпак, низько вклонився князеві Володимиру і, труснувши сивими кучерями, пішов геть, високий і прямий. З кущів вийшло кілька мужиків з рогатинами і луками, таких же високих, струнких, в овчинних шкурах, і пішли за своїм родовиком слід у слід, нога в ногу.

Розділ п'ятий

«ЙДЕМО НА МУШКАФ!»

Субудай-багатур сказав Бату-хану:

— Вислухай, джихангіре, свого вірного слугу. Великі діла чекають на нас. Ми повинні негайно вирушити до міста Машфа [2] і захопити його раніше, аніж його

[1] *Сторонники* — в той час «сторонниками» називалися вільні, не князівські, загони, своєрідні партизани.

[2] *Машфа,* чи *Мушкаф,* — так у старовинних східних літописах називалася Москва.

займуть інші хани. Там влаштовані склади товарів, привезених з інших країн. Там живуть іноземні купці. Там ми захопимо великі багатства: заморське срібло і золото, грецьке червоне вино і німецьке сукно.

Бату-хан з напівзаплющеними очима відповів втомленим голосом:

— Зараз я зайнятий важливою справою. Ми встигнемо це зробити завтра.

Субудай засопів, нахилився до вуха Бату-хана з висячою важкою золотою сергою і ледве чутно злобно прошепотів:

— На війні один згаяний день, згаяна година — це втрачена перемога і пропащі труди дев'яноста дев'яти років. Ти витрачаєш даремно важливий день. Жени, вимітай до червоних мангусів оцих плакальників і дармоїдів. Прожени їх, або я сам це зроблю! Зараз надішлю тисячу моїх «шалених» і сам усіх тут розметаю.

Підборіддя Бату-хана затремтіло від гніву. Очі розкрилися і втупилися в обличчя Субудая. Він побачив примружене око, поборознене шрамами, ніколи від народження не мите обличчя з клоччям жорсткого волосся; скривлені зморшкуваті губи, вкриті піною. Субудая починала охоплювати лють.

Бату-хан боявся спалахів гніву свого вихователя і смирився. Він перевів погляд на прохачів-монголів, які стояли рачки, схиливши голови до землі. Ряд їх тягнувся через усю дерев'яну церкву, виходив крізь двері на подвір'я, на засніжене поле. Бату-хан, намагаючись приховати своє занепокоєння, сказав:

— Мене недарма зовуть «добрий», «милостивий хан» — Саїн-хан! Усі, хто мені відданий,— мають до мене доступ, можуть сказати моїй особі свої скарги...

Субудай швидко облизав довгим язиком губи. Бату-хан іще раз покосився.

— Я виявлю милость іще двом скаржникам, і ми поговоримо з тобою.

Бату-хан сидів, підгорнувши ноги, на церковному престолі. Крізь розчинені двері іконостаса до нього на колінах наблизився старик у смугастому кипчацькому халаті. Бату-хан спинив на ньому байдужий погляд, і очі його знову напівзаплющились.

— На що ти скаржишся?

— Мене зовуть Назар-Кяризек. Я від самого Сигна-

ка супроводжую твоє непереможне військо... Я служу з трепетом і повагою...

— Що ти, слабий старик, у мене робиш?

— Я вартую і годую будильного півня у найхоробрішого з богатирів Субудай-багатура...

Бату-хан любив слухати скарги на свого лютого вихователя. Він прошепотів:

— Дзе-дзе! На що ж ти скаржишся? Хіба Субудай-багатур тебе образив?

— Ні, найвеличніший! Але мене покарав аллах, — хай буде прославлене його ім'я! Зі мною разом пішли у похід четверо моїх синів,— усі завзяті джигіти, один краще другого.

— Це для тебе почесно! Вони заслуговують похвали!

— У перших же битвах з урусутами загинув мій старший син, хоробрий Демір,— хай упокоїть аллах його душу в садах своїх! — і старик, затуливши очі рукавом, схлипнув.

— Гордися, що твій син помер у битві. Чим я можу нагородити тебе?

Назар-Кяризек, витираючи ніс долонею, прошепотів:

— Я твоя жертва! Твої милостиві слова — моя краща нагорода!

Субудай прошипів:

— Я його знаю, цього старика. Він старається з усіх сил, і йому можна дати корисне для нас доручення. Стань набік, старик, і жди.

Слідуючий прохач був в арабському одязі — смугастому шерстяному плащі і мусульманському білому тюрбані. Його каптан був порваний і звисав шматтям. Купець підповз до престолу на колінах і почав з хриплим стогоном голосити, б'ючи кулаками в груди.

— Чого він хоче? Я не розумію його мови.

Товмач пояснив:

— Це бухарський купець. Старшина дванадцяти інших купців. Вони супроводжують твоє найблискучіше військо і скуповують у воїнів одяг і речі, захоплені в битвах. Бухарський купець скаржиться, що його образили твої воїни, побили і відняли все майно.

Бату-хан пожвавішав. Обличчя спотворилося хижою посмішкою. Він сказав, ударяючи долонею по коліну:

— Купці мені корисні! Купці привозять потрібні товари! Купці необхідні моїм воїнам, які не можуть тягти

за собою по всесвіту всі багатства, захоплені в довгій війні. Хто образить відданих мені купців, той побачить смерть. Чи можеш ти вказати жовтих собак, які тебе пограбували?

— Число твоїх воїнів безконечне, як число перелітних птахів весною. Але якщо я зустріну моїх кривдників, я їх вкажу.

Субудай втрутився:

— Дозволь мені сказати скромну пораду. Признач оцього старика, охоронника будильного півня, захисником і товмачем іноземних купців. Він хитрий: зуміє їх оберегти і себе не забути.

— Нехай буде так! — сказав Бату-хан, спускаючи ноги. Нукери допомогли йому злізти з престолу. Бату-хан пройшов через церкву до виходу. Прохачі застогнали, і зойки полинули з усіх боків:

— Вислухай нас, великий, доблесний Саїн-хане!

Субудай шипів:

— Казав я тобі: жени до червоних мангусів усіх оцих прохачів! Твоя справа воювати, а не суд творити. Нукери, женіть усіх звідси, очищайте від них юрту!

Татарські тумени йшли вперед окремими самостійними загонами. Вони розсовувались у ширину, як розчепірені пальці руки, щоб не заважати один одному при грабіжництві міст і сіл. Як і на облоговому полюванні, монголи намагалися охопити петлею руські землі й загнати населення всередину, щоб там прикінчити всіх, крім відбірних майстрів, потрібних для вичинки шкіри, вироблення зброї та шиття одягу.

Монгольські і кипчацькі воїни гасали по всіх посадах і погостах, обшарювали кожну хату і лаялись:

— Куди нас завів Бату-хан! Він спокушав, що урусути ходять у соболевих шапках і бобрових шубах, що ми всі одягнемось, як поважні нойони і багаті купці, а ми не бачили жодного урусута в шкіряних чоботях. Усі ходять у латаних домотканих сіряках та старих овчинних кожухах, на ногах носять личаки. Не варто було нам і йти сюди! Коні наші хворіють від старої соломи з стріх і житнього зерна. Вони не знаходять трави під глибоким снігом. Скоро ми втратимо наших коней, а захоплені урусутські коні для набігів не годяться. Ми не

знаємо, що нам везти на возах,— тільки коров'ячі туші і жодної лисячой шуби! Все поховали оці хитруни в своїх вікових лісах, де тропи заметені снігом вище пояса, де немає сіна, де вершникові загрожує смерть з-за кожної ялини...

Монгольські воїни ставали все більше озлобленими із-за невдалої поживи і виміщали гнів на захоплених полонених. Вони роздягали їх дóгола. Навіть тих, хто був у дранті, і тих обдирали. Покинуті напризволяще поранені й полонені замерзали на лютому морозі.

Загони Бату-хана і Субудай-багатура пішли прискореними переходами по звивистій течії Оки. Вони поспішали першими примчатися до невеликого міста Мушкаф, де, за чутками, знаходилися склади іноземних товарів.

Одноокий полководець тримав при собі кілька булгарських купців. На зупинках він розпитував, як вони приїхали, якими шляхами. Що за товари везуть вони з замор'я і що вони закуповують у диких неподатливих урусутів? Що за місто Мушкаф? Де там живуть купці і де їхні склади? Де вони заховали своє золото? Чи вигідно торгувати? Де купці навчилися торговій справі?

Дружини Бату-хана, його «сім зірок», їхали слідом за головним загоном. Така була воля сліпучого. Джихангір не дозволив їм залишитися в міцному теплому монастирі, де він влаштував склад захопленої здобичі. «Мої «зірки» будуть зі мною скрізь, куди я не поїду!» сказав Бату-хан. І дружини разом з служницями їхали в простих плетених з лози коробах, поставлених на сани. Тільки старша дружина-монголка мала нарядний червоний візок, розмальований казковими квітами і золоченими хрестами. В ньому бувало їздив по єпархії рязанський єпіскоп. Бачачи червоний візок з хрестом, зустрічні урусути за звичкою хрестились і ставали на коліна.

На одному з поворотів річки Бату-хан стримав вороного жеребця і пропустив уперед загони. Позаду нього вишикувалась охоронна сотня.

Багато вершників, які проїжджали мимо, мали біля себе на поводі одного-двох коней, нав'ючених мішками з зерном і баксонами [1] з різним добром.

Після передового загону наблизилася валка саней,

---

[1] *Баксони* — шкіряні сакви.

в яких їхало сім дружин Бату-хана та їхня прислуга. Бату-хан підкликав до себе нукера і щось шепнув йому.

Червоний візок першої дружини тягнули троє білих коней. На передньому сидів конюх з списом. Позаду слідувало п'ятеро саней з різною кладдю, покритою ведмежими шкурами. Візок зупинився. Дружина джихангіра, гладка, у просторому ліловому одязі, насилу протиснулась крізь дверцята. За монгольським звичаєм, вона стала на одно коліно в глибокий сніг і почала чекати.

Бату-хан залишався непорушний. До першої дружини під'їхав нукер і сказав:

— Джихангір повелівае сісти в сани. Зараз буде швидка скачка.

Під'їхала друга дружина, закутана в кунячу шубу, покриту парчею. Три невеликих конячки одна за одною тягнули сани. Всі троє коней, жовті, як віск, були з білими гривами. На передньому сидів молодий конюх у парчевому потьмянілому від дощу й часу одязі.

Сани рухалися повільно, тому за ними простувала прив'язана руда корова. За коровою біг полонений молодий урусут у дранті, перев'язаному ликовими мотузками. Часом корова трюхала, як могла, риссю, полонений підстьобував її хворостиною. За коровою слідувало троє саней, вантажених кладдю. На останніх санях сиділо три полонянки-урусутки.

Так само були перевантажені сани решти дружин. У кожної коні були різного кольору: в однієї — вороні, в інших — руді, гніді, червоностракаті. За саньми шостої дружини, дочки кипчацького хана Баяндера, йшло двоє скакових коней, закутаних у попони. Їх вів за повід кипчацький вершник. Останні сани, запряжені трьома чорнорябими, мов барси, кіньми, були порожні.

Всі сани спинилися, з них вийшли дружини і, ставши на коліно, ждали милості джихангіра.

— Де Юлдуз-хатун? — спитав Бату-хан.

Нукер поскакав до возниці, що сидів на коні барсової масті, і стрімголов повернувся назад, здіймаючи сніговий пил:

— Юлдуз-хатун разом з своєю служанкою верхи на скакових конях проїхали вперед, до розвідувального загону.

Покликавши сотника Кундуя, Бату-хан різко, із злістю пробурчав:

— Скажи всім хатунам, хай негайно їдуть у мій табір поблизу Рязані. Нехай вони там відпочивають і не віддаляються вбік: скрізь блукають ватаги урусутських деренчі [1]. А на нас чекає бій, де жінкам загрожує загибель.

Бату-хан помчав уперед. За ним кинулася охоронна сотня

Дружини стали плакати й кричати:

— Дуругей! [2] Чому з джихангіром поїхала одна «чорна, робоча» дружина? Нехай Юлдуз-хатун теж повертається назад! Ми поїдемо за джихангіром всюди, до кінця всесвіту...

За вказівкою Кундуя, який суворо виконував наказ Бату-хана, нукери силоміць посадили дружин у сани і повернули на дорогу до Рязані.

Півсотні нукерів охороняли обоз. Дружини спочатку ридали, потім почали пересаджуватися одна до одної, перешіптуватись і сміятися. Розповідали, які розкішні вбрання джихангір захопив у Рязані, Переяславлі, Іжеславлі та інших містах.

— Як шкода, що не пощастило потрапити до Мушкафа, де багато заморських товарів! Але джихангір щедрий і нас не скривдить.

Розділ шостий

БАТУ-ХАН ПЕРЕД МОСКВОЮ

Бату-хан квапився першим прибути до Мушкафа.

— Це нове місто, — розповідали булгарські купці.— Там іноді зупиняються купці з різних країн, які їдуть до багатого Ульдемира і Булгара.

Джихангір вирішив: не треба допускати в Мушкаф інших чингізидів. Вони без пуття й вигоди зруйнують містечко, а воно може йому знадобиться. У Бату-хана були свої думки, свої плани, і про них він не раз говорив з мовчазним Субудай-багатуром, який похмуро і коротко відповідав:

---

[1] *Деренчі* — розбійники.

[2] *Дуругей!* — Не хочу.

— Так! Приїдемо — подивимось!

Уранці передова тисяча, з якою їхав Бату-хан, прибула до берега, зарослого старим сосновим лісом. Унизу вигнулась сонна під кригою річка.

На другому березі, на горбі, виднілося невелике дерев'яне містечко, оточене брусованими стінами. Безладно тіснилися будинки, різнобарвні тереми, амбари, невеликі церковки. Засипане снігом містечко було окутане сизим димом, що клубочився над дерев'яними дахами.

Хоча великий князь уже й послав до Москви свого молодшого сина Володимира, проте тут, очевидно, ще не чекали такого швидкого приходу ворога. До міста тягнулися обози, йшли люди до річки й назад. Жінки на коромислах несли дерев'яні відра. Біля ополонки на річці стояли сани з бочкою. Людина діставала черпаком воду. Кілька жінок, стоячи на дошках біля ополонки, били праниками по випраних штанях.

Чорні маленькі зруби, з яких валив густий пар, вишикувались уздовж берега річки. Голі люди вискакували звідти, бігли до ополонки, занурювались з головою і стрімголов поверталися назад.

Бату-хан вказав батогом на чорні труби:

— Що роблять оці безумці?

— Оці будиночки називаються «мильні»,— пояснював товмач.— Там люди б'ють себе березовими віниками, миються гарячою водою і квасом, потім пірнають в ополонки на річці. Це дуже корисно. Від того урусути такі сильні.

Бату-хан поважно зауважив:

— Хто змиває з себе грязь, той змиває своє щастя. Чи не тому монголи щасливі в боях, що ніколи не обливаються водою і не миються.

Бату-хана зацікавили великі човни, перевернуті догори днищами, що лежали рядом на березі. Інші барки застигли у кризі. Біля них ходили люди, димилися багаття.

— Тут живуть купці та їхні слуги,— сказав товмач.— На цих човнах купці їздять звідси і до булгар, і до латинян [1] через Смоленськ. Ці купці через ранні морози застряли в Мушкафі.

---

[1] *Латиняни* — так у той час на Русі звичайно називалися іноземці, що сповідували «латинську», католицьку релігію.

— Я хочу бачити іноземних купців. Я говоритиму з ними! — сказав Бату-хан.— Їх не треба різати, а піймати і привести до мене.

Бату-хан на вороному коні зупинився біля високої вікової сосни. Недалеко в снігу зарилася крихітна, перекошена хатинка. В ній, без сумніву, були люди: крізь волокове віконце над дверима виходив димок. Двоє нукерів почали трясти грубо збиті дверцята. В хатинці почувся кашель і сердитий окрик:

— Що потрібно? А щоб тебе лісовик задушив! Не ламай хату! Перекинеться.

Монголи продовжували сіпати двері.

— Та заждіть, окаянні! Зараз намотаю онучі. Дайте взутися!

Маленькі дверцята відчинились. Зігнувшись, виліз худий чоловік у сірій сірячині. Його зморшкувате обличчя обросло білим волоссям, яке стирчало в різні боки, мов пір'я. Червоні очі сльозилися. Підвівши долоню до сивих брів, він вдивлявся в нукерів, що його потурбували. Вони підхопили його під лікті і притягли до Бату-хана. Старик був довгий і висохлий. Життя в низькій хатинці привчило ходити зігнувшись, і він нагадував криничного журавля, який то схиляється, то випростується.

— Ти хто такий? — спитав Бату-хан.

— А тутешній могильник.

— Як тебе звати?

— Неупокоєм звати, а по-християнському — Микитою, про нього ж сказано, що «єго бєсі нє пріємлют».

— Що таке?

— Що?! Та святий Микита — мій заступник, а його біси бояться і від нього втікають.

— Така людина мені потрібна! — сказав Бату-хан.

— Яка з мене користь? Старий я та хворий.

— Що ж ти тут робиш?

— Гріхи замолюю і, якщо хто попросить, то від того я бісів одганяю.

— Які такі «біси»?

— Такі смердючі паскудники, з рогами, з хвостами, іноді людський образ мають. А коли людині напаскудять, так радіють.

— Я їх знаю! — сказав Бату-хан.— У нас вони називаються «червоні мангуси». І в нас вони на людей схожі,

і мені завдають багато зла. Ти корисна людина. Проси в мене, чого хочеш.

— Не знаю, як і величати тебе,—дозволь мені з моєю шкапиною їздити навколо Москви по палаючих селах і ховати небіжчиків. А хто покинутий, без родичів, — тому, нещасному, очі затулити. Ти вже дай мені яку-небудь грамотку, щоб твої негідники мене не зарубали.

Бату-хан хитнув головою.

— Юртджі, одягни йому на шию дерев'яну пайцзу. Вона врятує його від нашого меча.

Помовчавши, Бату-хан звернувся знову до могильника Неупокоя.

— А чи можеш ти відганяти хворобу?

— Можу, великий хане мунгальський. Замовляння такі бувають, і настойки, трави сушені,— відганяють і хвороби, і кручину. Як рукою знімають...

Але Бату-хан уже не слухав Неупокоя.

Вдалині, позаду містечка Мушкафа, до неба звівся густий чорний дим. Загорілося відразу троє сіл. У клубках диму спалахували тремтливі червоні язики вогню. Старі будинки горіли сухим високим полум'ям, викидаючи палаючі головні. Головні падали на сусідські будинки, і пожежа розгорялася сильніше. На річці і в містечку заметушилися люди. Водовоз, покинувши черпак і стьобаючи коня, помчав до міських воріт.

Жінки, схопивши штани, врозтіч помчали в різні боки.

— Шейбані!.. Хан Шейбані прийшов! — заговорили монголи.— Шейбані накинувся на Мушкаф з другого боку, раніше нас!

Під'їхав Субудай-багатур і примруженим оком вдивлявся в бік пожеж.

— Звідки звалився Шейбані? — спитав Бату-хан.

— Шейбані-хан підпалює місто,— говорив Субудай.— Він примчав по льоду через ріки Жиздра і Угра, кваплячись обійти нас. Він не дає жителям сховатися в лісах. Накажи оточити місто з цього боку і виловлювати купців та ремісників. Незабаром молодий князь Ульдемир прийде до тебе з поклоном і благанням.

— Я зостануся тут, на горі, — сказав Бату-хан, сходячи з коня. — Нехай мені ставлять юрту.

Субудай-багатур заперечив:

— Недалеко звідси, у лощовині, де немає вітру, ле-

жить селище. Там ти, джихангіре, можеш вибрати собі теплий чистий дім.

— Не хочу. Ми з тобою звикли спати біля вогнища.

— Правильно,— сказав Субудай.— Але для чого в цей сердитий мороз коптіти в диму? Мушкаф голими руками не взяти. Там сидить хитрий старий воєвода. З ним доведеться поморочитися немало днів.

— Нехай, але Мушкаф буде мій!

Бату-хан і його брат Шейбані-хан облягали Москву п'ять днів. Жителі сховалися за міцними брусованими стінами і відчайдушно билися, скидаючи татар, які видиралися по приставних драбинах. Воєвода Пилип Нянька і князь Володимир керували захистом, змінюючи втомлених бійців і надсилаючи допомогу на особливо небезпечні місця.

На п'ятий день прибули метальні машини. До міста полетіли величезні каменюки й довгі стріли з палаючим клоччям, намоченим горючою рідиною. Дерев'яні будинки загорялись одразу в кількох місцях. Жителі вже не встигали їх гасити.

На березі між двома багаттями, що димилися, на килимі, перекинутому через звалений стовбур сосни, сидів Бату-хан. Поруч — Субудай-багатур. Вони байдуже дивилися на палаюче місто. Що для них палаючий Мушкаф?! Одним містом більше чи менше, хіба не все одно? Багато років вони руйнували Китай, Хорезм та інші країни, спалюючи і громлячи міста...

До джихангіра під'їхали нукери, женучи полонених. Роздягнуті, без шароварів, посинілі від холоду, вони все ж намагалися зберегти гордий вигляд, хоч і були перев'язані мотузками.

Серед них вирізнявся один полонений, добре одягнутий, мабуть, до нього не доторкнулася татарська рука. На ньому була широка малинова шуба-безрукавка, облямована соболем; рукава шовкового каптана, шерстяні смугасті панчохи, черевики з металевими пряжками, оксамитовий бриль з широкими полями і пишним пером — усе це свідчило про іноземне походження полоненого.

Полонених, крім нукерів, проводжали факіх Хаджі Рахім і старик Назар-Кяризек. Вони підійшли до Батухана й зупинились.

Сухий, із зморшкуватим обличчям, козлиною борідкою і бігаючими очима, Назар-Кяризек виступив наперед, намагаючись надати собі особливої поваги. В одній руці він тримав кінець мотузки, якою були зв'язані полонені, у другій — оголену криву шаблю. Назар зняв малахай і став на коліна перед володарем монгольського війська. Нарядно одягнутий полонений так само зняв бриля.

— Ставайте на коліна! — крикнув Назар-Кяризек.

Полонені опустилися в сніг.

— Хто ці люди? — запитав Бату-хан.

— Ти забажав побачити іноземних купців. Ось вони тут, перед тобою. Вони володіють великими човнами і складами товарів. Мені і факіху Хаджі Рахіму з великими труднощами й небезпекою пощастило звільнити їх з арканів і привести сюди. Ось цей нарядний купець — їхній старшина. Він теж був геть обідраний, і синяки на його обличчі свідчать, що він близько познайомився з могутньою татарською силою. Але все ж, намагаючись вшанувати тебе, сліпучий, він витягнув з тайника захований святковий одяг, щоб у достойному вигляді з'явитися перед твоїм блискучим лицем.

— Нехай він розкаже,— сказав Бату-хан,— хто він такий, як його ім'я, з якої країни і міста він прибув? Які в нього справи в місті Мушкафі?

Старшина купців підвівся, виставив наперед ногу, схилився низько перед Бату-ханом, махнув широким брилем з пером перед собою, немов змітаючи сніг. Купець заговорив по-російському, очевидно, добре й давно знаючи цю мову, а товмач перекладав його розповідь:

— Я, як і двоє моїх шановних товаришів, родом з Любека, багатого міста Вендської області німецької землі. Решта з інших міст: Дітмар з Брюггена, Рудольф з Дортмунда, Рейнольд з Сеста і Кароль з Медебаха. Всі ми належимо до купців «Рузаріїв», бо, як і батьки наші, давно, десятки років, провадимо торгівлю з русами. Тут, у цьому місті, ми маємо склади товарів і кілька великих човнів; на них ми їздимо влітку по руських річках. На батьківщині нас зовуть іще «ганзейці» [1]. Так іменують-

---

[1] *Ганза,* або *Ганзе* — стародавнє готське слово, означає товариство германських купців, що торгували за кордоном. Пізніше, в XIV—XVII століттях, об'єднання окремих ганзейських товариств різних міст утворило наймогутнішу спілку, яка мала свій торговель-

ся ті купці, які на кораблях, незважаючи на небезпеки, торгують з далекими країнами. Головне місто, через яке ми ведемо торгівлю з русами,— це високоповажне місто Смоленськ. Від нього ми вирушаємо вниз по річці Дніпру, до Києва і далі на схід. Деякі наші ганзейці їздять по крам і у віддалене, але славне місто Новгород і в найвіддаленіше багате місто Булгар на річці Камі.

— Якими товарами ви торгуєте? — спитав Бату-хан.

— Ми купуємо у булгар і арабів східні товари: імбир, перець, гвоздику, ізюм, сушені фрукти. У русів ми купуємо: віск, мед, хутра, шерсть, смолу, дьоготь, шкури, сало, куделю.

— А самі що продаєте?

— Ми торгуємо славним, добротним германським сукном і білосніжними полотнами. Ми привозимо також зброю і залізо, чудове вино рейнських виноградників, майстерні вироби з благородних металів — золота і срібла. Продаємо речі з міді, олов'яні тарілки і кварти, маємо також свинець, фарби, синьку.

— Чи можете ви зараз показати мені ваші товари?

Купець знову низько вклонився:

— Для нас було б найбільшою честю доставити вашій ханській величності все, чим ми торгуємо. На жаль, трапилась маленька неприємність, нікчемне непорозуміння, яке легко виправити з ласкавої милості вашої величності.

— Що трапилось? — спитав Бату-хан, намагаючись зберегти величну байдужість, хоч в очах його замелькали веселі іскри.

— Склад наш відвідали гості, твої поважні і хоробрі воїни. Вони взяли, що кому сподобалось. Воїнів було багато, а товарів недосить. Кожний воїн одрізав собі кусок сукна чи полотна, випив вина. Тому що поважних гостей було дуже багато, то ми не змогли нічого зберегти, щоб піднести вашій величності для виявлення нашої відданості.

ний і військовий флот і закордонні контори в портах від Гібралтару до Новгорода. В часи Батия ганзейські купці (ще не об'єднані в одну спілку) доходили до Владимира і до Булгара й вели жваву торгівлю по Західній Двіні, Дніпру й Дунаю. Навала татар зруйнувала південний напрям торгівлі Заходу з Сходом через Київ і посилила північний напрям, створивши вищезгадану Ганзейську спілку і особливу їхню «Контору святого Петра» у Новгороді.

— Накажи їх зарубати! — тихо прошипів Субудай-багатур.— Усі вони хитрі шпигуни.

— Ні! Я нагороджу і возвеличу їх,— відповів незворушно Бату-хан.

— Це небезпечно!..

— Мовчи! Так потрібно! — відповів Бату-хан і знову звернувся до купців.

— Ви, отже, скаржитеся на моїх воїнів?

— Ніскільки! — відповів спокійно старшина. — Я шкодую тільки, що ми були недосить багатими хазяїнами. Все ж мені пощастило зберегти для вашої величності оцей скромний подарунок,— і купець витяг із-за пазухи великий срібний кубок прекрасної роботи, з фігурними прикрасами.

Посмішка сковзнула по обличчю Бату-хана, і він покосився на хмурого Субудай-багатура. Прийнявши кубок, він почав розглядати його, трохи піднявши кришку, зазирнув всередину.

— Чому тут тільки половина птаха? І що означає оцей ключ?

— Це герб нашого ганзейського товариства в Любеку: половина германського чорного орла, а на другому боці — ключ святого Петра, заступника купців. Він, як відомо, охоронець ключа від дверей до раю, до саду господа, куди після смерті відлітають праведники.

— Дзе-дзе! — засміявся Бату-хан. — Оце ви, купці, праведники? Скоро ви будете вирізати на кубках і на ваших монетах: «Бату-хан, джихангір, покоритель всесвіту». Я проїду через ваші землі і візьму приступом ваше місто Любек.

Обідрані ганзейські купці вигукнули:

— Поки ти візьмеш місто Любек, зігрій нас і поверни наш теплий одяг!

— Я вас помилую. Ви одержите від мене в дарунок татарські шуби. Ви мені подобаєтесь, сміливі купці. Мені корисні такі люди. Тепер не буде більше царств булгарського, урусутського чи германського та інших, а буде тільки одне велике монгольське... І ви, купці, вільно будете їздити по всьому моєму царству і торгувати потрібними мені товарами. Незабаром ви повернете собі багатства, покриєте свої збитки і станете найщасливішими з заморських купців. Є у вас іще просьба до мене?

—Ми боїмося за свої човни. Твої поважні воїни поча-

ли рубати і палити їх на багаттях. Накажи своїм воїнам, щоб вони перестали знищувати це корисне місто, наші крамниці й човни.

Бату-хан нахмурився і стис кулаки:

— Говоріть про те, що вас стосується,— про шкуру, віск і сукно, але не займайте моїх воїнів! Коли стріла пущена, її стримати не можна. Коли віддано наказ брати місто, моя воля кінчається. Воїни знають, що, згідно законів «Яси», три дні вони можуть грабувати й палити місто, і ніхто не сміє зупинити їхню радість і веселощі. Через три дні я зламаю хребта кожному, хто залишиться в покинутому місті. Досить просьб! Дозволяємо йти!

Купці з страхом подивилися один на одного, не знаючи, що робити. Перед ними з'явився старий Назар-Кяризек і поманив їх пальцем.

— Ходімо! Треба видерти у баурші обіцяні шуби.

— Яка розумна, приємна людина оцей купець! — сказав Бату-хан, обернувшись до Субудая.

— І тому особливо небезпечний,— відповів той похмуро.

Місто Мушкаф продовжувало горіти. Дерев'яні будівлі швидко перетворювалися в багаття. По небу в темних хмарах диму метались білі цятки голубів. Пролітали з хриплим карканням зграї галок і ворон. Було димно і жарко біля палаючих будівель. Захопивши здобич, татари поспішали вибратися з міста. Деякі гнали перед собою жінок чи везли на сідлах плачучих дітей. Інші тягли на арканах полонених із зв'язаними руками.

Два дні місто і навколишні села були під владою татар. Вони скакали увсібіч, рилися в руїнах і рубали полонених, в яких більше не відчували потреби.

На третій день татари почали збиратися в загони. Скрізь розкладали багаття. На них монголи поклали рядами своїх забитих воїнів. Багаття задимилися навколо руїн Москви. Татари сиділи ко́лами, їли лошатину, співали, розгойдуючись, журливі пісні і, прощаючись з загиблими товаришами, кричали: «Байартай!».

Вранці наступного дня татари відійшли так само швидко, як і з'явилися. Жодної людини більше не було видно. Тоді худий Неупокій на виснаженій скуйовдженій шкапині переїхав усіяну трупами річку. Його сани по-

скрипували і наче охали, б'ючись об замерзлі, тверді, як камінь, тіла, що лежали всюди...

Неупокій зупинявся, пробував відтягнути трупи з дороги. Не завжди це йому вдавалося.

— Земля чіпко тримає небіжчиків. Не хоче віддавати! — мурмотів він і поволеньки йшов далі. Незабаром до нього приєдналося ще двоє: старик і юнак, які вилізли з погребів. Старик втратив своїх дітей. Юнак, безперервно витираючи рукавом обличчя, шукав тіло коханої дівчини.

— Чого носом шморгаєш? — говорив Неупокій. — Звідки ти знаєш, що твою Любашу зарізали? Своїм оком бачив, чи що? Її який-небудь хан татарський собі за дружину взяв.

— Серце моє чує! — хникав хлопець.

— Подумаєш, чує! Допомагай краще! Бачиш, скільки небіжчиків. Усіх треба поховати, щоб душі їхні не блукали ночами.

Вони почали звозити трупи на лід, обшарюючи лахміття, шукали шматки хліба, складали трупи поряд. Серед них виявилось кілька татар. Неупокій хрестився й бурчав.

— Тепер ви не посваритесь. А річка скресне — всіх однесе до Синього моря. Дуже вас багато. Де ж мені викопати для всіх могилки!

Розділ сьомий

ХАН КЮЛЬКАН ПІД КОЛОМНОЮ

Ще до загибелі Москви монголи обложили фортецю Коломну[1]. Старі брусовані стіни здавалися місту надійним захистом. Ворота з іржавими залізними щитами, бляхами й перекладинами були зачинені. Жителі видиралися на стіни і з злістю дивились, як навколо роз'їжджали групи небачених вершників. Їхні невеликі міцні коні то мчали навскач, легко перелітаючи через бугри й кущі, то зупинялись, кружляли на місці і знову мчали в іншому напрямку.

---

[1] *Коломна* — передова фортеця, що охороняла Рязань від нападів кочівників.

Іноді залізні ворота з вищанням розчинялися, з міста виїжджали в поле сотні руських вершників. Вони кидалися на монгольських молодців, що вертілися перед стінами, ганялися за ними, щоб захопити полонених, як наказував воєвода. Але монголи близько до себе нікого не підпускали і не вважали за сором втікати щодуху. Руські вершники, пам'ятаючи наказ воєводи, боялися від'їжджати далеко від міських стін.

Деякі одчайдушні татарські молодці показувались перед самими ворітьми. Вони стріляли з луків у захисників Коломни, що спостерігали зверху, з стін. Монгольські стріли були довгі, з залізними гартованими вістрями. Татари стріляли майже без промаху, стріли їхні пронизували груди наскрізь.

Старий воїн, крекчучи й лаючись, витягнув стрілу з кровоточивої рани. Всі з цікавістю розглядали невидану стрілу. До неї був приироблений глиняний свищик, який при польоті жахливо вищав.

Група татарських вершників на легких, бистрих конях виявилась поблизу міських воріт, дратуючи й викликаючи на сутичку. Коломенські молодці просилися у воєводи на битву з татарами, але старий досвідчений воїн їх стримував:

— Іще не настав слушний час! Не вірте хитрому татарину: він вас заманює!

Захистом Коломни відав Єремій Глібович, який прославився у війнах з половцями. Допомагали воєводі син великого князя Всеволод Георгійович і князь Роман Інгварович, що врятувався з Рязані. Обидва очолювали два полки: князь Всеволод — суздальський, а Роман — зібраний з ратників, котрі прибігли з Рязані.

Спершу здавалося, що татар не особливо багато. Хоч вони оточували місто кільцем своїх загонів, усе ж їх було аніскільки не більше, аніж коломенських захисників. Молоді князі, Всеволод і Роман, поривалися стикнутися з татарами, розбити їх і з бойовою славою рушити далі, на інші татарські полчища.

Воєвода звелів десяти сотням приготуватися, щоб на світанку відразу вийти з усіх воріт міста. Воєвода хотів напасти на татарський табір.

— Захопіть татарських полонених. Треба у них вивідати: скільки у татар війська, хто з ханів перед Коломною і де інші хани; чи прийдуть вони теж до Коломни,

чи поведуть свої загони на інші міста? Без полонених не повертайтесь!

Головним начальником війська, що облягало Коломну, був молодий хан Кюлькан, молодший син великого Чингіз-хана. Він вів тумен монголо-татарських вершників кількістю десять тисяч чоловік; крім того, в нього було п'ять тисяч кипчаків хана Баяндера і змішаний тумен з воїнів різних татарських племен. Але загони ці до Коломни не з'явились, а розсипались по суздальській землі, займаючись грабіжництвом населення, яке втікало до лісів. Протягом місяця вони спалили і пустили на пил і вітер чотирнадцять містечок.

Хан Кюлькан під'їхав до Коломни суворого зимового дня. Він наказав поставити похідні юрти на протилежному березі, біля узлісся соснового бору. Звідти виразно виднілися зубчасті брусовані стіни Коломни, заперті залізні ворота і озброєні люди між бійницями. Безлюдна рівнина замерзлої річки, де над крижинами зграями перелітали чорні ворони, була добрим полем для пересування військ і для майбутньої битви.

Високий сильний Кюлькан, такого ж богатирського складу, як і батько його Чингіз-хан, стояв біля своєї юрти і жадібно вдивлявся в фортецю, розгром якої принесе йому першу військову славу. Обличчя Кюлькана було непорушне, але в душі його кипіли пристрасті, стремління до богатирських подвигів і в той же час невдоволення собою.

«Мені вже дев'ятнадцять років,— думав він,— а я іще нічого не зробив! Правда, в мої роки батько теж нічого ще не зробив. Він був у той час лише бідним сином простого десятника, від якого розбіглися його голодні нукери. Він був рабом і перебував у полоні з важкою колодкою на шиї, стукав молотком по ковадлу, а його бив жорстокий хазяїн-коваль. А я ж могутній хан Кюлькан! Я син повелителя всіх народів всесвіту, у мене прекрасні коні, під моєю владою двадцятип'ятитисячне військо. Одним помахом руки я можу надіслати його в будь-який бік. Я, хан Кюлькан, докінчу справу свого батька: я підкорю всесвіт до Останнього моря. Мені заважають суперники! Перший — Гуюк-хан. З ним потрібно дружити до моєї перемоги. Найсильніший Бату-хан. Навіщо його вибрали джихангіром? При першій же невдачі Бату-хана треба скарати, оголосивши його нездіб-

ним. А потім знищити й Гуюк-хана. Але головне тут, під Коломною, треба прославитись молодецтвом, сміливістю, щедрістю до нукерів, щоб вони говорили біля багать, як вони люблять Кюлькан-хана. Потім вони ж допоможуть мені стати великим каганом...»

У загоні хана Кюлькана був хан Баяндер з п'ятьма тисячами кипчаків. Як правовірні мусульмани, кипчаки стояли особливими таборами, не змішуючись з монголо-татарськими загонами. Тут з ними були сеїди [1] у зелених чалмах, затягнуті матер'яними зеленими поясами. Вони наставляли кипчаків згідно правил мусульманської віри, повчали їх, як триматися в бою, говорили їм, як радісно полягти в бою за віру. При цьому піна виступала у них на губах. Промови їхні закінчувалися закликом:

— Винищуйте іновірців! Хто загине в бою за віру, той потрапить у райські сади, там він відчує незатьмарюване щастя і блаженство.

Серед мусульманських воїнів були ще підрозділи по вірі: суніти і шіїти. Сунітського напряму притримувались кипчаки, а шіїтського — воїни з іранців, що розмовляли по-перськи. На зупинках суніти і шіїти ніколи не сідали поряд і їли з різних казанів. Імами — проповідники шіїтів — розповідали біля багать про прихід «Жданого», або «Володаря часу», імама Мехді, який давно щез, але не помер.

— Коли зло й насильство в світі досягнуть межі, зниклий імам Мехді з'явиться вдруге, і тоді в світі встановиться справедливість, не буде ні бідних, ні багатих, а всі будуть рівні та щасливі.

Шіїтські воїни любили слухати такі розповіді. Вони звільняли сеїдові місце біля свого казана і розпитували, чи не сховався Мехді серед іноземців, і як знайти криницю, куди пролилося молоко з сосків святої Маріам і прийняло там вигляд відображеного в воді місяця.

— Ми неодмінно підемо просто до цієї криниці,— заявив сеїд, захоплюючи трьома пальцями кашу і величним жестом запихаючи її до рота. — Вірте мені: очі того, хто зазирне в цю криницю і помітить там мо-

---

[1] *Сеїд* — духовна особа, яка вважає себе потомком пророка Магомета.

лочний півмісяць Маріам, ніколи не побачать пекельного вогню.

Кипчацькі воїни любили слухати билини про подвиги богатирів чи смішні оповідання про пригоди плішивого силача Качеля. Але особливо любили вони жартувати з сотника Тюляб-Біргена, пригадуючи, як зв'язаний урусутський полонений викрав у нього красивого коня.

Під Коломною почалися розмови, що серед урусутських вершників, які виїжджали з воріт, багато хто бачив молодця на гнідому коні Тюляб-Біргена. Кожний давав свою пораду, як би повернути скакуна.

Тюляб-Бірген одвертався, скрипів зубами і готовий був зарубати жартівників:

— Такого коня, як був мій гнідий, не знайти у всьому нашому війську. Я на ньому наздоганяв усіх. На якому коні тепер я зможу наздогнати мого гнідого? Чи не на тих одрах, на яких ви звикли їздити?

Мулла Абду-Расулли стурбованим голосом став пояснювати:

— Тут знову, як і завжди, допоможе тільки жінка.

— Як? Чому? — вигукнули кипчаки.

— Такого коня, як тобі потрібно, може дати тільки хан Кюлькан! Лише в нього є коні, швидкі, мов вітер. Але він щедрий тільки на випивку, а коней береже з жадністю. Упіймай чорноброву і рум'яну урусутську красуню і приведи її до хана Кюлькана. Подаруй йому полонянку, а він тобі подарує скакуна.

— Хоча б не дарував, а тільки дав для полювання за моїм гнідим! — простогнав Тюляб-Бірген.

— Бережись, щоб урусут не одібрав у тебе і другого коня. Мáшалла... Мáшалла! [1] — додав мулла.

Сотник Тюляб--Бірген вирушив до хана Кюлькана шукати допомоги. Два запорошені снігом дозорних після довгих умовлянь пропустили сотника до юрти. Позаду багаття з соснових гілок, на килимі з барсових шкур, сидів найсвітліший син Священного Правителя. Ліворуч від хана тісно притулилися один до одного шість тисячників. У кожного в руці була кругла дерев'яна чашка. Слуга-монгол, без чобіт, у повстяних панчохах, стояв на килимі поблизу бурдюка, підвішеного на гаку, і підливав ківшиком міцну арзу в дерев'яні чашки. Тюляб-Бірген

[1] *Мáшалла* — не дай боже!

скромно вичікував, znявши хутряний ковпак і повісивши на шию пояс,— знак того, що він цілком віддає себе на волю вічного синього неба. Кюлькан, бажаючи показати свою велич, продовжував бесіду. Нарешті він помітив безмовного прохача:

— На що ти скаржишся і що просиш, хоробрий і славний Тюляб-Бірген? Проходь сюди до нас.

— Я твоя жертва! Ти один можеш врятувати мене. Якщо ти не допоможеш, я кинуся в бій і віддамся мечам урусутів. Якщо я не здатний сам прокласти собі дорогу доблесті, то краще мені померти.

— Чого тобі горювати? — сказав старий темник Бурундай, прославлений, досвідчений полководець Чингізхана.— Ти молодий, але в розповідях біля наших багать вже відзначений як одчайдушний рубака і завзятий розвідник. Продовжуй початий шлях! Домагайся нової слави!

— Все це було. А тепер кожний жовторотий молодик, побачивши мене, регоче, хоч сам іще не вміє підняти правильно меч і відрубати одним помахом голову ворога.

— Що ж ти просиш? — спитав хан Кюлькан.

— Прошу... іскру жалості! З фортеці Коломни щодня разом з урусутськими вершниками виїжджає молодий урус на викраденому в мене гнідому коні. Моє серце не може перенести цього...

— Хіба воїн може допустити, щоб хто-небудь з ворогів їздив на його коні? Піймай сміливого та зарубай.

— Ти читаєш, мов по книзі, приховані думки своїх вірних слуг і знаєш, що я хочу просити.

— Я все зрозумів! Дай чашу арзи вірному Тюляб-Віргену. Я влаштую облавне полювання на цього зухвалого урусута... Треба захопити живцем і коня, і їздця. Даю тобі сорок вершників на кращих моїх конях. Ти розставиш їх вздовж річки по чотири чоловіки через кожні триста кроків. Як тільки урусут виїде з воріт, сотня моїх вершників вріжеться в натовп урусутів, розколе їх і оджене молоде цуценя набік. Мисливці поженуться за хлопчиськом, готуючи аркани. Увесь час буде додаватися нова четвірка вершників на свіжих конях. Найкращий кінь не витримає такої скачки. І ми захопимо арканами втомленого коня...

— Ти великий, ти щедрий!

— Потім я сам допитуватиму хлопчиська, а ти, Тюляб-Бірген, прикладатимеш до його спини розпечені жарини, щоб він говорив правду. Для цього веселого полювання я дам тобі кращого коня.

— Я твоя жертва на все життя!

Розділ восьмий

ОБЛАВНЕ ПОЛЮВАННЯ

...Він кмітливим був:
Виймав із налучника тугий лук,
Із сагайдака вийняв гартовану стрілу,
Та і витягнув лук за вухо...
А заспівала ж тетива у тугого лука,
Влучила стріла в серце молодця.

(З старовинної руської пісні).

Торопка приїхав до Коломни в рязанському загоні князя Романа Інгваровича. Він лишився розсильним при князі, який оцінив юнака за точність і швидкість.

— Що не доручиш Торопці,—говорив князь Роман,— він усе виконає, хоча б довелося спуститися в палаюче пекло, та ще й прихопить роззяву-чортеня.

Улюбленим товаришем Торопки був стрункий гнідий жеребець, який виніс його з татарського полону. Торопка і пестив, і викохував його, і годував з рук хлібом, і, сам часто голодуючи, віддавав коневі останню скорину. Діставати в Коломні хліб і сіно ставало все важче, і кінь почав худнути. Жителі берегли й ховали хліб, не знаючи, скільки часу продовжиться облога. Народу в місті набилося багато, після того як з'їхалися збіги з навколишніх погостів. Уже почали їсти конину.

Торопка, щоб урятувати свого улюбленця, вирішив узятися за найнебезпечніше завдання, найважче доручення, аби вийти з міста. Сідло його коня і збруя були завжди справними, шкіряні сакви повні ячменю для дороги і щільно прив'язані ременями, щоб не звалилися під час скачки.

Він став вправлятися в стрілянні з лука, знайденого на вбитому монголі. Діставати стріли було легко: щодня вони летіли до фортеці з монгольського табору, збиваючи на стінах воїнів.

Торопка прикріпив до стіни мішок з тирсою і вчився влучати в нього з коня. Спочатку це здавалося неможливим: монгольський лук, зроблений з чорних рогів гірського козла, був дуже тугий. Торопка міг натягнути його тільки до половини стріли, яка летіла мляво і скоро падала на землю. Монголи ж не натягували лук, а тримали тетиву біля підборіддя і одразу випрямляли ліву руку. Торкнувшись тетивою правого вуха, вони пускали стрілу, яка летіла з вищанням, готова пробити будь-яку ціль. Поступово Топорка домігся такої ж вправності.

Одного разу князь Роман викликав Торопку і дав йому складений аркушик паперу, загорнутий в червону ганчірочку:

— Тебе недарма прозвали Торопка-розторопка. Князь Всеволод доручає тобі важливу справу. Завтра ми несподівано вдаримо на татар. Буде гаряча січа. Татари не помітять, якщо під час сутички ти кинешся через ріку в бік соснового лісу. Там мисливськими стежками спробуй піти на північ. Всеволод повідомляє в цій грамоті свого батька, великого князя Георгія Всеволодовича, як тяжко йде у нас захист міста, і просить його про допомогу. Татарва до Коломни суне тучею і незабаром нас задавить. Ти прямуй на Киржач, Ростов і Углич. Туди ще татари не дійшли, і проїзд вільний. Місяць-два ми ще витримаємо. Але якщо до того часу великий князь не встигне, всі ми до єдиного тут загинемо, і порятунку нам нема. На тебе надія, що ти встигнеш, знайдеш великого князя і з його дружиною повернешся до нас на виручку.

Перед світанком визначеного дня іще в темряві озброєні вершники заповнили вузьку вулицю, яка вела до міських воріт.

Торопка і з ним іще троє князівських отроків були біля самих воріт. Цим отрокам так само віддано наказ: у темряві пробитися через татарські пости і одвезти грамотки до трьох різних міст.

Уже з ночі закрутила хуртовина. Вітер змітав з дахів сніг і обсипав вершників. Небагато було в кольчугах, більшість тільки в некритих кожухах з нашитими на грудях і плечах залізними і кістяними пластинками.

— Ну, чого ще ждати! — загомоніли хриплі голоси.— Гей, охороно, відчиняй!

Заскрипіли з брязкотом і скреготом іржаві петлі воріт, і обидві дубові стулки розчинилися навстіж, відкриваючи шлях у жахливу, темну порожнечу. Там причаїлася смерть. Там чекали тисячі скошених очей і вигострені криві мечі.

Гнідий кінь Торопки сам рушив слідом за іншими вершниками. Спереду загону, оточений охороною, їхав князь Роман Інгварович. Загін знав своє завдання — наскочити на сплячий татарський табір серед лісу, на другому боці річки.

Загін помчав риссю, вершники підтягувалися, трималися тісніше один до одного. На білому снігу виділялися чорні постаті. Небо, закутане низькими хмарами, починало світлішати на сході.

Доїхавши до середини річки, Торопка завернув убік і почав прискорювати біг коня. Раптом високий голос, зовсім близько, закричав:

— Кху-кху, кху-кху, монголи!..

По льоду застукали копита. Спереду рухались вершники, вони перегукувались між собою на невідомій мові.

Торопка круто звернув убік, але спереду, серед крижин, знову виросли людські й кінські тіні. Торопка кинувся назад, ледве помітивши протоптану стежку, і помчав нею, боячись, що гнідий впаде на слизькому льоду.

Збоку вилетіло троє монголів. Просвистіла біля вуха стріла. Гнідий мчав, перелітаючи через бугри й крижини. Татари з лютими криками переслідували його деякий час, але потім відстали. Торопка стримав коня. Зупинився. Прислухавсь. Спереду знову чути було глухі голоси і тупіт коней. Торопка кинувся знову вбік і налетів на монголів, які тримали за повіддя коней. Почулися радісні крики:

— Тюляб-Бірген! Твій гнідий сам скаче до тебе! Тримай його!

Монголи скочили на коней і помчали за Торопкою. Вони всі були на добрячих конях, легко гналися за гнідим, і незабаром один почав наздоганяти. Гнідий вже мчав з останніх сил. Торопка дав можливість коневі вибирати дорогу. Оглянувшись, він натягнув лук і пустив

стрілу, цілячись у голову. Вершник змахнув руками і впав з коня. Монголи, які скакали позаду, дико завили:

— Горе! Горе! Хан Кюлькан! Забито хана Кюлькана!

Гнідий уже тікав од погоні. Монголи відстали.

Торопка звернув на бокову замерзлу річку з рівною наїжджаною дорогою серед частих берегових кущів. Місця були знайомі. Ця річка звивалася безконечно, починаючись у тих трясовинних болотах, де лежало рідне село Перунів Бір. Кінь, важко дихаючи, пішов повільно і зупинивсь. Навкруги тихо дрімали засипані снігом старі ялини. Небо світлішало. Вітер шурхотів поміж неопалим сухим листям одиноких дубків.

Торопка, стримуючи коня, поїхав мисливською стежкою, уважно прислухаючись до кожного лісового шурхоту.

«Чому я поїхав до Перунового Бора? — думав він.— Що привабило мене сюди, чому залишив дорогу на північ? Чи не сірі очі Вешнянки? Ні, це монголи зігнали мене з шляху, а своє село недалеко. Як же мені не заїхати? Можливо, хто живий лишився, розкаже, що робиться в наших місцях?»

Опівдні пішли глухі небезпечні місця. Болота затягнуло кригою. Тільки трясовинні «вікна» чорніли й димилися дивними звивистими хмарками. Обережно їхав Торопка козячими стежечками, знаючи, що необачний

крок може зштовхнути коня в бездонне «вікно», звідки немає порятунку.

Нарешті в просвіті між деревами показались знайомі вікові дуби недалеко від Перунового Бора. Наче до старих друзів під'їхав Торопка до величезних дерев. Він знайшов поваленого під ними великого дерев'яного боввана, перед яким молилися прадіди. Хтось зовсім недавно змітав з нього сніг, і віник лежав поряд. Вирячені очі боввана дивилися в небо, і обличчя його немовби скаржилось: «За що мене повалили?»

Навколо по снігу виднілися свіжі сліди. Мабуть, нещодавно тут бігали в личаках жінки й хлоп'ята. Сміливіше смикнув коня Торопка і виїхав на бугор.

Половина хатинок згоріла. Вціліли тільки крайні. Хто спалив? Кому потрібно було викинути на мороз бідних лісовиків?

Хати Савелія Дикороса не було. На її місці височіла тільки закоптіла черевата глиняна піч і висока жердина з прив'язаною на вершечку мітелкою. Навкруги стирчали напівзасипані снігом обвуглені колоди.

З гавканням кинувся назустріч мохнатий рябий пес. Десь зайшлися у відповідь гавканням інші собаки. Невже це Пегаш? Живий іще? Пегаш упізнав свого молодого хазяїна, почав плигати і кидатися до сідла.

Торопка наблизився до закоптілої хати, де жив колись Звяга. У щілину вікна пробивалася тонка смужка світла. Торопка під'їхав до віконниці:

— Гей, живі люди! Одімкніться! Свої приїхали, приймайте!

Пошепки перемовлялися тонкі дитячі голоси:

— Не відмикай, мамко! Може, недобра людина? Спитай спершу — хто?

З віконця почувся голос:

— Та ти чий будеш? Звідки?

— Чи не хочеш пізнати? Торопка я, Савелія Дикороса син! Швидше одімкніться! В мене часу нема. Повинен далі їхати.

Загримів засув, розчинились ворота. Висока суха дружина Звяги, кутаючись у порваний кожух, взяла за повід коня й одвела під навіс.

— Сіно знайдеться?

— Є трохи, рідний! Зараз принесу. Куди його тепер

берегти: і коня, і корівчину лиходії зарізали. Проходь до хати.

Димна лучина горіла нерівним вогнем, потріскуючи і спалахуючи червонуватим полум'ям. Дружина Звяги і троє білоголових дітей сиділи навколо Торопки. Роззявивши роти, дивилися вони на нього, мацали пальцями кольчугу, гостроконечний шишак, високі червоні чоботи...

— Вони і в нас тут були, наче з неба звалились, окаянні! — розповідала виснажена жінка.— Награбували хліба, попалили скирти, хати, захопили з собою жінок і дівчат і багато дітей. Ось оці троє моїх заховалися під хворост, їх і не знайшла татарва, а трьох повезли... Не побачу їх більше ніколи! Опальониху погнали і твою...— вона схлипнула,— і твою Вешняночку погнали. Помолися за них! З татарського полону хіба хто повернеться? А де мій Звяга? Одні кажуть, немовби його бачили на рязанських стінах, інші — що втік, у лісі переховується. Якщо так, то додому скоро повернеться... Поїж, рідний, хоч хлібця. Ми тепер хліб наполовину з сосновою корою печемо: натовчеш кори і з житнім борошном замісиш. Борошно берегти треба, бо інакше до весни не дотягнемо... Іноді виловиш ятерцем на озері рибку. А гріємося ми гарячою водою з березовою чагою [1]. Забовтаєш у казанку воду з борошном, зробиш затірку, ото хлоп'ятка і сьорбають..

— А що про інших мужиків чула?

— Всі, хто в лісах сховався, всі ополчаються в загони, ловлять татар, які відстали, сідають на їхніх коней. Татар, кажуть, дуже багато. Така сила, що і в казці не сказать. Але й наші мужики б'ються, мов вовки, ні за що не здаються. Думаю я, що татари тут побудуть та й підуть коли-небудь, а ми тоді знову побудуємось...

Перепочивши, Торопка рушив далі. Попереду, задерши високо хвоста, поважно біг Пегаш. Він показував, на заздрість іншим собакам, що тепер з хазяїном не розлучиться, — теж воюватиме.

---

[1] *Чага* — деревні нарости на березі.

ГНІВ БАТУ-ХАНА

Гінці, послані один за одним, примчали до Бату-хана з повідомленням про загибель хана Кюлькана, молодшого сина Священного Правителя, Чингіз-хана.

Джихангір не побажав нікого бачити. Гінці твердили, що вони не можуть чекати «ні на годівлю коня», що вони зараз же повинні мчати назад з відповіддю джихангіра.

— У нас нема полководця! Військо не знає, що робити! — кричали вони.

Дозорні тургауди їх грубо відштовхували:

— Не можна! Ждіть!

Гінці пошепки запитували нукерів, які проходили мимо:

— Чим зайнятий джихангір?

— Важливими справами: чаклує разом з урусутським чаклуном, пізнає шляхи майбутніх перемог.

Гінці прив'язали повіддя коней до своїх поясів і ждали, сидячи на п'ятках, поблизу юрти. Під'їжджали нові гінці і сідали біля них.

Проходячи поблизу, на них звернув увагу начальник охоронної сотні Арапша. Високий, худий, з поглядом, в якому не іскриться сміх, він зупинився перед ними, точно оцінюючи і намагаючись упізнати кожного.

— Відзначились! — сказав Арапша. — Погана тепер ваша справа!

— Чим ми винні! Ми самовіддано виконуємо накази і привезли джихангіру донесення від темника Бурундая.

— Ви привезли чорну вість, в якій винні тільки ви. Чи знаєте ви, що на вас чекає?

Гінці схопилися, деякі хотіли сідати на коней.

— Увага й покора! — крикнув Арапша.— Нукери, не випускайте нікого з оцих «чорних вісників». Тримайте їхніх коней. А ви ждіть, скоро з вами говоритиме джихангір.

Арапша увійшов до юрти. Бату-хан сидів похмурий, схрестивши ноги, схиливши голову, і пильно дивився на кінці з'єднаних пальців.

Поруч сидів на п'ятках Субудай-багатур. Він глянув на Арапшу, що, ввійшовши, спинився біля входу. На тихе

запитання: «Чи можна лишитися?» відповів рухом голови.

— Він і Гуюк-хан були моїми найлютішими ворогами,— сказав Бату-хан.— Що ж мені залишається, як не радіти? Ніякої розради я дати не можу. Я радію: злого змієняти немає!

— Бату-хан може радіти, джихангір зобов'язаний горювати! — тихо, але твердо заперечив Субудай.

— Кюлькан шукав моєї загибелі, Кюлькан голосно говорив, що я баба з бородою. Тільки ти перешкодив розпороти йому груди і вирвати отруйне серце. Багато з моїх ворогів ще живі. Головний з них Гуюк-хан, я з ним розквитаюсь.

— Навіщо ти нагадуєш про це? Хіба я, твій вірний слуга, не охороняю тебе вдень і вночі?..

— Арапша тричі рятував мене від підісланих чорних собак, найманих убивць...

— Тихше! — Субудай почав сердито сопти.— Ніхто у війську не повинен знати про це. Чи не говорив ти сам, що полководець повинен бути скритним... Коли б ти почав радіти, всі б сказали: «Бату-хан такий же, як усі!» А ти, як раптовий грім із неба, порази навколо всіх роззяв, зубоскалів, гуюкських блюдолизів! Укажи ціль, куди йти і що робити. Залишайся незвичайним, невідомим, незрозумілим...

Бату-хан опам'ятався, схопився:

— Де оці «чорні вісники»? Тепер я знаю, що робити.

Арапша відповів:

— Вони тут, поблизу юрти, ждуть твоїх повелінь.

Бату-хан з мечем у руці вийшов з юрти, обвів поглядом сидячих гінців. Вони впали на коліна.

Бату-хан почав говорити тихо, крізь зуби. Поступово голос його посилювався. Під кінець він викрикував слова:

— Вам було довірено велике щастя, шматок сонця — сина Священного Правителя. А як ви зберегли його?

— Він сказав, що сам хоче битися...— белькотали гінці.

— А ви й зраділи? Хіба справа полководця рубати мечем у передовому загоні? Хіба так поводився Священний Правитель — великий Чінгіз-хан? Він був справжній полководець. Він знаходився позаду війська і пересував дев'ятьма словами десятки й сотні тисяч

вершників. Так він домігся перемог, що потрясли весь світ...

— Ми це знаємо... Ми це пам'ятаємо...

— А що ви зробили з ханом Кюльканом? Ви зраділи, що хан Кюлькан став простим нукером і скаче попереду в бійці з урусутами, і ніхто не стримав його, не одвів назад, не закрив його своїм тілом. Ви зрадники, і немає вам пощади...

Гінці розплатались на землі, обличчям у сніг.

— Скакайте назад. Скажіть війську, що джихангір наказує загладити провину і взяти фортецю Коломну до мого приходу... Якщо ж я приїду, а ви все ще будете скакати навколо міста, я накажу всіх вас перебити, як покидьки великого війська, створеного Чингіз-ханом. Геть звідси, жовтовухі собаки, що пожерли труп свого батька! Чого ви ще лежите?

Батий хриплячи змахнув мечем.

Гінці кинулися до своїх коней, скочили на них. Через кілька секунд жодного з них не лишилось.

— Ти чув, Субудай-багатуре?

— Чув, сліпучий. В твоїх словах я впізнав голос твого діда!

— Я покажу урусутам, що значить забити сина найвеличнішого з людей — Чингіз-хана!... Я заллю кров'ю всю урусутську землю... Я переб'ю все живе, всіх живих, останнього собаку і останню дитину. Страшною пожежею промчить монгольське військо і перетворить урусутську землю в мовчазне кладовище, де буде чути тільки крик ворон і виття вовка. Швидше подавайте мені коня!..

Очі Бату-хана стали круглими. На губах виступила піна. Він тупав ногою і кричав у люті:

— Коня мені! Швидше коня!

Задзвеніли мідні гонги, що скликали нукерів. Задеренчали ріжки, які сповіщали про похід. Тільки Субудай-багатур і Арапша залишалися спокійними і непорушними.

— Дозволь, сліпучий, тобі нагадати, — тихо сказав Субудай,— що гінців ти одіслав, а наступника загиблому хану не призначив.

— Поки що буде начальствувати, за звичаєм, старший темник Бурундай. Він воїн досвідчений, а через день я сам буду на місці і покажу, як треба брати приступом фортеці!..

Через день передові загони Бату-хана і Субудай-багатура були перед Коломною. Бій був у повному розпалі. Монголи безперервною лавиною намагалися видертися на стіни, звідки їх збивали захисники міста. Але сили руських воїнів слабли, допомога нізвідки не приходила. Татари увірвалися до міста.

З великою мужністю бився серед рязанських дружинників і поліг у бою доблесною смертю князь Роман Інгварович рязанський. Поряд нього поклав сиву голову воєвода Єремій Глібович.

Татари різали всіх без милості. Небагато тих, що лишилися живими, потрапили в тяжкий полон. На димлячих руїнах Коломни татари гуляли й бенкетували три дні. В центрі міста, на майдані, де стояла спалена церква Воскресіння, Бату-хан наказав скласти велику кількість колод, на які поклали тіло молодого хана Кюлькана. Разом з ним монголи спалили сорок найкрасивіших коломенських дівчат. Двоє улюблених коней в нарядній золотій збруї були забиті в ногах хана Кулькана. І дівчата, і коні повинні були вирушити в захмарний світ, щоб там вірно служити своєму юному загиблому панові.

На тому ж майдані було влаштоване друге багаття для загиблих монгольських воїнів. Багаття запалили одночасно. Бату-хан, на вороному коні, похмуро спостерігав похоронне торжество. Іноді кричав разом з іншими воїнами прощальний привіт:

— Байартай, байартай!

Розділ десятий

ДИКУНИ ПОГРОЖУЮТЬ СТОЛЬНОМУ МІСТУ

Княгиня Агафія, дружина великого князя владимирського, переживала тривожні дні. Вона намагалася забути про наступаючу грозу. Проводила час у турботах про сім'ю, про двірцеве господарство, утішала всіх, переконуючи бути мужніми. Молоді невістки її, княгині Марія і Христина, і багато боярських дружин плакали ревно, твердячи, що настав кінець світу. Діти бігли з княжого подвір'я на стіни.

Не хочемо вчитися в школі! — кричали вони. — Тепер і нам треба воювати. Ми будемо допомагати дружинникам, будемо пускати стріли в татар, кидати в них каміння.

Вдень і вночі молилася княгиня Агафія. Ранками вона відвідувала соборну церкву Успенія богородиці, де вела бесіду з похмурим єпіскопом Митрофаном.

— Молись, — говорив їй владика, — щоб всевишній допоміг руському війську і одігнав безбожних татар. Молись за чоловіка твого, князя Георгія Всеволодовича, і за синів, щоб господь зберіг їх від злого ворога!

Княгиня Агафія непохитно вірила чоловіковій обіцянці скоро повернутися з великою раттю і звільнити землю руську від татар. Молячись гаряче, з сльозами, вона заплющувала очі й бачила чоловіка перед собою, мов живого: високого, сильного, з упевненою мовою, з могутньою рукою... Він знає ратну справу, швидко збере полки, прожене татар. Він в'їде на своєму вірному білому коні в Золоті ворота Владимира, де княгиня разом з невістками зустрічатиме його. Вона сама візьме повід коня і поведе його на княже подвір'я...

Князь Всеволод з малою дружиною несподівано примчав з Коломни. Княгиня Агафія зараз же влаштувала нараду ближніх бояр. Присутніми були воєвода Петро Ослядукович, деякі тисяцькі і обидві князівські невістки.

— Я прорвався до вас чудом, архангел зберіг мене. Татари обложили місто Коломну з усіх боків. Війська в них дуже багато. Керував ними молодий хан, син їхнього найголовнішого Чагоніза. На третій день знялося у татарському стані звіряче виття і барабанний перестук. Полонені сказали, немовби їхнього вождя, хана Кюлькана, забито руською стрілою. Від того вони завили, своєму богові скаржились. У цій метушні я й проскочив. Татари прийдуть сюди величезною силою, розіллються по полях, як повідь, і не буде нам тоді виходу... Хто з жінок може, нехай біжить на північ, до Новгорода, Костроми, Галича чи Бєло-Озера. Треба ховатися в лісах, у пустищах. У Владимирі буде різня, і навряд чи ми втримаємось до прибуття князя-батенька.

Княгиня Агафія твердо заявила:

— Ми вас не покинемо. Разом будемо пити гірку чашу!

Обидві невістки заплакали й сказали:

— Нікуди ми від вас не підемо! Навіщо нам їхати в холодні пустища! Там все одно пропадати з малими дітьми! Краще ми тут на стіні будемо битися поруч з вами!

— Не жіноча це справа! — зауважив воєвода Петро Ослядукович.

Прийомна дочка-сирота, юна княжна Прокуда, яка сиділа між невістками, втрутилась:

— А я ось чула, що в татар жінки на конях б'ються поряд з чоловіками та братами.

— Мовчи, Прокудо! — суворо зауважила княгиня Агафія.— Зовсім ти від рук одбилася. Замість того, щоб у теремі сидіти, на стіну бігаєш та з простими смердами розмови ведеш!

— Все одно втечу я від вас і проберуся до заволзьких лісів до батенька хрещеного. Чого нам сидіти та зітхати? Краще битися в лісі чи в полі. Все одно: коли смерть захоче, так нас піймає.

— Запру тебе в теремі! — закричала княгиня Агафія.

— Прийдуть сюди татари, і терема не буде, і нас з тобою не буде!

— Яка безстрашна дівка! — застогнала княгиня. — Гей, нянько! Одведи Прокуду до теремка!

— Сьогодні урок у школі. Дозволь піти попрощатися з учителем! — і Прокуда втекла.

Розділ одинадцятий

У ГРЕКО-РУСЬКІЙ ШКОЛІ

У невеликій кам'яній прибудові при Соборній церкві збиралися хлопчики. У сінях вони струшували і віником обмітали личачки. Входили до хати, роздягали кожушки і кидали в куток, потім, діставши з полиці дерев'яний гребінь, розчісували волосся, пострижене під макітерку. Виходили на середину світлиці, поволі й благопристойно хрестилися до ікони, освітленої лампадою, і підходили до вчителя, що сидів у різьбленому дерев'яному кріслі. Голосно промовляли:

— Здрастуй на многії літа, Максиме Далматовичу.

Учитель, смуглявий, чорнобородий, з великим гострим носом, суворо позирав на дітей і відповідав сухо:

— Сідай за стіл, розправ книжицю!

Хлопчиків було дванадцять. Вони статечно розсаджувалися на ослонах по обидва боки довгого вузького березового стола і розкладали перед собою рукописні книжки із зшитих пергаментних аркушів, замусолені, засалені, по яких уже вчилися до них.

— Встати! — сказав учитель і, знявши хутряний ковпак, повісив його на стінці на дерев'яному кілочку біля полиці з книжками. Хлопчики підвелися. Один з них прочитав молитву.

— Сядьте!

Хлоп'ята сіли. В цей час двері розчинилися навстіж, і до хати вбігла Прокуда. За нею ввійшла літня нянька. Зняла з Прокуди кожушину, оправила сарафанчик і сіла в кутку на скриньку.

Прокуда вклонилася учителеві до пояса, сказала привітання і сіла поряд інших учнів, одсунувши ліктем крайнього.

Учитель провів темною, смуглявою рукою по чорній бороді, відкашлявся й почав:

— Сьогодні я повинен сказати вам особливе повчальне слово. Булатко, дивись на мене. Верещаго, перестань штовхати Чапиру. Дивіться мені в очі...

Учитель сильно кашлянув.

— Я — чернець Максим, моє діло писати книги і вчити отаких младих дітей, як ви, письменній хитрості. Ви знаєте всі буквиці, і я вже збирався, яко по драбині, підіймати вас на вивчення часовника, псалтиря та інших божественних премудростей.

Діти, роззявивши рота, слухали. Прокуда підперла щоку кулачком і, насупивши брови, намагалася зрозуміти туманні для неї слова вчителя.

— Ця школа заснована великим князем Костянтином Всеволодовичем, доблесним і мудрим государем, великим князем владимир-суздальським. Тримав він при собі багатьох учених людей, любив книги і сам їх писав. Одних грецьких книг у нього було понад тисячу, частину сам їх купив, частину одержав у подарунок від царградського патріарха...

Учитель затулив обличчя руками, схилився до стола й замовк.

Діти підштовхували одне одного ліктями і запитували на вухо: «До чого це він говорить? Що з ним діється?»

Учитель відтулив руки, труснув головою:

— Настав час тяжкий, нестерпний. На славне місто наше Владимир, де світиться, яко лампада в нощі, оця школа, насуваються темні хмари з грозою і блискавкою, хочуть усе перетворити в жар і попіл. І ця школа, і ця дорогоцінна вівліофіка [1]— що це все значить для народу звірячого й дикого? Схопить татарин оці дорогоцінні книги — пам'ятники віків минулих — і кине в багаття, щоб підсмажити конячу ногу.

Учитель витер рукою очі і обвів уважним, прощальним поглядом дітей.

— Сьогодні наш останній урок. Віднині ваше місце на стінах міста. Ми, дорослі, візьмемо мечі й списи, а ваша справа допомагати батькам і братам — підбирати стріли, приносити воду і хліб.

— Ми тільки цього й хочемо! — вигукнули хлопчики.

— Тепер іще одне, останнє моє до вас прохання. Можливо, татари увірвуться до школи і спалять її. Знесемо книги цієї вівліофіки до комірчини, складемо в скриньки і закриємо камінням. Хто з вас виживе, той згадає після відходу татар про цю комірчину, винесе книги на світ божий, і ваші діти і внуки будуть по них учитися. Наш святий обов'язок сховати цей дорогоцінний світоч знання... Одягайте ваші хламиди.

Діти схопились і почали одягатись, радіючи майбутній цікавій справі. Прокуда підійшла до одного з хлопчиків і відтягнула його набік.

— Булатко! Нікому ні слова про те, що скажу. Розшукай і принеси мені який-небудь сірячок, штани, сорочку і личачки...

— Та в мене нічого нового нема, все дране!

— Оте дране мені й потрібно. Матуся задумала закритися в соборі й згоріти, якщо татари прийдуть... А я переодягнуся хлопчиком і втечу до лісу. Буду битися з татарами, поки їх не виженемо...

— І я з тобою, Прокудо! Все тобі дістану! — зрадів Булатко.— І інші хлопці з тобою підуть!..

---

[1] *Вівліофіка* — бібліотека *(грецьке)*.

Розділ дванадцятий

СКОРБОТНІ ДНІ МІСТА ВЛАДИМИРА

Татари з'явилися перед містом раптово. Іще на світанку з міських воріт виїхало кілька десятків селянських саней; на них від'їжджали городяни, що бажали рятуватися в лісах, а в полудень місто Владимир уже було відрізане від усього світу.

Спочатку татари підходили до міста поволі, мирно, зовсім, як народ у празник, що з'їжджається на торжище. З кожною годиною їх ставало все більше, і незабаром вони заповнили всі навколишні поля. Всюди задиміли багаття, біля них розташувалися обози. Татари випрягли коней і поводили себе так, наче ніщо їм не загрожувало, наче вони зовсім не боялися руського війська.

Потім їхні вершники на міцних конях, тримаючись купчасто, почали швидко проноситись під стінами Владимира. Одягнуті вони були в довгополі, бурі, як земля, кожухи, в хутряні ковпаки, що прикривали опущеними одворотами обличчя й шию, так що видно було тільки розкосі очі. Татари голосно кричали, лаялись. У тихому морозяному повітрі ясно звучала їхня незрозуміла дивна мова і дикі вигуки.

Все населення Владимира поспішило на стіни глянути на воїнів небаченого народу, про дивні звичаї і жорстокості якого передавалося стільки жахливих розповідей.

Княгиня Агафія та невістки її, княгині Марія і Христина, в супроводі ближніх бояринь і няньок, теж піднялися на фортечну стіну поблизу Золотих воріт. Тут уже знаходився воєвода і молоді князі Всеволод і Мстислав. Усі вони уважно стежили за пересуванням татарських військ.

До Золотих воріт під'їхав загін, в якому вирізнялися хани, нарядно одягнені в червоне смугасте й строкате вбрання. Під ними були чудові рослі коні з дорогою збруєю, обробленою золотом. Деякі вершники були в кольчугах, інші в блискучих панцирах. Ханів супроводжувала сотня воїнів з довгими тонкими списами.

Товмач, з вигляду половецький перебіжчик, на чубатому коні наблизився до воріт і звернувся до тих, що стояли на стіні:

— Не стріляйте! Слухайте! Великий джихангір Батухан прибув сюди з своїм могутнім непереможним військом. Чи знає великий князь і государ Георгій Всеволодович про прибуття в його землі великого хана? Чому ж ваш князь до цього часу не з'явився до великого хана з поклоном? Чому він не надсилає дарунків, не дає клятви вірності, не відчиняє міських воріт? Де ховається ваш князь? Приведіть його сюди, ми з ним будемо розмовляти!

Бояри, що стояли на стінах, стиха перешіптувались. Воєвода зітхнув:

— Ой, часи тяжкі!

Деякі з нетерплячих владимирців пустили стріли. Поранений татарський кінь закружляв на місці. Татари одразу ж відповіли десятком стріл.

Татарський товмач продовжував:

— Не стріляйте! Дивіться сюди: чи пізнаєте, хто перед вами?

Двоє вершників тягли на аркані високого худого юнака. Він не опирався, а хитався від слабості, ноги пересувалися, мов дерев'яні. Його підтримувала вірьовка, закручена на шиї. Вершники натягували кінці вірьовки. Так іноді мисливці ведуть небезпечного дикого звіра, натягуючи вірьовки в різні боки, не даючи звірові кинутись на провожатого.

Відчайдушний крик долинув з стіни. Це закричала княгиня Агафія, впізнавши в полоненому свого сина, князя Володимира, який виїхав обороняти Москву. Жінки, що стояли поруч княгині, голосно заплакали, бачачи юнака, залишеного в жорстокий холод в одних полотняних штанях і сорочці, з панчірками на ногах замість чобіт.

— Сину мій, Владечку!— стогнала в сльозах княгиня Агафія.— Що вони з тобою зробили?

— Матінко моя, не плач! — відповів знизу князь Володимир.— Міцно стійте за рідне місто. Бийте їх і нічого не бійтесь. Вони довго в нашій землі не залишаться і скоро підуть у Дике поле! Вони мучили й катували мене, але зламати не змогли. Не бувати їхній волі над нами! Стійте кріпко! Відбивайте недругів!

Провідники почали стьобати Володимира батогами.

— Досить! — втрутився товмач. — Замовчи! Слухайте, вперті владимирці! Перед вами нерозумний гордій,

молодий князь Ульдемир. Дивіться, яку жалюгідну долю він собі приготував. Він покараний за те, що не хотів скоритися великому джихангіру. Ось що чекає кожного, хто зухвалий і впертий. Міста Рязань, Пронськ, Іжеславль, Мушкаф і дев'яносто дев'ять інших захоплені і перетворені в попіл. Непокірних жителів перебито або полонено. Князь Ульдемир перед вами, і ми його водимо на віровці, як ведмедя, на сміх людям. І ви хочете того самого? Здавайте ключі від міських воріт, і вам під владою нашого Бату-хана буде добре, спокійно і світло!..

— Не слухайте його! — кричав Володимир. — Відбивайтеся. Татари жалості не знають. Якщо ви скоритесь, вони все одно вас виріжуть! Брешуть вони, окаянні.

— Помремо, але не скоримось! — відповіли з стіни князі Всеволод і Мстислав, і натовп на стіні підхопив:

— Помремо, але не скоримось! Їдьте в свої степи! На руській землі робити вам нічого!

Татари повернули назад. Двоє вершників, що вартували Володимира, збили його з ніг і потягли за собою по снігу, як мертву тушу.

Того ж дня татари поставили на пагорку проти Золотих воріт жовте шатро і обабіч нього десяток круглих, як шапки, білих і чорних повстяних юрт. Навкруги задиміли вогнища багаточисельної сторожі.

Жителі Владимира жадібно стежили з фортечних стін за поведінкою татар. Ніхто не говорив про здачу, про покірність. Усі знали, яка доля чекає на полонених, усі чули про виверти татар, які намагалися хитрощами проникнути до міста; «тільки пусти їх, а потім жителям пощади не буде».

Князі Всеволод і Мстислав хотіли разом з своїми дружинниками вийти з міських воріт для битви з татарами.

— Помремо, але помремо з честю, на полі!

Старий воєвода Петро Ослядукович не дав їм на це дозволу.

— Померти ми зуміємо і навіть багато татар перед тим знищимо. Але розумніше виждати. Наш государ, великий князь Георгій Всеволодович, дарма не сидить. Він збирає велику рать, скоро з'явиться сюди на виручку і врятує нашу землю і стольне місто.

Поки татари готувалися до приступу, великий їх загін відокремивсь і вирушив до Суздаля. Місто захищалося два дні. На третій — татари ввірвалися до Суздаля, розграбували його, підпалили княжий двір і Дмитрівський монастир, перебили жителів. Врятувалися з суздальців тільки ті, хто раніше втік до лісів. Татари безжалісно рубали всіх: стариків, безпомічних старух, калік, сліпих, і, всупереч своєму звичаю щадити церковників, перебили в Суздалі і попів, і ченців, і черниць. Залишилися в живих тільки молоді черниці, яких татари забрали до полону.

Від розгрому врятувався Богородицький дівочий монастир, який стояв осторонь серед густого лісу. Татари його не знайшли, кваплячись повернутися назад до свого табору під Владимиром.

6 лютого[1] тисячі татар підтягнули до стін міста дивні, складені з колод споруди, яких владимирці раніше не бачили. Це були стінопробивні і каменеметні машини. Татари підвозили на санях велике каміння, брили мерзлої землі, хворост і колоди і звалювали все це купами, будували риштовання і складали примет, по якому збиралися видертися на фортечні стіни.

Вони спішно оточили місто суцільним тином, щоб перехоплювати втікаючих городян.

Ніяких надій у владимирців більше не залишалось. Татар було так багато, що на одного городянина припадало по двадцять противників. Владимирці з сльозами прощалися один з одним:

— Завтра, в день пам'яті святого Феодора Стратилата, снігова завірюха проспіває всім нам вічну пам'ять!

Сьомого лютого на світанку татари кинулися з усіх боків на місто.

Княгиня Агафія і дві її невістки, ближні боярині і найстаріші попи і ченці сховалися в кам'яній Соборній церкві. Там на них чекав єпіскоп, владика Митрофан, високий, худий, з чорною бородою і запаленими чорними очима. Поряд нього на амвоні перед іконостасом у погребальних чорних ризах стояло все духівництво.

---

[1] У 1238 р., а по літочисленню того часу — «у 6746 році від створення світу».

Вони співали хором молитви. Єпіскоп низьким сильним голосом закликав усіх спокійно, мужньо, з вірою зустріти неминучу мученицьку кончину.

— Замість опору ворогові скоряйтеся волі божій і думайте про спасіння душ наших. Я пострижу вас великим постригом, і ви, одягнувшись у схиму, матимете образ ангельський, убієнні безбожними татарами, і возлетите просто ко господу нашому вседержителю до обителей райських... Зглянься на нас, господи, і простягни невидиму руку твою! Прийми в мирі душі рабів твоїх!

Усі, що були в храмі, по черзі підходили до владики Митрофана. Він одрізав у кожного пасмо волосся, на ознаку постригу, і креслив священним маслом хрест на лобі. Ті, що посвящалися в схиму, одягали собі на голову чорні куколі [1] і брали один одного міцно за руки. Всі стояли тісними рядами і співали священні псалми. А ззовні линули грубі голоси розлютованих татар і дикі пронизливі зойки жінок, яких убивали.

Вже чулися важкі удари колод у церковні двері, тріск розламуваних дощок, як раптом княгиня Агафія кинулась, що прийомної дочки Прокуди ніде не видно. Прокуду почали кликати, няньки підіймалися вгору, на хори й дзвіницю, але ніде Прокуди не знайшли.

— Загине дівка без постригу, без каяття! — стогнала княгиня Агафія.— Не потрапить вона зі мною до обителей райських! Бідна я, бідна! Всіх рідних одразу втрачу!

Розділ тринадцятий

ЖИВЕ БАГАТТЯ

З високого берега Клязьми Бату-хан уважно стежив за штурмом міста Владимира. Багрові відблиски пожежі переливалися на золотій збруї його коня. Червоними іскрами спалахувала золота насічка стального шолома.

До головних воріт хвиля за хвилею під'їжджали все нові й нові татарські вершники. Вони залишали коней внизу, лізли вгору по примету і облогових драбинах.

---

[1] *Куколь* — гостроверхий чорний ковпак з нашитим білим хрестом.

Нагорі, на кам'яній стіні, точився одчайдушний бій. Владимирці уперто відбивались. Татари стикалися з ними, намагалися сплигнути з стіни, всередину міста. Руські ратники поспішали на місце загиблих, але бійців ставало все менше, а нові натовпи татар безперервним потоком з буйними криками видиралися на стіни.

Ліворуч від Бату-хана на низькому буланому коні, як непорушний істукан, сидів широкоплечий, приземкуватий Субудай-багатур. Він мовчки дивився в бік міста, звідки чулись гуркіт і протяжне виття. Праворуч від Бату-хана на товстоногому інохідці зщулився худий і сутулуватий темник Бурундай.

— Дивися, джихангіре! — Бурундай повернув до Бату-хана жовте безволосе обличчя.— Воїни хана Гуюка підпалили місто з двох кінців!

Обличчя Субудая перекосилось:

— Воїни Гуюк-хана завжди спізнюються! Це не вони, а самі урусути підпалили своє місто...

— Що ж зволікають «непереможні»?! — крикнув Бурундай.

— Не слухай Бурундая! — огризнувся Субудай-багатур.— Обложені хоробрі й уперті тільки вранці. Треба виждати: в полудень сюди приплентаються тремтливі старики в парчевих шубах і піднесуть тобі на золотому блюді ключі від міста... Еге!.. Так завжди бувало і в Китаї, і в Тангуті, і в Бухарі, і в Самарканді! Так буде й сьогодні тут!

Але Бату-хан не хотів ждати. Він верещав і біснувався. Його вороний жеребець перебирав ногами, плигав на місці й поривався кинутися вперед.

— Темник Бурундаю! Мчи до воріт, перевір, чи не вклався там спати китайський майстер Лі Тун-по?

Бурундай стьобнув батогом. Чалий іноходець стрілою помчав уперед.

Біля воріт довгий важкий таран з залізним набалдашником з гуркотом вискакував з брусованого зрубу на полозках і бив у ворота. Напівголі полонені розгойдували таран під рівномірну лічбу:

— Вдар сильніше! Вдар іще!

Монголи стьобали батогами полонених, примушуючи їх бити сильніше. Деякі полонені відмовилися допомагати ворогам. Монголи їх тут же зарубали.

Зверху, з бійниць і з вікон церковки на Золотих во-

ротах, у монголів шпурляли цеглини, палаючі головні і метали стріли. Під ударами тарана дубові стулки воріт тріщали і, нарешті, розвалились. Татари з тріумфуючим виттям кинулись уперед, збиваючи натиском коней зустрічних захисників.

Вузька вулиця була загороджена колодами, возами, саньми, наваленими парканами. Владимирці зустрічали татар ударами сокир і важких дрюків. Захисники сиділи на дахах будинків, стріляли з тугих луків, шпурляли зверху важке каміння... Вулиці все більше захаращувалися трупами, але ніщо не могло стримати розлютованих кочівників, які ввірвалися в місто. Вони зскакували з коней, здирали одяг з мерців, грабували будинки й крамниці, знову злітали на сідла і пробивались далі. Їхні маленькі міцні коні, спотикаючись, видиралися на перепони, перебиралися через колоди, падали разом з вершниками. Нукери уперто розчищали шлях для Бату-хана та його почту, що слідував за ним.

Джихангір їхав поволі. Вороний кінь поводив вухами, хропів, перестрибував через поранених, які ще ворушилися. Стогони, дикі зойки і торжествуючі крики неслися з усіх боків.

Бату-хан спинився перед кам'яним собором на головному майдані, де товпилися «непереможні». При його наближенні воїни припиняли грабування і падали обличчям у сніг. Бату-хан, не дивлячись на них, зберігав гордовиту велич. Часом хижа посмішка скривлювала його непорушне обличчя. Він сказав Субудай-багатуру.

— Після Булгара і Рязані я беру вже третю столицю!

Субудай прохрипів:

— Так! До кінця великого походу монголів на твоєму намисті буде дев'яносто дев'ять столиць!..

— Де ж обіцяні тобою старики з ключами?— насмішкувато спитав тонким голосом Бурундай, що під'їхав.

— Якщо вони зараз не прийдуть, тим гірше для них! — одвернувся Субудай.

— Тим гірше для них! — повторив Бату-хан. — Я не стану слухати просьб про помилування... Все місто буде вирізане! Сьогодні ображена тінь хана Кюлькана нап'ється вдосталь урусутської крові.

Високий величний собор, складений з білого каміння, здавався нездоланною фортецею. Біля його вхідних дверей метушилися татари, намагаючись розбити сокирами

темні дубові стулки, прикрашені витонченим різьбленням. З собору линув плавний протяжний спів багатьох голосів.

— Що там співають? Де товмач?— спитав джихангір.

— Я тут! — відгукнувся князь Гліб.— Люди, що заховалися в соборі, самі співають собі панахиду, щоб легше було вмирати.

Нукери притягли довгу колоду. Розгойдуючи її на руках, вони почали рівномірно бити в соборні двері і незабаром розламали їх.

Спів став виразніший. У темному отворі під вхідною аркою з'явилися спотворені жахом жіночі обличчя. В чорних куколях з нашитими на лобі білими хрестами і в чорному вбранні, тримаючи запалені воскові свічки, жінки протяжно співали: «Со святими упокой!..»

На підвищенні посеред собору, у чорній ризі, з золотою митрою на голові, стояв єпіскоп Митрофан. Двома руками він високо підіймав золотий хрест, благословляв ним на чотири боки і кричав звучним голосом:

— Кайтеся, брати і сестри! Настав день судний! Страху не майте!.. Душі убієнних у селищах праведних упокояться!.. Кайтеся!..

Бідні тремтливі жінки, тримаючись цепом ряд за рядом, у страшенній тісноті, широко розкриваючи роти, кричали:

— Спаси нас, господи!.. Каємось!..

Інші продовжували журливо співати: «Со святими упокой!..»

Бату-хан влетів східцями на кам'яну паперть, зазирнув всередину собору й гукнув до нукерів, що товпились:

— Уррагх! Сміливі соколи! Перед вами білосніжні чаплі та жирні качки. Хапайте їх, здобич ваша!

Монголи радісно закричали:

— Уррагх! Кху-кху, монголи!

Двері були занадто вузькі для натовпу монголів, що товпились, бажаючи проникнути до собору. Ченці у довгих чорних підрясниках зустрічали їх лютими ударами сокир, збиваючи натискаючих воїнів. Купа порубаних тіл зростала біля дверей, закриваючи доступ до здобичі.

— Вогню! — шепнув джихангіру Субудай-багатур.

— Розпаліть багаття! — крикнув Бату-хан.

Нукери виламали ближні паркани і розклали на паперті величезне багаття. Високе полум'я закрило темний вхід. Вогняні язики вривалися всередину собору, лизали міцні кам'яні стіни. З верхніх вікон собору повалили клубки чорного диму. Крізь дим і вогонь з собору линув той самий протяжний журливий спів, що переривався одчайдушними криками жінок.

Усе вище здіймалося полум'я, все тихішим ставав спів. Монголи чекали, вражені впертістю і непримиренністю владимирських жінок.

Останні крики затихли. Долинув самотній жалібний плач і урвався. Чувся тільки тріск палаючих дощок.

Монголи розметали багаття і кинулися всередину собору. Вони витягали напівзнепритомнілих жінок, волокли їх на майдан, виривали з їхніх рук дітей і шпурляли в палаючі навколо будинки. Вони здирали з жінок одяг, накидалися на них; наситившись, відрізували їм груди, розпорювали животи і поспішали до своїх коней. Навантаживши їх вузлами із здобиччю, монголи від'їздили шукати нової поживи.

Бату-хан, зберігаючи гордовитий спокій, чекав на майдані своєї частки «священної здобичі» [1].

На розстелених жіночих шубах виростали купи різнокольорового намиста, срібних і золотих хрестів, зап'ясть, перснів та інших коштовних прикрас. Сюди ж кидались парчеві попівські ризи, боярські шуби, срібло з ікон, золоті священні чаші. Зверх всього красувалася золота митра єпіскопа Митрофана.

Сюди ж монголи приволокли непритомну велику княгиню Агафію і поклали її біля копит вороного коня.

Бату-хан байдуже дивився, як воїни зірвали з неї шовковий одяг, перлинові підвіски з голови, червоні чоботи з срібними підківками, складаючи все до загальної купи.

— Дзе-дзе! Хто хоче урусутську красуню? — спитав Бату-хан.— Уступаю!

— Звичайно, темник Бурундай! — закричали сміючись монголи.— Бурундай любить огрядних жінок!..

---

[1] Згідно суворих законів «Яси» кожний нукер і просто воїн після битви повинен був під'їхати до джихангіра і, ставши на праве коліно, викласти перед сліпучим найціннішу п'яту частину з усього захопленого. Крім того, окрема частина відкладалася для відправлення в Монголію великому кагану.

Бурундай під'їхав до оголеного безпомічного тіла, довго розглядав його. Чалий кінь, опустивши голову, пирхав і задкував. Бурундай крекчучи зліз з коня. Кілька тисячників, стримуючи нетерпіння, шанобливо тіснилися півколом, бажаючи після Бурундая випробувати почесну здобич.

Княгиня Агафія прийшла до пам'яті... Вона не плакала, не кричала, намагаючись прикрити руками своє оголене тіло, вона вся зіщулилася від сорому й жаху і непорушними очима дивилася на суху кістляву постать, що наближалася до неї.

Монголи притягнули до Бату-хана могутнього старика. Він був скручений арканами, але вперто силкувався вирватись.

— Джихангіре! Ти наказав показувати тобі сміливих ворожих багатурів! — сказав, підійшовши, сотник Арапша. — Оцей старик залишався останнім в будинку урусутського бога. Він бився один проти всіх... Ні дим, ні вогонь, ні три стріли в боці не звалили його...

— Берикелля! — сказав Бату-хан.— Коназ Галіб, розпитай старика!

Князь Гліб спитав полоненого, як його зовуть, чи давно він служить у війську.

— Мене зовуть Шибалка. Я тридцять років простояв дозорним на міській стіні біля Золотих воріт.

— Я прощаю твою провину! — сказав велично Бату-хан.— Я беру тебе до себе нукером.

— Шибалка, — переклав князь Гліб. — Великий цар татарський виявляє тобі велику милость. Він прощає тобі, що ти по нерозумінню осмілився битися проти його царської величі. Він бере тебе до себе на службу. Стань на коліна і земно дякуй!

Шибалка люто поводив налитими кров'ю очима, широко розкривав рот, задихався,— три стріли стирчали в його боці.

— Гаразд, послужу я йому вірою і правдою! Дайте мені мою рогатину, я увіткну її в гладкий живіт великого царя татарського! І тебе, відступника, зарубаю! — і, зібравши останні сили, старик плюнув кривавою піною князю Глібу в очі...

— Жовтовуха собако! — заверещав Бату-хан, стьобнувши батогом по обличчю Шибалку. Той, здригнувшись,

продовжував стояти. Четверо монголів повисли на його руках.

— Гей, нукер! — прохрипів Субудай-багатур.

Найближчий нукер скочив з коня, витягнув з піхви криву шаблю і навскіс увіткнув її по рукоятку в живіт Шибалки.

Кров з'явилася на губах старика і струмочком потекла по сивій бороді.

— Прийде день! Буде вільною наша земля! — крикнув Шибалка, поволі осів і впав обличчям у сніг...

. . . .

. . . .

Так загинуло славне місто Владимир — краса північно-східної Русі, яке швидко зросло серед решти міст руської землі, ставши немовби на зміну великому Києву.

Чудові білокаменні храми прикрасили його. Далеко линула слава, про його надзвичайний князівський палац, який викликав захоплення у всіх іноземців. Його Золоті ворота — з'єднання тріумфальної арки з фортечною спорудою — свідчили про його міць саме як військової твердині. Так само, як у Києві, на його торговому майдані, гомоніли купці, що прибули з сходу, заходу й півдня. В його ремісничих кварталах провадилась постійна робота. Всюди високо цінувались умілі вироби владимирських майстрів, широко летіла слава про владимирських майстрів-зодчих, які збудували в містах Суздальщини прекрасні храми, прикрашені зовні художньою скульптурою.

Багатий і славний був Владимир не тільки своїм матеріальним добробутом, не тільки багатством своїх бояр та купців, але й своєю освітою, своєю бібліотекою, чудовим стінописом своїх храмів, зібранням художніх творів великокнязівської казни.

І ось тепер, розтоптане дикими монгольськими ордами, все це лежало в руїні і попелі.

ЧАСТИНА СЬОМА

«ЄВПАТІЙ ПОЛУМ'ЯНИЙ»

Яка могильна тиша скрізь навколо!
Яка тут пустка тужная кругом!
Усі, що тут жили, свою хваливши
долю, —
На камені спочили мертвим сном.

(В. Гюго, «Східні пісні»).

Розділ перший

КОРІНЬ РЯЗАНСЬКИЙ

Загін вершників — усі в залізних кольчугах, кованих шоломах, стальних наколінниках — їхав Диким полем дорогою з Чернігова на Рязань. Загін розтягнувся довгими мовчазними рядами, що виблискували під сонцем. Не чути звичайних жартів, веселих вигуків і суперечок. Чим ближче до Рязані, тим частіше траплялися зруйновані погости, спустошені токи без єдиного снопа... Мабуть, тут встигла похазяїнувати татарська орда!

Попереду загону, на неспокійному половецькому коні, їхав молодий витязь. Він часто підводився на стременах, пильно вдивлявся в туманну далечінь. Зростала тривога: що чекає його там, у рідній Рязані? Невже загін запізниться, невже допомога більше не потрібна?

І він пригадував недавні дні.

Неласкаво зустрів князь Михайло чернігівський Євпатія Коловрата[1], який прибув послом з Рязані. Стримавши гординю, Євпатій віддав князеві велику пошану — земно вклонився:

[1] У деяких стародавніх джерелах Євпатій Коловрат іменується «Євпатій Полум'яний».

— Чолом б'ю тобі, княже, допоможи! Великий князь і государ Юрій Інгварович рязанський надіслав благати тебе — не облиш нас без допомоги у злій біді!..

І Євпатій розповів князеві та боярам чернігівським про грізні полчища мунгальські, які, мов хмари сарани, насуваються через Дике поле на північну Русь. Усі рязанці, і старе і мале, стали на захист рідної землі. Але самих рязанців мало, не впоратися їм з незчисленними татарами!..

— Красно говориш ти, Євпатію! — відповів Михайло чернігівський.— Та над просьбою твоєю подумати треба... Не можемо ми віддати своїх ратників!

Бояри загомоніли:

— Не можна вести на мунгалів наш великий полк!

— З чим тоді залишиться Чернігів?

— Хто його оберігатиме?

Довго сперечалися бояри. Довго переконував і умовляв їх Євпатій. Вирішили, нарешті, скликати охочих людей.

Бірючі [1] кликнули клич, зібрали народ чернігівський. Вийшов на вічовий поміст Євпатій, розказав про загрозу Рязані і всій землі руській, поговорив з народом так, як звик говорити в рідному місті на гомінливому рязанському вічі.

Дружно відгукнулися чернігівці. Багато набралося бажаючих, та яка користь від такого війська — без зброї, піші, без теплого одягу...

Нахмурився Євпатій: у Рязані ждуть не діждуться допомоги, а тут...

— Слухай, Євпатію! Я так вирішив, — сказав князь Михайло чернігівський.— Вибери триста молодців. Я їм видам відбірних коней, військові доспіхи і запас на дорогу. А більше,— не осуди,— допомогти не зможу!

Подякував Євпатій народ чернігівський, одібрав триста завзятих молодців. Спорядив їх князь Михайло, і загін вирушив у далеку знемагаючу від ворога Рязань.

Після важкої путі по степових малоїжджених дорогах загін наблизився до Рязані. Вершники прискорили біг коней. На високому березі Оки, де недавно красува-

---

[1] *Бірючі* — глашатаї.

лося нарядне місто, вони побачили безлюдні, засипані снігом руїни.

Вершники провели коней по льоду через річку. В ополонках і вимоїнах виднілися зледенілі тіла. Всюди на стрімких схилах берега, на міських валах і на дорозі лежали в безладді сковані морозом трупи.

Міцні дерев'яні стіни навколо міста були зруйновані. З широкого пролому на місці головних воріт вискочили здичавілі, скуйовджені собаки. Вони кинулися врозтіч і зникли.

Вершники обережно просувались через обвалені балки і купи цегли та сміття. Вони виїхали на головний майдан. Ледве пізнавав Євпатій місця, де ще недавно гомоніло народне віче, де рясніли різнокольорові куполи Соборної церкви, де стояли великокняжі хороми з нарядними теремами і високим різьбленим ганком, звідки бувало князь говорив з народом. Усе випалив, усе зрівняв вогонь татарського розгрому, який бушував тут!

Серед майдану виднілися сліди величезного багаття. Валялись обгорілі людські кістки, черепи, закоптілі татарські шоломи й щити.

— Немало й татар тут, видно, полягло! — говорили ратники.

Вони зійшли з втомлених коней. Похмуро дивилися на спустошене місто, безмовне й печальне, як занедбане кладовище. З висоти вічового майдану вся розгромлена, спалена Рязань була мов на долоні. Куди не глянеш — скрізь смерть, усе зруйновано...

Біля уцілілого кам'яного вічового помосту лежав на боці закоптілий мідний дзвін, чий могутній голос скликав бувало рязанців на багатолюдні гомінливі сходи.

Євпатій поволі пішов осторонь. Ратники розступилися, даючи йому дорогу.

Він насилу розшукав рідні місця. Ось кам'яні східці церкви на розі вулиці, а он там, на пагорбку, стояла його стара простора хата. Серед зруйнованих, обгорілих колод самітно височіла тепер лише задимлена велика глиняна піч.

Євпатій ледве пробирався через колоди, каміння, залізні прути, що валялися тут. На уламках, схиливши голову на руки, непорушно сиділа людина. Щось знайоме видалося в її могутніх плечах, у довгих сивих кучерях...

Камінь покотився під ногами Євпатія. Той, що сидів, обернувся.

— Євпатію!..

— Ратиборе!..

— Я ждав тебе, друже,— говорив Ратибор, обіймаючи молодого воїна.— Я знав, що ти прийдеш. Твоє слово міцне...

— Приїхав, але пізно! — і Євпатій показав на обвуглені руїни.— Де мої? Не знаєш?

— На все воля божа! Мужайся, Євпатію!.. Стара, мати твоя ще дихала, коли я сюди добрався. Дружину твою татари хотіли в полон затягти. Вона сокирою відбивалась. Тоді всіх зарубали.

— А діти?

— Їх у полон повели... разом з іншими...

Євпатій мовчав.

— Євпатію! — продовжував Ратибор. — Доженемо ворогів! Поквитаємося з ними!.. Чи привів ти чернігівців?

— Привів, та мало: триста чоловік. Але всі молодці: кожний десятьох вартий.

— Знайдемо ще людей! Багато народу в лісах збереглося. Я був у «сторонників». Їх з кожним днем усе більшає. З'єднаємося з ними і проженемо татар... Ходімо, друже!

Євпатій глянув востаннє на уламки рідного дому.

— Ходімо.

Друзі пішли до вічового майдану. Дорогою Ратибор розповів Євпатію про загибель рязанських полків у Дикому полі, про те, як його підібрав молодий князь Роман, як вони разом пробиралися назад до Рязані, як поранена нога примусила його затриматися в дорозі, а князь Роман покинув його, кваплячись до Рязані. Ледве оправившись, Ратибор поспішив додому і прискакав саме в час розгрому рідного міста. Тепер татари одійшли в бік Владимира. Тут їх не видно.

Чернігівські ратники відпочивали на обвуглених балках. Вони підвелися назустріч Євпатію і Ратибору.

Широкий кремезний воїн, чернігівський старший, виступив наперед:

— Що надумав, Євпатію? Що будемо робити?

Євпатій зняв стальний шолом і обвів усіх спокійним поглядом.

— А ви чого б хотіли, брати чернігівці?

— Ти кликав нас на допомогу рязанцям. А Рязані більше нема! Татари її перетворили на кладовище!

Євпатій мовчав.

— Так невже ми стерпимо це? — продовжував старший.— Ось тобі наша відповідь: вирішили ми, чернігівці, на татар іти, помститися за руських людей!

Євпатій низько вклонився:

— Дякую, брати! І я, і отець Ратибор так само мислимо. Не станемо зволікати, підемо по татарських слідах. Можливо, з полонених когось виручимо...

— Ходімо! Ходімо! — загомоніли ратники.

— Вирішіть спершу, кому воєводою бути.

— Євпатій! Нехай нас веде Євпатій!..

Старший знову заговорив:

— Кому ж, як не тобі, Євпатію, вести нас на татар? Ти всі дороги тут знаєш, та й людина ти ратна. А ми ж орачі! Від сохи воювати пішли... Ти не бійся! Зуміємо й ми постояти за Русь! Голів не пошкодуємо. Будемо рубати татар, як стовбури рубали. Запам'ятаються їм сокири мужицькі!

— Правильно! Правильно!

— Спасибі, брати чернігівці! — сказав Євпатій.

Протяжний, немовби жалібний звук пронісся над майданом. Євпатій обернувся. Кілька чоловік піднімали важкий дзвін. Притягнули три колоди, підняли їх і зв'язали верхні кінці. Одні підтягували віровками дзвін, інші допомагали, підхопивши його за краї. Нарешті дзвін повис. Ратники обсмоктували пальці, на яких від натуги виступила з-під нігтів кров.

— Не валятися ж тут йому, — пояснив старший. — Адже вічник наш, народний голос!..

Воїни підійшли до дзвона.

— А може, й живий іще хтось? — сказав Євпатій. — Ану, хто молодший? Бий у дзвін! Не всіх же рязанців татари перебили.

Молодий дружинник розгойдав серце і вдарив з розмаху. Полинув сильний, протяжний звук.

— Небіжчиків не підіймеш! — зауважив один з ратників.

Дружинник продовжував бити у дзвін, і мідний гул поплив над спустошеним містом, над спаленими ближні-

ми міськими посадами, долинув до розгромлених дальніх погостів.

Євпатій стояв на вічовому помості і зірко дивився на всі боки. Невже ніхто не відгукнеться?..

Але що це? З чорного льоху, з-під обгорілих уламків, з'явилася людина. Вона підвелася і, затуляючи очі від сонця, дивилася в той бік, де звучав вічовий дзвін. За нею з'явилася друга, третя... Звідусіль, з темних дірок, з-під хат, непомітних тайників і хиж вилізали виснажені, забруднені сажею й пилом ратники, старшини, жінки, діти. Похитуючись і шкутильгаючи, вони поспішали до майдану.

Мертве місто ожило. Люди стрибали з купи на купу, спотикалися, падали і знову підводились. Їх було небагато, але все ж це були рязанці!

Вдалині, на снігових полях навколо міста, з'явилися чорні цятки. Люди, що довго ховалися, поспішали до руїн старої Рязані, куди кликав їх знайомий зазивний дзвін вічника.

Ратибор кинувся їм назустріч.

— Жива ще Русь!.. Живий іще корінь рязанський!..

Розділ другий

НА ЛІСОВІЙ ПОЛЯНІ

Тихо в дрімучому віковому лісі. Виразно чути, як падає з гілки клочкуватий сніг, як плигає білка чи злетить самотній зимовий птах. Іноді тріск морозу в стовбурах розбудить тишу і відгукнеться вдалині у густому ялиннику. Зрідка високо в верхів'ях струнких сосен, розгойдуваних вітром, почується слабий шурхіт. І знову урочиста тиша сповнює таємницею занімілий, наче насторожений старий ліс.

Кучугури снігу прикрили кущі вересу, ялівцю і вовчих ягід. Ні пішки не пройти, ні верхи не проїхати. Тільки на коротких лижвах, підбитих кінською шкірою, можна пробратися через глуху хащу.

Ледве помітна звивиста стежка, протоптана в глиб лісу, вела на невелику полянку. На ній зібралися «сторонники». Тут були ті, кому пощастило врятуватися від

татарського вигостреного меча чи тугого аркана: мужики з спалених селищ, невелика кількість уцілілих захисників Рязані, ратники, що лишилися із знищених загонів. Там, за лісом, де прослалися рідні снігові поля, обливається сльозами горе, блискають мечі, тече кров руських людей, палають рідні хати...

Ратники відпочивають, лежачи на сосновому гіллі, гріючись біля багать.

Тихий задушевний голос затягнув пісню:

— І чого, братове, ви задумались?
Ой, задумались, хлоп'ята, зажурилися?
Чом повісили свої буйнії голівоньки,
Чом потупили очі яснії до сирої землі?

Кілька чоловік дружно підхопили:

— І чи ще лихий на нас супостат-злодій,
Супостат-злодій, татарин лихий...

Молодий сторонник сердито пробурчав:

— Розспівалися не на добро!.. — і одвернувся з незадоволеним виглядом. Важка рука міцно вдарила його по плечу. Він оглянувся. Поруч стояв довгов'язий мужик у непідшитому кожусі й собачому тривусі, з сокирою за поясом.

— Чого каркаєш? — спитав він.

Хлопець потер плече:

— Тьху, Звяго! І рука ж у тебе!..

— Чому тобі пісня не до вподоби?

— Татари почують...

— Де там їм сюди добратися! В снігу потонуть.

— Все одно, які зараз співи...

— А чому не співати?

— Хату спалили. Татка зарубали... Любашу повели... — плаксиво протягнув хлопець.

— Он воно що!.. Та хіба в тебе одного? Чого ти хлипаєш? Усі ми це бачили, всі горя скуштували! А завтра самі косооким хвости відрубаємо! Все одно проженемо їх!

Хлопець недовірливо похитав головою.

— Ні! Без пісні не можна! — продовжував Звяга, сідаючи на підіслане ялинове гілля.— Наше діло праве. Чому татари весело не співають, а вовком виють! Їхнє діло невірне. А правильна людина завжди співає! Отож...

— У мене от черево з голоду співає,— не поступався хлопець.

— Чи бач! — голосно засміявся третій сторонник, підходячи ближче.— Щі для тебе ще не зварені.

— Нічого! — спокійно заперечив Звяга. — Як закипить у казанку вода, ми затірки з борошняною засмажкою насьорбаємось. Вибачай тільки, що солі нема.

— Та і борошна остання жменя...

— І це нам на користь: заснемо міцніше — у сні пироги побачимо!

Несподівано пролунав різкий окрик:

— Стій! Хто йде?

Лісом пробирався на лижвах широкий, огрядний і коротконогий селянин. Оглядаючи сторонників, він часто закидав голову назад, і тоді чорна борода його стояла сторчма. На плечах він ніс мішок борошна. Кілька сторонників підійшло ближче. Решта продовжувала лежати, підставляючи боки теплому промінню багаття.

Насмішкуватий голос прокричав:

— Гей, удальці, молодці, цвяхи гострі! Прибіг сват від тещі, просто з погосту, відмахав верст сто! Притягнув борошна житнього мішок великий. Підходь, хто не пихатий, не лінивий, підставляй чашку, долоні чи шапку! Поспішай пекти млинці, а то опара осяде, куми в гості не прийдуть!

— Звідки борошно? Хто приніс? — загомоніли, підіймаючись, мужики.

— Та ось — людина щедрувата, борода в неї — як лопата. Татарва його з печі сполохала, косноязичним став і зветься з того часу Ваула.

Звяга підскочив:

— Ваула! Свате!.. — і кинувся обіймати приятеля.

— Зметикував я, що ви тут голодуєте. Я вам борошенця й приніс, — пояснив Ваула.

— Ой і молодчина! Нагодував нас до несхочу, коли в череві порожньо стало!.. — говорили мужики.

— Сідай, Ваулo, до нашого багаття!

— Ні, до нашого!..

— Та ти скажи, що з тобою сталося? — запитував Звяга. — Бачив я, як ти з рязанської стіни в річку скотився. Я гадав, ти потонув...

— Певно, день мій смертний ще не настав, — вибрався! Дві доби в лісі блукав, доки не обсох.

— Го-го-го! — засміялися мужики. — Чи своїм потом сушився!

— А то чиїм же? Біг, як міг, шукав сторонників, наткнувся на виселок. Двоє стариків мене обігріли, на лижви поставили, хлібину і мішок борошна дали. Іди, кажуть, на північ. Там зустрінеш відважних сторонників. Скажи: земно їм вклоняємось, спасибі їм, що батьківщину бережуть! І ми, старики, рогатини гостримо і скоро до них прибіжимо.

— А що чути там, у нас?

— Самі, чи що, не знаєте! Час лихий, татари шастають то тут, то там, усіх рубають, душать петлею, нікого не милують.

Здалеку почувся протяжний свист, потім оклик дозорного:

— Гей, зажди! Хто там їде на коні татарському?

Молодий дзвінкий голос відповів задерикувато:

— Кінь із татарви, та їздить такий же, як і ви!

На поляну виїхав вершник. Кінь був горбоносий, з сухорлявим, як у хорта, животом. На ньому була татарська збруя в сердоліках з срібними пряжками і строкаті сакви. На коні сидів хлопчик у великій шапці і латаному сірячкові, що обтягував вузькі груди. Тонкі ноги в шкіряних личаках були вкладені в короткі татарські стремена. Позаду, вчепившись у хвіст коневі, плентався другий хлопчак.

— Го-го-го! — реготали сторонники. — Оце так вояка!

— Там з ним попутник іде, коня за хвіст смикає.

— Чи давно під лавкою ведмедиком повзав?

— Бачиш, якого завзятого воїна нам бабуня надіслала?

Юний вершник під'їхав до сторонників.

— Прийміть нас, люди добрі. Ми з татарського полону втекли!

— Молодці хлоп'ята!

— Іди, йди до нас, кирпатий! А це що за молодець за тобою плентається?

— То Поспілко! Він із сил вибився... Ми вдвох на коні втекли, а тепер по черзі пішки йдемо.

— Сідайте до нас, хлоп'ята!

Хлопчик зліз з коня, прив'язав його до ялинки і підійшов до багаття. Його темні очі здавалися величезними

на блідому схудлому обличчі. Хлопчик глянув на свого супутника і пирснув від сміху:

— Покинь, Поспілко, рюмсати! Врятувались — і добре!

— А що вони з Булатком зроблять?

— А ми його виручимо!

— Та як же ви, хлоп'ята, з полону втекли?

— Зараз розкажу. Тільки чи немає у вас, люди добрі, сіна хоч віхтя — коню їсти дати. Без нього б ми пропали!

— Чого захотів! Звідки ми тобі сіна дістанемо? Та твої торбинки біля сідла, певне, сухарями набиті?

— А я і не знаю, що в торбинках, вони не мої!

— Зараз подивимося, що тобі татари подарували!

Сторонники підійшли до коня, одв'язали сакви і розпустили ремінці. Розіславши на снігу сіряк, витрусили торбинки. Звідти посипались: жіноча паньова, вишивана сорочка, срібний кубок, кілька натільних хрестів і три кольорових вузлики. В одному були золоті й мідні серги, у другому — жменька монет, чорних і срібних, у третьому, більшому, — дрібно накришені сухарі.

— Ось це тобі на користь! — вигукнули сторонники. — Хоч мало сухарів, усе ж коня врятуєш!

— Братці, соколики! Та що ж це! Недолюдки разом з сергами у дівок вуха відрізали!

Мужики схопилися й почали передавати один одному серги.

— Ну, ми їм це пригадаємо! Де вони, злодії, розбійники? Звідки ви прибігли, хлоп'ята?

Хлопчики сіли біля багаття і почали розповідати швидко, захлинаючись, перебиваючи один одного:

— Ми з Владимира. Татари підпалили місто. Ми втрьох втекли до лісу, хотіли до сторонників пробратися... Нас піймали татари із загону Бай-Мурата, — злющі, мов звірі! Вони поволокли нас на арканах. У них багато полонених. Їсти не дають, тягають за собою з зв'язаними руками. В Ярустові татари знайшли кілька бочонків вина та браги і всі перепилися. Вони заснули, а ми з Поспілкою перегризли ремені, підповзли до коня Бай-Мурата і поскакали. Шкода. Булатка виручити не змогли!..

Підвівся Ваула:

— Братці! Ярустово недалеко, я туди стежку знаю. Ходімо!

Сторонники загомоніли:

— Правильно. Можливо, розбійники ще похмеляються...

— Нам із Звягою там кожний пеньок знайомий, — додав Ваула.— Ми вас проведемо!

— Ходімо, ходімо! — і сторонники почали швидко збиратися.

— Поспілко! Пішли Булатка виручати! — схопився моторний хлопчина.

— Молодець, кирпатий! Та як звати тебе?

— Мене? Прокудою зовуть.

— Що Прокудою? Та ти дівчисько, чи що?

— А то хто ж? — засміявся кирпатий хлопчина, стягнувши хутряну шапку і молодцювато труснув русявими косами.

Незабаром загін сторонників потягнувся один за одним у бік Ярустова. Попереду йшов Ваула, за ним — Прокуда і Поспілко. Борошно і деякі пожитки сторонники навантажили на татарського коня, що його вів за собою Звяга.

Розділ третій

«АМАН!..»

Повний яскравий місяць світив з беззоряного неба. Швидко набігали дрібні хмари. Немовби зачепившись за місяць, вони затуляли його на якусь мить і летіли далі.

Ваула заклопотано похитав головою.

— Скоро почнеться завірюха! — сказав він бородатому сторонникові, який ішов поряд.

— Хуртовина підіймається! — одізвався той.

— Хуртовина нам на руку,— сказав Звяга.— Татари, мабуть, у хати позабивалися, то й не помітять нас.

Хмари закривали місяць, і ліс тоді відразу окутувався густою тінню й сутінками. Сторонники поволі просувалися вперед низкою, тримаючись близько один одного. Передні йшли на лижвах, піші вперто крокували за ними, провалюючись по коліно у глибокий сніг.

— Тісніше, соколики! Крокуй дружніше!..

Хуртовина знялася раптово. Ліс удалині почав гудіти, завили верхів'я вікових сосен і ялин. Вітер проносився з пронизливим свистом, підхоплював ворохи рихлого снігу й засипав ним сторонників.

Незабаром звідусіль почувся безперервний гул, тріск сучків, що ламалися, і гуркіт падаючих дерев.

— Не відстава-ай! — кричав Звяга.

Іти ставало все важче. Колючий сніг обпалював обличчя. Вітер валяв з ніг, перехоплював дихання.

— Гей, со-ко-лики!.. Не відстава-ай! — глухо доносились перекличні голоси.

Сторонники йшли довго, уперто пробиваючись крізь бурю, боячись відстати. Знали, що загибель жде того, хто загубиться в лісі.

Нарешті передовий Ваула сказав:

— Тепер підемо тихше. Ярустово близько...

Крізь свист вітру долинули злобні голоси собак. Вони не тявкали звичним нічним гавканням, а захлиналися люто, не змовкаючи ні на мить, хриплячи й давлячись, немовби відчували ворога.

Сторонники зупинились, прислухались і вирішили:

— Собаки нам вість подають, що татари на погості!

— Підходь, скупчуйся! — передавали вони один одному.

Сторонники зібрались на узліссі. Вони насторожено вдивлялися крізь сніг, що пролітав з поривами вітру. У слабкому світлі місяця, що часто ховався за хмари, виднілися чорними плямами хати. У деяких димилися верхи. Повіяло горілим салом і житнім хлібом. Де-не-де у вузьких віконцях ледь світилися тьмяні вогники.

Прокуда схопила Звягу за рукав:

— Он у тій крайній хаті стоїть їхній головний розбійник — Бай-Мурат.

Звяга прислухався:

— Та він і зараз там галасує, ще не вгомонився.

Пориви вітру донесли схлипуючий жіночий плач, жалібні стогони і вигуки п'яних.

Звяга пошепки віддавав накази. Сторонники уважно слухали його. Потім розділилися і почали неквапливо пробиратися городами. Невелика група пішла за Звягою, від якого не відставала Прокуда. Ваула повів решту. Змучений Поспілко лишився на узліссі вартувати татарського коня.

Завірюха стихла так само раптово, як і почалась. Сторонники безшумно підійшли до частоколу. Недалеко притулився біля стовпа дрімаючий дозорний. Звяга наблизився, і татарин упав, широко розкинувши руки. До огорожі були прив'язані татарські коні. Поруч лежали в снігу голі пошматовані людські тіла.

— Господи! Що ж це? — зашепотіли сторонники.

— Ходімо! — квапив Звяга. — Може, встигнемо іще когось врятувати.

Сторонники одв'язали коней, видерлись на них і обережно об'їхали погост. Дорогою їм зустрічались напівдикі монгольські і викрадені руські коні. Вони перехоплювали їх і просувались далі, міцно стискуючи в руках рогатини, сокири, загострені кілки й дрючки.

Діставшись до околиці, троє спішились, підповзли до темніючого осторонь сарая і підпалили його. Весело спалахнула солома. Червоний язик лизонув дах сарая і погас. Потім загорівся знову і затремтів у клубках чорного диму, освітленого багровими відблисками.

— Вперед, рязанці! — закричали мужики з усіх боків, вриваючись до хати. Їм відповідало люте вищання татар. Вони вибігали з теплих хат на мороз, очманілі від несподіванки, ледве опам'ятовуючись від недавнього хмелю. Вони металися в різні боки, шукали своїх коней. Але коней не було, а з темряви на них накидалися невідомі люди, збивали з ніг і рубали сокирами. Татари втікали на задвір'я, сторонники доганяли їх і прикінчували.

У сараях сторонники знайшли зв'язаних руських полонених. Звільнені, вони виламували з огорожі дрючки і кидались переслідувати своїх мучителів.

Ваула одним ударом поклав хмільного дозорця, який сидів на ганку попівського будинку, й обережно увійшов до горниці.

На столі іще видно було ознаки бенкету, обгризені кістки, скоринки, перевернуті чашки. Кілька п'яних татар валялося на підлозі. Старий напівроздягнутий піп сидів у кутку, обнявши коліна руками, і повторював: «Господи помилуй! Господи помилуй! Не відають-бо, що творять!»

На гарячій печі, прикрившись попівською рясою,

хропів Бай-Мурат. Поруч, здригаючись оголеним худеньким тілом, схлипуючи стогнала внучка старого попа.

Зв'язаного Бай-Мурата сторонники притягнули до обледенілої криниці з високим журавлем. Він стояв, похитуючись, іще не розуміючи, що з ним трапилось. Спідлоба люто позирав на мужиків, що товпилися перед ним, поводив хмільними, налитими кров'ю очима і твердив:

— Аман, аман!..[1]

— Який тобі аман? — сказав Ваула, тикаючи в обличчя Бай-Мурата мідну сергу з відрізаним вухом. — Звідки оця серга? З твоєї торби! Хто нашим дівкам вуха різав? Хто насильничав? Хто полонених голими на мороз викидав? Ти, собачий сину! Кого карати за це? Тебе, негіднику!

Підбігла Прокуда, погрожуючи кулаками:

— Що вони з Булатком зробили? До журавля на криниці прив'язали, холодною водою обливали... Он він — ледве живий!

— Прив'язати розбійника до журавля! — вирішив Ваула. — Та прибити до стовпа цвяхом за вухо. Нехай знає, як солодко було нашим дівчатам, коли він їм вуха відрізував!

Під'їхав Звяга на татарському коні:

— Що ви з оцим супостатом возитесь? Кінчайте його та на коней! Татар на погості вже не лишилось...

Врятовані з татарського полону оточили сторонників. Жінки й діти плакали від радості і просили хліба. Сторонники віддавали їм награбовану татарами здобич, брали собі лише коней, татарські кольчуги і зброю. Чоловіки приєднувались до сторонників. Жінки вирішили пробратися з дітьми лісами і малоїждженими дорогами до рідних погостів.

— Відпочинку не буде! — крикнув Звяга. — Нас іще мало, треба замести сліди, поки татари не схаменулись... Швидше вперед, рязанці!

— Я з жінками не піду! — твердо заявила Прокуда. — Поїду з вами!..

Вона допомогла посадити в сідло Булатка. Позаду нього сів Поспілко.

---

[1] *Аман* — помилуй *(по-тюркському)*.

— Тримай Булатка міцно! — наказувала йому Прокуда.

Вона спритно видерлась на свого татарського коня й поїхала поряд.

Світало. Хмари пронеслись. Буря стихла, наче її ніколи й не було. Ярустово спорожніло. Скрізь валялися трупи забитих татар. Жодної живої душі не залишилося в погості. Тільки собаки блукали безмовними тінями між покинутих хат, та, відчуваючи нову поживу, злетілася велика зграя гомінливих ворон.

Півколом, перед журавлем біля криниці, сиділо кілька собак. Вони дивились, облизуючись, на прив'язаного до стовпа напівроздягнутого Бай-Мурата, який іще поводив злими очима і мурмотів костеніючим язиком:

— Аман, аман!..

Розділ четвертий

«ЧУЄШ ТИ!»

Субудай-багатур давав останні розпорядження трьом юртджі, які сиділи перед ним навпочіпки. Вони уважно дивилися в обличчя старого полководця, зборознене зморшками та шрамами, боячись пропустити бодай одне його слово:

— Найважливіше дізнатися... де збираються... нові загони... довгобородих...

— Розуміємо! — шепотіли юртджі.

— Полонені знають... Примусьте їх говорити...

— Примусимо!

Субудай застукав кулаком по коліну:

— Чому ждете? Чого треба?.. Ідіть!..

— Увага й покора! — прошепотіли юртджі і позадкували до виходу.

Субудай лишився один. Він сидів, підібравши ноги, на старій потрісканій лаві в кутку, під образами.

Скрипнули двері. Увійшла, гупаючи чобітьми, Опальониха, за нею Вешнянка. Після того, як Опальониха врятувала замерзлого сина Субудай-багатура, він скрізь возив їх з собою.

Кинувши на лаву заячу кожушину, Опальониха засукала вище ліктів розшиті рукава полотняної паньови і сполоснула руки під глиняним умивальником. Перехрестивши діжу, що стояла біля жарко натопленої печі, обережно зняла накващник і сказала Вешнянці:

— Тісто піднялось! Місити пора...

Субудай позирав на Опальониху, на її товсті білі руки, що рівномірно опускалися в тісто, на її пишні груди, перехоплені під пахвами червоним фартухом, і вип'ячував зморщені губи. Він дістав з-за пазухи мідну чашку і застукав по ній ножем. Вбіг старий безбородий нукер у запорошеному снігом кожусі.

— Увага й покора! — хрипко крикнув він.

— Принеси похідні торби з червонорябого коня! — наказав Субудай.

Нукер вибіг у сіни.

Опальониха підняла тісто з діжі і з злістю кинула його назад. Вона підійшла до напіврозчинених дверей і прихлопнула їх ліктем.

— Дурень безбородий! — бурчала вона. — Тепла не береже!

Вешнянка шепнула Опальонисі:

— Поглянь, як косоокий на тебе дивиться! Наче проковтнути хоче...

— Огидний він мені! — сердито відповіла Опальониха.

Нукер повернувся, несучи на плечі шкіряні сакви, і поклав їх на долівку.

— Розв'яжи!

Нукер розпустив шнурки і всунув руки в баксони.

— Навіщо?— зашипів Субудай.— Що ти там лишив? Іди геть!

Нукер відсахнувся і кинувся з хати.

Субудай суворо крикнув:

— Чуєш ти! Чуєш ти!

— Це він тебе кличе,— сказала Вешнянка. Опальониха не кваплячись витерла руки об фартух і підійшла перевальцем. Субудай повторив:

— Чуєш ти! Чуєш ти! Вишнак!

Вешнянка підійшла боячись. Субудай-багатур показував на розкриті торби і намагався пояснити:

— Давай! Міна! Давай...

Жінки перезирнулись. Вешнянка стала на коліна

і почала діставати згортки. Опальониха розгорнула сарафан з шовкової парчі, жіночі мережані сорочки, червоні туфлі з гострими, загнутими догори носками. Субудай показав рукою Опальонисі, щоб вона одягла сарафан.

— Чуєш ти! Швидко! — повторював він нетерпляче.

Опальониха знизала плечима:

— Та ти краще, хане немилостивий, Вешнянку, а не мене наряди! Куди мені таке князівське розкошування.

— Угга! Маленьким не любим! — Субудай сердито затряс головою.

— Бач, який хитрий! — сказала Опальониха. — По-нашому заговорив...

Вона одійшла до печі, вправно накинула просторий сарафан, оправила важкі зборки, взула ноги в дивовижні червоні туфлі.

— Сюди! Чуєш ти, сюди! — шипів Субудай.

Опальониха підійшла. На ослоні, на шматкові зеленої замші, лежали прикраси з блискаючих алмазів, з іскристих жовтих, зелених і червоних, як кров, каменів. Субудай перебрав їх, узяв намисто з великих золотих монет, пов'язку з перламутрових ниток для голови, кілька золотих браслетів і протягнув їх Опальонисі.

— Швидко, швидко! — хрипло повторював він.

Опальониха повела плечима, одягла на шию важке намисто, насунула низько на лоб перламутрову пов'язку з довгими підвісками. Її блискучі очі лукаво позирали з-під темних брів на лютого полководця. Опальониха одійшла в куток, гордовито поважніла, взялася в боки і особливою запальною ходою, як бувало в хороводі, пропливла по горниці. Вешнянка затискувала рот рукою, ледве стримуючи сміх.

— Бач, незугарний лісовик, що надумав!

Субудай плескав рукою по коліну, впивався виряченим оком в Опальониху і ніжно твердив:

— Кюрюльтю! Кюрюльтю!.. [1]

Опальониха зупинилась посеред кімнати.

— Досить! Побалувались! Пора млинці пекти! — сказала вона суворо і хотіла скинути сарафан.

Субудай замахав рукою.

— Угга! Ні! Тібе!.. Чуєш ти! Тібе...

---

[1] *Кюрюльтю* — жадана *(по-монгольськи).*

Він раптом одвернувся, нахилився до вікна і прислухався. На вулиці почулися крики: «Урусути! Урусути!» — і різкі удари в мідні щити.

Обличчя Субудая стало страшним. Він голосно застукав ножем по мідній чашці, згріб намисто, засунув його в баксони і, не дивлячись на жінок, вийшов шкутильгаючи з хати.

Обнявши перелякану Вешнянку, Опальониха прислухалась. Тупіт коней і крики монголів на вулиці швидко віддалялись і затихли. Опальониха визирнула за двері:

— Всі кудись поскакали... Швидше, Вешнянко, збирайся! Або зараз, або ніколи!

Швидкими впевненими рухами вона зняла парчеве вбрання, згорнула його і бережно поклала на ослін поряд з коштовними прикрасами і червоними туфлями.

— Боязно! — шепотіла Вешнянка, квапливо одягаючись. — Біда, якщо зловлять нас! Косоокий нас не кривдив...

— Не потрібно нам його розкошування!

Опальониха поправила свою плоскінну паньову, натягнула заячу кожушину, взула чоботи, пов'язалася старою шерстяною хусткою. Вешнянка була вже готова.

— Біжімо!.. Дасть бог, до своїх дістанемось!..

Жінки обережно вийшли з хати і щільно причинили за собою двері. Біля гарячої печі голосно зітхала й пихкала забута діжа.

Розділ п'ятий

У ПОГОНЮ ЗА БАТИЄМ

Пронеслася по руській землі чутка, немовби на безлюдних руїнах спаленої Рязані, в згорілих церквах, дзвони, що упали, самі задзвонили... Передавали, що віковий дзвін раптом піднявся із згарища, повиснув у повітрі і загудів, скликаючи рязанський народ на боротьбу з татарами.

Розповідали, що в багатьох місцях сколихнулася розгромлена Русь, що мужики, які ховалися в лісах, збираються в загони сторонників, що очолив їх завзятий витязь Євпатій Коловрат, досвідчений ведмежатник, який знає лісові стежки, ходи й виходи, що його загін

уже не раз нападав на мунгальські роз'їзди і знищував цілі загони сильних супостатів.

Чуючи такі розмови, орачі й мисливці, які багато років промишляли в лісах, усі, в кого рука не ослабла і очі не потьмарились, почали кваплива прив'язувати підтужинами до дрюччя ножі й уламки кіс, гострити на чорному камені списи й рогатини і, засунувши сокиру за пояс, вирушали на перехрестя доріг розшукувати бойові дружини Євпатія-ведмежатника.

Тим часом Євпатій Коловрат вирушив на північ, слідами Батийової раті.

Охочих людей, які приєдналися, Євпатій розподіляв на десятки й сотні, призначав їм отаманів і всім давав накази, як битися з хитрими й винахідливими ворогами, до яких вдаватися хитрощів, як не піддаватися на татарські обмани. Ледве третина ратників Євпатія була на конях. Але піхотинці не одставали від кіннотників і швидкою ходою чи перебіжкою робили великі переходи.

Євпатій квапився. Він розпитував зустрічних, куди прослалася кривава Батийова стежка. Зупинки в лісах влаштовував найкоротші. Треба було все йти вперед, добуваючи корм коням і хліб ратникам, квапдячись швидше наздогнати головного ворога — царя Батигу.

На одній з стоянок дозорні затримали двох ченців. Засунувши за шкіряні пояси довгі поли чорних підрясників, з ликовими торбами за плечима, обидва ченці йшли стежкою на південь, в бік половецьких степів.

Один високий і худий, як жердина, йшов попереду; другий, низький і широкий, мружачи червоні сльозаві очі, зачепив гаком посоха за ремінь переднього і шкутильгав боком, намагаючись не відстати.

— Куди вас лиха година несе? — спитав у них Ваула.— І чому на вас ряси обвисли, наче з чужого плеча?

Червоноокий, мацаючи руду борідку, виступив наперед, переламався у поясі і вклонився до землі.

— Хоцу рещі вам, о братіє, що біжимо ми від безчинствуючих лиходіїв, рекомих татарами, кої все земне викорінюють нещадно...

— Тому ви і ряси одягли?

— Ряси ці ісконні наші і обвисли на нас від малоядєнія,— пропищав баб'ячим голосом високий чернець.

— Людіє стали скупі, людіє стали немощні, не поважають сану духовного. Чого тільки очі наші не бачили? — продовжував червоноокий. — І безмовна худоба, і безчувственне каміння від того, що зараз діється, можуть плакати і стогнати! Ох!.. Горе нам, ох!

— А куди ж ви прямуєте? — суворо запитав Ваула.— Від смерті чи за смертю?

— Та що ти непутнє речеш!.. До Києва ми йдемо, братіє, до Києва златоглавого, первопрестольного! Там, кажуть, монасі не голодують і не бігають, як тут, а рятуються в монастирських скитах у достойній повазі... Потому — народ там богобоязливий, сповнений благочестя, а зла татарва далеко. Про них там ні духу ні слуху.

— А ви сокири тримати вмієте чи їх за піч заховали? — спитав Ваула.

— Зроду сокири в руках не тримали. Де там нам мирськими справами займатися! Ми духовні стихи співаємо, заупокійні молитви і солодкі стихарі читаємо.

— Бачимо ми, що ви з рідної землі втікаєте, коли вона кров'ю заливається, коли мунгали дітей в багаття кидають! — сказав грізно Звяга.— У нас в загоні теж є чернець, отець Ратибор. Та іще чоловіка чотири скинули підрясники, натягнули сіряки і взялися за рогатини. А ви що? Непотрібні ви, дармоїди! Ні користі від вас немає, ні пуття. Відповідайте не барячись, де ви бачили татар?

— У землі суздальській, о братіє! Там татари і мунгали по всіх погостах розбрелися, палять і насилують християн.

— І страху не мають?

— А кого їм боятися? Кажуть, князь Георгій Всеволодович суздальський виїхав далеко, у бєлоозерські ліси, великий полк збирати, а його дружинники і ратні люди заперлись по містах за міцними стінами... Нам би поїсти чогось!

— Добре! Сідайте до багаття... Можливо, хтось вас і нагодує.

Обидва ченці, не знімаючи заплічних торб, підсіли до багаття, де на жаринах кипів закоптілий горщик.

— Що варите?

— Хіба не бачиш? Свіжу юшку з риби.

— Свіжу? Ото радість, отче Авраамій! Та хіба у такій лісовій хащі риба водиться?

— А то як же! — відповів Ваула.— У нас тут щука і білуга по лісу ходила. Ліси впали, гори встали, щучачий хвіст загруз!

— Ти бачиш, яке чудо?

Довгий чернець зазирнув у горщик.

— А що ж риби в горщику не видно?

— Ну так що ж! З твоєї торби щучачий хвіст стирчить, горщика жде. Давай-но його сюди.

Чернець неохоче зняв торбу і з бурчанням витягнув морожену щуку:

— Добрі люди на дорогу дали. Шлях, бач, нам до Києва ще довгий... Їжте, братіє, тільки нас відпустіть!

Ваула взяв рибу, пошкріб шевським ножем луску, розрубав щуку на частини і кинув у горщик.

— Борошняною підпалкою заправимо, ось і добра юшка буде. Може, й сіль у тебе є?

— Є півжменьки...

— Давай і сіль. Ми давно без солі сьорбаємо.

Довгий чернець зітхаючи дістав з торби ганчірочку, відсипав з неї солі в горщик і знову обережно сховав ганчірочку. Обоє підсіли до горщика, тримаючи дерев'яні ложки.

— Чого ти все зітхаєш, отче? — спитав Звяга.— Прилетів тень на Петрів день, сів тень на пень і почав плакати: волосся в'яне, діброва шумить. Чого плачеш? Хочеш на той світ з сіллю прийти? Там звіт дасте, як з татарами воювали.

— Та ми нічого! Ми з задоволенням! — перелякалися ченці.— Тільки виявіть милость, як закінчимо юшечку, відпустіть нас, поки не пізно!

— Та нам яка користь тримати вас! — сказав Ваула. — Тільки один клопіт.

Обидва ченці, забувши про юшку, сховали ложки, почали хреститись, усім низько вклонятися і швидко пішли дорогою на південь.

Сторонники посміюючись почали їсти, коли це між ялинами знову з'явився подорожній. Він вів за повід коня.

— Кого бог несе? — крикнув дозорець.

— Гонець з Коломни!

— Ти нам найпотрібніша людина. Ходімо до старшого!

На поляні горіли багаття. Осторонь стояли прив'язані коні. Біля багать сиділи ратники. Один із них, в короткому некритому кожусі, зашивав дратвою розірваний чобіт. Другий гострив на камені сокиру, третій розповідав:

— «Налетів тут на витязя Альошу печенізький могутній молодець на ім'я Редедя і хотів ударити його в груди сторчма головою. А бравий Альоша Попович як схопить Редедю за голову, як підійме його над своїм тім'ячком, та як брязне об землю, тут Редеді й кінець надійшов!..»

Оповідач замовк. Усі розглядали прибулого. Він був іще дуже молодий, безвусий, у кольчузі й високих булгарських чоботях. Кінь його стрункий і статний, але дуже виснажений.

— Видно, дальній путь ти проїхав, що кінь твій так заморився? — спитав хтось біля багаття.

— З Коломни. Їду гінцем до великого князя Георгія.

— Що ж ти таким кружним шляхом їдеш? — спитав ратник, який лагодив чобіт.

— Скрізь татарські роз'їзди. Мимоволі довелося петляти...

— Щось, синку, обличчя твоє мені дуже знайоме.

— Та й я тебе пам'ятаю,— відповів прибулий.— Чи не ти приїздив до Перунового Бора на ведмеже полювання? Батько мій, Савелій Дикорос, тебе по лісу водив. Здоров будь, Євпатію Коловрат!

— Невже Торопко? Яким же ти завзятим витязем став! Та що ж ти стоїш? Сідай до нас!

Торопко прив'язав коня до дерева і опустився на купу ялинових віт біля багаття. Він докладно розповів про облогу Коломни, Владимира, про свою втечу і бої з монголами. Євпатій розпитував його, де зараз стоять татарські загони, куди прослалася Батийова стежка. Торопко до ладу пояснив, що знав. Тоді Євпатій звернувся до сторонників:

— Зніматися з стоянки! Йдемо на північ!

Розділ шостий

НІЧНИЙ БІЙ

...Хоч мало нас, та ми — слов'яни!
Удар меткий наш і важкий...

(Н. М. Языков).

Євпатій дізнався від зустрічних селян, що в садибі великого князя Георгія Всеволодовича поблизу Суздаля бенкетує і безчинствує якийсь татарський загін і що туди проїхали поважні хани з прапорами і значками.

«Може, там стоїть сам цар Батига? — подумав Євпатій.— Тепер або ніколи я поквитаюсь з ним!..»

І загін, розділившись, спішно вирушив до Суздаля. Кінні «яструбки» робили великі обходи, щоб обминути багатолюдну дорогу, де гасали татарські загони в розшуках поживи. Піші «вовченята» йшли навпростець, лісовими стежками.

Під'їхавши до садиби, Євпатій затримав кінних чернігівців за гаєм, а сам пробрався вперед, на узлісся.

Із-за високого брусованого тину чулися журливі пісні і переливчасті трелі татарських дудок. Сутінки швидко густішали. З воріт садиби виїхало біля сотні татарських вершників. Один з них тримав білий дев'ятихвостий прапор. Монголи стьобнули коней і навскач помчали дорогою.

Коли зовсім стемніло і над сплячим лісом піднявся яскравий місяць, до Євпатія підібрався Звяга.

— Вовчата тут, стоять напоготові. Чи не пора?..

— Починайте! — відповів Євпатій. — Не здіймайте галасу. Бийте мовчки!..

Сторонники напали тихо, без жодного крику. Монголи, які спали міцним хмільним сном, довго не могли зрозуміти, що трапилось, звідки звалилися невідомі вороги. Швидко проносились широким подвір'ям садиби безмовні вершники. Переливалися голубими іскрами їхні стальні кольчуги. Довгі прямі мечі й важкі палиці разили татарських воїнів; тільки хриплі стогони порушували тишу.

— Крилаті мангуси! — пронісся крик. Його повторювали з жахом татари, які прокидались. Прийшовши до

пам'яті, вони метались по подвір'ю садиби, намагаючись вирватись, бігли до воріт, де їх зустрічали невідомі люди й рубали сокирами.

Відчайдушний бій продовжувався всю ніч у багровому диму пожежі. Старі дерев'яні будівлі палали яскравими вогнями. Монголи, захоплені зненацька, переплутались у загальній метушні і з відчайдушним виттям бігали між палаючими хатами й конюшнями.

В цю ніч сторонники вирізали багаточисельний татарський загін, але й самі в жорстоких сутичках втратили немало своїх.

Розділ сьомий

БЕРЕНДЕЙОВЕ БОЛОТО

Дізнавшись про загибель загону монголів, Бату-хан розіслав у всі кінці нукерів, скликаючи війська, гасаючі по суздальській землі. Вказано було місце, де зустрітися, — біля міста Переяславля-Залеського. Загони повинні були стягуватися кільцем, як на облавному полюванні, затягуючи петлю і зганяючи зустрічних в середину кола.

Нові вісники донесли Бату-хану, що невловимі «летючі урусути» перебили іще кілька татарських загонів і знову зникли в дрімучих лісах.

Тимчасом Євпатій з своїми сторонниками просувався на північ. Від зустрічних селян, які втікали до лісів, Євпатій дізнався, що татари не йдуть далі, а повернули назад. Це повідомлення стривожило Євпатія. Татари почали з'являтися з усіх боків, треба було прослизнути між ними, пробратися далі, а корм кінчався, не було ні сіна, ні хліба.

Лісовими стежками Євпатій вийшов на Берендейове болото, з якого бере початок річка Трубєж, яка впадає в Плещейове озеро. Руслом ріки Євпатій гадав вирватися з кільця татарських загонів і вийти до Углича.

На гладенькій поверхні замерзлого болота несподівано з'явилися татарські вершники. З списами наперевіс, на невеликих міцних конях, вони виїжджали з густого лісу і мчали до загону Євпатія, що розтягнувся по льоду. Не доїжджаючи кілька кроків, татари пускали

стріли і швидко тікали геть, немовби заманюючи противника.

Євпатій знав татарські витівки і вів свій загін в напрямі Плещейового озера. Однак на шляху з'явився новий густий натовп кінних татар. Вони поволі відступали до лісу, ухиляючись від бою. Євпатій продовжував рухатися тим самим шляхом, наближаючись до русла річки Трубєж.

Спереду підіймалася височина, яка поросла сосновим лісом. На її оголеній вершині виднілися кам'яні руїни дивних стародавніх будівель, засипаних снігом.

— Палати царя Берендея! — заговорили сторонники. — Тут жив «цар Берендей, до колін борода!»

Біля руїн на горбі з'явився іще новий татарський загін. Попереду майоріли довгі кінці п'ятикутного прапора.

— Батига там!.. — крикнув Євпатій. — Вперед, соколики! — І разом з кіннотниками помчав до горба.

Піші сторонники продовжували йти рівною ходою, готові допомогти чернігівцям. Татари на горбі заметушились і почали спускатися на кригу. Біля підніжжя між кіннотниками і татарами стався бій. Євпатій відкинув кілька зустрічних татар і помчав вгору до білого прапора з зображенням кречета.

Навперейми Євпатію скакав на рудому коні великий монгол з піднятим кривим мечем. Євпатій приловчився, повернув коня вбік і, порівнявшись, помчав поряд з монголом. Той замахнувся, але Євпатій ударив з такою силою, що кривий меч монгола переламався. Другим ударом Євпатій розітнув монгола до пояса, і той звалився з сідла. Крики жаху почулися серед татар.

— Уй! Тогрула забито!.. Вай-дот! Тогрул забитий!..

Євпатій знову кинувся до горба. Підоспілі кіннотники скакали поряд нього, б'ючи налітаючих ворогів. Татари, що були на горбі, розбігалися хто куди.

Євпатій зупинився на вершині й озирнувся. Татари з'являлися з усіх боків. Усе нові й нові загони виїжджали з лісу і кільцем оточували горб, де на руїнах зібралися безстрашні «яструбки» і «вовчата».

Бій точився довго. Незчисленні татари густими лавами наступали на руських воїнів. Чернігівські вершники, спішившись, стояли щільною стіною, не уступаючи

стрімким нападам. Погано озброєні сторонники в лютих сутичках вклали немало татар. Але ряди руських швидко ріділи.

Там, де найбільше було воїнів, де частіше свистіли стріли, де голосніше дзвеніли мечі, — вирізнялися двоє високих воїнів. Вони не пригиналися до землі, не ухилялися від удару, не ховалися від смертоносних стріл. Випроставшись на весь зріст, вони одчайдушно билися, не відступаючи.

Поруч з ними билися щільними рядами руські ратники. Влучні стріли відлітали од міцних кольчуг, криві шаблі їх не зачеплювали. Непохитною стіною стояли вони і відбивали буйні наскоки татар.

Зрідка, крізь страшні звуки січі, дике виття татар, крики руських, ржання коней, брязкіт заліза, зойки поранених — чувся густий розгонистий вигук:

— Тримайся, друже Євпатію! Бий їх, окаянних!..

У відповідь чувся звучний голос, яким бувало на вічі милувалися рязанці:

— Не бійся, отче Ратиборе, тримаюсь!

Прямий блискучий меч свистів у руках Євпатія. Поряд Ратибор трощив напосідаючих татар своєю страшною палицею.

Кращих вершників посилали сюди хани. Але коні злякано підіймалися на диби і мчали вбік. Інші падали разом з сідоками, забиті ударами витязів. Хто встигав ухилитися від Євпатійового меча, того спостигала палиця Ратибора.

Величезний, з блискучим шоломом на довгих сивих кучерях, з палаючим смаглявим обличчям і блискучими темними очима, з важкою палицею в руках, Ратибор наводив жах на нападаючих, Євпатій був так само грізний у своїй рішучості та мужності.

І, охоплені страхом, татари відступили.

Осторонь, верхи на вороному жеребці, оточений головними темниками, Бату-хан стежив за битвою. Рухом руки він підкликав Субудай-багатура.

— Повеліваємо: привести мені обох урусутів живими!

Субудай послав відбірну сотню, за нею другу... Воїни не повернулись, а урусути продовжували битись.

Ошаленілий кінь примчав, на ньому ледве тримався в сідлі поранений. Він важко впав до ніг Бату-хана:

— Джихангіре! Їх узяти не можна. Це сам урусутський бог Сульде!..

Останні слова поранений прошепотів ледве чутно. Він здригнув, витягнувся й затих. Нукери відтягнули його набік. Бату-хан одвернувся. Обличчя його спотворилося гнівом.

— Чому сплять мої шамани? — прошипів він.

Шамани, які прибігли, вили, били в бубони, танцювали. Вони просили всесильного монгольського бога Сульде убити урусутського бога. На різні голоси закликали вони своїх захмарних богів, благали їх про допомогу, обіцяли їм дев'ять кращих вороних коней і дев'яносто дев'ять полонених юнаків.

Але бог Сульде був сердитий. Він не захотів допомогти і спуститися в глибокі сніги, в бездонні болота. Та й шаманам не подобалась зла земля урусутів, де вили люті завірюхи і тріщали жорстокі морози. Їм хотілося швидше назад, до привільних монгольських степів, де залишилися їхні милостиві боги.

А воїни все падали навколо страшних урусутських витязів.

Уже давно точилася битва. Але Ратибор і Євпатій не почували втоми. З попередньою разючою силою здіймалася страшна палиця, з попередньою вірністю косив гострий меч. Так само голосно звучав заклик Ратибора. Так само впевнено відповідав Євпатій.

Руські воїни, забуваючи про втому, зімкнувши ряди, продовжували битись. Вони наступали на татар, підбадьорюючи один одного голосними криками:

— Вперед, чернігівці!.. Тримайся, рязань!.. За волю руську!..

Бату-хан напружено, не відриваючись, стежив за битвою. Він завив, побачивши, як третя сотня полягла від ударів грізних урусутів.

— Я втрачаю кращих моїх воїнів!..

Темники, що тіснились біля джихангіра, позадкували.

— Вай-дот! — кричали вони. — Що з ними робити? Це не люди, а міцні камені!

Бату-хан ударив себе по щоках і завищав:

— Субудай! Субудай!

І кинув старому полководцеві, що одразу підскакав, якесь розпорядження.

Заметушилися нукери. Почувся важкий тупіт коней,

дивне скрипіння й гомін. Прозвучали нові татарські вигуки, тріск і гуркіт. Різкі удари в мідні щити відкликали з горба татарських воїнів, що билися з урусутами.

Євпатій, бачачи відступ татар, високо підвів меч:

— Вперед!.. За...

Але страшний удар у груди обірвав його могутній голос. Він упав, обливаючись кров'ю.

З жахливою силою, збиваючи все зустрічне, летіло у скупчених на горбі руських воїнів величезне каміння. Це татари підтягнули на полозках китайські каменеметні машини.

Завив Ратибор вовчим голосом. Відкинувши палицю, кинувся до улюбленого друга. У відчаї термосив його:

— Чи живий ти, Євпатію... Відгукнися, друже!

Обережно припав до нього вухом... Кінчено! Більше не доведеться їм разом битися за рідну Русь.

Він підвів голову, оглянувсь. З усіх боків з диким гуркотом падали страшні камені, розтрощуючи хоробрих руських.

Ратибор вклонився мертвому другові, підвівся на весь свій величезний зріст і пішов, беззбройний, великий і грізний, з буряно дихаючими грудьми і палаючими очима, назустріч неминучій смерті.

Розділ восьмий

ОСТАННІ НА ГОРБІ

...Де чесна могила Євпатія,
Знають яснії зорі з курганами,
Знала давняя пісня про витязя,
Та і ту понесло вітром-вихором!..

(Лев Мей, «Пісня про Євпатія»).

Битва наближалася до кінця.

Між соснами на горбі ще стояла маленька групка людей. Це були останні воїни Коловрата, які лишилися в живих. Каміння рідко падало на горб, де люди стояли випроставшись, тісно притулившись один до одного, спокійно чекаючи смерті. Вони випустили останні стріли. Вдіяти більше нічого не можна.

Ні... Можна!

Несподівано високий, дзвінкий, наче дитячий, голос затягнув пісню... Рідну протяжну й журливу пісню:

— І що ж ви, братове, та й задумалися,
Та й задумались, хлоп'ята, зажурилися?
Чом повісили свої буйнії голівоньки...

Пісню дружно підхопили інші голоси, і вона полилася, смілива й вільна. Пісня, здавалося, говорила, що руські люди, вмираючи, прощаються з улюбленою батьківщиною. Пісня, здавалося, говорила, що татари руських не зламали!

Глянувши в бік уцілілих урусутів, Бату-хан наказав зупинити машини. Гуркіт припинився. І тоді до монгольських воєначальників долинули звуки плавного протяжного співу. Джихангір здивовано прислухався.

— Взяти їх,— наказав він.— Привести сюди живими!

«Непереможні» кинулися виконувати священну волю джихангіра. Вони оточили урусутів. Накинулися одночасно з усіх боків, зашморгуючи арканами, зламали вже безкорисну впертість, скрутили урусутам руки за спиною. Тільки пам'ятаючи суворий наказ джихангіра, монголи не покінчили з ними.

Бату-хан озирнув приведених полонених уважним поглядом. Багато з урусутів були поранені, залиті кров'ю, поранені камінням. Були серед них білобороді старики, було двоє юних, зовсім хлопчики. Урусути стояли спокійно й похмуро. Вони не схиляли голови, як винуваті, не було в них хвилювання чи страху. Готові до смерті, вони дивилися в очі грізному ханові.

— Розв'язати полоненим руки! — наказав джихангір.— Субудай-багатур, одягни на шию кожному урусуту дерев'яну пайцзу.

— Увага й покора! — суворо відповів старий полководець. — Бaурші, принеси мій мішок з пайцзами!

— Скажи їм, коназ Галіб,— звернувся джихангір до старого товмача, який стояв позаду,— Бату-хан прощає хоробрих урусутів і дарує їм життя й волю. Вони справжні багатури!

Князь Гліб поморщився, але поспішив виконати наказ. Бату-хан пильно стежив за ним.

Показуючи на полонених урусутів, Бату-хан крикнув голосно, щоб воїни чули його:

— Ось як треба любити й захищати свій рідний улус!

До Бату-хана підійшов літописець факіх Хаджі Рахім і вклонився до землі перед молодим джихангіром:

— Ти великий, ти справедливий! Твоїми вустами говорив зараз Священний Войовник, твій мудрий дід. Він учив так поводитись...

Баурші попрямував до урусутів, які ще не розуміли того, що сталося. Але Бату-хан зупинив його. Князь Гліб переклав запитання джихангіра:

— Хто заспівав пісню?

Урусути перезирнулися. В одному пориві троє літніх бородатих воїнів зробили крок наперед. Але в ту ж мить, відштовхнувши їх, вибіг молодий воїн.

— Неправда, це я заспівав! — вигукнув він дивовижно тонким, дзвінким голосом. Запально закинувши голову, визивно дивився він на джихангіра.

Бату-хан стримав посмішку. Його примружені, ледь розкосі очі дивилися на юне, майже дитяче проясніле обличчя, в сміливі, схвильовано блискучі, темні очі хлопчика. Джихангір звернувся до товмача, але худющий високий темник Бурундай перебив його. Наблизившись до молодого воїна, він крикнув:

— Перед сліпучим цілують землю, урусут! Дякуй навколішках за милость! — і несподівано грубо штовхнув хлопчика. Той упав, його хутряна шапка звалилася, і з голови молодого воїна сповзли дві русі коси.

До Бурундая підскочив другий урусутський хлопчик і вчепився в нього.

— Не займай! — крикнув він.

Бурундай схопився за меч, але владний рух джихангіра зупинив його. Бурундай відступив з спотвореним від люті обличчям.

— Дівчинка? — здивовано протягнув Бату-хан, спостерігаючи з цікавістю, як молодий воїн ховав коси під шапку.

— Як звуть цю дівчинку?

— Вона кня... — швидко заговорив її маленький захисник, але дівчинка перебила його:

— Мовчи, Поспілко, не тебе запитують! — Обертаючись до Бату-хана, вона спокійно відповіла:

— Моє ім'я — Прокуда. Я бідна сирітка...

— Звідки ти?

— З стольного міста Владимира.

Бату-хан недбало кивнув головою:

— Мої воїни його спалили. Ульдемира більше нема!

— Знаю. Я бачила, як ви палили місто. Я тоді і втекла з Поспілком.

Бату-хан посміхнувся.

— Берикелля! — сказав він напівголосно.

Прибіглі нукери доповіли, що знайдені тіла урусутів — молодого воїна-силача і старого шамана, що загинули під ударами важкого каміння. Бату-хан забажав їх побачити. Нукери підвезли на селянських санях тіла Євпатія і Ратибора. Джихангір уважно оглянув мерців, обережно доторкнувся пальцем до напівзаплющених очей Євпатія.

— Ні, це були не мангуси і не шамани, а хоробрі воїни, великі багатури! Коли б вони були живі, я хотів би мати їх проти свого серця... Мої воїни повинні вчитися у них!

І, звертаючись до монголів, які товпилися навкруги, Бату-хан сказав:

— Складемо їм воїнську повагу!

Тоді непереможний полководець Субудай-багатур, наближені знатні темники і нукери, з похмурими й суворими обличчями, вийняли блискучі мечі, підняли їх над головою і тричі прокричали:

— Кху! Кху! Кху!..

ЧАСТИНА ВОСЬМА

ХУРТОВИНА ЗАКРУТИЛА

...Татари під проводом хана Батия спустошили й завоювали східну Русь. Руські всюди захищались героїчно: не здалося жодне місто, жоден князь.

(М. Костомаров. «Російська історія»).

Розділ перший

РОСТОВСЬКИЙ КНЯЗЬ ВАСИЛЬКО

Великий князь і государ Георгій Всеволодович, покинувши своє стольне місто Владимир, вирушив на північ.

Баска тройка, запряжена цугом, не переводячи дихання скакала від погосту до погосту, де давали свіжих коней. Великий князь суворо говорив зустрічним селянам:

— Беріть мечі та сокири! Ополчайтеся в дружини, збирайтеся навколо князів, готуйтеся до смертної битви з ворогом хитрим, жорстоким! Хто нам допоможе відігнати його в Дике поле? Ніхто! Ми самі повинні врятувати рідні землі. З нами бог! Він — захист! Я сам поведу вас.

Коні знову мчали вперед вузькою дорогою. Князь їхав у відкритих санях, закутаний у ведмежу шубу. В другому візкові знаходилися двоє його племінників, у третьому — старий слуга з запасом їжі. Верхові дружинники охороняли князівський поїзд. Провідник, що добре знав дороги, скакав попереду: взимку легко було збитися з шляху в похмурих сніжних рівнинах, де погости схожі один на одного.

Князь квапив візничих. Намагаючись ніде не затри-

муватись, він мчав далі. В морозяному тихому повітрі, заколисуваний ковзанням саней, під рівномірний кінський тупіт і покрикування конюха, князь впадав у дрімливість, а у вухах іще звучали останні слова княгині Агафії, що обіймала його повними гарячими руками: «Навіщо мене, свою зіроньку-лебідоньку, покидаєш? Якщо смерть, то поруч з тобою!»

«Звичайно,— думав він, пригадуючи, як суворо і твердо одвів благальні руки дружини, що обіймала його, — можна було одіслати княгинечку якнайдальше, на Бєлоозеро, куди і ворон насилу долітає. Але щó сказали б владимирці: «І сам виїхав, і дружину одіслав!»

Опам'ятавшись від дум, князь хмурився і здригався, коли спереду з-за повороту з'являлися чорні кущі. Йому ввижалися татарські вершники, які, зігнувшись, припали до кінської гриви, готові метнути стрілу з величезного лука... Але возниця жваво підсвистував, гикав; коні, що шарахалися вбік, знову мчали дорогою, і чорні кущі лишалися позаду.

Другого дня надвечір князь уже пересікав сніжну рівнину озера Неро. Спереду вимальовувалися стіни ростовського кремля.

Князь Георгій Всеволодович вирішив зупинитися на ніч у Ростові, щоб побачити свого племінника, князя Василька Костянтиновича. Василька дуже цінували й любили і родичі й інші князі. В народі про нього говорили: «Він до всіх ласкавий і милостивий і гордовитість ненавидить». До того ж він був хоробрий і доблесний. Іще юнаком, п'ятнадцять років тому, він ходив з ростовським

загоном до Києва і до річки Калки битися з татарами. Візки обережно проїхали вузькими вулицями Ростова і зупинилися біля княжого двору. Збіглися слуги й дружинники, допомогли князеві вийти з саней і під руки повели його по східцях ганку.

— Де ж мій люб'язний племінник, князь Василько Костянтинович?

— У кузні.

— Яка там йому турбота?

— Мечі кує!

— Проведи-но мене до нього.

Князь Георгій Всеволодович скинув ведмежу шубу і, залишившись у лисячому кожусі, пішов за дружинником темними провулками міста.

— Кузні у нас на відшибі, за фортечною стіною.

Ряд чорних кузень витягнувся по березі озера. Зсередини линув гуркіт молотів. З труб виривалися клубки багрового диму, освітленого жаром печей. Снопи вогняних іскор, кружляючи, відлітали в темне хмарне небо.

У кузнях кипіла робота. Ковалі, схилившись над ковадлами, пересували великими кліщами розпечені до білого залізні штаби і постукували молоточками, вказуючи молотобійцеві місце, куди вдарити. Сильні молотобійці, ухкаючи, били з розмаху важкими молотами.

— Зараз, зараз, дорогий гостю! — крикнув один з молотобійців, так само вимазаний сажею, як і решта.— Ось зварюю два шматки заліза! І не дістати його! Повіддирав у місті всі засови, пороги, обіддя... Все годиться на сокири й мечі! Нема ковалів... б'ю сам...

— Що ж ти, княже Василько, б'єш кувалдою, як простий молотобоєць?

Втрутився найближчий коваль:

— Наш князь усе може робити, не гірше від справдешнього майстра!

— Зараз руки помию і підемо до мене. Княгинечка почастує нас пирогами. Гей, Тиря-конопатий! Іди сюди швидше! Ану, зміни мене.

Молотобоєць опустив молот і передав його високому молодому хлопцеві з обличчям, побитим віспою. Сполоснувши руки в дерев'яному відрі, князь Василько витер їх об пропалений фартух, скинув його і підійшов до Георгія Всеволодовича. При світлі палаючого горна можна

було роздивитися цього богатиря, високого, з красивим, ясним і разом з тим грізним обличчям. Щось соколине було в його насуплених чорних бровах, у пильному, допитливому погляді.

Князі обійнялися і тричі поцілувались.

— Часи які настали! Щодня чуєш: таке-то місто впало, такі-то молодці загинули, таких-то княгинь зганьблено!.. Тепер усім нам потрібно стати дружно, однією волею, одним серцем...

— І однією головою! — відповів князь Георгій і, випроставшись, гордий і самовпевнений, пішов з кузні слідом за племінником.

Вночі обидва князі сиділи за столом при мерехтливому вогнику світильника з конопляною олією. Вони покуштували миня, запеченого в пирозі, і млинців із тюльками, і копченого ведмежого окорока. Запивали старим медом і думали і гадали, з чого розпочинати.

Георгій Всеволодович пояснив свій план війни:

— Татари, як ріки в повідь, розливаються по всій руській землі і все більше розпадаються на дрібні загони. Ми ж повинні зібратися в одну велику силу, створити єдину грізну рать. Але збиратися треба тихо і скритно, в глухих лісах, щоб татари не догадались і не дізналися, що десь скупчуються наші сили. А потім треба вдарити на один загін татар і знищити його, потім на другий і на третій, не даючи їм зібратися. Треба тримати їх розколеними і знищувати частинами.

— Час золотий спливає. Де ж ти гадаєш збирати військо?

— Де-небудь у Галичині, Весьєгонську, на Бєлому Озері.

— Дуже далеко!

— Тоді ось де можна скупчити силу: на річці Молозі! Там стоять ліси непрохідні, один Шервинський ліс чого вартий! Вигідне це місце ще й ось чому. Татари, жадібні до багатства, розуміється, підуть на Новгород. Де ж знайти їм цінні заморські товари, як не на складах новгородських купців? Коли татари битимуться з новгородцями, тут наша рать перетне татарам дорогу і вдарить їм у потилицю. Тут ми їх і прикінчимо.

— Я б інакше зробив,— відповів Василько.— Євпа-

тій Коловрат мав невелику рать, всього близько півтори тисячі воїнів, а як він колошматив татар!

— Але він загинув!..

— Загинув, зате добре їх пошарпав! Так і треба воювати з ними, ганятися по п'ятах, нападати на сплячий табір, ховатися в лісі, вичікуючи зручного випадку... Я гадаю, треба збирати скрізь вільні ватаги ратників і допомагати їм, щоб татари ніколи не знали, звідки їм загрожує біда.

— Ні, неправильно це! Це значить, дробити сили. Треба з вірою в благий промисел божий зібрати грізну рать і з корогвами й попами спереду кинутися в останній бій. Тоді бог нас не залишить і поразить своїм гнівом поганих насильників. Я вірю, мені треба здійснити цей славний подвиг! Моєї допомоги чекає вся руська земля. Я врятую її!.. І я прошу тебе, княже Васильку Костянтиновичу, допоможи мені! Твоєму слову вірять, твоєї ради слухаються. Розішли гінців до всіх князів, бояр і воєвод, щоб ішли вони з своїми дружинами й ополченцями на річку Мологу... Там я влаштую військовий стан, звідти я сам поведу славні раті на загибель татар.

— Я все зроблю, щоб допомогти батьківщині, і сам прийду з ростовськими молодцями.

Розділ другий

БОЙОВИЙ СТАН

З Ростова помчали гінці. Вони везли листи великого князя Георгія Всеволодовича і князя Василька Костянтиновича до князів, воєвод і волостелів і у Новгород, і у Псков, і у Полоцьк, і у волжські міста Судиславль, Ярославль, Кострому і далі — в Галич і на Бєле Озеро. Вони закликали ратників до бойового стану поблизу Червоного Холма, де руські люди збиратимуться в єдину велику рать.

З усіх боків до Червоного Холма потягнулися воїни. Деякі були на конях, у кольчугах, з мечами і списами. Інші — їх була більшість — йшли піші, в сіряках і кожухах, з одними рогатинами й сокирами.

У Червоному Холмі князя Георгія не виявилось.

— Де ж бойовий стан? — міркували воїни, що зібралися.

— Це місце тримають скритно! Бо інакше татари передчасно його вивідають...

Гріючись біля багаття, ратники говорили:

— Добре, що, нарешті, великий князь владимирський перестав довго роздумувати!

— Він тепер найсильніший з князів, пора йому очолити руське військо. Давно треба було б так діяти, при першій чутці про татар!.. Він сам тоді сплохував, не підтримав рязанців...

— Тепер час прогаяно, скільки руських людей даремно полягло!..

— Усім миром треба піднятися на лютого ворога, тільки тоді переможемо його...

— Ех, через князівську ворожнечу, сварки та лайки гине руська земля!..

Великий князь Георгій Всеволодович, пробувши недовго в Ростові, поскакав до Углича, спустився Волгою до Мишкіна і звідти, лісовими дорогами, проїхав на річку Сить, недалеко від того місця, де вона впадає в Мологу. Там, у селі Боженки, князь зупинився в попа, отця Вахрамея.

Піп був старий, як і його дерев'яна похилена церковка, любив поговорити про старовину. Попадя Олімпіада, крихкотіла, наче опара, ласкава й привітна, безшумно бігала по горниці, незважаючи на похилий вік, намагаючись угодити гостеві і солоними груздами, і пирогами, половина яких була начинена кашею з грибами, а друга — рибою з цибулею.

Отець Вахрамей пояснив, що до погосту Боженки з заходу веде тільки одна дорога, з Бежецька, а зі сходу можна проїхати лише взимку, по річках Молозі і Ситі. Навкруги ліси, влітку тут непрохідні багнисті болота з трясовинними вікнами, які навіть у морози не замерзають, а димляться.

— Значить, татари сюди не доберуться! — заявив князь Георгій.

— Всі потонуть! — підтвердив отець Вахрамей.

— Ці місця мені любі. Я збудую тут мій бойовий стан.

— З богом! — підтримав отець Вахрамей.— Починай,

государ, а я відслужу молебень і щоденно проситиму господа-вседержителя про дарування твоїй раті перемоги і здолання ворога.

На заклик першими відгукнулися найближчі до стану князі Сицькі. Вони почали присилати дружинників і обози з сіном, борошном і солоною рибою. Прийшли сицькі мужики, в сіряках і заячих кожухах, обшитих кольоровими стрічками, у вовчих тривухах, з довгим до плеч волоссям. Спираючись на рогатини, вони тісним натовпом зупинилися перед ганком, на який вийшов князь. Наперед виступив старший і спитав шепелявою скоромовкою[1]:

— Зацем кликал? Цаво сицкарєв поднял? Сказивай нам, лєсовікам, цаво рубіть?

Князь Георгій зараз же показав свою господарчу кмітливість. Одним доручив ставити вздовж берега Ситі зруби і круто наказав, щоб у кожному зрубі була складена з глини й каміння піч. Іншим доручив рити довгі окопи, глибокі, в зріст людини.

— Це ми мозем! — відповіли сицькі мужики. — Ми в болотцє копать і єлоцькі рубать — ко всєму прівицниє.

Мужики негайно пішли один за одним до лісу, зацюкали там сокирами. Стали валяти сосни та ялини, а на високому березі глибоко вритої в землю Ситі почали виростати новенькі зруби з плоскими дахами, прикриті шарами кори. Через кілька днів над ними закурилися димки.

Добровільні ратники прибували звідусіль, і поодинці й десятками. Всім їм князь Георгій давав роботу: ті копали низькі землянки, інші звозили стовбури, пеньки, сухостій і складали з них довгі засіки.

Незабаром прибув князь Василько Костянтинович ростовський з загоном у триста вершників і в тисячу піших ратників. За ними йшов обоз саней, навантажених м'ясними тушами, мішками з борошном та сіном.

Князь об'їхав гомінливий табір, нахмуривши брови, покосився на білі зруби, зупинив коня перед засіками, похитав головою і попрямував до церкви. Поруч з попівським будинком над новим зрубом майорів великокня-

---

[1] Особлива цокаюча манера розмовляти збереглась у частини населення, що живе на річці Ситі, до цього часу; сусіди дали їм прізвисько «сицкарі».

зівський чорний прапор. На ньому було вишито золотими нитками образ «Спаса-Нерукотворного».

На ганок вийшов у довгополому вицвілому підряснику старий священик з сивою бородою клинцем, з заплетеною сивою косичкою.

— Хвала тобі, княже Васильку Костянтиновичу! Вияви честь, заходь погрітися.

— Здрастуй, отче Вахрамей! Давно тебе не бачив,— з останнього полювання на лося. І ти, і твоя церковка все старієте?

— Плечі гнуться, а стара голова все ще тримається і, можливо, іще знадобиться.

Князь зійшов з свого статного буланого коня. Дружинник підбіг і взяв коня за повід. Василько піднявся на ганок старого будинку і поцілував зморшкувату руку отця Вахрамея, що благословляла його.

— Що ж, ви немовби місто будуєте?

— Так, схоже на те,— відповів священик.

— І довго стоятиме це місто? Рік, два чи більше?

— Що можу сказати я, скромний ієрей! Це великий князь Георгій Всеволодович вирішує. Він наказав будувати, звозити колоди — ось і росте бойова фортеця.

— Народу, бачу, зібралося багато. Як же всі харчуються?

— Про все наш государ думає. Прибулі ратники принесли з собою хліб. Крім того, з наказу великого князя, звідусіль везуть борошно і солону рибу. А тутешні сицькі жінки квасять, місять і печуть хліб.

— А сіно у вас є? Зі мною кінні дружинники.

— Для твого коня сіно в мене знайдеться. Я накосив його влітку для моєї корівки. А твоїм дружинникам князь видасть. Я бачив — мужики везуть і сіно... Та що ж ми мерзнемо на ганку. Заходь, князю, ласкаво прошу, до моєї вбогої храмини.

Князь Василько повернувся до дружинників, що розташувалися вздовж берега, підкликав начальника передньої сотні:

— Оглянь табір і підшукай місце, де поставити коней. Я переговорю з князем Георгієм Всеволодовичем відносно кормів.

— У нас сіна днів на три припасено. Та й вівса вистачить лише днів на десять.

— Якби не довелося коней наших різати на щі!

Народу насунуло скільки!.. А ось і великий князь!

Георгій Всеволодович ішов перевальцем, у шубі нарозпашку, веселий, з червоним розпареним обличчям.

— Здорово я в мильні попарився! Люблю погрітись... Встиг тут шість нових милень поставити... Без них люди завошивіють. Голова тріщить, про все треба домислити!.. Здрастуй, племіннику, на многая літа! Обіймімось і підемо до нової хати!

Розділ третій

БАТУ-ХАН У МОНАСТИРІ

Під'їжджаючи до Углича, Бату-хан притримав коня. Він показав батогом на брусовані будівлі, що мали дивовижний вигляд, наче зсунуті й приліплені в безладді одне до одного, з хрестами на дахах.

— Що це?

Субудай-багатур, який їхав поруч нібито у півдрімоті, опам'ятався й крикнув:

— Товмач! Покличте товмача!

— Товмач! — закричали нукери.

Під'їхав старий перекладач з половців:

— Це Воскресенський чоловічий монастир. В ньому живе кілька сот ченців. Це такі шамани, яким заборонено дивитися на жінок. Вони весь час моляться...

— Про що вони моляться?

— Щоб на землі був мир і тиша...

— Мені цього не потрібно!

— Щоб не було голоду, землетрусу, пожежі...

— Цього мені теж не потрібно! А можуть вони дізнатися у своїх богів, чим закінчиться моя війна з коназом Ґюргом?

— Можуть!

— Я ночуватиму сьогодні в цьому домі бога, — сказав Бату-хан і покосився на Субудая. Той сильно засопів.

— Товмачу! — наказав Субудай-багатур. — Візьми сотню нукерів. Їдь просто в дім урусутського бога. Скажи головному шаману, що зараз прибуде великий джихангір Бату-хан.

— Буде виконано, непереможний!

Товмач, на чолі сотні нукерів, поскакав до монастиря, а Субудай-багатур викликав сотника. Арапша під'їхав на прикрашеному гнідому коні. На темній шерсті вирізнявся срібний ошийник. На збруї з'явилися срібні й золочені бляхи і ланцюги, зняті з коня якогось забитого урусутського воєводи.

— Оточи монастир! — розпорядився Субудай-багатур. — Постав сторожу біля кожних воріт. Оглянь усі будинки й підвали: чи немає таких воїнів, що заховалися, або хитрої засади. Скажи урусутам, що до них прилетіло велике щастя, — у них ночуватиме сам владика всесвіту! Визнач дозорних усередині будинків, біля сходів і головних переходів. Десять найголодніших нукерів признач на кухню, щоб вони там відхарчувались і стежили, чи не готуватимуть шамани що-небудь погане чи заборонене. Коли щось виявиться не так, коли помітять злий умисел, нехай колошматять куховарів нагайками по потилицях. І дивися, щоб жоден монгольський воїн з інших загонів не посмів увійти в оцей дім, доки там відпочиватиме джихангір Бату-хан.

— Увага й покора! — відповів Арапша і помчав виконувати наказ.

У головній церкві монастиря правилась урочиста обідня. Біля правої стіни на підвищенні, критому килимом, стояло двоє крісел з високими спинками. В одному сидів Бату-хан, підгорнувши під себе ноги і поклавши на коліна кривий меч. У другому сиділа Юлдуз-хатун у високій чорній шапці, обвитій золотим мереживом і перлиновими нитками. Біля Бату-хана розташувалося на підлозі шестеро його найголовніших ханів. Тут же був Субудай-багатур. Пильно й недовірливо приглядався він примруженим оком до всього, що відбувалося в церкві.

Богослужіння було врочисте. Служив сам єпіскоп, який приїхав, рятуючись від татар, до монастиря. Старий, висохлий, зігнутий, у парчевому облаченні, з блискучою золотою митрою на голові, єпіскоп стояв на підвищенні посеред храму. Попереду нього праворуч і ліворуч застигли дванадцять священиків, по шестеро з кожного боку, всі у святкових кольорових і парчевих ризах. Двоє хлопчиків, так само в парчевому одягу, з довгими свічками в руках, стояли обабіч єпіскопа. Перед ікона-

ми горіли свічки і лампади. Вогники, блимаючи, відбивалися на парчі і на золоченому іконостасі.

Бату-хан був задоволений новим видовищем. Він часом хитав головою, посміхався, намагався підспівувати хору. Кольорові іскорки спалахували на його стальному шоломі з золотою стрілкою, що охороняла обличчя, на сріблястій кольчузі і на намисті з великих ізумрудів та алмазів. Кожного разу, коли до Бату-хана підходив високий огрядний диякон і, широко розмахуючи кадилом, окутував його ароматним димом, Бату-хан милостиво схиляв голову, голосно вдихаючи солодкий дим ладану.

Юлдуз сиділа непорушно в глибокому кріслі. В шовковому, розшитому сріблом, китайському вбранні, обвішана дорогоцінностями, з алмазними перснями на руках, з набіленим, неживим, наче ляльковим обличчям, вона здавалася маленьким ідолом. Тільки розширені очі гарячково блищали.

Вірна І Ла-хе стояла біля крісла, косилася на Юлдуз і, нахиляючись до неї, шепотіла:

— Будь спокійнішою! Не виявляй тривоги. Хазяїн помітить!

— Ось він! Там, біля вікна... так близько! Я повинна говорити з ним,— прошепотіла Юлдуз.

Біля бокового виходу, спираючись на спис, стояв нукер. Він був у сталевому шоломі, у сталевій кольчузі, в булгарських червоних чоботях. Юне безвусе обличчя здавалося байдужим. Часом він позирав в бік Бату-хана, але більше дивився в невелике слюдяне віконце, в яке слабо проникало сизе світло похмурого морозного дня. Це був Мусук, поставлений дозорним біля входу. Раптом він помітив пильний погляд дружини Бату-хана, звернений просто на нього. Він одвернувся, але через деякий час знову зустрівся з прямим упертим поглядом маленької жінки.

«Що в мені особливого? — подумав Мусук. — Чому ханша втупилася в мене?»

Він іще раз піймав її погляд. Помітив, що служниця схилялась до неї, немовби заспокоювала. Раптом яскрава думка обпалила його: «Оці темні очі, це обличчя з вузьким підборіддям... Як воно схоже! Але що може бути спільного між бідною степовою дівчиною і прикрашеною дорогоцінним намистом дружиною завойовника

всесвіту. Ні! Це сон, це неможливо!» І він знову почав дивитися у вікно.

Несподівано ревучий вигук примусив Мусука опам'ятатись. Великий, могутній диякон, у парчевому облаченні, на весь свій богатирський голос проголошував:

— Великодержавному, найдостопрославленішому ханові...

Благообразний, поважний отець економ відокремився від групи ченців, нечутними кроками підійшов до диякона і прошепотів йому в червоне, м'ясисте вухо:

— Підіймай вище!

Економ підказував, а диякон ревів:

— Государеві нашому...

— Підіймай іще вище! — наполягав отець економ.

Диякон повторював з налитим кров'ю, напруженим обличчям:

— І володареві нашому і владиці народів ближніх і дальніх царю Батизі Джучійовичу жити і здравствувати!..

Після обідні обрані спустилися до довгої вузької трапезної, де було подано найвишуканіший обід, який тільки могли придумати ченці-куховари спільно з отцем економом. Була і юшка з стерляді, і цілий величезний осетер, і пироги з запеченими минями, пироги з дрібно накришеними груздами, і кутя з вареної пшениці з медом, і мочені яблука, і зерниста чорна ікра. Служки приносили страви на великих різьблених дерев'яних блюдах. Ченці дістали з льохів глиняні глечики з зеленим хлібним вином і міцним старим медом. Пили ще пінну брагу і настойки з вишень та інших ягід.

У кінці столу сидів Бату-хан. Поряд, ліворуч, архімандрит, далі Субудай-багатур. Праворуч, виблискуючи дорогоцінностями і яскравими вбраннями, — Юлдуз-хатун, за нею шість наближених ханів. Нижче сиділи найстаріші й поважні ченці у клобуках і довгих чорних рясах.

Старий єпіскоп, благословивши трапезу, послався на хворість і пішов відпочити до своєї келії.

Бату-хан їв дуже мало, з великою обережністю, але куштував усього. Субудай-багатур пожував тільки гречаної каші з цибулею і пісною олією. Він зачерпнув кашу з блюда власною мідною чашкою, діставши її з-за

пазухи. З цієї ж чашки, перед цим вилизавши її язиком, Субудай куштував усі напої. Те, що йому не подобалось, він випліскував на підлогу.

Серед обіду до Бату-хана підійшла китаянка І Ла-хе:

— Юлдуз-хатун не може більше терпіти запаху солоної риби і слухати грубі голоси урусутських шаманів. Вона зараз упаде від слабості. Її треба одвести звідси!

Бату-хан подивився на Юлдуз. Вона сиділа непорушно, опустивши очі, немов спала. Він наказав провести її до покоїв, де маленька ханша зможе відпочити.

Величний отець економ підвівся і, погладжуючи широку бороду, сам повів ханшу і китаянку до кращої келії.

Розділ четвертий

БІЛЯ ДВЕРЕЙ КЕЛІЇ

Арапша покликав Мусука. Вони пішли через криті переходи, підіймалися сходами, спускалися в темні закутки. Нарешті Арапша залишив Мусука у довгому вузькому проході. З одного боку світилися невеликі тьмяні віконця, затягнуті риб'ячим пузирем, з другого — був ряд зачинених дверей. Арапша вказав на двері.

— Тут відпочиває дружина джихангіра отхан-хатун [1]. Не пускай нікого. Доведеться вартувати всю ніч. Я прийду змінити тебе. Не сходь з цього місця.

Мусук стояв довго. Іноді повз нього проходили старі ченці в чорних клобуках і довгій чорній одежі. Вони затуляли долонями засвічені воскові свічки і щось шепотіли.

Почулися голоси. Ішов Субудай-багатур, за ним вели під руки Бату-хана. Він похитувався, водив рукою в повітрі, немов ловив щось і, ледве повертаючи язиком, говорив:

— Священний Правитель дозволив напиватися тричі на місяць, але краще один раз... Я кажу... і монгольські шамани, і арабські мулли, і урусутські попи... досить корисні і віддані мені люди! Вони вчать народ коритися владі, умовляють не бунтувати і вчасно сплачувати

---

[1] *Отхан-хатун* — молодша пані.

податки! Всім шаманам я дам пайцзи на право вільних поїздок по моїх землях для збору грошей. Я накажу, щоб шамани, мулли й попи не сплачували ніяких податків...

Архімандрит і четверо ченців з великими засвіченими свічками проводжали Бату-хана до дверей його келії. Бату-хан увійшов похитуючись.

Архімандрит низько вклонився Субудаю і пішов разом з ченцями.

Субудай-багатур сказав:

— Зараз у цьому домі бога всі згори донизу п'яні. Я боюсь, щоб нас не підпалили, щоб наші нукери не образили ченців і не почалася різанина... Ти, нукер, стій, дивись і слухай уважно. Не сходь з місця. Я сам обійду монастир і перевірю варту.

Мусук стояв сповнений тривоги...

«Юлдуз?.. Чи не Юлдуз? Ні! Це, звичайно, помилка! Таких казок у житті не буває. А фініки? А голос у пустелі, що назвав його ім'я? А маленька рука, яка кинула шовковий вузлик з пряниками і золотими монетами?..»

Крізь прорваний пузир вікна було видно монастирський сад з оголеними чорними деревами. Голубуватий сніг лежав кучугурами. Протоптана доріжка пересікала сад. По ній поволі ходив нукер у довгополому кожусі, озброєний списом... Вітер залітав у вікно і обсипав Мусука сніговим пилом.

Почувся шурхіт. Мусук оглянувся. Перед ним стояла, вся закутана в легку матерію, маленька струнка жінка. Голова пов'язана строкатим шарфом. Розширені очі дивляться тривожно, чогось чекають, запитують.

Жінка ступила крок наперед.

— Мусук?

Мусук обернувся. Задзвеніла сталь його кольчуги.

— Одна думка мене палить, — прозвучав знайомий голос. — Ти теж узяв гроші, одержані за мене?

Мусук жадібно вдивлявся в блискучі очі.

— Я винен тільки в тому, що не був удома, коли брати одвезли мою маленьку Юлдуз. Коли б я бачив це, я бився б з ними, як з найлютішими ворогами. Ді-

знавшись, що вони зробили, я прокляв свою юрту і зрікся батька та братів.

— Тепер я знову можу жити!

Вона іще хотіла щось сказати, але спинилась. Мусук заговорив різко:

— Тепер Юлдуз — дружина мого повелителя. Він дав мені коня, меч і кольчугу. Він щедрий, турботливий, справедливий до своїх нукерів. Він хоробрий і швидкий у своїх рішеннях. Він творить великі діла. Він пройде через увесь світ, і не знайдеться жодного полководця, який зможе перемогти його... І я любив його...

— А тепер? — спитала Юлдуз задихаючись.

— Тепер я повинен його ненавидіти.

Юлдуз з кошачою гнучкістю обвила його руками. Вона відчула крижаний холод кольчуги. Обличчя Мусука зблідло. Він залишався таким же непорушним і холодним, як його кольчуга.

— Хіба ти більше не мій Мусук?

Юлдуз торкнулася маленькою рукою щоки Мусука. Він відчув аромат невідомих квітів. Він тремтів, напівзаплющивши очі, не знаючи, як діяти.

— Скажи, Юлдуз, він дуже тебе любить?

— Мене?.. Я сама не знаю, за що він мене любить! Бату-хан сказав мені одного разу, що я дала йому три гарячих коржі, коли він ховався жебраком від ворогів. За ці три коржі він обіцяв подарувати мені три царства — північне, східне і західне... Тепер я скажу йому, що ти мій брат, і він осипле тебе подарунками, мов у казці. Він обгорне тебе в парчу, дасть алмазний перстень і табун коней!

— Ти скажеш, що я твій брат? Брати продали ту, яка була мені дорожча аллаха і всього всесвіту! У мене лишився кінь, він мені рідніший за брата. Я піду від Бату-хана...

Юлдуз відсахнулась, але знову кинулася вперед і голубила руками суворе обличчя Мусука.

Двері рипнули, почулося насмішкувате «дзе-дзе!». Обоє оглянулись. У дверях стояв Бату-хан.

З сусідньої келії в напіврозчинені двері дивилися наближені хани.

Розділ п'ятий

«ПОСПІШАЙ!»

У вузькій келії отця ключаря на лежанці, покритій овчиною, сидів, підгорнувши під себе ноги, широкий, огрядний Субудай-багатур. Старий полководець немигаючим розкритим оком вдивлявся в старовинну ікону, написану на покоробленій дошці. На ній був зображений святий Власій, покровитель домашньої худоби та інших тварин.

— Ось цей бог нашому монгольському улусові приємний! — голосно міркував сам з собою Субудай і старанно розглядав суворе, темнокоричньове обличчя Власія, його сиву бороду, що завивалася на кінцях колечками.— Це наш справжній монгольський бог! Він любить і береже скотину, охороняє корів і баранів і сторожить коней. А нашим коням потрібний захисник, інакше вони загинуть тут, у країні урусутів, де на дорогах — болота, ялини та сосни високі, як гори. А хара-кун[1] від злоби і нерозуміння спалює скирти з хлібом і стоги сіна... Скажи, Саклабе,— ти сам урусут,— для чого вони все це роблять? Чи не краще скоритися монгольському володареві Бату-хану?

Виснажений раб, який сидів на ослоні біля дверей, байдуже сонним голосом відповів:

— Я вже сорок років тут не був. Нічого тепер не знаю, що думають наші суздальські мужики. Все з тобою шляюся по білому світу, а з людьми не говорю. Крім казана і ополоника, нічого не бачу.

Субудай продовжував повчати свого раба:

— Ти все забув, Саклабе! Так не можна. Треба все пам'ятати і все пояснити своєму панові. — Субудай випростався й заговорив різким, повелівачим голосом. — Піди поглянь: чи стоять нукери на місцях, чи не дрімають! І одразу ж повернись до мене!

— Так і знав! Навіть вночі спокою нема! — бурчав виходячи Саклаб.

Субудай примружив око. Голова його звісилась, рот розкрився. Він заснув і побачив у сні... степ, безмежний,

---

[1] *Хара-кун* — проста, «чорна» людина, простолюдин, рядовий кочівник, залежний від феодального хана.

голубий, і високі жовті квіти, що коливалися під вітром. Багрове сонце, що заходило за лілові горби, вже зачиняло свої дверцята. Стадо сайгаків мчало по степу, плигаючи через сонце. «Поспішай доскакати до уртона[1], поки сонце не сховалося!» шепоче чийсь голос. Він простягає руку, щоб затримати сонце. Рука витягується через увесь степ, у руці спис. Вістря проколює наскрізь сонце... Це вже не сонце, а залита кров'ю голова рязанського воєводи Кофи, якого нукери схопили зраненого, а він усе бився, поки силач Торгул ударом меча не відрубав старому воєводі голови... Голова розплющила очі, насмішкувато підморгнула й прошепотіла: «Поспішай! А то загрузне в снігу твоє нечестиве військо...»

Грубо грюкнули двері. Вогник лампадки загойдався, тіні застрибали на стелі. До келії увійшов, чіпляючись за ніжки ослона, засипаний снігом величезний монгольський нукер. Хутряний ковпак з одворотами закривав вуха й обличчя. Виднівся лише ніс з чорними відмороженими плямами і губи, що ледве ворушилися.

— Увага й покора!

— Я слухаю тебе, — сказав байдуже полководець.

— Чорний урусутський шаман повторював два слова: «Байза[2], Субудай». Він проштовхувався і дерся сюди. Сотник Арапша наказав провести його до тебе.

— Де чорний шаман?

— Тут, за мною! — монгол відсунувся. За ним стояв, так само весь у сніговому пилу, чорний чернець з довгим посохом і торбою на спині. Чорний клобук спускався на густі брови.

Субудай, примруживши око, дивився на ченця. Той зняв клобук. Напівсиві кучері і довга чорна борода видались дуже знайомими. Він заговорив по-татарськи:

— Байза! Субудай-багатуре! Важливі вісті.

— Іди собі, — звернувся полководець до нукера. — Постій за дверима. Я покличу тебе.

Монгол, гупаючи величезними гутулами, вийшов. Двері зачинились. Озирнувшись, чернець скинув верхній просторий одяг, підійшов до Субудая і сів поруч на лежанці.

---

[1] *Уртон* — стоянка, селище в степу на великій дорозі.

[2] *Байза* — увага.

— Я переодягнувся ченцем. Благословляв чорний народ. Всі цілували мені руки.

— Далі, коназ Галіб!

— Я запитував усіх, де знаходиться великий князь Георгій Всеволодович. Скрізь я чув те саме запитання: «Де князь Георгій, де збирається військо?..» Всі, хто може, гострять рогатини й сокири. Всі йдуть натовпом на північ. Я теж поспішав. Де міг — сідав на сани, де не було попутників — йшов пішки, тільки щоб тобі догодити.

— Далі, коназ Галіб, далі!

— Простаки підвозили мене на санях, говорили: «Молися за нас, принеси нам перемогу!»

— Досить про це! Де князь Гюрга?

— Я проїхав стежкою через стародавні, непрохідні ліси...

— Куди?

— По річці Молозі.

— Молога? Де Молога?

— На північ... За важливі вісті ти обіцяв мені мішок золота.

— Я ще не чую важливої вісті. Ти все їдеш, їдеш, а все безглуздо.

Князь Галіб зупинився і недовірливо позирнув на кам'яне обличчя полководця. Гачкуваті пальці його простягнулися вперед, чекаючи обіцяного золота.

— Великий гріх беру я на душу! Іду проти рідного народу. На тому світі біси будуть на вилах палити мене вогнем.

— Добре зроблять! Ти цього заслуговуєш.

— Я жду золота.

— Я дам його. Дам багато. Говори, що знаєш.

— Молога впадає в Волгу, а в Мологу впадає річка Сить. На цій річці є погост Боженки. В ньому стара церква. Біля церкви в попівському домі живе князь Георгій Всеволодович. Там же збирається військо.

Субудай відсахнувся. Його око закотилося догори, наче розглядаючи стару брусовану стелю, затягнуту павутинням. Лівою рукою він поліз за пазуху, дістав потертий шкіряний гаман, затягнутий строкатим шнурком з жовтою янтарною кулькою на кінці.

— Тут триста золотих. Половину ти одержиш зараз, другу — коли ми приїдемо на цю річку Сить. Ти пока-

жеш дорогу. Якщо ти одурив, — на річці Сиіті ти будеш настромлений на вила й спалений над багаттям. Мої монгольські нукери спалять тебе живцем з великою радістю.

Князь Галіб заїкаючись прошепотів:

— Але це дуже мало!

— Не хочеш — не бери!

Субудай спритно, однією рукою, допомагаючи зубами, розв'язав гаман, висипав, не рахуючи, половину монет на коліна, схопив жменю золота і протягнув князеві. Той підставив обидві долоні.

— Я беру це золото тільки на користь своєї справи,— сказав він.— А після походу ти, Субудай-багатуре, чи допоможеш мені стати великим князем земель рязанських, суздальських та інших? Адже тільки для цього я допомагаю вам розчавити мого ворога, князя Георгія владимирського!

— Завтра буде завтра, і тоді будемо вирішувати, що робити.

Сильний стукіт у двері перебив розмову. Хтось тривожно бив руками і кричав:

— Байза, байза! Субудай-багатур! Байза!

Чернець поквапливо заховав гроші. Субудай-багатур підвівся і відсунув дерев'яний засув. До келії вбігла китаянка І Ла-хе, закутана в чорну шовкову шаль. Вона кинулась на коліна і, задихаючись, вхопилася за одяг полководця. Той відштовхнув її, випустив ченця з келії і спокійно зачинив двері.

— Нещастя! Жахливе нещастя! — белькотала китаянка, захлинаючись від сліз. — В цьому проклятому домі урусутського бога шамани напоїли джихангіра отрутою. Він став безумним і шаленим. Він бігає з мечем у руках, рубає все, що бачить, рубає урусутських богів, кидає ослони в стіни.

— Це мене не стосується! — відповів холоднокровно Субудай. — Я тільки військовий радник. А вдома джихангір поводиться, як йому подобається.

І Ла-хе продовжувала ридати, не випускаючи з рук одягу Субудая. Він з цікавістю дивився на її тонке, бліде обличчя, маленький рот і два зуби, що виступали наперед, мов у зайця.

— Чому ти плачеш? Тобі шкода урусутських богів?

— Що він зробив, що він зробив! У божевіллі

джихангір наказав зв'язати руки й ноги маленькій Юлдуз-хатун...

— Це його право. Чоловік робить з своєю дружиною, що захоче.

— Мою ніжну пані прив'язали до нукера, що вартував біля її дверей... Їх викинули в сад, на сніг, де бігають собаки-людоїди. Зараз прийде шаман Бекі та його помічники і задушать ханшу Юлдуз і молодого нукера.

— Це не моя справа. Я беру участь у війні, а в юртах дружин джихангіра розпоряджаються його шамани і китайські євнухи.

— Джихангір нікого не слухає, крім тебе, непереможний. Врятуй Юлдуз-хатун! Клянусь, вона ні в чому не винна: нукер її рідний брат.

— Даремно ти до мене прийшла, китаянко! Пошукай Хаджі Рахіма, який пише книгу походів Бату-хана. Він його учитель, його поважає джихангір. Він дасть ліки, від яких Бату-хан одужає і простить свою маленьку дружину.

— Куди я побіжу вночі, коли всюди стоїть варта! Де я знайду зараз Хаджі Рахіма! Шамани сьогодні задушать мою маленьку пані, а завтра ніякі лікарі її не врятують!..

Китаянка впала на підлогу і билася головою в одчайдушних риданнях.

Субудай обережно обійшов її, відчинив двері й покликав нукера, який стояв на варті.

— Біжи до юртджі! Скажи, щоб негайно йшли до мене! Всі!

— Увага й покора! — відповів нукер і побіг, брязкаючи зброєю.

Розділ шостий

У МОНАСТИРСЬКОМУ САДУ

У голубому світлі ущербленого місяця туманними тінями стояли монастирські дерева з клоччями снігу на вітах.

Під старою яблунею, що широко розплатала покривлені сучки, підперті кілками, оперся на спис монгольський нукер. Стоячи по коліно в снігу, він дивився зди-

вованим, незрозумілим поглядом на сніжну кучугуру. Там лежало двоє тіл: воїн у кольчузі та молода жінка в золотистому шовковому одязі, вони були зв'язані за лікті, спина до спини. Голова воїна була без шапки, і довгі чорні кучері, звичайні в молодих кипчаків, розсипалися по плечах.

Воїн щось говорив, жінка зрідка з стогоном відповідала. Нукер не розумів їхнього шепоту. Він втручався, стукав списом.

— Я скажу, що ти мій брат, і ти будеш вільний. Джихангір дасть тобі золота, коней і одягне тебе в шовки...

— Я не хочу бути тільки братом. Я щасливий померти поряд тебе. Я скажу Бату-хану, що ти моя хурхе[1].

— Ти цього не скажеш. Ми повинні вирватися з цієї біди і врятуватись... Ти поклянешся аллахом, що я твоя сестра.

Монгол підняв спис:

— Байза! Замовкніть! Джихангір заборонив вам розмовляти.

Нукер, що вартував, добре знав зв'язаного воїна: це був сміливий, вправний юнак з передової сотні, що їздив на чудовому коні, улюбленець сотника Арапші.

Що помутило його розум? Як він посмів звести очі на молоду дружину джихангіра? Тепер йому надійде швидкий кінець.

Між старими деревами пробиралася зграя великих монастирських собак. Передні підійшли зовсім близько і ждали, позираючи на лежачих, як на свою швидку здобич. Один з псів підходив занадто сміливо. Нукер метнув списа і пробив йому спину. Собака з скавучанням кинувся набік, волочачи списа. За ним втекла й решта. Монгол пішов через глибокий сніг, підняв списа й повернувся на своє місце. На ганку грюкнули двері. Заскрипіла хвіртка.

Кілька чоловік йшли стежкою. Собаки знову зняли гавкання і кинулися назустріч.

З'явились Субудай-багатур, Арапша, Хаджі Рахім і троє нукерів. Хаджі Рахім ніс засвічений різьблений ліхтар з промасленого шовку. Він перший, великими

[1] *Хурхе* — жадана.

кроками, поспішив до Юлдуз, схилився над нею і освітив тьмяним світлом ліхтаря її страдницьке обличчя.

— Колись ти мене годувала... Ти приносила молоко і гарячі коржі і продовжила дні бідного життя дервіша! Що ж ти зараз, маленька Юлдуз-хатун, потонула в урусутських снігах? Ти можеш стати здобиччю оцих голодних псів! Швидше, швидше прийди до пам'яті!

Хаджі Рахім поставив ліхтар на сніг і насилу розв'язав обмерзлі віровки. Він допоміг підвестися напівнепритомнілій, застиглій Юлдуз. Арапша загорнув її в соболеву шубу. Розв'язаний Мусук схопився і підійшов хитаючись до Субудай-багатура, що стояв непорушно, розставивши ноги, немовби все, що відбувалося, його не стосувалось.

— Чий ти син? Скажи ясно! — спитав Хаджі Рахім.

— Вільного вітру, — відповів Мусук.

— Хто ця жінка? — продовжував Хаджі Рахім. — Чи знаєш ти її?

Мусук мовчав. З шуби почувся слабий голос.

— Це мій брат, Мусук. Ми обоє діти Назара-Кяризека з Сигнака.

— Все це правда! — сказав Хаджі Рахім. — Я пізнаю обох.

— Досить! — втрутився Субудай-багатур. — Що говорить Хаджі Рахім, — то завжди правда! В цьому домі чорних шаманів усі втратили розум... Воїн Мусук! Ти доведеш мені, який ти «син вітру». Ти поїдеш вперед, у найважчу розвідку... Нукери! Віднесіть Юлдуз-хатун до її покоїв.

З-за дверей келії, де містився джихангір, чулися дивні крики і дике схлипуюче виття.

Біля стіни тиснулися нукери.

— Що там трапилось? — спитав Субудай-багатур.

— Джихангір лютує! Він порубав мечем урусутських богів і зарізав двох друзів і блюдолизів. Тепер він плаче.

— Як плаче?

— Хіба ти не чуєш?

Субудай підійшов до дверей. Звідти чулося виття то шакала, то гієни.

— Не заходь! Він зарубає тебе...

Арапша вніс Юлдуз до сусідньої келії і поклав на лежанку. Китаянка І Ла-хе стала вправно розтирати її.

Субудай чекав біля дверей. Знову почувся крик:

— Яка кара! О-о!.. Яке віроломство!.. О-о! Лиходії знову стали на моєму шляху... О-о! Вони побачать, що я онук Чингіз-хана!.. Так, вони це побачать!..

Субудай-багатур, схилившись так, що його широка спина стала зовсім круглою, рішуче одчинив двері і ввійшов до келії.

З-під стола стирчали ноги зарубаних. На порозі розпливлася калюжа крові.

Бату-хан сидів на столі, схрестивши ноги. Він тримав на колінах кривий меч. Обличчя його розпухло, очі, червоні й запалені, люто втупились в Субудая. Той випростався і глянув йому просто в обличчя. З великою лагідністю Субудай запитав:

— Чого плачеш, джихангіре?

Бату-хан підвів меч над головою, немов роздумуючи, кого б ударити. Раптом, обернувшись, почав бити по іконі святого Власія. Меч задзвенів, з ікони полетіли тріски.

— За віщо ти караєш урусутського бога? — продовжував Субудай незвичним для нього лагідним батьківським голосом.

— Мені сказали, що оцей бог з довгою бородою рятує нещасних і оберігає всяку скотину, а для мене він нічого не робить!.. Висить на стіні і зухвало дивиться на мене. Геть, урусутські боги!

— Але що трапилось? Адже ніхто не загинув?

Бату-хан примружився на Субудая п'яним, каламутним поглядом.

— Не загинув, кажеш? О-о! Ти теж хочеш бути серед моїх друзів! Мені не потрібні друзі, мені потрібні тільки вірні слуги!.. Я не прощу відступності. Он стирчать ноги двох колишніх друзів! Я запхав їх у куток. Вони насмілились розпоряджатися моїм ім'ям. Попробували б вони це зробити при Чингіз-хані! О-о! В цьому домі чорні злі онгони виповзають з щілин і роблять людей безумними... О-о!

Субудай лишався спокійним. Бату-хан скочив на підлогу і потягнув Субудая за рукав.

— Ходімо! Я покажу тобі, що вони натворили! Іди

за мною!.. Хаджі Рахіме, ти теж іди з нами! Де твій ліхтар? Засвіти його.

Бату-хан швидко пішов вперед, усі послідували за ним. Він спустився до саду.

— Там немає нікого! — сказав Субудай.

— Ти обдурюєш мене?

Бату-хан попрямував до розлогої яблуні, зупинився, подивився навколо, свиснув, сказав: «Дзе-дзе!» і поспішив далі. Монголи вийшли через хвіртку на тихе монастирське подвір'я, де простяглися сараї й конюшні.

— Хаджі Рахіме, світи тут!

На снігу, витягнувши ноги, лежав вороний кінь. Він підвів трохи голову і опуклими розумними очима подивився на Бату-хана. Голова його знову впала, і ноги, білі до колін, забилися на снігу.

— Хтось зачаклував коня: злі мангуси, чи чорні шамани, чи добрі друзі! Вони заздрили, вони не хотіли, щоб я на ньому наздогнав і зарубав коназа Гюрга... О-о! Скажи, вороний, хто занапастив тебе?

Кінь з людським стогоном вигнув шию і почав лизати криваву рану в боці.

— Хаджі Рахіме! Ти вмієш розмовляти з зірками! Вислухай коня, дізнайся, хто забив мого скакуна?

Хаджі Рахім освітив ліхтарем рану, яку лизав кінь. Хаджі Рахім поклав руку на хворий бік, обмацав і надавив.

— Тут опух. Виходить кров і гній. Ось від чого кінь помирає. — І факіх витягнув з рани тонке залізне вістря.

Бату-хан схилився до тьмяного ліхтаря.

— Це жіноча шпилька для волосся! — сказав позаду чийсь упевнений голос.

— Ні, це не жіноча шпилька! — відповів Субудай-багатур, розглядаючи вістря. — Жінки убивають шпилькою свого пана, коли він спить, але ніколи не заб'ють його коня. Це зробили «добрі» друзі. Я казав тобі, не заводь блюдолизів, що підтакують тобі, а тримай біля себе тільки вірних слуг... Це уламок кинджала!

Кінь витягнувся, забився ногами. Бату-хан присів перед ним навпочіпки:

— Не доведеться тобі, вороний, в'їжджати в захоплене палаюче місто... Ти вірно служив мені, але коротким було твоє життя. О-о!..

Бату-хан завив, схопився і бігом помчав назад через сад і ганок. Усі поспішили за ним. Біля дверей своєї келії Бату-хан зупинився і обвів каламутним поглядом, наче когось розшукуючи. Він увійшов, взяв глиняний глечик з вином і покосився на Субудая.

— А хто там, поряд?

— Піди й подивись!

Бату-хан з глечиком у руках пройшов до сусідньої келії. На лежанці, освітлена поставцем з палаючою лучиною, лежала Юлдуз-хатун. Вона подивилася на Бату-хана скорботними очима і натягнула собі на голову соболеву шубу.

— Вона здорова? — спитав Бату-хан.

— Юлдуз-хатун здорова і ні на кого не скаржиться,— відповіла китаянка І Ла-хе.

Бату-хан повернувся до Субудай-багатура.

— Це ти зробив? Ти врятував її?

— Так, я!

— Ти один мене розумієш... Ти мій вірний слуга! Я не давав наказу її карати. Це зробили від мого імені мої «друзі»... — Він припав губами до глечика і почав пити вино, яке лилося йому на груди. Він похитнувся, опустивсь і розтягнувся на підлозі.

Субудай-багатур обережно відібрав глиняний глечик і тихо вийшов.

— На світанку ми виступаємо,— сказав Субудай чекаючим нукерам. — Передбачається далекий і дуже швидкий перехід. Будьте всі напоготові. Я наказав покликати юртджі! Де вони?

— Вони ждуть тебе, непереможний!

Розділ сьомий

СОН БАТУ-ХАНА

Монголи вийшли з Углича у багровому мареві пожежі. Монастир, підпалений з усіх боків, горів, як багаття. Ченці бігали, викочували бочонки з вином і миром, виносили ікони. Відповідно до грізного наказу Бату-хана: «Не вбивати і не кривдити урусутських шаманів»,— монгольські воїни не займали ченців. Але при нагоді, коли

сотники не помічали, здирали з ченців підрясники, спокушені добротністю просторого одягу.

Бату-хан після старих монастирських медів і настойок іще погано розумів, що навколо відбувається. Субудай-багатур наказав обережно загорнути його в пухнасту довгополу шубу, піднесену архімандритом. Джихангіра поклали в наповнені сіном розфарбовані сани. Поруч посадили закутану в шалі Юлдуз. Китаянка І Ла-хе їхала у другому візку, охороняючи майно сьомої зірки.

Монгольські загони йшли на північ і захід широкою лавою, заходячи у всі зустрічні погости. Воїни вдиралися до кожної хати, витрушували з скринь рушники, сарафани, сорочки і штани — все годилося, все потрапляло до монгольських саков і до саней, які їхали за загоном. Монголи вигрібали з засіків зерно, смажили його в своїх казанах і їли жменями, сидячи біля багать.

Вранці, на зупинці, Бату-хан прийшов до пам'яті. Він бадьоро встав, здивовано озираючись. Поряд з саньми стояли випряжені коні з підв'язаними до морд торбами. На снігу були просипані ячмінні зерна і валялися віхті сіна.

У санях, зіщулившись сиділа маленька жінка. З-під хутряної шапки допитливо дивилися карі очі. Бату-хан одвернувся. Недалеко починався молодий ялиновий ліс. На узліссі димилися багаття, товпились люди, проїжджали вершники. Далі виднілася околиця села. Горіли яскравим полум'ям хати, долітали крики, люте гавкання собак.

— Де ми? — спитав Бату-хан.

Непорушний нукер, у ковпаку, вкритому інеєм, відповідав, ледве ворушачи губами:

— Ми в денному переході від того міста, де спалили палац урусутських чорних шаманів.

— А це що за село?

— Село уперте. Урусути не підкоряються, б'ються сокирами. Вже поклали багатьох наших воїнів. Ми ганялися за проклятими, а вони наче не бачать, що їм порятунку немає, — гризуться, мов зацьковані вовки.

— Де Субудай-багатур?

— Он, недалеко біля багаття. Там і тисячники.

— Поклич!

Нукер, приклавши руку до губів, закричав:

— Увага і покора! Джихангір прокинувся!

Монгольські воєначальники схопились, незграбно перевалюючись, побігли до саней і підтягнули їх до багаття. Бату-хан стояв, недовірливо косячись на всіх. Він вийшов з саней, засукав рукава і присів навпочіпки, гріючи над вогнем потемнілі від грязюки долоні.

Нойони і темники стояли півколом, шанобливо чекаючи, коли заговорить сліпучий.

Бату-хан підвівся. Здригнувшись, усі застигли на місці.

— Чорні шамани-попи усипили мене чарівними напоями з чаклунських ягід і трав. Але я не вмер. Захмарні боги зберегли мене для великої справи, яка прославить монгольське ім'я. Тінь моя вилетіла з мого тіла через розкритий рот і віднесла мене в небесні голубі простори, де царствує мій дід, Священний Правитель. Так, і я побачив його, і він розмовляв зі мною...

Всі вигукнули: «Бо!», сплеснули руками і знову застигли.

— Так, я побачив його! Він став іще вищий, плечі його ширші, біла борода ще довшою, майже до колін. Він сказав: «Ти, мій онук, добре продовжуєш мою справу. Ти пішов на захід на дев'ятсот дев'яносто дев'ять переходів від гори Бурхан-Халдун, де під високим кедром у золотій труні покоїться мій прах. Я все бачу і знаю, що ти не вберіг мого молодшого сина, хана Кюлькана. Чому ти не вберіг його?» — І я відповів дідові: «Я твоя жертва! Я винний у цьому, ти можеш скарати мене. Я слухаю і покоряюсь!» — «Іще рано карати тебе. Ти був далеко від хана Кюлькана, коли він загинув. — Так відповів Священний Правитель. — Спершу я повинен скарати тих, хто убив мого сина. Хан Кюлькан досі не прилетів до мене. Його тінь блукає над холодними сніжними полями урусутів. Бродить по лісах, виє по-вовчому і пробирається вночі між сплячими монголами, розшукуючи своїх убивць. Хан Кюлькан стогне і плаче: «Я хотів подвигів і слави, а помер молодим і невідомим! Ніхто не заспіває пісні про молодого хана Кюлькана! Я не заспокоюсь, доки монголи не зроблять славного подвигу, про який будуть з страхом і жахом розповідати наші вороги і гордитися ним наші внуки і правнуки...»

Бату-хан понуро замовк. Похмурими звуженими очима глянув він на воєначальників, що стояли тихо.

— Ви чуєте, що говорив Священний Правитель?

— Чуємо й розуміємо! — відповіли пошепки монголи.

— Я сказав великому вождеві: «Увага й покора! Я виправлю гірку помилку. Тінь хана Кюлькана одержить на землі заспокоєння і прилетить на крилатому коні до тебе, наш повелителю, щоб стати в ряди твоїх небесних примарних воїнів!»

Шаркаючи широкими гутулами, підійшов Субудай-багатур і зупинився. Хитаючи головою, старий полководець схлипував: — Правильно! Правильно говориш! Так ми й зробимо!..

— Хто був біля хана Кюлькана в день його смерті?

— Темник Бурундай! — вигукнули всі.

— А де темник Бурундай?

Високий сутулуватий монгол з пласким жовтим обличчям без волосся став на одне коліно:

— Це я винний! Я не догледів!

Бату-хан підійшов до нього з лютим від гніву обличчям:

— Ти заплатиш за це або ж помреш! Я даю тобі завдання. Ти не повернешся назад, доки його не виконаєш. З усім своїм туменом і з туменом кипчацького зброду, який приєднався до тебе, ти вирушиш туди! — Бату-хан показав широким жестом на безмовні сніжні рівнини. — Там, за дрімучими лісами, на замерзлій річці...

— Ситі! — підказав Субудай-багатур.

— На річці Ситі будується бойовий стан урусутського коназа Гюрга. Ти нападеш на урусутів, не думаючи, можна чи не можна їх перемогти. Твої воїни будуть їх винищувати, не відступаючи ні на крок. Знай, що попереду твого війська полетить тінь хана Кюлькана. Ти повинен цією перемогою дати їй заспокоєння. Тоді хан Кюлькан вирушить до свого батька, мого діда, з радісною вістю про нову монгольську перемогу. Якщо ж ти будеш розбитий і метатимешся по землі, подібно до летючої миші, тоді тінь хана Кюлькана почне прилітати до тебе ночами, пити кров з твоїх очей...

Бату-хан замовк. Ніздрі його роздувались. Він сильно дихав і позирав на Субудай-багатура. Той, одвернувшись, дивився набік і повторював:

— Правда! Правда!

— За цю ніч приготуй своїх воїнів до нападу. Досить їм термосити урусутських жінок. Пам'ятай, що я і непе-

реможний підемо з нашими туменами по ваших слідах. Остерігайтесь, щоб ми вас не обігнали. Тоді ми вдаримо першими...

— Увага й покора! — сказав Бурундай, упавши на долоні. Поцілувавши сніг, він схопився і, притримуючи рукою звисаючий на боці кривий меч, побіг до своїх воїнів.

Бату-хан одійшов і бесідував напівголосно з Субудай-багатуром. Непереможний хрипів і доводив:

— Хоча воїн Мусук і брат прекрасної сьомої зірки, але краще одіслати його якнайдалі, так далеко, щоб він повернувся назад через дев'яносто дев'ять років або зовсім не повернувся. Звичайно брат нової цариці одержує підношення від нижчих і подарунки від вищих. У нього появляється багато золота, він пиячить з новими друзями і швидко стає негодящим, як дірявий бурдюк. Дай йому небезпечне, але достойне доручення, щоб він гордився ним, а виконати його було б важко... Пошли його з сотнею нукерів у розвідку просто на Сить, до табору коназа Гюрга. Пошли так, щоб темник Бурундай і не запідозрював про це. Тоді ми простежимо і перевіримо темника Бурундая, як він виконав твій наказ.

Бату-хан пильно дивився на старого полководця, бажаючи зрозуміти, яка таємна думка ховається за його словами. Потім нахмурився і зітхнув:

— Ти мій вірний слуга і вчитель. Я так і зроблю. Разом з Мусуком я пошлю сотника Тюляб-Біргена, у якого руський полонений хлопчисько викрав скакового коня. Цей молодець з відчаю буде шаленим!

— Правильно! — підтвердив Субудай. — Треба квапитись і напасти на військо урусутів, як коршак на яструба, поки коназ Гюрга не чекає нас!

Розділ восьмий

СТЕЖКА БАТИЙОВА

...У Заволзькому Верхів'ї Русь здавна оселилась по лісах та болотах... Перекази про Батиїв розгром там свіжі. Вкажуть і «Стежку Батийову»... Стара там Русь, споконвічна, кондова...

(П. І. Мельников-Печерський. «В лісах»).

Після розгрому Владимира-Суздальського татарське військо вирушило на північний захід трьома потоками. Один загін під начальством темника Бурундая йшов на Суздаль, Юр'єв, Переяславль, Скнятин і Ка́шин [1]. Звідси татари рушили на Бежецьк і Красний Холм.

Загін Бату-хана прибув до Углича, звідти річкою Корожечною піднявся вгору по течії до лісового селища Кой. Третій загін пішов на місто Мишкін і далі, пробираючись лісовими дорогами, попрямував до верхів'я річки Мологи. Татари катували на вогні захоплених в дорозі селян, намагаючись вивідати від них, де знаходиться бойовий стан князя Георгія владимирського.

Дрібні татарські загони були розіслані Бату-ханом для руйнації великого князівства владимирського. Вони палили всі зустрічні міста і погости.

На початку березня Бату-хан стояв у лісовому селищі Кой, де знайшов багато сіна, заготовленого до весняного сплаву. Темник Бурундай розташувався в Бежецьку. Обоє вже знали, що десь недалеко, серед дрімучих лісів, збираються військові сили великого князя Георгія.

На нараді тисячників Бату-хан сказав:

— Я повинен в одній битві знищити головне урусутське військо, інакше ми самі безславно загинемо в оцих снігах, лісових хащах і болотах. Ви будете битися, не шкодуючи життя. Знищивши головне військо, я стану єдиним повелителем всієї урусутської землі, тому що більше жодного небезпечного противника не залишиться. В країні оцих довгобородих ведмедів царюватиме сліпа покірливість мені і мертва тиша:.. Так учив і так

[1] Міста Калязіна тоді ще не було. Засноване у XV ст.

завжди робив у своїх війнах найвеличніший з усіх людей, мій дід, Священний Правитель. Завтра для монгольського імені буде день великої слави або день великої ганьби.

— Ганьби не буде! — вигукнули тисячники.

— Розбивши коназа Гюрга, ми не будемо відпочивати. Ми повернемо коней на велику дорогу до найбагатшого урусутського міста Новгорода. Ми помчимо туди з усією швидкістю, щоб дістатися раніше, аніж почнуть скресати ріки...

— А потім? — спитав один тисячник.

— Потім, підхарчувавшись і відпочивши на жіночих пупах, ми підемо до країни гордих купців, яких ми піймали в Мушкафі. В тій країні міста ще багатші за Новгород. Як звуться ці міста, скажи, Хаджі Рахіме?

— Рига, Любек, Гамбург, Брюгге, Лігніц, — відповів тихий голос.

— Так, це так! Я засуну всі оці міста в мою похідну рукавицю. Але спочатку ми повинні прикінчити урусутського коназа Гюрга.

Розділ дев'ятий

У ЛІСОВИХ ХАЩАХ

...Лісом їхати — буде темно. Лужками їхати — буде грузько.

(З старовинної билини).

Довго радились сотник Тюляб-Бірген і Мусук-тайджі[1], брат Отхан-Юлдуз, несподівано возвеличений джихангіром. Вони вирішили завоювати собі славу і вразити зухвалим молодецтвом самого Субудай-багатура. Вирішивши випробувати щастя, вони виїхали вперед, до невідомої урусутської лісової хащі. Розпоряджався досвідчений у походах і наскоках Тюляб-Бірген. Мусук-тайджі з усім погоджувався, що пропонував його новий старший друг:

[1] *Тайджі* — царевич, князь.

— Дуже добре! Будь завжди моїм учителем у військових справах!

Передбачалося здійснити розвідку, проникнути в глибину іще не підкорених урусутських округів і розшукати головний табір коназа Гюрга. Бату-хан в Кої і темник Бурундай в Бежецьку чекали вістей від Тюляб-Біргена.

Ліси навкруги були густі, непролазні, дороги поміж вікових ялин були схожі одна на одну. Пiймані лісові мисливці говорили малозрозуміло:

— Цаво хоцес? — і вперто відповідали: — Наси сицкарі зивуть на сторонке. Знац ми не знаєм, слисать не слисалі, відец не віделі!

В покарання за упертість татари роздягли пійманих мисливців. Голі, в одних личаках сицкарі побігли до лісу, зупинилися вдалині й почали плигати і дратувать татар непристойними жестами. Двоє татарських вершників, розлютившись, погналися через замерзле озерце, щоб зарубати їх, але провалилися під лід, потрапивши у трясовинне «вікно», і втопилися разом з кіньми. Голі сицкарі, плигаючи, мов зайці, зникли в лісовій хащі.

Тюляб-Бірген і Мусук розуміли, що в урусутських лісах скрізь загрожують небезпеки, що кожний крок потрібно робити з особливою обережністю. Вони розділилися. Тюляб-Бірген з загоном зупинився на перехресті, а Мусук з десятком вершників вирушив у розвідку.

Завірюха посилювалась. Метелиця безперервно засипала дорогу снігом. Спереду почулося гавкання собак. Мусук залишив коня супутникам, а сам почав обережно пробиратися вперед. Зачорніла огорожа, показалися прив'язані коні. Це була застава урусутів. Мусук тихо повернув назад і помчав до Тюляб-Біргена.

Тюляб-Бірген негайно послав гінців до Бурундая і, сховавшись з своїми нукерами в хащі, почав вичікувати. Надвечір одержано відповідь. Бурундай наказував ждати й не лякать заставу.

Незабаром прибули передові сотні Бурундая. Вони обійшли заставу, ввірвалися за огорожу, перехопили коней і рубали всіх, хто вибігав із землянок, де безпечно задрімали урусутські сторожі. Живими залишилися тільки двоє воїнів, взятих у полон. Вони рвали на собі волосся і не відповідали на запитання. Сказали тільки, що це сторожова застава воєводи Дорожі. Хто саме з забитих був воєвода Дорожа, татари так і не дізналися, —

всі були одягнуті однаково: в овчинні кожухи й личаки, і всі полягли в нерівному бою, де одному доводилось битися проти двадцятьох.

Бурундай прискакав до застави, коли вже не було жодного живого урусута. Він послав гінців до Бату-хана в Кой, сповіщаючи, що, зважаючи на сильно втоптану дорогу, недалеко від вирізаної застави повинна бути стоянка коназа Гюрга. Бурундай чекатиме до ранку, а на світанку вирушить далі.

Вночі Мусук з трьома вершниками знову вирушив у розвідку. Він незабаром наблизився до поляни, яку прорізало глибоке русло замерзлої річки. На протилежному березі простягнулося селище з старовинною дерев'яною церквою. Там роз'їжджали вершники, ходили люди, виднілося багато нових білих будівель.

Мусук вирішив, що це неодмінно бойовий стан коназа Гюрги. Він почав вичікувати, сховавшись між ялинами. Сутінки затягнули туманною димкою поляну. Завірюха стихла. Срібний обідок півмісяця повис над верхів'ям ялини. Мусук захопився сміливою думкою проїхати через селище. Там усе затихло. Де-не-де вдалині гавкали собаки, кілька вогників блимало на протилежному березі річки. Поступово, один за одним, вогники гасли.

Мусук їхав поволі, напружено вдивляючись у темряву, силкуючись дізнатися, як розташовані укріплення й засіки, звідки краще повести напад.

Раптом з темряви почувся голос, і висока людина швидко рушила назустріч. Мусук повернув коня і поскакав назад до загону, боячись, що за ним уже мчиться погоня. Але в лісі було тихо.

Бурундай наблизив свій загін до виявленого Мусуком селища. Всю ніч вершники просиділи на снігу біля коней. Серед ночі знявся вітер і повалив густий сніг. Хуртовина завила, заскрипіли вершечки розгойданих ялин. Перед ранком було передано наказ: «Дати коням по кілька жмень зерна. Перевірити зброю. Ми будемо тут битися так довго, що новонароджене немовля стане стариком, але назад не повернемо».

Розділ десятий

«ДОПОМАГАЙТЕ, БІЛІ МУРІЇ!»

Сніг валив три доби, не перестаючи. Вітер посилився, гудів у вершинах вікових сосен, наносив ворохи легкого снігу і, наче передумавши, знову здував нагромаджені кучугури, перекидав їх, намітаючи в інших місцях нові пухнасті горби. Суцільне біле покривало затягнуло низькі, скупчені курені і землянки бойового стану.

Все живе поховалося, рятуючись від завійної метелиці. Але одна людина стояла непорушно на бугрі, як обламаний блискавкою стовбур старої берези. Міцно спираючись на довгу рогатину, зашита у звірячі шкури, вона голосно, співуче говорила, звертаючись до порожнього поля, де, немов білі тіні, проносились підхоплені вітром ворохи снігу. Їй вторила метелиця, а людина то голосно завивала, то говорила пошепки:

— «Іду з воріт у Дике поле, у вільні луги, в дальні місця, до дрімучого лісу, до струмка-студенця, де стоїть старий дуб мокрецький, поряд лежить горючий камінь Алатир... Під цим каменем живуть седьмирицею сім старців, нескованих, незв'язаних... Одвалю я той камінь Алатир, викличу я тих старців, вклонюся їм низесенько. «Відмикайте ви, старці, свої залізні скрині, випускайте білих муріїв!.. Нехай полетять небом ті білії мурії, нехай наженуть вони бурі й хуртовини, нехай засиплють снігом злі полки татарські, заморозять їх лютим холодом!..» Татарине, татарине, злодійської породи, виродку з виродків! Чого ти, татарине, прийшов до наших земель? Не втечеш ти по своїй волі слідом за метелицею за кам'яні гори, вирву я тебе з коренем, закину за синю далечінь, де засохнеш ти, як порошинка, зав'янеш, як билинка!.. Згадаєш ти свою помилку, та буде пізно. Замикаю свої словеса замками залізними, кидаю ключі під білий камінь Алатир! А як у замків змички міцні, так мої словеса влучні... І нічим: ні повітрям, ні бурею, ні водою моє замовляння не відмикається... Рать могутня, моє серце гаряче... Слово моє міцне, міцніше від сну і сили богатирської. Цур, слову кінець, моєму ділу вінець. Замовляння моє все переможе!..»

Немовби підкоряючись чаклунському замовлянню,

буря знову закрутила сильніше. Налетіли пориви вітру, намагаючись звалити промовця.

Осторонь почувся крик:

— Гей! Де жива людина-а-а! Гинемо-о-о!

Той, що чаклував, відповів:

— Іди сюди-и! Тут дорога-а!

З сизої імли виринула тінь, за нею друга, третя.

— Здоров будь! Де ми?

— Там, де тобі треба. На татар ідеш?

— Звичайно, на татар! Нас тридцятеро хлопців і семеро дівок...

— Ціле військо! І ми тут на татар рогатини нагострили.

— Ми шукаємо ратний стан князя Георгія Всеволодовича.

— Щасливо мамка вас виняньчила! До нього ви і прийшли і не загубилися в лісових байраках. Ідіть за мною, слід у слід, нога в ногу. А інакше лісовик вас закрутить, відьма замучить. Будете всю ніч блукати між двома соснами.

— О-го-го! Де ви, рязанці, лісовики, сторонники? Всі сюди ідіть! Живіше, а то стара людина ще піде собі від нас...

Дружний крик сильних голосів відповів:

— Йдемо, батьку, всі йдемо!

— Хто твої люди? — спитав старик.

— А дванадцять моїх синів, та іще дочка... Дівчата втекли з татарського полону, теж хочуть воювати.

— Честь їм і слава!

Всі пішли один за одним, слід у слід, спираючись на рогатини. Попереду старик, що наганяв на татар хуртовину, за ним прибулі рязанці, загорнуті в овчини, всі здорові, широкі, коротконогі, з ведмежою вправністю.

Перейшовши замерзлу річку, рязанці побачили багато землянок, до яких, рятуючись від метелиць, сховалися руські ратники. Землянки розтягнулися довгим ланцюгом, ледве вирізняючись з кучугурів снігу. Тільки звивисті димки, проходячи крізь волокові віконця та отвори в даху, свідчили, що під снігом живуть, що там тепло, в горщиках кипить юшка і гомонять руські люди.

Розділ одинадцятий

НА СИЦЬКИХ БОЛОТАХ

Князю Васильку не спалося. Він повертався з боку на бік, поправляв шубу, якою був накритий. Він лежав на підлозі, на купі сіна, скраю, поблизу дверей. Біля нього покотом спали його дружинники, хропіння чулося з усіх боків. Від дверей дуло. В щілинах жалібно свистів вітер.

Князя невідступно мучила думка: «Що робити в такій великій народній біді?» І чорні думки, одна важча за другу, відганяли сон.

«Що тут готує дяденько, князь Георгій? Чи не влаштовує собі нову вотчину? Чи не жде він, поки татари самі підуть геть? Тоді він — найсильніший князь північної Русі — поставить тут нове стольне місто, таке ж пишне, як його Владимир. Уже не раз він говорив, що слід спорудити тут і комори, й засіки, і водяні млини, загативши в трьох місцях річку: «Народу, мовляв, ратного прибуває досить багато, і чи не розумніше самим молоти зерно...» А там, за лісами, палають погости, гасають татари й рубають усіх, хто тільки потрапить до їх жадних рук... Я довго зволікати не буду. Якщо князь Георгій не почне воювати, я піду з моїми ростовськими ополченцями в ліси. Буду поблизу великих доріг ловити татар і добиратися до їхнього злого змія — хана Батиги...»

Князь підвівся, напомацки в темряві знайшов полотняні онучі, повішені на гарячій печі, обгорнув ними ноги, зверху намотав шерстяні обгортки і підв'язав шкіряні личаки. Одягнув кожух, туго затягнув ремінь з прямим мечем і штовхнув двері. В хаті всі продовжували міцно спати.

Молодий місяць світив з правого боку в спокійному, беззоряному небі. Вітер стьобав обличчя колючим снігом. Князь пішов уздовж табору. До світанку недалеко. На білому снігу яскраво вирізнялися брусовані нові хати, землянки, засіки. Тихо в бойовому таборі. Все спить. Ворог далеко. Хто забреде в жорстокі морози у таку хащу! Ні дозорного вигуку, ні стуку, ні скрипіння кроків.

Князь сів на брусованій кладці. Туга охопила його серце.

«О руська земле! — думав він. — Лежиш ти прекрасна, привільна, розкинувшись на сніжних полянах, у лісових хащах. Тільки лісові байраки та мужицька сила — увесь твій захист! Ех, збіглись би всі мужики з усіх погостів, повів би їх у бій старий Ілля Муромець! Який підступний ворог встояв би тоді? Одігнали б усіх ворогів, як раніше відганяли! Увірвався до нас народ чужий, злобний і немилостивий. Пробрався він в саму глибину до серця руської землі: розколов її на дрібні шматки, і гризе, і гнітить, і розриває, не даючи передишки... Ех! зібрати б силу і скинути з плечей напосілого ворога!..»

Чути, як дзенькнуло стремено. Спереду пливе тінь. Вершник усе ближче. Князь застиг на місці й вдивляється. Кому зараз справа, кому турботи блукати серед ночі по табору? Чи не князь Георгій? Кінь високий, стрункий, половецький. Вершник не руський! Як він потрапив сюди? А раптом це татарин?.. Князь Василько стискає руків'я меча і кидається вперед. Кінь плигає набік, вершник мчить геть, поляною, до лісової просіки і зникає в густих ялинах.

— Татарин!.. Лазутчик!..

Василько кинувся за ним, але не наздогнати! З другого боку з'явився новий вершник. Попереду цього рябий пес-вовкодав.

«Знову ворог? Ні, вже його не випущу...»

Вершник усе ближче. Кінь сухорлявий, стрункий, йде з підскоком. Пес загарчав і зупинився. Вершник натягнув повід.

— Хто їде?

— Гонець з Владимира. До великого князя Георгія Всеволодовича.

— Потрапив якраз, куди треба. Чи давно з Владимира?

— Давно. Вже днів з п'ятнадцять. Довелось кружляти. Татари загрожують звідусіль. Тричі від них одбивався. Тільки добрий кінь виручив.

— Що чути про Владимир?

— Я виїхав — Владимир іще стояв. А в дорозі вже чув погані вісті...

— Невже не витримав Владимир?

— Так, кажуть,— спалено! Розповідають,— небо три дні було червоним...

Князь Василько схилив голову. Але тільки на мить. Він одразу ж опам'ятався.

— Зараз, перед тобою, тут проїхав вершник. Я окликнув його, і він поскакав...

— Наш не поскакав би! Це — татарин, шпигун! Бережись! Татари близько. І охнути не встигнемо, як наваляться...

— Ходімо швидше до князя!

Розділ дванадцятий

БУРЯ БУШУЄ НАД СИТТЮ

Торопко, приїхавши до табору гінцем з Владимира, зустрів тут земляків. Вони розповіли, що батько його, Савелій Дикорос, був у бойовому стані і виїхав напередодні з обозом по борошно, зерно й сіно. Залишитися в таборі Торопці не довелось. Князь Василько ростовський доручив йому вирушити в сторожовий дозор, на перехрестя дороги, що веде від Ситі до міста Мишкіна.

— Твій кінь, мов вітер, легкий, — сказав князь Василько. — Якщо з'явиться татарський роз'їзд, скакай сюди, щоб ми вчасно ополчилися.

У лощовині під високим яром, серед наваленого купами хворосту, тихо потріскувало невелике багаття.

— Час же який! Татари скрізь так і шастають, винюхують. Побачивши в лісі вогонь, миттю налетять... Не встигнеш і молитву прочитати, як без голови залишишся!

Тому сторожі відгородилися хворостом і стовбурами, щоб вночі татари не помітили вогню.

За яром стіною наступав густий віковий бір. Він тягнувся далеко на північ, як говорили мисливці, до самого Студеного моря [1]. Крізь цей бір можна ходити тільки звірячими стежками, знаючи приміти і замовляння. Ці стежки віками прокладали звірі і лісові чудиська, лісовики й потвори. Якщо ступити праворуч чи ліворуч від стежки, там стільки бурелому й такий вогкий мох, що відразу провалишся по плечі...

---

[1] *Студене море* — Біле море.

Біля багаття лежало четверо молодців, з тих, кому ні дощ, ні сніг, ні буря-завірюха, ні відьмине закляття — все ні по чому! Загорнуті в овчини та звірячі шкури, вони підклали під себе ялинове гілля, з гілля ж змайстрували косий навіс і безпечно слухали пісні зимової завірюхи. Вони смажили на жаринах тонкі шматочки конини. На сучках поруч була розтягнута руда шкура коня, якого ратники поквапились прирізати на обід, поки він сам з голодування не витягнув ніг. Поруч них лежав Торопко, а біля нього калачем згорнувся вірний Пегаш.

Усі четверо дозорних — молодці-сміливці, узоріччя рязанське — вислизнули з-під Рязані від татарських арканів і стали самі своєю четвіркою воювати «вільними мисливцями» у лісах, виловлюючи татар, які відстали. Почувши, що князь Георгій Всеволодович збирає десь на верхній Волзі військо, вони прибігли до нього на мисливських лижвах. З його наказу вони були поставлені сторожовими дозорцями біля цього яру, на глухій дорозі.

Князь дав їм доброго коня, щоб в разі тривоги швидко повідомити табір. Князь не виділив для коня корму: «Добувайте самі запас, як знаєте!» А навкруги ні стіжечка, ні болотяних очеретів! Тому сторожі вирішили покластися на свої вірні ноги і легкі міцні лижви, а коня з'їли.

Дозорці проводили час, розповідаючи про подвиги богатирів, про чудеса муріїв та чаклунів. До цього дозору потрапив Торопко. Він слухав розповіді і косився на руду шкуру коня, боячись, коли б і його гнідий не зазнав такої ж долі.

— Якось, — розповідав один, — ідуть лісом мужики і бачать: плентається маленький горбатий старичок і тягне в'язку дров вдесятеро більшу за нього.— «Навіщо, старий чоловіче, в лісі дрова тягнеш? Адже дров навколо, скільки хочеш!» — «Значить, так треба, я рідну землю рятую. Я на татар з полінами воювати йду». — «Як же ти, чудний, воювати полінами будеш?» І раптом у цю мить налетіли татари. Тут горбатий старичок розсердився, скинув в'язку на землю і почав дровами кидати в татар. Кине поліно — воїн постає, кине друге — військо наступає. У труби грають, у барабани б'ють, мечами розмахують. Накинулись молодці на татар і всіх, немов косою, скосили... Вірні люди говорили: оцей

горбатий старичок вже прийшов на Сить воювати з татарами.

— А іще прийшов сюди мужик, — розповідав другий дозорець.— Борода в нього довга, а вуса, як у сома, він їх за вуха закручує. Так він хвалився, що може бурю, і дощ, і гарну погоду, і відлигу замовляннями викликати. Йому всі мурії, і білі і чорні, підлягають. «Викличу, — каже, — муріїв, вони татар заморозять, снігом засиплять,— тут їм і смерть надійде. Руських же людей, християнських, мурії не займуть, тому що закляття підхоже знають». А звати цього відуна — Бариба.

Залишатися в дозорі Торопці не довелося. Через просіку, що вела до річки Сить, побачив він удалині чорний дим.

— Та це ж Боженки горять! — сполошились мужики. — Чи не насунула татарва?..

Один ратник лишився в дозорі, решта поспішила до бойового стану.

Розділ тринадцятий

СТРАШНА ВІСТЬ

У хаті попа Вахрамея, схилившись над старим потемнілим дубовим столом, опустивши голову на долоні, сидів князь Георгій. Він вчепився пальцями в напівсиве кучеряве волосся і глухо стогнав. Перед ним лежав пожовтілий клаптик паперу, видертий в поспіху з священної книги. Князь в який уже раз перечитував нерівні рядки, написані великими літерами знайомим почерком княгині Агафії:

«Соколе ти мій ясний, княже Георгій! Куди відлетів ти від своєї зіроньки-лебідоньки! Злі татари хмарою обложили місто з усіх боків. Смерть загрожує мені, і нашим дітям, і всьому людові. Одна надія, що ти прилетиш і всіх ворогів розметаєш... Молюся Спасу пречистому, щоб дав він мені радість іще раз побачити твої милі очі! А як богові буде вгодно, так і збудеться. Приїжджай...»

Піп Вахрамей, притискаючи до грудей стародавній мідний хрест, намагався втішити і підбадьорити князя.

Той його не слухав, пригадуючи останню мить прощання на ганку, бліді, тремтливі губи, сльози, що швидко котилися по щоках, і повні гарячі руки, які обіймали його...

Почулися крики:

— Де князь? Швидше будіть його!..

Князь Георгій опам'ятався, прислухався.

— Скажіть князю, — татари хмарою сунуть!..

Князь схопився, перекинувши ослона; вибіг з хати, лишивши двері відчиненими. Клубки холодного туману увірвались до жарко натопленої горниці. Піп Вахрамей тремтячими руками натягнув простору шубу, туго підперезався мотузкою від дров, що валялася тут, взяв у руки мідний хрест і сказав дружині, що розгублено стояла з піднятими від жаху руками:

— Хай боронить тя господь, матінко Олімпіадонько. Моє місце тепер там, з воїнством. Мабуть, зараз буде смертний бій...

Дріботячи тремтячими старечими ногами, отець Вахрамей зник у синіх сутінках.

Князь Георгій прибіг до свого нового зрубу.

— Аргуне! Моторніше! Кольчугу, червоні чоботи! Та швидше, Аргуне! Сідлай гнідого!..

Князь метушився, зриваючи з дерев'яних цвяхів зброю. Старий слуга допомагав одягнути зверх кожуха кольчугу, зав'язати її ремінці. Дружинники вбігали, слухали накази князя й поспішали назад. З подвір'я линули крики.

Дружинник вштовхнув до хати двох посинілих від холоду мужиків. Ті упиралися, твердячи:

— Цаво деласі! Соромно!..

— Ідіть, ідіть! Самі розкажете князю...

Намагаючись перекричати гомін і вигуки бігаючих у метушні ратників, дружинник звернувся до похмурого, заклопотаного князя Георгія:

— Поглянь, великий княже! Ось молодецькі сицкарі: татари їх роздягнули, а вони вислизнули, мов вужі!

— Честь їм і слава! — сказав князь Георгій.— Аргуне, видай обом шуби й чоботи!

Дружинник продовжував:

— Сицкарі стежили за татарами. Бачили, як одчай-

душно бився воєвода Дорожа, доки не впав... Татари близько, зараз тут будуть.

Князь Георгій вибіг на подвір'я. Дружинники тугіше підтягували попругу високого гнідого коня. Князь сів у сідло, правою рукою в перстатій рукавиці натягнув повід. Одягнув на ліву руку ремінь невеликого круглого щита. Золотий шолом глибше насунув на брови.

— Гей, соколики, чи готові?..

Дружинники збігалися з усіх боків, ведучи на поводі коней.

У всіх кінцях бойового стану дзвінко співали ріжки, вили труби і тріскотіли маленькі барабани.

Розділ чотирнадцятий

БИТВА

...Не стриноживши добрих коней,
не пускайте в степ,
Не поставивши дозори,
не лягайте спать.

(З старовинної козацької пісні).

Пише Хаджі Рахім:

«О вічне небо! Ти все ще примушуєш мене бути очевидцем потрясаючого жаху, переживати безсильне обурення, марне співчуття!

Я бачив жахливу битву в лютий мороз, на льоду замерзлих бездонних боліт. Я бачив, як десятки тисяч сповнених звірячої лютості татар напали на кілька тисяч урусутських селян, з яких жоден не подумав здатися в полон, а всі різалися мечами й ножами і рубались сокирами з тією ж одчайдушною відвагою, з якою відбиваються і гризуться до останнього віддиху вовки, оточені мисливцями.

Я все це бачив і не помер, а все ще живу!..»

Хаджі Рахім перебував при двадцятитисячному загоні темника Бурундая. Він одержав від нього добронравного коня і возив з собою шкіряний ящик з чистими пов'язками, з сіркою в порошку, з паленою повстиною, з ці-

лющими настойками та іншими засобами для перев'язки і лікування поранених.

Невеликий, але сильний монгольський кінь летів або зупинявся разом з усім загоном і не слухався повода Хаджі Рахіма, який мусив з усіх сил триматися за сідло й за гриву, щоб не звалитися.

Бурундай наказав загонові бути готовим виступити на перший заклик бойових ріжків. Вершники не відходили од своїх коней і, прив'язавши повід до пояса, лежали всю ніч у снігу, згорнувшись, мов кішки, біля передніх копит свого коня. Перед ранком, коли прозвучали ріжки, коні вкрилися інеєм і здавалися срібними.

Передбачався небезпечний набіг на бойовий стан урусутів, готових до бою і захисту. Кожний монгол знав, що на нього чекає удача або смерть на далекій, чужій землі.

Загін вирушив прискореною риссю, а де можна, навскач. Тоді жахливо було чути, як стогне земля, як тріщить крига, як лине навкруги гуркіт від скачки багатьох тисяч коней.

Хаджі Рахім поклався на волю свого міцного коня.

Ліс почав рідшати. Спереду тягнулася звивиста замерзла річка. З ряду до ряду передали наказ темника Бурундая:

— Вийняти зброю!

Монголи, засукавши по лікоть правий рукав, з свистючим брязкотом витягнули з піхов криві мечі й поклали їх на праве плече. Коні прискорили біг. Ось і останні дерева. Монголи вилетіли на широку сніжну поляну з диким криком, що перетворювався в тонке вищання:

— Кху-кху, монголи! Уррагх, уррагх!

Поляна слалася далеко вперед, вздовж русла річки. Праворуч тягнувся невисокий, але густий болотяний ліс. Окремо височів горб з десятком засипаних снігом сосен. Ліворуч, по другий бік річки, біля самого берега розсипалось урусутське селище з старою церквою. Там же, на березі, стали в ряд нові, білі хати.

Обидва береги були загороджені засіками з навалених колод, ялин, пеньків з довгим корінням, щоб коні не могли перебратися через них.

Очевидно, урусути не чекали нападу татар. Вони вибігали з хат, одягались на ходу і поспішали до нової білої хати, над якою розвивався чорний прапор. Уже

після появи на поляні монголів заспівали урусутські ріжки, завили труби і затріскотіли барабани.

Незабаром біля церкви з'явився на високому гнідому коні красивий, сильний, з великою чорною бородою вершник у срібній кольчузі й золотому блискучому шоломі. Це був князь Гюрга, повелитель урусутів. За ним невідступно слідувало троє вершників. Середній тримав чорного прапора, розшитого золотом, з образом Спаса пречистого.

Монголи пам'ятали твердий наказ джихангіра — не зупинятися ні на мить ні перед будь-якими перепонами. Один загін кинувся ліворуч, спустився на кригу річки, піднявся на другий берег і рушив далі до хат. Другий загін помчав праворуч, уздовж засік, обігнув їх, так само спустився вниз до річки і почав битися на льоду з урусутськими воїнами.

Третій загін, який був в середині монгольського війська, одчайдушний і безрозсудливий, попрямував стрімким потоком просто на вали й засіки. Тисячі монгольських коней вдарились грудьми в засіки, ламаючи зустрічні укріплення. Коні падали, вершники разом з ними валилися на землю. Нові вершники, налітаючи, проносились через тіла, топтали їх, видирались на укріплення, плигали всередину і, не сповільнюючи натиску, мчали дальше і скочувались по крутому березі до річки.

Крига не витримала ваги, і ворог почав провалюватись у воду.

Урусути збігали з протилежного берега назустріч монголам. Головний бій розгорявся на кризі, серед вимоїн, куди звалювались і монголи, й урусути. Навіть потопаючи в воді, вони продовжували битись.

Урусутський коназ Гюрга з своєю дружиною в кілька сот чоловік швидко спустився до річки й піднявся на правий берег. Урусути відважно кинулись назустріч монголам, які прибули з лісу. Дружинники дуже вправно володіли довгими й важкими мечами. Не раз від удару урусутського меча розліталася на шматки тонка татарська сталь. Урусути билися кожний сам по собі, а татари тислися рядами по десять воїнів, не відходячи один від одного.

Хаджі Рахім, опинившися в потоці скачучих коней, не зміг стримати свого Барсика, який продовжував мча-

ти просто на засіку. Жахаючись неминучої загибелі, Хаджі Рахім скотився з сідла і впав у сніг. Кілька вершників пронеслися, не зачепивши його. Йому пощастило підвестися й одбігти.

Спереду височів невеликий горб. Хаджі Рахім піднявся на нього, спостерігаючи, як розгорялася битва. Він міркував: якщо б коназ Гюрга з дружинниками, тримаючись щільно, плече до плеча, пробивались крізь татарські ряди, вони могли б прокласти собі шлях до лісу і врятуватися невідомими дорогами. А тут їхню загибель можна було передрікати заздалегідь. Урусутські дружинники кидалися то праворуч, то ліворуч, віддаляючись один від одного. Поступово вони розпорошилися в татарській масі. Чорний прапор коназа Гюрга довго майорів над місцем битви, стрімко пересувався разом з урусутськими воїнами, що кидалися в сутичку, потім почав коливатись і, нарешті, впав. Недалеко був забитий, пронизаний стрілами і списами, урусутський коназ Гюрга.

Керуючий битвою темник Бурундай знаходився на високому горбі, зарослому соснами, куди піднявся Хаджі Рахім. Довгий, худий, з жовтим непорушним обличчям на буланому спокійному коні [1], Бурундай, здавалося, байдуже спостерігав, як сходилися, різались, металися з боку на бік тисячі розлютованих вершників і піших воїнів.

Помітивши, що чорний прапор заколивався і впав, Бурундай раптом опам'ятався, дико завищав: «Уперед, за мною!» і кинувся з своєю охоронною сотнею вниз з горба. Його нукери, нещадно відкидаючи зустрічних, пробилися до того місця, де був коназ Гюрга, сподіваючись захопити його в полон іще живим. Тут було стільки поранених і трупів, що розшукати одразу коназа було нелегко. Нарешті його знайшли й пізнали по срібній кольчузі та червоних чоботях. Чорний прапор лежав поблизу, завалений трупами і пораненими, які голосно стогнали. Своїх поранених татари витягали з бою, урусутських — дорізували.

Коназ Гюрга був уже мертвий. Глибокий удар татар-

---

[1] Чингіз-хан їздив на буланому коні, тому його старі полководці, наслідуючи його, вибирали теж буланих коней.

ського меча збив шолом, розітнув лоба, а дві стріли впилися в горло.

Бурундай зупинив коня, зійшов на залитий кров'ю сніг і сам, маленьким гострим ножем, не кваплячись, одрізав голову коназа Гюрга. Він продів тонку сирицю крізь вуха і міцно прив'язав голову з напівсивим кучерявим волоссям і довгою чорною бородою до репиці свого коня, обтер забруднені кров'ю пальці і, сідаючи в сідло, сказав:

— Тепер Бату-хан не може більше мені докоряти, що я і мої нукери не прагнемо возвеличити монгольське ім'я: голова урусутського коназа на хвості мого коня!

— Але не на хвості коня Бату-хана,— зауважив один з старих нукерів.— Остерігайся! Джихангір тобі цього не простить!

Торопко прибіг до бойового стану, де нещодавно люди мирно будували, ходили й працювали. Він побачив тут відчайдушну боротьбу. Татари — їх було дуже багато — гасали по полянах, обабіч річки, кричали, вили страшним звірячим воєм, рубали кривими шаблями. Руські відбивалися рогатинами й сокирами і нападали самі.

Торопко помітив князя Василька. Він ішов крайнім у першому ряду ростовських ратників. Вони швидко наближались непохитним валом, рівномірним бігом, з сокирами і мечами в руках.

На них помчали татари, намагаючись збити їх натиском коней. Але ростовці, щільно стоячи один біля одного, прорубувались у татарській масі, просуваючись вперед до лісу.

Сили були вже рівні. Руські ратники отямились від першого натиску татар і самі тіснили їх. Татари метались у всі боки, відлітали, швидко завертали коней і знову налітали на руських. Серед ростовських ратників мужньо бився князь Василько. Торопко поспішив до нього.

Руські почали перемагати. Але з просіки з'явилися нові загони кінних татар. Вони вилітали з лісу безперервним потоком з виттям, криками і тонким, жахливим верещанням.

Це примчали тумени Субудай-багатура і самого Ба-

ту-хана. Татари, які налетіли раптово, метнули чорні аркани і захопили князя Василька. Він намагався перерізати вірьовки, але новий аркан обвив його шию і звалив з ніг. Татари з торжествуючими криками поволокли його по снігу [1].

Торопка кинувся йому на допомогу. Сильний удар налетілого коня скинув його на землю. Він підвівся, пробіг іще кілька кроків, плигаючи через трупи. Новий удар по голові остаточно збив Торопку з ніг. Він звалився між двома трупами — татарина і руського, — чув кілька секунд крики, але гомін битви швидко затихав, і Торопка втратив свідомість.

Розділ п'ятнадцятий

ЗГУБНИЙ ДЕНЬ

> 1238. Юрій II (великий князь Суздальський чи Владимирський)... на річці Сити був розбитий, загинув на полі битви разом з найзнатнішими людьми. Доля Росії була вирішена на $2^1/_2$ століття.
>
> *(К. Маркс. Хронологічні виписки).*

Бату-хан примчав до місця бою попереду свого тумену. Даремно його умовляв Субудай-багатур:

— Згадай свого мудрого діда. Він ніколи не скакав, як п'яний нукер, попереду війська в шуканнях слави хороброго. Він завжди їхав позаду своїх залізних, непереможних туменів, вправно ними керував і посилав підмогу туди, де потрібно було завдати рішучого удару. Пригадай долю твого молодого, нерозумного дядька, безпечного хана Кюлькана. Він захотів відзначитись мо-

---

[1] Літописи свідчать, що князь Василько ростовський був приведений татарами до їх табору, де вони його частували, хвалили його мужність і вмовляли поступити до війська Батия. Василько відмовився їсти разом з ворогами батьківщини і заявив, що служити в Батия не буде. Тоді Батий наказав за зухвалі, зневажливі відповіді віддати князя Василька на болісну страту. Василько мужньо, без стогонів, витримав усі страждання і сміливо зустрів смерть.

лодецтвом і без користі для справи одержав стрілу в горло...

Бату-хан відмовчувався і невдоволено відповідав:

— Я не хочу щоб темник Бурундай вирвав у мене з-за пазухи нову велику перемогу.

Воїни Бату-хана примчали до берегів Ситі, коли перемога татар коливалась. Урусути билися відчайдушно, татари метушилися в безладді. Темник Бурундай не міг зібрати своїх розпорошених вершників, щоб одним ударом зламати опір упертих противників.

Два нових тумени вирішили результат великої битви. Урусути почали відступати, скочуватися з крутих берегів річки, втікати до лісів. У них не було сил протистояти свіжим татарським загонам. Не було вождя, який міг би зібрати воєдино і направити бійців у небезпечні місця. Впав чорний прапор, був забитий коназ Гюрга і захоплений в полон сміливий і досвідчений коназ Василько. Урусутське військо вже являло з себе безладний натовп, де кожний бився, як міг. Хоробрість воїнів і беззавітна їхня жертва виявились уже марними.

Бату-хан піднявся на горб і спостерігав звідти, як проносились з криками й верещанням татарські воїни, як вони затихали, коли накидались на урусутів, і як у повній безмовності відбувалася шалена січа. Тільки вигукування і стогони тяжко поранених наповнювали страшними звуками сніжні рівнини.

Темник Бурундай, зійшовши з коня, поволі піднявся на горб. Наблизившись до Бату-хана, хмурий, завжди понурий Бурундай припав на одне коліно й поцілував копито коня. Обернувшись, Бурундай взяв з рук нукера, який ішов за ним, невеликий стальний щит із золотим візерунком, на якому лежала голова коназа Гюрга, і підняв щит над головою.

Бату-хан дивився в далечінь, немовби не помічаючи Бурундая.

— Чому горить дім урусутського бога? — незадоволено вигукнув Бату-хан.— Я наказав щадити й оберігати урусутських шаманів, щоб вони молились за великого кагана монголів!

Бурундай мовчки продовжував стояти на одному коліні, тримаючи над головою щит. Бату-хан перевів погляд на голову урусутського коназа Гюрга. Обличчя, залите темною кров'ю, з чорною бородою і кучерявим

волоссям здавалося сплячим, далеким від скорботи і страждань.

Бату-хан різко нахилився і поторкав вуха одрізаної голови.

— Вуха продрані!.. Ти мені підносиш подарунок, який ти вже тягав на хвості свого коня? Ти хочеш поглумитися з мене?.. Іди геть!

Бату-хан вдарив по щиту. Голова впала, покотилася по схилу горба й застряла в снігу. Бурундай з жовтим злобним обличчям, зігнувшись вдвоє, одійшов набік дрібною шанобливою ходою.

Почет Бату-хана з цікавістю стежив, що зробить далі джихангір, як він виявить свій гнів. А Бату-хан, з непроникним обличчям, продовжував спокійно спостерігати бій. Урусути скрізь відступали, швидко збігали з крутого берега на кригу, піднімались на другий берег і відходили в глибину лісів. Татари наздоганяли урусутів, стикалися з ними, рубалися і мчали далі. На сніжних полянах лишалися тіла забитих.

Джихангір забажав побачити тіло забитого коназа Гюрга й почав спускатися з горба. Сірий кінь обережно йшов по снігу, підбираючи ноги, переплигуючи через лежачі тіла. Бурундай їхав попереду, вказуючи шлях.

Біля тіла урусутського коназа билися два воїни. Один стягнув з ноги червоний чобіт і тримав його від пахвою, намагаючись стягнути другий чобіт. Його відштовхував другий воїн і лупцював по обличчю. Обоє відчайдушно билися і так розлютились, що не помітили наближення головного начальника війська.

— Затримайте їх! — наказав Бату-хан. — А чоботи віднесіть до мого обозу...

Нукери зскочили з коней і накинулись на забіяк. Бату-хан сказав:

— У монгольському війську не повинно бути сварки, бійки, крадіжки чи вбивства між воїнами великого завойовника всесвіту. Якщо монгольські воїни почнуть битися між собою, то як же вони зможуть перемагати? Треба твердо пам'ятати закони мудрої «Яси» Чингіз-хана. Винні побачать рівну кару — смерть! Візьміть їх і покарайте тут же!

Нукери з сміхом поставили одного з забіяк на голову. Ноги в старих, латаних жовтих чоботях з довгими гострими каблуками мелькнули в повітрі. Пихкаючи й від-

биваючись, схоплений кричав, що він не винний, а винний Бурі, кипчак, син свині й шакала.

Двоє дужих монголів притисли п'ятки покараного до потилиці. Роздався сухий тріск. Пронизливий крик урвався. Те саме повторилося й з другим забіякою, який кричав, що він Бурі-оай, син півнячого сторожа Назара-Кяризека. Іще короткий пронизливий крик, тріск, і страчені з розкритими здивованими очима залишилися лежати на снігу.

Битва скінчилася. Монголи добивали останніх урусутів, які продовжували чинити опір, хоч були оточені з усіх боків.

Бату-хан проїхав уздовж урусутських укріплень, завалених трупами воїнів і коней, переправився на протилежний берег річки, зупинився біля пожарища на місці згорілої церкви. Тут він забажав відпочити. Нукери розшукали в домі урусутського шамана замороженого барана і, проткнувши його дерев'яним прутом, засмажили цілим над жаринами.

Субудай-багатур сидів біля Бату-хана на повстяній попоні, вказував на небо і мурмотів:

— Урусутські шамани все ж дуже сильні і нам шкодять. Пора нам вибиратися з оцих лісових хащів!

— Спочатку я візьму Новгород, — відповів Бату-хан.

До полудня вітер змінився, подув в інший бік, розігнав сірі хмари, і на весінньому бірюзовому небі з'явилося яскраве сонце. Тепле золотисте проміння ковзало по сніжних полянах, скрізь заблищали струмочки води, сніг танув, ставав пухким. Коні почали провалюватись по коліно.

Кілька чорних граків сіли на засипані снігом трупи. Татари скидали малахаї, чухали голені потилиці й нюхали повітря.

— Теплий вітер повіяв з монгольських степів... Поглянь, чорний птах прилетів, на хвості весну приніс!

Задзвеніли часті удари в мідні гонги, сповіщаючи про відступ, закликаючи до збору. Татари, підкорені залізній дисципліні, лаючись, що їх позбавляють здобичі, залишали грабування трупів, повертали коней і навскач прямували до димучого пожарища на місці колишнього селища, де біля вцілілої білої хати підіймався на жерди-

ні блискаючий міддю й золотом бунчук джихангіра з рудим кінським хвостом.

Сотники скакали у всіх напрямках, збираючи воїнів в окремі загони. Чулися вигуки:

— Ідемо на багатий Новгород! Швидше геть звідси, із зачарованих боліт! Швидше! Інакше ми всі тут загинемо!

Татари з хриплими криками швидко вишикувались по десятках і сотнях. Деякі тягли за собою на арканах захоплених виснажених коней.

Незабаром бунчук джихангіра заколивався і поплив попереду охоронної сотні. Бату-хан їхав на сірому в яблуках коні, похмурий, з непроникним обличчям. Звуженими очима він вдивлявся в просіку вікового бору.

За Бату-ханом їхав старий непереможний Субудай-багатур і наближені хани. Далі тягнулися довгі, безконечні ряди татарських воїнів.

Розділ шістнадцятий

ПІСЛЯ БИТВИ

> ...Пісне руськая!
> Не сама собою ти співалася-складалася.
> З пустирів тебе намело снігом-дощиком,
> Нанесло тебе з пожарищ димом-кіптявою,
> Намело тебе з сирих могил хуртовиною...
>
> *(Лев Мей. «Заспівка»).*

Гарячий шершавий язик лизав обличчя... Тихе вищання і наполегливе, коротке гавкання... Хто це? Торопко поволі очунював. Перша думка злякала його: «Собака-людоїд! Вона злизує кров, а потім почне гризти обличчя!»

З зусиллям Торопко витягнув придавлену руку і схопив собаку за горло. На шиї обривок мотузки... Та це ж Пегаш! Він перегриз мотузку і прибіг шукати хазяїна. Так, це Пегаш! Торопко обмацує його і пізнає в темряві

витягнуту морду, настовбурчені вуха, широкі груди з старим шрамом від вовчих зубів.

Торопко намагався звестися, але важка туша віддавила ноги, — це навалився забитий кінь. Ліва рука так само чимсь придавлена... Може — це прилетіла судьбина...[1] Він лежить серед небіжчиків, і його черга надійшла. Напитися б! Торопко дістає жменю мокрого снігу... Сніг має смак крові!

Де він? Пригадуються останні секунди — скачку татар з розлютованими обличчями. Удар по голові, падіння... Це поле битви... Чому така тиша? Вгорі темне небо і срібний, тонкий півмісяць. Тьмяне слабе світло ледве осяює сніжну рівнину, затихлий недалеко ліс і високі старі ялини.

Стогін... Виразний людський стогін. Іще жалібне зітхання в іншому боці, іще сумні, скорбні звуки в різних місцях. Наче руська земля плаче над своїми синами, які полягли на цьому кривавому полі!

Де ж татари? Вони ніколи не залишають поранених, вони їх добивають. Торопці хочеться крикнути, покликати на допомогу, та боїться: почують татари!..

Пегаш затих, прислухався й загарчав. У нічній тиші чути шурхіт, кроки. Незрозуміле мурмотання. Хтось іде і розмовляє сам з собою. Торопко насилу підводить голову. Висока людина в довгому одязі майже до п'ят, у гостроверхій шапці. Торба на ремені через плече. В одній руці — посох, у другій — світиться ліхтар. Слабий вогник розгойдується, і по снігу рухається світла пляма.

«Нічний грабіжник? Прикінчує забитих?..»

Знову протяжний стогін недалеко:

— Ой смертонько!.. Напитися б!.. Гину...

Незнайома висока людина наближається, схиляється над лежачим. Торопко посміливішав:

— Сюди! До мене!

Дивна людина підходить. Стоїть насторожившись, піднявши посох. Пегаш гарчить. Шерсть на спині стала дибом.

— Пегаш! Назад!

Людина ступила ще крок. Говорить, калічачи слова:

— Знакар... Здоров буді...

[1] *Судьбина* — старовинний вираз, що означає «смерть».

Чи не татарський це знахар? Може, пожаліє? А раптом побачить, що перед ним не татарин, і вдарить посохом... Але все одно гинути, і Торопко просить:

— Допоможи!

Довгобородa людина нахиляється. Освітлює ліхтарем з восковою свічкою. Ставить ліхтар на бік мертвого коня, кладе на сніг торбу і посох. Через силу намагається підняти два трупи, що навалилися на Торопку. Він крекче, шепоче незрозумілі слова. Торопці стало вільніше, він може ворухнути другою рукою. Іще потрібно витягнути ноги з-під трупа коня. З надмірними зусиллями це йому вдається.

Торопко трохи піднімається, сідає. Знахар обмацує голову, плече. Волосся на голові злиплося від крові. Потилицю саднить, права рука погано рухається. Знахар стає навпочіпки, обережно розстібає кожух Торопка, відкриває плече, залите чорною, закипілою кров'ю. Він дістає кольорову ганчірку, мочить її з пляшки, перев'язує рану і застібає знову кожух.

— Здоров буді! — Він указує рукою собі на груди й говорить: — Знакар, Хаджі Рахім!..

Тихими спокійними кроками знахар віддаляється, прямуючи туди, де чуються нові стогони. Торопко сидить на загиблому коні й думає. Що тепер робити? Куди зник-

ли татари? В який бік пішли? Треба пройти до лісу, де стоїть прив'язаний голодний кінь. Треба вивести його лісовими стежками, пробратися додому, назад, до Перунового Бора. Двоє друзів у нього лишилося — кінь і Пегаш. Де батько? Чи не загинув він в оцій страшній битві? Його треба розшукати...

Торопко намагається втовкмачити це Пегашу, який звизгує, перебирає нетерпляче передніми лапами, бажаючи зрозуміти, що від нього вимагає хазяїн.

— Пегашику! Побігай по полю, заглянь в обличчя тим, що полягли, чи немає нашого хазяїна... Де хазяїн? Де хазяїн? Пошукай!

Торопко гладить Пегаша по морді і штовхає в бік поля.

— Шукай, де хазяїн!

Пегаш кидається з усіх сил, мчить уперед, плигає через трупи, шукає, обнюхує, кружляє і раптом зупиняється, гавкає й виє тонким голосом.

Торопко підводиться, обережно переступає через лежачі тіла. Ноги, віддавлені важким конем, ще погано підкоряються, але Торопко все ж примушує себе йти вперед.

Торопко прискорює ходу. Мабуть, Пегаш знайшов батька. Вірний пес стоїть біля кількох тіл, що впали в безладді, коли їх настигла татарська стріла чи спис.

Боязко, несміливо наближається Торопко, схиляється над непорушними, вже запорошеними снігом тілами... Ні! Це не батько! Молоде, красиве, але бліде, як віск, обличчя... Це — хлопчик... Очі, сірі з довгими віями, спокійно дивляться в небо. На віях іскряться білі сніжинки. На щоках помітне дрібне ластовиння, красивий рот напіввідкритий, наче шепоче ласкаві слова...

Яке знайоме обличчя!.. Вешнянка! Як ти сюди потрапила? Одягнена, як хлопчик!.. І тебе убив страшний татарин!

Торопко сів біля непорушного тіла... Ось лежать іще дівчата в чоловічому одязі. І вони билися з татарами за батьківщину!

Обережно схилився Торопко й торкнувся губами мертвого обличчя. Вешнянка!.. Він пригадав її ласкаву посмішку і сумні слова в час прощання...

— Вешнянко! — шепотів Торопко. — Скажи хоч одне словечко, останнє, прощальне! Ти обіцяла діждатися

мене! І ось діждалася зустрічі на цьому мертвому, скорбному полі!..

Він іще раз торкнувся крижаних губів, помацав руки — холодні й тверді... Затих і задумався.

Раптом тужливі звуки пронеслися в тихому морозяному повітрі. Знайома пісня, яку не раз слухав вдома, в Перуновому Бору на кургані, де купчились рідні могилки.

Співав жіночий голос, тонкий і високий, до нього приєднався другий голос, низький і грудний. Потім обидва голоси, наче обнявшись, злилися разом. Звуки плавно линули над затихлою сніжною рівниною, де, немов прислухаючись, лежали з розплющеними очима мертві руські ратники.

Тонкий голос жалібно співав:

— Закотилося червонеє сонечко
За гори воно та за високії,
За лісочки воно та за дрімучії,
За хмарочки воно та за мандрівнії,
За рясні зірки та підосхіднії...
Покидає мене, побідну голівоньку,
Із черідкою воно та із дитиною,
Залишає мене, горюню, горе-гіркую,
На віки ж мене віковічнії!

Другий низький голос продовжував:

— Підходила швидка смертонька,
Вона крадучись йшла, по-злодійському,
Чи по ганочку вона йшла та молодою дружиною,
Чи по нових йшла сінях та красною дівицею,
Чи калікою вона йшла перехожою;
Потихеньку вона та підходила
І чорним вороном у віконце залітала;
Скритно сідала на крутоскладене узголов'ячко
І потайно ж взяла душу з білих грудей.

Похитуючись від слабості, Торопко підійшов до жінок, що співали. Вони сиділи півколом. Усередині на снігу лежали в ряд трупи ратників. Більшість жінок було одягнуто по-чоловічому. Біля них валялися на снігу сокири й рогатини. Жінки замовкли. З боязкістю й цікавістю дивилися вони на Торопка, що підходив.

— Здорові будьте! Чи можна до вас покласти іще одну дівчину?

— Іди, йди до нас. Ти звідки?

— З-під Рязані...

— Поплачемо й за нею... Разом з нашими сімеюшками[1] поховаємо, як зуміємо, без домовини.

Дві жінки підвелися, пішли за Торопком. Вони перенесли Вешнянку, поклали її поряд з своїми небіжчиками. Торопко сидів на снігу і слухав, а жінки продовжували співати то разом, то по черзі:

— Ти зростай, моя туго, травою невідомою,
Зацвітай та всякими різними квітоньками,
Мимо людоньки б ішли та милувалися,
Йшли б старі бабусі — розридалися б,
Сторічні старики та й пожахалися...

Безшумними кроками підійшов сюди Хаджі Рахім. Він наблизився так тихо, що жінки здригнулися й замовкли. Він зробив привітальний знак, приклавши руку до грудей, до вуст і до лоба.

— Хреститься по-їхньому! — сказав чийсь голос. — Хто такий?

— Це знахар татарський, — відповів Торопко. — Святий, подібний до юродивого! Всіх безвідмовно лікує, що своїх, що наших, і нічого за те не вимагає.

Хаджі Рахім довго стояв, обіпершись на посох, і непорушними очима дивився на трупи загиблих. Він стояв так довго, що жінки, перезирнувшись, почали знову тужливо співати. Пегаш, підібгавши хвіст, обережно підійшов ззаду до чужого знахаря і обнюхав поли його одягу. Потім байдуже одійшов осторонь і, згорнувшись, ліг біля ніг Торопка.

Хаджі Рахім обернувся й підвів руку. Його чорні очі блищали, відбиваючи вогники багаття. Співаючі затихли... Він говорив гаряче, вставляючи руські слова. Жінки, роззявивши роти, уважно слухали.

— Чи бач, що він говорить! І не зрозуміти — вчений! — зашепотіли жінки.

А татарський знахар знову повторив рукою привітальний жест і поволі зник у темряві.

---

[1] *Сімеюшка* — чоловік *(ласк.)*.

Розділ сімнадцятий

ЗУПИНКА ПОБЛИЗУ ІГНАЧ-ХРЕСТА

Пише Хаджі Рахім: «...Я бачив смерть навколо себе. Спис, меч і стріли поки що мене обминали. Але я знаю, що вістря нещастя продовжує висіти наді мною і поразить в ту мить, коли я найменше ждатиму його...»

При тьмяному світлі блідого півмісяця Хаджі Рахім пішов лісовою дорогою, де проїхали тисячі татар. Коні змололи сніг, ноги ковзались і провалювались.

На перехресті доріг Хаджі Рахім почув своє ім'я. Хтось кликав його. З'явилося четверо вершників. Один тримав за повід його плямистого Барсика. Це були Арапша і татарські воїни.

Арапша зліз з коня, поцілував руку Хаджі Рахіма і провів нею по своїх очах.

— Я твій мюрид і не смів залишити тебе в час біди. Твій кінь скакав без вершника, між монгольськими загонами, джихангір помітив і пізнав його. Він наказав мені повернутися і розшукати твоє тіло. Урусути, звичайно, зарізали б тебе, коли б ти до них потрапив.

— Урусути такі самі люди, як і ми всі — сказав Хаджі Рахім.— Я допомагав пораненим урусутам і слухав їхні похоронні пісні. Вони не заподіяли мені зла. Рука долі і добрий друг знову витягли мене з криниці нещастя.

Арапша притримав стремено й допоміг Хаджі Рахіму сісти на плямистого Барсика.

Всю ніч і ранок монгольське військо просувалося в напрямі багатої північної урусутської столиці Новгорода. Але в полудень іти вперед вже стало неможливо. Коні постійно провалювались по черево в пухкий сніг. Відлига перетворювала ще недавно міцні дороги в набряклі бурні потоки. Коні падали. Вершники, підіймаючи їх, вибивалися з сил. Провідники з полонених урусутів говорили, що далі дорога буде ще гірша, що на п'ятдесят днів всяка їзда по дорогах припиниться, поки вода, що піднялася в річках, не витече в море.

Бату-хан був лютий. Він сам зарубав урусута, який голосно сміявся, широко роззявляючи рота, бачачи, як провалюються в болото воїни.

Бату-хан говорив:

— Для сміливого і впертого немає перепони. Провідники навмисне завели нас в оці болота, щоб згубити, але ми будемо сильніші й хитріші за них. Ми дістанемося до славного торгівлею багатого Новгорода!

Воїни почали голосно нарікати. На одному перехресті, де стояв високий, на три людські зрости, хрест, військо зупинилося. Татари зійшли з коней, щоб дати їм передишку. Субудай-багатур порадив звернутися до богів-покровителів і викликати шаманку Керинкей-Задан.

Вона під'їхала на невеликому чорному коні, який за час морозів обріс густою лахматою шерстю. Побачивши Бату-хана, шаманка почала бити в бубон, підстрибувати в сідлі і вигукувати слова молитов і заклять.

— Скажи, служителько захмарних богів, — спитав Бату-хан, — чи йти мені вперед, чи буде мені в Новгороді удача, чи я там загину? Спитай у небожителів.

Керинкей-Задан, з ведмедячою шкурою на плечах, зскочила з коня, пританцьовуючи і б'ючи в бубон, забігала по колу і раптом, в кілька стрибків, метнулась до одинокої високої сосни, що стояла на поляні.

— Я поговорю з хмарами, подивлюся в далечінь! — кричала вона.— Боги все знають, боги все скажуть!

Шаманка спритно видерлась на верховіття сосни й почала розгойдуватись. Сосна поступово схилялась набік. Монголи закричали:

— Бережись! Злізай швидше!

Сосна схилялася все швидше і, нарешті, повалилась. Шаманка впала у сніг, пробила кригу, що була під ним, і занурилась у каламутну воду. Вона борсалась, а її засмоктувала чорна в'язка драговина...

— Аркани! Кидайте їй аркани! — кричав Субудай-багатур. Він одстебнув від сідлової луки аркан і вправно кинув його лівою рукою. Кінець не дістав до шаманки. Субудай почав знову намотувати аркан і спрямовував коня ближче до гинучої Керинкей-Задан. Буланий обережно ступав, загрузаючи по коліно в сніг. Субудай знову кинув аркан, і кінець його стьобнув шаманку по голові.

Вона вхопилася за аркан рукою, продовжуючи занурюватись у чорну грязюку.

Кінь Субудая ступив наперед і раптом теж провалився. Субудай, намагаючись зскочити з коня, відкинувся назад, але крига тріскалась, кінь швидко опускався, бив ногами і його ще більше засмоктувало.

Монголи зарепетували:

— Непереможний тоне! Швидше на допомогу!..

Кілька монголів з різних боків з побоюванням наблизилися до того місця, де потопав старий полководець. Чорні аркани мелькнули в повітрі і зашморгнули підведену руку та шию Субудая. Монголи напружувались з усіх сил, тягнучи свого начальника. Аркани натягнулися, мов струни. Субудай кричав:

— Врятуйте коня!.. Врятуйте мого буланого!

Монголи виволокли Субудая на дорогу. Його кінь провалився по шию, голова, пирхаючи, іще кілька секунд підіймалася над болотом. Буланий заіржав одчайдушним людським криком... Голова зникла. Ніяких слідів не залишилося від двох жертв жадібного болота. Тільки круглий бубон плавав на поверхні страшного чорного «вікна», де навіки сховалися шаманка і вірний кінь Субудая.

Монголи ледве стримували вимазаного грязюкою Субудая, який поривався кинутися до коня і кричав:

— Буланий! Ти завжди виручав мене з біди! Ти завжди був мудрим порадником! Як я залишуся без тебе, буланий! Проклята урусутська земля!..

Старі монголи, зійшовши з коней, обступили тісним кільцем свого начальника і, навалившись, пригнули його до землі:

— Сиди отак і більше туди не дивись! Тут прокляте місце! Урусутські чорні мангуси шукали кривавої жертви. Вони проковтнули сміливу Керинкей-Задан, вони згубили твого мудрого невтомного коня. Тут ми повинні зупинитися і повернути назад. Бачиш оцей великий дерев'яний хрест? Його урусути ставлять на могилах своїх шаманів. Тут уже загинуло немало подорожніх від руки розбійника Ігнача, який кидав убитих ним у болото... Скажи джихангіру, що непотрібно нам багатого Новгорода. Повернемо назад! Інші коні віддано послужать тобі. Вибирай любого!

Субудай-багатур труснув плечима, відкинув монголів

і підвівся. Не оглядаючись на болото, він сів на найближчого коня і під'їхав до Бату-хана. Джихангір стояв, тримаючи за повід свого сірого в яблуках жеребця, потемнілого від поту й налиплої грязюки, і годував його скоринкою житнього хліба.

Субудай-багатур зійшов з коня і сів навпочіпки біля ніг Бату-хана. Тисячники стали навколо тісним натовпом. Усі мовчали, жадібно прислухаючись, що вирішать їхні начальники. Бату-хан сказав:

— Досі не було нічого, що могло б стримати мене. Моє військо пройшло через пустелі, перепливло багатоводний Ітіль та інші великі річки. Тепер урусутські злі мангуси хочуть згубити всіх моїх воїнів, коли річки розіллються і перетворять дороги в озера. Я повертаю назад. Ми їдемо відпочивати в Кипчацькі степи!

— Назад! У степи! — закричали монголи.

Радісний клич пролунав по всьому війську, що розтягнулося по чорній розритій дорозі.

Розділ вісімнадцятий

ЗАГАСИТИ БАГАТТЯ НЕПОКОРИ

...За честь батьківщини я не боюсь...
Коли ж бо із нею і скоїлась біда, —
Нащадки біду переможуть!

(О. К. Толстой. «Змій Тугарин»).

Пише Хаджі Рахім: «Рука ледве підкоряється викладати печальні і в той же час славні сторінки...»

Татарське військо кількома потоками рушило з урусутської землі назад до Кипчацьких степів. По дорозі татари захоплювали і знищували міста, грабували й спалювали села, вбивали жителів. Були зруйновані Торжок, Твер, Волок, Дмитрів та інші міста. Татари нічого не жаліли, нічого не берегли, не розраховуючи оселитися тут. Нехай пам'ятають урусути татарську грозу!..

Кормів не було. Коні худли й дохли. Їм доводилося йти розмитими, в'язкими, багнистими дорогами. Зустрічні річки сповніли після сніжної зими. Де не можна було

знайти броду, доводилося переправлятися вплав. Знесилені коні тонули, не справляючись з стрімкою багатоводною течією.

Скрізь по дорогах валялися сани, навантажені облізлими кожухами, скривавленим одягом, мішками, набитими старими, зношеними чобітьми без підошов, ганчірками, битим посудом, потрісканими дерев'яними мисками, пересохлими хомутами й сіделками — всім, що потрапляло під чіпку татарську руку. Все це везли пограбовані в селян коні. Для величезної ненажерливої татарської орди невистачало ні сіна, ні зерна. Голодні, виснажені, з випнутими ребрами коні ледве тягли сани; на розгонах перекидалися вверх ногами, не маючи сил підвестися. Полонені мужики намагалися підняти коней, — хто за хвіст, хто за гриву,— і плакали, бачачи, як безпомічно лежать їхні годувальники, знесилені від голоду. Монголи посвистували і байдуже кидали цілі обози. Частина татарських військ затрималась біля фортеці Козельська, звичайно жвавого й гомінливого поста урусутів на межі половецького степу.

Над татарськими військами тут був начальником Гуюк-хан. Йому хотілося прославитись гучними перемогами, але його весь час випереджали інші воєначальники.

Облога Козельська затягнулась. Жителі, озброєні короткими мечами, одчайдушно билися, влаштовували нічні вилазки, убиваючи відпочиваючих татар, і сміливо скидали тих, хто намагався видертися на фортечні стіни.

Гуюк-хан бачив, що татарські загони проходили мимо, вирушаючи до Кипчацьких степів. Його воїни тяготилися важкою облогою, стараючись якнайшвидше вийти з урусутських боліт на привілля Дикого поля. Гуюк-хан вирішив зняти облогу. Про це дізнався Бату-хан і одразу ж примчав. Він оточив місто тісним кільцем своїх «непереможних». «Шалені» Субудай-багатура загородили відступ загонові Гуюка і погнали його назад до стін Козельська.

Місто належало малолітньому князеві Василеві. Захисники міста билися вперто і різали татар. Захоплені в полон воїни говорили:

— Наш князь — дитина! Ми вірні сини батьківщини і будемо битися до останнього. Ми помремо, якщо потрібно, щоб залишити про себе в світі добру славу...

Сорок дев'ять днів стояли татари під Козельськом і не могли нічого вдіяти з мужніми захисниками міста. Ні вмовляння, ні обіцянки, ні погрози не змогли похитнути твердості жителів. Нарешті під ударами стінопробивних машин стіни Козельська були проламані. Городяни пішли в ножі. Вони билися з шаленством відчаю. Чотири тисячі татар полягли за один день. Поряд з ними полягли захисники Козельська. Бату-хан наказав вирізати всіх без жалю, не залишивши ні жінок, ні немовлят.

— Зле місто! — сказав він.— Треба знищити його дощенту! Якщо я залишу без покарання оцих зухвалих розбійників,— тут буде тліти постійне вогнище непокори і таємних змов. Тоді і булгари, і мордва, і Рязань, і Владимир, та інших сто міст — усі почнуть гострити рогатини, щоб ударити в спину, коли я поведу війська далі на захід. Нехай знають злобні урусути, що ніхто не залишиться без покарання за вчинення опору моїй священній владі, ствердженій Великим Потрясателем світу, Чингіз-ханом. Якщо урусути хочуть жити й дихати — вони повинні мені шанобливо підкоритися!..

Нукери Бату-хана шукали скрізь в палаючому місті маленького князя Василя але знайти його не змогли. Дехто запевняв, що дитина втопилася в крові.

Не затримуючись більше жодного дня, Бату-хан повів військо у Кипчацькі степи.

На місці гомінливого, багатолюдного Козельська залишилися купи попелу й кам'яних уламків.

Позаду лишалася урусутська земля, підкорена, розгромлена, вмираюча...

— Країна урусутів ніколи більше не залікує своїх ран, ніколи не стане на ноги! Така моя воля! — сказав Бату-хан.

Розділ дев'ятнадцятий

ЗНОВУ СТЕПИ!

Пише Хаджі Рахім: «Краще благо — негайне! Вище щастя людини — мати юрту на батьківщині біля світлого струмка, а хто без кінця блукає по чужих країнах, той гине без будь-якої поблажливості!..»

Монгольське військо безперервним, широко розлитим потоком просувалося на південь через Кипчацькі степи. Сонце розчинило свої бірюзові дверцята і, сліпуче й гаряче, дивилося з небес на широку рівнину, по якій їхали вершники, задоволені й веселі, співаючи пісні, безконечні й одноманітні, як степові дороги. Скуйовджені, виснажені коні жадібно тягнулися до перших зелених паростків степової трави.

Пориви весіннього вітру доносили аромат вересу й полину, який змінювався гострим запахом тління від розтерзаних звірами трупів, що валялися скрізь.

Пологі косогори змінювались долинами, де ще біліли кучугури таючого снігу і сяяли недовговічні весняні озерця. Над ними хмарами літали качки, лебеді й гуси, що вилискували сріблом.

Загони влаштовували зупинки, віддаляючись один від одного, вибираючи місця з кращою пашею.

Бату-хан зажадав свіжих коней. Покірливі половецькі хани пригнали табуни відбірних коней і кобилиць. В одному з табунів знаходився білосніжний жеребець, Акчіан, на якому Бату-хан вирушив у похід. Щадячи ніжного арабського аргамака, джихангір, після взяття Рязані, доручив половецьким ханам берегти його. Вони виконали Батийову волю.

Бату-хан пересів на гарячого сріблистого Акчіана і з охоронною сотнею «непереможних» і невеликим почтом вирушив уперед до заздалегідь вибраного місця на березі степової річки.

У долині, оточеній старими могилами, було поставлене золотистожовте шатро. Біля нього знову з'явилися шатра семи ханських дружин.

Джихангір по черзі заходив до кожного шатра, починаючи з найшановнішої старшої дружини, Буракчінь. Він залишав кожній дружині подарунки — браслети, намисто, персні, куски оксамиту й шовку. Дружини намагалися затримати його просьбами, сльозами й зойками. Але Бату-хан, не слухаючи їх, дійшов до сьомого шатра своєї молодшої зірки, Отхан-Юлдуз, де забажав пити кумис, привезений кипчацькими ханами.

Біля входу до шатра стояли, шанобливо преклонивши коліно, великий, гладкий Лі Тун-по, великий будівник стінопробивного знаряддя і молодий, нарядний Мусуктайджі. Китаєць був у просторому шовковому одязі, роз-

шитому золотими драконами, в маленькій синій шапочці з довгим павичевим пером, зсунутій на потилицю. Молодий брат сьомої зірки виблискував алмазами на строкатому індійському тюрбані, золотим поясом і кривою дамаською шаблею.

Обличчя джихангіра лишалося незворушним, коли він кинув на обох побіжний погляд.

— Я викликав тебе, великий будівник Лі Тун-по. Під охороною ось цього хороброго воїна і сотні нукерів ти поїдеш на річку Ітіль, до того місця, де переправлялося моє військо. Там знаходиться зачаклована гора Урака. Ти поїдеш униз по річці Ітіль і оглянеш її береги. Знайди місце, де найбільш достойно можна збудувати мій похідний палац. Я хочу, щоб до сходів його могли причалювати морські кораблі, щоб з даху палацу було видно рідні степи, щоб поблизу зеленіли луги з травою, яку любили кобилиці. Палац не повинен стояти на відкритому місці, де на нього могли б напасти степові розбійники. Тому розшукай острів, омиваний затоками річки.

— Слухаю і корюся,— відповів Лі Тун-по.

— Мій палац буде серцем і головою всесвіту. Мої накази, як швидкі стріли, полетять до всіх країн. Я призначатиму великих каганів у Каракорумі. Буду саджати своїх баскаків у містах покорених народів. Моїй волі підкоряться землі Сходу і Заходу... Тоді здійсниться доручений мені заповіт великого Чингіз-хана!

— Слухаю і корюся! — повторив Лі Тун-по.

— Так буде!.. — сказав Субудай-багатур.— З даху золотого палацу ти накинеш аркан на шию всесвіту і зашморгнеш його могутньою рукою!..

Бату-хан зупинив свій погляд на загорілому, похмурому обличчі Мусука:

— Ти будеш начальником сотні, яка повинна охороняти будівника Лі Тун-по. Коли він знайде місце для будівництва палацу і поставить першу сторожову башту, ти відправиш до мене гінця, і я приїду сам. Палац повинен бути кращий за всі палаци, які будь-коли будувалися на підносі всесвіту.

— Розумію і корюся,— сказав Мусук.

— Виїжджайте сьогодні ж! — додав Бату-хан і увійшов до шатра. За ним послідував улюблений брат джихангіра Орду, непереможний полководець Субудай-багатур і літописець Хаджі-Рахім.

Юлдуз-хатун у шафрановім одязі, розшитому золотими квітами, бліда, з розширеними очима, зустріла Бату-хана. Вона стала на коліна, впала ниць і поцілувала червоний шагреньовий чобіт Бату-хана, знятий з забитого коназа Гюрга. Китаянка І Ла-хе підвела Юлдуз, що хиталася, і допомогла їй дійти назад до замшових подушок.

— Маленька хатун нездорова,— сказала китаянка.— Вона дуже горювала, не одержуючи довго повідомлень від сліпучого. Їй зараз важко ходити, вона ослабла. Потрібні досвідчені лікарі, які повернуть їй сили.

— Це неправда! — заперечила тихо Юлдуз, опустивши очі.— Побачивши цілим і неушкодженим мого повелителя, я можу знову і працювати, і співати, і розповідати казки...

Бату-хан сів біля Юлдуз на килим. Баурші, який увійшов, подав йому зелену шовкову хустку. Бату-хан висипав на килим дорогоцінності, одібрані в урусутських містах, — золоті натільні хрести, іконки, ладанки, серги, намисто, браслети й інші красиві дрібнички. Китаянка по черзі брала долонями кожну річ і показувала її своїй пані. Юлдуз дивилася байдуже і говорила:

— Дякую тобі, великий джихангіре. Все дуже красиве. Я не достойна твоєї милості.

Обличчя Юлдуз, набілене, з довгими намальованими до скронь темносиніми бровами, лишалося сумним і згаслим. Вона пожвавішала тільки, побачивши невелике срібне дзеркальце. Вона взяла його в руки, уважно подивилася на блискучу поліровану поверхню.

— Ось яка я стала тепер! Раніше, коли я цілими днями ходила в степу, в мене був золотистий загар.

— Ти можеш і тепер ходити без оцих китайських мазей, які накладає тобі на обличчя вправна І Ла-хе,— відповів Бату-хан.— Можливо, в тебе є якісь бажання? Скажи їх мені.

— У мене одна просьба. Для тебе вона нікчемна. У твоєму загоні їде старик. Через його неприємне обличчя я часто слабну. Накажи, щоб він виїхав назад до Сигнака. Тоді моя душа стане спокійною.

— Якщо у цього старика погане око і він накликає на тебе хворобу, я накажу його втопити в найближчій калюжі. Як ім'я цього старика? Де знайти його?

— Ні! Не роби йому зла. Будь великим, будь щед-

рим! Подаруй йому четверо коней, покритих килимами, але накажи, щоб він, не зволікаючи жодного дня, виїхав на батьківщину. Зовуть його Назар-Кяризек. Він супроводжує непереможного Субудай-багатура і стереже його будильного півня.

— Увага й покора! — сказав Субудай-багатур.— Бажання Отхан-Юлдуз для мене — повеління! Я відпускаю старика разом з півнем, верблюдом і двома кеджаве. В них він може одвезти додому святу здобич [1], яку він зібрав в урусутських містах.

Розділ двадцятий

ЦІНА ЗРАДИ

До юрти увійшов князь Гліб і озирнув усіх допитливим поглядом. Бату-хан здавався задоволеним. Субудай-багатур був менше суворий, аніж завжди. Князь Гліб зігнувся, підповз до Бату-хана, поцілував перед ним землю. Бату-хан дивився набік. Князь Гліб чекав на колінах.

Нарешті Бату-хан глянув на нього:

— Що ти хочеш, коназ Галіб?

— Ти великий! Ти щедрий! Допоможи своєму вірному рабу...

— Що тобі потрібно? — повторив Бату-хан, поморщившись.

— Сліпучий! Я віддано служив тобі в час твого великого походу. Тепер непереможне твоє військо повертається до рідних степів...

Князь Гліб замовк, намагаючись зазирнути в непорушне обличчя джихангіра.

— Чого ж ти просиш?

— Накажи мені знову служити тобі!

Бату-хан мовчав. Князь Гліб продовжував сміливіше:

— У квітучих твоїх степах я тобі непотрібний. Але на руській землі я буду тобі дуже корисний... Будь милостивий! Признач мене до Рязані твоїм баскаком! Згадай мою віддану службу...

[1] *«Свята здобич»* — Усяка здобич, захоплена при штурмі міста, вважалася в той час «святою» і ставала власністю переможця.

Князь Гліб, шукаючи підтримки, глянув на Субудай-багатура. Той сидів непорушно, з непроникним обличчям, дивлячись в землю немигаючим оком. Юлдуз-хатун одвернулась.

Бату-хан заговорив:

— Хто зраджує свою батьківщину, та людина ненадійна. Їй не можна вірити. Вона зрадить і панові.

— Я був вірний тобі! — з відчаєм вигукнув князь Гліб. — Я зробив тобі важливі послуги... Я відкрив, де знаходиться табір князя Георгія...

— Так.

— Пригадай: я сам, добровільно прийшов до тебе!

— А куди тобі було йти? Урусути прогнали тебе, Кипчацькі степи стали покірні мені.

— Але...

Бату-хан звернувся до Субудай-багатура.

— Мій мудрий раднику! Ти обіцяв розповісти про боротьбу мого великого діда з хоробрим Ван-ханом.

Наче прокинувшись, Субудай-багатур підвів голову і глянув пильно на молодого джихангіра. Він почав рівним, спокійним голосом:

— Безсмертний Войовник, твій славний дід воював з володарем караїтів [1] Ван-ханом. Могутнє й сильне плем'я було підкорене. Але сміливий Ван-хан не здавався. Зібравши своїх останніх хоробрих, він захищався, мов вовк. Це був могутній, сміливий ворог! Твій великий дід поважав його хоробрість...

— Що ж було далі?

— Воїни Чингіз-хана одержували перемоги, не можна було ставати проти них. Ван-хан був оточений. Він втратив останніх нукерів і втік з двома слугами.

Бату-хан слухав уважно і хитав головою.

Юлдуз-хатун присунулась ближче. І Ла-хе схвильовано притисла руки до грудей. Князь Гліб обводив усіх злобним поглядом.

— Славний Ван-хан врятувався?

Субудай-багатур засопів.

— Ні, сліпучий! Жовтовухі собаки, його слуги, зрадили його. Під час сну вони підкралися до свого пана,

---

[1] *Караїти* — свого часу сильне плем'я в Центральній Азії. Замолоду Чингіз-хан служив простим нукером у караїтського хана Вана.

забили й принесли його голову великому Чингіз-хану.

Всі мовчали. Субудай-багатур продовжував:

— Підлі собаки ждали милості Великого Войовника. Але він розгнівався: «Коли Ван-хан був могутнім і сильним — ви служили йому! Коли він в нещасті довірився вам — ви скористалися його горем!..» І мудрий Чингіз-хан наказав зламати зрадникам спину...

Бату-хан поволі обернувся:

— Ти чув?..

Князь Гліб вчепився за ноги джихангіра. Бату-хан відштовхнув його.

— Ти кажеш: ти служив мені? За це тобі давали золото. А за зраду треба покарати... Чи можу я довірятися зрадникові?

Бату-хан покосився на сіре, змертвіле обличчя Гліба.

— Достойна людина не боїться смерті...

— Сліпучий! Прости... Зглянься... — мурмотів князь Гліб.

Маленька тремтлива ручка лягла на темну сильну руку Бату-хана.

— Добре... Живи!

Князь Гліб кинувся цілувати червоні чоботи Бату-хана.

— Іди геть! — сказав різко джихангір. — Арапшо! Накажи нукерам відвести коназа з табору в степ.

— Куди ж я піду!.. — закричав князь Гліб. — У мене більше немає батьківщини!

Бату-хан одвернувся. Двоє нукерів витягли Гліба [1], що відбивався. Арапша, з непроникним спокійним обличчям, опустив за ним важку дверну запону.

---

[1] З літописних відомостей, князь Гліб довго блукав у половецьких степах. Під кінець життя він збожеволів. Дата смерті його невідома.

Розділ двадцять перший

«А РУСЬ ЗНОВУ БУДУЄТЬСЯ!»

У березні в Перуновому Бору було безлюдно й тихо. Ратники, які пішли на заклик рязанського князя, — як доходили чутки, — билися і під Суздалем, і на Берендейовому болоті, і на берегах Ситі та Мологи.

Чи повернуться? Вороги немилостиві, нікого в живих не залишають...

На місці згорілих хат розгромленого татарами селища лишились тільки глиняні печі та купи чорних обвуглених уламків. Лише кілька крайніх до озера хатинок сиротливо притулилися одна до одної. Там жили хлоп'ятка, що залишилися в живих. Їх пестувала дружина Звяги, яка ще дужче схудла, і дві бездомні бабусі. Вони щодня перевіряли в озері ятері і приносили линків і карасів. Тим усі й харчувалися, та ще перепічками, спеченими з полови і товченої соснової кори.

Весіннє яскраве сонце розтопило сніги, що завалили вікові ліси. Навкруги Перунового Бора не можна було ні пройти, ні проїхати. Птахи налетіли дружними табунцями, свистіли, перегукувались, барвисті дятли довбали стовбури і скрикували: «Чок-чок!»

На початку квітня на човнах переїхали через озеро перші збіги. Вони говорили напівголосно старухам-рибалкам, немовби все ще боячись, що їх почують татари:

— Багато їх іще блукає по дорогах, але, здається, головна сила їхня пішла до Дикого поля. Тепер останні загони їх потягнулися туди ж. А ми хочемо до вас пристати. Тут жито сіяти... Не відмовте. Тут нам любо: і від великих доріг далеко, і тихо, і рибка в озері поблискує... Наші ярові зійдуть, і ніхто вже нашого хлібця не відбере.

Потроху почали прибувати іще збіги. Коли зійшла весіння вода, підсохли дороги, приплентались так само перші коні, заморені, скуйовджені, але вони приволокли сохи та борони.

У Перуновому Бору стало весело. Застукотіли сокири, перегукуючись з малинівками, дятлами і граками. Довгими рядами виростали білі зруби з ялинових колод. Звідкись прибігли лахматі собаки і гавкали вдень і вночі.

Про татар було чути все менше. Мужики думали й гадали, що буде далі? Всі вважали, що татари відхлинуть до Дикого поля, — як раніше робили половці, — і назад на Русь не повернуться.

Прийшла висока, худа, як кістяк, жінка. Вона підштовхувала таку ж охлялу корову, яка упиралася. Всі кістки випинались. Жінки оточили руду корову, похитували головами, вказуючи на висохле вим'я, що звисало, мов ганчірка. А власниця корови не сумувала:

— Моя годувальниця буде! На весінніх травах погладшає. Я тут усі місця знаю, де яка трава росте...

— Хіба тутешня?

— А то ж як! Ось піч від моєї хати. Змалечку тут виросла.

— Та ти, мабуть, Опальониха?! — закричала вдова Звяги і вибігла з натовпу. Обидві жінки, обнявшись, припали одна до одної і плакали-ридали.

— Де твоя краса ділася, Опальонихо? — голосила одна.

Друга схлипувала.

— А де твій сімеюшка? Мабуть, лежить де-небудь під вербою?

Вони розпитували про всіх, хто пішов з погосту на ратне діло, але нічого до ладу не могли розповісти.

— Савелія, кажуть, убили на річці Ситі, Ваулу бачили серед сторонників під Суздалем. Торопко завзятим молодцем став, та і його, певне, поклала татарська стріла.

У травні до погосту з'явився піший Торопко, цілий і неушкоджений; тільки він виріс і став кістлявий, — давно не їв. Став він усіх розпитувати про своїх батьків, чи живі вони. Де шукати їхніх слідів? Розказав про себе, що був у нього бистрий татарський кінь, та погналися за ними зустрічні басурмани. Перестрибнув кінь через яр, зірвався, зламав ноги, а сам Торопко ледве врятувався, заповз у хмиз, татари його й не знайшли. Того ж дня приїхав на половецькому коні Лихар-Кудряш. Дізнавшись від Торопка про загибель Вешнянки, він кинувся з коня на землю і довго побивався й кричав. Старухи над ним голосили, відливали водою, а Лихар твердив:

— Для кого мені тепер жити? Без дочки світ мені став не милий!..

Потім він довго лежав тихо, наче думав щось. Підвівся і спокійно і твердо сказав Торопці, який сидів поряд на землі:

— Послухай, хлопче! Ось що я дізнався.Татарська сила пішла, але в великих містах лишилися татарські загони, за нашими мужиками наглядати, щоб ми не ворушились. Новий князь владимирський Ярослав Всеволодович прибув до Переяславля, в свою вотчину, і казали мені, що він збирає дружину. Я обіцяв князеві привести надійних молодців.

Навколо стояли хлопчаки і, засунувши пальці до рота, дивились на Лихаря, на його половецькі строкаті шаровари й половецький ковпак.

— Бачиш, хлоп'ята малі. Їх іще треба підняти й прохарчувать. А батьки всі в боях полягли. Тепер довго ми будемо з татарами розмови розмовляти і тягар нести, як підкорені... А потім за все розквитаємось! Так сам князь Ярослав Всеволодович дружинникам говорив.

— Я піду з тобою! — вирішив Торопко.

Обоє незабаром покинули Перунів Бір. Вони попрямували просікою і довго чули, у притихлому перед грозою зеленому бору, як на погості перестукувались сокири і кричали жінки, вкладаючи колоди на нові зруби.

Лихар зупинився, вказав рукою в бік Перунового Бора звідки линуло стукотіння сокир, і сказав:

— А Русь знову будується!

Розділ двадцять другий

НА ДАЛЕКІЙ БАТЬКІВЩИНІ

Старий Назар-Кяризек виїхав із орги Бату-хана разом з натовпом поранених кипчаків і уйгурів, які забажали повернутися на батьківщину. Вони поїхали назад тією ж дорогою, по якій пройшов Бату-хан, і через чотири місяці, на початку осені, прибули до Сигнака.

Жінки міста і навколишніх кочовищ давно вже стояли на дорогах, які вели з заходу, чекаючи на своїх близьких.

Стара Киз-Тугмас, дружина Назара-Кяризека, стояла біля своєї юрти разом з маленьким сином Турганом і чо-

тирма невістками. Вони напружено вдивлялися в загорілі до чорноти обличчя під'їжджаючих вершників.

До юрти підійшов величною ханською ходою високий жовтий верблюд, за яким йшло четверо осідланих коней, покритий килимами. На верблюді поважно сидів у кеджаве невідомий старик, у нарядному парчевому халаті, бобровій круглій шапці, схожий на посланника невідомої країни. В руках він тримав довгоногого півня.

Раптом хлопчик Турган вигукнув:

— Та це тато! А братів нема!

Киз-Тугмас і її невістки зняли одчайдушні крики, від яких збіглися всі жителі кочовища. Всіх вразили пусті сідла на чотирьох конях і прив'язані зверху криві мечі синів Назара-Кяризека. Невістки кинулися до коней, взяли їх за поводи і з гірким плачем повели до своїх юрт. Киз-Тугмас упала на вогку землю, скребла її нігтями і рвала на собі сиве волосся.

— Мої сини! Де мої сини? Хто мені їх поверне?

Назар-Кяризек зійшов з верблюда на землю і врочисто сказав дружині:

— Нехай живе твоя срібло-кучерява голова після твоїх чотирьох синів-молодців! — і старик закрив очі парчевим рукавом.

Раптом Киз-Тугмас підвелася й спитала:

— А де мій син Мусук? Чи ти чув про нього?

Назар-Кяризек мовчав, звівши брови, наче щось пригадуючи. Потім він провів рукою по сивій бороді і сказав поважно:

— Ім'я Мусукові я дав, а довге життя нехай дає йому аллах!

Підійшли сусідки, підняли Киз-Тугмас і віднесли до юрти. Вони намагалися втішити її, як могли, співали жалібних пісень, дерли на собі одяг і дряпали щоки, оплакуючи чотирьох кипчацьких молодців-батирів: Деміра, Бурі-бая, Янтака і Клич-Нияза, які загинули у великому поході на захід.

— А де твоя «священна» здобич? — запитували сусіди.

— Моя здобич? Ага... де вона? Ось хан Баяндер має тепер багато нових рабів, і вони ведуть великий караван верблюдів, навантажених його «священною» здобиччю... А я!.. Адже я не хан!

Увечері, після плову (в якому було зварено довгоногого будильного півня), Назар-Кязирек сидів на кінській попоні біля дверей старої юрти. Навкруги тіснилися кипчаки і жадібно слухали розповідь Назаря-Кяризека про дивовижні народи, що живуть за багатоводною річкою Ітіль, підкорені сміливим молодим полководцем Бату-ханом, сином Джучі, онуком «священного войовника» великого Чингіз-хана.

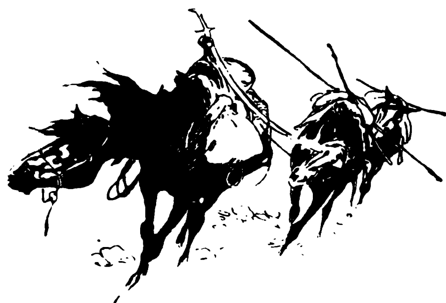

«Багато монгольської крові пролилося і на нивах урусутів, і в їхніх дрімучих лісах, і в Кипчацьких привільних степах... Іще більше пролилося крові мирних народів, які чинили опір безпощадному війську кочовників. Усе це робилося для величі й жаху монгольського імені...

Поверненням до Кипчацьких степів закінчився перший похід джихангіра Бату-хана для завоювання земель булгар, урусутів, буртасів та інших північних народів.

Але цим не обмежились грізні задуми молодого полководця, онука Чингізового. Пробувши два роки в Кипчацьких степах і підправивши охлялих від походу монгольських коней, Бату-хан з своєю величезною ордою розпочав нове, іще більш потрясаюче нашестя на Захід,— спочатку на златоверхе урусутське місто Кивамень, а потім дальше, на вечірні країни, обрушивши на них жах і розгубленість.

Однак про все це мною написано ще в одній книзі. До неї я відсилаю допитливого читача, побажавши йому мирного і довголітнього життя, без тих страждань, які приносить народам пожежа бушуючої війни...»

(Виписка з «Дорожніх заміток»
Хаджі Рахіма).

В. Г. ЯН

Василь Григорович Ян (Янчевецький) народився 1875 року в Києві. Його батько був педагогом і перекладачем творів грецьких класиків.

Закінчивши 1897 року історико-філологічний факультет С.-Петербурзького університету, Ян вирушив пішки у мандри по північній і центральній Росії. Дворічна подорож по селах, мисливських і рибальських селищах, по Дніпру з плотарями дала йому глибоке знання народних звичаїв і народної мови. Свої дорожні нариси Ян друкував у газетах.

У 1901 році Ян верхи пересік піщану пустелю Кара-Куми і побував у Хіві й Бухарі. Звідти він вирушив в Іран; уздовж афганського кордону проїхав у Сеїстан і Белуджистан, добравшись до кордонів Індії.

Тут, на стародавніх шляхах Азії, де досі збереглися сліди навал колишніх великих армій Олександра Македонського, Чингіз-хана, Тамерлана, Бабура та інших східних завойовників, у Яна вперше зародилася думка написати про історичне минуле Азії.

Коли в Белуджистан надійшла звістка про напад японських міноносців на російські судна в Порт-Артурі, Ян вирушив до Маньчжурії як спеціальний кореспондент СПА (С.-Петербурзького телеграфного агентства) при штабі головнокомандуючого.

Коли війна скінчилась, Василь Григорович повернувся до Середньої Азії, був знову в Ірані, а потім кілька років працював кореспондентом згаданого агентства (СПА) у Константинополі і на Балканах. Саме тоді Ян написав свої перші оповідання.

Навесні 1918 року, в розпалі запеклої боротьби з контрреволюцією та інтервенцією, Василь Григорович повернувся на батьківщину. Незабаром у Росії настали роки великого будівництва нового життя. Культурні працівники були дуже потрібні в усіх галузях, і Василеві Григоровичу довелося бути і лектором, і викладачем у школі, і драматургом та режисером нового театру, і редагувати

газети та журнали, віддаючись кожній з цих професій з властивою йому енергією.

У 1923 році В. Г. Ян оселився в Москві, і тут почався новий етап його життя — етап наполегливої поглибленої творчої роботи, присвяченої головно історичним темам.

1939 року вийшов з друку роман «Чингіз-хан», удостоєний Сталінської премії першого ступеня. 1941 — виходить його продовження «Батий», а в 1951 В. Г. Ян закінчив роман «До «Останнього моря» («Шлях Батия») — третю частину історичної трилогії «Нашестя монголів».

ЗМІСТ

ЧИНГІЗ-ХАН

Частина четверта

Вороги на кордоні

Частина п'ята

Вторгнення невідомого народу

КНИГА ДРУГА

Під монгольським канчуком

Частина перша

Ураган над Хорезмом

Частина друга

Останні дні великого Хорезму

Стор.

Частина третя

Битва біля Калки

Частина четверта

Кінець Чінгіз-хана

ЕПІЛОГ

БАТИЙ

Частина перша

Заповіт Чінгіз-хана

Частина друга

Бату-хан вирушив на захід

Частина третя

Монголи насуваються на Русь

Частина четверта

Перші сутички з монголами

Частина п'ята

Рязанська земля горить

Частина шоста

Чорна хмара над Руською землею

Стор.

Частина сьома

Євпатій Полум'яний

Частина восьма

Хуртовина закрутила

ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ ЯН
«Чингиз-хан», «Батый».

(На украинском языке).

Редактор *К. А. Литвинчук*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректор *Н. О. Ішина*

Здано на виробництво 13-X-1959 р. Підписано до друку 4-I-1960 р. Формат паперу $84\times108^{1}/_{32}$. Друк. арк. 25,13. Умов. друк. арк. 41,2. Обл.-вид. арк. 43,83. **Ціна 14 крб. 75 коп.** Зам. 602. Тираж 20 000.

Львівська книжкова друкарня Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.

14 крб. 75 коп.

„МОЛОДЬ“